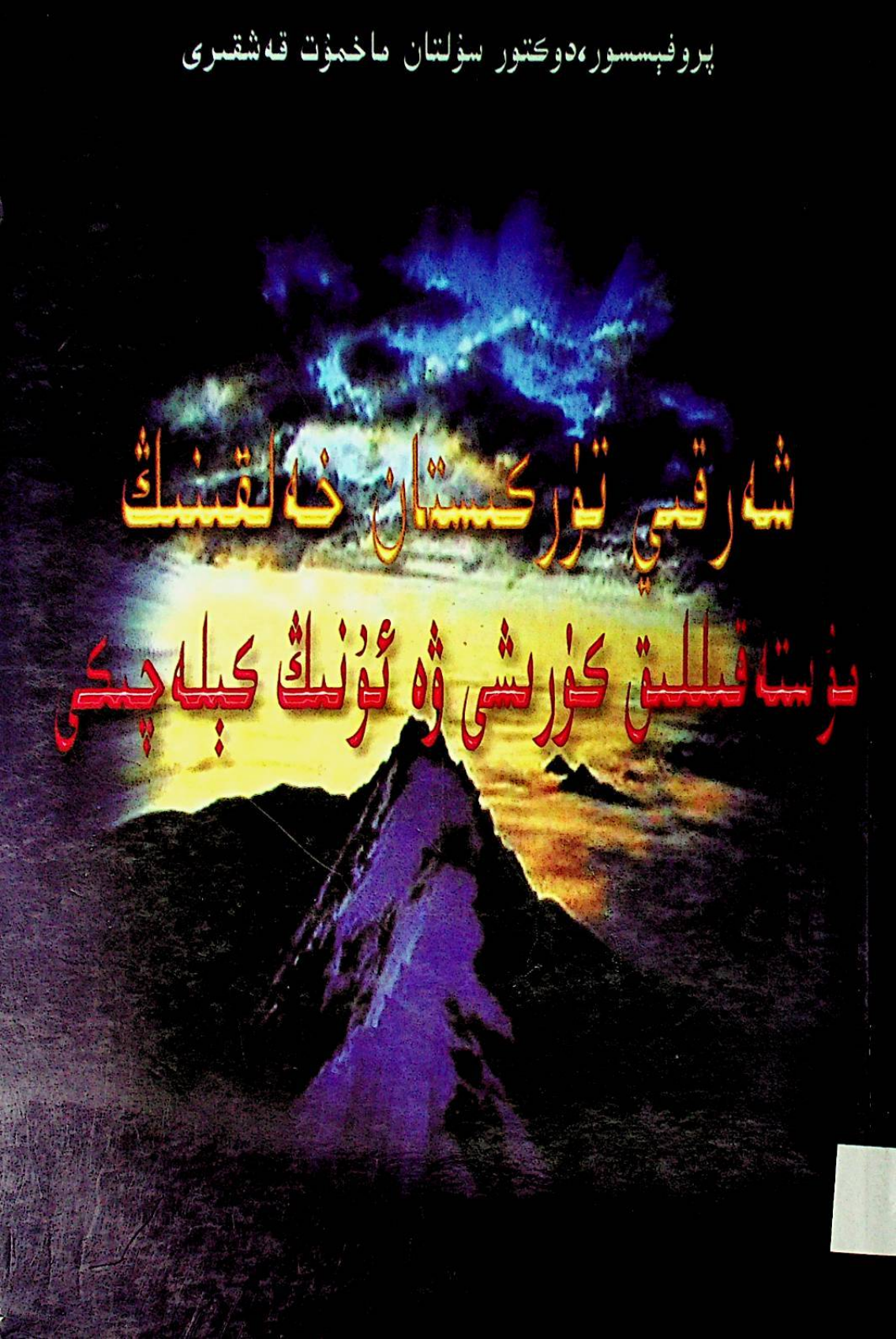
پروفېسسور،دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ

مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كېلەچىكى

پىروفىسور. دوكتور سولتان ماخمۇت قەشقىرى

پىروفېسور. دوكتور سولتان ماخمۇت قەشقىرى

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى

(ماقالىلار توپلىمى)

Gök muhterem Büyüğümüz. Doğu Türkistan
Vakfı Başkanı Emekli General M. Rıza Bekin
Paşamıza
Enderin saygı ve sevgilerimle.
Prof. Dr. S. Mahmut KAŞGARLI
05.03.2006

شەرقى تۈركىستان ۋەخپى نەشرىياتى
Doğu Türkistan Vakfı
Araştırma MerkeziYayını No: 9
Dedeefendi Cad No: 4 Şehzadebaşı
34470 Eminönü - İstanbul
Tel: 0212 – 519 46 67 – 519 07 86 Faks: 519 09 88

2005 ئىستانبۇل ــ تۈركىيە

بۇ كىتاپنى ئانا ۋەتىنىمىتز شەرقى تۈركىستاننىڭ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئەزىز جانلىرىنى فىدا قىلغان ئىنقىلاۋى شېھىتلىرىمىزگە، قەھرىمان رەھبەرلىرىمىزگە، بۇ مۇقەددەس غايە يولىدا ئۆمرى بويى كۈرەش قىلىپ ئۆتكەن جەسۇر مۇجاھىتلىرىمىزنىڭ مۇبارەك روھىغا ئىھتىرام ۋە ھۆرمەت بىلەن بېغىشلايمەن.

Baskı,Cilt:Bayrak Mat.Ltd.Şti
K.Ayasofya Cd.Yabacı Sk.2/1 638 42 02 S.Ahmet-İST
Şubat 2006

مۇندەرىجە

1. تەقدىم 7
2. سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى» ناملىق كىتاۋى ھەققىدە 9
3. يازغۇچىدىن..... 23
4. ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى 28
5. شەرقى تۈركىستان ئۈچۈن سۇئىقەستلىك بىر پىلان..... 34
6. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىمىز تاشقى تۈركىلەرنى ھىساپقا ئېلىشى لازىم .....• 43
7. ھەقىقەت ۋە يالغان..... 46
8. خىتايدىكى قانلىق ۋاقىئەلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتى..... 50
9. خەلقىمىزنىڭ ئارزۇسى ئۆز تەغدىرىگە ئۆزى ئىگە بولۇپ، ئىنسانچە ياشاشتىن ئىبارەت..... 57
10. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ 20- ئەسىردە شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرى 64
11. ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارى..... 80
12. بۈيۈك ئالىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قەبرىسىگە زىيارەت..... 91
13. بۈيۈك ئالىم ۋە تىلچى ماخمۇت قەشقىرى كۆڭلىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ..... 95
14. ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ بۈيۈك ئالىمى ماخمۇت قەشقىرىنىڭ كىشىلىگى ۋە تۈركلۈك ئىپتىخارى..... 98
15. ئورتاق نىشان ئاستىدا ئىتتىپاقلىشايلى 110
16. شەرقى تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى 116
17. قۇرۇلتايىمىزنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقلىق ۋە غالىبىيەت قۇرۇلتايى بولۇشىنى ئۈمىت قىلىمەن 122
18. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئىنسان ھەقلىرى يېغىندىكى بىشمەلىگى 126
19. مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنى يەنمۇ كۈچەيتەيلى..... 130
20. قىزىل خىتاي ئاسارىتىدىكى ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان..... 136

21. شەرقى تۈركستان ئۇزىنىڭ ھۆرىيىتىگە چوقۇم ئېرىشىدۇ 154
22. شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ ئازاتلىق جەڭچىسى ۋەتەن پەرۋەر شائىر ئابدۇلئەزىز مەقسۇم ئەزىزى 159
23. ئابدۇلئەزىز مەقسۇم ھەققىدە خاتىرە 169
24. جامائەت ئەربابى، ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاۋى شائىر ئىبراھىم تۈردى 176
25. خىتايدا ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»نىڭ شەرقى تۈركىستانغا كەلتۈرگەن ئېغىر ۋەيرانچىلىقى 181
26. تۈرپاندىكى كونا مازارلىقلاردىن چىقىرىلغان، بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلىرى ۋە تارىخى ھەقىقەتلەر 187
27. مەرھۇم رەھىمىمىز ئەيسا ئالپتېكىن قەلبىمىزدە مەڭگۈ ھايات 197
28. 1944- يىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى 200
29. ئەلۋىدا ئۇستاز 211
30. ياخشى نام قالدۇرغان پەزىلەتلىك ئىنسان 216
31. روھى قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ 220
32. ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تۈرك كۈلتۈر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى 225
33. ئىنسانلىق ئالىمى، تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسىغا مۇراجىئەتنامە.. 245
34. رەھىمىمىز مەھەممەت ئىمىن بۇغرا قەلبىمىزدە ئەبەدى ياشايدۇ. 251
35. ئەرزۇرۇمدا شەرقى تۈركىستان كۇنلىرى پائالىيەتلىرى 256
36. تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنئارا ھەمكارلىقنىڭ تارىخى ئەھەممىيىتى 259
37. تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ ئارىسىدىكى مەدەنى مۇناسىۋەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشىمىز كېرەك 267
38. ئەلۋىدا ساڭا ئەي ئۇلمەس ئىنسان 270
39. ئەلۋىدا قەھرىمان شائىرىمىز، تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس 276
40. تۈرك دۇنياسىنىڭ كۈلتۈر ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن يېڭى تەرەققىياتلار 284
41. خىتاي كومۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى گۇرۇھىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى تېرۇرىست قىلىپ كۆسۈتۈشتىن ئىبارەت سۇئىقەستىگە رەددىيە 291
42. خىتايلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىر قارار 295

43. تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى 1. ئەدىرنە كۇلتۇر تەرەققىياتلىرى مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىش نۇتقى 303
44. ۋەتەنپەرۋەر شائىرىمىز ئارمىيە ئېلى نىم شېھىدنى ئەسلەيمەن . 307
45. شەرقى تۇركىستان ھەققىدىكى تەدقىقاتىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرايلى 317
46. 1944- يىلى 12- نويابىردا قۇرۇلغان شەرقى تۇركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئۇنىڭ يوق قىلىپ تاشلىنىشىنىڭ سەۋەبى 326
47. ئالىم ئاسىم باقى ئوغلىنىڭ «يۇشۇرۇن قاتىللىق» ناملىق كىتابىغا بېغىشلانغان سۆز بېشى 337
48. قاراخانىلار دەۋرى تۇرك - ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» ناملىق ئەسىرى 340
49. 1- خەلقارا تۇركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى ۋە قىرىم سەياھىتى 362
50. ھۇشيارلىغىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرايلى 376
51. ئىنقىلاۋى رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمنى مەڭگۈ ئۇنۇتمايمىز 380
52. خەلقىمىز مىللى ئازاتلىق كۇرىشىنى ئۆز مەقسىدىگە يەتكەنگە قەدەر داۋام قىلدۇرىدۇ 399
53. كۇرىشىمىزنى ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر ئېلىپ بارىمىز 404
54. ئامېراكادا قۇرۇلغان سۇرۇندىكى شەرقى تۇركىستان پارلامېنتى ۋە ھۆكۇمىتى ھەققىدە 407
55. تەبرىك ۋە ئۇمىت 409
56. شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر قەھرىمان ئەۋلادى گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى 411
57. شەرقى تۇركىستان داۋاسىنىڭ ئاساسى مەقسىدى مىللى مۇستەقىللىقتۇر 429
58. ۋەتەن ئازاتلىغى ئۈچۈن كۇرەش قىلغانلار مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ 432
59. شەرقى تۇركىستان خەلقىنى مۇستەقىللىقتىن مەھرۇم قىلىش ئۈچۈن يۇشۇرۇن ئويىنالغان ئويۇنلار 443
60. 1944- يىلى 12- نويابىردا غولجىدا قۇرۇلغان شەرقى تۇركىستان جۇمھۇرىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك رەسىملەر. 467
61. شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق كۇرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى 471

62. شۇبرلىرىم تىلىگىم شۇنداق 481
63. سەن ھاياتسەن مەڭگۈگە 484
64. مۇراتقا يېتەتتىم 485
65. ئەلۋىدا 486
66. ئۈستۈڭدە لەپىلدەر ئىستىقلال تۇغى 488
67. ھەققىمزنى ئالىمز قولغا 490
68. ئىسسىق كۆل 492
69. بولماس 494
70. خاتىرە رەسىملەر 496
71. پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ نەشر قىلىنغان كىتاپلىرى 515

تەقدىم

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئاكادېمىك مەسىلەك تەھسىلىنى شەرقى تۈركىستاندا تاماملىغان، ئىلمى تەدقىقاتلىرىنى ئۈزۈن بىر مۇددەت شۇ يەردە ئېلىپ بارغان ۋە دوكتورلۇق تەھسىلى بىلەن ئاكادېمىك يۈكسىلىشىنى تۈركىيەدە ئەمىللەشتۈرۈپ، پىروفېسور. دوكتۇرلۇق ئۇنۋانىنى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان نادىر كىشىلەردىن بىرىدۇر.

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى تۈركىيەگە كېلىپ ئۈرۈنلاشقان 1982- يىلىدىن بېرى، ئۆزىنىڭ توغۇلۇپ ئۆسكەن ۋەتىنى شەرقى تۈركىستان نىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ئۆتمۈشى ۋە ھەرخىل مەسىلىلىرى ۋە تېمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك ئىلمى تەدقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان بىر بىلىم ئادىمىدۇر. پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ بەرگەن كونفىرانسلىرىنىڭ كۆپىنى ئاڭلاش ۋە مۇلاھىزە قىلىشقا ئالاھىدە ئەھەممىيەت بەردىم. ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇدۇم. ئۇنىڭدىن كۆپ پائىدىلاندىم. كونفىرانسلاردا بەرگەن دوكلاتلىرىنى، ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىنى بىر كىتاپ ئىچىدە توپلاپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە نەشر قىلىشىنى ھەر قېتىم ئۈچراشقىنىمدا تەۋسىيە ۋە تەشۋىق قىلدىم. تەۋسىيەلىرىمگە ئىتتىۋار بەرگەنلىگى ئۈچۈن پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىگە تەشەككۈرلىرىمنى ئىزھار قىلىمەن.

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى نىڭ «شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كېلەچىگى» ناملىق قولىڭىزدىكى بۇ كىتاپ ـ شەرقى تۈركىستانىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى، ھازىرقى ۋەزىيىتى، كۇلتۇرى، مەدەنىيىتى، مۇئارىپ ۋە ئىجتىمائى قۇرۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى بەرمەكتە، بىيوگرافىك بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا. بۇ كىتاپ ـ شەرقى تۈركىستاننى تونۇتۇش ۋە ئۇنىڭ مەسىلىلىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ كۆڭۈل بۆلۈشنى ئارزۇ قىلغانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەتراپلىق ئىلمى كۆزۈتۈشلەر ۋە تەدقىقاتلارغا ئاساسلانغان ناھايىتى قىممەتلىك مۇھىم مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنبە خاراكتېرلىك بىر ئەسەردۇر. بۇ كىتاپ - شەرقى تۈركىستانغا دائىر بىر بوشلۇقنى، بىر يېتەرلىك

بولمىغان تەرەپنى تولدۇرغانلىغى ۋە ھەل قىلغانلىغى جەھەتتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ قىممەتلىك دەستۇر ھېسابلىنىدۇ.

بۇ مۇھىم ۋە قىممەتلىك ئەسرى ئۈچۈن پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىگە رەخمەت ئېيتىمەن.

گېنېرال م. رىزا بېكىن
شەرقى تۈركىستان ۋەخپى رەئىسى
2005- يىل 12- ئاينىڭ 6- كۈنى. ئىستانبۇل ــ تۈركىيە.

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى» ناملىق كىتاۋى ھەققىدە

ھازىر تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھرىدە ئىستىقامەت قىلىپ تۇرىۋاتقان ۋە 13 يېشىدىن باشلاپ قولىغا قەلەم ئېلىپ، ھارماي ـ تالماي شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى ۋەتەنپەرۋەر، شائىر، ئاتاغلىق ئەدىپ، پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى شەرقى تۈركىستانىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى مەركىزى بولغان قەشقەر شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى قەشقەردە، ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى غولجا شەھرىدە تاماملىغان.

ئۇ 1952- يىلىدىن 1956- يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) دارىلفۇنۇنىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات بۆلۈمىنى ئەلا دەرىجىدە تاماملاپ، مەزكۇر بىلىم دەرگاھىدا قېلىپ، 1982- يىلى 8- ئايغا قەدەر26 يىل ئۇستازلىق قىلىپ، مىڭلىغان مۇنەۋۋەر شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن، بۇ جەريانلاردا ئۇ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى يېزىقچىلىق، ئوقۇتۇش ۋە تەدقىقات كافېدراسىنىڭ مۇدىرى (1962- 1966- يىللىرى)، جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەدقىق جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى (1970- 1982- يىللىرى) ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن.

ئاتاغلىق ئالىم ۋە شائىر پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ھەج قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئانا ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ، سەئۇدى ئەرەبىستانىغا يەرلىشىپ قالغان دادىسى ـ داۋۇت ھاجىم ماخمۇتنىڭ دەۋىتىگە ئاساسەن 1982- يىلى 17- ئاۋغۇستتا ئايالى مېھرىنىسا خانىم ۋە 3 پەرزەنتى بىلەن تۈركىيەگە كېلىپ 44 يىل كۆرۈشۈشكە تەشنا بولغا دادىسى ۋە قېرىنداشلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان. شۇندىن باشلاپ ئاتاغلىق ئالىم ۋە شائىر پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتىدا يېڭى بىر دەۋر باشلىنىپ، مۇستەبىت كوممۇنىست خىتاي مۇستەملىكىچىلىگىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ئاستىدا ئون يىللار تەشنا بولۇپ كۆتكەن سۆيۈملۈك ۋەتىنى شەرقى

پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئاتاغلىق ئەدىپ ھەم شائىر بولۇپلا قالماستىن،شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى تۈركىيە ۋە خەلقارادا كەڭ قانات يايدۇرۇش، رىۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتە ئالاھىدە كۈچ چىقارغان ۋەتەنىمىزنىڭ ئازاتلىق جەڭچىسى ۋە مۇھىم لىدېرلىرىدىن (رەھبەرلىرىدىن) بىرى. بۇ سۇزىمىزگە ئۇنىڭ ئۆتكەن يىلى يەنى 2004- يىلى 14- سىنتەبىردە ئامېرىكانىڭ ۋاشىنگتون شەھىرىدە سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇش پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ ھالدا قاتنىشىپ، سۇرگۈندىكى (يۇرت تېشىدىكى) شەرقى تۈركىستان پالامېنتىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلىنىپ، ھازىرغىچە پىداكارلىق بىلەن كۆرەش قىلىپ، ۋەتەن ـ خەلقىمىز ئۈچۈن كۆرسىتىۋاتقان خالىس خىزمەتلىرى يارقىن مىسال بولالايدۇ.

پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ۋە ئايالى مېھرىنىسا خانىم 4 ئوغۇل پەرزەنت، كېلىنلەر ۋە 3 نەۋرىنىڭ ساھىپلىرىدۇر.

ئەدەبى ئىجادىيىتى:

شائىر ۋە ئەدىپ پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 13 يېشىدىلا قەلەمنى ئات قىلىپ «ۋەتەن» دېگەن شېئىرى بىلەن ئەدەبى ئىجادىيەت مەيدانىغا بېسىپ كىرگەن، ياش تالانت ئىگىلىرىدىن بىرى بولۇپ، 1956- يىللا مارتتا بېيجىڭدە ئۇتكۇزۇلگەن جۇڭگو ياش يازغۇچىلىرى قۇرۇلتىيىغا شەرقى تۈركىستاندىن سايلانغان 13 نەپەر يازغۇچى شائىرلار بىلەن بىرلىكتە ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان.

ئۇ 500 دىن ئوشۇق ھەر خىل شەكىلدىكى شېئىر ۋە مەسەللەرنى، «مېھرىبان باغۋەن»، «گۈلجان»، «يايلاق بۇركۇتى» قاتارلىق داستانلارنى ۋە 300 پارچىدىن ئارتۇق ئەدەبى، ئىلمى، سىياسى ماقالىلارنى يېزىپ گىزىت ـ ژورناللاردا ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى خىتايچە، ئەنگلىزچە، ئەرەپچە تىللارغا، قازاق، قىرغىز، ئۇزبەك ۋە تۈركىيە تۈركچىسى دىئالېكتلىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەلقارا سەھنىدىمۇ تونۇلۇشقا باشلىغان.

شائىرنىڭ 1959- يىلى ئۇرۇمچى ياشلار نەشرىياتى تەرىپىدىن «يۇرەك ساداسى»، 1978- يىلى شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن «جەڭ ناخشىلىرى»، 1982- يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن «تولۇن ئاي» ناملىق شېئىر ۋە داستانلار توپلاملىرى، شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

تۇركستان ۋە جاپاكەش قەھرىمان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئىشلەشتەك ئۇلۇغ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئۈچۈن يېڭى ـ يېڭى پۈرسەتلەر يارىتىلدى... كۆپ ئۆتمەي 1985- يىلى مارت ئىيىدا تۇركىيە جۇمھۇرىيىتى ۋەتەنداشلىغا قوبۇل قىلىندى.

ۋەتەن داۋاسىنى يۈرەك قەلبىگە جاقلىپ، بۇ داۋانى ھەم ئىمانى ھەم ۋىجدانى بورچ سۈپىتىدە بىلگەن پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى تۇركىيە توپرىغىغا قەدىمى تەككەن بىرىنجى كۈنىدىن باشلاپ، ئۆزىنى شەرقى تۇركستان داۋاسىنىڭ تەلەپچان ساھىپلىرىدىن بىرى دەپ تونىدى.

1986- يىلىدا ئىستانبۇلداقايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن شەرقى تۇركستان ۋەقىفىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىگىگە سايلىنىپ ۋەقىف خىزمىتىدە شەرقى تۇركستانلىق ياشلارنى ئالى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ يېتىشتۈرۈشكە ئىلاھىدە ئەھەمىيەت بەردى.

ئۇ 1994- 1997- يىللار ئارىسىدا «شەرقى تۇركستان كۆچمەنلىرى جەمئىيىتى»نىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1983- 1993- يىللىرى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتىتى ئەدەبىيات فاكۇلتىتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىدى ھەم ئىلمى تەدقىقاتىنى داۋاملاشتۇرۇپ 1990- يىلى دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن، ئاتاغلىق ئالىم ۋە ئەدىپ پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئۆزۈن يىللىق ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە شەرقى تۇركستاندىن تۇركىيەگە كەلگەن ئالىملار ئىچىدە 1- بولۇپ 1996- يىلى 14- ئىتاۋغۇستتا ئالى ئاكادېمىك دەرىجە پىروفىسور. دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان ھۆرمەتلىك پىشقەدەم ئۇستاز سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى، 1994- يىلىدىن 2004- يىلىغىچە تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى تۈرك تىلى ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنىڭ قەدىمقى تۈرك تىلى ـ ئەدەبىياتى ۋە قەدىمقى تۈرك تىللىرى كافېدرالىرى باشلىغى ۋە تۈرك تىلى ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى بولۇشتەك مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولۇپ، مىڭلىغان شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى تۈركىيەدە كەڭ دائىرىدە تونۇشتۇرۇپئونىڭ كەڭ مىقياستا تارىلىشىغا ئالاھىدە كۈچ قوشۇپ، شەرقى تۇركستان داۋاسىنى تۈركىيەدە يېيىشقا چوڭ بىر تۈركۈم زىيالىلار قۇشۇنىنى مەيدانغا كەلتۈردى.

خەلقىمدىن ئەپۇ سۇرايمەن» دەپ يازغان ئىدى. ئارمان ناملىق بۇ شېئىرلار توپلىمىدىكى شېئىرلارنىڭ كۆپچىلىكىدە شائىر سۈيۈملۈك ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانغا، قەھرامان ئاق كۆڭۈل شەرقى تۈركىستان خەلقىگە بولغان چوڭقۇر سۆيگۈ - مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ، كومۇنىست خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ ئاسىملاتسىيە ۋە ئىرقى قىرغىنچىلىقىنى ئاساس قىلغان دۆلەت تېرۇر سىياسىتى ئاستىدا سۈيۈملۈك ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ جاپاكەش خەلقىنىڭ ئاياق ئاستى ۋە تالان - تاراج قىلىنىۋاتقانلىغى، ئاتوم يادرو قۇراللىرىنىڭ سىناقلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، خەلقىمىزنى ئۆلۈم گىرداۋىغا كەلتۈرۈپ قويغانلىغىغا چوڭقۇر ئېچىنىش تۇيغۇلىرى بىلەن كومۇنىست خىتاي ئىشغالىيەتچىلىرىگە چەكسىز غەزەپ - نەپرىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ زۇلۇمنىڭ ۋاقتىلىق ئىكەنلىگى، قارانغۇ دەھشەتلىك كېچىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىستىقلال قۇياشىنىڭ تەڭرى تاغلىرى ئۈستىدە چوقۇم پارلايدىغانلىغىغا قەتئى ئىشەنچ بىلدۈرۈپ ھەربىر شەرقى تۈركىستان پەرزەنتىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش - ئىمانى ۋە ۋىجدانى بورچى ئىكەنلىگىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك يالقۇنلاپ يېنىپ تۇرغان مىسرلاردا جانلىق شەكىلدە نامايەن قىلىپ بەردى. توپلامدىكى «ۋەتىنىم» شېئىرىدا بۇ ئۇمىدلەر تولۇق ئۆز ئەكسىنى تاپقان بولۇپ، شائىر شەرقى تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرىدىغان بىردىن بىر ئەڭگۈشتەر ئىستىقلال ۋە ھۆرىيەت ئىكەنلىگىنى

«... ساڭا ھېچ كىرەك ئەمەس ئېتى ئۇلۇغ مۇختارىيەت!
ئىستىقلال ۋە ھۆرىيەت بولسۇن چوقۇم شۇئار ساڭا.»

دېگەن مىسرالاردا ئېنىق ئىپادىلەيدۇ. شائىر ئاتاغلىق ئەدىپ ۋە ئالىم پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئۇنىۋېرسىتېتىمىزنىڭ ئوقۇش ئىھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ 1992- يىلى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسى گىرامماتىكاسى» ناملىق كىتابىنى تۈركىيە تۈركچىسىدە يېزىپ تاماملىغان، بۇ كىتاپ 1992- يىلى ماي ئېيىدا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن تۈرك تىلى ساھاسىدىكى ئىلىم ئادەملىرىنىڭ يۇقۇرى باھاسىغا ئېرىشكەن.

ئاتاغلىق شائىر ئالىم پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركلىرى ئەدەبىياتى» ناملىق

تەرىپىدىن 1965- يىلى «يېزىقچىلىق بىلىمى» ناملىق كىتاۋى ۋە 1980- يىللىرى شەرقى تۈركىستان خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «قۇمۇل خەلق ناخشىلىرى» ناملىق كىتاۋى ئېلان قىلىنغان.

شائىر، ئەدىپ 1979- يىلى 6- ئايدا خىتاينىڭ چېڭدۇ شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى»دا قارارلاشتۇرۇلغان «ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تاللانمىلار» ناملىق 4 جىلتلىق كىتاپنىڭ تەھرىرات ھەيئىتىگە سايلىنىپ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار» بىلەن شەرقى تۈركىستانداكى «ئۆزبەك ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار» ناملىق كىتابنى خىتاي تىلىدا ھازىرلىغان ۋە بۇ كىتاپ 1980- يىلى شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى تەرىپىدىن بېسىلغان ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار ناملىق 4 جىلتلىق كىتاپنىڭ ئىكىنجى جىلتىدە ئېلان قىلىنغان.

شائىرنىڭ كوممۇنىست خىتاي زۇلمى ئاستىدا يازغان «جەڭ ناخشىلىرى»، «تولۇن ئاي» قاتارلىق شېئىر - داستانلار توپلىمى كىتاپلىرىدا شائىرنىڭ ھەقىقى غايە - ئىرادىسى ۋە گۈزەل پەزىلىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋەتەننىڭ جەلپكار قىياپىتىنى كۆچلۈك لىرىك ھىسىيات بىلەن تەسۋىرلىگەن شېئىرلىرى ۋە دوستلۇق، مۇھەببەت ھەققىدىكى شېئىر ئەسەرلىرىدىن باشقا، ۋەزىيەتنىڭ بېسىم ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان مىللەت مەنپىئەتىگە پايدىسى بولمىغان بىر قىسىم ئەسەرلىرىنمۇ ئۇچۇرۇتۇش مۇمكىن، بۇ ئەلۋەتتە، شۇ زامان - دەۋرىنىڭ شائىرغا بەرگەن ۋاقتىلىق ئىللىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. پۈتۈن ۋۇجۇدىدا ۋەتەن - مىللەتنىڭ ھەقىقى سۆيگۈ - مۇھەببىتىنى چىڭ ساقلاپ كەلگەن ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئۆزىنىڭ تۈركىيەگە كەلگەندىن كېيىن يازغان شېئىرى ئەسەرلىرىنىڭ توپلىمى «ئارمان» دىكى شېئىرلىرى بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى يۇرىگىنىڭ چوڭقۇر قېتىدىن چىققان سەمىمى شېئىرلىرى بىلەن تولۇق ئەكس ئەتتۈردى.

شائىر تۈركىيەگە كىلىشتىن ئاۋال يازغان شېئىرلىرى ئىچىدىكى بەزى يارىماس شېئىرلىرى ھەققىدە 1999- يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان «ئارمان» شېئىر ۋە داستانلار توپلىمىنىڭ مۇئەللىپىنىڭ كىتاپخانىلارغا قىلغان مۇراجىئەتىدە سەمىمىلىك بىلەن چوڭقۇر ئەپسۇس بىلدۈرۈپ: «بۇ چاكىنا، قىممىتى يوق ئەسەرلىرىم ئۈچۈن سۈيۈملۈك

پروفىسورلۇق ئۇنۋانى ئېلىشىغا ئەزا ئاتتى ۋە كۆپلىگەن ماجىستىر ۋە پەن دوكتۇرلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى.

پروفىسور. دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى 12 دىن ئارتۇق مۇھىم كىتاپلارنى يازغان ئۆتكۈر قەلەم ئىگىسى مىڭلاپ ـ مىڭلاپ شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن ئالىم، مەدەنىيەت بېغىدىكى جاپاكەش، مېھرىبان باغۋەن بولۇپ قالماستىن ئالىم ئادەملىرىنى توپلاپ، ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنلىرى ـ كونفىرانسلارنى ماھىرلىق بىلەن ئۇيۇشتۇرۇپ، تۈركىيەنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىدا ئۆچمەس ئىزلار قالدۇرغان، كۆزگە كۆرۈنگەن تەشكىلاتچى ئالىملارنىڭ بىرى.ئۇنىڭ 2002- يىلى 10- ئايدا ئەدىرنە ۋىلايىتىدە «ئەدىرنە مەدەنىيىنى تەدقىق قىلىش ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى» نى غەلىبىلىك ئۇيۇشتۇرۇشى بۇ سۆزىمىزنىڭ يارقىن دەلىلىدۇر.

بۇ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا تۈركىيەنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئونلاپ ئاتاغلىق ئالىم ئادەملىرى قېتىلىپ، ئەدىرنە ۋىلايىتىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، ئىجتىمائى، ھاياتى فولكلورى ۋە باشقىلار ھەققىدە 1- قېتىم ئالىملار مۇھىم ئىلمى دوكلاتلار بېرىپ، ئەدىرنە ۋىلايىتىنىڭ تۈركىيەدىكى قەدر ـ قىممىتىنى يۇقۇرى بالداقا كۆتەرگەن ئىدى. ئەدىرنە تارىخىدىكى بۇ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى 732 سەھىپىلىك كىتاپ ھالىتىدە 2003- يىلى نەشر قىلىندى.بۇ مۇۋاپپەقىيەتلەرنى ئۆز كۆزىدە كۆرۈپ تۇرغان ئەدىرنە ۋالىسى ھۆرمەتلىك پەخرى يۈيجەل قاتتىق تەسىرلىنىپ، ئاتاغلىق ئالىمىمىز پروفىسور. دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى ھەققىدە: «ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ 2- پايتەختى ـ ئەدىرنەنىڭ مەدەنىيەت تەدقىقات ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنى تەشكىللەش ئۇيۇشتۇرۇش ئىشلىرىنى ماخمۇت قەشقەرىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان سۇلتان ماخمۇت قەشقەرىنىڭ تەشەببۇسى ـ تەشكىللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ نەقەدەر مەدەنىيەتلىك بىر خەلق ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ بېرىدۇ.» دېگەن ئىدى.

مۇجادىلىسى:

ياش سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى 1947- يىلى 3- 4- ئايلاردا قەشقەردىن دادىسى دۇئوتھاجىم ماخمۇت ئورنىدا ئۇنىڭ يېتىملىغىنى بىلدۇرمىگەن، رەھمەتلىك چوڭ تاغىسى ـ توختى ھاجىم ۋە كىچىك تاغىسى (ھازىر ئىستانبۇلدا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان) يۇرت ئاقساقىلى

كىتاۋى تۇركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىگى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1998- يىلى نەشر قىلىنغان، 260 بەتلىك بۇ كىتاپتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۇركلىرى ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى تەرجىمەھالى ۋە ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئەدەبىياتنىڭ شەرقى تۇركىستان داۋاسىدىكى زور رولى ۋە ئەھمىيىتىنى ئالاھىدە كۆرسۈتۈپ بەرگەن.2004- يىلى ئىستانبۇلدىكى «چاقىرىق نەشرىياتى» تەرىپىدىن ئاتاغلىق شائىر ئالىم پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ 352 بەتلىك «ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تۇرك دۇنياسى» دېگەن مەشھۇر كىتاۋى نەشر قىلىندى. بۇ كىتاپنىڭ نەشر قىلىنىشى ئاتاغلىق ئالىمغا يالغۇز ئەدىپلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تارىخى ۋە تۇرك دۇنياسىنىڭ ئەدەبىيات، تارىخىنى پىششىق بىلىدىغان ھەم ئەدىپ ھەم تارىخچى دېگەن شۆھرەتنى ئېلىپ كەلدى. بۇ كىتاپتا ئوننەچچەمىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە باي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تۇرك دۇنياسىدىكى مۇھىم ئورنىنى قەدىمقى مەنبەلەرنى ئاساس قىلىپ، ئۇنى ئىلمى ئاساستا ئىسپاتلاپ، يېڭى – يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن كەڭ كىتاپخانىلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ئاتاغلىق ئالىم ۋە ئەدىپ پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تۇركىيە جامائەتچىلىگىگە تونۇشتۇرۇش بىلەن بىرگە باي مەزمۇن ۋە رەڭگارەڭ شەكىللەرنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئۇيغۇر فولكلورىنى تونۇشتۇرۇشتىمۇ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنىڭ «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى» دېگەن 202 بەتلىك كىتاۋى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تورىۋاتىدۇ. بۇ كىتاپ، مېتىن تەرجىمە ۋە سۆزلۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇرچە ۋە تۇركچە سېلىشتۇرما ھالىتىدە يېقىن ئاردا كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرىشىدۇ.

پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى تۇركىيەدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئىلىم تەھسىل دەرگاھلىرىدا ئۇزۇن يىللار ئىشلىدى، ئۇ تۇركىيە ئالى مۇئاريپ تەشكىلاتىنىڭ تەلۇى ۋە بەلگۈلىشى بىلەن ئىمتىھان بىلەن دوتسېنت، دوكتۇرلۇق ئىلمى ئۇنۋانى بىرىلىدىغان ئىلىم ھەيئىتىدە ۋەزىپە ئېلىپ كۆپلىگەن ئىلىم ئادەملىرىنىڭ دوتسېنت دوكتۇرلۇق ئىلمى ئۇنۋان ئېلىشىغا ۋە دوتسېنت دوكتۇرلارنىڭ

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1956- يىلى يازدا ئېنىستىتۇتىنى ئەلا باھا بىلەن تۈگىتىپ، ئۆزى ئوقۇغان ئىلىم دەرگاھىدا ئوقۇتقۇچىلىققا تالليىپ، 1982- يىلى 8- ئايغىچە 26 يىل ئوستازلىق قىلدى. ئۇ بۇ جەريانىدا مىڭلىغان شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى، مەرىپەت بېغىدىكى ئوستاز بۇ جەريانىدا ئاز بولمىغان ئىشلارنى كۆردى، ئاسىملاتسىيە ۋە ئىرقى قىرغىنچىلىقنى ئۆز سىياستىنىڭ ئاساسى قىلىۋالغان بېيجىڭ تېرۇر ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستان خەلقىگە قارىتا جازا يۈرۈشلىرىنى بىرەر سائەتمۇ توختاتماي قويغىنى يوق. ئۇ تىغ ئوچىنى ئالدى بىلەن مىللى ۋەتەنپەرۋەرلەر، كۆزى ئوچۇق زىيالىلار، دىنى ئۇلىمالىرىمىز، ياش ئوقۇغۇچىلار ۋە ئويغانغان ئىشچى ـ دىخانلىرىمىزغا قاراتتى.

1957- يىلى يازدا باشلىنىپ بىر يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى غالجىرلارچە باشلانغان ھۇجۇمنىڭ ئوت ئۇچقۇنلىرى ئالدى بىلەن ئاتالمىش شىنجاڭ ئېنىستىتۇتى ھەم شەرقى تۈركىستانغا يامراپ كەتتى. پىتنە ـ پاسات، سۇئىقەست، يالا ـ بوھتان، خورلاش، ھاقارەت، ئۇرۇپ ـ تىللاش، قىيىن ـ قىستاق ۋە مەخپى ئۆلتۈرۈشلەر مەكتەپنىڭ سىنىپ، كافېدرا ۋە زاللىرىدا قاينىپ كەتتى.

بۇ «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى» كۈرەشتە سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى «يەرلىك مىللەتچىلىك ئىدىيىسى بار» دەپ قاتتىق تەنقىدلەنگەن بولسا، 1966- 1976- يىللىرى ئارىسىدا خىتايدا يۈرگۈزۈلگەن ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دەۋرىدە سۇلتان ماخمۇت «يەرلىك مىللەتچى» ۋە «رېۋىزىونىست» دەپ تارتىپ چىقىرىلىپ، سىياسى ھوقۇقلىرى تارتىۋېلىنىپ، كۈرەشكە ئېلىنىپ، نەزەربەند ئاستىدا بولۇپ، باشقىلار قاتاردا ئۆز نەسۋىسىگە ئىگە بولغان ئىدى. كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە يۈرگۈزگەن زۇلۇم ـ سىتەم، تالان ـ تاراج، رۇھى ۋە جىسمانى تەرەپتىن ئايىق ـ ئاستى قىلىش، يوقۇتۇشلىرىنى ئۆز كۆزىدە كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ ئەمىلى تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىدە چوڭقۇر چۈشۈنۈپ يەتكەن سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى سۇيۇملۇك ۋەتەن خەلقىنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى دىلىغا جاقىلىپ، پەيت كۈتەتتى. ئۇ مەملىكەت سىرتىغا ـ ئەركىن دۇنياغا چىقىپ، «ۋەتەن خەلقىنىڭ ئاھۇ ـ زارىنى ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلاتسام» دەپ ئويلاپ يۈشۈرۈن پىلانلار بىلەن ھەربىكەت قىلاتتى.

سەلىھ ھاجىم ئارتۇشلار بىلەن بىللە 3 ئاي يول يۈرۈپ، قاراشەھەردىن ئۈتۈپ، 6- ئايلاردا پايانسىز كەتكەن يۇلتۇز يايلىغىغا كېلىشكەن ئىدى.

يۇلتۇز يايلىغى ـ شۇ ۋاقىتلاردا 2 يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتتىن بۇيان غولجىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىغىدىكى 7 ۋىلايەتنىڭ چېگراسى ئىدى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى چېگرانىڭ بۇ تەرىپىدە، ئۇ تەرىپىدە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىغىدىكى رايونلار بولۇپ تەلمۇرۇپ تۇرغان ۋاپادار ئاشىق ـ مەشۇقلارغا ئوخشايتتى.

يۇلتۇز يايلىغىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىغى تەرىپىدىن خىتاي چېرىكلىرىنىڭ ئايىاق ـ ئاستى قىلىش، خورلاش، ھاقارەتلىرىنى تويغۇچە كۆرگەن ياش سۇلتان ماخمۇت ئازات شەرقى تۈركىستان توپرىغىغا قەدەم باسقىنىدا ئۆزىنى باشقىچە ھىس ئەتتى. ئۇ كۆز ئالدىدا چېگرادىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، جەنۇبنى ئازات قىلىش بۇيرۇغىنى كۆتۈپ تۇرغان ۋەتەن ئوغلانلىرىنى كۆردى. ئۇ كاللىسىدىن «ھەي ئىنسىت، يېشىم توشقان بولسا مەنمۇ ئشۇ يىگىتلەردەك باسقۇنچى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن بىر ئېلىشقان بولسام، قانداق ياخشى بولاتتى ـ ھە» دىگەن خىياللارنى ئۆتكەزگىنىدە ئۇنىڭ تۇمۇرىدىكى قانلار زەۋق ـ شەۋق بىلەن ئويناپ كېتەتتى.

ئۇندىن كېيىن شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى غولجا شەھرىنى كۆرگەندىكى يېڭىلىق ، ھىس ـ ھاياجان ۋە تەسىراتلىرىنى يېزىپ ـ ئېيتىپ تۈگۈتۈش قېيىن.

ئۇ قەشقەردە باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگەتكەچ غولجىغا كېلىپلا ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە كىرىپ، ئۇنى غەلىبىلىك تۈگەتتى.

1952- يىلى 8- ئايدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچىدىكى شەرقى تۈركىستان ئېنىستىتۇتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىردى. ئۆتكەن ئەسىر 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا شەرقى تۈركىستان كوممۇنىست خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدا بولۇشىغا قارىماي، خەمىت سەئىدى، ئابدۇلھەي رۇزى ۋە ئابدۇشۇكۇر يالقۇنغا ئوخشاش بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر مىللەتچى زىيالىلار تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى تەسىرى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئەنە شۇ ئۇستازلاردىن ئۇيغۇر تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە باشقا مىللى قەدىرىيەتلىرىمىزگە ئائىت بىلىملەرنى ئالغان ئىدى.

ھەر تۈرلۈك قۇرۇلتاي، ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى ۋە كونفىرانسلارغا قاتنىشىپ ئۇزىنىڭ ئەمىلى بىلىمى ھەم سىياسى ئۆتكۈرلىگى بىلەن شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى ھارماي ـ تالماي ئاڭلىتىشقا تىرىشتى.

1988- يىلى **4**- ئايدا ئامېرىكىدا ئېچىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا (تۈركىستان) ئىلمى كونفىرانسىيەسى»گە قاتنىشىپ، ماۋزىنىڭ ئۇلۇمىدىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆرۈلگەن يېڭى يۈزلۈنۈشلەر ھەققىدە دوكلاد بېرىپ، ماۋزىدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېدىيەسىنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا كەلتۈرگەن ئېغىر ئاقىۋەتلىرىنى پاش قىلىپ، كوممۇنىست خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ يامان غەرەزلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى.

1990- يىلى **10**- ئايدا ئامېرىكانىڭ ۋېسكونسىن ئۇنىۋېرسىتېتىدە «تۈركىستانىنى تەدقىق قىلىش ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى»ئېچىلدى، بۇ يىغىنغا ئۇزىنىڭ «خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ خىتاي كۆچمەنلىرىنى شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈشى ۋە ئۇنىڭ ئېغىر ئاقىۋەتلىرى» دېگەن دوكلادى بىلەن قاتناشقان سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى شۇۋېنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا خىتايلار يەرلەشتۈرۈش پىلانىنىڭ ئادەتتىكى ئاھالە كۆچۈرۈش كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدىغانلىقىنى، شەرقى تۈركىستانىنىڭ قانۇنى، تارىخى ئېگىسى بولغان ئۇيغۇرلارنى خىتاي ئاققۇنلىرىنىڭ تۇپان بالاسىدا غەرق قىلىپ يوقۇتۇپ، شەرقى تۈركىستان زېمىنىنى مەڭگۈ يوتۇۋېلىش ئىكەنلىگىنى ئەمىلى مىسالىلار بىلەن كۆرسۈتۈپ بېرىپ، يىغىن قاتناشچىلىرى ۋە دۇنيا جامائەتچىلىگىنىڭ دىققىتىنى تارتقان ئىدى.

تاتارىستان مەركىزى قازان شەھىرىدە **1992**- يىلى **6**- ئايدا ئېچىلغان تۈركولوگىيە ئىلمى يىغىنىغا سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئۇزىنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبى تىلىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى» دېگەن ئىلمى ئەمگىگى بىلەن قاتناشتى. ئۇ، بۇ دوكلاتىدا باي ئۇيغۇر ئەدەبى تىلىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانلىرىنى كۆرسۈتۈپ، بۈگۈنكى كۈندە كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە ئىرقى قىرغىنچىلىق ھەم ئاسسىملاتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش بىلەن بىرگە تىلىمىز، مەدەنىيىتىمىزگىمۇ قىرغىنچىلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزىۋاتقانلىغىنى قاتتىق پاش قىلغان ئىدى. **2004**- يىلى **6**- ئايدا قىرغىزىستاننىڭ ئاق مەسجىد ـ سەمەرەپول شەھىرىدە تۈرك دۇنياسى ئىش بىرلىگى ۋە تەرەققىيات ئىدارىسى بىلەن قىرغىز پېداگوگىكا ۋە ئىژېنىرلىق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ھەمكارلىغىدا

ئۇ دىگەندەك ئارزۇ ـ ئارمانىغا يېتىپ، زارىقىپ كۈتكەن كۈنلەرمۇ يېتىپ كەلدى.

1982- يىلى 8- ئايدا كىچىكىدىن تارتىپ كۆرۈپ باقمىغان دادىسىنى كۆرۈش مەقسىدى بىلەن ئائىلىسىنى ئېلىپ تۈركىيە زېمىنىگە ئاياق باستى، سۈلتان ماخمۇت تۈركىيەگە كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ، زور ئىشتىياق ھەم قىزغىن پىداكارلىق بىلەن شەرقى تۈركىستان داۋاسىنىڭ ئۇلۇق قاينىمىغا ئۆزىنى ئاتتى.

ئۇ بىر تەرەپتىن 1982- يىلىدىن باشلاپ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ـ ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە ئوقۇتقۇچىلىق ۋە ئىلمى تەتقىقاتلىرىنى باشلىغان بولسا، يانا بىر تەرەپتىن ۋەتەن داۋاسىغا بېۋاستە ئارىلىشىپ، ئەربىستاندىكى ۋەتەنپەرۋەر قېرىنداشلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ئەيسا ئەپەندىم باشچىلىغىدا «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنى چىقىرىشقا يارەملەشتى. بۇ ژورنالغا شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئاتاغلىق شائىر، مۇجاھىتلىرى: ئابدۇ خالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى تەۋپىق ئەپەندى، ئابدۇلئەزىز مەقسۇملار ھەققىدە ماقالىلار يېزىپ، شائىرلار ئىجادىيىتى ۋە مۇجادىلىسى ئارقىلىق شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى تۈرك دۇنياسىغا تونۇشتۇرۇشقا كىرىشتى.

1986- يىلى ئىستانبۇلدا شەرقى تۈركىستان ۋەخپىسى قايتىدىن تەسىس قىلىنغاندا، سۈلتان ماخمۇت ۋەخپىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىگىگە سايلاندى. ئۇ ۋەخپىنىڭ نەشىر ئورگىنى بولغان «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنى مەزمۇن ۋە سۈپەت جەھەتتىن ياخشى چىقىرىشقا ھەم ۋەتەندىن چىققان ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى.

1989- يىلى شەرقى تۈركىستان ۋەخپىنىڭ رەئىسى گېنېرال م. رىزا بېكىن خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن پاكىستانغا كەتكەن بىر يىلدا سۈلتان ماخمۇت قەشقىرى ۋەخپىنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى. ئۆزى باش بولۇپ بىر ھەيئەت تەشكىللەپ، دۆلەت مىنىستىرى جەمىل چېچەك ۋە ۋەخپىلەر باش مۇدىرلىگى بىلەن كۆرۈشۈپ شاھزادە باشىدىكى دامات ئىبراھىم پاشا مەدرىسىسىنى ۋەخپىكە ئېلىشتا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

سۈلتان ماخمۇت قەشقىرى ـ ئەدەبىيات ساھاسىدە تونۇلغان ئالىم ھەم سىياسى مۇجادىلىدە ئاكتىپ سىياسى لىدېر سۈپىتىدە خەلقارادىكى

8- قېتىملىق دۇنيا تۈرك خەلقلىرىنىڭ فولكلورى فېستىۋالىغا شەرقى تۈركىستانلىقلارنى تەشكىللىگەن، بۇ فېستىۋالدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ هازىرقى ۋەزىيىتى هەققىدە كونفېرانس ئۇيۇشتۇرغان رەھبەرلىرىمىزنىڭ بىرى.

خۇلاسە كالام: پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئۆز هاياتىنىڭ ئۆزۈن يىللار داۋامىدىكى مۇجادىلىسىنىڭ سەمەرەسى سۈپىتىدە خەلقىمىزگە، تۈرك دۇنياسىغا 10 دىن ئوشۇق كىتاپ، 300 دىن ئوشۇق هەر خىل هەجىم هەم هەرخىل تېمىلاردىكى ماقالىلىرىنى تەغدىم قىلدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى خىتاي، رۇس، ۋە ئەرەپ تىللىرىدا ئېلان قىلىندى. شۇنداقلا، پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى خىتاي، تۈركىيە، ئا، ق، ش، فرانسىيە، رۇسىيە، ئوكرائىنا، گېرمانىيە ۋە بىلگىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردە ئېچىلغان خەلقارا قۇرۇلتاي، ئىلمى مۇهاكىمە يىغىنلىرى ۋە كونفېرانسلارغا قاتناشىپ، شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى ۋە تۈرك دۇنياسى تىل - ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت مۇهىم مەسىلىلەر هەققىدە هەر خىل قىممەتلىك ئىلمى مەلۇماتلار بەردى.

قولۇڭىزدىكى «شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى» دەپ ئاتالغان بۇ ماقالىلار توپلىمى مۇئەللىپىنىڭ يۇقۇرىدىكى جاپالىق ئەمگەكلىرىنىڭ پەقەت بىر ئاز قىسمى بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە داۋايىمىزدا مۇهىم مەسىلە بولغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە مىللىتىمىزنىڭ ئەركىنلىگى مەسىلىسىدە ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇپ، شەرقى تۈركىستان مۇستەقىل، ئۇيغۇر خەلقى هۆرىيەت ۋە ئەركىنلىگىگە ئېرىشمىسە دۇنيا نۇپۇسىنىڭ تۆرتتە بىرىنى ئىدارە قىلىۋاتقان دەرىجىدىن تاشقىرى بېيجىڭ تېرۇر هۆكۈمىتىنىڭ قانلىق ئىشكەنجىسىدە ۋەتەن ــ مىللەت سۈپىتىدە مۇنقەرىزلىككە ئۇچراپ، دۇنيا سىياسى خەرىتىسىدىن ئۆچۈرۈلۈپ كېتىدۇ.» دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ.

كىتاپتىكى ماقالىلارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك مىللىتىمىزنىڭ ئۆتمۈشى، هازىرقى ئېچىنىشلىق ئەهۋالى مىللىتىمىزنىڭ كىلەچەككە بولغان ئارزۇ ــ ئارمانلىرىغا بېغىشلانغان دەۋىر رۇهىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقالىلار بولۇپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئۆز مىللى مەۋجۇتلىغىنى ساقلاشقا چاقىرىدۇ هەم تۈرك دۇنياسى ، دۇنيا جامائەتچىلىگىنى يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ قۇتراۋاتقان بېيجىڭ مارکىسلىق بۇ قېرى، ئاچكۆز ئىمپېرىيەنىڭ شەرقى تۈركىستان ، تىبەت، ئىچكى

«خەلقارا تۈركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى» ئېچىلدى. سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بۇ يىغىنغا: «تۈرك ئىسلام ئەدەبىياتى ۋە پوئېزىيەسىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئالغا سۈرۈلگەن كۆز قاراشلارنىڭ بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىكى ئەھەمىيىتى ھەققىدە» دىگە چوڭ ئىلمى ماقالىسىنى تەغدىم قىلدى. بۇ دوكلاد ئۇزۇنىڭ ئىلمى قىممىتى، ئەملى ئەھەمىيىتى بىلەن يىغىن قاتناشچىلىرى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى.

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ تۈركىيەگە چىققاندىن كېيىنكى ھايات پائالىيىتىنىڭ مەركىزىدە داۋاملىق ھالدا شەرقى تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىغى ۋە مىللىتىنىڭ ئەركىنلىگى ئاساسى ئورۇننى ئىگەللەپ كەلدى ۋە شۇ مەخسەت ئۈچۈن ئىمكانىنىڭ بارىچە كۆرەش قىلىپ كەلدى.

1992- يىلى 12- ئايدا ئىستانبۇلدا 1- قېتىملىق شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، 7 كىشىلىك قۇرۇلتاي تەييارلىق ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرىنىڭ تىزىملىگىنى تەييارلاش، ئۇلارنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبەكىستانلارغا ببرىپ، تەشۋىق ـ تەرغىبات ۋە تەشكىللەش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن قۇرۇلتايىنىڭ غەلىبىلىك ئۆتۈشى ئۈچۈن زور غەيرەت كۆرسەتتى.

ئۇ 1998- يىلى مارتتىكى شەرقى تۈركىستان مىللى مەركىزىنى قۇرۇش، 1999- يىلى توكتەبىردىكى گېرمانىيە ـ مىيۇنخىن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 2- قېتىملىق شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتىيى، 2001- يىلى ئۆكتەبىردە بىلگىيە ـ بۇرۇكسەلدە ئۆتكۈزۈلگەن 3- قېتىملىق شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتايلىرىغا ئىشتىراك قىلىپ، نۇتۇقلار سۆزلەپ يىغىنلارنىڭ ئۇتۇقلۇق ئۆتۈشىگە ئالاھىدە ھەسسە قوشتى. پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 2004- يىلى 9- ئاينىڭ 14- كۈنى ۋاشىنگتوندا شەرقى تۈركىستان سۈرگۈندىكى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىغا قاتنىشىپ، يۇرت تېشىدىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتىنىڭ رەئىسلىگىگە سايلاندى، شۇ يىلى 11- ئايدىكى پارلامېنتى يىغىنىدا قەسەم ببرىپ ش، ق، س، ھ نىڭ پارلامېنت رەئىسلىگىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئۇ يەنە 2005- يىلى 7- ئاينىڭ 15- كۈندىن 25 ـ كۈنگىچە تۈركىيەنىڭ يالوۋادا ئۆتكۈزۈلگەن

يازغۇچىدىن

1982- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا سۇيۇملۇك ئانا ۋەتىنىم شەرقى تۈركىستاندىن ئايرىلىپ ئىككىنچى ئانا ۋەتىنىمىز تۈركىيەگە كەلگەندىن بېرى بىر تەرەپتىن ئىستانبۇل ۋە تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدە ئۇستازلىق ۋەزىپىسىنى 20 يىل داۋاملاشتۇرۇپ ياش ئەلاتلىرىمىزغا دەرس بېرىش ۋە ئىلمى تەدقىقاتلار بىلەن شۇغۇللانسام، يەنە بىر تەرەپتىن ۋەتەن سىرتىدا خەلقارادىكى شەرقى تۈركىستان مۇنەۋۋەرلىرى ئېلىپ بېرىۋاتقان «ۋەتەن داۋاسى» دىن ئىبارەت سىياسى پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ شەرقى تۈركىستان مەسىلىلىرى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ماقالىلارنى يېزىپ گىزىت ـ ژورناللاردا ئېلان قىلدىم. بۇ ماقالىلاردا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ئىجرا قىلىۋاتقان زوراۋانلىق ۋە سۆمۈرگىچىلىك سىياسەتلىرىنى پاش قىلدىم. تۈركىيە، رۇسىيە گېرمانىيە، بېلگىيە، ئوكرائىنا، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردە ئۆتكۈزۈلگەن بىرمۇنچە خەلقارا كونگىرە، كونفىرانسىيە ۋە ئىلمى، سىياسى مۇھاكىمە يىغىنلىرىغائىشتىراك قىلىپ شەرقى تۈركىستان ھەققىدە، ئاساسلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختىن ھازىرقى دەۋرگىچە بولغان تىلى، ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى ۋە بۈگۈنكى ۋەزىيىتى ھەققىدە سۆز قىلدىم ۋە دوكلاتلار سۇندۇم. بۇ سۆز ۋە دوكلاتلارنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات ۋە كۇلتۇر ـ مەدەنىيەتگە ئالاقىدار بولغانلىرىنى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ گىرامماتىكىسى»، (1992- يىل) «ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى» (1998- يىل) «ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تۈرك دۇنياسى» (2004- يىل) قاتارلىق كىتاپلىرىمدا نەشر قىلدىم. بۇ كىتاپلار تۈركىيە تۈركچىسى ۋە ئىنگلىز تىلىدا ئېلان قىلىندى.ئالاقىدار كونگىرە، كونفىرانسىيە ۋە يىغىنلاردا قىلغان سىياسى خاراكتېرلىك سۆزلىرىم، دوكلاتلىرىم ۋە گىزىت ـ ژورناللاردا نەشر قىلىنغان سىياسى پوپلىستىك ماقالىلىرىمنى ھازىر شەرقى تۈركىستاندا قوللۇنۇلۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبى تىلى ۋە يېزىغىدا بىر كىتاپ ھالىغا كەلتۈرۈپ خەلقىمىزگە تەقدىم قىلىشنىڭ پائىدىلىق بولىدىغانلىغى توغرىسىدا بىر فىكىرگە كېلىپ بۇ جەھەتتىكى ماقالىلىرىمنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى بىر كىتاپ ھالىغا كەلتۈرۈپ نەشر قىلدۇردۇم. بۇ كىتاپتا توپلام 58 پارچە ماقالەم يەر ئالدى. بۇلارنىڭ

مونغۇلىيەلەرنى يۇتۇۋېلىش بىلەن توختىماي، دۇنيا تىچلىغى ۋە سۈبلىزاتسىيەسىگە چوڭ بالايى ئاپەت بولىدىغانلىغنى ئالاھىدە ئاگاھلاندۇرىدۇ.

كىتاپتا قويۇلغان ئاكتۇئال مەسىلىلەر، كىتاپ تىلىنىڭ ئاممىباپ بولۇشى ۋە كىتاپتا زىكىر قىلىنغان پىكىرلەرنىڭ مەنتىقلىق قىممىتى كىتاپتا ئالاھىدە مەزمۇن، بەدىئىلىك بېغىشلىغان. مەن پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ تۇركىيەدە 1- قېتىم ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان بۇ ماقالىلار توپلىمىنىڭ ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىمىز تەرىپىدىن ياقتۇرۇلۇپئوقۇلۇشىغا ئىشىنىمەن.

ئاخىرىدا ئاتاغلىق ئەدىپ، شائىر، كۆزگە كۆرۈنگەن مىللى مۇجاھىدىمىز پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىگە ۋە ئۇنىڭ ھۆرمەتلىك ئائىلىسىگە مۇستەھكەم سالامەتلىك، ئۇزۇن ئۆمۈر، بەختىلىك تۇرمۇش ۋە ئىجادىيىتىگە يەنمۇ زور مۇۋاپپقىيەتلەر تىلەيمەن.

ئەخمەت ئىگەمبەردى ـ شائىر، زورنالىست

2005- يىلى 10- ئوكتەبىر

لۇبرپۇل ـ سىدنېي ـ ئاۋىستىرالىيە

1- سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ 1948- يىلى شەرقى تۇركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋاقتىلىق مەركىزى غولجا شەھىرىدە چۈشكەن رەسىمى.

ئېغىر، زۇلمەتلىك كۈنلەرنى كەچۈرۈپ كەلمەكتە. بۇ جەريان ئىچىدە جەسۇر ۋە قەھرىمان خەلقىمىز 450 قېتىمدىن ئارتۇق چوڭ كىچىك ئىنقىلاۋى ئىسيانلارنى قوزغاپ، مىللى ئازاتلىق كۈرەشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرىنى ئۆز ۋەتىنىدىن ھايداپ چىقىرىپ، 4 قېتىم مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگەن. مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۆز تەغدىرىگە ئۆزى ھاكىم بولغان زامانلاردا ئەركىن نەپەس ئېلىش پۈرسىتىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن مانجۇ- خىتاي ئىمپېرىيەسى بىلەن رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاستىرتتىن تىل بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق قىلغان مەخپى ھالدىكى مەنپىئەت سودىسىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، بۈگۈنكى پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە گىرىپتار بولۇپ قالدى.

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئاخىرقى مۇستەقىل دۆلىتى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1944- يىل 12- نۇيابىردا غولجىدا قۇرۇلغان) ستالىن باشچىلىغىدىكى قىزىل رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ دەستىلەپ جاڭكەيشى گومىنداڭ خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن، كېيىنچە ماۋزېدۇڭ باشچىلىغىدىكى كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى بىلەن قىلغان مەخپى سودىسىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ 1949- يىلىنىڭ ئاخىرى 1950- يىلىنىڭ بېشىدا كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئۇچراپ، مىللى مۇستەقىللىغىدىن ئايرىلىپ، ئاسارەتكە چۈشۈپ قالدى.

بۈگۈن شەرقى تۈركىستان خەلقى خىتاي دىكتاتور رەھبەرلىگىنىڭ، چوڭ خىتاي شوۋىنوممنىڭ ھېچقانداق ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇق ۋە ئەخلاقى پىرىنسىپىنى ئىتتىراپ قىلمايدىغان، زالىم، ۋەھشى سىياسى تەدبىرلىرى، ئىرقى قىرغىنچىلىق، ئىرقى سوي قىرىمىنى نىشان قىلغان ھالدا كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىۋاتقان جىنايى سۇئىقەستلىك ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە يوق قىلىپ تاشلىنىش، تارىخ ۋە جوغرافىيەدىن ئۆچۈرۈلۈپ كېتىش تەھلىكىسى بىلەن قارشىلاشماقتا. مۇنداق ئېغىر ئاقىۋەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن خەلقىمىز ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدا قىزىل خىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ خىل چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىق ھەرىكىتىگە قارشى ھەققانى كۈرەشلىرىنى داۋام قىلدۇرماقتا.

دۇنيادىكى ھەققانىيەتنى ۋە ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان دۆلەتلەر شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز مەۋجۇدىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش يولىدىكى ھەققانى كۈرىشىگە چوڭقۇر ھىسداشلىق بىلدۈرمەكتە. 2004- يىلى 14- سىنتەبىر

ئىچىدە ئالىم ۋە تىلشۇناس ماخمۇت قەشقىرىگە ئالاقىدار 4 پارچە ماقالە، ئاتاغلىق مۇتەپەككىر ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپگە ئالاقىدار بىر پارچە ماقالە ئىلمى خاراكتېردىكى ماقالىلار بولۇپ، قالغانلىرى سىياسى پوپلىستىك ماقالىلاردۇر ۋە كىتابنىڭ ئاخىرىغا پانا بىرقانچە شىئىرىمنى ھەم ئىلاۋە قىلىپ قويدۇم.

سۈيۇملىك ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان ـ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولغان، تارىخى تۈرك يۇرتىنىڭ، تۈرك تىلى، كۇلتۇرى ۋە مەدەنىيەت جۇغراپىيەسىنىڭ، تۈرك مىللى مەۋجۇدىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى شەرقى تۈركىستان بۈيۈك ھون ئىمپېراتورلىغى، كۆك تۈرك ئىمپېراتورلىغى، ئۇيغۇر خاقانلىغى ۋە قاراخانىلار ئىمپېراتورلىغىنىڭ تەركىۋىدە يەر ئالغان ۋە تارىخى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۇشۇگىدىن ئىبارەت بىر مۇقەددەس توپراقتۇر.

شەرقى تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقى ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ۋە كۇلتۇر، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى تەرەپتىن ئېيتقاندا تۈرك دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسىدۇر. مىڭ يىلدىن ئارتۇق زامانىدىن بېرى داۋام قىلىپ كىلىۋاتقان دىنى ئېتىقادى ۋە ئىسلامى ئۇرپ ـ ئادەت مۇناسىۋىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسىدۇر.

خىتاي ۋە رۇسىيە ئىمپېرىيەلىرى بۈيۈك تۈركىستانىنى داۋاملىق ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدا تۇتۇپ سوۋۇرۇش ئۇچۇن تارىختىن بېرى «پان تۈركىزم»، «پان ئىسلامىزم»، «پان تۈركىست»، «پان ئىسلامىست» دېگەن سىياسى قالپاقلارنى بازارغا سېلىپ، تۈركىستان خەلقىنىڭ شۇنىڭدەكلا شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ تاشلاشقا ئورۇنۇپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. كومۇنىست سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ چۆكۈشى ۋە پارچىلىنىشى بىلەن غەربى تۈركىستاندىكى قېرىنداشلىرىمىز مىللى مۇستەقىللىقلىرىگە ئىگە بولۇپ ئەركىن بىر نەپەس ئالدى. ئەمما شەرقى تۈركىستان يەنىلا قاراڭغۇ زۇلمەت ئاستىدا خورلانماقتا ۋە ئىزىلمەكتە.

شەرقى تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقى تارىخى پاجىئە دەۋرىنىڭ باشلىنىشى ھېسابلانغان مانجۇ ئىمپېرىيەسىنىڭ 1759-يىلىدىكى ئىستىلاسىدىن كۇنىمىزگە قەدەر بولغان 246 يىل جەريانىدا مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ قانلىق چاڭگىلى ئاستىدا بېشىدىن

هۆرلىگى، مۇستەقىللىغى يولىدىكى كۈرەشكە ۋە ئۇنىڭ پارلاق كىلەچىگىگە بولغان ئۈمىت ـ ئىشەنچ ۋە قىزغىنلىقىنى كۈچەيتىپ بۇ ھەربىرىمىزنى قوشۇلۇشى ۋە ئاۋاز قوشۇشىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ھالدا قوزغىيالىسا ئۆزۈمنى تولىمۇ بەختىيار ھېسابلايمەن، قىلغان ئەمگەكلىرىمنىڭ ۋە مۇجادىلەمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كۆرۈشنىڭ ئىپتىخارى ۋە خۇشاللىغىنى يۈرۈگۈمنىڭ چوڭقۇر قېتىدا ھىس قىلىمەن.

يېڭى كىتابىمنى تەقدىم قىلىشنىڭ شانلىغى ۋە غۇرۇرى بىلەن قەدىردان شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىم ھەربىرىگىزلەرگە ھۆرمەت بىلەن سالام بىرىمەن ۋە مۇھەببەت ـ ئىھتىرامىلىرىمنى بىلدۈرىمەن.

كىتاۋىمنىڭ نەشر قىلىنىشىدا ماڭا ياردەمچى بولغان دوستلىرىمغا تەشەككۈر ئېيتىمەن.

پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى

2005- يىلى 11- ئاينىڭ 20- كۈنى. ئىستانبۇل ـ تۈركىيە.

كۈنى ئامېرىكىدا قۇرۇلغان ۋە 2004- يىلى 22- نويابىر كۈنى ئامېرىكىدا 2- قېتىم ئېچىلغان يىغىندا قەسەم بىرىپ ئۆز پائالىيىتىنى رەسمى باشلىغان سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان مىللى مەجلىسى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ھىسداشلىق ۋە قوللاشقا ئىگە بولۇشى بۇنىڭ روشەن بىر دەلىلىدۇر.

بۈگۈن دۇنيادا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزلىرى ئىشغال قىلىۋالغان شەرقى تۈركىستان، تىبەت ۋە ئىچكى موڭغۇلىستان قاتارلىق مەملىكەتلەردە يۈرگۈزۈۋاتقان زوراۋانلىق ھەرىكىتى خىتاينىڭ ئىچكى مەسىلىسى بولۇشتىن ئاللىقاچان چىقىپ كەتتى.

خىتاي (خەن) ئىرقىدىن باشقىلارغا مەۋجۇدىيىتىنى ساقلاش بىلەن ياشاش ئىمكانىيىتى ۋە كۆلتۈر مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ھەق ـ ھوقۇقىنى تونۇمايدىغان خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ غەرپكە قارىتا كېڭەيىشى يالغۇز شەرقى تۈركىستان چېگرىسى بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ سىرتقا تەبىشىش ۋە كېڭەيىش ھەرىكىتى تەرەققى قىلىپ ئاۋراتسىيە (ئاسىيا ـ ياۋروپا) ھۆكمرانلىقىنى ئۇچۇن بولغان مۇجادىلىگە ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ دۇنيا تىنچلىغى ئۇچۇن بۈيۈك بىر ھالاكەت ئېلىپ كېلىدۇ. دۇنيادىكى دېموكراتىك دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر بۇ خىل تەھلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن ھازىردىن باشلاپ جىددى تەدبىرلەر ئېلىشى لازىم.

شەرقى تۈركىستانىڭ مۇستەقىللىغى ھازىرقى دۇنيا ۋەزىئىتىگە، دۇنيا خەلقلىرىنىڭ مەنپىئەتلىرىگە ھېچقاچان زىت كەلمەيدۇ. شەرقى تۈركىستانىڭ مىللى مۇستەقىللىغىغا ئىگە بولۇشى ـ ئاسىيا ۋە دۇنيا تىنچلىغى ۋە مۇقىملىغى ئۇچۇن بىر مۇھىم كاپالەت ھېسابلىنىدۇ. شەرقى تۈركىستانىڭ مۇستەقىللىغى كوممۇنىست خىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتىگە خاتىمە بېرىپ دۇنيا تىنچلىغى ۋە دېموكراتىيەسىگە زور تۆھپە بولۇپ قوشۇلىدۇ.

مېنىڭ بۇ كىتاۋىمدا يەر ئالغان ماقالىلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى مۇشۇ ھەقىقەتنى شەرھىلەش ئۇچۇن يېزىلغان، مۇشۇ ھەقىقەتنى تونۇتۇشنىڭ زۆرۈرلىگى توغرىسىدىكى فىكىرلەر ئالغا سۈرۈلگەن. كىتاۋىمدا يەر ئالغان فىكىر ـ چۈشەنچىلەر ۋە ئىزگۈ نىيەتلەر سۈيۈملۈك شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمنىڭ ۋە شەرقى تۈركىستان دوستلىرىنىڭ قەلبىدە ماڭا ئورتاق بىر تەسىرات ـ تۇيغۇ ۋە چۈشەنچە پەيدا قىلالىسا شەرقى تۈركىستانلىق ۋەتەنداشلىرىمنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ

17,750,000 كىشىنىڭ مەۋجۇتلىغىنى، بۇلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ 8,139,500 كىشى، قازاقلاررنىڭ 1,289,700 كىشى، قىرغىزلارنىڭ 1,70000 كىشى، ئۆزبەكلەرنىڭ 10,000 كىشى، تاتارلارنىڭ 5000 كىشى، خىتايلارنىڭ 6,736,500 كىشى، تۇڭگانلارنىڭ 7,80000 كىشى، ئىكەنلىگىنى قالغانلىرىنى باشقا مىللەتلەرگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ تەشكىل قىلىدىغانلىغىنى كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن.1 تۈرك قەۋمىگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ ئومۇمى سانىنى 3 كە كۆپەيتسەك 30,000000 غا يېقىن بىر سان ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

تارىختىن بىرى ئۇيغۇر تۈركلىرى قېرىنداش تۈرك قەۋملىرى بىلەن بىرلىكتە ئورتا ئاسىيا ۋە شەرقى تۈركىستاندا بۇيۇك دۆلەتلەر قۇرغان ئىدى. بۇنىڭ ئەڭ چوڭلىرى مىلادىدىن كېيىنكى 745 - 840 - يىللىرى ئارىسىدا ياشىغان پايتەختى قارابالغاسۇن شەھرى بولغان بۇيۇك ئۇيغۇر دۆلىتى، 870 - يىلىدىن 1225- يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان كەڭسۇ (بۇگۇنكى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدە) ئۇيغۇر دۆلىتى، 840 - يىلىدىن 1275- يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان پايتەختى ئوردۇبالىق (جىمسار) ۋە باشبالىق بولغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قاراشەھەر، كۇچار، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى، 870 - يىلىدىن 1213- يىلىغا قەدەر ھايات-سۇردۇرگەن ئۇيغۇر ۋە قارلۇق تۈركلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان باشكەنتى قەشقەر (ئوردۇ كەنت) ۋە بالاساغۇن بولغان قاراخانىلار دۆلىتى، 1514- يىلىدىن 1675- يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان يەركەننى باش كەنت قىلغان سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقلىرى، 1759- يىلىدىكى مانجۇ – خىتاي ئىستىلاسىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مانجۇ – خىتاي زۇلمىغا قارشى مىللى ئازاتلىق كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە قۇرۇلغان بەدەۋلەت ياقۇپبەگنىڭ يەتتە شەھەر قەشقەريە دۆلىتى (1863- 1877) بۇنىڭ روشەن پاكىتلىرىدۇر.

1877- يىلىدىكى 2- قېتىملىق مانجۇر - خىتاي ئىشغالىيىتىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستاننىڭ نامى 1884- يىلى 11- ئاينىڭ 18- كۈنى

---

1 ئىستانبۇلدىكى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن 2002- يىلىدا باستۇرۇلۇپ تارقىتىلغان «جۇڭگۇ شىنجاڭ» نامىلىق بىروشۇرنىڭ قازاقچە نۇسخىسى 6- بەت

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى

تارىختا پۈتۈن دۇنيا تۈركلىگىنىڭ ئالتۇن بۈشۈگى ۋە تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ قايناق بولغى بولغان بۈيۈك تۈركىستاننىڭ شەرقى قىسمىنى تەشكىل قىلغان ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستاندا ھۇن تۈركلىرى، كۆك تۈركلەر، ئۇيغۇر تۈركلىرى، قاراخانىلىقلار بۈيۈك دۆلەتلەر قۇرغان بولۇپ، ئۇتۇكەن تۈرك مەدەنىيىتى، ئورتا ئەسىر تۈرك مەدەنىيىتى دەۋرىمىز تۈرك دۇنياسى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناغان.

بۈگۈن خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئىدارىسى ئاستىدا نۇرغۇنلىغان شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) 1,828,418 كۋادراتنى كلومېتىرلىك كەڭ بىر تىرتوريەگە ئىگە بولۇپ، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. شەرقىي تۈركىستان شەرقتە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى بىلەن، غەرپتە ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدىن قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاندىن باشقا ئافغانىستان بىلەن شىمالدا روسىيە فېدېراتسىئونى ھەم موڭغۇلىستان جۇمھۇرىيىتى، جەنۇبتا پاكىستان، ھىندىستان ۋە تىبەت بىلەن چېگرالىنىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندا ياشاۋاتقان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ سانى (ئۇيغۇر تۈركلىرى مۇتلەق كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان ھالدا قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار) 30 مىليوندىن ئارتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ سانى 24 مىليوننى تەشكىل قىلىدۇ.

خىتاي ھاكىمىيەتلىرى تارىختىن كۇنىمىزگە قەدەر شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ھەقىقى ساننى يوشۇرۇپ، ناھايىتى ئاز ساندا كۆرسۈتۈپ كەلدى. بىتەرەپ تەدقىقاتچىلارنىڭ ئۇمۇملاشقان كۆز قارىشىچە؛ خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستاندىكى تۈرك نۇپۇسىنىڭ ئۇچتە ئىكسىنى يوشۇرۇپ، ئۇچتە بىرىنى رەسمى سان سۈپىتىدە ئېلان قىلىپ كەلمەكتە.

كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى 2002- يىلىدا 1999- يىلى ئېلىپ بېرىلغان نۇپۇس سانىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ھاسىل قىلغان ستاتىستىك رەقەملەرنى ئېلان قىلىپ، شەرقى تۈركىستاندا جەمئى

شەرقى تۈركستاننىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىدا مەۋجۇت بولغان نىفت زاپىسىنىڭ مىقدارى 18 مىليار تونداىن كۆپرەك بولۇپ، كۆمۈر زاپىسىنىڭ مىقتارى بىر تىرلىيۇن ئەللىك مىليار تونىنداىن ئارتۇغراق.

شەرقى تۈركستاننىڭ يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى تەرىپىدىن سۈمۈرۈلمەكتە، شەرقى تۈركستان تۈركلىرى بولسا يوقسۇللۇق، كەمبەغەللىك ئىچىدە پەرىشان بولۇپ خورلانماقتا، ئۆز ۋەتىنىدىن چىقىۋاتقان بۇ بايلىقلاردىن قىلچە نەسىۋە ئېلىش ئىمكانىيىتىدىن مەرھۇم ھالدا ياشاشقا مەجبۇر قىلىنماقتا. كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركستان تۈركلىرىنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنتكە ئىگە بولۇشنى قاتتىق چەكلەپ، شەرقى تۈركستانغا خىتاىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن ھەر يىلى يۈز مىڭلارچە خىتاي كۆچمەنلىرىنى كەلتۈرۈپ ئۇرۇنلاشتۇرماقتا. شەرقى تۈركستاندا 1949- يىلى 250,000 گە قەدەر بولغان خىتايلارنىڭ سانى بۈگۈن نۇپۇس يۆتكەش نەتىجىسىدە 10 مىليونغا يېقىنلىشىپ قالدى. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى 21- ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىگىدە شەرقى تۈركستانغا 100 مىليون بىلەن 150 مىليون ئارىسىدا خىتاي كۆچمەن ئۇرۇنلاشتۇرىدىغانلىغىنى مەخپى ھۆججەتلىرىدە تەكىتلىمەكتە.

خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركستانىنى ئاتوم ــ يادرو بومبىلىرىنى سىناق قىلىش مەيدانى سۈپىتىدە قوللۇنۇپ، بۇ توپراقلارنىڭ ئېگىسى بولغان ئۇيغۇر تۈركلىرىنى ئىرقى قىرغىنچىلىققا ئۇچىراتماقتا. شەرقى تۈركستان تۈركلىرى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە يۇقىرى دەرىجىدىكى سىياسى بېسىم سىياستى بىلەن قاتتىق بوغۇلماقتا ۋە ئاۋازلىرىنى تۈركىيەنى ھەم ئۆز ئېچىگە ئالغان ھالدا دۇنيانىڭ ھېچبىر يېرىدە تولۇق ئاڭلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمايۋاتىدۇ. شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ۋە مىللى مۇستەقىللىق يولىدىكى ئىستەكلىرى كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قانلىق شەكىلدە باستۇرۇلۇپ، جىمقتۇرۇلماقتا.

تۈرك مىللىتىنىڭ سىياسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا قۇتلۇق خاقان، مۇيۇنچۇر خاقان، بۆگۈخان، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان، ماخمۇت قەشقەرى، يۈسۈپخاس ھاجىپقا ئوخشاش بۈيۈك ئىنسانلار يېتىشتۇرگەن بۈيۈك دۆلەت قۇرغۇچى ۋە مەدەنىيەت ياراتقۇچى بىر قەۋم بولۇپ تونۇلغان ئۇيغۇر تۈركلىرى بۈگۈن خىتاي ھاكىمىيىتى ئاساربتى ئاستىدا ئىنسانى ھەق ــ ھۇقۇقلىرىدىن مەھرۇم ھالدا ياشىماقتا.

ئىشغالچى مانجۇ ـ خىتاي ئارمىيىسىنىڭ قۇماندانى زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنىپ مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن تەسىدىقلىنىپ ئىشغال قىلىنغان توپراق «يېڭى رېھمن» ، «يېڭى چىگرا» مەنىسىدىكى خىتايچە «شىنجاڭ» دېگەن ئىسىم بىلەن مەجبۇرى ئالماشتۇرۇلغان.

20- ئەسىردە شەرقى تۈركىستاندا ئىككى قېتىم شەرقى تۈركىستان دۆلىتى قۇرۇلغان، بۇنىڭ دەسلەپكىسى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي ھۆكمىرانلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالىڭ كۆرىشى نەتىجىسىدە 1933- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دۇر. بۇ مۇستەقىل جۇڭمھۇرىيەت رۇس ـ خىتاي ھەمكارلىغى ۋە سۇئىقەستى بىلەن 1934- يىلىدا يوقۇتۇپ تاشلانغان. ئىككىنجىسى بولسا خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە قارشى شەرقى تۈركىستانىڭ شىمالىدىكى ئىلى، چۆچەك (تارباغاتاي) ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن قوزغالىڭ ئىنقىلاپ نەتىجىسىدە غالىبىيەت قازىنىپ 1944- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غولجا شەھرىدە تەنتەنە بىلەن قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دۇر. ئاي يۈزلۈق بايرىغىغا، مىللى ئارمىيىسىگە ئىگە بولغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ بۇ مۇستەقىل دۆلىتى 1950- يىلىنىڭ بېشىغا قەدەر داۋام قىلغان بولسىمۇ 1949 ۋە 1950- يىللىرىدا شوۋېتنىست دىكتاتور ستالىن بىلەن چوڭ خىتاي مىللىيەتچىسى ماۋزېدۇڭنىڭ مەخپى تىل بىرىكتۈرۈپ قىلغان كېلىشىمى نەتىجىسىدە ئاۋۋال بۇ دۆلەتنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى رەھبەرلىرى «ئايرۇپلان قازاسى» دېگەن ئۇيدۇرما پەيدا قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن كوممۇنىست خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ ئىشغالى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

شەرقى تۈركىستان ھەر جەھەتتىن ناھايىتى باي بىر مەملىكەتتۇر، بۇ مەملىكەتتە نەفت بايلىغى مۇھىم ئورۇندا تۇرۇش بىلەن، ئالتۇن، كۈمۈش، ئۇرانىيۇم، قوغۇشۇن، تۇمۇر، تەبىئى گاز ۋە كۆمۈرگە ئوخشاش بەك قىممەتلىك بايلىقلار مەۋجۇتتۇر.

بۈگۈنكى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سانايى تەسىلىرىنى شەرقى تۈركىستانىڭ نەفت، تەبىئى گاز، ئۇرانىيۇم، ۋولفۇروم، قەلەي، قوغۇشۇن، ئالتۇن ، تۇمۇر، كۆمۈر ۋە باشقا مەدەنلىرى ياشاتماقتا.

دۇنيا گىئولوگلىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا شەرق تۈركىستانىڭ شىمالىدىكى قاراماي، تۇپان نەفت مەيدانلىرىدىن باشقا

كومۇنىست خىتاي رەھبەرلىكىنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى، ئەڭ مۇھىمى ئۇيغۇر تۈركلىرىنى خىتايلاشتۇرۇۋىشتىن ئىبارەت سۇئىقەستلىك پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئاسان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

كومۇنىست خىتاي رەھبەرلىكىنىڭ شۇرقى تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى تۈرك - ئىسلام دۇنياسىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئىرىتىپ يوق قىلىش سىياسىتى مۇۋاپىقىيەت قازىنالمايدۇ. تۈرك ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسى ھىساپلانغان شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇيغۇر تۈركلىرى ئۆزىنىڭ كىملىگىنى، ئۆزىنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەتلىرىنى قوغداش ۋە رىۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى ۋە ئىمكانىيىتى بىلەن مۇجادىلىسىنى ئېلىپ بارىدۇ. ئاللاھنىڭ ياردىمى بىلەن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى بۇ ھەققانى كۈرەسىدە چوقۇم بىر كۈنى غالىيىيەت قازىنىدۇ. ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئارزۇسىنى چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ!

2002- يىلى ئوكتەبىر ـ ئىستانبۇل

ئۇيغۇر تۇركلىرى ئۆتۈكەن تۇرك كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتى ساھاسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بولسۇن، بۈدىزىم ۋە مانىخائىزىملىق تۇرك كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە بولسۇن، ئىسلامى تۇرك كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلىشىدە بولسۇن، قىسقىسى قەدىمقى ۋە ئورتا دەۋىردە تۇرك دۇنياسىدا يۈكسەلگەن ۋە تەرەققىياتقا ئېرىشكەن تۇرك كۇلتۇرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ بايراقتارلىغىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان تۇرك قەۋملىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ شەرقى تۇركستاندا يارىتىپ رىۋاجلاندۇرغان كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت غەزىنىلىرى ناھايىتى باي بولۇپ تىل ـ ئەدەبىيات، تارىخ، تىبابەت، سەنئەت، مەتبۇئاتچىلىق، مىمارى قۇرۇلۇش جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇر تۇركلىرى بۈگۈنكى كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى قوغداش ۋە رىۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن بۈيۈك بىر فىداكارلىق بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارماقتا. كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى، كۇلتۇر جەھەتتىكى بايلىقلىرىنى يوق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى تېخىمۇ ئاسان ئاسسىملاتسىيە قىلىش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇرۇنماقتا.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ 2002- يىل سىنتەبىردىن ئىتىۋارەن شەرقى تۇركستاندىكى ئۇنىۋېرسىتە ۋە ئالىي تېخنىكۇملاردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە تىلى سۈپىتىدە قوللۇنۇلىشىنى توختۇتىش توغرىسىدىكى قارارى بۇنىڭ ئۈچۈق بىر ئىسپاتىدىن ئىبارەت.

تىل بىر مىللەتنىڭ خاتىرلىرىنىڭ، تارىخىنىڭ، كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت بىرىكمىلىرىنىڭ ۋە ئورتاق ھىسسىياتىنىڭ قاچىلانغان ئۇنسۇرىدۇر. تىل بولمىسا كۇلتۇر، مەدەنىيەت بولمايدۇ، كۇلتۇر، مەدەنىيەت بولمىسا مىللى كىملىك بولمايدۇ، مىللى كىملىك بولمىسا پەزىلەت ۋە ئىپتىخار بولمايدۇ، نەتىجىدە ئۇ مىللەت تارىختىن ئۈچۈرۈلۈپ يوقۇلۇپ كېتىدۇ.

كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر تۇركچىسىنىڭ قوللۇنۇلىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ 1982- يىلى تۈزۈپ ئېلان قىلغان خىتاي ئاساسى قانۇنىغا ۋە ئاۋتونوم رايون قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىپ، بۇ قانۇنلارنى يىرتىپ تاشلىدى، بۇ قانۇنلاردا ئاۋتونوم رايون ھۆقۇقىغا ئىگە بولغان مىللەتلەر «ئۆزىنىڭ ئانا تىللىرىنى قوللۇنۇش ۋە رىۋاجلاندۇرۇش ھۆقۇقىغا ئىگە» دەپ كۆرسىتىلگەن.

خىتاي نۇپۇسىنىڭ ئىچىدە ئېرىتىپ ئاسىملاتسىيە قىلىپ خىتايلاشتۇرۇش ۋە شەرقى تۈركىستاننى ئەبەدى خىتاي توپرىغى ھالىغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر.

كېيىنكى **200** يىلدىن بېرى مانجۇ ـ خىتاي فېئودال ھاكىمىيەتلىرى تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلالمىغان بۇ رەزىل پىلان **40** يىلدىن بېرى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شىددەتلىك بىر شەكىلدە ئىجرا قىلىنىپ بەلگۈلۈك مىقتاردا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى **20** ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ سانى بىرقانچە مىڭدىن ئارتۇق ئەمەس ئىدى. **1899** ـ يىلىدا قەشقەرگە كەلگەن رۇس پولكوۋنىكى كورمىلوفنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ئۇ تارىختا پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا خىتاي ئەسكەرلىرىنى ھىسابقا ئالمىغاندا خىتايلارنىڭ سانى **6000** ئەتراپىدا ئىدى.[2] **1920** ـ يىلىدا شەرقى تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىلغان نۇپۇس ئېنىقلاش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا **258000** نۇپۇسلۇق قەشقەر كونا شەھەردە جەمئى **773** خىتاي بولۇپ، بۇلار خىتاي مۇمۇرلىرى ۋە ساقچىلاردىن ئىبارەت ئىدى.[3] بۇگۈن بولسا قەشقەرگە **100،000** دىن ئارتۇق خىتاي يەرلىشىپ بولغان.

1949 ـ يىلى پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا خىتايلارنىڭ سانى **200،000** ئەتراپىدا ئىدى. كېيىنكى قىرىق يىلدىن بېرى شەرقى تۈركىستان توپراقلىرىغا ئارقا ـ ئارقىدىن كەلتۈرۈلگەن خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ يامراپ كېتىشى نەتىجىسىدە بۇگۈن ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خىتايلارنىڭ سانى بىر مىليونغا يېقىنلىشىپ قالدى.

1983- يىلىدا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستاننىڭ نۇپۇسى ھەققىدە بېرىلگەن رەسمى ستاتىستىك مەلۇماتلار تۆۋەندىكىچە بىلدۈرۈلگەن:

ئۇيغۇرلار: **6,170,000**

---

2 ئىلىخان مۇسابايېف، پولات تۇرپانى، « شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلى **54**- بەت، نو **7 - 8 1985**. ئىستانبۇل.

3 شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستانىڭ) جوغرافىيە ۋە تارىخى ۋەزىيىتى خىتايچە. **1935**- يىل نەنجىن. شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) كۆرگەزمىسى. **1986** ـ يىل ئۇرۇمچى.

شەرقى تۈركىستان ئۇچۇن سۈئىقەستلىك بىر پىلان

(ئىستانبۇلدا خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى ئىشغال قىلغانلىغىنىڭ 40 ـ يىللىغى مۇناسۋىتى بىلەن ئۇتكۈزۈلگەن كونفىرانستا بېرىلگەن دوكلات.)

1989 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنىڭ خىتاي كوممۇنىست ئىشغالىيىتىگە ئۇچرىغانلىغىنىڭ 40 يىللىغىدۇر.

بۇ مۇناسۋەت بىلەن خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى ۋە ھۆكۈمىتى 40 يىلدىن بېرى بۈيۈك مۇۋاپىقىيەتلەر قازانغانلىغىنى، شەرقى تۈركىستاندا بۈيۈك ئۆزگۈرۈشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەنلىگىنى تەشۋىق قىلماقتا. بۇ تەشۋىقات شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ زېھنىلىرىدە، ھەقىقى ئەھۋال شۇنداقمۇ؟! ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارنىڭ ماھىيىتى نىمە؟ دېگەن سۇئاللارنى تۇغدۇرماقتا.

ھەقىقەت شۇكى؛ شەرقى تۈركىستانىنىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى ناھايىتى فاجىئەلىكتۇر. قىزىل خىتاي ھاكىمىيىتى 40 يىلدىن بېرى شەرقى تۈركىستاندا مەيدانغا كەلتۈرگەنلىگىنى سۆزلىگەن چوڭ ئۆزگۈرۈش ۋە چوڭ تەرەققىيات ـ گۈزەل ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان توپراقلىرىغا ئاخىرى ئۇزۇلمىگەن خىتاي كۆچمەنلىرىنى يەرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر. تۈركلەرنىڭ ئانا ۋەتىنى باشلانغۇچ ۋە ئورتا دەۋىر تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۈشۈگى، بۈيۈك تۈركىستانىنىڭ بىر پارچىسى ھىساپلانغان شەرقى تۈركىستانىنى خىتاينىڭ ھەرقايسى ئۇلكىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن خىتاي كۆچمەنلىرى بىلەن تولدۇرۇش، خىتاي مۇستەملىكىچى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇزاق تارىختىن بېرى ئىجرا قىلىپ كەلگەن ئىشغالىيەتچى سىياسىتىنىڭ داۋامىدۇر.

خىتاي مۇستەملىكىچى ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى خىتاي ئاققۇنلىرى بىلەن تولدۇرماقتىكى ئاساسى غايىسى، يەر ئاستى، يەر ئۈستى بايلىغى مول ستراتىگىيەلىك ئەھەممىيىتى ناھايىتى چوڭ بولغان بۇ مۇقەددەس توپراقنىمىزنى ئەبەدىيەن خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زېمىنىغا ئايلاندۇرۇش ۋە ئۇنى ئۆز قولىدا داۋاملىق تۇتۇش ئۈچۈندۇر. شۇنداقلا 25 مىليوندىن ئىبارەت شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمان تۈركلىرىنى، سانلىرى ئۇچۇق مەلۇم بولمىغان چۆمۈلدەك يامراپ كەتكەن

بارغان[5] «ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى ئارمىيىسى» يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئۇمۇمى خىتاي نۇپۇسى سانى ئىچىگە كىرگۈزۈلمىگەن. كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى ھەر يىلى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىن ھەر خىل باھانە ۋە سەۋەپلەر بىلەن سانلىرى 100,000 دىن 200,000 قەدەر بولغان خىتاي كۆچمەنلىرىنى شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇنلاشتۇرماقتا.

1984 ـ يىلىدىن ئېتىۋارەن خىتاي ھۆكۈمىتى غەربىي شىمالنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈش شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خىتايلارنى شەرقى تۈركىستانغا كوك كۆلەمدە كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىش ھەرىكىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. «غەربىي شىمالنى كوك كۆلومدە ئېچىش» شۇئارىنىنىڭ ئاساسى مەقسىدى شەرقى تۈركىستانغا مىليونلارچە خىتاي كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىش ئارقىلىق شەرقى تۈركىستانىنىڭ يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئاچكۆزلۈك بىلەن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ قان ـ يىلىگىنى تېخىمۇ شىددەتلىك ھالدا سۈمۈرۈشتىن، شەرقى تۈركىستانىنىڭ نېفتىنى، ئالتۇن ـ كۈمۈشىنى، تەبىئى گاز ۋە كۆمۈرىنى، ئۇرانىيوم قاتارلىق قىممەتلىك مەدەنلىرىنى خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە توشۇپ ئېلىپ كېتىشىنى تېخىمۇ تىزلىتىشتىن ئىبارەتتۇر.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى 1977 ـ يىلىدىن ئېتىۋارەن شەرقى تۈركىستانغا 100,000,000 دىن 150,000,000غا قەدەر خىتاي كۆچمەنلىرنى يەرلەشتۈرۈشنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىگىنى ئۇچۇق ئېلان قىلىپ ۋە بۇ ھەقتىكى سۈئىقەستلىك پىلانىنى ئىجرا قىلىشنى تىزلىتىپ، ۋەتىنىمىزدە سۈمۈرگۈچى ئېغىرلىغىنى ھىس ئەتتۈرۈشكە باشلىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت شەرقى تۈركىستان خەلقىدە جىددى بىر ئەندىشە يارىتتى.

1948 ـ يىلىدا قۇرۇلغان ئىچكى موڭغۇلىستان ئاۋتونوم رايونىدا ـ ئۇ تارىختا ئۇمۇمى نۇپۇسنىڭ 60% نى تەشكىل قىلغان موڭغۇللارنىڭ سانى خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ بۇ رايونغا داۋاملىق يەرلەشتۈرۈلۈشى ئارقىسىدا 1970 ـ يىلىدا موڭغۇللار ئۇ يەردىكى ئۇمۇمى نۇپۇسنىڭ% 18 گە چۈشۈپ قالغان. بۈگۈن شەرقى تۈركىستان خەلقىمۇ ئەينى تەھلىكە بىلەن قارشىلاشماقتا.

---

5 شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ ئەھۋالى «خانتەڭرى» ژورنىلى 30 ـ بەت، 18 ـ سان 1987 ـ يىل تەبىي

خىتايلار: 5,346,000
قازاقلار: 950,000
تۇڭگانلار: 588,000
موڭغۇللار: 120,000
قىرغىزلار: 119,000
شۇە‌لەر: 29,000
تاجىكلار: 28,000
ئۆزبەكلەر: 9,000
مانجۇلار: 9,000
داغۇرلار: 5,000
تاتارلار: 4,000
رۇسلار: 4,000
ۋە باشقا ئېتنىك ئاز سانلىقلار 4,400

يۇقىرىدا بېرىلگەن رەقەملەر، ھەقىقى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرمىگەن ساختا رەقەملەردۇر. قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان ھەقىقى ستاتىستىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا شەرقى تۈركىستاندا 25,000,000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان تۈرك خەلقى مەۋجۇتتۇر. بۇ ستاتىستىك سانلاردىن شۇنى ئۇچۇق كۆرىۋېلىش مۇمكىنكى: 1949 ـ يىلدا ئۇمۇمى سانى 200,000 ئەتراپىدا بولغان خىتايلار 1983 ـ يىلدا 5,346,000 غا يېتىپ بارغان دېمەك 34 يىل ئىچىدە شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن خىتايلارنىڭ سانى 16 ھەسسە ئاشقان.[4]

1983 ـ يىلىدىن ھازىرغا قەدەر شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈرۈلۈپ ئېلىپ چىقىلغان خىتاي ئاققۇنلىرىنىڭ ھەقىقى سانى ھەققىدە ئۇچۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما رەسمى ستاتىستىك سانلاردا كۆرسۈتۈلگەن سانلاردىن تېخىمۇ كۆپ بولغان خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستانغا كەلتۈرۈلگەنلىگى ھەممىگە مەلۇم بىر ئىشاللىقتۇر. شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن ۋە ئۇمۇمى سانى 1,000,000 ئەتراپىدىكى «خىتاي خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسى» بىلەن 1972 ـ يىلىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا سانلىرى 2,255,997 غا يېتىپ

4 شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) كۆرگەزمىسى. 1986 ـ يىل ئۈرۈمچى.

خىتاي ھاكىمىيىتى «شىنجاڭ خودىپاك[6] (شىنجاڭ ياخشى يەر» ناملىق مۇزىكىلىق ناخشىلار ۋە سانلىرى نەچچە يۈزدىن ئارتۇق كىتاپلار نەشر قىلىپ، كەڭ كۆلەمدە شەرقى تۈركىستاننىڭ رېكلامىنى ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارنىڭ زېھنىدە «شىنجاڭ» باي بولۇشنىڭ ئالتۇن ئىشىگى ۋە راھەت ــ پاراغەتنىڭ مەركىزى دېگەن پىكىرنى ياراتماقتا ۋە بۇ ئارقىلىق شەرقى تۈركىستانغا خىتاي ئاققۇنلىرىنىڭ يامراپ كېلىشىنى تىزلەتمەكتە. شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشمەك ئارزۇسىدىكى خىتايلارغا پۈتۈن ئىمكانلار يارىتىلىپ بېرىلمەكتە ۋە ئۇلارغا كۆچۈپ كېلىپ يەرلىشىشى ئۈچۈن زور مىقتاردا ئىقتىسادى ياردەم كۆرسىتىلمەكتە.

شەرقى تۈركىستان خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئىشغالىغا ئۈچىرىغاندىن كېيىن ھاكىمىيەت تەرىپىدىن خەلقلەر شەھەر نۈپۈسلۇقلىرى ۋە سەھرا نۈپۈسلۇقلىرى دېگەن شەكىلدە ئىككىگە بۆلۈندى. سەھرا نۈپۈسىغا تىزىمغا ئېلىنغان ئۇيغۇر ۋەياكى قازاق تۈركلىرى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ شەھەرلەرگە كۆچۈپ كېلىپ يەرلىشىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئەمما خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى سەھرا ــ يېزىلاردىن شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ چىققان خىتايلار شەھەرلەرگە، سانائەت مەركەزلىرىگە، ئىقتىسادى جەھەتتىن بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيەدىكى رايونلارغا خالىغان شەكىلدە يەرلەشمەكتە ۋە راھەتچە ئىشقا ئورۇنلاشماقتا. مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەر تۈپەيلى شەرقى تۈركىستاندا ئىقتىسادى جەھەتتىن ئەڭ ياخشى ۋەزىيەتتىكىلەر خىتايلاردۇر.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركىستاندا خىتايلارنىڭ نۈپۈسىنى تېخىمۇ كۆپەيتمەك ئۈچۈن «خىتاي خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى» دە ۋەزىپىسىنى تاماملىغان خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇيغۇسەرلىرىنى ئۆزى كەلگەن ئۆلكە ۋە ۋىلايەتلەرگە قايتۇرماستىن شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى ئاتا ــ ئانىلىرى ۋە تۇققانلىرىنى شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىش ھەققىدە رىغبەتلەندۈرمەكتە.

---

6 شىنجاڭ «يېڭىدىن ئىشغال قىلىنغان توپراق» مەنىسىدە بولۇپ، 1884-يىلى مانجۇر ــ خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستانغا بېرىلگەن ئىسىم.

ئۇزىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقىغە ئېرىشكەن دېموكراتىك تۈزۈمدىكى مىللەتلەرنىڭ توپراقلىرىدا يەرئاستى نېفت، توبىئى گاز ۋە كان بايلىقلىرى يەنى يەر ئۈستى، يەر ئاستى بايلىقلىرى ئۇ مەملىكەتلەرنىڭ خەلقلىرىگە ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي تەرەققىيات، پاراۋانلىق ۋە بەخىت يېتىلىپ كەلمەكتە. ئەمما ئېچىنىشلىق تەرىپى شۇكى؛ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ توپراقلىرىدىن چىقىۋاتقان بۇ قىممەتلىك بايلىقلار مۇستەملىكىچى شەرقى تۈركىستان خەلقىگە ئىشسىزلىق، يوقسۇللۇق ۋە بەختسىزلىكتىن باشقا ھېچ بىر نەرسە ئاتا قىلمىدى. چۈنكى بۇ بايلىق مۇئەسسەسلىرىگە، خىتاينىڭ ئېچكى ئۆلكىلىرىدىن ئۆز ئىسمىنى يېزىشنىمۇ بىلمىگەن ساۋاتسىز خىتايلار، سالاھىيەتلىك ئىشچى، تېخنىك، ئىنجېنىر دېگەن ناملار بىلەن يۇقىرى مائاش بەلگىلۈنۈپ يەرلەشتۈرۈلمەكتە. بۇنىڭغا بىر مىسال كۆرسىتەيلى؛ 1975 - يىللىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىكى قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىدىن نېفت ئۆزلىگىدىن فونتان بولۇپ ئېتىلىپ چىقىپ ئەتراپقا يېيىلىش بىلەن بىر نېفت كۆلى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇ نېفتلىكنىڭ فونتان بولۇپ ئېتىلغان ئاغزىنى خىتاي ھۆكۈمىتى ياپونىيە تېخنىكلىرىنىڭ جىددى ياردىمى نەتىجىسىدە ئېتىۋالدى. بۇ ھادىسىدىن كېيىن خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى، كۆكياردىكى نېفت قۇدۇقلىرىنى ئېچىپ ئىشلەتمەك باھانىسى بىلەن خىتاينىڭ ئېچكى ئۆلكىلىرىدىن 50,000 دىن ئارتۇق خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ كېلىپ بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ يەردىكى شەرقى تۈركىستانلىقلاردىن ھېچكىمنى بۇ نېفت ئېچىش مەيدانغا ئىشچى ۋە خىزمەتچى قىلىپ قوبۇل قىلىشنى ئويلاپمۇ كۆرمىدى. مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەر نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستان مۇستەملىكىچى تۈركلىرى ئېچىدە ئىشسىزلىق نىسبىتى خىتايلارغا قارىغاندا نەچچە ھەسسەئېشىپ كەتتى.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ سانىنى ئۇ يەردىكى مۇستەملىكىچى تۈرك خەلقلىرىنىڭ سانىدىن ئاشۇرىۋەتمەك ئۈچۈن قولىدىكى پۈتۈن ئىمكان ۋە ۋاستالارنى ئىشقا سالماقتا.

گۈزەللىگى ۋە مول بايلىغى بىلەن دۇنيادا مەشھۇر بولغان شەرقى تۈركىستانغا خىتايلارنى تېخىمۇ كۆپ كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن

بولسىمۇ، ئۇلار ھىچبىر ئەملى ھوقۇققا ئىگە ئەمەس. ئۇلار ئىسمى بار، جىسمى يوق، مەڭگۈ‌ى بار ھوقۇقى يوق ئىنسانلار بولۇپ چەتئەللەرگە كۆرسۈتۈش، ئۇيغۇرلارغا ھوقۇق بېرىلگەنلىكىنى كوزا ـ كوزاك قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان بىر رەڭۈازلىقتىن ئىبارەت.

شەرقى تۈركىستاندىكى يەرلىك ھوكۈمەت ئورگانلىرىدا خىتاي مەمۇرلارنىڭ سانى يەرلىك تۈركلەرنىڭ سانىدىن ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھەتتا بەزى ئىدارى ئورگانلىرىدا ئىشلەۋاتقانلارنىڭ % 90 خىتايلاردىن ئىبارەت بولۇپ يالغۇز %10 نى ئۇيغۇرلار ۋە قازاقلار تەشكىل قىلماقتا.

ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ۋەزىيەتكە نەزەر سالىدىغان بولساق خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن شەرقى تۈركىستانغا كەلگەن خىتاي كۆچمەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى دۆلەت ئىدارىلىرىدا، زاۋۇد ـ فابرىكىلاردا، دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشقا ئورۇنلاشقان بولۇپ يۇقۇرى مائاش بىلەن ئىشلىمەكتە.

مۇسۇلمان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار تۈركلىرىنى ئالىدىغان بولساق ئۇلارنىڭ ئوقۇپ، يېتىشكەن كىشىلىرى بىلەن نورمال ئىنسانلىرى بىرەر ئىشقا ئورۇنلىشالماي چارىسىز ھالدا پەرىشان بولماقتا.

مۇئاڕىپ ساھاسىدىكى تەڭسىزلىك ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، شەرقى تۈركىستاننىڭ ئاساسى مىللەتلىرى بولغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە موڭغۇللارنىڭ مۇئاڕىپ ساھاسىدىكى ۋەزىيىتى كىشىنى بەكمۇ ئېچىندۇرىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندا ئۇنۇمۇرىستە ۋە تېخنىكوملارغا قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ %70 نى خىتاي ئوقۇغۇچىلار، يالغۇز %3 نى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار ۋە موڭغۇل ۋە تۇڭگانلار قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان ئوقۇغۇچىلار تەشكىل قىلماقتا.

1985- يىلقى رەسمى ستاتىستىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى بويىچە خىتايلاردىن ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ھەر 10,000 كىشىگە 42 دىن توغرى كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر تۈركلىرىگە 18، قازاق تۈركلىرىگە 23 كىشى توغرى كەلگەن. ھازىر ئۇنۇمۇرىستىلەردە ئوقۇۋاتقان خىتاي ئوقۇغۇچىلاردىن ھەر ئونمىڭ خىتاي ئاھالىسىغا توغرى كىلىدىغان سان % 15,5 نىسبەتنى تەشكىل قىلسا، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ھەر ئونمىڭ كىشىگە توغرى كېلىدىغان سان %7 نى ئىگەللىمەكتە.

خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە سىياسى ۋە ئىجتىمائى جىنايەتلەردىن قولغا ئېلىنغان خىتاي جىنايەتچىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن، تۈكۈم ـ تۈركۈملەپ شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىلىپ شەرقى تۈركىستان جىنايەتچىلەر لاگېرى هالىغا كەلتۈرۈلمەكتە. جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش لاگېرىدىن قاچقان بەزى خىتاي مەھكۇملىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ شەھەر ۋە يېزا ـ سەھرالىرىدا ھەرخىل بۇلاڭ ـ تالاڭ، ئوغۇرلۇق ۋە ئالدامچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللۇنۇپ ۋە ھەتتا قاتىللىق قىلىپ شەرقى تۈركىستان خەلقى ئىچىدە جىددى ئەندىشە ياراتماقتا. بۇ خىل سەۋەپلەر نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستان مىللى ماجرالار كۆچۈيۈپ كەتكەن ۋە پارتلاش ئالدىدا تۇرغان بىر يانار تاغقا ئايلانماقتا.

1982 ـ يىلىدا ئېلان قىلىنغان خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىدا «جۇڭگودىكى بارلىق مىللەتلەر ھۆقۇقتا برابەردۇر» دېيىلگەن بولسىمۇ بۇگۈن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىدارىسى ئاستىدىكى مۇسۇلمان تۈركلەر سىياسى، ئىجتىمائى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن خىتايلار بىلەن برابەر، تەڭ ھۆقۇققا ئىگە ئەمەس.

خىتايدا ئېلان قىلىنغان «ئاۋتونۇم ھۆقۇقى قانۇنىدا ئازسانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئاۋتونۇم رايونلىرىدا ئاۋتونۇم ھۆقۇقىنى يۈرگۈزگەن مىللەتلەر ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇش ھۆقۇقىغا ئىگە» دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى.

ئەمما بۇ گۈزەل سۆزلەر يالغۇز قەغەز ئۈستىدە ئېقى قەغەز قارىسى سىيا شەكلىدە قالغان بولۇپ ئۇنىڭ ھىچبىر ئەمىلى رولى كۆرۈلگەن ئەمەس. بۇ دۇنيا خەلقىنى ئالداش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن نەيرەڭ ئۇزلىقتىن ئىبارەت. بۇگۈن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئاۋتونۇم ھۆقۇقى بېرىلگەنلىگى بىلدۇرۇلگەن رايونلاردىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرى ھۆقۇقىدىن بەھىس ئەتمەك مۇمكىن ئەمەس. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونۇم رايونى» ئىسمى بېرىلگەن شەرقى تۈركىستاندىكى ۋەزىيەتكە كۆز سالغىنىمىزدا بۇ رايوننىڭ سىياسى، ئىقتىسادى، ئەسكىرى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىدارە قىلىش، باشقۇرۇش ھۆقۇقى ئاۋتونۇم رايونلۇق مەركىزى ئورگانلاردا كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان خىتاي كوممۇنىستلىرى ۋە مەمۇرلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ھىچبىر رولى ۋە ھۆقۇقى يوقتۇر. ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن بەزى كىشىلەر بەزى ئورگانلارغا باشلىق بولۇپ تەينىلەنگەن

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىمىز تاشقى تۈركلەرنى هىساپقا ئېلىشى لازىم

(رىپورتاج)

شەرقى تۈركىستاندا مەيدانغا كەلگەن ۋەقەلەر، نامايىشلار هۆر دۇنيانىڭ مەتبۇئات، تىلۋىزيونلىرىدا ئەكس ئەتتۈرىلىۋاتىدۇ. نەتىجىدە بۇ رايوندىكى داۋالغۇش ۋە نامايىشلارنى دۇنيا بىلمەۋاتىدۇ.

دۇرك دۆلىتى مەسئۇلىيىتىنى ۋە تارىخى ۋەزىپىسىنى ئىدراك قىلىشى كېرەك. يېقىنقى ۋەقەلەۋ بۇنى تەكرار ئاخىرقى مۇستەقىل دۆلىتىمىزگە خاتىرلاتتى. مۇناسىۋەتلىك ئورگانلاردىن بۇنى كۈتمەكتىمىز.

يىللاردى بىرى چۈشۈنۈلگەن «تاشقى تۈركلەر ئېنىستۈتىتى» قۇرۇلۇشى لازىم. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىمىزدە «تاشقى تۈركلەر مۇدىرلىگى» تەسىس قىلىنىشى كېرەك.

شەرقى تۈركىستانلىق قېممەتلىك بىلىم ئادىمىمىز دوتسېنت دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن ئىشتانبۇل ئۇنىۋېرسىتىتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدە خىتايدا يۈز بەرگەن يېقىنقى ۋەقەلەر ۋە شەرقى تۈركىستان هەققىدە سۆزلەشتۈق.

م. ئالى ئەرەن

زامان ــ ئەپەندىم بىزگە ئۆزىڭىزنى تونۇشتۇرسىڭىز؟

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ــ 1937- يىلدا قەشقەردە تۇغۇلدۇم. باشلانغۇچ مەكتەپنى قەشقەردە ئوقۇدۇم، كېيىنچە ئۇرتا مەكتەپ تەسىلىنى شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غولجا شەهرىدە كۆردۇم. 1956- يىلى 7- ئايدا شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنى پۈتتۈردۇم. 1956- 1982 ــ يىللىرى ئارىسىدا ئەينى بۆلۈمدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىدىم. 1982- يىلى 17- ئاۋغۇست كۈنى تۇققانلارنىڭ دەۋېتى بىلەن ئائىلىچە تۈركىيەگە كەلدۇق. 1983- يىلىدىن هازىرغا قەدەر ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا هازىرقى زامان تۈرك دىئالېكتلىرى دەرسلىرىنى بېرىپ كەلدىم.

زامان- ئەپەندىم سىز تۈركىيەگە كەلگەن بولسىڭىزمۇ شەرقى تۈركىستان بىلەن ئالاقىڭىز ئۈزۈلۈپ قالمىدى. تۈركىستان داۋاسى بىلەن

خىتاي كومموٴنىست ھاكىمىيىتىنىڭ، خىتاينىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىدىن ئونمىڭلاپ، يۈزمىڭلاپ خىتاي كۆچمەنلىرىنى شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈرۈپ ئەپكىلىپ، بۇ توپراقنىڭ بايلىقلىرىنى سۈمۈرۈپ بۈلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى، بۇ بايلىقلاردىن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ پائىدىلىنىشىغا يول قويماسلىغى، بۇ بايلىغى مول توپراقلارنىڭ ئىگىسى بولغان شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈستىدە كۈچلۈك سىياسى بېسىم يۈرگۈزۈپ ئاسسىملاتسىئون ھەرىكىتىنى جىددى شەكىلدە ئېلىپ بېرىپ ئۇلارنى ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقتىن مەھرۇم ھالدا ياشاشقا مەجبۇرلىشى ـ زامانىمىزنىڭ ئەڭ خەتەرلىك ئادالەتسىزلىگىدىن بىرىدۇر.

خىتاي كومموٴنىست ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ خىل سىياستى ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىغا تامامەن خىلاپ بولغان ئىرقى كەمسىتىش ۋە جاھانگىرلىك سىياستىنىڭ جانلىق پاكىتىدۇر.

بۈگۈن شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمان تۈركلىرى ئۆز توپراقلىرىغا دېڭىز دولقۇنى كەبى يامراپ كېلىۋاتقان خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ تاشقىنىدىن جىددى ئەندىشە تۇيماقتا، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مەۋجۇدىيىتى، مەدەنىيىتىنى، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە مىللى ئەنئەنىلىرىنى قوغداپ قېلىش ـ يالغۇز شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن تۈرك دۇنياسى، ئىسلام ئالىمى ۋە دېموكراتىيە ۋە ئىنسان ھوقۇقلىرىگە ھۆرمەت قىلىدىغان پۈتۈن دۇنيا مەملىكەتلىرىنىڭ جىددى كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىك مەسىلىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

بىز بۇ مۇناسىۋەت بىلەن دۇنيادىكى ئادالەت ۋە ھۆرريەت تەرەپدارى دۆلەتلەرگە، تۈرك ـ ئىسلام ئالىمىگە مۇرائىئەتىمىز شۇكى؛ خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستانغا سەلگە ئوخشاش يامراپ كېلىشىنى، ۋە بۇ مۇبارەك توپراقلارنى خىتايلار بىلەن تولدۇرۇپ، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تامامەن يوقۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، خىتاي كومموٴنىست ھاكىمىيىتىنى ئاگاھلاندۇرۇشنى ـ دىپلوماتىك يوللار بىلەن بۇ خىل سىياستىنى توختۇتۇش ھەققىدە خىتاي كومموٴنىست ھۆكۈمىتىگە خەلقارا

بېسىم ئىشلىتىشنى تەۋسىيە ۋە ئۈمىت قىلىمىز.

(بۇ دوكلات «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ 1989- يىلى 23- سانىدا ئېلان قىلىنغان)

مۇناسىۋەتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئارزۇ قىلىمىز ۋە بۇنى تۈركىيە ئۇچۇن زارۇرىيەت دەپ قارايمىز. ئەمما بىر قىسىم دۆلەتلەرنىڭ چىگرالىرى ئىچىدە قالغان قېرىنداشلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن كارى بولمىسا، خاتالىق بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئەھۋالىغا كۆڭۇل بۆلۇشى كېرەك.

زامان: - شۇناق ئىكەن تۈركىيەنىڭ بۇنى مۇزاكىرە قىلىدىغانلىقىنى سۆزلىيەلەمسىز؟

سۆلتان ماخمۇت قەشقىرى: ــ كۆڭۇل بۆلۇشى بار، ئەمما يېتەرلىك ئەمەس. مەسىلەن بولغارىيەدىكى ۋەقەلەرگە زاماندا كۆڭۇل بۆلۈنمىگەنلىكتىن، ۋەقە تەرەققى قىلىپ پاجىئەلىك بىر ۋەزىيەت مەيدانغا كەلگەن. ئەگەر تۈركىيە شەرقى تۈركىستانغا كۆڭۇل بۆلمىسە بۈگۈن بولغارىيەدىكى تۈركلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن پالاكەت شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ بېشىغا چوقۇم كېلىشى مۇمكىن. نېمە قىلىش مۇمكىن؟ ھۆكۈمەتلەر ئارا ئېلىپ بېرىلىدىغان سوھبەتلەردە «ئۇلار بىزنىڭ سويداشلىرىمىز، دىنداشلىرىمىز، ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇڭلار، ئىككىنجى سىنىپ مۇئامىلىسىدە بولماڭلار، ئۇ چاغدا سىزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىرىمىز تېخىمۇ قويۇقلىشىدۇ، تېخىمۇ ياخشىلىنىدۇ شەكلىدىكى تەۋسىيەلەردە بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقىنى ئىنسان ھەقلىرى، مىللەتلەر ئارا ھوقۇق دائىرىسىدە تەلەپ قىلماق ئۇستىمىزدىكى ۋەزىپىمىزدۇر.

(بۇ رېپورتاج «زامان گېزىتى»نىڭ 1089 ــ يىلى 6- ئاينىڭ 18- كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

مەشغۇل بولۇۋاتسىز،بۇ ھەقتە يازغان ناھايىتى كۆپ ماقالىلىرىڭىزنىڭ بارلىغىنى بىلىمىز، ئەپەندىم خىتايدا يېڭىدىن يۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە قانداق قارايسىز؟

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ـ بېيجىڭدىكى ئۇقۇغۇچىلارنىڭ نامايىشلىرى ۋە ھۆرىيەت يولىدىكى تەلەپلىرى يالغۇز بېيجىڭدىكى ئۇقۇغۇچىلارنىڭ تەلىۋى ئەمەس. بۇ پۈتۈن خىتاينىڭ تەلىۋىدۇر، شۇنداقلا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تەلىۋىدۇر. ئېغىر سىياسى بېسىم ئاستىدىكى تۈركلەر ۋە خىتايلار ھۆرىيەت، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنىڭ كېڭەيتىلىشىنى، بارابەرلىك ۋە ئادالەتلىكنى ئارزۇ قىلماقتا. شەرقى تۈركىستاندا مەيدانغا كەلگەن ۋەقەلەر، نامايىشلار ھۆر دۇنيانىڭ نەشر ئەپكارىدا ئەكس ئەتتۈرۈلمەيۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايوندىكى نارازىلىقلارنى دۇنيا بىلمەۋاتىدۇ. شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئۈرۈمچى شەھرىدە 1989- يىلى 19- ماي جۈمە كۈنى مۇسۇلمان شەرقى تۈركىستان خەلقى ۋە تۇنگانلار بىر قىسىم ئۇقۇغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە «ئىسلامىيەتكە ھاقارەت قىلىنغان» كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزگەن ۋە پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتتىن مۇنداق ئەھۋاللارغا يول قويماسلىقنى تەلەپ قىلغان، ئەمما خىتاي ھۆكۈمىتى مۇۋاپىق جاۋاپ ئورنىغاكۆپلىگەن قۇراللىق ساقچىلارنى ئىشقا سېلىپ ، بۇ نامايىشنى قاتتىق باستۇرغان ۋە 200دىن ئارتۇق كىشىنى قولغا ئالغان. بۇ ۋەقەلەرنى كۆپچۈلۈك ئاممىنى مۇنداق زورلۇق كۈچى بىلەن باستۇرۇش ھېچبىر مەسىلىنى ھەل قىلالمايدۇ.

زىمان: ـ موھتەرم ئۇستاز، خىتايدىكى ۋە شەرقى تۈركىستانداكى ۋەقەلەرنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا بۇ يەردىن شەرقى تۈركىستانغا نىمە قىلىش مۇمكىن، سىزچە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇستىگە چۈشكەن مەسئۇلىيەت نىمە بولۇشى كېرەك؟

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: ـ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۇنيادىكى ئەڭ ئاخىرقى تۈرك دۆلىتىدۇر. ئۇ، دۇنيادىكى ئەسىر تۈركلەرنىڭ بۈيۈك ئۈمىدى ۋە باش پاناھىدۇر. ئۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تۈركىيە تېشىدىكى تۈركلەرنىڭ ۋەزىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك. ئەسىر تۈركلەرنىڭ ئەھۋالىنى يېقىندىن كۈزۈتۈشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ دۆلەتلەر بىلەن نورمال مۇناسىۋەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇش بىلەن بىرلىكتە ھەرقىل ئۇسۇل ۋە ۋاستىلا ئارقىلىق ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىزغا ياردەمچى بولۇشى كېرەك. بىز تۈركىيەنىڭ پۈتۈن دۆلەتلەر بىلەن دوستانە

مەكتەپتە ئوقۇغان بىر كشى خىتاي تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ يۇقىرىدىكى مەنادا ئىكەنلىگىنى بىلەلەيدۇ.

خىتاي ھۆكۈمرانلىرى تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى ئانا يۇرتى بولغان شەرقى تۈركىستانىنى «قەدىمدىن بۇيان خىتاينىڭ توپرىغى، خىتاينىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى» دېگەن ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تۈركىستان دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئۇنتۇلۇپ قېلىشى ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق ۋاستىلارنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللانماقتا. شەرقى تۈركىستانىدىكى ھەر قانداق بىر كىشى ئۆز ۋەتىنىنىڭ نامىنى تۈركىستان دەپ ئاتىغان زامان دەھشەتلىك ھالدا جازالانماقتا.

دۇنيادا ناھايىتى كۆپ دۆلەتلەر كېيىنكى ئەسرلەردە ئىشغال قىلىپ ئۆز دۆلىتىگە قېتىپ بىرلەشتۈرىلىۋاتقان يەرلەرنى، قانداقتۇر «بۇ يەر ئەزەلدىن مېنىڭ ئىدى» دېگەن سۆزنى قوللۇنۇشتىن بىر ئاز ئىزا تارتىپ، ھەقىقەتنى ئىتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولماقتا. سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ غەربىي تۈركىستانىنى 19- ئەسىردە چار پادىشاسى ئىشغال قىلىپ مۇستەملىكە ھالىغا كەلتۈرۈلگەنلىگى ئىتىراپ قىلىنماقتا. ئەجەپلىنەرلىگى شۇكى: ئەگەر شەرقى تۈركىستانىنىڭ نامى شەرقى تۈركىستان ئەمەس شىنجاڭ دېگەن تەغدىردە، بۇ يەرلەردە مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر ياشىغان ۋە بۇ گۈزەل ۋەتەننىڭ ئىگىسى بولغان ئۇيغۇر تۈركلىرى، باشقا تۈرك قەۋملىرى ئۆز تەپراقلىرىغا ئۆز تىلى بىلەن نام بېرىشكە مۇمكىن بولمىغانمىدى؟ ۋەياكى خىتاي دىپلوماتلىرىنىڭ مەنتىقىسى بويىچە بولغاندا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ئۆز ئانا ۋەتىنىگە ئات قويغىدەك قابىلىيەت، ئەقىل پاراسەتكە ئىگە ئەمەسمىدى؟ بۇ زېمىنىنىڭ نامى شىنجاڭ (يېڭى يەر) بولسا، قەدىمدە بۇ يەر مەجۇت بولمىغانمىدى؟ قانداقتۇ تەسادىپى ئاسماندىن چۈشكەنمىدى؟

تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تۈركلىرى، قېرىنداش تۈرك قەۋملىرى بىلەن بىرلىكە ئورتا ئاسيا ۋە شەرقى تۈركىستاندا بۇيۇك دۆلەتلەرنى قۇرغان ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكىسى مىلادىنىڭ 745- يىللىدىن 841- يىلىغىچە داۋام قىلغان، پايتەختى قارا بالغا سۇن دەپ ئاتالغان بۇيۇك ئۇيغۇر دۆلىتىدۇر. ئۇندىن قالسا 870- يىللىدىن 1225- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن كەڭسۇ (بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەلىگىدە) قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلىتى، 850- يىللىدىن 1275- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن پايتەختى ئوردۇبالىق (جىمسار) ۋە بەشبالىق بولغان يەنى شەرقى

ھەقىقەت ۋە يالغان

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىستانبۇل باش كونسۇلى ۋۇكىمىڭ ۋە كونسۇل خەنيۇشىڭلار «زامان گىزىتى»نىڭ بەرگەن بايانىتىدا، «خىتايدا شەرقى تۈركىستان دېگەن بىر يەر يوق، بەزىلەرنىڭ شەرقى تۈركىستان دەپ ئاتىۋالغان جايىنىڭ ئىسمى شىنجاڭ رايونىدۇر. شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇنداق بىر دۆلەت بولغان ئەمەس. ئەگەر مەجبۇت بولغان دېيىلگەن تەغدىردىمۇ، بۇ دۆلەت پەقەت بىر ئىككى كۈن مەجبۇت بولغان» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرگەن بۇ تارىخ ۋە ئىلمى ھەقىقەتلەرگە ئۇيغۇن بولمىغان بىر سەپسەتەدىن ئىبارەتتۇر. ئورتا ئاسىيا ۋە تۈركىستاننىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان تارىخچىلار، تۈركولوگلارنىڭ ئەسەرلىرىدە چوڭقۇر دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن نۇرغۇن قېتىم ئىسپاتلانغان بۇ ھەقىقەتنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. بۇ تۈركىستان دېگەن نام تۈركلەرنىڭ قەدىمى ئانا ۋەتىنىنىڭ تارىخى، جوغرافىيەسى ۋە سىياسى نامىدۇر.

ۋىلخام بارتولىد 1912- يىلى«تۈركىستان ئاسىيانىڭ غەربىي مەركىزى قىسمىدىكى بۇيۇك بىر بۆلۈمنى ئىشغال قىلغان، قەدىمدىن بېرى تۈران ياكى تۈركىستان دەپ ئاتالغان مەملىكەتتۇر. بۇنداق دېگەنلىك تۈركلەرنىڭ مەملىكىتى دېگەنلىكتۇر. بۇ ئۆلكە غەربتە ئۇرال دەريا‌سى ۋە ھازار دېڭىزى، شەرقتە خىتاي چېگرىسى، جەنۇبتا ئىران ۋە ئافغانىستان، شىمالدا تۇبۇل ــ تۇمىسق ۋىلايەتلىرىنىڭ ئارىسىدادۇر». دەپ يازغان ئىدى. 14- ئەسىرگە قەدەر‌بۇيۇك تۈركىستاننىڭ شەرقى قىسمى بولغان شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ۋەتىنى دېگەن مەنىدە ئۇيغۇر ئىلى دەپ ئاتالغان. كېيىنكى ئالتە ئەسىردە بۇ رايون شەرقى تۈركىستان دەپ ئاتالدى ۋە مۇشۇنداق تونۇلۇپ كەلدى. شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىسمى 1876- 1877- يىللىرىدا باشلانغان ئىككىنجى قېتىملىق مانجۇ- خىتاي تاجاۋۇزىدىن كېيىن 1884- يىلى 11- ئاينىڭ 18- كۈنى تاجاۋۇزچى قۇشۇننىڭ قوماندانى زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن «يېڭىدىن ئىشغال قىلىنغان يەر» دېگەن مەنادىكى خىتايچە «شىنجاڭ» دېگەن ئىسىمغا ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان. بۇ يەردىكى «شىنجاڭ» سۆزىدە شۇ ھەقىقەت ناھايىتى ئېنىقكى؛ بۇ جاي قەدىمدىن بۇيان ھەرگىز خىتاي توپراغى ئەمەستۇر. خىتايچە باشلانغۇچ مەكتەپتە ياكى ئوتتۇرا

گەرچە خىتاي دىپلوماتلىرى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ھەقىقەتلەرنى بىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ قوللۇنۇپ ئادەتلەنگەن كونا ئادىتى بويىچە «شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇنداق بىر دۆلەت مەۋجۇت بولمىغان، ئەگەر مەۋجۇت دىگەن تەغدىردىمۇ بىر- ئىككى كۈن ھۆكۈم سۈرەلىگەن» دىگەندىن ئىبارەت يالغان ئۇيدۇرمىنى ئۇيدۇرۇپ چىقارغان. ئىلىم ــ پەن، مەدەنىيەت، بولۇپمۇ ئىنسان ھۇقۇقلىرى بۇ قەدەر ئىلگىرىلىگەن بۈگۈنكى كۈندەمۇشۇنداق غەيرى جىددى سىياسەتنى يۈگۈزۈپ، ھەقىقەتنى ئاستىن ــ ئۈستىن قىلىدىغان ئۇيدۇرمىلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ئىنسانىنى چوچۈتىدىغان بىر ۋەقەدۇر. ھەق ۋە ھۇقۇقتىن مەھرۇم قىلىنغان شەرقى تۈركىستاندا بۇ شەكىلدىكى يالغانلارنى گىزىتلارغا يېزىپ، ھەقىقەتنى سۆزلەشكە جۈرئەت قىلغانلارنى قاتتىق جازالارندۇرۇپ، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاش مۇمكىن بولسىمۇ، تەبىئىكى ھۆر، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدە. ھىچ مۇمكىن ئەمەس.

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى تەرىپىدىن 1951- 1955- يىللىرى ئارىسىدا كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىرىگە «ئۆلكىمىزگە؛ مانجۇ- خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان «شىنجاڭ» (يېڭى يەر) » دىگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلسۇن ، بۇ يەرنىڭ نامى شەرقى تۈركىستان، ھىچ بولمىغاندا ئۇيغۇرىستان بولسۇن،» دىگەن تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەمما قىزىل خىتاي ھۆكۈمرانلىرى بۇ تەلەپلەرگە جېنىنىڭ بىرىچە قارشى تۇرۇپ، مىڭلارچە تۈركىستانلىقلارنى ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە جازالىدى. قاماققا ئالدى. ئۆلۈم جازاسى بەردى. گەرچە قولىدىن كەلگەن ھەممە ۋاستىلارنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، شەرقى تۈركىستان دىگەن ئىسىمنى خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلىيالمىدى.

خىتايلار يۇز يىلدىن بۇيان تەشۋىق، جازادىن ئىبارەت خىلمۇ ــ خىل ئاسىملاتسىيە ۋاستىلىرىنى قوللانغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا بۇ مۇبارەك ئىسىمنى ئۇنۇتۇلدۇرۇشتا مۇۋاپىقىيەت قازىنالمىدى. بۇ ئىسىمنى ئۇنۇتۇلدۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئاينى ئىتنىڭ بىلەن ياپقىلى بولمىغاندەك، ھەقىقەتنى يالغان بىلەن يوق قىلىش مەڭگۈ ئىمكانسىزدۇر بۇ بىر ئەۋارىچىلىقتىن ئىبارەت خالاس.

«ئەنسىكلوپىدىچىسكى سلاۋار» پېتىرىسبورگ. ج: 85 ، بەت 194

«شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ 24- سان، بەت 46- 51

1989- يىلى، ئىستانبۇل

تۇركستانىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قاراشەھەر، كۇچار، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىسمى ئىدىقوت ئۇيغۇر دۆلىتى، 870 0□- يىللىدىن 1213- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ۋە قارلۇق تۈركلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان پايتەختى قەشقەر (ئوردۇكەنت) ۋە بالاساغۇندىن ئىبارەت بولغان قاراخانىلار ددۆلىتى، 1514- يىللىدىن 1675- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن پايتەختى ياركەن شەھرى بولغان سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىدۇر. 1- قېتىملىق خىتاي - مانجۇ تاجاۋۇزىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي - مانجۇ زۇلۇمى ۋە ھۆكۈمرانلىغىغا قارشى قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە قۇرۇلغان بەدەۋلەت ياقۇببەگنىڭ قەشقەرىيە دۆلىتى (1863-1877) قاتارلىق تارىختا مەيدانغا كەلگەن دۆلەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەنلىگى ئەسلىدىنلا شەرقى تۈركىستاندا مۇستەقىل دۆلەتلەر شەكىللەنگەنلىگىنىڭ ۋە مۇستەقىل بولۇپ ياشىغانلىغىنىڭ ئۇچۇق دەلىلىدۇر.

20- ئەسىردە شەرقى تۈركىستاندا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى قېتىم مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇلغان. دەسلەپكىسى 1932- يىلى قۇمۇل خەلق قوزغىلىڭىدىن كېيىن پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى قۇراللىق كۈرەش نەتىجىسىدە 1933- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىدۇر. بۇ دۆلەتنىڭ جۇمھۇر رەئىسى غوجا نىياز ھاجى، دۆلەت باش مىنىستىرى ساۋۇت دامۇللا ئىدى. بۇ جۇمھۇرىيەت 1 يىلىغا يەتمەن ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئاخىرى رۇسىيە بىلەن خىتايدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ مەخپى بىرلىشىپ ئاغدۇرمىچىلىق قىلىشى نەتىجىسىدە 1934- يىلى 10- ئايدا ئاغدۇرۇلدى. ئىككىنجىسى، خىتاينىڭ مۇستەملىكىچىلىك ۋە ئېغىر زۇلمىغا قارشى شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالى قىسمىدىكى، ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي رايونلىرىدا مەيدانغا كەلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ غەلىبىسى بىلەن 1944- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى غولجىدا قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دىن ئىبارەتتۇر. ئاي يۈلتۇزلۇق يېشىل بايرىغىغا ۋە ئۇزۇنىڭ ھەربى قوشۇنىغا ئىگە بولغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ بۇ مۇستەقىل دۆلىتى 1949- يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋام قىلدى. ئاخىر ستالىن باشچىلىغىدىكى سوۋېت ئىمپېرىيىسىنىڭ خىيانىتى بىلەن بۇ دۆلەتنىڭ رەھبەرلىرى ئىلگىرى ئاخىرى سۈئىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپ قىزىل خىتاينىڭ ئىشغال قىلىشىغا تۈتۈپ بېرىلدى.

مۇئامىله قىلىش مەسىلىسىگە مەركەزلەشتى. بۇ كۆز قاراش ئىگىلىرىنىڭ بىر قىسمى بولسا ئۇقۇغۇچىلارنىڭ ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلەپلىرىنى ئىجابى بىر شەكىلدە مۇلاھىزە قىلىپ ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ ۋە دىئالوگ قۇرۇپ، مەسىلىنى تىنچلىق يولى بىلەن ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلغانلار گۇرۇپپىدۇر. ئىككىنچى تەرەپ بولسا، ئۇقۇغۇچىلارنىڭ ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تەلەپلىرىگە قاتتىق قوللۇق ۋە بېسىم بىلەن مۇئامىله قىلىپ ئۇچۇقتۇرۇش تەرەپدارلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

قاتتىق قوللۇق ۋە بېسىم بىلەن مۇئامىله قىلىپ ئۇچۇقتۇرۇش تەرەپدارلىرى بىلەن يۈمشاق قوللۇق بىلەن مۇئامىله قىلىش تەرەپتارلىرى ئارىسىدىكى ئىچكى ماجىرادا قاتتىق قوللۇق ۋە بېسىم بىلەن مۇئامىله قىلىپ ئۇچۇقتۇرۇش تەرەپدارلىرى ئۈستۈنلۈك قازىنىپ كەتتى.نەتىجىده دېڭىشاۋپىڭنىڭ ئوغلى قۇماندانلىغىدىكى 300 مىڭدىن ئارتۇق ئارمىيە قىسىملىرى بېيجىڭ شەھەر مەركىزىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە ئۇقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ ۋە نامايىشنىڭ مەركىزى بولغان تىئەنئەمىن مەيدانىنى ۋە مۇھىم يول ۋە كوچىلارنى مۇھاسىرە ئاستىغا ئالدى. 1989- يىلى 20 – ماي كۈنى بېيجىڭدا ئەسكىرى ئىدارىنىڭ يولغا قويۇلىدىغانلىغىنى ئېلان قىلدى. 6- ئاينىڭ 3- كۈنى ئۇقۇغۇچىلارنى تىئەنئەنمىن مەيدانىدىن ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن ھەربىكەت باشلىغان ئەسكىرى قىسىملا خەلق ۋە ئۇقۇغۇچىلار تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى.

1989- يىلى 6- ئاينىڭ 4- كۈنى تىئەنئەنمىن مەيدانىغا توپلانغان دېموكراتىيە تەرەپدارلىرى ئۇقۇغۇچىلار خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن «ئەكسىل ئىنقىلاپچىلار، سوتسىيالىزىمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنغۇچىلار» دەپ ئېلان قىلىندى.

تىئەنئەنمىن مەيدانىدىكى يۈزمىڭلارچە ئۇقۇغۇچىلار كىچىسى سائەت بىرلەردە كوممۇنىست خىتاي ئارمىيىسىنىڭ ئەسكىرى ماشىنىلار ۋە تانكىلار بىلەن قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. تانكىلار ۋە ئوتۇماتىك قوراللار بىلەن تىئەنئەنمىن مەيدانىغا ھۇجۇمغا ئۆتكەن ئەسكەرلەرئۇقۇغۇچىلار ئۈستىگە ئوق يامغۇرى ياغدۇرۇشتىن چېكىنمىدى، قىسقا ۋاقىت ئىچىده مىڭلىغان ئۆلۈك ۋە يارىدارلار بىلەن بېيجىڭ قان كۆلىگە ئايلىنىپ كەتتى. ئۆلتۈرۈشلەر، قولغا ئېلىشلار پۈتۈن كېچە داۋام قىلدى. ئۇقۇغۇچىلارنىڭ ھۆرىيەت ۋە دېموكراتىيە ئىستىگى بىلەن باشلانغان ئاممىۋى ھەرىكىتى قەتلىئام قىلىش يولى بىلەن باستۇرۇلدى.

خىتايدىكى قانلىق ۋاقىئەلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتى

خىتايدا ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كېڭەيگەن نامايىشلار، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى شەۋىۋى بىلەن 1987- يىلىدا خىتاي كومموئىنست پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى باش سېكرېتارلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان خۇياۋباڭنىڭ 1989- يىلى 15- ئاپرىل كۈندىكى ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

خۇياۋباڭنىڭ جىنازە مۇراسىمغا قاتناشقان ئونمىڭلارچە ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ھۆكۈمەت ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا قارىماي دەسلەپكى قېتىم 1989- يىلى 17- ئاپرىل كۈنى تىئەنئەنمىن مەيدانىدا ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيەنى تەلەپ قىلىپ نامايىش ئۆتكۈزگەن. بۇ نامايىشلار توختىماي داۋام قىلىپ 1989 – يىلى 17- ماي كۈنى بىر مىليون كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چوڭ نامايىشقا ئايلىنىپ كەتكەن، بېيجىڭدا باشلانغان بۇ نامايىشلار خىتاينىڭ شاڭخەي، نەنجىنگە ئوخشاش چوڭ شەھەرلىرىگە ۋە بىرمۇنچە ئۆلكىلىرىگە چاچىراپ كۈچلۈك بىر ئېقىم بولۇپ ئۇلغۇيۇپ كەتكەن.

نامايىش قىلغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەلىۋى نىمە ئىدى؟

تەبىئىكى سوتسىيالىستىك دېكتاتور سىياسى تۈزۈمىنىڭ ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيەگە ئۇيغۇن بولمىغان رەھبەرلىگىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىنى، مەتبۇئات، ئاخبارارت ھۆرىيىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، خەلقنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقلىرىنىڭ كېڭەيتىلىشىنى، دېموكراتىك بىر سىياسى تۈزۈمنىڭ قۇرۇلۇشىنى، كۆپ پارتىيىلىك ئەركىن سايلامنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشىنى، دۆلەت يېتەكچىلىرى ئىچىدىكى پاراخورلۇق ۋەقىئەلىرى ۋە قانۇنسۈزلۇقلارنىڭ تۈگۈتۈلۈشىنى، دېموكراتىك ئىسلاھاتلارنىڭ خەلقنىڭ تەلىۋى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان خىتاي باش مىنىستىرى لىفىڭنىڭ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىشىنى تەلەپ قىلاتتى.

ئوقۇغۇچىلار ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ تەلىۋى ئۈستىدە خىتاي كومموئىنست پارتىيىسى مەركىزى مومىتېتى ۋە مەكىزى ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئارىسىدا كۆز قاراش جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيەلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ كۆز قاراش پەرقى ئوقۇغۇچىلارغا قانداق

بىلەن تەكرار سىياسى سەھنىدە ئورتىغا چىقىشى ئۇنىڭغا بۇيۇك ئىتىۋار قازاندۇرغان 1976- يىل ئاپرىل ئىيىدىكى ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ ماجىرالىق سىناريىسى ئىكەنلىگى ھەممىگە بىلىنگەن بىر ھەقىقەتتۇر.

ئۇز زامانىدا بۇ سىناريىنىڭ باش ئارتىسلىغىنى ئۇز ئۇستىگە ئالغان دىكتاتۇرىنىڭ بۇگۇن ئەينى سەھنىدە نامەرتلەرچە پوزىتسىيە تۇتۇپ ئوقۇغۇچىلار نامايىشىنى قۇراللىق كۇچ ئارقىلىق باستۇرۇش بۇيرۇغىنى بىرىشى ئەقىلغا سىغمايدىغان بىر ھادىسىدۇر. بۇ ھادىسىدىن خىتاي كومموئنىست پارتىيىسى رەھبەرلىگىنىڭ نەقەدەر تۇتارسىز، نەقەدەر شەخسى مەنپەئەتچى، نەقەدەر رەھىمسىز كىشىلەر ئىكەنلىگىنى دۇنيا يەنە بىر قېتىم ئۇچۇق كۇرىۋالدى.

ھۇرىيەت ۋە دېموكراتىيە مۇجادىلىسى ۋە شەرقى تۇركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار

ماۋزېدۇڭنىڭ ئۇلۇمىدىن كېيىن خىتاينى باشقۇرىۋاتقان رەھبەرلەر «ئىشكىنى ئېچىۋېتىش» «ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش» سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپئىقتىسادى ئىسلاھاتلاردا بەلگىلىك يېڭى قەدەملەر ئاتقان بولسىمۇ سىياسى ئىسلاھاتلاردا ئىلگىرىلەش يۇنۇلۇشىگە قاراپ ھېچ بىر قەدەم ئاتمىدى. بۇ ساھادا ھېچ بىر ئۇزگۇرۇش قىلىنمىدى. بۇنىڭغا قارشى دەسلەپكى نارازىلىق ۋە قارشىلىق 1986- يىلى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاراشلىق بولغان شەرقى تۇركىستانىدىكى ئۇيغۇر تۇركلىرى ئوقۇغۇچىلىرىدىن كەلدى. ئۇرۇمچىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلەردە ئوقۇيدىغان بىر قانچە مىڭ تۇرك ئەسىللى ئوقۇغۇچىلار:

1- بىزگە دېموكراتىك سايلام ھەققى بېرىلسۇن، يەرلىك ھۆكۇمەت رەھبەرلىرى مەركەزدىن قىلىنغان تەيىنلەر بىلەن ئەمەس خەلقنىڭ ھۇر ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن سايلاملار ئارقىلىق بەلگۇلەنسۇن!

2- ئاۋازىمىز ھۇقۇقى كېڭەيتىلسۇن ۋە ھەقىقى ھالدا ئىجرا قىلىنىدىغان بولسۇن!

3- مۇئارىپتا ئۇيغۇر تۇركلىرىگە ۋە باشقا ئېتنىك گۇرۇپلارغا خىتايلار بىلەن ئوخشاش باراۋەرلىك ھۇقۇقى تونۇلسۇن!

4- شەرقى تۇركىستاندا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئاتوم – يادرو بومبىلىرى سىناقلىرى دەرھال توختىتىلسۇن، شەرقى تۇركىستان خەلقنىڭ سالامەتلىگى كاپالەتكە ئىگە قىلىنسۇن!

ھەممىزگە مەلۇم بولغىنىدەك 20 ـ ئەسىر ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرى مۇھىم ئىتىۋار قازانغان ، ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرى ئىستىبدات تۈزۈملەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىۋاتقا نىسبەن دەۋىردۇر. ئىنسانلار ئەركىن ، بەختلىك ، ھۆزۈرلۇق بىر ھايات قۇرۇش ئۈچۈن كونا ئەقىدىلەرنى، كونا دوگماتىك، دېكتاتور تۈزۈملەرنىڭ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىرىدىن قۇرتۇلۇشنى ئارزۇ قىلماقتا. بۇ، تەبىئى ھالدا ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسى قانۇنى ھەققىدۇر. بۇ ھەق ـ ھۇقۇقلار ئاساسىغا قۇرۇلغان تەلەپلەرنى رەت قىلىش ۋە بۇ تەلەپلەرنى قۇرال كۈچى بىلەن بېسىقتۇرۇشقا ئۇرۇنغانلار ئاخىرى ئۆزلىرىنى ھالاك قىلىپ ئېغىر پۇشمانغا گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. بۇ نىڭ جانلىق بىر ئىسپاتى بولسا لىچ ۋالىسا (Lech welesse) رەھبەرلىگىدىكى ھەمكارلىق ئۇيۇشمىسىنىڭ دېموكراتىيە ۋ ھۆرىيەت يولىدا ئېلىپ بارغان ھەقلىق مۇجادىلىسىنىڭ مۇۋاپىقىيەت قازانغانلىغىدىن كۆرگىلى بولىدۇ.

ئوقۇغۇچىلار نامايىشى ۋە دىكتاتۇرىنىڭ

خىتايدا دېموكراتىيە ۋە ھۆرىيەت تەلىۋى بىلەن باشلىنىلغان ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكىسى 1976 ـيىل 4ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاۋانگارتلىغىدىكى بەش يۈزمىڭدىن ئارتۇق خەلق«چىكىشى خوانىڭغا يول قويمايمىز»، «دېموكراتىيە تەلەپ قىلىمىز» شۇئارلىرى بىلەن تىئەنئەنمىن مەيدانىدىكى خەلق قۇرۇلتىيى بىناسىنى قورشىۋالغان ئىدى. ماۋزېدۇڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن شېرىكلىرى بۇ ۋەقىنى «بىر گۇرۇپ دۈشمەنلەرنىڭ سوتسىيالىزىمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ھەرىكىتى» دەپ باھا بېرىپ «بۇ ھەرىكەت كاپىتالىزىم ئىدىئالوگىيىسىنى قوللىغان دىكتاتۇرىنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن مەيدانغا كەلدى» دەپ ئېلان قىلىپ، نامايىشىغا قاتناشقان ئوقۇغۇچىلار ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ رەھبەرلىرىنى ئەسكىرى كۈچلەر ئارقىلىق قولغا ئېلىپ ۋەقىنى زوراۋانلىق بىلەن باستۇرغان ئىدى. بۇ ۋەقىدىن كېيىن دىكتاتۇرىنى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى باش مىنىستىرىنىڭ بىرىنچى ئۇرۇنباسارى ۋە خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزى كومىتىتى سىياسى بىيوروسىنىڭ ئەزالىغى ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلىغان ئىدى. ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئاز ۋاقىت ئۆتمەي دىكتاتۇرىنىڭ خىتاينىڭ بىرىنچى نۇمۇرلۇق رەھبەر مەۋقىسىگە كېلىشى، بىر سىياسى قەھرىمان سۈپىتى

بەزىلىرىنى جازالاپ بۇ قانۇنلۇق نامايىشنى بېسىقتۇردى. ئىرقى كەمسىتىش ۋە ھاقارەتتە بولغان ئاز سانلىق خىتاي شۇڭنىستلىرى ھېچ قانداق جازاغا ئۇچرىمايلا يەنىلا قوغدۇلۇپ قالدى.

خىتايدىكى ھۆرىيەت ۋە دېموكراتىيە مۇجادىلىسى ۋە ئۇنىڭ ئىستىقبالى

خىتايدا ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلىغان ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتى بىر قىسىم ئىنسانلارنىڭ شەخسى ئارزۇ ـ تەلەپلىرىدىن مەيدانغا كەلگەن بىر ھەرىكەت بولماستىن، پۈتۈن خىتاي خەلقىنىڭ سوتسىيالىست دېكتاتورلۇق تۈزىمىگە، قېتىپ قالغان دوگماتىك كۆز قاراشلارغا قارشى ھۆرىيەت، دېموكراتىيە، تەرەققىيات ۋە پاراۋانلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەققانى كۆرىشىدۇر. دۇنيادا دېكتاتورلۇق تۈزۈم بىلەن زوراۋانلىققا تاينىپ، ئىنسانلارنى ئىدارە قىلىش دەۋرىنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى ئىنسانلارنىڭ دېموكراتىك ھۆر تۈزۈمگە بولغان سېغىنىش ۋە مۇھاببىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە. خىتايدىكى ۋە شەرقى تۈركىستاندىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ «كومۇنىزىم بىزنىڭ ئاساسى غايىمىز» شۇئارى ئورنىغا: «ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە بىزنىڭ ئاساسى غايىمىز، دېموكراتىك ھۆرلۈك ئۈچۈن ياشايمىز ۋە بۇ يولدا جېنىمىزنى فىدا قىلىمىز» شۇئارلىرى بىلەن مۇجادىلە ئېلىپ بېرىشى بۇنىڭ جانلىق ئىسپاتىدۇر.

سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائى سىياسىتى بىلەن دەۋرنىڭ كۆپ ئارقىسىدا قالغان بەزى سوتسىيالىست مەملىكەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەتتىكى ئورنىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر يۈرۈش ئىقتىسادى، سىياسى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولماقتا.

سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا گورباچوۋ: «يېڭىدىن تۈزۈلمە» ۋە «تاشقىرىغا ئېچىلما» شۇئارىنى ئوتتۇرىغا ئېتىپ، دېموكراتىيە يولىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. ۋېنگىرىيە ئىقتىسادى ئىسلاھاتلار بىلەن بىرلىكتە كۆپ پارتىيىلىك سايلام ئېلىپ بېرىش يولىدا ئىجابى قەدەملەر ئاتتى. دۇنيادا مۇشۇنداق ئۆزگۈرۈشلەر ۋە تارىخى يۇزلۇنۇشلەر داۋام قىلىۋاتقان بىر شارائىتتا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە تەلەپ قىلىش يولىدا يېڭىدىن دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە خەلق ھەرىكىتىنى قۇرال كۈچى

5- شەرقى تۈركستانلىقلار ئۈچۈن «پىلانلىق تۇغۇت، نۇپۇس كونتىرولى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلسۇن!

دېگەنگە ئوخشاش تەلەپلەر بىلەن كوچىلارغا چىقىپ نامايىش ئېلىپ باردى.

بۇ نامايىش بېيجىڭ، شاڭخەيدىكى شەرقى تۈركستانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ قوللاش نامايىشلىرى بىلەن تېخىمۇ كېڭەيدى. بۇ تىچلىق ئۇسۇلدىكى قانۇنى نامايىشلار ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ھۆرىيەت ۋە دېموكراتىيە تەلىۋى بىلەن پارتلىغان دەسلەپكى نامايىشلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىن 1987- يىلى 10 ۋە 11- ئايلاردا خىتاينىڭ پايتەختى بېيجىڭدا ھۆرىيەت ۋە دېموكراتىيە تەلىۋى بىلەن ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ نامايىشلارى باشلاندى. بۇ نامايىشلار ئارقا ـ ئارقىدىن خىتاينىڭ باشقا شەھەرلىرىدىمۇ پارتلىدى. بۇ نامايىش ۋەقەلىرىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق تەلەپلىرىگە ھىسداشلىق قىلغانلىغى، ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىگە يۆمشاق مۇئامىلىدە بولغانلىغى، نامايىشلارنى ئېلىشقا تېگىشلىك تەدبىرلەر بىلەن جىمقتۇرالمىغانلىغى ئۈچۈن ئەيىپلىنىپ خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى خۇياۋباڭ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

ئۇرۇمچىدە شەرقى تۈركستان (شىنجاڭ) ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئۇنىۋېرسىتېتلەردىكى ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېڭى بىر نامايىشى پارتلىدى. نامايىشنىڭ پارتلىشى 1988- يىلى 6- ئاينىڭ بىشىدا شەرقى تۈركستانىنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچى شەرقى تۈركستان (شىنجاڭ) ئۇنىۋېرسىتېتى ئەر ئوقۇغۇچىلار ھاجەتخانىسىنىڭ ئىشىگىگە خىتاي يېزىغى بىلەن يوغان قىلىپ يېزىلغان : «ئۇيغۇرلارنىڭ قىزلىرىنى خۇتۇن، ئەرلىرىنى قول قىلىمىز» دېگەن شۇئار سەۋەپ بولدى. مىللى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ شۇئارنى يازغان كىشىلەرنى دەرھال ئېنىقلاپ جازالاش ھەققىدىكى تەلەپلىرىگە ئۇنىۋېرسىتېتى رھبەرلىگى بىلەن ئاۋۇتونوم رايونلۇق كوممۇنىست پارتىيە كومىتېتى ۋە ئاۋتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ئىتتىۋار بەرمىدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ غەزەپ ـ مەپرىتىنى قوزغىدى، نەتىجىدە نەچچە مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلار كوچىلارغا تۆكۈلۈپ نامايىش ئېلىپ بېرىپ ئۇيغۇر خەلقىگە قارىتا بۇ رەزىل ھاقارەتنى قىلغان شەخسلەرنى جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ھەر خىل قاتتىق قوللۇق تەدبىرلەرنى قوللۇنۇپ ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرىنى نازارەت ئاستىغا ئېلىپ ۋە

خەلقىمىزنىڭ ئارزۇسى ئۆز تەغدىرىگە ئۆزى ئىگە بولۇپ، ئىنسانچە ياشاشتىن ئىبارەت

(تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھرىدە نەشر قىلىنىدىغان «بايراق» گىزىتىسىنىڭ مۇخبىرلىرى رېئالىت يىلماز ۋە تېكىن تۈرگانلارنىڭ «بارىن ۋەقەسى» توغۇرلۇق شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن مۇلاقاتى.)

كومموننىست خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ھۆرىيەت يولىدىكى تەلەپلىرىنى قەتئىيام بىلەن باستۇرماقتا.

ئىستانبۇل (رېئالىت يىلماز ــ تەكىن تۈرگان)

خىتاينىڭ ئىدارىسى ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستان ، سوۋېت ئىمپېراتورلۇغى تەركىۋىدە تۈرۈۋاتقان تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن ئەينى قەدەرنى، ئەينى تەغدىرنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە؛ رۇسىيە تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى قان بىلەن، ۋەھشىلىك بىلەن قانداق باستۇرۇۋاتقان بولسا،خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ھۆرىيەت ، ئەركىنلىك يولىدىكى تەلەپلىرىنى قىرغىنچىلىق بىلەن باستۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ 1982- يىلىدا ھازىرلىنىپ ئېلان قىلىنغان ئاساسى قانۇندىكى ئىبادەت ئەركىنلىگى ھۆقۇقىدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى تەلەپلىرىگە تاقات قىلالمايۋاتىدۇ. ئاساسى قانۇندىكى «دىن ۋە ئىبادەت ئەركىنلىگى» ماددىسىغا تايىنىپ مەسجىت، جامە ياسىغان تۈركلەرنىڭ ئۇستىگە رۇسىيەنىڭ قىلغىنىغا ئوخشاش ئەسكىرى كۈچ ئىشەتىپ قەتئىيام يۇرگۈزموكتە، دەسلەپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقىي تۈركىستاندا 50كە يېقىن سويىدىشمىزنى ئۆلتۈرىشەتكەن. بۇ ۋەقەلەر توغرىسىدا شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى رەئىسىنىڭ ئورۇنباسارى سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن مۇلاقات ئېلىپ بارىدۇق. بۇ مۇلاقاتنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

بايراق: ـ شەرقىي تۈركىستاندا 50دىن ئارتۇق سويىدىشمىزنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن ئاياقلاشقان ۋەقەلىكلەرنىڭ سەۋەبى نىمەدىن ئىبارەت.

بىلەن باستۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى دەۋرىمىزنىڭ تارىخى ،تەرەققىيات ئېقىمغا قارشى ھالدا يۈرگۈزۈلگەن بىر ھەرىكەتتۇر. خىتاي رەھبەرلىگى بۇ خىل پوزىتسىيەسى بىلەن دۇنيادىكى دېموكراتىيە ۋە ھۆرىيەت تەرەپتارلىرىنىڭ ئەيىپلىشىغا ئۇچرايدىغانلىغى مۇقەررەردۇر. خىتايدىكى فېئۇدال خاندانلىق[7] دەۋرى ۋە فېئۇدال سوتسىيالىزىم دەۋرىنىڭ تەكرار تارىخ سەھنىسىدە ياشىيالىشى مۇمكىن ئەمەس. خەلقنىڭ ھۆرىيەت ۋە دېموكراتىيە ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشى بىر كۈنى چوقۇم غەلبە قازىنىدۇ.

بۈگۈن خىتايدىكى بۇ قانلىق ۋەقەلەر پۈتۈن دۇنيا تەرىپىدىن جىددى بىر شەكىلدە كۈزۈتۈلمەكتە. بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۈستىدىكى مۇلاھىزىلەر ئۇزۇن بىر ۋاقىت ئىچىدە داۋام قىلىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. تارىخ ئەلۋەتتە بۇنىڭ توغرى يەكۈننى بىر كۈنى چوقۇم چىقىرىدۇ!

(بۇ ماقالە زامان گىزىتىنىڭ 1989- يىلى 6- ئاينىڭ 10- كۈنىدكى سانىدا نەشر قىلىنغان)

---

7 چىنشى خۇڭاڭ خىتاي تارىخىدا مىلاددىن بۇرۇنقى 221- يىلدىن مىلاددىن بۇرۇنقى 207- يىل ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆتكەن زالىم، ئەڭ قانخور پادىشا.

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: - شەرقى تۈركىستان ئۆەخپى نامىدىن بىز دۇنيادىكى ئىنسان ھەقلىرىگە ھۆرمەت قىلىدىغان دۆلەت ۋە خەلقلەردىن شەرقى تۈركىستاندا ياشىغان مۇسۇلمان تۈركلىرىنىڭ ھەق ـ ۋە ھۆقۇقىنىڭ ئىتىراپ قىلىنىشى ئۈچۈن خىتاي ھاكىمىيىتىگە ئاگاھلاندۇرۇش بىرىلىشى ۋە بېسىم يۈرگۈزۈلۈشىنى تەلەپ قىلىمىز.

ياۋرۇپادا ئۆتكەن يىلى بىرنەچچە ئۆزگۈرۈشلەر بولدى، رۇسىيەدە كوممۇنىزم چۆكتى، ئۇ يەرلەردە كۆپ پارتىيىلىك سايلاملار ئېلىپ بېرىلماقتا. پەقەت خىتاي ھاكىمىيىتى قېتىپ قالغان، قاتتىق كوممۇنىست دىكتاتۇرلىغى تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆرۈنماقتا، شەرقى تۈركىستاننىڭ ۋەزىيىتى خىتاينىڭ باشقا رايونلىرىغا قارىغاندانا ھايىتى ناچار ۋە يامان. شەرقى تۈركىستان يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلار بىلەن تولغان بىر توپراق بولسىمۇ لېكىن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى يوقسۇللۇق ۋە پەرىشانلىق ئىچىدە ياشاشقا مەجبۇر قىلىنماقتا. 25 مىليون مۇسۇلمان شەرقى تۈركىستان خەلقى خىتايلار ئىگە بولغان ھەق ۋە ھۆقۇقلاردىن مەھرۇم ھالدا ئىككىنجى سىنىپ مۇئامىلىسى كۆرمەكتە.

شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئاسىملاتسىيە يولى بىلەن ئىرىتىپ يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن خىتاي ھاكىمىيىتى ھەر يىلى ئىككى ـ ئۈچ يۈز مىڭ خىتاينى خىتايدىن ئېلىپ چىقىپ شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرمەكتە، 1949- يىلىدا شەرقى تۈركىستاندا توپلام 250000 خىتاي بار ئىدى. بۈ سان بۈگۈن 15 مىليونغا يېقىنلىگىپ قالدى. خىتاي رەھبەرلىرى شەرقى تۈركىستانغا 100 مىليون بىلەن 150 مىليون ئارىسىدا خىتاي ئېلىپ چىقىپ يەرلەشتۈرىدىغانلىغىنى تەكىتلىمەكتە. بۈنىڭدىن تاشقىرى شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن خىتايلارغا يۇقىرى مائاش ۋە پاراغەتلىك ھايات كەچۈرۈش ئىمكانلىرىنى يارىتىپ بەرمەكتە. بۇ تىزپىراقلارنىڭ ھەقىقى ئىگىسى بولغان شەرقى تۈركىستانلىقلار بۇنداق ئىمكانلاردىن مەھرۇم بولۇپ، ئىشسىز ھالدا ئۆگەي ئەۋلات مۇئامىلىسىنى كۆرمەكتە.

شەرقى تۈركىستانلىق ياشلارنىڭ ئۇنىۋېرسىتىتلەرگە كىرىشى بەرتۇرلۈك توسقۇنلۇقلار بىلەن چەكلەنمەكتە.

ئالدىنقى يىللىرى قاغىلىق ناھىيەسىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن بولسىمۇ، ھەر خىل شەرتلەر بىلەن ئالى مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنمىغان ئىشسىز شەرقى تۈركىستانلىق ياشلار «ھېچبولمىغاندا دىنىمىزنى ئۆگۈنەيلى» دېيىشىپ ئۇستاز تېپىپ مەكتەپ ئاچقان، بۇ

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: - شەرقى تۈركىستاندىكى ئىنسانلار يالغۇز ئۆزلىنىڭ ھەق ـ ھوقۇقلىرىنىڭ ئىتىراپ قىلىنىشىنى ئىستىمەكتە. خىتاي ھاكىمىيىتى 1982- يىلى قوبۇل قىلغان ئاساسى قانۇندا «دىن ئەركىنلىگىنى» ئىتىراپ قىلىدىغانلىغى ھەققىدە بىر ماددا قويغان ئىدى، بۇ ماددە بويىچەماۋزېدۇڭ دەۋرىدە تاقۇبتىلگەن مەسجىتلەرنىڭ بەزىلىرى ئېچىلدى. ئەمما بەزى يەرلەردە مەسجىت، جامە بولمىغانلىقتىن مۇسۇلمان شەرقى تۈركىستان تۈركىلىرى مەسجىت قۇرۇشنى تەلەپ قىلماقتا. ۋەقەلەرنىڭ چىقىش سەۋەبى بۇنىڭدىن ئىبارەت. قەشقەرگە 50 كىلومىتر ئۇزاقلىقتىكى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدىكى ئۇيغۇر تۈركىلىرى ئۆز ئىچىدە پۇل توپلاپ ئاساسى قانۇندا ئىتىراپ قىلىنغان ھەققى بويىچە مەسجىت قۇرماقچى بولغان، مەسجىت سېلىش تەلۇبگە خىتاي رەھبەرلىگى رۇخسەت قىلمىغان، ۋەقە بۇنىڭ بەسىجىسىدە پارتلىغان، خىتاي ھاكىمىيىتى بۇ يەرگە نۇرغۇنلىغان تەسكىرى كۈچ ئۇۋەتىپ، بۇ گۇناھسىز ئىنسانلارنى باستۇرۇشقا كىرىشكەن، دەسلەپكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن 50 دىن ئارتۇق قېرىندىشىمىز ئۆلتۈرۈلگەن، بۇ قانلىق باستۇرۇشقا نىسبەتەن قارشىلىق كۈرسۈتۈش ھەرىكەتلىرى داۋام قىلماقتا.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ تاشقىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۆزۈپ تاشلانغان، خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئوققا تۇتۇلغان، نۇرغۇن ئادەملەر ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغان، پەقەت ئۆلگەن، يارىدار بولغانلارنىڭ ھەقىقى سانى مەلۇم ئەمەس. چۈنكى شۇئاندا شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىشىگى چەتئەللەرنىڭ مۇخبىرلىرى ئۇچۇنلا ئەمەس، چەتئەللىك سايا‌ھەتچىلەر ئۇچۇنمۇ تاقاپ تاشلانغان. تىئەنئەنمىن ۋەقەسىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستان چەتئەللىك مۇخبىرلەرنىڭ كىرىشى چەكلەنگەن رايون دەپ ئېلان قىلىندى. تىئەنئەنمىنده ئۆزىنىڭ ئىرقىدىن بولغان ياشلارغا رەھىمسىزلەرچە مۇئامىلە قىلىپ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان خىتاي ھاكىمىيىتى ئۆز ئىرقىدىن بولمىغان ئىنسانلارغا تېخىمۇ رەھىمسىز، تېخىمۇ غالجىرانە ھەرىكەت قوللۇنۇپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزىدىغانلىغى ئەجەپلىنەرلىك ھادىسە ئەمەس.

بايراق: - شەرقى تۈركىستاندا يۈرگۈزىلىۋاتقان خىتايلاشتۇرۇش ھەرىكىتى قانداق ۋەزىيەتتە؟

جۇمھۇرىيىتى ئاپىسىدا دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ئورنۇتۇلغاندىن كېيىن 1982 ۋە 1983- يىللىرىدىن باشلاپ تۈركىيەنىڭ جۇمھۇر رەئىسى، مىللەت مەجلىس رەئىسى، باش مىنىستىرى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنى زىيارەت قىلدى. بۇنىڭغا جاۋابەن خىتايدىن كەلگەن ھەيئەتلەر تۈركىيەنى زىيارەت قىلدى. 1984- يىلى خىتاينى زىيارەت قىلغان تۈركىيە مىللەت مەجلىسى ھەيئىتى شەرقى تۈركىستاندىمۇ زىيارەتتە بولۇندى. قىسقىسى تۈرغۇت ئۆزال باشچىلىغىدىكى ئانا ۋەتەن پارتىيىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە تۈركىيەنىڭ خىتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە يېڭى تەرەققىياتلار كۆرۈلدى. بۇنىڭ ئاساسى سەۋەبى رۇسىيە بىلەن خىتاي ئاپىسىدىكى زىيددىيەت ۋە توقۇنۇشنىڭ مەۋجۇتلىغىدۇر. رۇسىيە خىتاينىڭ ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، خىتاينى قورشاۋ ئاستىغا ئېلىشقا ئۇرۇندى. بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمىتى رۇسىيە بىلەن مۇناسىۋەتلىرى ياخشى بولمىغان، رۇسىيەگە چىگراداش دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشقا ئۇرۇنماقتا ۋە بۇ ئارقىلىق رۇسىيەگە بېسىم ئىشلىتىشكە ھازىرلانماقتا، بولۇپمۇ تۈركىيەنىڭ ئورتا شەرقتىكى ئىتتىپاقى، نۈپۈزى مۇسۇلمان ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ قوللۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلماقتا.

تۈركىيەدىن ھۆكۈمەت ئەزالىرى، ئىش ۋە تىجارەت ئادەملىرى، تېلۇزىيون خادىملىرى شەرقى تۈركىستانغا قەدەم باسقاندا شەرقى تۈركىستان خلقى تەرىپىدىن قىزغىن ھاياجان بىلەن قارشى ئېلىندى. بۇ ئەمىلىيەتتە «سىز بىزگە يېقىنلاشسىڭىز، بىز سىزگە قۇچاق ئېچىپ تېخىمۇ يېقىنلىشىمىز» نىڭ سىگنالىدۇر. خىتايلار بۇنىڭدىن قاتتىق قورقماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىيە ئىش ئادەملىرىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ئىش ئۇرۇنلىرى ئېچىشىغا، زاۋۇت ــ فابرىكىلا قۇرۇشقا ھەر تۈرلۈك توسقۇنلۇقلار چىقارماقتا.

شەرقى تۈركىستان ئۇزۇن يىللار ئۇرۇش ئۇتى ئىچىدە قالدى. 1933- يىلى 12- نويابىردا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلدى، بۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئۇزۇنىڭ ئداۋىسى ئاستىدىكى غەربى تۈركىستان خەلقىنى ئىلھاملاندۇرۇپ مۇستەقىللىق تەلۇبىنى كۆچەيتىدىغانلىغىدىن ئەنسىرىگەن رۇسىيە، خىتاي مىللىتارىست گېنىرال شىڭشىسەينى قوللاپ قۇراللىق كۈچلىرىنى شەرقى تۈركىستانا كىرگۈزۈپ شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇراللىق كۈچلىرىنى

مەكتەپلەردە ھەر قايسى جايلاردىن كىلىپ ئوقۇشقا كىرگەن ياشلار خېلىلا كۆپەيگەن. بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولالمىغان خىتاي ھاكىمىيىتى مەكتەپنى تاقىۋەتكەن. بۇنىڭغا شەرقى تۈركىستانلىق ياشلار نارازى بولۇپ نامايىش ئۆتكۈزگەن، خىتاي ساقچى قىسىملىرى بۇ ئوقۇغۇچىلارنى زوراۋانلىق ۋاستىسى بىلەن باشستۇرۇشقا ئورۇنغان، نۇرغۇنلىغان ياشلار قولغا ئېلىنغان.

خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز مىللىتى دەپ ئايرىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پىتنە ـ پاساد سېلىپ زىددىيەت سېلىپ «پارچىلا ئىدارە قىل» سىياسىتىنى قوللۇنۇپ، ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇ سۇئىقەستكە قارشى شەرقى تۈركىستان خەلقى «بىز ھەممىمىز بىر ئاتىنىڭ ئەۋلادى تۈرك خەلقىمىز» دېيىشكەن. نارازىلىق نامايىشىنى كۈزۈتۈپ تۇرغان بىر فىرانسۇز گىزىت مۇخبىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەن بىر ياش ئوقۇغۇچى «مەن ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن بولىمەن» ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ دىگەن. بۈگۈن دۇنيادا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ئالاقلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ رولى نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئاق ـ قارىنىڭ پەرقىگە يەتمەكتە، ناھايىتى تىز ئويغانماقتا، بۇنىڭدىن كېيىن دىتاتۇر كۈچلەرنىڭ ئىنسانلارنى «ئاغىزى ئېتىگلىك قوتا ئىچىدە» دۇنيادىن خەۋەرسىز ھالدا قالدۇرۇپ ئۆز مەيلىچە باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

غەربى تۈركىستاندا مەيدانغا كەلگەن ھادىسىلەردىن شەرقى تۈركىستان خەلقىمۇ خەۋەردار بولماقتا، مىللى ھىس ـ تۇيغۇلار كۈچلەنمەكتە. شەرقى تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تىگى ـ تەكتىدە شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئۆز تەغدىرىگە ئىگە بولۇپ ئىنسانچە ياشاشنى ئىبارەت مىللى «داۋاسى» مەۋجۇتتۇر. خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى تارىختىن كۈنىمىزگە قەدەر «بىزگە قارىشى ھەرىكەتلەر چەتئەل كۈچلىرىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن تۇغۇلۇاتىدۇ» دەپ دەۋراڭ سېلىپ كىلىۋاتقان بولسىمۇ ۋەقىئەلەرنىڭ ئەمىلى ماھىيىتى مىللى ھەرىكەتتۇر.

بايراق: ـ تۈركىيە بىلەن خىتاي ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە قانداق قارايسىز؟

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: ـ تۈركىيەنىڭ تۈركىيە تېشىدىكى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئۇزاقنى كۆزلىگەن بىر ستراتىگىيەلىك سىياسىتى يوقمىكەن دەپ ئويلايمەن. تۈركىيە بىلەن خىتاي خەلق

تەلەپتە بولۇشىمىز مۇمكىن ئەمەس. بىزنى پەقەتلا مەنسۇى جەھەتتىن قوللاپ ـ قۇۋەتلىشى، ئەك بولمىغاندا ھۆكۈمەت سۆزچىسى ياكى تاشقى ئىشلا مىنىستىرلىگىنىڭ بايانچىسىنىڭ ئاغزىدىن بىر ئەيىپلەش مەساجى (بايانىاتى) بىرىلىشىنى يېتەرلىك دەپ ھىساپلايمىز. خىتايلار بىلەن بولغان كۆرۈشۈش ۋە سوھبەتلىرىدە بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى «سويداشلىرىمىزغا ياخشى مۇئامىلىدە بولىسىڭىز، سىز بىلەن تېخىمۇ ياخشى مۇناسىۋەت قىلىمىز» دېيىشنى ئۈمىت قىلىمىز. تۈركىيەدە «تاشقى تۈركلەر مىنىستىرلىگى» قۇرۇلۇشنى، تاشقى تۈركلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ئېنىستىتۇتنىڭ تەشكىل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىمىز. تۈركىيەدىكى تۈركلەر ئۇ يەرلەردىكى قېرىنداشلىرىنىڭ خەۋەرلىرىنى ئۆزلىرى ئالسۇن، ئەجنەبىلەردىن ئۇگەنمىسۇن، تۈركىيە تېشىدىكى تۈركلەر ھەققىدە جىددى تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىشنى ئارزۇ قىلىمىز.

1990- يىلى 4- ئاينىڭ 17- كۈنى ئىستانبۇل ـ تۈركىيە
(بۇ ماقالە 1990- يىلى 4- ئاينىڭ 20- كۈنى «بايراق گىزىتى»دە ئېلان قىلىنغان.)

يوقۇتۇپ شەرقى تۈركىستاننى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىغا ھەدىيە قىلدى. 1944- يىلى ئىلىدا قۇرۇلغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاپ نەتىجىسىدە ئىلى، ئالتاي، چۆچەكتىن ئىبارەت 3 ۋىلايەتتە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان ئىدى. 1945- يىل فېۋرالدا قىرىمنىڭ يالتا شەھرىدە ئۇتكۇزۇلگەن ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ كونفىرانسىيەسىدە خىتاينىڭ تاشقى مۇئخغۇلىستاننى ئىتتىراپ قىلىشى بەدىلىگە شەرقى تۈركىستاننىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىيىتىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ھەققىدىكى قارارى بىلەن شەرقى تۈركىستاننىڭ خىتاي قولىدىن تولۇق ـ تەلتۇكۇس ئازات قىلىنىشى چەكلەندى. 1949- يىلى رۇسىيەنىڭ ياردىمى بىلەن قىزىل خىتاي ئارمىيىسىنىڭ شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال ئاستىغا ئېلىشى بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىغى يوق قىلىپ تاشلاندى. شەرقى تۈركىستان، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئارمىيىسى بولغان 5- كورپۇس ئاستا ـ ئاستا تارقىتىۋېتىلدى. ئاخىرىدا بۇگۈنكى قۇراللىق كۈچى بولمىغان پەرىشان ھالغا كەلتۈرۈلدى. بۇگۈن شەرقى تۈركىستاندا 300 مىڭ كىشىلىك خىتاي ئەسكىرىدىن باشقا يەتتە سەككىز مىليون خىتاي مەجۇتتۇر. «دېموكراتىيە بېيجىڭدا تۇرمىگە قامىغىلىق»

بايراق: ـ ماۋزېدۇڭنىڭ ۋەدىلىرى قانچىلىك ئەمىلەشتى؟

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: ـ ماۋزېدۇڭ ۋە ئۇنىڭ قۇراللىق كۈچلىرى شەرقى تۈركىستانغا يېڭى كىرگەن ۋاقىتىدا «كومۇنىزىم سىزلەرگە ئەركىنلىك ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ تەشۋىقات تارقاتتى. ئەمما ھېچبىر نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. رۇسىيەنىڭ غەربىي تۈركىستاندا يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرى ھەممىمىزگە مەلۇم، ئۇ يەردىمۇ بىر ئاسارەت مەۋجۇت، «دېموكراتىيە قاچان يېتىپ كېلىدۇ؟» دەپ سورىغىنىمىزدا «كىلەتتى، ئەمما بېيجىڭدە تۇرمىدە قاماپ قويۇلدى» دىگەن جاۋابىنى ئالدۇق. ھازىر بىزنىڭ خىتاي ھاكىمىيىتىدىن تەلىۋىمىز «ئەركىنلىك، خەلقچىلىق، ھەق ۋە ھۇقۇق» ئىستىگەن ئىنسانلارغا قۇرال كۈچى قوللانماسلىغى، ئۇلارنىڭ ھەق ۋە ھۇقۇقىنى ئىتتىراپ قىلىپ، ئۇنى ئۇلارغا بېرىشىدۇر.

بايراق: ـ تۈركىيە ھۆكۈمىتىدىن تەلىۋىڭىز نىمە؟

سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: ـ تۈركىيەنىڭ بۇ مەسىلىدە ئۇستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى بار ئەلۋەتتە. ئەمما شۇ ئاندا تۈركىيەنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى ھۇزۇرلۇق ۋە خاتىرجەم بولمىغانلىغى ئۇچۇن ئارتۇق

ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى، ئىپتىدائىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈگى، بۈيۈك تۈركستانىنىڭ بىر پارچىسى ھىسابلانغان شەرقى تۈركستانىنىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىجكى ئۆلكىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن خىتاي كۆچمەنلىرى بىلەن تولدۇرۇلۇشى خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ شەرقى تۈركستانىنى ئىشغال قىلغاندىن بېرى داۋام قىلدۇرۇپ كەلگەن ئىستىلا سىياسىتىنىڭ بىر قىسمىدۇر. شەرقى تۈركستانىنىڭ نوپۇس نىسبىتىدە خىتايلارنىڭ سانىنى يەرلىك خەلقنىڭ سانىدىن ئاشۇرۇۋەتمەك، تارىختىن بېرى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ داۋام قىلدۇرۇپ كەلگەن ستراتىگىيەلىك بىر نىشانى ۋە پىلانىدۇر.

بۇ پىلان خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسىنىڭ خىتايدا ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا كىرگۈزگەن **1949**- يىلىدىن كېيىن تېخىمۇ جىددى بىر شەكىلدە يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى مەمۇرىيىتىنىڭ شەرقى تۈركستانىنى خىتاي كۆچمەنلىرى بىلەن تولدۇرۇشتىكى غايىسى ــ بايلىغى مول، ھاۋاسى ساپ، ستراتىگىيەلىك ئەھمىيىتى بۈيۈك بولغان بۇ مۇقەددەس توپراقنى ئەبەدىل ــ ئەبەد خىتاي ھاكىمىيىتى ئىدارىسى ئاستىدا تۇتماق ۋە ئىنساپسىزلارچە خالىغىنىچە ئىداره قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. ئىككىنجى بىر ئىپادە بىلەن ئېيتقاندا، **25** مىليون شەرقى تۈركستانلىق مۇسۇلمان تۈركلەرنى، سانى ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولغان خىتاي نۇپۇسنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدە ئېرىتىپ ئاسىملاتسىيە قىلىپ، ئاخىرقى ھىساپتا خىتايلاشتۇرماقتىن ئىبارەتتۇر. ئىككى يۈز يىلدىن بېرى مانجۇ ــ خىتاي فېئودال ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئەمەلىيەلەشتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان، زەھەرلىك پىلان **20**- ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئىتتىپاقىدىن، مۇھىمى، **20**- ئەسىرنىڭ ئىككىنجى يېرىمىدىن كېيىن خىتاي كوممۇنىستىك ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شىددەتلىك شەكىلدە يولغا قويۇلۇپ، بەلگۈلۈك دەرىجىدە ئەمەلىيەلەشتۈرۈلدى. ئەسلىدە شەرقى تۈركستانىنىڭ يەرلىك خەلقىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تۈركلىرى ۋە موڭغۇللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دىيارىدا خىتايلار ھېچ يوق ئىدى. شەرقى تۈركستاندا خەن (خىتاي)لارنىڭ دەسلەپ پەيدا بولۇشى بىرىنجى قېتىملىق مانجۇر ــ خىتاي ئىستىلاسى بىلەن باشلىدى. تارىختا ھەممىگە مەلۇمكى، **1758**- يىلدا مانجۇر ــ خىتاي ئىستىلاسى ئۇيغۇرات موڭغۇل دۆلىتىنى يوقاتتىقاندىن كېيىن **1759**- يىلى شەرقى تۈركستانىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئىشغالىيەتچى ئەسكەرلەر تەركىۋىدىكى خىتايلارنىڭ بىر قىسمى

خىتاي كومموٴنىست ھاكىمىيىتىنىڭ 20- ئەسىردە شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرى[8]

ھازىر خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە باغلىق بولغان شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى) 1,828,418 كۋادىرات كىلومېتر كەڭ بىر زېمىنگە ئىگە بولۇپ، ئاسىيانىڭ مەركىزى قىسمىغا جايلاشقان. شەرقى تۈركىستان شەرقتە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى، غەرپتە كېڭەش ئىتتىپاقىغا باغلىق بولغان غەربى تۈركىستان (ئىركەشتام، تۈرۈقات، قورغاس، كوكتوما، چىمەنەي)، شىمالدا موڭغۇلىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى، شەرقى جەنۇبدا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە باغلىق بولغان تىبەت، جەنۇبدا ھىندىستان (سانجۇ، لاداخ)، غەربى جەنۇبدا ئافغانىستان (پامىر تاغلىرى) پاكىستان (قونجىراپ چىگرا قەلئەسى بىلەن) چىگارىداشتۇر.

شەرقى تۈركىستاندا ياشاۋاتقان مۇسۇلمان تۈركىلەرنىڭ سانى (ئۇيغۇر تۈركىلىرى بىسىم كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان ھالدا قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار تۈركىلىرى بولۇپ) 25 مىليۇندىن كۆپتۇر.

شەرقى تۈركىستان تارىختا ئۇيغۇر دۆلىتى (745-840)، قاراخانىلار دۆلىتى (870-1213)، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى (850-1275)، سەئىدىيە دۆلىتى (1514-1675)، قەشقەرىيە دۆلىتى (1863-1877)، شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى (1933-1934)، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1944-1949) قاتارلىق بىر مۇنچە دۆلەتلەر قۇرۇلغان مۇقەددەس بىر ئۇيغۇر تۈپرىغى بولۇپ، بۇ گۈن ئەپسۇسكى، خىتاي ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدا ئىدارە قىلىنماقتا.

---

8 بۇ ماقالە مېنىڭ ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئۇقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ۋاقتىمدا، 1990- يىلى 27- 30- سىنتەبىر كۈنلىرى ئامېرىكىنىڭ ۋىسكونسىن ئۇنىۋېرسىتېتى (مادىسون) تەرىپىدىن چاقىرىلغان 4- نۆۋەتلىك خەلقارا ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات كونگرېسىغا تەغدىم قىلغان دوكلاتىم. بۇ ماقالە مېنىڭ ئەنگلىزچىسى يەنە «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ 1990- يىلى 28- سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئەتراپىدا ئىدى.[10] 1920- يىللىرى شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىلغان نوپۇس ھىساۋىغا ئاساسلانغاندا، 258,000 نوپۇسقا ئىگە قەشقەر كونا شەھرىدە جەمئى 773 نەپەر خىتاي ئاھالىسى بولۇپ، بۇلار خىتاي ئەمەلدارلىرى ۋە ساقچىلاردىن ئىبارەت ئىدى.[11] بۇ يىللاردا پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي نوپۇسى بىر نەچچە ئونمىڭدىن ئارتۇق ئەمەس ئىدى. بۈگۈن قەشقەرگە يەرلەشكەنخىتاي ئالىسىنىڭ سانى 100,000گە يەتتى. 20- ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ، خىتاي مەركىزى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ نوپۇسىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ياخشىلاشتىن غەيرەت كۆرسىتىشكە ئورۇندى.

1932- يىللىرى ياپونىيەنىڭ خىتاي ھاكىمىيتى ئاستىدىكى مانجۇرىيەنى ئىشغال قىلىشى ۋە ئىشغالىيەتكە قارشى ئۇرۇشقا كىرگەن خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ رۇسىيەنىڭ سىبىرىيە رايونىغا قېچىشى ۋە ئۇ يەردىن رۇس ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقىي تۈركىستانىنى ئىدارە قىلىۋاتقان جىڭ شۇرىن ئارىسىدا ھاسىل قىلىنغان كېلىشىم بويىچە بىر قانچە مىڭ خىتاي مەركىزى ئارمىيەسىگە باغلىق خىتاي ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلىشى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپەيدى.

شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىدە ئىككىنجى قەدەم گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ 1949- يىللىرى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىلى، ئالتاي، چۆچەك (تارباغاتاي) ۋىلايەتلىرىدە پارتىلغان قۇراللىق ئىنقىلاپ نەتىجىسىدەقۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مىللىي ئارمىيەسىنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىنى ئازات قىلىش ئۈچۈن بولغان ئىلگىرىلىشىنى توساش، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىنقىلاۋى ئىسيانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن 1945- 1946-

---

10 ئىلخان مۇساباي ـ پولات تورقانى «شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئاۋازى» مەجمۇئەسى 7-8 سان 1985- يىل، 54- بەت.

11 «شىنجاڭنىڭ» (شەرقىي تۈركىستانىنىڭ) جوغرافىيە ۋە تارىخى ۋەزىيىتى خىتايچە 1935-يىل نەنجىن.

ئەسكەرلىك ۋەزىپىسىنى تۇغەتكەندىن كېيىن شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، شەرقى تۈركىستاندا خەن (خىتاي) مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ مۇھىم مەنبەسى خىتاي ئەسكەرلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. ئىستىلاچى مانجۇر ــ خىتاي خاندانلىغىنىڭ چېكىدىن ئاشقان مىللىي زۇلمىغا قارشى شەرقى تۈركىستاندا مەيدانغا كەلگەن مىللىي ئازاتلىق ھەرىكىتى ۋە ئىسيانلار نەتىجىسىدە قۇرۇلغان ياقۇپ بەگ بەدەۋلەتىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنىڭ كەڭ تەۋەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەرىيە (يەتتە شەھەر) دۆلىتى (1863-1877) نى ئاغدۇرۇش ۋە شەرقى تۈركىستانىنى ئىككىنجى قېتىم ئىشغال قىلىش ئۈچۈن مانجۇر ــ خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن زو ــ زۇڭتاڭ مانجۇ ـ خىتاي ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چېقىپ ئەنگىلىيە ۋە چار رۇسىيەنىڭ يول قۇيۇشى نۇتىجىسىدە مانجۇ ــ خىتاي ھاكىمىيىتى 1877- يىلىدا تەكرار شەرقى تۈركىستانىنى ئىشغال قىلدى. زوزۇڭتاڭنىڭ تەكلىۋى بىلەن مانجۇر ــ خىتاي ھاكىمىيىتى 1884- يىلى شەرقى تۈركىستانىنىڭ نامىنى « شىنجاڭ » يېڭى توپراق، (يېڭى چېگرا) دەپ ئاتىلىش ھەققىدە پەرمان چىقاردى. بۇ خىل زوراۋانلىق ھەرىكىتىگە قارشى چىققان شەرقى تۈركىستانلىقلارنى قانلىق شەكىلدە باستۇردى. زوزۇڭتاڭ شەرقى تۈركىستاندا يۈز مىڭلىغان شەرقى تۈركىستانلىقنى رەھىمسىزلەرچە ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسۈتۈش كۈچى ۋە ئىرادىسىنى سۇندۇرۇشقا ئۇرۇندى. زوزۇڭتاڭ شەرقى تۈركىستانىنىڭ بىر خىتاي مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. خىتاينىڭ خونەن ئۆلكىسىدىن چىققان زوزۇڭتاڭ بۇ مەزگىللەردە خونەنلىك يۈرتداشلىرىدىن نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنى شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چېقىپ ئۇرۇنلاشتۇردى.[9]

19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ سانى بىر نەچچە مىڭدىن ئاشمايتتى. 1899- يىلىدا قەشقەرگە زىيارەتكە كەلگەن رۇس پولكوۋنىكى كورنىلوۋنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇ تارىخا شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشكەن خىتايلارنىڭ نۇپۇسى (خىتاي ئەسكەرلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا) 6000

---

9 د. گوكشار، شەرقى تۈركىستاندا خەن (خىتاي) مەجۇدىيىتى. تۈرك كۈلتۈرى 326 سان 1990-يىل 341- بەت.

1962- يىلى لەنجۇ ـ ئۇرۇمچى تۆمۈر يولى ئۇرۇمچىگە ئۇلاشتى، بۇ ھال خىتاي كۆچمەنلىرىنى توپ ـ توپ ھالدا شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىشقا كەڭ ئىمكانىيەت تۇغدۇردى. 1962- 1966- يىللىرى ئاربىسىدا يالغۇز شاڭخەيدىنلا 150000 كىشىدىن ئىبارەت «ياش زۇبيالىلار» شەرقى تۈركىستانغا كەلتۈرۈلدى. بۇلاردىن باشقا ئۇخەن، تىيەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردىن كۆپ ساندىكى ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتكەن ئوغۇل ـ قىز خىتاي ياشلىرى «شەرقى تۈركىستان قۇرۇلۇشىغا ياردەم» دېگەن باھانە بىلەن شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىلدى.13

ھەربىيلەر ۋە خەلق بىلەن پويىزلارغا تولدۇرۇلغان «پىدائىلەر قوشۇنى»مۇ شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىشقا تەنتەنىلىك ئۇزۇتىش مەراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، مەدھىلەر بىلەن يولغا سېلىندى. خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستانغا نۇپۇس يۆتكەش ھەرىكىتى كۆچمەن خىتايلارغا تەمىن ئېتىلگەن يەرلەشمە ياردەم ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى ياخشى ئىمكانلار نەتىجىسىدە تېخىمۇ تىز سۈرئەت قازاندى. خىتاي كوممۇنىستىك دائىرىلىرىنىڭ 41- يىللىق ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ئېلىپ بارغان. «شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەنلىرى يەرلەشتۈرۈش سىياسىتى» نەتىجىسىدە 1953- يىلدا شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇمۇمى نۇپۇسنىڭ 3پروتسېنتنى تەشكىل قىلغان خىتاي (خەن) نۇپۇسى 1967- يىلدا 39پروتسېنتنى، 1982- يىلدا 40,72پروتسېنتنى تەشكىل قىلىش دەرىجىسىگە يېتىپ باردى. يەنى 1949- يىلى پۈتكۈل شەرقى تۈركىستاندا خىتايلارنىڭ سانى 200,000دىن كۆپرەك ئىدى، 40 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە شەرقى تۈركىستانغا ئايىغى ئۇزۇلمىگەن ھالدا خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ ئېقىشى نەتىجىسىدە بۈگۈنكى كۈندە يالغۇز ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئۆزىدىلا خىتاينىڭ نۇپۇسى مىليونغا يېقىنلاشتى. ئۇرۇمچى خوددى بىر خىتاي شەھرى كۆرۈنۈشىگە كىردى. 1953- يىلىدىكى نۇپۇس ھىساۋىغا كۆرە ئۇيغۇرلار شەرقى تۈركىستان نۇپۇسىنىڭ 85پروتسېنتنى تەشكىل قىلاتتى، باشقا تۈرك قەۋملىرى بىلەن قوشۇلغاندا پۈتكۈل نۇپۇسنىڭ 96,26 پروتسېنتنى تەشكىل قىلاتتى. شەرقى تۈركىستاننىڭ بىر چاسا كىلومېتر يېرىگە توغرا كېلىدىغان نۇپۇس

---

13 د. گۈلشار، شەرقى تۈركىستاندا (خەن) خىتاي مەجبۇرىيىتى تۈرك كۈلتۈرى 326- سان 343- بەت. 1990- يىل.

يللىرى شەرقى تۈركستاندىكى خىتاي گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ سانىنى 60,000 مىڭدىن 100 مىڭغا كۆپەيتىشى بىلەن باشلىدى.12

1949- يىلى 10- ئايدا شەرقى تۈركستانغا كىرگەن خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى رەھبەرلىگىدىكى « خىتاي خەلق نازاتلىق ئارمىيەسى» گە تەسلىم بولۇپ قوشۇلغان بۇ ئەسكەرلەر شەرقى تۈركستانغا يەرلىشىپ، يېزا ئىگىلىگى ۋە سانائەت ساھالىرىنىڭ ئىشچىلىرى بولدى.

1950- يىلىنىڭ بېشىدا ئىشلەپ چىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش ساھاسىدا ئىشلەيدىغان خىتاي ئەسكەرلەرنىڭ سانى 110,000 كىشى ئىدى. 1950- يىلى 1- ئاينىڭ 20- كۈنىدىكى بۈيرۇق بىلەن شەرقى تۈركستانغا خىتايدىن يۆتكىلىۋاشتىن 193,000 خىتاي ئەسكىرى كۆچۈرۈپ چىقىرىلدى. (1952- يىلى فېۋرالدا ماۋزېدۇڭ شەرقى تۈركستاندىكى ئەسكىرى قىسىملىرىنىڭ بىر بۆلۈمىنى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇشى ئارمىيەسى بولۇپ شەكىللىنىشى ھەققىدە قارار چىقاردى.) 1953- يىلى شەرقى تۈركستاندا سەككىز يېزا ئىگىلىك ئىشلەپ چىقىرىش تۈمەنى (شى) ئىككى قۇرۇلۇش تۈمەنىدىن تەشكىل تاپقان ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى پەيدا بولدى.

1957- 1958- يىللىرى خىتاينىڭ ئارقىدا قالغان كەمبەغەل رايونلىرىدىن خىتاي رەھبىرى دائىرىلىرىنىڭ تەشۋىقى بىلەن ناھايىتى كۆپ سانىدىكى خىتاي كۆچمەنلىرى شەرقى تۈركستانغا سەلدەك ئېقىشقا باشلىدى. خۇسۇسەن تىبەتتە كەڭكۆلەملىك ئىسيان يۈز بەرگەن 1959- يىلىدا چىگار رايونىغا يارەدەم قىلىش شىئارى بىلەن شەرقى تۈركستانغا قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە 511,000 خىتاي يۆتكەپ چىقىلدى. بۇ كىشىلەر خىتاينىڭ گەنسۇ، شەنشى، سىچۈەن، جاڭسۇ قاتارلىق ئۆلكىلىرىدىن تەشۋىق بىلەن ھەربىكەتلەندۈرۈلۈپ ئېلىپ چىقىلغان خىتاي كۆچمەنلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار شەرقى تۈركستاننىڭ ئەڭ مۇنبەت توپراقلىرىغا يەرلەشتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردىمۇ شەرقى تۈركستان نۈپۈسىغا ئىزچىل ھالدا كۆچمەنلەر ئىلاۋە ئېتىلدى.

---

12 «جەنشى مىنزىم تۈەنجى يۈشۈي چىڭ» (مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقى بىلىق بىلەن سۈغا ئوخشاش) شىنجاڭ شىخوي كىشۇ 1985- يىل 5- سان 20- بەت.

هازىرغا قەدەر شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن خىتايلارنىڭ ھەقىقى سانى ھەققىدە ئۇچۇق بىر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

1949- يىلىدىن هازىرغا قەدەر شەرقى تۈركىستانغا 8 مىليوندىن كۆپرەك خىتاي يەرلەشتۈرۈلگەنلىكى تەخمىن قىلىنماقتا. شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن ۋە سانلىرى مىليونغا يېقىن «خىتاي خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسى» بىلەن 1972- يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى سانلىرى بويىچە 2,255997 كىشىگە يېتىپ بارغان. «شىنجاڭ ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇشى ئارمىيەسى» دىكىلەر بۇ سانىنىڭ ئىچىگە ئېلىنمىغان.[15]

شەرقى تۈركىستانىدىكى «ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى» خىتاينىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن شەرقى تۈركىستانغا نۆۋەتلەپ يۆتكەش ھەرىكىتىدە ئالاھىدە ئىمتىياز ۋە ھوقۇققا ئىگە. هازىر بۇ ئارمىيەنىڭ سانى 3,000,000كىشىگە يېتىپ بارغان. خىتاي رەھبەرلىرى شەرقى تۈركىستاندا خىتاي مەۋجۇدىيىتىنىڭ كۆپىيىشىنى دۆلەت مۇداپىيەسىنىڭ كۈچلەندۈرۈلۈشى ۋە سىياسى مۇقىملىقنىڭ كاپالىتى دەپ قارىماقتا. ھەقىقەتەن بۇ رايوندىكى خىتاي نۆۋەتلىك زور بىر قىسمىنى ئەسكەر، ساقچى قىسىملىرى ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلار نەشكىل قىلماقتا. بۇ ھەربى ۋە ئەسكەر رولىدىكى قىسىملارنى ئۈچكە بۆلۈش مۇمكىن:

ئۈرۈمچى ھەربى رايونى، ئىشلەپ چىقىرىش – قۇرۇلۇش ئارمىيەسى ۋە ئامانلىقنى ساقلاش كۈچلىرى، ئۈرۈمچى ھەربى رايونىدا مەۋجۇت ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئېنىق بىلىنمىگەن هالدا هاۋا ئارمىيەسى، توپچى قىسىملار، موتۇلاشقان قىسىملار، تۆمۈر يول قىسىملىرى، ئامانلىقنى ساقلاش قىسىملىرىنىڭمۇ مەجۇتلىغى بىلىنمەكتە. بۇ ھەربى قىسىملار رەھبەرلىك قىلىش قولايلىغى كۆزدە تۇتۇلغان هالدا ئۈچ شۇبە ئەسكىرى رايونغا بۆلۈنگەن.

1- شەرقى شىنجاڭ ھەربى رايونى، بۇنىڭ مەركىزى قۇمۇلدا بولۇپ، ۋەزىپە دائىرىسى تۇرپان، قۇمۇل ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

2- شىمالى شىنجاڭ ھەربى رايونى، بۇنىڭ مەركىزى شىخۇ ناھىيىسىدە بولۇپ، ۋەزىپە دائىرىسى ئىلى، ئالتاي چۆچەك (تارباغاتاي)، شىخەنزە، سانجى رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

---

15 «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايوننىڭ ئەھۋالى» خان تەڭرى ژورنىلى خىتايچە 1987- يىل 18- سان 30- بەت.

1953- يىلدا ئۇچ كىشى بولغان بولسا، 1982- يىلدا 2,66 قات كۆپەيدى.

1983- يىلدا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستانىنىڭ نۈپۇسى ھەققىدە بېرىلگەن رەسمى ستاتىستىكا مەلۇماتىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ نۈپۇسى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىلگەن:

ئۇيغۇرلار: 6,170,000
خىتايلار: 5,346,000
قازاقلار: 950,000
تۇڭگانلار: 588,000
موڭغۇللار: 120,000
قىرغىزلار: 119,000
شۇھەلەر: 29,000
تاجىكلار: 28,000
ئۆزبەكلەر: 9,000
مانجۇلار: 9,000
داغۇرلار: 5,000
تاتارلار: 4,000
رۇسلار: 4,000
ۋە باشقا ئېتنىك ئاز سانلىقلار 4,400

ئېلان قىلىنغان، بۇ ستاتىستىكا سانلار ھەقىقى ئەھۋالنى ئەينەن ئىپادىلىگەن ساختا مەلۇماتلاردۇر. قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان ھەقىقى ستاتىستىكا رەقەملەرگە ئاساسلانغاندا شەرقى تۈركىستاندا 25.000.000 دىن كۆپرەك مۇسۇلمانتۈرك خەلقى مەۋجۇتتۇر.[14] بۇ رەقەملەردىن شۇنى ئۇچۇق كۆرۈش مۇمكىنكى ؛ 1949- يىلى ئۇمۇمى سانى 200,000 ئەتراپىدا بولغان خىتايلار 1983- يىلغا كەلگەندە 5,346,000 كىشىگە يېتىپ بارغان. دېمەككى 34يىل ئىچىدە شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن خىتايلارنىڭ سانى 26 ھەسسە ئاشقان. 1983- يىلدىن

---

14 دوكتۇر سىپاھى چاتالتۇپە «سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ياشىغان تۈركىلەرنىڭ ستاتىك مەلۇماتلارى ئۈستىدە بىر تەتقىقات. شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلى 1990- يىل 27- سان.

1- سانائەت تۈمەنى- ئۇرۇمچى شەھىرىگە يەرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ،ئىنشائەت ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

2- سانائەت تۈمەنى- كورلىغا يەرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، سۇ ئامبىرى ۋە ئىلېكتىر ستانسىيەسى قۇرۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولماقتا.

3- سانائەت تۈمەنى- مەخسۇس سۇ ئامبىرى ۋە ئېرىق ــ ئۆستەك ئىنشائىتى بىلەن مەشغۇلدۇر. ئۇ تەڭرى تاغلىرىنىڭ قار سۇلىرىدىن پايدىلىنىش مەسلىسى ئۈستىدە پائالىيەت يۈرگۈزمەكتە. ئىشلەپ چىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش ئارمىيەسىنىڭ ھەر بىر تۈمەنىدە 250,000 كىشى مەۋجۇت بولۇپ، نورمال ھەربىي تۈمەنلەردىن ئادەم سانى پەۋقۇلاددە كۆپتۇر. ھەر بىر تۈمەننىڭ ئۆز ئالدىغا قۇراللىق مۇداپىيە قىسىملىرى بار.

شەرقى تۈركىستاننىڭ 41 يىللىق نۈپۈسنىڭ كۆپەيشىنى نورمال بىولوگىيەلىك كۆپەيش تېرىقىسىدە ئىزاھلىماق ئىمكانسىزدۇر. بىولوگىيەلىك كۆپەيش نەقەدەر تىز بولسا بولسۇن، مېخانىكىلىق خىتاي نۈپۈسنىڭ كۆپەيشى ئالدىدا ئەھەمىيىتىنى يوقاتتى. بىر پەرزەنت كۆرۈش بەلگۈلىمىسى يالغۇز خىتايلارغىلا قارىتىلىپ قالماستىن، 1988- يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە باشقا ئاز سانلىق مۇسۇلمان تۈركىلىرىگىمۇ قارىتىلغان ۋە ئۇلارنىڭ كۆپ پەرزەنت تېپىش ھوقۇقى چەكلىنىشكە باشلىغان.[16] ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنت كۆرگەن مۇسۇلمان ئائىلىلىرىگە جەرىمانە قويۇش ۋە باشقا جازا تەدبىرلىرى يۈرگۈزۈلمەكتە.

غەربىي سۆمۈرگۈچىلىرىنىڭ «ئاق تەنلىكلەرگە» دۇنيانىڭ ئارقىدا قالغان مىللەت ۋە جەمىيەتلىرىنى مەدەنىلەشتۈرمەك ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن دېگەن كۆز قارىشىغا ئوخشاش، خىتاي باسقۇنچىلىرىمۇ ئۇزلىرىنى شەرقى تۈركىستاننى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش مەسئۇلىيىتى بىزگە يۈكلەنگەن دەپ ھىسابلىماقتا. خىتايلارنىڭ تۈركۈم - تۈركۈملەپ شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈرۈلۈپ ئېلىپ چىقىرىلىشىنى ۋە بۇ سىياسەتنىڭ شىددەت بىلەن يۈرگۈزۈلۈشىنى «بۇ رايوننىڭ گۈللەندۈرۈلۈشىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن» دەپ ۋاالقلىماقتا. (ئەمەلىيەتتە بولسا، شەرقى تۈركىستاننىڭ يەرلىك ئاھالىسىنى تېخىمۇ كەمبەغەللەشتۈرمەكتە) ئەمەلى ھەقىقەت ئېتىراپ قىلىنمىغان بولسا، شەرقى تۈركىستان نۈپۈسنىڭ كۆپلىگىدىن قىينىچىلىققا ئۇچرىغان شاخىەي قاتارلىق خىتاينىڭ ئىچكى

---

16 د. گوكشار، شەرقى تۈركىستاندا خەن (خىتاي) مەجۇدىيىتى. تۈرك كۈلتۈرى 326 سان 1990-يىل 345- بەت

3- جەنۇبى شىنجاڭ ھەربى رايونى، بۇنىڭ مەركىزى قەشقەر يېڭى شەھەردە بولۇپ، ۋەزىپە دائىرىسى ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن، كورلا ۋىلايەتلىرىدىن ئىبارەت.

ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى 13 رايوندا تەشكىل قىلىنغان. 10 يېزا ئىگىلىك تۇمەنى بىلەن 3 سانائەت تۇمەنىدىن تەشكىل تاپقان. ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇشى ئارمىيەسى يېزا ئىگىلىك تۇمەنلىرى بىلەن سانائەت تۇمەنلىرىنىڭ شەرقى تۇركىستاندىكى يەرلىشىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1- تۇمەن- ئاقسۇ رايونىغا يەرلەشتۇرۇلگەن.

2- تۇمەن- يەكەن رايونىغا يەرلەشتۇرۇلگەن.

3- تۇمەن- قەشقەر رايونىغا يەرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، 1965- يىلى قۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ تەركىۋىنى ئەسكەرلىك ۋەزىپىسى پۈتكەن خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن جازاسى پۈتكەن جىنايەتچىلەر تەشكىل قىلىدۇ.

4- تۇمەن- ئىلى رايونىغا يەرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپ چىقىرىشى بىلەن مەشغۇل بولماقتا.

5- تۇمەن- قۇمۇل ۋە پىچان قاتارلىق جايلارغا يەرلەشتۇرۇلگەن.

6- تۇمەن- ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىدىكى بەزى ناھىيەلەر بىلەن سانجى تۇڭگان ئاۋتونوم ئوبلاستىدا يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللانماقتا.

7- تۇمەن- كۇيىتۇڭ، چىپەيزى قاتارلىق يەرلەرگە يەرلەشتۇرۇلگەن.

8- تۇمەن- شىخەنزە شەھرىدە قۇرۇلغان بولۇپ يېزا ئىگىلىكى تۇمەنلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭدۇر. يالغۇز موسوۋەن رايوندا 200,000 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئىشلىمەكتە.

9- تۇمەن- چۆچەك (تارباغاتاي) رايونىغا يەرلەشتۇرۇلگەن. بۇ تۇمەن 1962- يىلىدىكى ئىلى - چۆچەك ۋاقىسىدىن كېيىن (سوۋېتكە قېچىش ۋاقىسى) چۆچەك رايونىنىڭ ئادەم سانىنىڭ ئازىيىشى، چېگارىدا مۇداپىيە قۇۋەتلىرىنىڭ يوقلۇغى ۋە ياكى ئاجىزلىغى سەۋەۋىدىن 5- يېزا ئىگىلىك تۇمەننىڭ چۆچەكتىكى شۇبەسىنىڭ كېڭەيتىلىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلدى.

10- تۇمەن- ئالتاي رايونىغا يەرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىگى ئىشلەپ چىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

بۇ يېزا ئىگىلىگى تۇمەنلىرىدىن باشقا 3 سانائەت تۇمەنى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى مۇنداق:

نەتىجىسىدە 1970- يىلدا ئۇمۇمى نۆۋەتلىك 18 پروسېنتىغا چۈشۈپ قالغان. بۈگۈن شەرقى تۈركىستان خەلقىمۇ ئەينى تەھلىكىگە دۇچ كەلمەكتە. شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلگەن خىتاي كۆچمەنلىرى بىلەن «ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى» شەرقى تۈركىستاننىڭ ئەڭ باي بايلىقىت رايونلىرىغا يەرلەشتۈرۈلمەكتە. ۋە ئۇلارنىڭ قىستاپ كىلىشى بىلەن يەرلىك خەلقلەر چۆل ـ جەزىرىلەرگە يۆزلەنمەكتە. خىتاي «ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى» بىلەن يەرلىك ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەر ئارىسىدا سۆ، يايلاق تالىشىش ۋاقەلىرى قانلىق ھادىسىلەر بىلەن نەتىجىلەنمەكتە. دۇنيادا ئۆز ئىستىقلالىغا ئىگە ھۆر، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى مىللەتلەرنىڭ توپراقلىرىدا يېڭىدىن تېپىلغان نېفىت كانلىرى، مەدەن كانلىرى ۋە باشقا يەر ئاستى ـ يەر ئۈستى بايلىقلىرى ئۇ مەملىكەتنىڭ ساھىبى بولغان خەلقلەرگە ئىقتىسادى ـ مەدەنى پارۋاۋەنلىك، تەرەققىيات بەخش ئەتسەمۇ، ئەمما شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىغا ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرگە ئىشسىزلىق، كەمبەغەللىك، پەرىشانلىك كەلتۈرمەكتە. چۈنكى بۇ مۇئەسسەلەرگە شەرقى تۈركىستاننىڭ ساھىبى بولغان ئۇيغۇرلار قۇبۇل قىلىنماستىن، ئۆزىنىڭ ئىسمىنى يازالمايدىغان ساۋاتسىز خىتايلار «ئىشچى، تېخنىك، ئىنژىنىر» دېگەن ناملار بىلەن خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن كۆچۈرۈلۈپ ئېلىپ چىقىرىلىپ، بۇ يېڭى كان ۋە نېفىت مەيدانلىرىغا ياخشى مائاش بىلەن يەرلەشتۈرۈلمەكتە. مەسىلەن؛ شەرقى تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىكى قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىدىن 1975- يىلى نېفىت ئۆزلىگىدىن فونتان بولۇپ پۈشقۇرۇپ، كۆكلەرگە ئېتىلىپ چىقىپ، پۈتكۈل ئەتراپىنى نېفىت كۆلىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن ئىدى. بۇ نېفىتلىك ئاغزىنى خىتاي ھۆكۈمىتى ياپونىيە مۇتۇخەسسىسلىرىنىڭ يارەمى بىلەن تەسلىكتە ئېتىۋالغان ئىدى. كېيىنكى يىللاردا خىتاي ھۆكۈمىتى دائىرىلىرى بۇ يەردىكى نېفتلىكنى ئېچىش ۋە باشقۇرۇش دېگەن نام بىلەن بۇ يەرگە مىڭلىغان كۆچمەن خىتايلارنى ئېچكىرىدىن ئېلىپ چىقىپ، خىزمەتچى ۋە ئىشچىلىققا قۇبۇل قىلغان. شۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىدىن ئىشچى ـ خىزمەتچىلىككە قۇبۇل قىلىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر يۈزىسىدىن شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى ۋە باشقا مۇسۇلمان خەلقلىرى ئېچىدە ئىشسىزلىق نىسبىتى خىتايلارغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئۈستۈندۇر. خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ سانىنى يەرلىك ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى

قىسمىدىكى شەھەر ۋە يېزىلىرىدىن ئېقىپ چىققان مىليونلىغان خىتايلارغا ماكان بېرىپ ۋە ئۇلارنىڭ قارىنىنى تويدۇرۇپ، خىتاينىڭ مەزكۇر رايونلىرىنىڭ نۇپۇس كۆپلىگى بېسىمىدىن قۇتۇلۇپ، راھەت نەپەس ئېلىشىدا بۇيۇك ياردەم كۆرسەتكەن.

خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ھەر يىلى خىتاينىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدىن تۇرلۇك باھانىلار بىلەن 200,000 دىن 250,000 گە قەدەر خىتاي كۆچمەنلىرى شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىلىپ يەرلەشتۈرۈلمەكتە.

1984- يىلى خىتاي مەركىزى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى «غەربىي شىمالنى كەڭ ئېچىش» شىئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خىتايلارنىڭ شەرقي تۈركىستانغا كۆچۈرىلىشىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى، ئۇتكەن بىر يىل ئىچىدە شەرقى تۈركىستانغا 650000نەپەر خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ يەرلەشتۈرۈلگەنلىگى ئاشكارىلانماقتا. «غەربىي شىمالنى كەڭ ئېچىش» تەشۋىقاتىنىڭ ئارقىسىغا يۆشۈرۈنغان ئاساسىي غەرەز – شەرقى تۈركىستانغا مىليونلىغان خىتاي كۆچمەلرىنى ئېلىپ چىقىش ئارقىلىق، بۇ يەرنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى تېخىمۇ ئاچكۆزلۈك بىلەن سۆمۈرۈپ، شەرقى تۈركىستانىنىڭ قان تومۇرى ۋە ئىلگى ھىساپلانغان نېفت ۋە مەدەنلىرىنى خىتاينىڭ ئېچكىرىسىگە توشۇشنى تېخىمۇ تىزلىتىشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇتكەن 1989- يىلى تارىم ۋادىسىدا 20 مىليارد تونىنە نېفت زاپاسىنىڭ بارلىغى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، 1990- يىلى 10 – مارتتا خىتاي دائىرىلىرى 200000خىتاي ئەسكەرلىرىنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ، تارىم نېفتىگە ھۇجۇم باشلىدى.17 خىتاي مەمۇرىيىتى 1970-يىلدىن باشلاپ، 21- ئەسىرنىڭ بىرىنجى چارىگىگە قەدەر شەرقى تۈركىستانغا 100 مىليوندىن 150 مىليونغا قەدەر خىتايىنى يەرلەشتۈردىغانلىغىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇپ، شەرقى تۈركىستان توپراقلىرىدا سۆمۈرگۈچى ئېغىرلىغىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلدۇردى. بۇ ئەھۋال شەرقى تۈركىستان خەلقىدە جىددى ئەندىشە ۋە قايغۇ تۇغدۇردى. 1948- يىلى قۇرۇلغان ئىچكى موڭغۇلىستان ئاۋتونوم رايونىدا شۇ ۋاقىتتا ئۇمۇمى نۇپۇسنىڭ 60 پروسېنتىنى تەشكىل قىلغان موڭغۇللارنىڭ سانى، خىتايلارنىڭ بۇ رايونغا داۋاملىق كۆچۈپ كىلىشى

---

17 «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» گىزىتى (ئالما ئاتا) 1990- يىل ئاپرىل 98- سان.

بۇ سەۋەپتىن شەرقى تۈركىستان مىللى زىددىيەت بىلەن تولغان بىر يانار تاغ ھالىغا كەلتۈرۈلمەكتە.

شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ تۈركۈم – تۈكۈملەپ كۆچۈرۈلۈپ ئېلىپ چىقىلىشى ۋە يەرلىك خەلقلەرنىڭ سىياسى، ئىختىسادى ۋە مەدەنى ھوقۇقلىرى بىلەن دىنى ئېتىقات ئەركىنلىكلىرىنىڭ چەكلىنىشى نەتىجىسىدە نارازىلىق بىلدۈرۈش ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى مەيدانغا كەلمەكتە. 1990- يىلى ئاپرىلدا ئاقتۇ ناھىيەسى بارىن يېزىسىدىكى خەلقلەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى بۇنىڭ جانلىق بىر مىسالىدۇر.

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1982- يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاساسى قانۇنى» دا «جۇڭگو دىكى بارلىق مىللەتلەرھوقۇقتا باراۋەر» دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، بۇگۈن شەرقى تۈركىستاندا مۇسۇلمان تۈركلەر سىياسى، ئىختسادى، ئىجتمائىي، مەدەنىيەت ھوقۇقى جەھەتتىن خىتايلار بىلەن باۋاۋەر شەرتلەرگە ئىگە ئەمەس. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ «ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاۋتونۇم ھوقۇقى قانۇنى» دا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاۋتونۇم رايونلىرىدا ئاۋتونۇم ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن شۇ ئاز سانلىق مىللەت ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە» دەپ تەكىتلەنگەن بولسىمۇ، ئامما بۇ گۈزەل سۆزلەر قەغەز يۈزىدىلا قالغان بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونۇم رايونى» دەپ نام بېرىلگەن شەرقى تۈركىستاندىكى ئەھۋالغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ ئاتالمىش «ئاۋتونۇم رايون»نىڭ سىياسى، ئىختسادى، ئىجتمائىي، دىنى ۋە مەدىنى جەھەتتىكى ئاساسى ھوقۇقى كومپارتىيەنىڭ پارتىيە، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىچىدىكى بىر ئۇچۇم خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچبىر ئەمىلى ھوقۇقى يوقتۇر. گەرچە بەزى يەرلىك تۈركلەر بەزى يەرلىك ئىدارە – جەمىيەتلەرگە مەسئۇل قىلىپ تاينىلەنگەن بولسىمۇ، بۇ يەرلىك مەسئۇل كادىرلارنىڭ ھېچ بىر رولى يوقتۇر. ئۇلارنى مۇنداق ۋەزىپىلەرگە قويۇشتىكى مەخسەت: يەرلىك خەلقنى «سىلەردىنمۇ تۈرلۈك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا مەسئۇل كادىرلارنى تايىن قىلدۇق" دەپ ئۇلارنى ئالداش ۋە باشقا دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر ئالدىدا «ئاۋتونۇم رايون» لاردا شۇ مىللەتنىڭ كادىرلىرى، ئىدارىچىلىرى ئاساسى ئىشنى ئۆزى باشقۇرىدۇ،

خەلقلىرىدىن ئاشۇرىۋەتمەك ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن پۈنكۈل ۋاستالارنى ئىشقا سېلىپ، ھەممە چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللانماقتا. شەرقى تۈركىستاننىڭ (مانجۇر ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ 1884- يىلدا قويغان ئېتى «شىنجاڭ» يېڭىدىن ئىستىلا قىلىنغان يەر) گۈزەللىگى، بايلىغى، دۇنياغا مەشھۇر مۇزلىرى ھەققىدە «شىنجاڭ خودىفالىڭ» (شىنجاڭ گۈزەل جاي) نامىلىق ناخشىلار ۋە يۇزلىگەن كىتاپلار نەشر قىلىنىپ، خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىگە تارقىتىلىپ، كىم كۆلەمدە تەشۋىق قىلىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن، خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ چىقىشىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە ۋە تىزلەشتۈرمەكتە. شەرقى تۈركىستانغا ئورۇنلىشىش ئۈچۈن خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن چىققان كۆچمەنلەرگە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن ھەر تۈرلۈك ئىمكانىيەتلەر يارىتىپ بېرىلمەكتە.

خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1949- يىلىدىن باشلاپ شەرقى تۈركىستانلىقلار ياشىغان يەرلىرىگە قاراپ، «شەھەر نۇپۇسلۇقلىرى»، «سەھرا نۇپۇسلۇقلىرى» دەپ ئىككىگە ئايرىلغان ئىدى. سەھرا نۇپۇسىغا تىزىملىتىلغان بىر ئۇيغۇر ياكى بىر قازاق ھۆكۈمەت دائىرىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن شەھەرگە ئورۇنلىشاتتى. ئەمما خىتاينىڭ سەھرا قىرلىرىدىن شەرقى تۈركىستانغا ئېقىپ كەلگەن خىتايلار خالىغان يېرىگە ـ شەھەرلەرگە، سانائەت رايونلىرىغا، بايلىغى مول جايلارغا ئورۇنلىشىپ، دەرھال ئىش تاپماقتا. شۇ سەۋەپتىن شەرقى تۈركىستاندىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئىقتىسادى ۋەزىيىتى ئەڭ ياخشى ھالدىكىلەر خىتايلاردۇر. خىتاي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى، شەرقى تۈركىستاندا خىتاي نۇپۇسىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن «خىتاي خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسى»دە ۋەزىپىسىنى ئاياقلاشتۇرغان خىتاي ئەسكەر ۋە ئوفىتسىرلىرىنى ئۆزى كەلگەن ئۆلكە ۋە ئىلايەتلەرگە قايتۇرماستىن شەرقى تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈپ، ئانا ۋە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى ئېلىپ چىقىش ھەققىدە تەشەببۇس قىلماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا خىتايىنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، قولغا ئېلىنغان خىتاي جىنايەتچىلىرىنى تۈكۈم ـ تۈركۈملەپ شەرقى تۈركىستانغا يۆتكەپ، شەرقى تۈركىستانىنى جىنايەتچىلەر لاگىرىغا ئايلاندۇرماقتا. جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش لاگىرىدىن قاچقان بەزى جىنايەتچى خىتايلار بولۇڭ پۇشقاقلاردا ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق ۋاقىلىرىنى تۇغدۇرۇپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنى پاراكەندە قىلماقتا.

ۋە ھۇقۇقلاردىن مەھرۇم قىلىپ، سىياسى بېسىم ئاستىدا خورلىشى، زامانىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئادالەتسىزلىكتۇر. جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ بۇ خىل سىياستى ئىنسان ھۇقۇقلىرىغا خىلاپ ئىرقى كەمسىتىش سىياستىنىڭ بىر ئىپادىسىدۇر. شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمان تۈركلىرى ھازىر كۈنسىرى دېڭىز دولقۇنىدەك ئارقىسى ئۈزۈلمەيدىغان، شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىلىۋاتقان خىتاي كۆچمەنلىرى قارشىسىدا جىددى ئەندىشىگە چۈشمەكتە ۋە بىئارام بولماقتا. بۈگۈن ياۋروپا ۋە پۈتكۈل دۇنيادا بۇيۇك ئۆزگۈرۈشلەر بولۇۋاتقان، ئىنسان ھۇقۇقلىرى ئىتتىۋار قارىنىۋاتقان، دېموكراتىيە ۋە ھۆرلۈك ئېقىمى دېكتاتۇر تۈزۈملىرىنى يوق قىلىۋاتقان بىر مەزگىلدە، خىتاي دائىرىلىرى دېكتاتۇرلۇق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇرۇنماقتا. ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭ سىياسى بېسىم يۈرگۈزمەكتە.

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى، مەدەنىيىتىنى، ئۇرۇپى ـ ئادەتلىرىنى قوغداپ قېلىش كۈرۈشى يالغۇز شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭلا ئەمەس، بەلكى تۈرك دۇنياسى ۋە ئىسلامىيەت ئالىمىنىڭ ئورتاق مەنپىيىتى بىلەن ئالاقىدار چوڭ مەسىلىدۇر. شۇنداقلا پۈتكۈل ھۇر دۇنيانىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە تېگىشلىك مۇھىم بىر مەسىلىدۇر. شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن يوقۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن پۈتكۈل دۇنيادىكى ھۇرىيەت ۋە ھەققانىيەت تەرەپدارى بولۇۋاتقان مەملىكەت ۋە مىللەتلەرگە، ئىسلام ئالىمىگە خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستانغا سەل كەبى ئېقىپ كىرىپ، بۇ توپراقلارنى تولدۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەخسىتىدە خىتاي ھۆكۈمىتىگە «بۇ خىل سىياستىڭنى توختات!» دەپ چاقىرىق قىلىشىنى ۋە بېسىم يۈرگۈزۈشىنى، خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستانغا مىليونلاپ كۆچمەن خىتاي ئېلىپ چىقىش سىياستىنى توختىتىش ئۈچۈن دىپلوماتىك يوللار بىلەن تەۋسىيەدە بولىشىنى سەمىمى مۇراجىەت قىلىمىز.

دىگەن ساختا تەسراتنى پەيدا قىلىشتىن ئىبارەت. ئەمەلى ئەھۋال شۇكى؛ بىر ئىدارىنىڭ باشلىغى قىلىپ تايىنلانغان يەرلىك ئۇيغۇر، ياكى قازاق تۇركلىرىدىن بولغان كادىر ئىش ئۇستىدە قارار بېرىشتە ئۆزىدىن تۆۋەن دەرىجىدىكى خىتاي كادىرنىڭ ماقۇللىشىدىن ئۆتكەزمەي تۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا قارار بېرەلمەيدۇ. شەرقى تۈركىستاندىكى يەرلىك ھۆكۈمەت مەركەزلىرىدە خىتاي مەمۇرى كادىرلىرىنىڭ سانى يەرلىك تۈركلەرنىڭ سانىدىن ناھايىتى كۆپتۇر. ھەتتا بەزى مۇھىم ئورگانلاردا ئىشلەيدىغان مەمۇرلارنىڭ 90 پروتسېنتنى خىتايلار، يالغۇز 10 پروتسېنتنى يەرلىك خەلقلەردىن بولغان كادىرلار تەشكىل قىلىدۇ. ئىختىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەڭسىزلىكنىڭ پاكىتلىرى سان- ساناقسىزدۇر. جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن شەرقى تۈركىستانغا ئېقىپ كەلگەن خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى، ھەر دەرىجىلىك دۆلەت مۇئەسسىسلىرى، زاۋۇد، فابرىكالار، دۆلەت دىخانچىلىق مەيدانلىرى ۋە كانلاردا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئاممىا ئۇيغۇرلاردىن ئوقۇپ يېتىشكەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىشسىزلىقتىن پەريات چەكمەكتە ۋە كوچىلاردا لاغايلاپ يۈرمەكتە.

مەدەنى ــ مائارىپ ساھاسىدىكى تەڭسىزلىك كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىقتۇر؛ شەرقى تۈركىستاندىكى ئالى مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك تەخنىكۇملارغا ئۇقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا قوبۇل قىلىنغان ئۇقۇغۇچىلارنىڭ 65- 70 پروتسېنتى خىتاي ئۇقۇغۇچىلار، 30 پروتسېنتنى مۇسۇلمان تۈركلەر، تۇڭگان، موڭغۇل، شۇڭە قاتارلىق ئالتە مىللەتتىن كېلىپ چىققان ئوقۇغۇچىلار تەشكىل قىلماقتا. 1985- يىلدىكى خىتاي رەسمى ستاتىستىكا رەقەملىرىگە ئاساسلانغاندا خىتايلاردىن ئالى مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئۇقۇغۇچىلار ھەر ئونمىڭ كىشىگە 42دىن توغرى كېلىدۇ؛ ئۇيغۇرلاردىن 18، قازاقلاردىن 23دىن توغرى كېلىدۇ. ھازىر ئالى مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار خىتاي ئۇچۇن ئونمىڭ كىشىگە 15دىن توغرى كەلسىمۇ، تۈركلەردە ھەر ئون مىڭ كىشىگە 5تىن توغرى كېلىدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسىملىرىدىن شەرقى تۈركىستانغا ھە دەپ خىتاي كۆچمەنلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، شەرقى تۈركىستاننىڭ پۈتكۈل بايلىقلىرىدىن ئالدى بىلەن ئۇلارنى بەھرىمەن قىلىشى، سۆمۈرىشى شەرقى تۈركىستان توپراقلىرىنىڭ ئەسلى ئىگىسى بولغان شەرقي تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ بۇ بايلىقلىرىدىن بەھرىمەن بولىشىنى چەكلىشى، ئۇلارنى ئىنسانى ھەق

«ھەزرىتى موللام» نامىدىكى بۇيۇك شەخسنىڭ مازارىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىدىن خەۋەردار ئىدى. ئەمما بۇ مازارنىڭ كىمگە ئائىت ئىكەنلىگىنى ئۇلارغا دىگەندەك روشەن ئەمەس ئىدى. 1983- يىلىنىڭ باشلىرىدا شەرقى تۈركىستاندىكى ئىلمى خادىملار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخىلوگىك تەكشۈرۈپ ــ تەتقىق قىلىشلار ۋە تارىخچى ئالىم مىرھەسەن قازى تەرىپىدىن تېپىلغان موللا سادىق ئەلەم بىن شەيخ ئەلا ئاخۇنىنىڭ ۋەخپىنامىسى بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىدا مۇھىم رول ئويناندى. كىشىلەر تەرىپىدىن ھەزرىتى موللام مازارى دەپ ئىھتىرام بىلدۈرۈلگەن مازارنىڭ ئەسلىدە ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارى ئىكەنلىگى ئېنىقلاندى. تۇۋەندە 1084- يىلىنىڭ باشلىرىدا شەرقى تۈركىستاننى زىيارەت قىلىشقا بارغان ھەمشەھىرلىرىمنىڭ يازدەمى بىلەن ماڭا يېتىپ كەلگەن بۇ ۋەسىقەنىڭ فوتۇكوپىيەسىنى ۋە مەتىنىنى جامائەتچىلىككە سۇنۇپ مۇھاكىمە ئېلىپ بارماقچىمەن.

ۋەسىقە مەتىنىنىڭ تىرانسكرىپسىيونى:

تارىخقا بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئىككى ماھى رەجەپ ئەۋۋەلنىڭ ئون تۆرت باقىر يىلى مۇزافات قاشغەر مەھكىمە-ئى «دارۇل ــ قۇززا» مەسنەدى شەرئىەت موللا سادىق ئەلەم بىن شەيخ ئەلاخۇن خاتەمى فىز-زەيل تەندۇرۇسلۇققا ھالىتىم، بىر يۈز ئون تۆرت ياش سالىم بىلەن ئىلمى ھىسسىيات ئىشتىياق، ئەدەپلىگ كەيفىيات بىلەن قولۇمدىكى بىر مۇقاۋاغا مۇشتەمىل مەنبەئى مەرىپەت شەش دەپتىرى مەسنەۋى ئىلمى ئىرفانى، مەنەۋى قەلبمى ئىجتىھاد بىلەن ئەۋرالقى سەھىپىگە زىننەت بەرگەن قىممەت باھا مۇلكى زەر خەرىد كىتابىمنى بەلدەئى كاشغەر دەر-مەۋزەئى ئۇيغال تەختى جەبەل چەشمەئى زۇللالى سەھىپەسىدە مەدفۇن مۇسانىنەفى ئىرفان ھەزرەتى موللام شەمسىددىن ھۇسەين ساھىبى قەلەم ماخمۇت كاشغەرىنىڭ مازارىغا ۋەقفى مۇتلاق ۋە تەسدىقى مۇئەببەت باۋۇدكە ئۇلۇغ ئەدەبى مەرىپەت كىتابىمنى ئەدىپ ئالىم ئەربابلار بىلەن مازار شەمسىددىن ھۇسەين ساھىبى قەلەم ماخمۇت كاشغەرىنىڭ قەبرى مىمبەرىكى سەھىنىسىدە چەشمە-ئى زۇلال ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مەزكۇر كىتابنى مۇتالىئا قىلىپ ساھىبى قەلەم ھەزرەتى موللام شەمسىددىن ھۇسەين ماخمۇت كاشغەرىنىڭ ھەقلىرىدە دۇئا قىلىپ ئەۋلادى ئۇممەت قەۋمى مىللەتكە تەلىمى ئىلىم قىلىپ فەزلى كامال تەپشىغا سەئى قىلغايلار. بۇ مەزكۇر ۋەقفى كىتابىمغا ياش شاگىرتىم موللا ئەيىد خەلپەت

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارى

يېڭى خىتاي خەۋەر ئاجانسى شىنخۇاشى 1983- يىل ئاپرىلدا «دىۋانى لوغاتىت تۈرك» مۇئەللىفى، تۈركۈلوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى ماخمۇت قەشقىرى مازارىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى قەشقەر ۋىلايىتى توققۇزاق ناھىيىسى، ئۈپال يېزىسىنىڭ ئازاق مەھەللىسىدە تېپىلغانلىقى ھەققىدە خەۋەر بەرگەن ئىدى.

خەۋەرگە قارىغاندا مازارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى شەرقى تۈركىستان ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ئېنىستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى ئىبراھىم مۇتى باشچىلىغىدىكى بىر ھەيئەت تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ۋە ئەسلىلەشتۈرۈلگەن، بۇ خەۋەر ئەينى زاماندا مېنى بەكمۇ ھاياجانلاندۇردى.

11- ئەسىرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دۇنياغا كەلگەن ئاتاغلىق ئالىم ۋە تىلشۇناس ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان بىردىن – بىر يېگانە ئەسىرى «دىۋانى لوغاتىت تۈرك» تۈركىلەرنىڭ تۈركىستاندا بۇندىن مىڭ يىل بۇرۇنقى تىل، تارىخ، سىياسەت، ئىقتىسات، جوغرافىيە، خەت سەنئىتى، قاتارلىق ئىجتىمائى ھاياتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان ئانسىكلوپېدىيەلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

ئۇزۇن يىللاردىن بېرى بۇيۇك ئالىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قەشقەردە تۇغۇلغانلىغى، قەشقەرى لەقەمىدىن بەلگۈلىك بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قەشقەرنىڭ قايسى يېرىدە تۇغۇلغانلىغى قەيەردە ۋاپات ئەتكەنلىگى ھەققىدە روشەن بىر مەلۇماتقا ئېرىشىلمىگەن ئىدى. پەقەت ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ئەسىرى «دىۋانى لوغاتىت تۈرك» نىڭ بىرىنجى جىلدىدە «ئازاق؛ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» «ئۈپال؛ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ بېرىلگەن ئىزاھاتىدىن ماخمۇت قەشقىرىنىڭ تۇغۇلغان يېرىنى قەشقەرنىڭ ئارتۇش ناھىيىسىدىكى ئازاق ياكى توققۇزاق ناھىيىسى ئۈپال يېزىسىنىڭ ئازاق مەھەللىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىپ كېلىنمەكتە ئىدى.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قەشقەردە ۋاپات قىلغانلىغىغا دائىر بىر مۇنچە رىۋايەتلەر بولسىمۇ، ئەمما قەيەرگە دەپنى قىلىنغانلىغى ھەققىدە ئۇچۇق بىر مەلۇمات يوق ئىدى. قەشقەر ۋىلايىتى توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ ئۈپال يېزىسىدىكى خەلقەر ئۇزۇن بىر مەزگىلدىن بېرى ئۆز يېزىسىدا

مەزكۇر ئىقراربنامىنىڭ راستلىنىشىغا مۇدەررىس ئۇلىما ئەلفەزەر ئاخۇنۇم ، باش كاتىپ موللا ئابدۇررراھىم نازارى، نورۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، موللا غوجلاق ئۇپالدىن زەيدىن قۇرۇلبېگى قاتارلىقلار شاھىددۇرلار.

موھۇر.

داخلىق ئۇلىما ۋە ئۇنىڭ ئالىمى موللا سادىقشاھ ئەلا ئوغلى

(مۇھۇر ھىجرى 1208 ـ يىلى ئۇيۇلغان)

ۋەخپىنامىدا ئىسمى يېزىلغان شەخسلەر

موللا سادىق ئەلەم بىن شاھ ئەلا: قەشقىرىك بولۇپ، قەشقەرنىڭ دۆلەت باغ يېزىسىدىكى مەدرەسەئى ھامىدىيەدە ئوقۇغان، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىسىگە مۇدەررىس بولغان، قەشقەر قازىلار مەھكىمىسىنىڭ باش قازىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق ئالىملىرىدىن بىرى ئىدى.[18]

ئەلنەزەر ئاخۇنۇم: شەرقى تۈركىستاننىڭ تۇرپان ۋىلايىتىگە قاراشلىق پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن يېزىسىدىن بولۇپ ئەينى زامانىدىكى قەشقەرنىڭ بۇيۇك دىنىي ئالىملىرىدىن بىرىسىدۇر.[19]

ئابدۇررراھىم نازارى: 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر تۈرك كىلاسسىك شائىرلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ، 1770- يىلى قەشقەر كونا شەھەر بولاق بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان ۋە 1848- يىلى قەشقەردە ۋاپات قىلغان.[20]

نورۇز كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زۇھۇرىددىننىڭ ساراي كاتىبى بولۇپ 19- ئەسىردە قەشقەردە تۇغۇلغان نورۇز كاتىپ ئۆز زامانىسىنىڭ شائىرلىرىدىن بىرىسى بولۇپ زىيايى تەخەللۇسى بىلەن نۇرغۇن شېئىرلار ۋە كىتابلار يازغان.[21]

---

18 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۈرۈمچى 1984- يىل

19 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۈرۈمچى 1984- يىل

20 جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تاللانمىلار2- جىلت 121- بەت، شاڭخەي 1981- يىل

21 ھاجى ئەخمەت: زوردىن ھاكىم دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇلاق مەجمۇئەسى 1- سان ، 336- بەت ئۈرۈمچى 1982- يىل

بىن موللا ئۇۋەزنى مۇتۇۋەللى نەسىپ قىلدىم دەپ خاتەمى فىز-زەيل موللا سادىق ئەلەم ئۆز مۇھۇرىمنى باستىم.

مەزكۇر قارارنامىنىڭ راستلىغىغا ئۇلەمائى مۇدەررىس ئەل-نەزەر ئاخۇنۇم، دىۋانى شاھان موللا ئابدۇررااھىم نىزارى، نەۋرۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، موللا غوجلاق، ئۇيغالدىن زەيدىن قۇرۇلبېگلەر شاھىددۇرلار مۇھۇر.

ۋەسىقە مەتنىنىڭ بۇگۇنكى ئۇيغۇر تۇركچىسىگە ئايلاندۇرۇلۇشى:

ھىجرى 1252 (كالا) ـ يىلى ئۇلۇغ رەجەپ ئېيىنىڭ 14- كۈنى (مىلادى 1836- يىلى 10- ئاينىڭ 14- كۈنى جۈمە) شەرئىەتنىڭ تۇۋرۇگى بولغان قەشقەر ۋىلايىتى قازى مەھكىمىسىنىڭ قازىسى مەنكى موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇنۇنىڭ قىلغان موھرى تۇۋەندىكىچە:

تەن دۇرۇسلۇق ھالىتىم (ساغلام ھالىتىم بىلەن) بىر يۇز ئونتۇرت ياشىم ئىلىم ھىسسىيات، ئىشتىياق ئەدەپلىك كەيپىياتىم بىلەن بىر مۇقاۋە ئىچىگە ئېلىنغان مەرىپەتنىڭ مەنبەئى 6 دەپتەرلىك مەسنەۋى، ئىلمى ئىرپان مەنۇى قەلمى ئىجتىھاد بىلەن سەھىپىلىرىگە زىننەت بېرىپ يېزىلغان قىممەت باھا مۇلكى زەر خەرىد (ئالتۇنغا سېتىپ ئالغان) كىتابىمنى قەشقەرنىڭ ئۇپالىدا تاغ باغرىدا سۇزۇك بولاق سەھنىسىدە دەپنى قىلىنغان ھەزرىتى موۋلام، شەمسىددىن ھۇسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارىغا مۇتلەق ۋەقىپ ۋە ئەبەدى سەدىقە قىلدىم.

بۇ ئۇلۇغ ئەدىپكە (مۇتلەق ۋەقىپ قىلغان) ئىلىم ـ مەرىپەت مەزمۇنىدىكى بۇ كىتابۇمنى ئەدىپلەر ئىلىم ئەربابلىرى بىلەن شەمسىددىن ھۇسەين ئوغلى قەلەم ئىگىسى بولغان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مۇبارەك قەبرى ئۈستىدە ، سۇزۇك بوللاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىگىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام ، ھۇسەين ئوغلى ماخمۇت قەشقىرى ھەققىدە دۇئا قىلىپ، مۇسۇلمان ئەۋلاد لىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئىلىم ئۈگىتىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق پەزىلەتلىك بولۇشى ئۈچۈن قوللانغايلار. ۋەقىپ قىلغان مەزكۇر كىتابۇمغا باش شاگىرتىم موللا ئەيد خەلپەت موللا ئىۋەز ئوغلىنى باشقۇرغوچى قىلىپ تەينىلىدىم، دەپ تۇۋەندە موللا سادىق ئەلەم ئۆز موھۇرىمنى باستىم.

پاکىتلار ۋە خىتاپنامىنىڭ ھەقىقى بىر ۋەسىقا ئەكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بىرىدۇ.

يۇقىرىدا ئىزھار قىلىنغاندەك ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارى توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ ئۇپال يېزىسىدىكى «ئازاق» مەھەللىسىگە يەنى ھەزرىتى موللام تېغى دەپ ئاتالغان تاغ باغرىدىكى «مارجان بولاق» (چەشمەئى زۇلال) سەھنىسىگە جايلاشقان.

بۇ مازار ھەققىدە بۇنىڭدىن بىرقانچە يىللار ئىلگىرى بەزى ئىلمى خادىملار دەسلەپكى تەكشۈرۈپ تەدقىق قىلىش ۋە ئىلمى ئىزدىنىشلەردە بولغان. مەسىلەن: ئابدۇلھەمىت رۇزى، «ئىلىم ماخمۇت قەشقىرى ۋە ئۇنىڭ دىۋانى لۇغاتىت تۈرك كىتابى» ناملىق ماقالىسىدا شائىر ئابدۇررااھىم نىزارىنىڭ تۇۋەندىكى تۆرت مىسرا شېئىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ:

يەنە ھەزرىتى شەيخ ھەببى ھەجەم،
كى قايراغىدا قىلىش ۋۇجۇدى ئەدەم.
ئۇپپالدا يېتىپتۇر ھەزرىتى مەۋلەۋى،
كى موللام ئاتاپ ھەر زەئىفۇ ــ قەۋى.

مۇنداق دېگەن ئىدى: شائىر ئابدۇررااھىم نىزارىنىڭ شېئىرىدىكى بۇ ئىبارەتلەردىن ئالىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ئاتىسى ياكى ئۇزىنىڭ قەۋرىگاھلىغى خەلق تەرىپىدىن ئۇپال يېزىسىدا ھەزرىتى مەۋلام نامىنى ئالغان بولۇشى كېرەك دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن. بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئۇپالنىڭ پىشقەدەم مۇئارىپچىلىرىدىن بىرى بولغان مەرھۇم قاسىم رەھىم «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا ئالىمنىڭ يۇرتى ئارتۇشتىكى «ئازاق» بولماستىن، بەلكى ئۇپالدىكى «ئازىق مەھەللىسى ئىكەنلىگى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى.[26]

قەشقەرنىڭ مەشھۇر تارىخچىلىرىدىن بىرى بولغان ئالىم ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم تەرىپىدىن 1983- يىل بىرىنجى ئايدا شەرقى تۈركىستان ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىسىگە تەقدىم قىلىنغان مەسنەۋى شەرىپتىكى بىر ئايرىم سەھىپىگە يېزىلغان ۋەخپىنامە ئەسلىدە ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارى نامىغا قۇرۇلغان كىتاپخانىغا بېغىشلانغان بىر كىتاپتۇر.

---

26 قاسىم رېھىم، ئازاق مەھەللىسى. قەشقەر كونا شەھەر ئەدەبىيات ژورنىلى 2- سان 92- بەت قەشقەر 1981- يىل

تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زۇھۇرىدىننىڭ ساراي كاتىپلىرىدىن بىرى بولۇپ ئۇيغۇر تۈرك كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا مەشھۇر شەخسىلەردىن بىرىدۇر ئۇ غەربىي ئەدەبى تەخەللۇسى بىلەن داستانلار ۋە شىئىرلار يازغان مەشھۇر ئەدىپتۇر.[22]

تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم: ۋەخپىنامە يېزىلغان يىللاردا «ھەزرىتى مەۋلام» مازارىنىڭ شەيخى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرەسى» نىڭ ئاۋتورى، ئۇ ماخمۇت قەشقىرى مازارىنىڭ تېپىلىشىدا ئىبراھىم مۇتى قاتارلىق كىشىلەرنى نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەن باۋۇدۇن قارىمىنىڭ بوۋىسىدۇر.[23]

مولا غوجىلاق: قەشقەر ئارتۇش مەشھەددىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازارىنىڭ ئەينى زامانىدىكى شەيخى ۋە ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر شائىرىدۇر. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى مولا غوجا بولۇپ، ئەكسىلەتمە ئىسمى غوجىلاق (غوجاش شەكلىدە تىلغا ئېلىنغان، ئۇنىڭ خاراباتى ناملىق بىر دىۋانى مەۋجۇتتۇر.[24]

زەيدىن قۇرۇلبىگى: شۇ دەۋىردە ئۇپالدا قۇرۇلبىگى (چىگرا بىگى) بولۇپ تۇرغان بىر شەخستۇر.[25]

ۋەخپىنامىدا ئىسمى يېزىلغان بۇ شەخسىلەرنىڭ كىم ئىكەنلىگى توغرىسىدا ئىزھار قىلىنغان مەلۇماتنىمىزدىن ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ئۇلار ۋەخپىنامە يېزىلغان يىللاردا ياشىغان مەشھۇر ئالىملاردىن، يازغۇچىلاردىن، شائىرلاردىن ۋە مازار شەيخلىرىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ

---

22 ھاجى نۇر ھاجى: ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى كاتولوگى، بۇلاق مەجمۇئەسى 3- سان ئۈرۈمچى 1982- يىل

23 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۈرۈمچى 1984- يىل

24 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۈرۈمچى 1984- يىل

25 ئابلىمىت روزى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ژورنىلىنىڭ ئىجتىمائىي پەن قىسمى 1- سان ، 17 بەت. ئۈرۈمچى 1981- يىل

قەبرىسىگە كۆمدۇردۇم»[27] دېيىلگەن ئىدى. بۇ يازما خاتىرە ئاساسىدا ئارخېلوگىك قازما ئىشلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەتكەن ئىلىم ئادەملىرى بۇنىڭدىن بىر قانچە ئون يىللار بۇرۇن تەزكىرەسى يوقالغان ھەيۋەتلىك ئىككىنجى بىر مازارنى تاپقان، بۇ مازاردىن قەدىمقى ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىگە يارىشا مازارغا قويۇلغان ھايۋان مۈڭگۈزلىرى ۋە مازارنىك قەيىت چىققان دەپتىرىگە دائىر چۈرۈگەن قەغەز پارچىلىرى بۇ ئاساستا بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈپ تەدقىق قىلىش نەتىجىسىدە بۇ مازارنىك ماخموت قەشقىرىنىك مازارى ئىكەنلىگى، بۇ يەردىكى كىشىلەرنىك بۇنىڭغا ئىشىنىدىغانلىغى، بۇ مازارغا يېقىن جايدىكى بىر دەرەختكە كىشىلەر «ماخموت قەشقىرىنىك تىككەن دەرىخى» دەپ قارايدىغانلىغى، بۇ دەرەختكە كىشىلەرنىك ئەسكى لاتىلارنى ئېسىپ، بۇ يەرنى ئاداق (ئازاق) دەپ ئاتاپ كەلگەنلىگى ئېنىقلانغان.

شەرقى تۈركىستان تىل ئېنىستىتۇتىدا ئىشلەيدىغان ئىبراھىم مۇتى ۋە مىرسۇلتان ئوسمانوپلار ماخموت قەشقىرىنىك «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» دە ئۆزى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلارغا ئاساسەن ئۇيال ۋە ئۇنىك ئەتراپىدا كەڭ دائىرىدە بىر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

ھەزرىتى موللام مازارى ۋە ئۇنىك ئەتراپىدىكى تارىخى يەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ تەدقىق قىلغان ۋە مۇشۇ ئاساستا ئۇيال ۋە قەشقەرنىك پىشقەدەم ئالىملىرى، زىيالىلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى چاقىرىپ سۆھبەت ئېلىپ بارغان. ئۇلار ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلارنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن. بۇلارنىك ئىچىدە ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم ئاتىسىنىك كىتاپلىرى ئارىسىدىن تاپقان مەسنەۋى شەرىفنى تاپشۇرغان.

ماخموت قەشقىرى «قەشقەر خان تۈرىدىغان يەر، قەشقەرنىك ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن خاقان ئاپراپسىياپ شۇ يەردە تۇرغان»[28] دېگىنىدەك ئۇيال قەشقەرنىك **45** كىلومېتىر غەربى جەنۇبىدا ھاۋاسى ساپ، سۇيى

---

27 ئەنگىن بىلگىنەر، ھۆرىيەت گىزىتىسى قاسىم **1984**- يىل بەت ئىستانبۇل.

28 ماخموت قەشقىرى «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك»فاكسىمىل **4**- ۋە **99**- بەتلەر ئۇرۇمچى **1981**- يىل

19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شەرقى تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ۋە قالايمىقانچىلىقلار نەتىجىسىدە ھەرىتى موللام مازارى كىتاپخانىسىنىڭ كىتاپلىرى تالاڭ- تاراج قىلىنىپ يوق بولۇپ كەتكەن ئىدى. مازارنىڭ كىتاپخانىسىغا تەئەللۇق بولغان بۇ مەسىنۋى شەرىف بولسا ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئاتىسى ئالىم ۋە شائىر مەرھۇم قۇتلۇق ھاجى (شەۋقى) نىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئۇنىڭدا ساقلىنىپ قالغان ئىدى. ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم بۇ مەسىنۋى شەرىفنى ئاتىسىنىڭ تەۋەررۈك كىتاپلىرى ئارىسىدىن تاپقان ئىدى. بۇ كىتاپتا يەر ئالغان ۋەخپىنامە شەرقى تۈركىستان ۋە خىتايدىكى ئىلمى مۇئەسسەسلەر نەرىپىدىن قەلەمى، ئىشلەتكەن سىياسى ۋە قەغەزى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەكشۈرۈپ ــ تەتقىق قىلىنغان ۋە نەتىجىدە ۋەخپىنامە يېزىلغان قەغەزنىڭ يۈز يىلدىن ئاشقان قەغەز ئىكەنلىگى، خەتنىڭ قۇمۇش قەلەم بىلەن يېزىلغانلىغى، ئىشلىتىلگەن سىيانىڭ ھازىرقى زامانداىكى كارىۋىنلۇق قارا سىيا بولماستىن، قەدىمدە ئىشلىتىدىغان قارا سىيا ئىكەنلىگى ۋەخپىنامىنىڭ ھەقىقەتەن 1836- يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغانلىغى ئېنىقلىنىپ چىققان، ئەمىلى تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشچە ئەسلىدە «بەدەۋلەت ياقۇپ بەگ زامانىدا (1864- 1877) يېڭىسارغا ئېلىپ كېتىلگەن، يەنە بىرىنى ئۇپاللىق مەھەممەت چوڭسا دىگەن كىشى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ 1956- يىلىدىن كېيىن قولدىن ــ قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ يوقالغان. ئەمما ئۆز دەۋرىدە مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەن كىشىلەر تەرىپىدىن دائىم ئوقۇلۇپ كەلگەنلىكتىن كىشىلەرگە يار بولۇپ كەلگەن. بۇ كىشىلەردىن بىرمۇنچىسى ھازىرمۇ ھايات بولۇپ ئۇلار ۋەخپىنامىدىككى پىكىرلەر بىلەن تەزكىرەدە بايان قىلىنغان پىكىرلەرنىڭ ئوخشۇشۇپ كېتىدىغانلىغىنى ئىزھار قىلىشقان.

مەشھۇر ئالىم ماخمۇت قەشقىرى مازارىنىڭ تېپىلىشىدا 1983- يىل ئۇپال يېزىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بىر ئارخىلوگىك قازما نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان بىر مازارنىڭ رولى ناھايىتى زور بولغان. مازارغا 15 مىتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بىر مازاردىن تېپىلغان يازما خاتىرە پارچىلىرى تەكشۈرۈپ تەدقىق قىلىش خادىملىرىنىڭ دىققىتە ئىتىۋارىنى قوزغىغان بۇ يازما خاتىرەدە، «شاگىرتى بولغانلىقتىن غۇرۇر تۇيماقتا بولغان ئۇستازىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قەبرىسى يېنىدا ياتماقى ئارزۇ قىلدىم، ئۇستازىمنىڭ نامىغا بېغىشلىغان ئەسەرلىرىمنىمۇ ئۇنىڭ

8 يىل دەرس ئۆتكەن «ماخمۇدىيە» مەدرىسىنىڭ خارابىسى؛ ئالمىنىڭ ئۆز تالىپلىرى بىلەن ھەر يەكشەنبە كۈنى سەيلە قىلىدىغان ۋە ھەر يىلى نۆۋرۈز ئېيىدا تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا ئىلمى ئۇنۋانلار بېرىدىغان تارىخى ئۇرۇن ـ ئالمىنىڭ تىرىك گۈۋاچىسى سۈپىتىدە ھازىرمۇ بولدۇقلاپ قايناپ تۇرغان «نۇۋرۇز بۇلاق» قاتارلىق ئۇرۇنلارنىڭ ھەممىسى ماخمۇت قەشقىرىنىڭ يۇرتى ھەقىقەتەنمۇ ئۇپال يېزىسى، ئۇپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىگىنى روشەن كۆرسۈتۈپ بەرگەن.[31]

ئىبراھىم مۇتى باشچىلىغىدىكى ھەيئەت «ھەزرىتى موللام» مازارىغا دەپنى قىلىنغان زاتنىڭ تولۇق ئىسمىنى، «ھەزرىتى موللام مازارى»نىڭ ھازىرقى شەيخلىرىدىن بولغان باھاۋۇددىن قارى ، ئوسمان قارى ۋە مەمەت رەھىم شەيخلىرىنىڭ ئاغزاكى گۇۋاھلىغى ئارقىلىق ئىسپاتلاپ چىققان، بۇ ئىسپاتلارغا قارىغاندا بۇ زاتنىڭ تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ماخمۇدىيە ئىبن ھۈسەين» دىگەن. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشچە؛ مەۋلام ئالىملىغىغا قارىتىلغان، شەمسىددىن ـ دىننىڭ قۇياشى، ھۆرمەتلەش يۇزۈسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان، ماخمۇدىيە بۇ زاتنىڭ ئىسمى (بىر نەچچە ئەسىر ئۆتكەنلىكتىن، مەدرىسىگە بېرىلگەن «ماخمۇدىيە» دىگەن نامنى ئۇلار دەپنى قىلىنغان زاتنىڭ ئىسمى دەپ ئادەتلىنىپ قالغان) ھۈسەين دادىسىنىڭ ئىسمى، «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئېيتىشچە بۇ زات ئالىم كىشى ئىكەن، ئەرەپ، پارىسى، تۈركى، رۇمانى قاتارلىق 8 ـ 9 تىلنى بىلىدىكەن، ئىران ، ئىراق، تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىس بولغان. ئۇمۇرىنىڭ ئاخىرىدا «مەن يۇرتۇمغا قايتسام» دەپ مۇشۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسىدە (يەنى مەدرەسەئى ماخمۇدىيە) مۇدەررىس بولغان ۋە تۇت ئەتراپىغا ئىلىمنى شۇ كىشى تارقاتقان، قايتىپ كېلىپ 8 يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ نامى قەشقەر خەلقى ئىچىدە ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا ھەر خىل يوللار بىلەن يارارلىنىپ كەلگەن نامالۇم بىر ئاۋتۇر

---

31 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۇرۇمچى 1984- يىل

مول، مەنزىرىسى گۈزەل بىر جايدۇر. ئازاق دىگەن يەر تورغىسىدىمۇ ماخموت قەشقىرى «بىزنىڭ يۇرتنىڭ ئىسمى»[29] دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئازاق ئۈپالنىڭ غەربى شىمالىدا ۋە ھەزرىتى موللام مازارىنىڭ 3- 4 يۇز مىتىر جەنۇبىدىكى ئازىق دىگەن دارىسى (ھازىرقى ئىسمى سۇسەر ئاغىزى) دىگەن بىر ئېقىن سۇ قىرغىغا جايلاشقان يەردۇر. ئۇزاق يىللاردىن بىرى قەشقەر خەلقى ھەزرىتى موللام مازارىنى «ئىلىمدە كامال تاپقان پىرىم» دەپ ھۆرمەت ئىھتىرام بىلەن زىيارەت قىلىنىپ كەلمەكتەئىدى.[30] شۇنى ھەم ئالاھىدە كۆرسۈتۈپ ئۆتۈش كېرەككى قاراخانىلار دۆلتىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتىگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ مازارلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئازاقتا يەر ئالغان بولۇپ بۇلارنىڭ مۇھىملىرى قاراخان پاشايىم مازارى، ھەزرىتى پاشايىم مازارى، سۇبۇكتىگىن مازارى، قىلىچ بۇغراخان مازارى قاتارلىقلاردىن ئىبارۇت.

ئۇنىڭدىن باشقا ئازاق ئەتراپىدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتان باغ» «تەختىيەگاھ» (خانلارنىڭ چەتئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان مەخسۇس مېھمان خانىسى) دىگەن يەرلەرنىڭ تارىخى ئىزلىرى مەلۇم بولماقتا.

ماخموت قەشقىرىنىڭ ئائىلە جەمەتلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنىڭ مازارىمۇ بۇ يەردە بولۇپ تەزكىرەدە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۇزرۇكۇارلىرىم» دىگەن نام ئاستىدىكى ماخموت قەشقىرىنىڭ بۇۋىسى مۇھاممەت ۋە ئىسى ھۈسەينلەرنىڭ مازىرى؛ «سەيپىددىن بۇزرۇكۇار» دىگەن نام بىلەن ساقلىنىپ كىلىۋاتقان ماخموت قەشقىرىنىڭ ئانا تەرەپ بۇۋىسى خوجا سەيپىددىننىڭ مازىرى (تەزكىرەدە مەلۇم بولۇشچە بۇ كىشىلەر «بۇزرۇكۇار» دىگەن ئۇلۇغلاش ئۇنۋانى ماخموت قەشقىرى دۇنياغا كىلىشى بىلەن خان تەرىپىدىن بېرىلگەن)، «بۇبى رابىيە خېنىكەم» دىگەن نام ئاستىدا ھۆرمەت قىلىنىپ كىلىۋاتقان ماخموت قەشقىرىنىڭ ئانىسىنىڭ مازىرى. ماخموت قەشقىرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغا ئىمام ئەكبەر (ياكى ئىمام ئەۋدەر) نىڭ مازىرى، ماخموت قەشقىرى باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن

---

29 ماخموت قەشقىرى «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك»فاكسىمىل 4- ۋە 99- بەتلەر ئۇرۇمچى 1981- يىل

30 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخموت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۇرۇمچى 1984- يىل

بۇيۇك ئالىم ماخمۇت قەشقرىنىڭ قەبرىسىگە زىيارەت

مەن 1982- يىلى 8 - ئاينىڭ 16- كۈنى خانىم ۋە بالىلىرىم بىلەن بېيجىڭدىن پاكىستان ھاۋايوللىرى ئايرۇپىلانىغا ئولتۇرۇپ 8 - ئاينىڭ 17- كۈنى ئىستانبۇلغا كېلىپ ئىككىنجى ئانا ۋەتىنىمگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن بىرىنجى ئانا ۋەتىنىم شەرقى تۈركىستانىنى بەكمۇ سېغىنغان ئىدىم. شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇرۇق ــ تۇققانلىرىم ۋە دوستلىرىمىنىڭ تەلىۋى بويىچە ۋەتەنگە بولغان سېغىنىش ھىسسىياتىمنى قاندۇرۇش ئۈچۈن 1988- يىلى 7- ئاينىڭ 15- دىن 9- ئاينىڭ 8- كۈنىگىچە شەرقى تۈركىستانىنى زىيارەت قىلدىم. 7- ئاينىڭ 14- كۈنى سائەت 19,30 دا ئىستانبۇل ئاتاتۈرك ئايرودۇرۇمىدا باشقا سەپەرچىلەر بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو ھاۋا يوللىرى ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپئىستانبۇل ــ ساگا ــ ئۇرۇمچى ھاۋا يولىدا ئۈچۈپ 7 - ئاينىڭ 15- كۈنى كۈندۈز سائەت 12 دە ئۇرۇمچى ئايرودۇرۇمىغا يېتىپ كەلدۇق.

بەكمۇ سېغىنغان ئانا ۋەتىنىم شەرقى تۈركىستانىنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچى ۋە بۇ يەردىكى ئۇرۇق ــ تۇققان، دوست ئاغىنىلىرىمنى 6 يىلدىن كېيىن قايتىدىن كۆرمەك ۋە ئۇلار بىلەن قۇچاغلاشماق ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئاز قېلىشى مېنى بۇلەكچىلا ھاياجانلاندۇرۇپ، ھىس ــ تۇيغۇلىرىمنى ئۆركەشلىتەتتى. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا بەكمۇ خۇشال ئىدىم، يەنە بىر جەھەتتىن ئەزىز ۋەتىنىمنىڭ ئاسارەت ئاستىدا بولغانلىغىدىن كۆڭلۈم پەرىشان ۋە مەيۈسلۇك ئىچىدە ئىدىم. ئانا ۋەتىنىمدە ياشىغان چاغلىرىمدا تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۇشۇگى مۇبارەك ۋەتىنىمنىڭ، سۇيۇملۇك خەلقىمنىڭ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمى ئاستىدا ئىزىلىپ، ئازاپ چېكىشلىرىگە چىدىيالمىغان ئىدىم. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئادالەتسىز، شوۋېنىست سىياسىتىنىڭ ماڭا كەلتۈرگەن سىياسى ئازابى ۋە سقىلىش سەۋەبىدىن خەلقىمنىڭ ئاۋازىنى ھۆر دۇنياغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن تۈركىيەگە يەرلىشىشكە مەجبۇر بولغان ئىدىم. ئوسمانلى پادىشاھلىرىدىن زىيا پاشانىڭ ئۆز غەزىلىنىڭ شۇ ئىككى مىسراسىدا تەكىتلەنگىنىدەك:

ۋاتان مەئلۇق ئولانلارى بى سەبەپ تەركى دىيار ئەتمەز،

تەرىپىدىن ماخمۇت قەشقىرىگە بېغىشلاپ يېزىلغان بىر شىئىر شۇنداق باشلانغان:

«ئەلۋىدا ئەي شەيخ مەۋلايى شەمسىددىن پىرىم،
ئەلۋىدا ماخمۇت ئىسمىك ھامد ئۆرگەتتىك بىزنىم.»

«ھەزرىتى موللام مازارى» بىرى ھىجرى 1245 دە، يەنە بىرى 1315 دە بولۇپ ئىككى قېتىم تەمىر قىلىنغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈپ ئېلىشقا بولۇدۇكى؛ ماخمۇت قەشقىرى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى تەرىپىدىن بۈيۈك ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت بىلەن سۆيۈلۈپ، ھەر زامان خاتىرلىنىپ كىلىنگەن. ئۇيغۇر ئاۋتونۇم رايونى (شەرقى تۈركىستان) ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ مازارنىك قايتا تەمىر قىلىنىشى ئۈچۈن يۈزمىڭ دوالار قىممىتىدە مەبلەغ ئايرىغان بولۇپ، تەمىر نەتىجىسىدە مازار ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ھالىغا كەلتۈرۈلگەن ۋە زىيارەتچىلەر ئۈچۈن ئېچىلغان.[32]

(بۇ ماقالىنىڭ تۈركچىسىدىكى نۇسخىسى «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ 1984- يىلى 7- سانىدا ئېلان قىلىنغان ۋە مېنىڭ « ئۇيغۇر تۈركلىرى مەدەنىيىتى ۋە تۈرك دۇنياسى» ناملىق كىتابۇمغا كىرگۈزۈلگەن.)

---

32 ئىبراھىم مۇتى، سۇلتان ئوسمانوپلار «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ھاياتى ۋە يۇرتى» تارىم ژورنىلى 3 سان 13-14- 15- 21- بەتلەر ئۈرۈمچى 1984- يىل.

تىكىپ قويۇپ ئۇچ يىلدىن كېيىن بۇ بۇلاقنىڭ گىرۋىگىگە كەلگىنىدە تىرەكنىڭ ياخشى ئۇسۇپ چوڭايغانلىغىنى كۆرگەن ۋە خۇشال بولۇپ «ناھايىتى ياخشى ئۇسۇپسەن ھاي ـ ھاي تىرەك » دەپ ختاپ قىلىپتۇ. بۇ ھادىسىدىن كېيىن تىرەكنىڭ ئىسمى «ھاي ـ ھاي تىرەك» بولۇپ قاپتۇ.

ئۇ يەردىن پىش خىش پەلەمپەيلەرنى بىرلەپ ـ بىرلەپ بېسىپ تۆپىلىك ئۈستىدىكى ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قەۋرىسىگە قاراپ يول ئالدۇق. پەلەمپەيلەرنى بىرلەپ ـ بىرلەپ بېسىپ ئۆرلەپ تۆپىلككە ئاز قالغاندا ئابدۇرۇسۇل كېرەم بىزگە «بۇ پەلەمپەيلەرنىڭ سانى 97 كېلىدۇ. چۈنكى ماخمۇت قەشقىرى 97 يېشىدا ۋاپات قىلغان. پەلەمپەيلەرنىڭ سانى بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ئۇرۇنلاشتۇرۇپ ياسالغان » دېدى.

پەلەمپەيلەر تۈگىگەندە پاك ـ پاكىزە بىر تۈزلەڭ، بىر ئاز ئىلگىرىدە تاملىرى ئىگىز بىر ئۈي كۆرۈندى. تامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان، يېشىل ئىشىكتىن ئىچىگە كىردۇق. بۇ يەر ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قەبرىسى ئىدى، قەۋىر مەخمەل بىلەن ئورالغان بولۇپ، قەبرىنىڭ باش تەرىپىدىكى مەخمەل رەخت ئۈستىگە ئالتۇن رەڭگىدە ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىغىدا «ئۇلۇغ ئالىم ماخمۇت قەشقىرى قەبرىسى » دېگەن خەت يېزىلغان ئىدى. قەبرىنىڭ يان تەرىپىدىكى دېرىزە ئويمىغا ماخمۇت قەشقىرىنىڭ 1984- يىلىدا ئۇيغۇر تۈركچىسىگە ئاقتۇرۇلغان 3 جىلتىلىق كىتاۋى قويۇلغان ئىدى. قەبرىنىڭ بېشىدا ماخمۇت قەشقىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ فاتىھە ـ دۇئا قىلدۇق. بۇ مەشھۇر ئۇيغۇر تۈرك ئالىمى كۆز ئالدىمىزدا جانلانغاندەك بولۇپ، كۆزلىرىمىز ھاياجان ياشلىرى بىلەن تولدى. قەبرى بېشىدا خاتىرە رەسىمگە چۈشتۇق.

مازارلىق مەسئۇلىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن قەبىر خاتىرە دەپتىرىگە ئۇيغۇر تۈركچىسى بىلەن شۇلارنى يازدىم:

ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ بۈيۈك ئالىمى ۋە ئۇستازى، مەرىپەت دۇنياسىنىڭ ئۆچمەس يۇلتۇزى ۋە ئىپتىخارى، سۈيۈملۈك تىلشۇناسىمىز ماخمۇت قەشقىرى! بۇگۈن سېنىڭ مۇبارەك قەبرىڭنى زىيارەت قىلىپ ، ھۆرمەت ـ ئىھتىرام بىلەن ئىگىلىپ ساڭا تازىم قىلدۇق. سېنىڭ «دىۋانى لۇغات ـ ت تۈرك » نامىلىق ئەسىرىڭ ئارقىلىق ياراتقان ئۇلۇغ تۆھپەڭ نەتىجىسىدە مۇبارەكلەنگەن ئۇلۇغ نامىڭ ۋە شانلىق ئوبرازىڭ خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئەبەدىل ـ ئەبەت ئۆچمەيدۇ.

بىز سېنىڭ كۆرسەتكەن پارلاق خىزمەتلىرىڭدىن ئۇلگە ۋە ئىلھام ئېلىپ جاھالەت ۋە نادانلىققا قارشى مۇجادىلىنى شىددەت بىلەن قانات

زارۇرەتسىز جىھاندا كىمسە غۇربەت ئىختىيار ئەتمەز.[33]
ئۇيغۇر تۇركچىسىگە ئاقتۇرۇلۇشى:
ۋەتەنگە كۆنۈپ قالغانلار سەۋەپسىز ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ كەتمەس،
زەرۇرەتسىز ھىچكىم جاھاندا غۇربەت چېكشنى ئىختىيار ئەتمەس!
مېنىڭمۇ تۇركىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشىم، سەۋەپسىز، زەرۇرەتسىز بولغان ئەمەس. خىتاي ھاكىمىيىتى جاسۇسلىرىنىڭ يېقىندىن كۆزۈتۈشى ئاستىدا ئۆتكەن ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋە ئىلى ۋىلايەتلىرىدىكى زىيارەتلىرىمدىن كېيىن 1988- يىلى 12- ئاۋغۇست كۈنى ئۇرۇمچىدىن بىر يېرىم سائەت ئايرۇپلاندا ئۇچقاندىن كېيىن شەرقى تۇركىستانىنىڭ قەدىمقى سىياسى، مەدەنىيەت ۋە تىجارەت مەركىزى قەشقەرگە كەلدىم ۋە قەشقەردىكى ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىم بىلەن كۆرۈشكەن ۋە قەشقەر ھەزرەتتىكى مەرھۇم ئانام ئايىمنىساخانىنىڭ ۋە باشقا بۇ دۇنيادىن ئۇ دۇنياغا كۆچۈپ كەتكەن بۇيۇكلىرىمنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن 1988- يىلى 8 - ئاينىڭ 15- كۈنى قەشقەر توققۇزاق ناھىسىنىڭ ئۇپال يېزىسىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، ئاتاغلىق تىل شۇناس ماخمۇت قەشقىرىنىڭ تۇرىبىسىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن تۇققانلىرىم بىلەن بىرلىكتە يولغا چىقتىم.

ماخمۇت قەشقەرىنىڭ مازارى قەشقەر شەھرى مەركىزىدىن تاشقورغان تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا 45 كىلو مېتىر ئۇزاقلىقتىكى ئۇپال يېزىسىدا ئىدى. ماشىنىمىز ئۇپالغا يېقىنلاشقانسىرى مېنى ھىس ـ ھاياجان دولقۇنلىرى قورشاپ ئېلىۋالاتتى.

ماخمۇت قەشقىرى مازارى مەيدانىنىڭ ئىشىگىدە بىزنى بۇ يەرنىڭ مەسئۇلى ئابدۇرۇسۇل كېرەم قارشى ئالدى. ئۆز ئارا ھال - ئەھۋال سۇراشقاندىن كېيىن ئابدۇرۇسۇل كېرەم بىزنى ماخمۇت قەشقىرى ھايات چېغىدا ئۆز قولى بىلەن تىككەن «ھاي-ھاي تىرەك» يېنىغا باشلاپ كەلدى، «ھاي ـ ھاي تىرەك» ئو قەدەر يوغان ئىدىكى ئۇنىڭ ھەجمى 3 مېتىردىن ئارتۇق بولۇپ تۆۋىدىكى بولاقتا سايە سېلىپ تۇراتتى. ئابدۇرۇسۇل بىزگە قاراپ مۇنۇ ئەھۋالنى ئاڭلاتتى:

«سىزلەر كۆرۈپ تۇرغان بۇ تىرەك، ماخمۇت قەشقىرى ئۆز قولى بىلەن تىككەن «ھاي ـ ھاي» تىرەك . ماخمۇت قەشقىرى بۇ تىرەكنى

---

33 كەنان ئاقيۇز «غەرپنىڭ تەسىرىدىكى تۈرك شىئىرى ئانتولوگىيەسى» 38- بەت. 1995- يىل، ئىستانبۇل.

بۇيۇك ئالىم ۋە تىلچى ماخمۇت قەشقىرى كۆڭلىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

(ئىستانبۇل مۇئارىپ ۋە مەدەنىيەت ۋەخپى تەرىپىدىن ئىستانبۇل غازى ئوسمان پاشا رايونىدا يېڭى قۇرۇلغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىگە 1989- يىلى 5- ئاينىڭ 24- كۈنى «ماخمۇت قەشقىرى تولۇق ئوتتۇرا مەكتىۋى» نامىنى بېرىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

ئىستانبۇل مۇئارىپ ۋە مەدەنىيەت ۋەخپىنىڭ مۇھتەرەم مەسئۇللىرى، ھۆرمەتلىك ئاخبارات ساھاسىنىڭ ۋەكىللىرى، قىممەتلىك ئۇقۇتقۇچىلار، كىلەجىگىمىزنىڭ ئۈمىدى ھىساپلانغان ئوقۇغۇچىلار ۋە ئەزىز مېھمانلار، سىزلەرگەمەركىزى ئىستانبۇلغا جايلاشقان شەرقى تۈركىستان ۋەخپى ۋە تۈركىيەدىكى شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمىزنىڭ يوللىغان مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت بىلەن تولۇپ تاشقان سالاملىرىنى يەتكۈزىمەن.

ئىستانبۇل مۇئارىپ ۋە مەدەنىيەت ۋەخپىنىڭ قىممەتلىك مەسئۇللىرى سىزلەر يېڭىدىن قۇرغان مەكتەپلىرىڭلارغا تۈرك دۇنياسى بۇيۇكلىرىنىڭ ئىسمىنى قويۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ئەبىدى ياشىشىنى ئۈچۈن مۇھىم پائالىيەتلەر ئېلىپ بارىدىڭلار، مەن سىزلەرنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىڭلارنى تەغدىرلەپ تەبرىكلەيمەن ۋە سىزلەرگە چىن يۈرەكتىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

غازى ئوسمان پاشا رايونىنىڭ يېڭى تولۇق ئوتتۇرا مەكتىۋىگە تۈرك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۆلمەس نامايەندىسى بولغان ئۇلۇغ ئالىم ، مۇتۇپەككۇر ماخمۇت قەشقىرىنىڭ نامىنى قويۇش بىلەن بىزلەرنى مەسئۇد ۋە بەختىيار قىلدىڭلار. ئىككىنچى ئانا ۋەتىنىمىز بولغان ئەزىز تۈركىيەگە يەرلەشكەن بىز شەرقى تۈركىستانلىقلار شەرقى تۈركىستان توپرىغىدا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋاتقان ئالىمىمىز ، بۇيۇك تىلشۇناس ماخمۇت قەشقىرىنىڭ نامىنىڭ ئىستانبۇلدا بۇ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە قايتا ياشىتىلىشىدىن چەكسىز بەختىيارلىق ۋە ئىپتىخارلىق ھىسسىياتىغا چۆمدۇق.

مەن بۇگۈن بۇ يەردە شۇنداق بىر مەسىلىنى خاتىرلىتىپ ئۆتمەكچىمەن:

يايدۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ قەلبىنى ئىلىم ـ مەدەنىيەت نۇرى بىلەن نۇرلاندۇرۇپ پارلاق كىلىچەك يارىتىش يولىدا ئۆمۇر بويى كۆرەش قىلىمىز!

نۇر ئىچىدە يات، سۈيۈملۈك ئۇستاز!

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتقۇچىسى دوتسېنت سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى.

1988- يىل 8 - ئاينىڭ 15- كۈنى قەشقەر ئۇيغۇر.

ماخمۇت قەشقەرى مازارىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تۆپىلىكنىڭ بىر ئاز ئاستىدا ماخمۇت قەشقىرى نامىدىكى مەسجىت يەر ئالغان بولۇپ، مەسجىت خاراپ ھالەتتە تۇراتتى، مەن تۈركىيەگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 1988- يىلى 10 ـ ئايدا ئابدۇرۇسۇل كېرەمنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن ماخمۇت قەشقىرىنىڭ بېسىم ئاتلاي نەرىپىدىن تۈركىيە تۈركچىسىگە ئاقتۇرۇلغان 3 جىلتلىك «تۈرك تىلىنىڭ بۇيۇك سۆزلۈگى»نى ۋە روبېرت دانكوف (Robert Dankoff) ۋە جامەس مەكەللى (James Mekelly) تەرىپىدىن 1982- 1985 ـ يىللىرى ئاڭلىدا ئېنگلىزچە ھازىرلىنىپ ئامېرىكانىڭ خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدە نەشر قىلىنغان «دىۋان لۇغات ـ ىت تۈرك» كىتابىنى پوچتا ئارقىلىق ئۆەتتىم، ئىنشا ئاللاھ تاپشۇرۇپ ئالغاندۇر دەپ ئويلايمەن.

يېشىدا قەشقەر ئۇچالدا ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ مازارى بۈگۈن قەشقەرنىڭ توققۇزاق ناھىيىسى ئۇچالدا قەت كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارىنى ھەر ۋاقىت زىيارەت قىلىپ بۇ بۈيۈك ئالىمغا بولغان ھۆرمەت ۋە مۇھابىتىنى تولۇق ئىپادىلىمەكتە. ماخمۇت قەشقىرى كۆڭلىمىزدە ئەبەدىل ـ ئەبەد ياشايدۇ.

مەن بۇ مۇراسىمغا كېلىشتىن ئاۋۋال يازغان بىر شىئىرىمنى ھەر بىرىڭلارنىڭ ھۇزۇرىدا ئوقۇپ ئۆتمەكچىمەن.

ماخمۇت قەشقىرىگە مەدھىيە

سۈرىتىڭگە كۆز تىكسەم،
باشتى ھاياجان مېنى،
ئەسلىدىم ئۇلۇق ئۇستاز،
ماخمۇت قەشقىرى سېنى.
قالدۇردۇڭ بۈيۈك تۆھپە،
ئىلىم سۆيگەن ئىنسانغا.
كۆيلىگەنگە سىغمايدۇ،
تەرىپىڭ مىڭ داستادا.
ئىستانبۇلدا مەكتەكە
قويدۇق سېنىڭ نامىڭنى.
يايىمىز كەڭ جاھانغا،
شەرىپىڭنى ـ شانىڭنى.
ئۇلۇغ پىرىم ـ ئۇستازىم
بۈيۈك تۈرك بىلگىنى،
ئەسلىدىم چوڭ ھۆرمەتتە،
ماخمۇت قەشقىرى سېنى.

1989- يىلى 5- ئاينىڭ 24- كۈنى، ئىستانبۇل ـ تۈركىيە

بۇگۈن خىتاي ھاكىمىيىتى ئاساسىتى ئاستىدا تۇرىۋاتقان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ئانا ۋەتىنى شەرقى تۈركىستاندا، ماخمۇت قەشقىرىنىڭ نامى قويۇلغان بىرەر مەكتەپ، بىرەر تەدقىقات مەركىزى، بىرەر يول ياكى كوچا يوقتۇر. بىرمۇنچە يوللار ۋە كوچىلارغا خىتايدىكى يەرلىكلەرنىڭ ئىسىملىرى قويۇلغان بولۇپ شەرقى تۈركىستانلىقلار ئۆز ۋەتەنلىرىدە بىرەر يەرگە، بىرەر مۇئەسسىسگە تارىختا ئۆتكەن بۇيۇك ئىنسانلارنىڭ نامىنى قويۇش ۋە ئۇلارنى ئەبدىلەشتۇرمەك ئۈچۈن بىرەر تەشەببۇستا بولۇش ھەق ــ ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس.

تۈركىيەمىزنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە ماخمۇت قەشقىرى كوچىسى، ماخمۇت قەشقىرى تىل تەدقىقات مەركىزى، ماخمۇت قەشقىرى نامىدا مەكتەپ مەۋجۇتتۇر. بۇلا بىز ئۈچۈن چوڭ تەسەللى ۋە ئىپتىخار قاينىغدۇر. ئىنشا ئاللاھ ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستاندىمۇ بىرمۇنچە مۇئەسسىسە ۋە يەرلەرگە ماخمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىسىملىرى قويۇلىدىغان كۈنلەر چوقۇم يېتىپ كەلگۈسى!

بۇيۇك ئالىم ۋە تىلشۇناس ماخمۇت قەشقىرى 1008 ــ يىلىدا قەشقەردە توغۇلغان، تۈرك دۇنياسىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ھەر خىل تۈرك قەۋملىرى ئارىسىدا يىللارچە تەدقىقات ئېلىپ بېرىپ 1075- يىلىدا «دىۋان لۇغات ــ ىت تۈرك » (تۈرك تىلىنىڭ بۇيۇك سۆزلۈگى) ئەسىرىنى باغداتتا تاماملاپ، ئەسەرنى ئابباسلارنىڭ 27- خەلىفىسى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاھ مۇقتەدى بىن ئەمرۇللاھ غا تەقدىم قىلغان ئىدى.

ماخمۇت قەشقىرى بۇ مەشھۇر ئەسىرى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ بۇيۇكلىگىنى، بايلىغىنى، كۈچ ــ قۇدرىتىنى پۈتۈن دۇنياغا ئىسپاتلاپ بەرگەن شۇنداقلا ماخمۇت قەشقىرى بۇ قىمەتلىك ئەسىرى بىلەن سېلىشتۇرمىلىق تىل بىلىمىنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ بەرگەن ئىدى.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ ئەسىرى تۈرك تارىخى، تۈرك ئېتنوگرافىيىسى، تۈرك كۇلتۇرى، تۈرك مەدەنىيىتى، تۈرك ئەدەبىياتى، تۈرك تىبابەت ئىلمى، تۈرك جوغرافىياسى، تۈرك فولكلورى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاتقۇچى مەلۇماتلار بىلەن تولۇپ تاشقان ئانسىكلوپىدىيەلىك خاراكتېردىكى بۇيۇك ئابىدە ئەسەردۇر.

ماخمۇت قەشقىرى 1080 ــ يىلىدا باغداتتىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ قەشقەر ئۇپالدا «مەدرەسە ماھمۇدىيە»مەكتۇبىنى ئېچىپ نۇرغۇنلىغان ئالىملارنى يېتىشتۇرۇپ چىققان، ئالىم 1105 ــ يىلىدا 97

قاراخانلار دۆلىتى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن 932- يىلىدا ئىسلامىيەتنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەرەپ، فارىس ۋە تۈرك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان گىرىك، ئەرەپ مەدەنىيىتىگە ئائىت فەلسەفە، ماتېماتىكا، تارىخ، ئاستىرونومىيە، تىبابەت ئىلمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر قەشقەردە ئۇيغۇتۇلۇشكە ۋە تەدقىق قىلىنىشقا باشلىدى.

قەشقەر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يالغۇز سىياسى مەركىزىلا ئەمەس، ئەينى زامانىدا مەشھۇر مەدەنىيەت ، كۇلتۇر مەركىزى ھالىغا كەلگەن ئىدى.ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ئۇستازى ھۈسەين بىننى خەلەپ شەيخ (مىلاتتىن كېيىن 1093- يىلىدا ۋاپات قىلغان) ئىمام ۋە زاھىد بىر كىشى بولۇپ ئەينى زامانىدا تارىخچى ۋە دىن ئىلمىنىڭ ئالىمى ئىدى.

ماخمۇت قەشقىرى قاراخانلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى قەشقەردىكى مەدرەسە-ئى خامىدىيە ۋە مەدرەسە-ئى ساجىدىيە قاتارلىق ئالى بىلىم دەرگاھلىرىدا ئوقۇغان،يۈكسەك مەلۇماتلىق ئالىملاردىن دەرس ئالغان، ماخمۇت قەشقىرى بۇ ئالى بىلىم يۇرتلىرىدا ئىسلام فەلسەفىسى، تىل گىراممماتىكا ئىلمى، ماتىماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاستىرونومىيە، تىبابەت ئىلمى قاتارلىق ئىلىملەرنى ناھايىتى ياخشى ئۆگەنگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەرەپ، فارىسى تىللىرىنى ناھايىتى ياخشى بىلگەن بىر ئالىم بولۇپ يېتىشكەن ئىدى.

ماخمۇت قەشقىرى 1056- يىلىدا 49 ياشقا كىرگەندە قەشقەردىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى، چۈنكى مىلاتتىن كېيىنكى 1057- يىلىدا شەرقى قاراخانىلارنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئىنىسى مۇھەممەت بۇغراخان (ياغان تېكىن) ئارىسىدا قانلىق بىر ئۇرۇش پارتلىدى، ئۇرۇشتا سۇلايمان ئارسلانخان يېڭىلىپ ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى، شەرقى قاراخانىلارغا مۇھەممەت بۇغراخان خاقان بولدى، مۇھەممەت بۇغراخان ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىككىنجى ئوغلى بولۇپ، ماخمۇت قەشقىرىنىڭ چوڭ دادىسى ئىدى، مۇھەممەت بۇغراخان خاقان بولۇپ 18 ئايدىن كېيىن مىلاتتىن كېيىنكى 1057- يىلىدا خاقانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە بىرىشنى قارار قىلدى، مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خوتۇنى مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ خاقانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلىغا ئۆتكۈزۈپ بىرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتىن پايدىلىنىپ مۇھەممەت بۇغراخان باشلىق بىر تۈركۈم قاراخانلى شەھزادىلىرىنى

ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ بۇيۇك ئالىمى ماخمۇت قەشقىرىنىڭ كىشىلىگى ۋە تۇركلۇك ئىپتىخارى

تۇرك مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىرىدىن بىرى بولغان «دىۋانى لوغاتىت تۇرك» ئۇلۇغ ئالىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مىللىتىمىزگە، تۇرك دۇنياسىغا مىراس قىلىپ قالدۇرغان بەك قىممەتلىك بىر ئابىدە ئەسىرىدۇر.

11- ئەسىرىنىڭ بىرىنجى يېرىمىدا دۇنياغا كەلگەن ماخمۇت قەشقىرىنىڭ قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان يىگانە ئەسىرى «دىۋان لوغاتىت تۇرك» تۇركلەرنىڭ تۇركستاندا، تۇرك دۇنياسىدا مىڭ يىلدىن بۇرۇنقى تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، قولكلور، سىياسەت، ئىقتىساد، جوغرافىيە، تىبابەت، خەت سەنئىتى قاتارلىق ئىجتىمائى ھاياتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگۈچى بىر ئانسىكلوپىدىيەلىك خارەكتىردىكى مەلۇمات غەزىنىسىدۇر.

بۇيۇك تۇركولوگ ئالىم ماخمۇت قەشقىرى «دىۋان لوغاتىت تۇرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن بۇنىڭدىن 920 يىل ئاۋال سېلىشتۇرمىلىق تىل ئىلمىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ بەرگەن. بۇ ئەسەر تۇرك كۇلتۇر تارىخى جەھەتتىنلا ئەمەس، تۇرك تىلى تارىخى جەھەتتىمۇئۇستۇن قىممەتكە ئىگە قاينىق مەنبە خارەكتىرىگە ئىگە.

قاراخانلى دەۋىردە ياشىغان بۇيۇك ئۇيغۇر تۇرك ئالىمى ماخمۇت قەشقىرى مىلاتتىن كېيىنكى 1008 يىلىدا قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن، دادىسى ھۈسەين بوغراخان، ئانىسى رابىيە خانىملارماخمۇت قەشقىرىنىڭ كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئۇنىڭ ياخشى تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ناھىيىتى ئەھەمىيەت بەرگەن.

ماخمۇت قەشقىرى باشلانغۇچ، ئورتا ۋە ئالى مەكتەپ تەھسىلىنى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە ئالغان.

قەشقەر قەدىمقى چاغلاردىن بىرى شەرق بىلەن غەرپ ئارىسىدىكى خەلقارا قاتناش ئالاقىسىنىڭ (يىپەك يولىنىڭ) مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. قەشقەرگە ھەر قايسى مىلىكەتلەرنىڭ سوۋدىگەرلىرى، ئەلچىلىرى، سەييياھلىرى، مەدەنىيەت ئەربابلىرى كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى. قەشقەر، گىرىك، ئىران، ئەرەپ، ھىندى، خىتاي ۋە تۇرك مەدەنىيىتى بىلەن كۇلتۇرىنىڭ ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان ۋە مۇناسىۋەتتە بولىدىغان بىر كۆۋرۈك ئالاھىدىلىگىنى ئۇستىگە ئالغان بىر مەركەز ئىدى.

ئىدى، بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن قەشقەر، بالاساغۇن ۋە باشقا شەھەرلەردىن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ئالملىرى ئىلمى تەدقىقات ئېلىپ بېرىش مەقسىدى بىلەن باغداتقا كەلگەن ئىدى.

قەشقەر ئۇپالدىكى ھەزرەتى موللام (ماخمۇت قەشقىرى) مازارىنىڭ شەيخلىرىدىن 92 ياشتىكى باۋۇدۇن قارى ۋە باشقا مەلۇمات ئىگىلىرىدىن ئىگەللىگەن بەزى دەلىل ۋە رىۋايىتلەرگە قارىغاندا بۇيۇك ئالىم ماخمۇت قەشقىرى باغداتتىن 1080- يىللىرىدا ئۆزىنىڭ ئاناۋەتىنى ھېسابلانغان قارخانىلار دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن، ئالىم قەشقەر ئۇپالدا «مەدرەسەئى ماخمۇدىيە »نى قۇرۇپ بۇ بىلىم دەرگاھىغا مۇدەررىس بولۇپ بىرمۇنچىلىغان شاگىرتلارغا ئىلىم ـ بىلىم ئۈگۈتۈپ ۋە ئۇلارنى زامانىنىڭ ئىلىم ئەھلى قىلىپ يېتىشتۇرگەن، 1105- يىللىدا 97 ياشقا كىرىپ ئۇپالدا ۋاپات بولغان ۋ ە بۇ يەرگە دەپنى قىلىنغان.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ توغۇلغان يىرى بىلەن مازارى، 1980- يىللىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستاندىكى ئىلمى جەمئىيەتلەر ۋە زىيالىلار تەرىپىدىن جىددى شەكىلدە يۈرگۈزۈلگەن ئىلمى تەدقىقاتلار نەتىجىسىدە تېپىلغا ۋەسقىلار (بەلگىلەر) بىلەن 1983 ـيىلى 1- ئايدا روشەنلىشىلىپ جەزىملەشتۈرۈلگەن، ئۇپال- قەشقەر ۋىلايىتى، قەشقەر كونا شەھەرنىڭ غەربى قىسمىدا يەر ئالغان ۋە قەشقەر شەھرىگە 45 كىلومېتىر ئۇزاقلىقتا بولغان بىر يىزىدۇر، پامىر تاغلىرى ئېتەكلىرىگە جايلاشقان، مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى ياخشى، بۇ يېزىنىڭ غەربى قىسمىدا «ھەزرەتى موللام تېغى» دېيىلگەن بىر تاغ بار ئىدى، بۇ تاغ ئېتىگىدە «ھەزرەتى موللام مازارى» بولماقتا ئىدى. مازارغا 300- 400 مېتىر ئۇزاقلىقتا ئازاق مەھەللىسى يەر ئالماقتا، بۇ مازار تەدقىقات نەتىجىسىدە ئېنىقلانغان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارىدۇر.[35] بۇ مازار جوغرافىيە مەۋقەئىسى جەھەتتىن شەرقى مىردىيانىنىڭ 30،7 ، 75 شىمالى پارالىلىنىڭ 50، 18، 39 غا ئۇيغۇن كەلمەكتە)

ماخمۇت قەشقىرى «دىۋانۇ لوغات-ىت تۈرك» كىتاۋىدا ئۆزىنىڭ تەرجىمالى ھەققىدە شۇلارنى بىلدۈرمەكتە: «ئەمدى مۇھەممەت ئوغلى

---

35 ئىبراھىم مۇتى، مىرسۇلتان ئوسمان «ماخمۇت قەشقىرىنىڭ يۇرتى، ھياتى، مازارى»«تارىم » ژورنىلى 1984- يىلى 3-10- بەتلەر.

زەھەرلەپ ئۆلتۈردى، زەھەرلىنىپ ئۆلگەنلەر ئارىسىدا ماخمۇت قەشقىرىنىڭ دادىسى ھۈسەين بار ئىدى.[34]

بۇ ساراي سۇئىقەستىنى ئەمىلىلەشتۈرگەن مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز ئوغلى ئىبراھىمنى قاراخانىلار تەختىگە ئولتۇرغۇزدى، ئەمما شەرقى قاراخانىلارنىڭ بەگلىرى قانۇنسىز خاقان ئىبراھىمگە ئىتائەت قىلمىدى، ئىبراھىم ئانىسىنىڭ تەلىماتىغا ئاساسەن باراسخان ھاكىمى ئىنال تېگىنگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئۆلدى، بۇ ۋاقىئەلەردىن كېيىن شەرقى قاراخانىلارغا مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ ئىنىسى (يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى) ماخمۇتخان تۇغرۇل قاراخان ئۇنۋانى بىلەن خاقان بولدى، ئۇنىڭ ئاكىسى سۇلايمانخاننىڭ ئوغلى ئۇبۇل ھەسەن خاقان ئۇرۇنباسارى بولدى. بۇ ھادىسىلەر 1058- يىلىدا مەيدانغا كەلدى، بۇ ھادىسىلەردىن كېيىن شەرقى قاراخانلى ھاكىمىيىتى سىياسى مۇقىملىققا ئېرىشتى يېڭى تەرەققىياتلار يۈز بېرىشكە باشلىدى.

ماخمۇت قەشقىرى 1057- يىلىدا شەرقى قاراخانىلار سارايىدا يۈز بەرگەن ساراي سۇئىقەستىدىن قۇتۇلۇپ، قەشقەردىن ئايرىلىپ غەربى قاراخانىلار دۆلىتىگە ئۆتۈپ كەتتى. ماۋېرائۇننەھرگە كەلگەندىن كېيىن تۈرك قەۋملىرى يەرلەشكەن رايونلارنى كېزىپ 15 يىلغا يېقىن زامانىنى (1057- 1072 يىللىرى ئارىسىدا) « دىۋانۇ لوغاتىت تۈرك » كىتابى ئۈچۈن ماتېرىيال توپلاشقا سەرپ قىلدى ۋە تۈرك قەۋملىرىنىڭ يېڭىدىن كېچىك پەرقلىقلىرى بىلەن شەكىللىنىشكە باشلىغان شۇ ەلرىنى تەدقىق قىلدى، ماخمۇت قەشقىرى 1072- يىلىدا سەلجۇقلار ھىمايىسىدىكى ئەرەپ ئاببا شىلار خەلىپىلىگىنىڭ پايتەختى باغدادتا كەلدى ۋە قەشقەردە يېزىشقا باشلىغان « دىۋان لوغاتىت تۈرك» كىتابىنى بۇ يەردە يېزىشنى داۋام قىلدۇردى، 1075- يىلىدا كىتابنى تاماملاپ ئاببا سىلەرنىڭ 27- خەلىپىسى ئۇبۇلقاسىم ئابدۇ للاھ مۇقتەدى بىن ئەمرۇللاھقا تەقدىم قىلدى. ماخمۇت قەشقىرىنىڭ باغداقا ھىجرەت قىلىشى، كىتابنىڭ بۇ يەردە يېزىلىشىنىڭ بىر مۇھىم سەۋەبى شۇ ۋاقىتلاردا سەلجۇق ئۇغۇزلىرىنىڭ سۇلتانى ئالپ ئارسلانخان (1063- 1072) ئوغلى مەلىك شاھ قاراخانلى خاقانى بىكەسى (قىزى) تۈركان خاتۇن بىلەن توي قىلغان

---

34 تۈرغۇن ئالماس «قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988- يىلى قەشقەر 333-334- بەتلەر.

ئارتۇق سۆز سۆزلەشنى ئۈيغۇن كۆرمىگەن ، ئەمما ماخمۇت قەشقىرىنىڭ كىشىلىگى، ھاياتى ھەققىدىكى بەزى ئىپادىلەر ۋە بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسىرىدىن ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى مەلۇم بولماقتا، «دىۋانۇ لوغات-ىت تۈرك» تىن مەلۇم بولۇشچە ماخمۇت قەشقىرى ياخشى يېتىشكەن بىر ئەسكەر، قارىغى ئېتىشنى ياخشى قوللۇنالايدىغان بىر مەرگەن، جوشقۇن، كۆزى ناھايىتى ئۆتكۈر كۆچلۈك بىر كىشى ئىكەنلىگى بىلىنمەكتە، ۋە يانا ئۇنىڭ قاراخانلى خاقان ئائىلىسىدىن ئىكەنلىگى مەلۇم بولماقتا، كىتاۋىدا بۇنى ناھايىتى ئۇچۇق بىر شەكىلدە سۆزلىمەكتە، «بىزنىڭ ئاتىلىرىمىز بولغان بەگلەر» دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نەسەپنامىسى، يىگىتلىگى، تەدقىقات جەھەتىگە بولغان ھەۋىسى ۋە ھاسىل قىلغان مەلۇماتلىرى بىلەن غۇرۇرلانماقتا.

ماخمۇت قەشقىرى بۇ كىتاۋىنى ئەجنەبىلەرگە، مۇھىمى ئەرەپلەرگە تۈركچىنى ئۆگەتمەك مەقسىدىدە يازغانلىغىنى تەكىتلىمەكتە. بۇ سەۋەپلەر بىلەن ئالىم تۈركلەرنىڭ ئىسلام دۇنياسى ئىچىدىكى ئورنىنى بىلدۇرۇشنىڭ لازىملىغىنى جىددى شەكىلدە ھىس قىلغان.

ماخمۇت قەشقىرى تارىخىمىزدا ئەڭ بۈيۈك بىر ئالىم، مىللى ھىسسىيات ۋە غۇرۇرىمىزغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بىر شەخسىيەتتۇر. ئۇز مىللىتىنىڭ ئۇستۇن خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇممەتچىلىك شارائىتىدا جەسۇر بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويالىشى ھۆرمەتلەشكە تىگىشلىك ئىنسانچە بىر پوزىتسىيەدۇر.

ماخمۇت قەشقىرى ئەسىرىنىڭ بېشىدا تەخرىگە شۇكۇر، پەيغەمبەرلەرگە سالات ۋە سالامدىن كېيىن سۆزىنى شۇنداق داۋام قىلماقتا: «تەخرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىغىنى ۋە پەلەكلەرنىمۇ شۇلارنىڭ زىمنى ئۈستىدە چۆگۈلەتكەنلىگىنى كۆردۈم، تەخرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى، ۋە ئۇلارنى يەر يۈزىگە ھاكىم قىلدى، زامانىمىزنىڭ خاقانلىرىنى ئۇلاردىن چىقاردى، ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى، ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى، ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۆرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ يامانلارنىڭ زىيانكەشلىگىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى، ئۇز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق.»

ھۆسەين ئەۋلادى مۇخمۇتنىڭ سۆزىنى ئاڭلاڭ»[36] «بارىسخان ئافراپسىياپ ئوغلىنىڭ ئېتى، بارىسخان شەھرىنى ئۇ قۇرغان، ماخمۇتنىڭ دادىسى شۇ شەھەردىندۇر»[37] «ئۇپال بىزنىڭ يۇرتىنىڭ ئىسمىدۇر»[38] «ئازاق بىزنىڭ يېزىنىڭ ئېتىدۇر»[39] تەدقىقات نەتىجىسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن دەلىل ـ پاكىتلار بىلەن ماخمۇت قەشقىرىنىڭ كىتاۋىدا زىكر قىلىنغان مالۇماتلار بىرراسىتۈرۈلگەندە ماخمۇت قەشقىرىنىڭ توغۇلغان يېرى، ئۆلۈمىدىن كېيىن دەپنى ئېتىلگەن يېزىنىڭ ئۇپال ئىكەنلىگى «ھەزرەتى موللام مازارى»نىڭ ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مازارى ئىكەنلىگى جەزمەنلەشكەن.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ يۇقىرىدا زىكرەتكىنىمىزدەك «دىۋانۇ لوغات-ت تۈرك» ئەسىرىنى يېزىشتىن ئاۋال بىر قانچە يىل ئۇ دەۋىردىكى تۈرك مەملىكەتلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن كېزىپ خاتىرىلەر يېزىشى ۋە ئۆزى توپلىغان تىل ماتېرىياللىرىغا تايىنىشى ئەسىرنىڭ قىممىتىنى يەنە بىر ھەسسە ئاشۇرغان، ماخمۇت قەشقىرى «دىۋانۇ لوغات-ت تۈرك» تە ئاساسى جەھەتتىن ئۆزىنىڭ «خاقانىيە تىلى » دەپ ئىسىملەندۇرگەن قارخانىلى تۈركچىسى ئۇستىدە توختۇلۇپ ئۆتكەن، شۇنداقلا ئەسەردە 11-ئەسىردىكى تۈرك دۇنياسىنىڭ ھەر خىل تۈرك بويلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ يېقىندىن شەكىللىنىشىگەباشلىغان شۇەلىرى ئۇستىدە قىممەتلىك مەلۇماتلار بەرمەكتە ۋە تۈرك تىلىنىڭ دۇنيادىكى يېرى بىلەن ئەھەممىيىتىنى غۇرۇر ۋە ئىپتىخار بىلەن ناھايىتى ئۇچۇق كۆرسەتمەكتە.

ئالىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ مۇنداق بىر ئەسەرنى يېزىپ چىقالىشى تۈركلۈك ئۈچۈن غۇرۇر مەنبەسىدۇر. ئەسىردە كىشىلىگى ۋە تۈركلۈك ئىپتىخارى ئۇچۇق بىر ھالدا كۆرۈلمەكتە.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ كىشىلىگى ھەققىدە يېزىلغان بىر بەلگە ھازىرغىچە قولىمىزدا مەۋجۇت ئەمەس، دۇنيادا شۆھرەت قازانغان بىر ئالىم، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئىنسانى ھارماس ـ تالماس سەييا‌ھ بولغان ماخمۇت قەشقىرى «دىۋانۇ لوغات-ت تۈرك» ئەسىردە ئۆزى ھەققىدە

---

36 ماخمۇت قەشقىرى «تۈرك تىللار دىۋانى» ئۇرۇمچى نەشرىياتى 1981-يىل ـ جىلت 1- بەت.

37 ماخمۇت قەشقىرى يۇقىرىدىكى ئەسەر 1- جىلت، 1- بەت.

38 ماخمۇت قەشقىرى يۇقىرىدىكى ئەسەر 1- جىلت، 1- بەت.

39 ماخمۇت قەشقىرى يۇقىرىدىكى ئەسەر 1- جىلت، 1- بەت.

قاراخانلى دۆلىتىنى قۇرغان تۈركلەر ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلاردۇر، خاقانىيە تىلى دېيىلگەندە تىلنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر تۈركچىسىدۇر. ماخمۇت قەشقىرى خاقان نەسلىدىن بولغان ئۇيغۇر تۈركلىرىگە مەنسۇپ بىر ئالىمدۇر. ئۇيغۇر تۈركلىرى تارىخى كۆلتۈرمىراس ۋە ئەنئەنىلىرى مەۋجۇت بولغان تۈركستاندا بۈيۈك تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مىراسچىلىرى ۋە ۋارىسلىرىدۇر.

دەسلەپكى تۈرك ئىسلام دۆلىتى قۇرغان قارخانىلار دەۋرىدە قەشقەر سىياسى جەھەتتىن نەقەدەر مۇھىم بىر مەركەز بولغان بولسا، كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇشى جەھەتتىنمۇ شەرقى تۈركلىرىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر شەھرى ئىدى. تۈرك كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ پارلاق بىر دەۋرىنى تەشكىل قىلغان تۈرك ـ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بۇ جوغرافىيەدە ئىسلام مۇھىتى ئىچىدە ئۆزىگە يېڭى بىر تەرەققىيات ئىمكانىيىتى ياراتقان ئىدى.

ماخمۇت قەشقىرى ئىسلامىيەتنىڭ پۈتۈن دۇنيادا كەڭ مىقياستا يېيىلىشى بىلەن بىرلىكتە ئەرەپ كۆلتۈرى ۋە تىلىنىڭ ناھايىتى ئۈستۈنلۈك قازانغان بىر دەۋرىدە ئۆزىنىڭ سادىق ۋە ئىتتىقاتلىق بىر مۇسۇلمان بولۇشىغا قارىماي، بەزىلەر تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئەرەپ تىلى ۋە كۆلتۈرىنىڭ ئۈستۈنلىگى ھەققىدىكى فىكىرلىرىنىڭ قارشىسىغا چىقىپ، تۈرك تىلى ۋە تۈرك كۆلتۈرىنىڭ مۇھىملىغىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە جۈرئەت قىلالىغان. ئۇ بىر ئېنىستىتۇت ۋەياكى بىر ئاكادېمىنىڭ ناھايىتى تەسلىكتە يېزىشى مۇمكىن بولغان بىر ئەسەرنى يالغۇز بېشىغا ھازىلاشتا تايانغان كۇچ، ئۆزىنىڭ چەكسىز بىلىم ۋە ماھارەت كۇچى، ئۇنىڭ تەڭداشسىز مىللى ئىپتىخارىدۇر.

ماخمۇت قەشقىرى ئەرەپ تىلىنىڭ يېنىدا، تۈرك تىلىنىڭ ھېچقانداق بىر يېتەرسىزلىگى بولمىغان بىر تىل ئىكەنلىگىنى شۇ سۆزلىرى بىلەن تەكىتلىمەكتە، «تۈرك تىلىنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېلىۋاتقانلىغىنى روشەن ھالدا كۆرسەتمەك ئۈچۈن خالۇلنىڭ «كىتابۇ ئەلىيىن» ناملىق ئەسىرىدە ئەمەل قىلغىنىغا ئوخشاش قوللۇنۇلمايدىغان سۆزلەرنىمۇ بۇ كىتابقا ئىلاۋە قىلىشنى ئويلىغان ئىدىم. لېكىن سۆزلۈكلەرنى ئۆگەي تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ ھەۋەسلىرىنى قوزغىشنى نەزەرگە ئېلىپ ئىخچاملىدىم، قوللۇنۇلماقتا بولغان سۆزلەرنى تاللىدىم، توپلىدىم،

ماخموت قەشقىرى سۆزىنى شۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «ئىشەنچىلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشابۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئىيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغان ئىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى ۋە ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە : «تۈرك تىلىنى ئۇگۇنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇن داۋام قىلىدۇ» دىگەن ئىدى. بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۇگۇنۈش ۋاجىپ بولىدۇ، راست بولمىغان تەقدىردىمۇ تۈرك تىلىنى ئۇگۇنۈش زۇرۇرلىگىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ»[40]

ماخموت قەشقىرى بۇ يەردە كۆرگەنلىرىنى ۋە تۇيغانلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغلىغىنى، تۈرك مىللىتىنىڭ ئىسلام دۇنياسى ۋە دىنى ئۇچۇن نەقەدەر لازىملىغىنى ماخموت قەشقىرى شۇ سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەيدۇ: «بىزگە تۈرك ئىسمىنى ئۇلۇغ تەڭرى بەردى دېدۇق، چۈنكى بىزگە خەلەق ئوغلى ئىمام شەيخ ھۈسەين دۇنيا ۋە ئاخىر زامان ئۇستىدە يازغان كىتاۋىدا ئۇلۇغ پەيغەمبىرىمىزنى شاھىد كۆرسۈتۈپبىر ھەدىس يازغان ئۇنىڭدا «ئۇلۇغ تەڭرى، مېنىڭ بىر ئارمىيەم بار، ئۇنىڭغا تۈرك ئىسمىنى بەردىم، ئۇلارنى شەرقتە يەرلەشتۈردۈم، بىر مەملىكەتكە ئاچچىغىم كەلسە، ئۇلارنى تۈركلەر ئارقىلىق جازالايمەن،» دېگەن. «بۇ تۈركلەر ئۇچۇن بىر ئۇستۇنلۇكتۇر، چۈنكى تەڭرى ئۇلارغا ئىسىم قويۇشنى ئۆز ئۇستىگە ئالغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە تۈركلەردە گۈزەللىك، سۈيۈملۇلۇك، تاتلىقلىق، ئەدەپ، چوڭلارنى كۆتۈۋالماق، سۆزىگە ئەمەل قىلماق، ئارتۇقچە ماختانماقتىن خالى بولماق، يىگىتلىك، مەرتلىك قاتارلىق مەدھىلەشكە لايىق ناھايىتى كۆپ گۈزەللىكلەر مەۋجۇتتۇر.»

ئۇممەت چېغىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئاڭلىق، مىللىيەتچى بىر تۈرك بولغان ماخموت قەشقىرىنىڭ مۇنداق پوزىتسىيەدە بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ 840- يىللىرىن 1212- يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان قاراخانىلى دۆلىتىگە باغلىق خاقانىيە تۈركلىرىدىن ۋە مىللى ئىپتىخارلىق بىر ئالىم بولغانلىغىدۇر.

---

40 ماخموت قەشقىرى «تۈرك تىللار دىۋانى» بىرىنجى جىلت، ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى 1981- يىلى، 1-2- بەتلەر.

يىل ئاۋال «دىۋانۇ لوغات-ىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى روشەن بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئىپادىلەپ بەرگەن.

«دىۋانۇ لوغات-ىت تۈرك» دېيىلگەن بۇ ئابىدە ئەسەر تۈركلۈك بىلىمى ۋە چۈشەنچىسىنى يايىدىغان بىر كىتاپ بولغانلىغى ئۈچۈن خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى، بولۇپمۇ خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىگى ماۋزېدۇڭ ياشىغان دەۋىردە بۇ كىتاپنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجۈمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشىغا رۇخسەت قىلمىدى ۋە بۇ يولدىكى ئۇرۇنۇش ۋە غەيرەتلەر چەكلەندى. 1955- 1956- يىللىرى ئارىسىدا بۇ كىتاپنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتى (شىنجاڭ داشۇ) نىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى دېكانى مەھەممەت ئىمىن خۇداۋەردى تەرىپىدىن ئەرەپچىنى ياخشى بىلىدىغان مەلۇماتلىق كىشىلەرگە بىرلىپ تەرجىمەسى ھازىرلانغان ئىدى. بۇ تەرجىمە 1958- 1959- يىللىرىدا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىلغان «يەرلىك مىللىيەتچىلىككە قارشى ھەرىكەت» جەريانىدا سۈرۈشتۈرۈلۈپ كۆيدۈرۈلۈپ تاشلانغان.

ماۋزېدۇڭنىڭ ئۇلۇمىدىن كېيىن كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىتىدىكى بىر ئاز يۇمشىما شامىلىدىن پايدىلانغان شەرقى تۈركىستان زىيالىلىرى 1978- يىلىدا ئالىم ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لوغات-ىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن بۇيۇك دۆلەت ئالىمى، مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە ئايلاندۇرۇپ نەشر قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جىددى پائالىيەتلەر باشلىۋەتتى. نەتىجىدە 1981- 1984- يىللىرى ئارىسىدا ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لوغات-ىت تۈرك» كىتابى ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىسى تەرىپىدىن بىرىنجى قېتىم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنىپ «تۈرك تىللىرى دىۋانى» دېگەن نام بىلەن 3 جىلت ھالدا ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.«قۇتادغۇ بىلىگ» بولسا، يانا ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەدقىقات ئىنىستىتوتى تەرىپىدىن تىرانسكرىپسىيونى بىلەن بىرلىكتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنىپ 1984- يىلىدا بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بىلىمگە، تىل-

قوللۇنۇلمىغانلارنى ئالمىدىم، مېنىڭ ئىزچىللاشتۇرغان پىرىنسىپىم تېخىمۇ توغرىدۇر.»[41]

ماخمۇت قەشقىرى ئىتتىفاقلىق ،بىر مۇسۇلمان بولۇشنىڭ قارىمايى كىشىلىگىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى، تۈركچىلۈكنى پۈرسەت يار بەرگەندە خەلىپەسىگە، ئەتراپىدىكىلەرگە، ۋەتەندىداشلىرىغا ھىس قىلدۇرۇشنى ئەسلا ئۇنتۇپ قالمىغان.» «تۈرك تىلىنىڭ ۋە مىللەتچىلىگىنىڭ بىلدۈرۈلۈشىنىڭ پايدىلىق بولغانلىغىنى ھىس قىلغان ماتىرىياللارنى دىققەت ۋە جىددىلىك بىلەن ئىشلەپ ئوتتۇرىغا قويغان.»[42]

ئالىم ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنى قاراخانىلار دۆلىتى ھۆكۈمدارى تاپغاچ بوغداخانغا تەقدىم قىلغان بولسا، ماخمۇت قەشقىرى ئۇنىڭ ئەكسىچە ھەرىكەت قىلىپ تەقدىم قىلىش ئۈچۈن خەلىپىنى تاللاپ ئالغان، ماخمۇت قەشقىرى نى بۇ شەكىلدە ھەرىكەت قىلىشقا ئۈندىگەن ئاساسلىق غايە «تۈرك تىلىنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش چېپىپ كېلىۋاتقانلىغىنى» ئىسپاتلاشتىن ئىبارەت چۈشەنجىسىدۇر.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ ئەسىرى تۈرك مىللىتىنىڭ ۋەتەنگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ۋە مىللى ئىپتىخارىنى قوزغاشقا يارىدەم قىلىش بىلەن بىرلىكتە تۈرك ـ ئەرەپ دوستلىغىنىڭ ئاساسىنى سېلىپ بەرگەن.

ماخمۇت قەشقىرى بۇ ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ تۈرك مىللىتىگە مەنسۇپ بولغانلىغىدىن ئىپتىخار ۋە بەختىيارلىق ھىس قىلغانلىغىنى ئىپادىلەپ بىلەن غۇرۇرلانغان.

بۇ جەھەتتىن بۇ ئەسەر ئىلمى قىممىتى بىلەن بىرلىكتە خەلقىمىزنى، ياشلىرىمىزنى تۈركلۈك بىلىمى ۋە مۇھەببىتى بىلەن يېتىشتۇرۇشتە ناھايىتى مۇھىم بىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

بۇيۇك يولباشچىمىز مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك ئېيتقان: «مەن تۈرك دېمەكلىك نەقەدەر بەختىيارلىق» سۆزىدە ئىپادىلەنگەندەك، بىر تۈيغۇ-ھىسسىيات ۋە فىكرىنى ماخمۇت قەشقىرى بۇنىڭدىن توپ ـ توغرى 920

---

41 ئەخمەت جاپەر ئوغلى «قەشقەرلى ماخمۇت» كۆلتۇر ۋە سايامەت مىنىستىرلىگى نەشرىياتى No: 601، سېۋىنچ مەتبۇئاسى، ئەنقەرە، 1985- يىلى.

42 ئەخمەت جاپەر ئوغلى «قەشقەرلى ماخمۇت» كۆلتۇر ۋە سايامەت مىنىستىرلىگى نەشرىياتى No: 601، سېۋىنچ مەتبۇئاسى، ئەنقەرە، 1985- يىلى.

قىممەت ۋە ھەقىقى ئورنىنى ئالىدىغان كۈنلەر جەزمەن يېتىپ كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنچىمىز كامىل!

(شەرقى تۈركىستان ۋەقفى تەرىپىدىن 1995- يىلى 13-دېكابىردىن 15- دېكابىرگىچە ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن ماخمۇت قەشقىرى ۋە شەرقى تۈركىستان ناملىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن ئىلمى دوكلات، «تۈرك كۈلتۈرى»ژورنىلىنىڭ 420 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان، 1997- يىلى ئەنقەرە.)

ئەدەبىيات تارىخلىرىغا ناھايىتى ھەۋەسلىك بولغان شەرقى تۈركستاندىكى ئۇيغۇر تۈركلىرى بۇ ئىككى كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ناھايىتى خۇشال بولدى. شەرقى تۈركستان زىيالىلىرى ۋە خەلقىنىڭ كۆچلۈك تەلىۋى ۋە ھۆكۈمەت ئۇستىدىكى بېسىمى نەتىجىسىدە 1987- يىلى بىلەن 1990 يىللىرى ارىسىدا قەشقەردىكى ماخموت قەشقىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ مازار ۋە تۈربىلىرى تەمىر قىلىنىپ خەلقنىڭ زىيارىتىگە ئېچىلدى. خىتاي رەھبىرى ئورگانلىرى بىلەن، بەزى خىتاي بىلىم ئادەملىرى «ماخموت قەشقىرى ئۇيغۇر ئالىمىدۇر، ئۇيغۇرلار تۈرك ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ماخموت قەشقىرىمۇ تۈرك ئەمەس» دېگەنگە ئوخشاش ئىلمى ئاساسى بولمىغان كۆز قاراشلارنى ئىلگىرى سۈرۈپ كەلدى، ئالىم ماخموت قەشقىرىنىڭ ئەسىرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ساپ تۈركچىدۇر، «مەن تۈركلەرنىڭ گۈزەل سۆزمەنلىرىدىن، فىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن، جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستا نەيزىۋازلىرىدىن ...» قاتارلىق سۆزلىرى ئۆلار ئۈچۈن تولىمۇ جايىدا ئېيتىلغان ئۈچۈق بىر جاۋاپتۇر.

بۈگۈن شۇنى ئالاھىدە كۆرسۈتۈپ ئۆتۈش كېرەككى تۈرك دۇنياسىنىڭ بۈيۈك ئالىمى ماخموت قەشقىرىنىڭ ۋەتىنى ھېسابلانغان شەرقى تۈركستان كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا زۇلۇم ۋە ئازاپ ـ ئوقۇبەت كۆرمەكتە، ئورتا ئەسىر دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۇشۇگى ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ بۈيۈك تەرەققىياتى يۈز بەرگەن بۈيۈك تۈركستانىنىڭ شەرقى قىسمى ھېسابلانغان شەرقى تۈركستانىنى كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيتى ئاتوم يادرو سىنىغى ئېلىپ بارىدىغان مەيدان سۈپىتىدە قوللانماقتا، بۇ توپراقلارغا ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ كېلىپ يەرلەشتۈرمەكتە، بۇ توپراقلارنىڭ ئالتۇن، كۇمۇش، ئۇرانىۇم، نېفت، گاز، كۆمۈر ، تۇمۇر قاتارلىق بايلىقلىرى خىتاينىڭ ئېچكى رايونلىرىغا توشۇپ كېتىلمەكتە.

بۈگۈن تۈركىيە قاتارلىق بىرمۇنچە مەملىكەتلەردە ماخموت قەشقىرىنىڭ ئىسمى بىرىلگەن مەكتەپ، تەدقىقات ئىنىستىتۇتى ۋە كوچىلىرى مەۋجۇت بولسىمۇ، شەرقى تۈركستاندا ماخموت قەشقىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسمى بىرىلگەن بىرتال مەكتەپ، بىر كوچا مەۋجۇت ئەمەس. بۇ بۈيۈك ئالىملارنىڭ شەرقى تۈركستاندىمۇ قەدرى ـ

ئەنسىرىدى، ماڭا تۈركىيەدە قېلىش ھەققىدە ئىلتىماس قىلدى ۋە باللىرىمنى تۈركىيەدە ئوقۇتۇپ ئېلىشىمنى ئارزۇ قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. شۇنداقلا ئىنىلىرىمۇ دادامنىڭ تەكلىۋىنى قوللاپ قۇۋەتلىدى. مەنمۇ ۋەتەندە خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن يۈرگۈزىلىۋاتقان ئادالەتسىز سىياسەت تۈپەيلىدىن روھى ئازاپ ۋە سىياسى سقىلىش ئىچىدە قالغان ئىدىم. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلدىم.

- دېمەك ئىنىلىرىڭىز سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇغۇلغانلارمۇ؟

- شۇنداق، دادام باللىرىمغا بىلىم بېرىشنى، ياخشى ئوقۇتۇشنى بېرىنچى ئورۇنغا قويغان ئادەم، ئىنىلىرىم ۋە سىڭىللىرىم بولۇپ ئالتىسى پەن دوكتورى، ئۇلار ئۆز مۇتەخەسسىسلىكى بويىچە ئىشلەۋاتىدۇ ۋە ئىلمى ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

- سۇلتان ماخمۇت ئاكا، مېنىڭچە سىزنىڭ تۈركىيەدە قېلىشىڭىزنىڭ يەنە قانداقتۇ بىر باشقا سەۋەبى بارەدەك قىلىدۇ...؟

- مۇمكىن، خىتاي ھاكىمىيىتى 1950- يىللىرى مۇئارىپ سىستېمىنى ئىلگىرى كېڭەش ئىتتىپاقىدىكى (سوۋېت ئىتتىپاقى) مۇئارىپ سىستېمىسىغا ئوخشاش يول بىلەن ئېلىپ ماڭىدى. كېيىنرەك، مېنىڭچە، دۇنيانىڭ ھېچبىر دۆلىتىدە ئۇچراشمايدىغان، مۇزېدۇڭچە سىستەمگە كۆچتى، مۇئەللىملەرگە بىرىلگەن ھەر قانداق ئاتاق ـ ئۇنۋانلار كۆچىدىن قالدۇرۇلۇپ ھەممىسى ـ مەكتەپلەردىكى مۇئەللىملەرمۇ، ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدىكى ئوقۇتقۇچى-پروفېسورلارمۇ ـ خەلق مۇئەللىملىرى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. شۇڭلاشقا مەن دوتۇرلۇق تەھسىلى كۆرۈپ دېھسىتارتسىيە قىلىشمىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىگىنى چۈشەندىم، ئەندى تۈركىيەدە مەن بۇ مەقسىدىمگە بىمالال يېتتىم، مۇمكىن شۇ سەۋەپ بولغاندۇ.

- شۇنداق قىلىپ، سىز تۈركىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالدىڭىز...؟

- ھە، شۇنداق، مېنىڭ مۇنداق قارارغا كېلىشىمگە دەررۇ ئىستانبۇل ئۇنۋېرسىتېتىدىن ماڭا قىلغان تەكلىپىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىدى. مەن تۈرك ئىستۇدېنتلىرىغا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىدىن دەرس بېرىشكە باشلىدىم.

- ئۇيغۇر تىلىدىن ؟ !

- ئۇ يەردە تۈركى تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى، تىلىنى، ئۆرپ- ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنى تەدقىق قىلىش ۋە تەرەققى ئەتكۈزۈشكە تۇراقلىق كۆچۈل بۆلۈنۈدۇ، ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا تاتار

ئورتاق نىشان ئاستىدا ئىتتىپاقلىشايلى

(رىپورتاژ)

گىزىتىمىزدە خەۋەر قىلىنغىنىدەك يېقىندا «ئۇيغۇر ئاۋازى» گىزىتىنىڭ ژورنالىستلىرى تۈركىيەدىن كەلگەن مېھمان فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتۇرى، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن ئۇچرىشىش هارپىسىدا مۇخبىرىمىز سۇلتان ماخمۇت ئەشقىرىگە بىر نەچچە سوئال بىلەن مۇراجىئەت قىلدى. «ئۇيغۇر ئاۋازى گىرىتى» 1992- يىلى 11- ئىيۇل ئالمۇتا.

-سۇلتان ماخمۇت ئاكا! سىز ئەسلى شەرقى تۈركىستانلىق ئىكەنسىز، شۇڭلاشقا قانداقلارچە تۈركىيەگە بېرىپ قالغانلىغىڭىز گىزىتخانىلارنى قىزىقتۇرسا كېرەك...

- ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. 1973- يىلى مېنىڭ بارى – يوقى ئالتە ئايلىق ۋاقتىمدا دادام بىلەن مومام (چوڭ ئانام) سۇئۇدىيە زەربىستانغا پۈتكۈل دۇنيا مۇسۇلمان ئەھلىنىڭ مۇقەددەس جايى – مەككىگە ھەج قىلىش ئۈچۈن كەتكەن ئىكەن، بىراق يولنىڭ يىراقلىغىدىن بولسا كېرەك ئۇلار ھەج قىلىش ۋاقتىغا ئۇلگىرەلمىگەنلىكتىن، يەنە بىر يىل نۆۋەتتىكى ھەج قىلىشنى كۈتۈشنى قارار قىلدۇ. كېيىن چىگىرا بېپىلىپ قالدۇ – دە ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كىلەلمەيدۇ ۋە شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەن دادام بىلەن 45 يىلدىن كېيىن يەنى 1982- يىلى 17- ئاۋغۇست كۈنى يۈزكۆرۈشتۇم. دادام مېنى مەخسۇس تەكلىپ نامى بىلەن تۈركىيەگە تەكلىپ قىلدى. .. شۇ يىلى ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن سەئۇدىيە ئەربىستانغا باردۇق، ئۇ يەردە ھەج قىلدۇق، ئۇرۇق – تۇققانلار بىلەن كۆرۈشتۇق، تۈركىيەگە قايتىپ كېلىپ ئىستانبۇلدا ئولتۇراقلىشىپ قالدۇق.

- تۈركىيەدە قېلىشىڭىزنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقراق بىلگىمىز كىلىدۇ؟

- مەرھەمەت، ھىچقانداق مەخپىلىك يوق، دادامنىڭ يېشى يېتىپ قالغانلىقتىن ئۇ، يەنە كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتى بولمامدىكىن دەپ

ئستۇدېنتلىرىغا، ئۇلارنىڭ سانى ھازىر قىرىق، ھەر ئايدا ئستىپېندىيە (ياردەم پۇلى) تۆلەيمىز. ۋەخىنىڭ ئۆز ژورنالىمۇ بار، ئۇ «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» نامى بىلەن يىلدا تۆرت قېتىم ئىگىلىز، ئەرەپ تىلى ۋە تۈرك ھەم ئۇيغۇر شۇۋەسىدە چىقىدۇ ۋە دۇنيانىڭ ئاتمش دۆلتىگە تارايدۇ. ئەلۋەتتە ۋەخىنىڭ پائالىيىتى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بىز 1988- يىلى ئاپرىل ئېيىدا شەرقى تۈركىستان مەسىلىسى بويىچە چوڭ خەلقارا سىمپوزيۇم ئۆتكۈزدۇق، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئالاھىدە بولدى. مۇنداق خارەكتىرگە ئىگە كونفىرانسىيە ۋە سىمپوزيۇملارنى ئۆتكۈزۈش تۇراقلىق يولغا قويۇلغان.

- مەلۇم بولۇشچە، تۈركىيەدە «شەرقى تۈركىستان مۇھاجىرلىرى جەمئىيىتى» بار، ئۇنىڭ سىلەرنىڭ فوندتىن پەرقى نىمە؟

- ئۇنىڭ ئاساسى مەقسىدى شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى دۇنيا خەلقىگە يەتكۈزۈش، ئۇنىڭ رەئىسى ئابدۇلۋەلىجان، قازاق تۈركلىرىدىن. ئۇمۇ بىزنىڭ ۋەتەنداش، ئابدۇلۋەلىجاننىڭ رەئىسلىگىدە «شەرقى تۈركىستان مۇھاجىرلار جەمئىيىتى» مۇ ئاكتۇ ئىش ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. بىز مۇھىم مەسىلەرنى بىرلىشىپ ئەمەلگە ئاشۇرىۋاتىمىز.

- بىزگە نامەلۇم بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە باشقا جەمئىيەتلىرى بارمۇ؟

- سىلەرگە مەلۇم ياكى مەلۇم ئەمەسمۇ ئۇ تەرپىنى بىلەلمىدىم، ئامما قەيسىرىدە 1989- يىلى «شەرقى تۈركىستان مەدەنىيىتى ۋە ھەمكارلىق جەمئىيىتى»قۇرۇلدى، ھازىرمۇ ئۇ جەمئىيەت بىز بىلەن ھەمكارلىقتا ئىشلىۋاتىدۇ.

- كەچۈرەسىز، قەيسىرى ۋىلايىتىدىمۇ ئۇيغۇرلار بارمۇ؟

- قەيسىرىدە بىر مەھەللىگە زىچ ئورۇنلاشقان مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇر بار، قەيسىرىدىكى ئۇيغۇرلار 1962- 1963- يىللىرى شەرقى تۈركىستاندىن ئافغانىستانغا كۆچۈپ چىققان، 1965- يىلى ئافغانىستاندىن تۈركىيەگە كۆچۈپ كەلگەن، ئۇ يەردە ئافغانىستاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشى قىيىن بولغانلىقتىن، ئۇلار تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە كۆچۈرۈپ كىتىش ئىلتىماسىنى قىلغان، شۇ ئىلتىماسقا بىنائەن تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئۇلارنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، بىر مەھەللىگە ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇيۇ سېلىپ بەرگەن، پۇل ياردەمى قىلغان.

- دېمەك تۈركلەر ئۇيغۇرلارنى ياتسىنمايدىكەندە...

تۇركلىرىنىڭ، قازاق تۇركلىرىنىڭ، ئۆزبەك تۇركلىرىنىڭ، قىرغىز تۇركلىرىنىڭ، ئەگ مۇھىمى ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ تىلىنى ئۆگۈنۈش ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە. شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەركى: تۇركى تىللىق خەلقلەر تىلى ئاساسەن ئۇچ توپقا ــ غەرپ، شەرق ۋە شىمالى غەرپ تۇرك تىللىرىغا بۆلۈنۈدۇ.

ـ سىز ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس بېرىش بىلەنلا چەكلىنمىسىڭىز كېرەك؟

ـ ئەلۋەتتە، ئىلمى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمەن. ئۇنىۋېرسىتېتىدە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۇركچىسىدە پىئىللەر» ماۋزۇسى بويىچە دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەمنى ياقلىدىم، شۇنداقلا تۇرك ئىستۇدېنتلىرى ئۈچۈن تۇركىيە تۇركچىسىدە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۇركچىسى گىرامماتىكىسى» دېگەن 270 بەتلىك دەرسلىك كىتاپ يازدىم. بۇ كىتاۋىم ئورخۇن نەشرىياتى»دا بېسىپ تارقىتىلدى. شۇنداقلا جەمىيەتلىك ئىشلار يەنە بار. مەسىلەن: مەن «شەرقى تۇركىستان ۋەخپى»نىڭ (فوندىنىڭ) مۇئاۋىن رەئىسى.

ـ سىز شۇنداقلا شائىر ئىكەنسىز؟

ـ شەرقى تۇركىستاندا تۇرت شىئېرلار توپلىمىم نەشر قىلىنغان ئىدى. تۇركىيەدە شىئېرلىرىم مەتبۇئاتتا پات ــ پات ئېلان قىلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمدى ئاز كۇنلەردە تۇركىيەدە دەستلەپكى شىئېرلار توپلىمىم يۇرۇق كۆرمەكچى.

ـ ئەيتماقچى، سىز مۇئاۋىن رەئىس بولغان فوند توغۇرلۇق گىزىتىمىزدە ئىلگىرى خەۋەر بېرىلدى. لېكىن ئۇلاردا فوندنىڭ ئەسلى پائالىيىتى ئېنىق يورۇتۇلمىدى، دەپ ئەيتىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا سىز «شەرقى تۇركىستان ۋەخپى توغۇرلۇق تەپسىلى ئەيتىپ بەرسىڭىز؟

ـ «شەرقى تۇركىستان ۋەخپى» دەپ دەستلەپ 1978 ــ يىلى قۇرۇلغان ئىدى. ئاردا ئۇنىڭ ئىشى توختاپ قالدى. ئەمدى 1986- يىلى ۋەخپىنىڭ تەسىسى قۇرۇلتايى بولۇپ رەئىسلىگىگە پىنسىيەگە چىققان گېنېرال مەخمەمەت رىزا بېكىن، مۇئاۋىن رەئىسلىگىگە مەن سايلاندىم. «شەرقى تۇركىستان ۋەخفى»نىڭ ئاساسى مەقسىدى تۇركىيەدىكى ۋەتەنداشلىرىمىزنىڭ مەدەنى، ئىجتىمائى ھاياتىنى تەرەققى ئەتكۈزۈشكە قارىتىلغان، ھازىر بۇ ۋەقىق ئاكتىۋ پائالىيەت ئىلىپ بېرىۋاتىدۇ. بىز تۇركىيەدە شەرقى تۇركىستانلىق بىلىم ئادەملىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈۋاتىمىز، پۈتكۈل تۇركىيە بويىچە ئۇيغۇر

- مېنىڭچە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن قازاقىستانغا تەرەققىياتنىڭ تۈركچە ئۇسۇلى يېقىنراق، چۈنكى بۇ ئۇسۇل ھەم غەرپنىڭ ھەم شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى، تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركىيە غەرپ بىلەن شەرقنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىي ۋە سىياسى ئالاقىسىدا كۆپرەك خىزمىتىنى ئاتقۇرىۋاتقان دۆلەت.

- سىز ئالمۇتىغا رەسمى سەپەر بىلەن كەلدىڭىزمۇ؟

- ياق، مەن ئەسلىدە تاتارىستاننىڭ مەركىزى قازان شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقارالىق VI نۆۋەتلىك تۈرك شۇناسلىق كونگرېسىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن ئىدىم، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئالمۇنىغا كەلدىم، مەقسىتىم ئۆزەم ئىلگىرىدىن كۆرۈشۈشنى ئارمان قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن قازاقىستاننى زىيارەت قىلىش.

- سىز قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاياتى، جۇملىدىن سىياسى ھاياتى بىلەن تونۇشقان بولسىڭىز كېرەك، پىكرىڭىزنى بىلگۈمىز كىلىدۇ؟

- ئەيتماقچى، مەن «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» نىڭ تەسىس قۇرۇلتايىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتىم، دەرھال شۇنى ئەيتايكى: «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» غەمۇ، يۇسۇپ بەگ مۇخلىسىنىڭ رەھبەرلىگىدىكى، «شەرقى تۈركىستان بىرلىك سېپى كومىتېتى»گەمۇ ھىسداشلىق بىلدۈرىمەن، بىراق بۇ، مەن ھەر ئىككى تەشكىلاتنى پۈتۈنلەي قوللاپ ــ قوۋۇتىلەيمەن، باشقىسىنى قوللىمايمەن دېگەنلىك ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتلەر ئارا ئېتتىپاقى دائىرىسىدە بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ بىرلىشىش كېرەك ياكى بۇ تەشكىلاتلار ئورتاق ئۇلۇق نىشان ئاستىدا ئېتتىپاقلىشىشى شەرت. شۇنداق بولغان تەقدىردىلا ھەر بىر تەشكىلات ئۆزىنىڭ نىزامنامىسى تەلەپلىرى روھىدا ھەرىكەت قىلالايدۇ ۋە ۋەتەن داۋاسىدا يېڭى مۇۋاپپىقىيەتلەر قازىنالايدۇ.

سوھبەتنى يۈرگۈزگەن ئىبراھىم باراتوۋ.

1992- يىلى 7 - ئاينىڭ 10- كۈنى. ئالمۇتا ــ قازاقىستان

- ھېچقانداق ياتسىنىش يوق، ئۇمۇمەن تۈركىيەدە ھېچكىم مىللەت ئايرىمايدۇ. بارلىق تۈركى خەلقلەرنى بىر تۇققان بىلىپ بىر دەرەختكە قىياس قىلىدۇ.

- تۈركىيەدە ئۇيغۇر مەكتەپلىرى بارمۇ؟

- يوق، بالىلىرىمىز تۈرك تىلىدا ئوقۇيدۇ. پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس، بارلىق تۈركى تىللىق خەلقلەرنىڭمۇ ئۆز شۇڭەسى بويىچە بىلىم بېرىدىغان مەكتەپلىرى يوق، ئەمما ئۆز شۇڭەلىرى كۆرۈسلاردا ئۆگۈتۈلىدۇ.

- تۈركى تىللىق ئەمەس خەلقلەرنىڭ بالىلىرىمۇ تۈرك تىلىدا ئۇقامدۇ؟

- ياق، مەسىلەن تۈركىيەدە مەلۇم ساندا ئەرمەنلەر بار، ئۇلارنىڭ بالىلىرى باشلانغۇچ ۋە ئورتا مەكتەپ دەرسلىرىنى ئەرمەنى مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدۇ.

- سۇلتان ماخمۇت ئاكا، يۇشۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، تۈركىيەدە ئىلگىرىكى كېڭەشلەر ئېلىنىڭ تۈركى خەلقلەر جۇمھۇرىيەتلىرىگە قارىغاندا دىنغا ئىتىقاد قىلىش خېلىلا ئۇستۇن، شۇنداق ئىكەن، مۇنداق بولۇشنىڭ ئاساسى سەۋەبى نىمە دەپ ئويلايسىز؟

- تۈركىيە ئاھالىسىنىڭ 98 پىرووسېنتىنىڭ كۆپىرەكىنى مۇسۇلمانلار تەشكىل قىلىدۇ. تۈركىيەدە ئىسلام دىنىنى تەشۇىق قىلىش ناھايىتى ياخشى يولغا قويۇلغان، ھەتتا دۆلەت تىلىۋىزىيوندا «دىن ــ ئەخلاق» دېگەن مەخسۇس پىروگرام بار، مېچىتلەرنىڭ ئىشىگى دىنغا ئىتىقاد قىلغۇچىلار ئۈچۈن ھەر دائىم ئوچۇق، دىنغا ئەركىنلىك بېرىلگەن، بىراق ھېچقانداق مەجبۇرلاش يوق، ھەركىمنىڭ ئىتىقاد ئەركىنلىگى ئۆزىدە، ھېچقاچان، ھېچكىم سېنى قولۇڭدىن يۆتۈلەپ مېچىتكە ئاپارمايدۇ. ئۇمۇمەن مۇسۇلمان ئەھلى ئۈچۈن ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد قىلىپ، ئۇنىڭ بەش پەرزىنى ئۆتەش ئەركىنلىگى تۈركىيەدىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپقان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بىراق بۇ دىن ــ دۆلەت ئىشىغا، دۆلەت دىن ئىشىغا ئارىلىشىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، دۆلەت ئۈچۈن پارلىمېنتنىڭ قارارىنى ئورۇنلاش قانۇنى نەرسە، دىن بولسا ئۆز يولى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىتىقات ئەركىنلىگى بويىچە داۋام قىلىدۇ.

- ھازىر ئۆز مۇستەقىللىقىغا ئىگە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن قازاقىستان تەرەققىياتىنىڭ تۈرك ياكى ئەرەپ شەكلىنىڭ قايسىسى قۇبۇل قىلىشى كېرەكلىگى توغرۇلۇق گەپ نۇرغۇن بولۇۋاتىدۇ، بۇ مەسىلىگە سىزنىڭ كۆز قارىشىڭىز قانداق؟

خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى رادئىو، تېلېۋىزىيون ۋە گېزىت ـ ژورناللىرى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىگە تەھدىت ماھىيىتىدىكى تەشۋىقاتلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن داۋام ئەتتۈرمەكتە.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى ۋە ئۇلارنىڭ چەتئەللەردىكى ۋەكىللىك ئورگانلىرى «شىنجاڭدىكى (شەرقى تۈركىستاندىكى) يەرلىك خەلقلەرنى خىتاي ھاكىمىيىتىدىن رازىدۇر، نارازى بولغانلار ئازسانلىق مىللى بۆلگۈنچى كۈچلەردۇر» دېمەكتە.

ھەقىقى ئەھۋال خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئېتىقىنىغا ئوخشاش بولسا، بۇ قەدەر جىددى تەدبىرلەر ۋە تۈيۈقسىز قولغا ئېلىشلار، ئۆلۈم جازاسىغا ئارقا ـ ئارقىدىن ھۆكۈم قىلىشلار، قۇراللىق ئەسكەرلەر بىلەن كىچە ـ كۈندۈز چارلاش ئېلىپ بېرىشلارنىڭ سەۋەبىنى نېمە دەپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىر مىللەت قۇراللىق ھەربىي كۈچ بىلەن ئىكىنجى بىر مىللەتنىڭ يەر ـ زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇ مىللەتنى پۈتۈن ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم ھالدا ياشاشقا مەجبۇرلىسا، ئۇ مىللەتنىڭ توپراقلىرىدىكى يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ئۆزىنىڭ توپراقلىرىغا توشۇپ كېتىۋاتسا، بۇ بايلىقلارنىڭ ئىگىسى بولغان مىللەت، ئاچ ـ يوقسۇل ھالدا كۈن كۆچۈرۈشكە قىستىلىۋاتسا، بۇنىڭ بىلەن چەكلىنىپ قالماي ئۇ مىللەتنىڭ توپراقلىرىنى ئاتوم بومبىلىرى، بىولوگىيە ـ خىمىيەۋى قۇرالارنىڭ سىناق مەيدانى قىلىپ، ئۇلارنى ئىرقى قىرغىنچىلىققا ئۇچرىتىۋاتسا، بۇ خىل زۇلۇم ۋە بېسىمدىن مەمنۇن ۋە رازى بولۇپ بۇ ھەقسىزلىقنى داۋام قىلدۇرىۋاتقانلارغا ئالقىش ياغدۇرغان بىرەر مىللەت بارمىدۇ بۇ دۇنيادا؟!

ھەممىگە مەلۇمكى؛ ئاسىيانىڭ نېفت، تەبىئى گاز، ئۇرانىۇم، تۇمۇر، كۆمۈر، ئالتۇن جەھەتتىن ئەڭ باي مەملىكىتى بولغان شەرقى تۈركىستان ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئەھەمىيەتكە ئىگە بىر جايدۇر.

خىتاينىڭ كېلەجىگى دەپ قارىلىۋاتقان نېفت دېڭىزى شەرقى تۈركىستاندا بولۇپ، شەرقى تۈركىستان دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ نېفت رايونلىرى تىزىملىگىگە قەيت قىلىنغان. ھازىر شەرقى تۈركىستاننىڭ بەش رايوندا **275,000** كۇۋادىراتنى كىلو مېتىرلىك ھەجمدىكى يەرلىردىن نېفت چىقىرىلماقتا. يالغۇز تارىم ۋە جۇڭغارىيە ۋادىسىدا **453** نېفت مەيدانى ۋە **18** تەبىئى گاز مەيدانى مەۋجۇتتۇر.

شەرقى تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى

(1992- يىلى 12- دېكابىردا ئىستانبۇلدا ئېچىلىدىغان شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى مۇناسىۋىتى بىلەن.)

سۆزىتىلەر ئىتتىپاقىدا كومۇنىزىمنىڭ چۆكۈشى، سوۋېت ئىمپېراتورلۇغىنىڭ پارچىلىنىشى يۈگۈسلاۋىيە فېدرال دۆلىتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى، خىتاي سوتسىيال جاھانگىرلىگىنى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرى ئۈستىدىكى ئەندىشە ۋە بىئارامليغى سەۋەبىدىن قاتتىق چوچۈتۈپ، كىچىلىرى ئۇخلىيلماس ھالغا كەلتۈرمەكتە. خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىك گۇروھى، شەرقى تۈركىستان، تىبەت ۋە ئىچكى موڭغۇلىستان قاتارلىق رايونلاردىكى كونترولىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، بۇ رايونلارغا يېڭى ئەسكىرى قۇۋۋەتلەر ئۆەتىشتىن باشقا، ھەر خىل شەكىلدىكى بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى يولغا قويماقتا. ئىگەللەنگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ دىكتاتۇرلىغى ۋە زوراۋانلىغىغا قارشى ئىنسانى ھەق - ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلىش يولىدا بىرەر ھەرىكەت ئېلىپ بارسا، ئۇلارنى شۇھامان قانلىق بىر شەكىلدە باستۇرۇش ئۈچۈن ساقچى قىسىملىرى ۋە بېسىقتۇرغۇچى ئورگانلارنى تەشكىللىمەكتە. بىزگە يېتىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا خىتاي قۇراللىق ئەسكەرلىرى گۇرۇپلارغا بۆلۈنۈپ پىيادە ۋە ماشىنالار بىلەن شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن، غولجا قاتارلىق شەھەرلىرىدە كوچا - كوچا ئايلىنىپ كىچە - كۈندۈز چارلاش ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزگە تەھدىد سالماقتا.

خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن يېتىشتۇرۇلگەن ۋە ئۇلارغا سادىق بولغان جاسۇسلار جەمئىيەتنىڭ ھەر بىر ساھالىرىدا ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنپەرۋەر، ۋىجدانلىق، ئىمانلىق كىشىلەرنى كۆزەتمەكتە ۋە بۇ خىل ئىنسانلار ھوقۇقىدە خوجايىنلىرىغا مەلۇمات بېرىپ ئۇلارنى قولغا ئالدۇرۇش، سۈرگۈن قىلىش، ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت جازالار بىلەن مىللى ئىرادىلىرىنى سۇندۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن جىددى پائالىيەت ئېلىپ بارماقتا.

ئىگە بۇلالماي خارلىنىۋاتقان ئەھۋالدا قانداقلارچە خىتاي ھاكىمىيىتىدىن خۇرسەن بولسۇنكى؟

شەرقى تۈركىستاندا خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى خەلقىمىزگە يۇقىرى سىياسى بېسىم ۋە زۇلۇم سىياستى يۈرگۈزمەكتە. خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى ئۇلارنىڭ بۇ ھەقسىز سىياستىدىن نارازى بولغان شەرقى تۈركىستانلىقلارنى قولغا ئېلىپ تۈرمىلەرگە سولىماقتا ۋە يوقىلاڭ باھانىلار بىلەن ئۆلتۈرمەكتە.

خىتاي ھاكىمىيىتى 1990 ـ يىلى ئاپرىل ئېيىدا يۇزبەرگەن بارىن ۋەقەسىگە ئىشتىراك ئەتكەن دېگەن باھانە بىلەن بىر قانچە مىڭ كىشىنى قولغا ئالغان ۋە 17 نەپەر شەرقى تۈركىستانلىق ئۇيغۇر ياش يىگىتلىرىگە ئۆلۈم جازاسى بەرگەن ۋە شەرقى تۈركىستانلىق ياشلاردىن 33 نەپەرنى 3 يىل بىلەن 10 يىل ئارىسىدىكى قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان.

ئۇرۇمچى رادىئوسىنىڭ 1992- يىلى 12- ئىيۇن كەشتىكى خەۋىرىگە قارىغاندا شەرقى تۈركىستانىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە تۇغۇش ئېقتىدارىدىكى 380 مىڭ ئايالنىڭ يۇزدە 16 پىرسەنتىنى يەنى 70 مىڭ ئايال ئوپىراتسىيە قىلىنىپ تۇغماس قىلىۋېتىلگەن، خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى «ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنت تېپىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دېگەن بەلگىلىمە بويىچە ھامىلدار بولۇپ قالغان ئاياللارنىڭ قوسىغىدىكى بالىلارنى ئوپىراتسىيە قىلىپ ئېلىپ تاشلىماقتا. بۇ جەريانداا بەزى ئاياللار ئۆلۈپ كەتمەكتە.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا شەرقى تۈركىستاندا بىر ئىنسانلىق فاجىئەسى يۈز بەرمەكتە. دۇنيا كەچۈرۈم تەشكىلاتى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش بىلەن 1992 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى شەرقى تۈركىستاندا يۈزبەرگەن ئىنسان ھەقلىرىگە خىلاپ بولغان ھەرىكەتلەر ماۋزۇلۇق دوكلات ئېلان قىلىپ خىتاي ھۆكۈمىتىنى ئاگاھلاندۇردى. ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرىغا قىلچە ئىتىۋار قىلمىغان خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىرى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ئۈستىدىكى زۇلۇم ۋە جازالاش سىياستىنى شىددەتلىك ھالدا ئىجرا قىلماقتا.

خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ مەقسىدى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى ئىرقى جەھەتتىن يوقۇتۇپ تاشلاش تەدبىرلىرىگە باش ئۇرۇپ، بۇ خەلقنى كۈنسىرى كۆپىيىۋاتقان خىتاي نوپۇسى ۋە خىتاي مەدەنىيىتى بىلەن ئىرىتىپ، ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى قۇرۇتۇشتىن ئىبارەت.

شەرقى تۈركستاندىكى نەفت زاپاسىنىڭ مىقتارى 60 مىليار توندىن 100 مىليار تونغا قەدەر تەخمىن قىلىنماقتا. شەرقى تۈركستانىنىڭ نەفت ۋە تەبىئى گاز چىقىدىغان يەرلىرىنىڭ يۈز ئۆلچىمى فرانسىيە ۋە ئالمانىيە توپراقلىرىنىڭ توپلام يۈز ئۆلچىمىگە باراۋەر بولۇپ 740 مىڭ كۋادراتنى كىلومېتردۇر.

شەرقى تۈركستاندا 118 خىل مەدەن مەۋجۇت بولۇپ، بۇ قىممەتلىك مەدەنلەر چىقىرىلىپ، خىتاينىڭ ئىچكى رايونلىرىغا توشۇلماقتا. شەرقى تۈركستانىنىڭ 56 ناھىيىسىدە سۇپىتى يۇقىرى بولغان ئالتۇن كانلىرى مەجۇت بولۇپ، بۇ ئالتۇنلار داۋاملىق خىتاينىڭ ئىچكى مەركىزى رايونلىرىغا توشۇپ كېتىلمەكتە.

شەرقى تۈركستانىنىڭ مۇنبەت ۋە بايلىغى مول توپراقلىرىدا يېڭى خىتاي شەھەرلىرى قۇرۇلۇپ، بۇ يەردىكى يېزا ئىگىلىك ۋە سانائەت مۇئەسسەسلىرىگە خىتاي كۆچمەنلىرى يەرلەشتۈرۈلمەكتە. بۇ مۇنبەت، باي توپراقلارنىڭ ئىگىلىرى بولغان شەرقى تۈركستان تۈركلىرى ئىشسىزلىق ئىچىدە پەرىشان بولماقتا ۋە قېقىندى — سوقۇندى بولۇپ خارلانماقتا.

شەرقى تۈركستان بايلىغى مول بىر توپراق بولسىمۇ، بۇ بايلىقلار خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن قوللىنىلماقتا. بۇگۈن شەرقى تۈركستانلىقلارنىڭ يىللىق كىرىمى كىشى بېشىغا ھىساپلىغاندا 430 يۈەن بولۇپ يەنى 54 ئامېرىكا دوللىرىغا تەڭدۇر.

ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا شەرقى تۈركستان تۈركلىرى باي، مۇنبەت توپراقلىرى ئىچىدە يوقسۇللۇق، گادايلىق گىردابىدا ئازاپ چەكمەكتە. بۇ خىل بىر ئەھۋالدا شەرقى تۈركستانلىقلارنىڭ خىتاي ھۆكۈمدار گۇروھىدىن مەمنۇن بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

بىر مىللەت ئىشغال قىلىنغان توپراقلىرىدا ئەسىر ۋە ئەجنەبىگە ئۇخشاش ياشاشقا مەھكۇم قىلىنىپ مەجبۇرى ھالدا تۇغۇش چەكلىمىسىگە ئۇچرىتىلسا، بۇ چەكلىمىگە ماسلاشمىغانلار ھەر خىل شەكىلدە جازالاندۇرىلسا ۋە بۇ ئۆلكىنىڭ توپرىغى كەڭ، نۇپۇس سانى ئاز دېيىلىپ ھەر يىلى يۈزمىڭلارچە خىتاي كۆچمەنلىرى بۇ توپراقلارغا كەلتۈرۈلۈپ يەرلەشتۈرۈلسە، تالا مۇشۇكى ئۆڭ مۇشۇكىنى قوغلىغاندەك خىتاي كۆچمەنلىرى ياخشى يەر، ياخشى ئىش ۋە ياخشى ئىمكانلار بىلەن تەمىن قىلىنىپ بۇ ۋەتەننىڭ ئەھلى، ھەقىقى ئىگىلىرى ھېچبىر ئىمكانىيەتكە

ئىمپېراتورلىغىمۇ ئۇ مەملىكەتتە يالقۇنلىنىۋاتقان دېموكراتىك ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە مۇتلەق بىر كۈنى گۈمران بولۇپ پارچىلىنىپ كېتىدۇ. شەرقى تۈركىستان بىر كۈنى چوقۇم ھۆررىيەت ۋە مۇستەقىللىققا ئېرىشىدۇ.

بىز شەرقى تۈركىستان تارىخىدا بىرىنجى قېتىم مەملىكەت سىرتىدا ئۆتكۈزىلىدىغان «1- خەلقارا شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى»نىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىغا ئىگە بولۇشى ۋە مىللى ئازاتلىقنىڭ خەۋەرچىسى بولۇشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

جەنابى ئالاھتىن تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ قۇرۇلتايغا مۇۋاپىقىيەتلەر تىلەيمىز.

(بۇ ماقالە تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئورتا شەرق گىزىتىسىنىڭ 1992- يىلى 12 ـ دىكابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

دەۋرىمىز كونا ـ يېڭى مۇستەملىكىچىلىگىنىڭ گۈمران بولۇش، مەزلۇم ۋە ئاسارەت ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش دەۋرىدۇر. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ تارىخى ئېقىمىنى توسۇپ ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى، شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق ئاساسىدا ھەققانى كۈرىشىنى قەتئى تەۋرەنمەس ئىرادىسى بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشىغا باغلىقتۇر. ئىككىنجى بىر تەرەپتىن مىللى مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن تۈرك دۇنياسى، ئىسلام ئالىمى ۋە ھۆررىيەت، ئەركىنلىك تەرەپدارى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆچلۈك ھالدا قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە باغلىقتۇر.

1992 ـ يىلى 12- 14- دىكابىر تارىخلىرى ئارىسىدا شەرقى تۈركىستان ۋەخپىنىڭ باشلامچىلىغى ۋە شەرقى تۈركىستان كۆچمەنلەر جەمئىيىتى، قەيسىرى شەرقى تۈركىستان مەدەنىيەت ۋە ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «1- خەلقارا شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى» ياۋروپا، ئامېرىكا، ئورتا شەرق، ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە ئاۋىستىرالىيەدىكى شەرقى تۈركىستان جەمئىيەتلىرى ۋە كومىتېتلىرى ۋەكىللىرىنى بىر جايغا توپلاپ ئورتاق مۇزاكىرە ئارقىلىق خىتاي ئېمپېرىيالىزمىغا قارشى ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشنىڭ ئورتاق ستراتېگىيەسى ۋە تاكتىكىسىنى بەلگۈلەپ چىقىش ۋە ئورتاق ھەرىكەت ئارقىلىق شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى خەلقارا داۋا سەۋىيەسىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.

بۇ قۇرۇلتاي خىتاي ھاكىمىيىتى ئاسارىتى ئاستىدا خورلىنىۋاتقان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ئۈچۈن ئۈمىت، كۈچ- قۇۋۋەت ۋە ئىلھام قاينىغى بولۇشىدا شەك ـ شۈبھە يوقتۇر.

بۇ قۇرۇلتاي 25 مىليون شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ھۆررىيەت يولىدىكى ئىرادىسىنىڭ جاراڭلىق ساداسىنى پۈتۈن دۇنياغا ياڭرىتىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ قەھرىمانلىرى ۋە دوستلىرىنى خۇشاللىققا چۆمدۈرىدۇ.

بۇ قۇرۇلتاي خىتاي ئېمپېرىيالىزمىنى جىددى تەشۋىشكە سېلىپ دىر- دىر تىترىتىدۇ. ئادرىيانتىك دېڭىزىدىن سەددى خىتاي سېپىلىگە قەدەر بولغان تۈرك دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسى بولغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ خىتاي ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشىنىڭ باشلانغۇچ قەدىمى بولۇپ قالىدۇ. سوۋېت قىزىل ئېمپېراتولىغىغا ئوخشاش، قىزىل خىتاي

ئەمدى چۆكۈش ۋە يىمىرىلىش مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ جاھىل قورغانلىرىدىن بىرى بولغان خىتاي كوممۇنىست ئىمپېرىيىسىگە كېلىپ قالدى. كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمرانى گۇروھى ئۇزۇنىڭ ھالاكىتىگە ئۇچراي تەن بەرمەسلىگى، مۇستەملىكە سىياسىتىدىن قولاي ۋازكەچمەسلىگى، ئۇزۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن پۈتۈن چارە ـ تەدبىرلەرگە مۇراجىئەت قىلىشى مۇمكىن.

بىز شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ چەتئەللەردىكى تەشكىلاتلىرى بۇ مۇبارەك قۇرۇلتاي ئارقىلىق بىرلىك ئىتتىپاقىمىزنى كۈچەيتىپ، شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ ستراتېگىيەلىك ۋە تاكتىك بىرىنسىپلىرىنى بەلگىلەپ، پىكىرىمىزنى، ھەركەتلىرىمىزنى ۋە قەدەملىرىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بىر مەركىزى مۇئەسسىسە قۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشۈپ، كوممۇنىست خىتاي مۇستەملىكىچىلىكىگە قارشى كۈرەشنى يېنىمۇ كۈچەيتىپ ۋەتىنىمىزنىڭ ھۆرلىگى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن بولغان كۈرىشىمىزنى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرىشىمىز لازىم ۋە بۇ ئارقىلىق شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى خەلقارا داۋا ھالىغا كەلتۈرۈپ مىللى مۇستەقىللىغىمىزنى قازىنىشىمىز كېرەك. رەھبەرلىرىمىزنىڭ ئېيتقىنىدەك مىللى مۇستەقىللىق نۆۋىتى ئەمدى شەرقى تۈركىستانغا كېلىپ قالدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىز ئىچىمىزدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان تارقاقلىق، مەزھەپچىلىك، يۇرتۇازلىق، مەنمەنچىلىك، ئىنتىزامسىزلىق، شەخسى قەھرىمانلىق ئىللەتلىرىنى تۈگۈتۈپ، ئورتاق نىشان ئاستىدا بىرلىك، ئىتتىپاقىمىزنى ئۈيۈلتاشتەك مۇستەھكەم قىلىشىمىز كېرەك. ھەر بىر ئىشىمىزنى، ھەربىر پائالىيىتىمىزنى كوللېكتىۋ ئەقىل ـ پاراسەت كوللېكتىۋ رەھبەرلىك ئاساسىدا توغرى مۇۋاپىقلىيەتلىك ھالدا ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى، مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا زور نەتىجىلەر قازىنالايمىز. خەلقىمىزنىڭ كۈتكەن ئۈمىت ئارزۇسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايمىز. شۇنداقلا تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسى، دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك تەرەپدارى بولغان غەرپ دۇنياسىنىڭ قوللاپ، قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولالايمىز.

مەن شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيىنىڭ خەلقىمىزگە ئۈمىت ـ ئىشەنچ بېغىشلاش قۇرۇلتىيى، ئىتتىپاقلىق قۇرۇلتىيى، غالىبىيەت قۇرۇلتىيى، يېڭى بىر تارىخى دەۋرنىڭ ئىشىگىنى ئېچىش قۇرۇلتىيى، بولىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

قۇرۇلتايىمىزنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقلىق ۋە غالىبىيەت قۇرۇلتايى بولۇشىنى ئۇمىت قىلىمەن

(1992- يىلى 12- دېكابىر كۈنى شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتايىنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

مەن ئالدى بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كېلىپ قۇرۇلتايىمىزغا قاتنىشۋاتقان بارلىق ۋەكىللەرگە سالام يوللايمەن ۋە تۈركىيەدىكى ھەرقايسى پارتىيە ۋە جەمئىيەتلەردىن قۇرۇلتايىمىزنى تەبرىكلەش ئۈچۈن كېلىپ بىز بىلەن بىللە بولۇۋاتقان رەھبەرلەرگە ئالى ھۆرمەت ئىھتىرامىمنى بىلدۈرىمەن.

شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۆزۈندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كەلگەن شەرقى تۈركىستان تارىخىدا ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان زور تارىخى ۋە رىئال ئەھمىيەتكە ئىگە خەلقارالىق شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى بۈگۈن ئىستانبۇلدا ئېچىلىۋاتىدۇ. مەن شەرقى تۈركىستان ۋەخپى نامىدىن بۇ قۇرۇلتايىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن قۇرۇلتايغا زور مۇۋەپپەقىيەتلەر تىلەيمەن.

بىزنىڭ قۇرۇلتىيىمىز دۇنيا ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرى تېخىمۇ زور ئىتىۋار قازىنىۋاتقان، كونا ـ يېڭى مۇستەملىكىچىلىگىنىڭ ئاخىرقى قورغانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يىمىرىلىۋاتقان يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرىدە، يېڭى بىر تارىخى ۋەزىيەتتە ئېچىلماقتا. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك رۇسىيەنىڭ مۇستەملىكە سىياسىتى بىلەن كوممۇنىزىم ئىدىئالوگىيىسىنىڭ بىرلەشتۇرۇلىشىنى ئاساس قىلغان سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئۆز بېشىدىن چۆكۈش، يىمىرىلىش جەريانىنى ئۆتكۈزۈپ يېقىندا پارچىلىنىپ كەتتى. غەربىي تۈركىستاندىكى قېرىنداشلىرىمىزدىن ئۆزبەكلەر، قازاقلار، قىرغىزلار، تۈركمەنلەر ۋە كافكازىيەدىكى ئازەربايجان تۈركلىرىمۇ ئۆزىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقلىرىغا ئېرىشتى ۋە ئۆز سوۋېرىن ھوقۇقىغا ئىگە مىللى دۆلەتلىرىنى قۇرۇۋالدى. بۇ دۆلەتلەر .نۇرغۇن مەملىكەتلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى. بۇ مۇستەقىل دۆلەتلەر خەلقارا تەشكىلاتلارغا ئەزا بولۇپ كىردى ۋە بۇ ھادىسە كوممۇنىست خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋەتتى. شەرقى تۈركىستانلىقلارنى ۋە دۇنيادىكى ھۆرىيەت تەرەپدارلىرى بۇلغان مەملىكەت خەلقلىرىنى ھاياجانلاندۇرۇپ خۇشاللىققا چۆمدۈردى.

باشقا مىللەتلەردىن يوق ھېچ پەرقىمىز،
ئىستىقلال تەبىكى بىزنىڭ ھەققىمىز،
بۇ ھەقنى ئېلىشقا ھەقلىق خەلقىمىز
بەرمەيمەن دېگەنگە دولقۇن قەھرىمىز،
سالام سىزگە جەسۇر ۋەتەندىشلىرىم.

سىز بولۇپ تۇمانلىق تۇندە تۇلۇن ئاي،
چاچتىڭىز ئۇمىتنىڭ نۇرىنى تالماي،
بۇگۈن ئىستانبۇلدا قىلىپ قۇرۇلتاي،
ئىستىقلال! دەپدىڭىز تەھدىتتىن قورقماي،
جۇرئەتلىك قەھرىمان ۋەتەندىشلىرىم.

سىزلەر خانتەڭرىنىڭ نۇمۇس ئارى سىز،
سىزلەر خەلقىمىزنىڭ ئىپتىخارى سىز،
سىزلەر يۈرتۇمىزنىڭ يۈرەك تارى سىز،
ھۆرلۈك ـ ئازاتلىقنىڭ پىداكارى سىز،
سالام سىزگە پاسۇان ۋەتەندىشلىرىم.

قىلساق بىز ھەر ئىشنىڭ بىر ئامالىنى،
كۆرىمىز ۋەتەننىڭ ئىستىقلالىنى،
كۆرىمىز زۇلمەتنىڭ چوڭ زاۋالىنى،
ئازاتلىق تېڭىنىڭ نۇر جامالىنى،
ئۇمىتۋار ئارسلان ۋەتەندىشلىرىم.!

سۆزلىرىمنى ۋە شىئىرىمنى سەۋىر بىلەن ئاڭلىغىنىڭلار ئۈچۈن ھەربىرىڭلارغا رەخمەت.

1992- يىلى 12- دېكابىر، ئىستانبۇل

مۇھتەرەم ۋەكىللەر بۇ قۇرۇلتايغا بېغىشلاپ يازغان «سالام ۋەتەنداشلىرىم» ناملىق شىئىرىمنى ئوقۇپ بېرىش بىلەن سۆزلىرىمنى ئاياقلاشتۇرۇشىمغا رۇخسەت قىلىشىڭلارنى سورايمەن.

سالام ۋەتەنداشلىرىم

ۋەتەن مىللىتىنى جان ـ دىلدىن سۆيگەن،
ھۆرىيەت ئىشقىدا يۈرىگى كۆيگەن،
ئىستىقلال پىكرىنى قەلبىگە پۈككەن،
بۇ يولدا كۆرەشكە يېڭىنى تۇرگەن،
سالام سىزگە ئارسلان ۋەتەنداشلىرىم.
ۋەتەننى ئونۇتۇپ ئويناپ يۈرمىگەن،
پۇل ـ دۇنيا ئۈچۈنلا خيال سۈرمىگەن،
غەپلەتنى دەردىگە داۋا كۆرمىگەن،
ئاسارەتنى قىلچە راۋا كۆرمىگەن،
سالام سىزگە پالۋان ۋەتەنداشلىرىم.

بىرلىك ئىتتىپاقنى ئۈيۈشتۇرۇپ كەڭ،
ۋەتەن قۇتقۇزۇشقا سىز تۇردىڭىز يەڭ،
ئىنسانچە ياشاشقا باشقىلارغا تەڭ،
قىلدىڭىز توختىماي ھۆرلۈك ئۈچۈن جەڭ،
شىر يۈرەك قەھرىمان ۋەتەنداشلىرىم.

ئەجداتلار ماكانى بىزنىڭ يېرىمىز،
شەرقى تۈركىستاندۇر گۈزەل ئېلىمىز،
ئۇنىڭ ھۆرلۈكىگە پىدا جېنىمىز،
بۇ يولغا باغلاقلىق مەھكەم بىلىمىز،
ئىمانلىق جانجان ۋەتەنداشلىرىم.

مۇيۈنچۇر، سۈتۈقنىڭ باتۇر نەسلى بىز،
جاھانغا كەلتۈرگەن باھار پەسلى بىز،
ئېلىم ـ مەرىپەتنىڭ تۈغى ئەسلى بىز،
ۋەتەنگە ئاتالسۇن بار ـ يوق ۋەسلىمىز،
ئىستىقبال بىزنىڭدۇر ۋەتەنداشلىرىم.

تۆتىۋاتقان پوزىتسىيەسىگە باغلىقتۇر. خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ئورۇنباسارى لىۋخۇيجاڭنىڭ سۆزلىرى، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق پىرىنسىپىنى تونۇمايدىغانلىغىنى ئاشكارىلاپ بەردى. بېيجىڭ خىتاي ھۆكۈمىتى خىتاي خەلقىنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى تۇرلۈك يوللار بىلەن چەكلەپلا قالماستىن، ئۆزلىرى مۇستەملىكە قىلىپ تۇتۇپ تۇرىۋاتقان شەرقى تۈركىستان، تىبەت، ئىچكى موڭغۇلىستان ۋە مانجۇرىيە خەلقلىرىگە نىسبەتەن ئىمپېرىيالىستىك سىياسەت يۈرگۈزۈپ، بۇ خەلقلەرنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى ئايىاق ئاستى قىلىپ، ئۆلارنىڭ ئۆز ئەركىنلىك دېموكراتىيە ۋە مۇستەقىلىق يولىدكى ھەققانى تەلەپلىرىنى زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ، ئۆلارنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇم ۋە ئىشكەنجىلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەكتە. خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاساسىتى ئاستىدىكى بۇ مىللەتلەر، ئۆز ۋەتەنلىرىدە ئەجنەبى مۇئامىلىسى كۆرمەكتە، كەمسىتىلمەكتە ۋە خورلانماقتا. خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىغە ۋە باشقا خەلقلەرگە راۋا كۆرىۋاتقان بۇ زۇلۇم سىياستى بىلەن ھەقسىزلىقلىرىنى «دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ھىمايىچىسى بولغان بەزى چوڭ دۆلەتلەر كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سېلىپ كەلمەكتە. كىشىلىك ھوقۇق خىتاپنامىسىنىڭ 2ـ ماددىسىدا «ھەر بىر ئىنسان ئىرق، رەڭ، جىنسىيەت، تىل، دىن ۋە ئېتنىك كېلىپ چىقىشىدىن قەتئى نەزەر، كىشىلىك ھوقۇق بايانلىرىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن پۈتۈن ھەق ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكلەرگە ئىگە» دەپ كۆرسىتىلگەن. كىشىلىك ھوقۇق خىتاپنامىسىنىڭ 16ـ ماددىسىدا: «ھەر قانداق كىشى قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ھەرقانداق ئايرىمىچىلىقتىن خالى ھالدا قانۇن تەرىپىدىن باراۋەر قوغدۇنۇش ھوقۇقىغا ئىگە» دەپ كۆرسىتىلگەن.

ئەمما، بۈگۈنكى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە، بۇ پىرىنسىپلارنىڭ ئىجراسىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى مىسالغا ئالساق شەرقى تۈركىستانىنىڭ سىياسى، ئىختىسادى، ھەربى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى پۈتۈن ئىجرا ھوقۇقى خىتاي كوممۇنىست ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، شەرقى تۈركىستان خەلقى ئىدارە قىلىنغۇچى، خىتاي كوممۇنىستلىرى ئىدارە قىلغۇچى مەۋقەگە ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقى تۈركىستانىنىڭ يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى خىتاينىڭ ئىچكى قىسمىغا توشۇپ كېتىلمەكتە.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئىنسان ھەقلىرى يېغىنىدىكى بىشەملىگى

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق كونفىرانسىيەسى، 1993- يىلى 6- ئاينىڭ 14- كۈنىدىن 19- كۈنىگىچە ئاۋۇستىرىيەنىڭ پايتەختى ۋېينا شەھرىدە ئۆتكۈزۈلدى.

بۇ قېتىمقى كونفىرانسىيەدە، بۇگۈنكى دەۋىردە كىشىلىك ھوقۇقتىن مەھرۇم ھالدا ئېزىلىۋاتقان، خورلۇنۇۋاتقان مىللەتلەرنىڭ ۋەزىيەتلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مۇنۇاسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ خەلقارا كىشىلىك ھوقۇق خىتاپنامىسىنىڭ پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلىشى لازىملىغى تەكىتلەندى. كىشىلىك ھوقۇققا قارشى پوزىتسىيە تۇتۇۋاتقان خىتاي ھۆكۈمىتىگە ئوخشاش ھۆكۈمەتلەر تەنقىت قىلىندى. كونفىرانسىيەدە، ئامېرىكا ۋەكىلى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، «خەلقارا كىشىلىك ھوقۇق كومىسارلىغىنى قۇرۇپ چىقىش» تەكلىۋى ئەنگىلىيە، فىرانسىيە، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ۋەكىللەر ئۆمىگىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. ئەمما ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرى پۈتۈن دۇنيادا ئىتىۋار قازانغان بۇگۈنكى كۈندە، كىشىلىك ھوقۇقنى ئۇچۇقتىن ـ ئۇچۇق ئاياق ئاستى قىلىۋاتقان قىزىل خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىگى بۇ تەكلىپكە قارشى چىقىش بىلەن، ئۇزىنىڭ ھەقىقى ئەپتى ـ بەشىرىسىنى پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئالدىدا يەنە بىر قېتىم ئاشكارىلىدى. خىتاي ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنىڭ ئورۇنباسارى لىيۇخۇيچاڭ بۇ كونفىرانسىيەدە قىلغان سۆزىدە، كىشىلىك ھوقۇق كومىسارلىغىنىڭ قۇرۇلۇشىغا بېجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قارشى ئىكەنلىگىنى بىلدۈردى ۋە مۇنداق دېدى: «خەلقارادا كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش شۇئارى بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا قارشى تۇرىمىز. ھەرقايسى مەملىكەتلەر ئۆچۈن دۆلەت مەنپەئىتى بىرىنجى ئورۇندا تۇرىدۇ. باشقا مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتى دۆلەت مەنپەئەتىگە بوي سۇنۇشى كېرەك.»

بۇنداق بىلجىرلاشلار بىز ئۇچۇن ئەجەپلىنەرلىك ئەمەستۇر. ئۇ، ھازىرقى بېيجىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق پىرىنسىپىغا

ئېرىشىشى، توسقىلى بولمايدىغان تارىخى ئېقىمغا ئايلاندى. دۇنيادىكى يېڭى تارىخى ئۆزگۈرۈشلەر شۇنى ئۇچۇق كۆرسۈتۈپ تۇرۇپتۇكى؛ خىتايدىمۇ كومۇنىزىم جەزمەن يىمىرىلىدۇ. خىتاي خەلقى دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىككە ئېرىشىدۇ. شەرقى تۈركىستان خەلقىمۇ جانابى ئاللاھنىڭ ياردىمى، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇچۇن ئېلىپ بارغان ھەققانى كۈرەشلىرى ۋە ھۆر ئىنسان ئالمىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆز مۇستەقىللىغىنى چوقۇم يېقىن كەلگۈسىدە قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇنى ھېچ كىم توسۇپ قالالمايدۇ.

(بۇ ماقالە «شەرقى تۈركىستان ياشلىرى» گىزىتىنىڭ 1993- يىل 7- ئايلىق سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

شەرقى تۈركستاننىڭ مۇنبەت يەرلىرىگە خىتاي كۆچمەنلىرى يەرلەشتۈرۈلمەكتە. ئۇلار ياخشى ئىش ئىمكانلىرى بىلەن تەمىن ئېتىلمەكتە. ۋەتەننىڭ ئەسلى خوجايىنلىرى بولغان شەرقى تۈركستان خەلقى بۇ ئىمكانلاردىن مەھرۇم قېلىنىپ، كەمبەغەللىك ۋە قاششاقلىق ئىچىدە ئازاپلانماقتا. خىتاي ھۆكۈمىتى، «كىشىلىك ھوقۇق»تىن سۆز ئېچىلغان ھامان «بۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشى» دىگەن سەپسەتەنى ئىلگىرى سۈرۈپ، «مېنىڭ قول ئاستىمدا بولغان بىر مىللەتنى نېمە قىلسام مېنىڭ ئىچكى ئىشىم، ئۇنى ئۆز خاھىشىم بويىچە ئىدارە قىلىمەن، ھەق ـ ھوقۇق تەلەپ قىلسا ، قۇراللىق باستۇرىمەن، ئۇنى باستۇرۇشمۇ مېنىڭ ئىچكى ئىشىم، بۇنىڭغا باشقىلارنىڭ ئارىلىشىش ھوقۇقى يوق» دىمەكتە. 1991- يىلى فىرانسىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن «ياۋروپا يىخەتەرلىك ۋە ھەمكارلىق يىغىنى»نىڭ باياناتىدا، «كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى بۈگۈنكى دەۋىردە بىر مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىشى بولۇشتىن ھالقىپ خەلقارالىق بىر مەسىلىگە ئايلاندى» دەپ تەكىتلەندى.

خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى بىر مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىشى» دەپ قارىشى ئۇنىڭ دۇنيا ئېقىمىغا قارشى تەتۈر يول تۇتۇۋاتقانلىغىنىڭ ئىپادىسى.

شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقلارغا ئېرىشىش ھەققى بار. بۈگۈن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا ياشاۋاتقان شەرقى تۈركستانلىقلار، تۈرلۈك جەمئىيەت ۋە تەشكىلاتلار قۇرۇپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقى تۈركستاندا ئېلىپ بېرىۋاتقان زۇلۇم ۋە ئاسارىتىگە قارشى كۈرىشىنى جانلىق بىر شەكىلدە ئېلىپ بارماقتا. ئەركىنلىك ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەرەپدارى بولغان بىرمۇنچە مەملىكەت ۋە خەلقلەر، بۇ كۈرەشنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىمەكتە. شەرقى تۈركستان خەلقى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق خىتاپنامىسىنىڭ روھى بويىچە، بۇ ھەققانى كۈرىشىنى ئۆزلىرىنىڭ ھەق ـ ھوقۇقلىرىغا تولۇق ئىگە بولغانلىغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇشتەك قەتئى ئىرادىگە كەلدى.

بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە، كونا ـ يېڭى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ گۇمران بولىشى، ئىستىلا ئېتىلگەن مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقىغا

قىلدى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىدىن بۇ خىل ھەرىكەتلەرنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى.

خەلقارا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە شەرقى تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ جىددى ئىھتىياجىنى نەزەرگە ئېلىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ ھەر قايسى مەملىكەتلىرىدىكى شەرقى تۈركىستانلىقلار قۇرغان جەمئىيەت ۋە تەشكىلاتلارنىڭ رەھبەرلىرى ھەمدە ۋەكىللىرى قاتناشقان ھالدا، 1992- يىلى 12- ئاينىڭ 12- كۈنىدىن 14- كۈنىگىچە تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھرىدە «خەلقارا شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيىنى» نى ئۆتكۈزدۇق. بۇ قۇرۇلتاي تەييارلىق جەھەتتىكى بەزى يېتىشسىزلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خەلقىمىزنى ۋەتەن ئىستىقلالىيىتى ئۈچۈن كۈرەشكە سەپەرۋەر قىلىشتا مۇھىم رول ئويندى. تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن بۇ قۇرۇلتاي، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. خەلقىمىزنىڭ ھەقلىق داۋاسىغا بولغان ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئەركىن ئالىپتېكىن باشچىلىغىدىكى «ياۋروپا شەرقى تۈركىستانلىقلار بىرلىگى» نىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن1993- يىلى 11- ئاينىڭ 20- 21- كۈنلىرى، گىرمانىيەنىڭ مىيۇنخېن شەھرىدە، « شەرقى تۈركىستان ـ تىبەت ـ ئىچكى موڭغۇلىيە خەلقلىرى ئىتتىپاقىنىڭ 4- ئومۇمى يىغىنى» ئۆتكۈزۈلۈپ، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشنىڭ ستراتېگىيەلىك تەدبىرلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ بېكىتىلدى ۋە «مىيۇنخېن خىتاپنامىسى» ئېلان قىلىندى.بۇ قېتىمقى يىغىندا، بۇندىن كېيىن 3 تەرەپنىڭ پائالىيەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ماس قەدەمدە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، يېڭى رەھبەرلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. 1993 ـ يىلى بۇيۇك مۇجاھىدىمىز ئەيسا يۈسۈف ئالپتېكىننىڭ تۈركىيەدە ۋەتەن داۋاسى يولىدا ئېلىپ بارغان جىددى پائالىيەتلىرى، تۈركىيەدە «شەرقى تۈركىستان ياشلىرى گىزىتى»نىڭ نەشرى قىلىنىشى، 1993 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئەربستاندىكى ھۈسەيىن قارى ئىسلامى باشچىلىغىدا، غۇپۇر ھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجىم تۈركىستانى، مۇھەممەت قاسىم ھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجىملارنىڭ قازاقىستان، قىرغىزىستانلارغا قىلغان زىيارىتى ۋە داۋانى كۈچەيتىش ئۈچۈن كۈرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى، قازاقىستان، قىرغىزىستاندىكى شەرقى تۈركىستانلىقلار قۇرغان جەمئىيەت ۋە تەشكىلاتلارنىڭ خىتايلارنىڭ لوپنۇردىكى ئاتوم ۋە يادرو بومبىلىرى سىنىغىغا قارشى ئېلىپ بارغان

مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنى يەنمۇ كۈچەيتەيلى

مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيالىستلىرىنىڭ سۇيۇملۇك ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى 1759- يىلى بېسۋالىپ مۇستەملىكە قىلىۋالغاندىن بۇيان ئۇتكەن 234 يىلدىن بېرى، قەھرىمان خەلقىمىز بۇ مۇستەملىكە بويۇنتۇرۇغىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن 400 قېتىمدىن ئارتۇق چوڭ ـ كىچىك مىللى ئىنقىلاپ ئېلىپ بېرىپ، ئۇزىنىڭ ۋەتەن قۇتقۇزۇش يولىدىكى يۈكسەك ئىرادىسىنى نامايەن قىلىپ كەلدى. ۋەتەنپەرۋەر، باتۇر ئەجدادلىرىمىز، ئالدىنقىلىرى يېقىلسا كېيىنكىلىرى ئىزىنى بېسىپ قۇربان بېرىشتىن قورقماي مۇستەملىكىچى ياۋۇز كۈچلەرگە ئەجەللىك زەربە بېرىپ، ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ شانلىق داستانلىرىنى يازدى. باشقىلارنىڭ قولى بولۇپ ياشاشنى ۋىجدانى قىلچە قوبۇل قىلمىغان خەلقىمىز، مانجۇ ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى بەش قېتىم مەملىكىتىمىز شەرقى تۈركىستاندىن ئىرغىتىپ تاشلاپ، ئۇزىنىڭ شانلىق دۆلەتچىلىك ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

20- ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىنىڭ باشلىنىشى بىىلەن دۇنيادا يۈز بەرگەن ئۇزگۇرۇشلەرگە ئەگىشىپ شەرقى تۈركىستان داۋاسى ئۈچۈن بولغان كۈرەشتىمۇ يېڭى بىر جانلىنىش ۋە كۈچىيىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زولمى سەۋەبىدىن دۇنيادىكى ھەر قايسى مەملىكەتلەرگە سېغىنغان ۋەياكى كۆچۈپ چىقىپ يەرلەشكەن شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىنسان ھەقلىرى پىرىنسىپلىرى ئاساسىدا شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن قۇرغان جەمئىيەت، پارتىيە ۋە سىياسى تەشكىلاتلىرىنىڭ سانى كۆپەيدى. يىراق ئاۋىستىرالىيەدىن ئامېرىكىغا قەدەر، شەرقى تۈركىستاندىن تۈركىيەگە قەدەر بولغان رايونلاردىكى مەملىكەتلەردە تېخىمۇ كۈچۈيۈپ ۋە قۇدرەت تېپىپ، پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇرۇاتقان بۇ تەشكىلاتلار، ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرى پىرىنسىپلىرىغا ئاساسەن شەرقى تۈركىستانىدىكى خىتاي زۇلمىنى پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىگىگە كەڭ كۆلەمدە ئاڭلىتىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىگە دۇنيانىڭ دىققەت ئىتىۋارى قوزغىلىشقا باشلىدى. 1992- يىلى دۇنيا كەچۈرۈم تەشكىلاتى، خىتاي ھۆكۈمرانلىغىدىكى شەرقى تۈركىستاندا كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئايال ئاستى قىلىنىۋاتقانلىغىغا دائىر مەخسۇس دوكلات تەييارلاپ ئېلان

مۇمكىن. ئۇزىمىز ھېچ بىر ئىش قىلماي، «ئۇزمە پىش ئاغزىمغا چۈش» دىگەن پوزىتسىيەنى تۇتساق، ھېچ ئىشتا مۇۋاپىقىيەت قازىنالمايمىز. بۇنى جەنابى ئاللاھمۇ راۋا كۆرمەيدۇ.

2- ۋەتەن قۇتقۇزۇش كۈرىشىمىزنىڭ توغرا بولغان باش ستىراتىگىيىسى بىلەن تاكتىك ئۇسۇللىرىنى بەلگۈلەپ چىقىشىمىز، كۆرەش داۋامىدا ئىلمى ـ ئاقىلانە، توغرا سىياسەت قوللىنىشىمىز ۋە بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرىشىمىز لازىم.

3- ئىنقىلاۋى ھەركىتىمىزگە يول باشچىلىق قىلالايدىغان قابىلىيەتلىك، ئىلمىلىك، ۋىجدانلىق، ئىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەر، جەسۇر رەھبەرى كادىرلارنى يېتىشتۈرىشىمىز لازىم. ئۇزۇن يىللىق كۆرەش جەريانىدا مۇجاھىدىمىز ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننى مەركەز قىلغان بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەرلىرىمىز، كادىرلىرىمىز يېتىشىپ چىقتى. ئەمما بىزنىڭ كۈرىشىمىز ئۈچۈن بۇ كادىرلار يېتەرلىك ئەمەس. بىزنىڭ ئۇلۇغۋار كۈرىشىمىز ئۈچۈن ئونلاپ، يۈزلەپ، مىڭلاپ پىشقان رەھبىرى كادىرلار كېرەك. بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ مۇنەۋۋەر ياشلىرىمىزنى ئۇقتۇرۇپ، ئەمىلى كۈرەش جەريانىدا چىنىقتۇرۇپ، ئىشقا يارايدىغان قابىلىيەتلىك كادىرلاردىن قىلىپ يېتىشتۈرىشىمىز كېرەك.

4- شەرقى تۈركىستاننىڭ ئازاتلىغى، مۇستەقىللىغى ئۈچۈن بولغان كۈرەش داۋامىدا مۇھىم مەسىلىلەر ئۈستىدە قارار قىلىشقا توغرا كەلگەندە، شەرقى تۈركىستان مۇجاھىتلىرىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى بىرەدەكلىك ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن ئورتاق مۇھاكىمە قىلىش، پىكىرلىشىش، ئۇزۇنارا كېڭەشىش ئارقىلىق قارار چىقىرىشى لازىم.شەخسىلەرنىڭ ئۆ بىشىمچىلىق بىلەن خاتا قارارلارنى چىقىرىپ، كۈرىشىمىزگە، ئىتتىپاقلىغىمىزغا زەرەر يەتكۈزۈپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز كېرەك.

5- بىرلىك ئىتتىپاقىمىزنى ياخشى قوغدىشىمىز كېرەك. شەرقى تۈركىستاننىڭ ھۆررىيىتى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بولغان كۈرەش داۋامىدا مەنمەنچىلىك «ئاكاڭ قارىغاي بىرىنجى»، «ھەممىنىڭ ئۈستىدە مەن تۇرۇشۇم لازىم»، «ھەممىگە مەن قۇماندانلىق قىلىشىم لازىم»، دىگەندەك شەخسىەتچىلىككە، ئابروي پەرەستلىككە، قەبىلىچىلىك ئىللەتلىرىگە، يۇرتۇازلىق ۋە گۇروھۋازلىق خاھىشلىرىگە قۇتئى قارشى تۇرۇپ، بۇ خىل مىكروپلارنىڭ يامراپ كېتىشىگە قەتئى زېمىن بەرمەسلىگىمىز لازىم. ۋەتەن ئازات بولماي تۇرۇپ، ۋەتەندىكى

نارازىلىق نامايىشلىرى، ئۇيۇشتۇرغان خەلقارا يىغىنلىرى ۋە باشقا پائالىيەتلىرى، خىتاي ھۆكۈمىتى يۇرگۈزۈۋاتقان مۇستەملىكە سىياسىتىنى خەلقارادا پاش قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناندى. ئەمما بىز، بۇ پائالىيەتلىرىمىز بىلەن قانائەتلىنىپ قالماسلىغىمىز كېرەك. ئالدىمىزدكى مۇساپىمىز ئۇزۇن، يولىمىز مۇشكۈل، بىز بۇنى نەزەرگە ئېلىپ ۋەتەن داۋاسىدا غەيرىتىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرىشىمىز لازىم.

1993- يىلى تاماملىنىپ 1994- يىلى كىردى، بىز بۇ يېڭى بىر يىلدا شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ خەلقارادا ئىتىۋار قازانغان خەلقارالىق بىر داۋا ھالىغا كەلتۈرىشىمىز، بۇ پائالىيەتلىرىمىزدىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجە ئېلىش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

بۇنىڭ ئۈچۈن، تۆۋەندىكى توختىلارغا ئەھەمىيەت بىرىش كېرەك دەپ ھىساپلايمەن؛

1- ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى خەلقىمىزگە قارىتا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ ئۇلارنى ۋەتەننى قوتقۇزۇش كۈرىشى ئۈچۈن ئۆزىنى، مال ـ مۈلكىنى، ھەتتا زۇرۇر تېپىلغاندا جېنىنى پىدا قىلىدىغان جوشقۇن ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ۋە كۈچلۈك ئىرادىگە ئىگە قىلىشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلقىمىزنىڭ داۋايىمىزنىڭ ھەققانىلىغىغا ۋە مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىغىغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇشىمىز كېرەك. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ كەتمىنىنى چاپقان مىللى مۇناپىقلارنىڭ ۋە جاسۇسلارنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىنى پاش قىلىپ، ئۇلارنىڭ مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنى ئاجىزلىتىش ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۈچرىتىش سۇيقەستىنى ئېچىپ تاشلىشىمىز كېرەك. يەنە بەزى مۇجمەل قاراشتىكىلەر ئىلگىرى سۇرگەن، «بۇنچە كۆپ خىتايلارغا بىز تەڭ كېلەلمەيمىز، بۇنى ئاللاھنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتۈشىمىز كېرەك،» دېگەن پىكىرلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى پائالىيەتتىن قاچۇرىدىغان پاسىپ پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك. بىز ئەلھەمدۇللاھ مۇسۇلمان بىر خەلقمىز، دەرۋەقە دۇنيادىكى ھېچ بىر ئىش ئاللاھنىڭ ئىرادىسىنىڭ سىرتىدا جەريان ئەتمەيدۇ، ئەمما، جەنابى ئاللاھمۇ بىزنىڭ ئەجرىمىزگە، نىيەت، ئىقبالىمىزغا قارىتا نىمەتلەرىدىن بەھرىمەن قىلىدۇ. بىز ئۆزىمىزنىڭ مۇستەقىل ياشاشقا لايىق مىللەت ئىكەنلىگىمىزنى ئەملى ھەركىتىمىزدە ئىسپاتلىساق ۋە بۇ يولدا ئەجىر قىلساق، جەنابى ئاللاھ ئاندىن بىزگە مۇستەقىللىق ئاتا قىلىشى

مۇناپىقلارنى توي ـ تۆكۈن، نەزرى ـ چىراق، زىياپەتلەرنىگە چاقىرماسلىغىمىز، ھەتتا بۇنداقلارنىڭ جىنازە نامىزىغا بارماسلىقىمىز، شۇنداق قىلىپ ئۇلارنى خەلقىمىز ئىچىدە يېتىم قالدۇرىشىمىز كېرەك. ئۆتكەن قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىگە ھەقىقى ھالدا تۆۋە ـ ئىستىغپار قىلىپ، ئىنقىلاۋى سەپكە قېتىلىشىنى ئىستىگۈچىلەرگە كەڭچىلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشقا ياردەم بېرىشىمىز كېرەك.

ئىنقىلاۋى بىرلىك سېپىمىزنى كېڭەيتىپ، ئىنقىلاۋى قوشۇنىمىزنى زورايتىپ، پۈختا قەدەم ۋە زور غەيرەت بىلەن ۋەتەن داۋاسى يولىدىكى كۈرىشىمىزنى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرىشىمىز كېرەك. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بىزنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن جىددى ھەرىكەت قىلماقتا. بىزمۇ غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قىلىپ كۈرىشىمىزنى كۈچلەندۈرمىسەك، خەتەرلىك ئاقىۋەتكە قالىمىز. تارىخى پۈرسەتلەرنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويساق خەلقىمىز ئازاپ ـ ئوقۇبەت گىرداۋىدا قالىدۇ. شۇڭا بىز بىلىمىزنى مەھكەم باغلاپ، ھەممىمىز مۇقەددەس كۈرەشكە ھەسسىمىزنى قوشۇشىمىز كېرەك. بىز كۈرىشىمىزنى كۈچەيتىدىغانلا بولساق خىتاي سوتسىيال جاھانگىرىلىگى چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ، پارچىلىنىدۇ، ئۇنىڭ مۇستەھكەم قەلئەلىرى غۇلاپ چۈشىدۇ! ئىنشائەللاھ 21- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھۆررىيەت ۋە مۇستەقىللىغىمىزغا جەزمەن ئېرىشىمىز!

يېڭى يىلدا غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قىلايلى! بۈيۈك غەلىبىلەر ئالدىمىزدا!

1993- يىلى 12- ئاي ئىستانبۇل.

(بۇ ماقالە «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى ياشلىرى گىزىتى»نىڭ 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

كۆپچىلىكنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ، ھازىرچە قارار قىلىشقا ئىمكانىيىتى بولمىغان مەسىلىلەرنى تالاش ـ تارتىش قىلىپ بىر-بىرىمىزنى ئەيىپلەيدىغان ئەھۋاللاردىن قەتئى ساقلىنىشىمىز، كۇرىشىمىزنىڭ ئاساسى تىغ ئۇچىنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارىتىشىمىز شەرت. بىزنىڭ دۇشمىنىمىز بارلىق ماددى ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە، ئۇ ماددى مەنپەئەت ھىساۋىغا سېتىۋالغان ئادەملىرى ئارقىلىق تۇرلۇك پىتنە ـ پاساتلار تارقىتىپ بىزنىڭ بىرلىك، ئىتتىپاقىمىزنى بۇزۇشقا ئۇرۇنىدۇ. بىز بۇنىڭغا نىسبەتەن ھوشيار، سەگەك بولىشىمىز كېرەك. چۈنكى بىرلىك، ئىتتىپاقلىق بىزنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى مەنبەيىمىزدۇر. دۇشمەنلىرىمىز ئۇستىدىن غەلبە قازىنىشىمىزنىڭ تۈپ كاپالەتلىرىدىن بىرىدۇر شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنى شەرقى تۈركىستانىنىڭ بىر مۇنەۋۋەر ئەۋلادى سانىغان ھەر بىر كىشى بىرلىك، ئىتتىپاقلىقنى قەدىرلىشى ۋە ئۇنى بوزىدىغان سۆز ـ ھەرىكەتلەردىن قەتئى يىراق تۇرىشى لازىم.

6 ـ شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۇرىشىمىز جەريانىدا شەخسى مەنپەئەت ئالدىدا ۋىجدانىنى ۋە ئىمانىنى يوقۇتۇپ، دۇشمەنلىرىمىزنىڭ تۇزىمىنىگە سۇ قۇيۇپ، ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىمىزگە بۇزغۇنچىلىق قىلىۋاتقان مىللى مۇناپىقلار ۋە خائىن ـ جاسۇسلارغا قىلچە رەھىم قىلماي قاتتىق زەربە بېرىشىمىز كېرەك. بىز بۇ ئاز ساندىكى مۇناپىقلارنىڭ نىمە قىلۋاتقانلىغىنى ياخشى بىلىمىز. ئۇلار خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە بىزنىڭ ئىچكى ئەھۋالىمىزدىن خەۋەر يەتكۇزۇپ، دوكلات سۇنۇپ، ئۇنىڭ مۇكاپاتىنى ئېلىپ كەلمەكتە، ھەمدە تۇرلۇك پىتنە ـ پاساتلار تارقىتىپ، بىرلىك ـ ئىتتىپاقىمىزنى پارچىلاشقا، ئاڭ سەۋىيەسى تۆۋەن كىشىلەرنى مىللى ھەرىكىتىمىزدىن يىراقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. بىز ئۇلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇرىمىزكى؛ ئۇلار قىلمىشىغا تۆۋە قىلىپ، خەتەرلىك يارنىڭ گىرۋىگىدىن قايتسۇن! ئۇنداق قىلمايدىكەن، خەلقىمىز ئالدىدا رەسۋا بولۇپ، كوچىدىكى چاشقانىنىڭ ئۇر ـ ئۇرغا قالغىنىدەك ئاقىۋەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. سەۋرىمىز چەكسىز ئەمەس. بىز ۋەتەن داۋاسىدا مۇھەببەت ـ نەپرەتنى ئېنىق ئايرىپ، دوست ـ دۇشمەننى ئېنىق تونۇپ، ھەقىقى ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەرگە ھۆرمەت قىلىشىمىز، ھىمايە قىلىشىمىز، ۋەتەن، مىللەت داۋاسىغا زەرەر يەتكۇزىۋاتقان بەزى قىلمىشلىرى خېلى ئاشكارىلىنىپ قالغان ئۇنسۇرلارغا نەپرەت قىلىشىمىز لازىم. مىللى

مۇسابىقە بولمىغان توتالىتار (دىكتاتورلۇق) سىياسى تۈزۈم سەۋەبىدىن بۇ مەملىكەتلەر ھاياتى كۆچمنى ئاستا ـ ئاستا يوقۇتۇپ، يوقسۇللۇق، ئاچارچىلىق ۋە ئىقتىسادى پەرىشانلىق ئىچىدە جان تالىشىشقا باشلىدى. مۇنداق بىر پاجىئەلىك ۋەزىئەتنى ھەممىدىن ئاۋۋال ھىس قىلغان، بۇرۇنقى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت رەئىسى گورباچوۋ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنى بۇ پالاكەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن «گىلاسنوست»، «پېرەسترويكا» سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ سىياسەتلەر تۈپەيلىدىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا دېموكراتىيە جەھەتتىن يۇمشاما ۋە يېڭى تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلدى. توتالىتار دىكتاتور سىياسى تۈزۈمنىڭ بېسىمى ئاستىدا پارتلاپ كېتىش گىرۋىگىگە كېلىپ قالغان خەلق ۋە مەملىكەتلەر ئۆزلىرىنىڭ دېموكراتىك ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلىشقا باشلىدى. 1991- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا يۇز بەرگەن مۇۋاپىقىيەتسىز سىياسى ئۆزگىرىشتىن كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى كونا تۈزۈم كومموننىزىم تەرەپدارلىرى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىست پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى تارقىلىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

كونا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قاراشلىق ئۇچ بالتىق جۇمھۇرىيىتى؛ ئەستونىيە، لېتۋىنىيە ۋە لىتېۋانىيە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ تولۇق مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. بۇ ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ رۇسىيە فىدراتسىئونى، بېياز رۇسىيە (بىلا رۇسىيە)، ئوكرائىنا جۇمھۇرىيەتلىرى ئىسلاۋ ئىتتىپاقى ئاساسىدىكى مۇستەقىل دۆلەتلەر دوستلۇق جەمئىيىتى قۇرغانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە ئەينى ۋاقىتتا بۇرۇنقى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قاراشلىق قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان، تاجىكىستان جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن قازاقىستان، ئۆزبەكىستان، كافكاسىيەدىكى ئازەربايجان، گۈرجىستان ۋە ئەرمەنىستانلارمۇ مىللى مۇستەقىللىقلىرىنى جاكالىدى ۋە بۇ جۇمھۇرىيەتلەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قاتارلىق بىرمۇنچىلىغان خەلقارا ۋە رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارغا ئەزا بولۇپ كىردى.

خىتايدا مەيدانغا كەلگەن ئەندىشىلەر؛

يوگوسلاۋىيەدە مەيدانغا كەلگەن ئېتنىك توقۇنۇشلار نەتىجىسىدە يوگوسلاۋىيەمۇ پارچىلاندى. خىرۋاتىستان، سلوۋانىيە، بوسنا خىرسەك ۋە ماكادونىيە جۇمھۇرىيەتلىرى مىللى مۇستەقىللىقلىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ

قىزىل خىتاي ئاساربتىدىكى ۋەتەنىمىز شەرقى تۈركىستان

دۇنيادىكى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ئاخىرقى قورغانلىرىدىن بىرى بولغان قىزىل خىتاي ئىمپىراتورلۇغىنىڭ ئاساربتى ئاستىدىكى 30 مىليەندىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ئىنسانچە ياشاشنى ئارزۇ قىلماقتا.

باراۋەرلىك ۋەدىسىنى بەرگەنلەرنىڭ سېلىۋاتقان ئۇلۇم ۋە ئازاپ ئوقۇبەتلىرى

20- يۈز يىلنىڭ ئاخىرقى 10 يىلىنىڭ باشلىنىشى بىلەن دۇنيادا بۇيۇك ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. شەرقى ياۋروپا ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا كوممۇنىزىم يىقىلىپ چۆكتى. كوممۇنىزىم خەلقلەرگە تەڭلىك، بايلىقاتلىق ۋە تەرەققىيات ئېلىپ كېلىش ۋەدىلىرى بىلەن ئاۋۋال رۇسىيەدىن باشلاپ بىر قانچە مەملىكەتتە سىياسى ھوكۇمرانلىققا ئىگە بولغان ئىدى. ئەمما 70 يىللىق ئەمىلى ئەھۋال كوممۇنىزىم ۋەدىلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىغىنى كۆرسەتتى. كوممۇنىزىم ئىنسانلارغا تەڭلىك ـ باراۋەرلىك كەلتۈرۈشنى ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، تەڭلىك ـ باراۋەرلىك ئورنىغا تەڭسىزلىك ـ باراۋەرسىزلىكنىڭ يېڭى رېكوردىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ھەر خىل مەڭسەپتىكى كوممۇنىست رەھبەرلەر ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش بىلەن باشقىلار ئۈستىدە ھاكىم مۇتلەقلىق زوراۋانلىق قىلىشقا باشلىدى.

كوممۇنىزىم ئىنسانلارغا پاراۋانلىق ئەمەس، يوقسۇللۇق، پالاكەت، ئازاپ ـ ئوقۇبەت ۋە خورلۇق ئېلىپ كەلدى.

كوممۇنىزىم جومئىيەتكە يېڭى تەرەققىيات ئېلىپ كېلىش ۋەدىلىرى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، (ھەربى سانائەتنى ھىساپقا ئالمىغاندا) بۇ سىياسى تۈزۈم ئاستىدىكى خەلقلەرنى دۇنيانىڭ رېۋاجلانغان، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىدىن كۆپ ئارقىدا قالدۇردى.

ئىنسانلارنىڭ ئەركىن تەشەببۇس ۋە ئىجادكارلىق كۈچىنى ئاجىزلاتتى ۋە بوغدى.ئىنسانلارغا مېخانىنىڭ ماكىنا قۇراللىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلدى. نەتىجىدە ھۇرۇنلۇق، ساختاكارلىق، ئالدامچىلىق جەمئىيەتنىڭ زېھنىيىتىگە ئورۇنلاشتى. ئەركىن تەشەببۇس، ئەركىن

2- پرولىتارىيات دىكتاتورلىغى پىرىنسىپىنى قەتئى داۋام قىلدۇرۇش.

3- سوتسىيالىزىم يولىدا مېڭىشنى قەتئى داۋام قىلدۇرۇش.

4- خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇتلەق رەھبەرلىگىنى قەتئى داۋام قىلدۇرۇش تەرەپدارى ئىكەنلىگىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە ۋە تەشۋىق قىلماقتا.

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خەلقلەر ۋە مىللەتلەر ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم ھالدا ئېغىر زۇلۇم ۋە بېسىم ئاستىدا ئىزىلمەكتە ۋە پەريات چەكمەكتە.

30 مىليوندىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى

قىزىل خىتاي ئاساررتى ئاستىدىكى شەرقى تۈركىستانىنىڭ ۋەزىيىتىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ يەردىكى زۇلۇم ئېغىر بىر شەكىلدە داۋام قىلماقتا، ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە باغلىق بولغان شەرقى تۈركىستان (خىتايلارنىڭ ئاتىشى بويىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى) بىر مىليون سەككىز يۈز يىگىرمە سەككىز مىڭ توت يۈز ئون سەككىز (1,828,418) كۋادىراتنى كىلومېتىرلىك كەڭ توپراققا ئىگە بولۇپ ئاسيانىڭ مەركىزى قىسمىغا جايلاشقان، شەرقى تۈركىستان شەرقتە خىتاينىڭ گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى بىلەن، غەربتە مۇستەقىل دۆلەتلەر جەمئىيىتىدە يەر ئالغان ئورتا ئاسيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدىن قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان ۋە ئافغانىستان، شىمالدا رۇسىيە فېدىراتسىئونى ۋە موڭغۇلىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن جەنۇبتا تىبەت، ھىندىستان ۋە پاكىستان جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن چىگرالىنىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندىكى قەۋملىرىنىڭ سانى (ئۇيغۇر تۈركلىرى كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان ھالدا قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك ۋە تاتار) 30 مىليوندىن كۆپرەكتۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ سانى 20 مىليوندىن ئاشىدۇ.

تارىختىن بىرى ئۇيغۇر تۈركلىرى قېرىنداش تۈرك قوۋملىرى بىلەن بىرلىكتە ئورتا ئاسيا ۋە شەرقى تۈركىستاندا بۇيۇك دۆلەتلەر قۇرغان ئىدى. بۇنىڭ بىرىنجىسى 745 - 840 ـ يىللىرى ئارىسىدا داۋام قىلغان پايتەختى قارابالغاسۇندىن ئىبارەت بولغان ئۇيغۇر دۆلىتى. 870 - 1225- يىللىرى ئارىسىدا سەلتەنەت سۈرگەن كەڭسۇ (بۈگۈنكى خىتاينىڭ گەنسۇ

مۇستەقىل دۆلەتلەرنى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە باشقا كۆپلىگەن دۆلەتلەر ئېتىراپ قىلدى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ۋە دۇنيادا يۈز بېرىشكە باشلىغان بۇ يېڭى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار ھازىرقى دۇنيادا مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ئاخىرقى قورغانلىرىدىن بىرى ھىسابلانغان قىزىل خىتاي ئىمپېرىيىسىنى ئادەتتىن تاشقىرى ئەندىشىلەندۈرۈپ چوچۇتۇشقا باشلىدى.

1989- يىلى مايۋە ئىيۇن ئايلىرىدا خىتايدا مەيدانغا كەلگەن دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك ھەرىكىتى كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قانخورلارچە باستۇرۇلدى. كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى بىرنەچىدىن خىتايدا كوممۇنىزىمنىڭ چۆكۈشىدىن، توتالىتار دىكتاتۇرلۇق تۈزۈمنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك، ھۆرىيەت ئاساسىدىكى سىياسى تۈزۈمنىڭ تىكلىنىشىدىن قورقىپ، ئىككىنچىدىن قىزىل خىتايدا كوممۇنىزىمنىڭ چۆكۈشى بىلەن بىرلىكتە خىتاينىڭ سۈمۈرگە مۇستەملىكىسى بولۇپ ئېغىر زۇلۇم ۋە ئوقۇبەت كۆرگەن شەرقى تۈركىستان، تىبەت، ئىچكى موڭغۇلىستان قاتارلىق قەدىمدىن مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشىغان كىيىنكى ئەسىرلەردە خىتاي ـ مانجۇ ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ رەھىمسىزلىك بىلەن قان ـ ئىلىگى سۈمۈرۈلگەن مەملىكەتلەرنىڭ مۇستەملىكە زەنجىرلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ مىللى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇشىدىن ئەندىشە قىلماقتا.

يۇقۇرىدىكى سەۋەپلەر تۈپەيلى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى شەرقى ياۋروپا ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا يۈز بەرگەن دېموكراتلەشمە ۋە ئەركىنلىك ھەرىكىتىنى «كاپىتالىزىمنىڭ تىچلىق بىلەن سوتسىيالىزىمنى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى » دەپ قارىلىماقتا. دۇنيا جامائەتچىلىگى گۈرباچوۋنى شەرقى ياۋروپا ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەيدانغا كىلىشىدە باشلامچىلىق قىلغان، دۇنيا تىچلىغى ئۈچۈن ھەسسە قوشقان تارىخى بىر رەھبەر ھېسابلاپ تەقدىر ۋە ئالقىش ياغدۇرسا، خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئۇنى «كوممۇنىزىمنىڭ ئەڭ چوڭ خائىنى» دەپ ئاتاپ ئەيىپلىمەكتە. ئۆزلىرىنى كومۇنىزمنىڭ ئاخىرقى قورغىنى ھىسابلاپ، ئۇنى قەتئى قوغدايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرمەكتە، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 4 ئاسا پىرىنسىپى:

1- ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىدە قەتئى چىڭ تۇرۇش.

تۇركستان جۇمھۇرىيىتى»دۇر. ئاي يۇلتۇزلۇق بايرىغىغا ۋە 40 مىلك كىشىلىك مىللى ئارمىيىسىگە ئىگە بولغان شەرقى تۇركستان تۇركلىرىنىڭ بۇ مۇستەقىل دۆلىتى 1950 ـ يىلىنىڭ باھىشغا قەدەر داۋام قىلغان بولسىمۇ، ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ مەخپى كېلىشىمى نەتىجىسىدە قىزىل خىتاي ئارمىيىسىنىڭ ئىشغالىيىتى بىلەن ئاستا ـ ئاستا يوق قىلىۋېتىلدى.

دۇنيادا مەيدانغا كەلگەن دېموكراتىيە، ھۆرىيەت ۋە مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ شەرقى تۇركستانغا يېيىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ھەر تۈرلۈك چارە تەدبىرلەرنى قوللانماقتا.

دۆلەت تېرۇرى بىلەن قەتلىئاملار توختىماي داۋام ئەتمەكتە.

قىزىل خىتاي رەھبەرلىگى دۇنيادا دۈام قىلىۋاتقان دېموكراتىيە، ھۆرىيەت ۋە مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ شەرقى تۇركستانغا چاچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغانلىكى پۈتۈن چارە ـ تەدبىرلەرگە باش ئۇرماقتا.

خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىل چارە ـ تەدبىرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1ـ شەرقى تۇركستاندا ئادەتتىن تاشقىرى، پەۋقۇلاددە بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى يولغا قويماقتا. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك شەرقى تۇركستان، تىبەت ۋە ئىچكى موڭغۇلستاندا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا قارشى ئىنقىلاۋى ھەرىكەتلەر داۋام قىلىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى تەرىپىدىن بۇ جايلار، «سىياسى مۇقىملىغى بولمىغان تەھلىكىلىك يەرلەر» دەپ قارالماقتا.

بۇگۈن دۇنيادا بولۇپ ئوتمەكتە بولغان ھادىسىلەر قارشىسىدا كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى بۇ رايونلاردىن، خۇسۇسەن شەرقى تۇركستاندىن چوڭ ئەندىشە تۇيماقتا. شاڭگاڭدا نەشر قىلىنۇاتقان «خۇاچاۋربىاۋ» (مۇھاجىلار گىزىتى) نىڭ 1991ـ يىل 9ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنىدىكى سانىدا چىققان خەۋەرگە قارىغاندا خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسىنىڭ مەركىزى كومىتىتى بىلەن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى 1991ـ يىلى ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرقى ھەپتىسىدە خىتاي ئازاتلىق ئارمىيىسىگە قۇماندانلىق قىلىپ 1949ـ يىلى ئوكتەبىر ئېيىدا

ئۆلكىسىدە) ئۇيغۇر تۈرك دۆلىتى. 850 - 1275- يىللىرى ئارىسىدا داۋام قىلغان پايتەختى ئوردۇ بالىق (جىمسار) بولغان شەرقى تۈركىستاننىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قارا شەھەر، كۇچار، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى. 870 - 1213- يىللىرى ئارىسىدا داۋام قىلغان ئۇيغۇر ۋە قارلۇق تۈركلىرىنى ئاساسى قىلغان تۈرك قەۋملىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان پايتەختى قەشقەر (ئوردۇ كەنت) ۋە بالاساغۇندىن ئىبارەت بولغان قارا خانىلار دۆلىتى. 1514- 1675- يىللىرى ئارىسىدا سەلتەنەتنى سۈردۈرگەن پايتەختى ياركەنت بولغان سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى. ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن ئىبارەت.

1759- يىلىدىكى مانجۇ ـ خىتاي ئىشغالىيىتىدىن كېيىن، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مانجۇ ـ خىتاي زۇلمىغا قارشى ئىسيانلىرى نەتىجىسىدە قۇرۇلغان بەدۆلەت ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيە دۆلىتى (1863- 1877) بۇنىڭ گەۋدىلىك ئىسپاتىدۇر. 1877- يىلىدىكى ئىككىنچى مانجۇ ـ خىتاي ئىشغالىيىتىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىسمى 1884- يىلى 11- ئاينىڭ 18- كۈنى ئىشغالىيەتچى ۋە باسقۇنچى مانجۇ ـ خىتاي ئارمىيىسىنىڭ قۇماندانى جاللات زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان توپراق ماناسىدىكى خىتايچە «شىنجاڭ» (يېڭى توپراق) ئىسمى بىلەن مەجبۇرى ئالماشتۇرۇلدى.

ئىككى قېتىم قۇرۇلغان دۆلەت

20- ئەسىردە شەرقى تۈركىستاندا ئىككى قېتىم مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇلغان، بۇنىڭ بىرىنجىسى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوراللىق ئىنقىلاپ نەتىجىسىدە 1933- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىدۇر. بۇ جۇمھۇرىيەت رۇس، خىتاي ھەمكارلىغى ۋە سۈئىقەستى بىلەن 1934- يىلى ئوكتەبىر ئېيىدا ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

ئىككىنجىسى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق قىرغىنچىلىق ۋە ئېغىر زۇلۇمىغا قارشى شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى ئىلى، چۆچەك، (تارباغاتاي) ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە يۈز بەرگەن قوراللىق كۆرەشلەر نەتىجىسىدە غالىبىيەت قازىنىپ 1944- يىلىنىڭ 12- ئايىدىن كۈندە غولجا شەھرىدە بۇيۇك تەنتەنە بىلەن قۇرۇلغان «شەرقى

ئارزۇسىدا بولىۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلارنى ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش، ئوسمۇر پەرقىنى ھېچ نەرسىگە ئالماستىن ئۆيلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ قولغا ئېلىپ تۈرمىلەرگە سولىماقتا ۋە ئۇلارنى جىسمانى جەھەتتە، رۇھى جەھەتتە ئېغىر دەرىجىدە خورلىماقتا ۋە ئازاپلىماقتا. نۇرغۇنلىغان شەرقى تۈركىستانلىق ياشلار «بۆلگۈنچى، پانتۈركىست، پان ئىسلامىست» دېگەن بەدنام بىلەن مەھكىمىلەردە سوت قىلىنماستىن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنماقتا.

خىتاي دىكتاتۇرلىرى ئۆزلىرى ئىجرا قىلىۋاتقان رەھىمسىز ۋەھشى ھەرىكەتلىرى بىلەن، مەتبۇئات ۋە رادىئو ـ تېلېۋىزىيونلاردا جار سېلىۋاتقان تەھدىتلىرى بىلەن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى قورقۇتۇشقا ئۇرۇنماقتا.

1989- يىلى ماي ئېيىدا شەرقى تۈركىستاننىڭ بىرمۇنچە ۋىلايەت، شەھەرلىرىدە خىتاي مۇستەبىتلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى نامايىشلار ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. خىتاي ھۆكۈمران گۇرۇھى قولىدا يېڭە سۇنغى قەدەر بىر نەرسە بولمىغان بۇ نامايىشچىلارنى ئەسكىرى كۈچ بىلەن باستۇرۇپ، **13** مىڭ كىشىنى قولغا ئالدى.

1990 ـ يىلى مۇبارەك رامازان ئېيىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەق ۋە ھۆرىيىتىنى ۋە ئىبادەت ئەركىنلىگىنى تەلەپ قىلغان قەشقەر ۋىلايىتى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسى خەلقىنى خىتاي ھۆكۈمران گۇرۇھى ھەربى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئىرقى قىرغىنچىلىق ئېلىپ باردى. بۇ قەتلىئامدا مىڭلارچە شەرقى تۈركىستانلىق ئۆلتۈرۈلدى. ئونمىڭدىن ئارتۇق كىشى قولغا ئېلىندى. **200**دىن ئارتۇق ئىسلامى دىنى مەكتەپ ۋە قۇرئان كۇرۇسلىرى تارقىتىۋېتىلدى. نەچچە يۈزلىگەن دىنى ئەرباب ۋە ئىمامىلار نازارەت ۋە كۆزىتىشكە مەھكۇم قىلىندى. ھازىر شەرقى تۈركىستاندا خىتاي رەھبەرلىگى تەرىپىدىن ئىنشا ئەتتۈرۈلگەن **100**دىن ئارتۇق تۇرمە ۋە ئىدىيە ئۆزگەرتىش لاگىرلىرى مەۋجۇت بولۇپ بۇ ئۇرۇنلاردا **100**مىڭدىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستانلىق ئېغىر دەرىجىدە ئىشكەنجە ۋە ئازاپ ـ ئوقۇبەت كۆرمەكتە.

3- شەرقى تۈركىستاندىكى خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ئەخبارات تەشكىلاتلىرى ۋە جاسۇسلۇق ئورگانلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈستىدىكى كۈزۈتۇش، نازارەت ۋە كونترول قىلىش پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرماقتا.

شەرقى تۈركستاننى ئىشغال قىلغان خىتاي ئارمىيىسى 6- كورپۇسنىڭ قۇماندانى هازىرقى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى رەئىسىنىڭ مۇئاۋىنى ۋاڭجىڭنى شەرقى تۈركستانغا ئۈۋەتكەن. ۋاڭجىڭ بۇ ھەقتە شىنخۇا خەۋەر ئاگىنتىسىغا مۇنداق بايانات بولغان: «مېنىڭ بۇ قېتىم شىنجاڭ (شەرقى تۈركستان) غا بېرىشىم خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى باش سېكرىتارى جاڭزېمىن دۆلەت رەئىسى ياڭ شاڭ كوڭ ۋە باش مىنىستر لى فىڭ نىڭ يۇيرىغى بىلەن ئۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇ يەردىكى ئارمىيە ۋە خەلق بىلەن كۆرۈشۈپ، ھال ـ خاتىرە سورىماق ئۈچۈندۇر.»

ئەسلىدە ۋاڭجىڭ تارقىلىپ كەتكەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا مۇۋاپپەقىيەتسىزلىك بىلەن ئاياقلاشقان ئاۋغۇست سىياسى ئۆزگىرىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئۆزگىرىشلەرنىڭ ۋە يېڭى ھادىسىلەرنىڭ شەرقى تۈركستانغا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن پەۋقۇلاددە بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش مەقسىدىدە يۇقىرىنىڭ تەلىماتى بىلەن شەرقى تۈركستانغا كەلگەن. ۋاڭجىڭ شەرقى تۈركستاننىڭ قەشقەر، خوتەن، غولجا قاتارلىق ۋىلايەتلىرىگە بېرىپ خەلققە تەھدىت سالىدىغان نۇتۇقلار سۆزلەپ «قىمىرلىسىڭلار ھالاك بولىسىز، ئارمىيەمىز قۇدرەتلىكتۇر، كىمكى بىزگە قارشى ھەرىكەت قىلسا بېسىقتۇرۇپ يۇقىتىمىز» دەپ شەرقى تۈركستانلىقلارنى قورقۇتۇشقا ئۇرۇنغان.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى شەرقى تۈركستاندا ھەر قانداق بىر ۋەقەنى يۇز بەرگەندە، ئۇنى رەھىمسىزلارچە بېسىقتۇرۇش ۋە ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى تەرەققىياتلارنىڭ شەرقى تۈركستانغا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن كۆپ سانىدىكى ئەسكىرى قىسىملىرىنى يۆتكەپ كېلىپ شەرقى تۈركىستاننىڭ قازاقىستان ۋە قىرغىزىستان بىلەن چېگرىداش بولغان يەرلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى.

قولغا ئېلىنغانلار ۋە قەتلىئاملار

2- شەرقى تۈركستان تۈركلىرىنىڭ ئىنسان ھەقلىرى، دېموكراتىيە ۋە ھۆرىيەت ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشىنىڭ يالقۇنىنى تامامەن ئۆچۈرۈپ تاشلاش ئۈچۈن خىتاي رەھبەرلىگى دۆلەت تېرورى يۈرگۈزمەكتە. خىتاي ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئېغىر سىياسى بېسىمى ۋە زۇلمىغا قارشى ئىنسانچە ياشاش ھەققى، دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك

4- خىتاي رەھبەرلىكى شەرقى تۈركىستاندا يېڭىدىن «ئۆزگۈرىش ھەرىكىتى» نامى ئاستىدا مىللى زىيالىلارنى ئېغىر سىياسى بېسىمغا ئۇچۇرۇتۇپ «زىيالىلار قوشۇنىنى ساپلاشتۇرۇش» ھەرىكىتى باشلاتتى. شەرقى تۈركىستاندا 1950 ـ يىلىدىن 1980- يىلىغا قەدەر، بۇنىڭغا ئوخشاش تازىلاش ھەرىكىتى 19 قېتىم ئېلىپ بېرىلىپ بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستانىدىكى تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ زىيالىلار ۋە مەمۇرلاردىن يۈزمىڭدىن ئارتۇق كىشى «پانتۈركىست»، «پان ئىسلامىست»، «يەرلىك مىللەتچى» دېگەن بەدنامىلار بىلەن تۈرمىلەرگە قامالدى. جازالاندۇرۇلدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. ھازىر يېگىرمىنجىسى ئېلىپ بېرىلۇاتقان بۇ «ئۆگۈنۈش ھەرىكىتى» دە شەرقى تۈركىستانلىق مۇنەۋۋەر زىيالىلارنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرىگە قارشى بەزى شۇۋىنىست خىتاي زىيالىلىرىنىڭ ماقالىلىرىنى نەشر ئەتكۈزۈپ شانلىق تارىخىمىز ۋە مەدەنى مىراسلىرىمىزغا شىددەتلىك ھالدا ھۇجۇم قىلدۇرماقتا ۋە شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تۈرك تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە، ئىنسانىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە قوشقان شانلىق تۆھپىلىرىنى ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. خىتاي شۇۋىنىزمىنىڭ تەشۋىقاتىنى ئىلگىرى سۈرگەن بەزى خىتاي تارىخچىلىرى ئوتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم يەرگە ئىگە، تارىختا بۇيۇك دۆلەتلەر ۋە ئىمپېراتورلۇقلار قۇرغان بۇيۇك تۈرك مىللىتىنى، موڭغۇللارنى، تىبەتلىكلىلەرنى خىتايغا باغلىق مىللەتلەر، خىتاي مىللەتلىرى دەپ تونۇتۇش ئۈچۈن تەشۋىقات ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارماقتا. تارىختىن بېرى تۈركلەرنىڭ ئانا ۋەتىنى بولۇپ كەلگەن توپراقلارنى ئەزەلدىن خىتاي توپراقلىرى ئىدى دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. بۇ كۆز قاراشلارغا ئاساسلانغاندا ئۇتۇكەن ۋادىسى، تۈركىستان (شەرقى تۈركىستانمۇ ئۇنىڭ ئىچىدە) قەدىمدىن ئىتنۇزارەن خىتاي توپرىغى ھىساپلىنارمىش.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ 20- ئەسىردىكى بۇيۇك مۇجاھىد رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئالىم، تارىخچى مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ 1939- 1945- يىللىرى ئارىسىدا يېزىپ تاماملىغان «شەرقى تۈركىستان تارىخى» بىلەن ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئالىم ۋە تارىخچى تۈرغۇن ئالماسنىڭ 1989- يىلىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇرلار» ناملىق تارىخ

شەرقى تۈركىستاندا خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى تەرىپىدىن قۇرۇلغان جامائەت خەۋپسىزلىگى نازارىتى ۋە بىخەتەرلىك نازارىتى مەۋجۇت بولۇپ بۇ تەشكىلاتلار شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ سۆز، ھەرىكەت ۋە فىكىرلىرىنى كۆزىتىپ تۇرۇش، تەھلىكىلىك ھىساپلانغان كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ جازالاندۇرۇشتىن ئىبارەت ۋەزىپىگە مەسئۇل قىلىنغان ۋە يەنە شۇنداقلا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ چەتئەللەردىكى پائالىيەتلىرىنى ئۈگۈنۈش ۋە كۆزىتىش، ئۇلارنىڭ ۋەتەن داۋاسى يولىدىكى كۈرەشلىرىنى تۇنجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ھەرخىل چارە – تەدبىرلەرنى بەلگىلەپ چىقىشقا ۋە ئىجرا قىلىشقا ھۇقۇقلۇق قىلىنغان.

بۇ تەشكىلاتلارغا ئونمىڭلارچە جاسۇس ۋە ئىشپىيونلار باغلانغان بولۇپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىدا تىمىسقىلاپ يۈشۈرۈن، مەخپى ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا. چەتئەللەردە ھەم جىددى پائالىيەتلەر يۈرگۈزۈلمەكتە.

ئوغۇرلىق، ئالدامچىلىق، بۇلاڭچىلىق، لۇكچەكلىك جىنايەتلىرى بىلەن قولغا ئېلىنىپ ئىدىيە ئۆزگەرتىش لاگىرلىرىدا « تەربىيەدىن ئۆتكۈزۈلگەن » بەزى كىشىلەرنى جاسۇسلۇق ۋەزىپىسىنى قۇبۇل قىلىش شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىپ، جاسۇسلۇق قۇشۇنىنى كۆچەيتمەكتە. ئوندىن باشقا ئىشسىزلىقتىن تۇرمۇش كاچۇرۇشتە قىينىلىپ قالغان بەزى چارىسىز بىچارە ياشلارنى ھەم ئاز – تولا مۇئاشقا باغلاش ئارقىلىق ئالداپ، جاسۇسلۇق قۇشۇنىغا يارەمچى كۈچ سۈپىتىدە قوشماقتا. مەمۇرى ئىدارىلار، مەكتەپلەر ۋە جامائەت تەشكىلاتلىرىدا ئىشلەۋاتقانلاردىن خىتاي ھاكىمىيىتىگە سادىق بەزى شەخسلەرنى بىخەتەرلىك تەشكىلاتىغا ئەزا قىلىپ، ئۇلارغا قوشۇمچە مائاش بېرىپ، خەلق ئوستىدىكى كونتىرولىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەكتە.

شەرقى تۈركىستاندىكى خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى يېزىلاردىكى دىخانلارنى تېخىمۇ قاتتىق كونتىرول بىلەن باشقۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى گۇمانلىق شەخسلەرنى جازالاندۇرۇش ئۈچۈن «سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىش باھانىسى بىلەن 1990 – يىلى دېكابىر ئېيىدىن باشلاپ كومموئنىست پارتىيىسى ۋە ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدىكى كومموئنىست كادىرلاردىن 24 مىڭ كىشىنى يېزىلارغا خىزمەت گۇرۇپپىسى قىلىپ ئۈۋەتىپ ئۇرۇنلاشتۇردى ۋە يېزىلاردىكى كونتىرولىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ھۆكۈمرانلىق قىل» پىرىنسىپىغا ئۇيغۇن كۆز قاراش بىلدۈرۈشكە غەيرەت كۆرسەتكەن ۋە ئورتا ئاسىيادا تارىختىن بېرى ياشاپ كەلگەن تۈركلەرنى جۇڭگونىڭ مىللەتلىرى ھىساپلاپ، چوڭ خىتاي شوۋىنىزمىنى تەپ ـ تارتماستىن تەشۋىق قىلىشقا ئۇرۇنغان.

ۋەتەنلىرىدە «ئەجنەبى» مۇئامىلىسى كۆرۈۋاتقان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى

يۇقۇرىدا قىزىل خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ دۇنيادا يۈز بېرىۋاتقان دېموكراتىيە، ھۆرىيەت ۋە مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارە ـ تەدبىرلەرگە مۇراجىئەت قىلىۋاتقانلىغىنى ماددىلار ھالىدا كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن ئىدۇق. تۆۋەندە بۇنى يەنە داۋام قىلىمىز.

5- شەرقى تۈركىستانىنىڭ دېموگرافىك تۈزۈلۈشىنى ئۆزگەرتىپ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنىدە ئازسانلىق ھالىغا كەلتۈرۈپ ئاسىملاتسىيە جەريانىنى تېزلەشتۈرمەك ئۈچۈن شوۋىنىست خىتاي رەھبەرلىگى شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ چىقىپ يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى شىددەتلىك بىر شەكىلدە ئېلىپ بارماقتا.

1949- يىلىدا شەرقى تۈركىستاندا تۈركلەرنىڭ نۈپۈسى پۈتۈن نۈپۈسنىڭ 90% دىن ئارتۇقراغىنى تەشكىل قىلاتتى. 20 مىليوندىن ئارتۇق بولغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ نۈپۈسى ئىچىدە خىتايلارنىڭ نۈپۈسى 250,000 ئەتراپىدا ئىدى. 1949- يىلىدىن 1991- يىلىغا قەدەر شەرقى تۈركىستانغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈزلۈكسىز ھالدا خىتاي كۆچمەنلىرى كەلتۈرۈپ يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە خىتايلارنىڭ سانى بۇگۈن 7 مىليونغا يېقىنلاشتى. خىتاي رەھبەرلىرى 1987- يىلىدىن بېرى شەرقى تۈركىستانغا 100 مىليوندىن 150 مىليونغا قەدەر خىتاي ئاھالىسى يەرلەشتۈرۈشنىڭ مۇمكىنلىگى ھەققىدە نۇتۇق سۆزلەشكە باشلىدى.

1984- يىلىدىن بېرى خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى رەھبەرلىگى «شىنجاڭنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش» شۇئارىنى ئوتتۇرىغا ئېتىپ شەرقى تۈركىستانغا خىتايدىن خىتاي كۆچمەنلىرىنى كەلتۈرۈپ يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى تېخىمۇ تېزلاندۇردى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا شەرقى

كىتاۋى 1990- يىلى 7- ئايدىن بىرى خىتاي رەھبەرلىگى تەرىپىدىن تىلىۋىزىيون، رادىئو، گىزىت ـ ژۇرناللاردا شىددەتلىك بىر ھالدا تەنقىت قىلىنىشقا باشلىدى ۋە ھازىرمۇ بۇ تەنقىت داۋام قىلماقتا، بۇ كىتاپلارغا قارشى يېزىلغان بەزى خىتاي تارىخچىلىرى ۋە يازغۇچىلىرىنىڭ ماقالىلىرى، كىتاپچىلىرى شەرقى تۈركىستاندىكى مىللى زىيالى ۋە كادىرلارغا ئۇقۇتۇلۇپ «شەرقى تۈركىستان تارىخى» بىلەن «ئۇيغۇرلار» كىتاۋى ھەققىدە كۆز قاراشلىرىنى بىلدۈرۈپ ئۆتۈشكە مەجبۇرلىماقتا. خىتاي ئاۋتۇرلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىغا قارشى پىكىر بايان قىلغانلار تەنقىتلەنمەكتە ۋە ھەر خىل ۋاستىلار بىلەن جازالاندۇرۇلماقتا.

«شەرقى تۈركىستان تارىخى» بىلەن «ئۇيغۇرلار» كىتاۋىغا قارشى شوۋىنىست خىتاي يازغۇچىسى چىيەن بۇچىۋەننىڭ ئۇرۇمچىدە نەشر قىلىنىۋاتقان خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «شىنجاڭ» گىزىتى نىڭ 1991- يىلى 8 - ئاينىڭ 23- 24- كۈنلىرىدىكى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان «شەرقى تۈركىستان تارىخىغا رەددىيە» ناملىق ماقالىسىدا تارىخى ھەقىقەتلەر ئاستىن ـ ئۈستىن قىلىنىپ، پاكىتلار بورمۇلىنىپ خىتاي شوۋىنىزمى مەدھىلىنىپ كۆكلەرگە چىقىرىلغان. تاجاۋۇزچىلىق ۋە باسقۇنچىلىق ئۇچۇقتىن ـ ئۇچۇق مەدھىلەنگەن، ئۇ بۇ ماقالىسىدا تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتاۋى ھەققىدە توختۇلۇپ شۇنداق دېمەكتە:

«تۇرغۇن ئالماس مەھەممەت ئىمىننىڭ مېتودىنى قوللۇنۇپ، ساك، ھۇن، ئايسۇن، ياۋچى، سيانپى، جۇرجان، قانقىل (بۇيۇك چاقلىق ھارۋىلىقلار) تۈرك قاتارلىق جۇڭگۇنىڭ قەدىمقى مىللەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلار ھىساپلاپ، بۇ مىللەتلەرنىڭ «تارىخى»نى «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى» بۇ مىللەتلەر ياشىغان زېمىنلەرنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنى قىلىپ كۆرسەتمەكتە»

«تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار» كىتاۋىدا بۇيۇك خىتاي چىگىرىسىنى سەددىچىن سېپىلى قىلىپ كۆرسىتىپ، تارىخى ھەقىقەتلەرگە ھۆرمەت قىلماستىن سەددىچىننىڭ تېشىدىكى جۇڭگۇنىڭ قەدىمقى مىللەتلىرى قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇستەقىل دۆلەت، دەپ تەرىپلىگەن. ۋە ھەتتا ئۇلارنى خىتاي بىلەن قارمۇ قارشى قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان» بۇنىڭدىن شۇنى ئۇچۇق كۆرۈشكە بولىدۇكى؛ چىيەن بۇچىۋەننىڭ بۇيۇك تۈرك مىللىتىنىڭ ھەر بىر قەۋمىنى ئايرىم مىللەت دەپ ھىساپلاپ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ «بۆل، پارچىلا،

بايقالغاندىن كېيىن خىتاينىڭ ئېچكى ئۆكىلىرىدىن 50 مىڭ خىتاينى كۆچۈرۈپ چىقىپ تۇرپان ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇردى.

كونا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ، ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقىغا ئېرىشىشى خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىدىكى ئەندىشىلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش بىلەن، بۇ مەملىكەتكە خىتاي كۆچمەنلىرنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىش ھەرىكىتىنى تېخىمۇ تىزلاشتۇردى.

ئېمپېرىيالىست خىتاي ھۆكۈمرانلىرى بۇ تەدبىرلەر ئارقىلىق شەرقى تۈركىستانلىقلارنى ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنىدە تېخىمۇ ئازسانلىق ۋەزىيىتىگە چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سۆمۈرگىچىلىگىگە قارشى دېموكراتىيە، ھۆرىيەت ۋە مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىنى ئۇجۇق تۈرۈشنى مەقسەت قىلماقتا.

6- دۇنيادىكى ېيگى تارىخى تەرەققىياتلاردىن چوچۇڭاتقان خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى شەرقى تۈركىستانىنىڭ يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرىنى سۆمۈرۈش ھەرىكىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ھەممىگە مەلۇمكى؛ شەرقى تۈركىستان ھەرجەھەتتىن ناھايىتى باي بىر مەملىكەتتۇر. بۇ مەملىكەتتە نېفت بايلىغى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇرانىيۇم، ئالتۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، تۆمۈر ۋە كۆمۈرگە ئوخشاش قىممەتلىك مەدەنلەر بىلەن تولۇپ تاشقان.

ياپونىيە گېئولوگىيە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ تەدقىقاتلىرىغا قارىغاندا شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى قاراماي، تۇرپان نېفت مەنبەلىرىنىڭ تېشىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىدا مەۋجۇت نېفت زاپىسىنىڭ مىقتارى 18 مىليار تونىنىدىن ئارتۇقراقتۇر. غەرپنىڭ بەزى ئارخولۇگىيە مۇتۇخەسسىسلىرىنىڭ تەدقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا تارىم ۋادىسىدىكى نېفتنىڭ مىقتارى 60 مىليار تونىنىدىن ئارتۇق ئىكەنلىگى مەلۇم. خىتاي دائىرىلىرى 1989- يىلىنىڭ دەسلەپكى ئۇچ ئېيىدا شەرقى تۈركىستاندىن خىتايغا 8 مىليون ۋارىل خام نېفت 906 مىڭ تونىنا كۆمۈر ۋە 4444 تونىنا تۇزنى توشۇپ ئېلىپ كەتتى.

خىتاي رەھبەرلىگى ئالدىمزدىكى يىللاردا نېفتنىڭ يىللىق ئىشلەپ چىقىرىلىشىنى 15 مىليون تونىغا يېتكۈزىدىغانلىغىنى بىلدۈرمەكتە.

تۇركستانغا ھەر يىلى 250 مىڭدىن ئارتۇق خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇنلاشتۇرماقتا.

كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى شەرقى تۇركستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى سەۋەبىنى شىنجاڭنىڭ (شەرقى تۇركستاننىڭ) يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرىنى ئېچىش ئۈچۈن ئىشچى كۈچى يېتەرسىزلىگىنى ھەل قىلىش ۋە شىنجاڭنى (شەرقى تۇركستاننى) تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن دېگەن سەپسەتىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. بۇ ئەمىلى ھەقىقەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بىر يالغانچىلىقتۇر. شەرقى تۇركستان تۇركلىرى ئارىسىدا ئىشسىزلىق ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، نۇرغۇنلىغان ئىنسانلار ئىش تاپالماي، ئىقتىسادى قىيىنچىلىق ئىچىدە قىنالماقتا.،

شەرقى تۇركستاننىڭ قانۇنى ۋە ئاساسى ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇر قاتارلىق شەرقى تۇركستان تۇركلىرىنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ئويلاپمۇ باقمىغان ۋە خىيالىدىن كېچىپ باقمىغان بىر مەسىلىدۇر.

خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى شەرقى تۇركستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى جىددى شەكىلدە داۋام قىلدۇرۇش بىلەن بىرلىكتە شەرقى تۇركستان تۇركلىرىگە پىلانلىق تۇغۇت، نۇپۇسنى كەنتترول قىلىش سىياسىتىنى ئىجرا قىلماقتا.

ھازىر شەرقى تۇركستان تۇركلىرىگە ئىككىدىن ئارتۇق بالا تېپىشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى توغرىسىدا قانۇن چىقىرىلغان بولۇپ بۇ قانۇنغا رىئايە قىلمىغانلارغا تۇرلۈك جازالار بېرىش ھەققىدىكى تەھدىتلەرنىڭ تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلماقتا. ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنت تاپقان شەرقى تۇركستانلىقلارغا ئىقتىسادى جەرىمانە قويۇش بىلەن بىرلىكتە تۇرلۈك جازالار بېرىلمەكتە. ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنتكە ئىگە بولغانلارنىڭ 3- پەرزەنتى نۇپۇس تىزىمىغا ئېلىنىشتىن مەھرۇم قىلىنماقتا.

مول تەبىئى ئېنېرگىيە قاينىقلىرى

خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى چۈمۈلىدەك يامراپ كىلىۋاتقان خىتاي كۆچمەنلىرىنى شەرقى تۇركستاننىڭ بايلىغى مول، توپرىغى مۇنبەت رايونلىرىغا يەرلەشتۈرمەكتە. ئۇتكەن يىلى (1991- يىلىدا) شەرقى تۇركستاننىڭ تۇرپان ۋىلايىتىدە ناھايىتى مول نېفت قۇدۇقلىرى

ئاينىك 7- كۈنى قازاقستاننىڭ پايتەختى ئالما- ئاتاغا كېلىپ قازاقستان بىلەن رەسمى مۇزاكىرىلەر ئېلىپ باردى. بۇ ۋەكىللەر ئۆمىگى ئىچىدە خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى تەنچىلىنمۇ يەر ئالغان ئىدى. بۇ ۋەكىللەر ئۆمىگى قازاقستان بىلەن سودا ـ ئىقتىسادى ۋە تېخنولوگىيە جەھەتتە ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى.

قازاقستان باش مىنىستىرى سەرگى تېرەشچىنكوۋ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن 1992- يىلى 2- ئاينىڭ 23- كۈنى بېيجىڭنى زىيارەت قىلدى. خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرى تېرەشچىنكوۋغا شەرقى تۈركىستاندا ياشاۋاتقان 1 مىليوندىن ئارتۇق قازاق تۈركلىرىنىڭ تۈرمۈش سەۋىيەسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىغى توغرۇلۇق ۋەدىلەر بەردى.

خىتاي رەھبەرلىرىنىڭ باھانە ۋە سەپسەتىلىرى

خىتاي رەھبەرلىرى تاجىكستان بىلەن يېقىن بىر مۇناسىۋەت قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە، ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن نورمال دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنى تىكلىشىگە، تىجارەت ۋە سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشىغا قارشى ئەمەسمىز، ئەمما بۇ جەھەتتىكى كىلىشىملەرنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئىنسانچە ياشاش ھەققى ۋە سىياسى مەنپەئەتلىرىگە زەرەر بەرمەسلىككە دىققەت قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

8- خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىدىن ئەبەدى مەھرۇم قىلىش، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئەركىنلىك، مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى ئۇچۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئىنسان مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولمىغان كۈلكىلىك پىكىرلەرنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. خىتاي رەھبەرلىگى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىۋالغان «شەرقى تۈركىستان» ئۈچۈن «قەدىمدىن جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر، بىز بىر قېتىم ئىشغال قىلدۇقمۇ ئۇ بىزنىڭ تزپرىغىمىز بولۇپ قالىدۇ» دېمەكتە. يەنە شۇنداقلا خىتاي رەھبەرلىگى «شىنجاڭ» (شەرقى تۈركىستان) نىڭ توپرىغى كەڭ، نۇپۇسى ئاز، بايلىغى مول بىر رايوندۇر. بىز خىتايلارنىڭ توپرىغىمىز ئاز، نۇپۇسىمىز كۆپ بۇ سەۋەپتىن «شىنجاڭ» (شەرقى تۈركىستان) خىتايدىن (جۇڭگودىن) ئايرىلىپ مۇستەقىل دۆلەت بۇلالمايدۇ» دىگەن سەپسەتىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا خىتاي رەھبەرلىرى «شىنجاڭ» (

ئېلىپ بېرىلغان تەدكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا شەرقى تۈركىستاندا كۆمۈرنىڭ زاپىسى بىر تىرىليوندىن 50 مىليار تونىنا بولۇپ خىتاي ھۆكۈمىتى 1949 – 1989 – يىللىرى ئارىسىدا بۇنىڭ 250 مىليون تونىنىسىنى چىقىرىپ ئىشلەتكەن. شەرقى تۈركىستاندا 66 ئالتۇن كانى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئالتۇنلارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ئۇستۇن ھىسابلانماقتا.

بۇنىڭدىن باشقا شەرقى تۈركىستان زىرائەتچىلىك، باغۋەنچىلىك، كۆكتاتچىلىق جەھەتتە ھەم مەشھۇر دۆلەتلەرنىڭ بىرىدۇر. چارۋىچىلىق جەھەتتىكى بايلىغى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا بولۇپ شەرقى تۈركىستاندا چارۋىلارنىڭ ئومۇمى سانى (قوي، كالا، ئۆچكە، ئات) 41 مىليوندۇر. توپراقلىرى يۇقىرىدا ئىزاھ قىلغىنىمىزدەك بايلىق بىلەن تولۇپ تاشقان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى يوقسۇللۇق ۋە پەرىشانلىق ئىچىدە ھايات كۆچۈرمەكتە. بۇ بايلىقلاردىن ئاز – تۇلا بەھرىمەن بولۇش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم ھالدا ياشماقتا. شەرقى تۈركىستاننىڭ مول بايلىقلىرى خىتاي رەھبەرلىگى تەرىپىدىن خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە توشۇلۇپ ۋە چەتئەللەرگە سېتىلىپ، خىتايلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن قوللىنىلماقتا.

7- قىزىل خىتاي رەھبەرلىگى يېڭىدىن مۇستەقىللىقىغا ئېرىشكەن ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنى ھەر خىل ۋاستە ۋە ھىلە – مىكىرلەر بىلەن ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى داۋاملىق بېسىم ئاستىدا تۇتۇش ۋە سۈمۈرۈش ئۈچۈن پۈتۈن غەيرەتلىرىنى سەرپ قىلماقتا.

كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى دۇنيادىكى يېڭى تەرەققىياتلارنىڭ زورلىشى ۋە بېسىمى نەتىجىسىدە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى بىلەن مۇستەقىل بولغان جۇمھۇرىيەتلەرنى جۇملىدىن ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنى ئىتتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ جۇمھۇرىيەتلەردە مەيدانغا كەلگەن يېڭى ۋەزىيەتلەرنىڭ شەرقى تۈركىستانغا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى سوۋېتلاش – قېرىنداشلىرىمىزنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ دېموكراتىيە، ھۆرىيەت يولىدىكى كۈرەشلىرىنى قوللاپ- قۇۋۋەتلىشىنى چەكلەش ئۈچۈن بۇ جۇمھۇرىيەتلەرنى ئىتتىراپ قىلىشتىن كېيىنلا ۋەكىللەر ئۆمەكلىرى ئۈۋەتىپ، بۇ جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي جەھەتتە يېڭى شەرتنامىلار تۈزدى.

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى سودا – تىجارەت مىنىستىرى لىلىياڭچىن باشچىلىغىدىكى ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى 1992- يىلى 1-

قۇرۇپ خىتاي مۇستەبىتلىرىنىڭ ئېغىر زۇلۇم ۋە ئاسارىتىگە قارشى ھەقلىق كۈرىشىنى جانلىق ۋە جوشقۇنلۇق بىر شەكىلدە داۋام ئەتتۈرمەكتە. ھۆرىيەت ۋە ئىنسان ھەقلىرى تەرەپتارلىرى بولغان بىرمۇنچە دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر بۇ كۈرەش ۋە مۇجادىلىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىمەكتە.

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىنسان ھەقلىرى خىتاپ - نامىسىنىڭ ئاساسى پىرىنسىپلىرىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا باشلىۋەتكەن ئىنقىلاۋى كۈرىشىنى ئۆز ھەق - ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر داۋام قىلدۇرۇش ئىرادىسىگە ئىگە.

بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە كونا - يېڭى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ چۆكۈشى، ئىشغال قىلىنغان، سۆمۈرۈلگەن ئەسىر مىللەتلەرنىڭ ھۆرىيەت ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە بولىشىدىن ئىبارەت ئۇلۇق تارىخى ئېقىمنى ھەرقانداق قارا كۈچنىڭ توسۇۋالىشى مۇمكىن ئەمەس.

دۇنيانىڭ يېڭى تارىخى تەرەققىياتى شۇ نەرسىنى ئۇچۇق كۆرسەتمەكتىكى؛ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىمۇ كومۇنىزىم مۇتلەق يىقىلىدۇ. خىتاي خەلقى دېموكراتىيە ۋە ھۆرىيەتكە چوقۇم ئېرىشىدۇ. شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىمۇ جەنۇب ئالالاھنىڭ يارەدەمى بىلەن ھۆر ئىنسانلىق ئالىمنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بىر نىيەت ھەمدە ئىتتىپاقلىق بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان مۇجادىلىسى نەتىجىسىدە ئەركىنلىك، ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىققا چوقۇم ئىگە بولىدۇ. بۇنىڭغا ئىمانىمىز كامىل!

(بۇ ماقالە تۈركىيەدە چىقىدىغان «تەرجۈمان گىزىتىسى»نىڭ 1992- يىلى 16- 17- 18- ئاپرىل سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ۋە ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنىدىغان «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ 1992- يىلى 34- 35- قوشما سانىدا قايتا كۆچۈرۈپ بېسىلغان.)

شەرقى تۈركستان) خىتاينىڭ بىخەتەرلىگى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتىگىيەلىك بىر رايوندۇر. بۇ سەۋەپ يۈزىدىن جۇڭگۇدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئايرىم دۆلەت بۇلالمايدۇ» دېيىشمەكتە. يەنە خىتاي رەھبەرلىگى «شىنجاڭ» (شەرقى تۈركستان) غەربى ئاسىيا، ئورتا شەرق ۋە ياۋروپا بىلەن ئالاقە قىلىشىمىزدا بىر كۆۋرۈك بېشىدۇر. مۇشۇنداق بىر سەۋەپ بولغانلىقتىن شەرقى تۈركستاننىڭ مۇستەقىل بولىشىغا يول قويمايمىز» دېيىشمەكتە.

يەنە خىتاي رەھبەرلىرى «شىنجاڭ » (شەرقى تۈركستان) خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاتوم يادۇو بومبىلىرىنى سىناق قىلىش مەيدانىدۇر. مۇشۇنداق سەۋەپ بولغانلىقتىن شەرقى تۈركستاننى قولىمىزدىن چىقىرىۋېتىشىمىز مۇمكىن ئەمەس» دېگەن كۆز قاراشلارنى بازارغا سالماقتا. بۇ باھانە ۋە سەپسەتىلەرنىڭ ھېچقانداق قانۇنى ئاساسى يوقتۇر.

يۇقۇرىدا خىتاي رەھبەرلىرى تەرىپىدىن ئالغا سۈرۈلگەن كۆز قاراشلار - زوراۋانلىق ۋە ئىشغالىيەتچىلىك مەنتىقىسىنىڭ تىپىك ئىپادىسىدۇر.

ئىستىقلال بىرىلمەيدۇ، ئۇ كۆرەش ۋە مۇجادىلە بىلەن ئېلىنىدۇ. بىز بۇنى ياخشى بىلىمىز. ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا خىتاي رەھبەرلىرى شەرقى تۈركستان تۈركلىرىنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھۇقۇقلىرىنى ئاياق ئاستى قىلىپ ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئانا ۋەتىنىدە خورلىماقتا ۋە ئىككىنجى سىنىپ قاتارىدا مۇئامىلە قىلماقتا. شەرقى تۈركستان تۈركلىرى ئۆزىنىڭ توپراقلىرىدا ئەجنەبى كەبى ياشاشقا مەجبۇرلانماقتا.

دېموكراتىيە ۋە ئىنسان ھەقلىرىنىڭ مۇداپىئەچىلىرى ھىساپلانغان بەزى چوڭ دۆلەتلەر خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ شەرقى تۈركستان تۈركلىرىگە راۋا كۆرىۋاتقان يولسىز زوراۋانلىقلىرىنى كۆرمەسلىككە سالماقتا. ئىنسان ھەقلىرى خىتاپنامەسىنىڭ 2- ماددىسىدا «ھەركىم ئىرق، رەڭ، جىنسىيەت، تىل، دىن پەرقلىلىكىگە قارالماستىن بۇ خىتاپنامىدا كۆرسۈتىلگەن پۈتۈن ھەق ۋە ھۆرىيەتلەرگە ئىگە» ھۆكمى يەر ئالماقتا.ئەينى خىتاپنامىنىڭ 16- ماددىسىدا «ھەر كىم قانۇن ئالدىدا باراۋەردۇر. ھەركىمنىڭ ئايرىمچىلىقتىن خالى ھالدا قانۇن تەرىپىدىن باراۋەر قوغدۇنۇش ھەققى مەۋجۇتتۇر» دېيىلگەن.

بۈگۈن ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە باشقا مەملىكەتلەردە ياشاۋاتقان ۋەياكى ئۇ دۆلەتلەردە ۋاقىتلىق تۇرۇش رۇخسىتى ئالغان شەرقى تۈركستانلىقلار ھەر خىل قانۇنلۇق جەمىيەت ۋە تەشكىلاتلار

شەرقى تۈركىستانغا قېچىپ بارغان، شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر تۈركلىرى بۈلارنى قارشى ئېلىپ باغرىغا باسقان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە بېسىم سىياسىتىنىڭ شىددەتلىنىشى نەتىجىسىدە مەسىلەن 1962- يىلى ئاپرىل ۋە ماي ئايلىرىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىن يۈز مىڭغا يېقىن شەرقى تۈركىستانلىق ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاتار تۈركلىرى قازاقستان بىلەن قىرغىزىستانغا قېچىپ كېتىپ قان ۋە دىن قېرىنداشلىرىدىن باشپانالىق تەلەپ قىلغان، تارىختا تۈرك قەۋملىرى باشلىرىغا بىرەر پالاكەت كەلگەن زامان بىر ـ بىرلىرىدىن باشپانالىق تەلەپ كەلگەن، بۈرۈن شەرقى تۈركىستاندا ياشىغان ئۇيغۇر تۈركلىرى، قازاق تۈركلىرى، قىرغىز تۈركلىرىدىن خېلى كۆپ ساندىكى كىشىلەر ھازىر غەربى تۈركىستاندا ياشىماقتا، تەخمىنلەرگە ئاساسلانغاندا يالغۇز ئۆزبەكىستان، قازاقستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركمېنىستاندا بىر مىليوندىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستانلىق مەۋجۇتتۇر. غەربى تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىن باشقا تۈركىيەدە، سەئۇدى ئەرەبىستاندا، پاكىستاندا، ياۋروپادا، ئامېرىكادا ۋە ئاۋسترالىيەدە نۇرغۇنلىغان شەرقى تۈركىستانلىقلار ياشىماقتا.

يېڭى چۈشەنجە: شەرقى تۈركىستانىنىڭ تېشىدا ياشىغان بۇ ئىنسانلارنىڭ ئورتاق بىر پائالىيەتلىرى بارمۇ؟ قۇرغان تەشكىلاتلىرى مەۋجۇتمۇ؟

دوتسېنت، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: دۇنيانىڭ بىرمۇنچە مەملىكەتلىرىگە يەرلەشكەن شەرقى تۈركىستانلىقلار، شەرقى تۈركىستانىنىڭ خىتاي ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن بىر يۈرۈش پائالىيەتلەر ئېلىپ بارماقتا، غەربى تۈركىستاندىكى تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى مىللى مۇستەقىللىغىنى قازىنىشتىن ئاۋال، قازاقستان، قىرغىزىستان، ئۆزبەكىستان ۋە تۈركمېنىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى بىرلىشىپ، «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى»نى قۇرغان ئىدى. ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ كۈلتۈر ۋە مەدەنىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇش، مۇئارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، شەرقى تۈركىستاندىكى ئىنسان ھەققى ۋە ھۆقۇقلىرىنىڭ ئەمىلى ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلۈش ئۈچۈن قۇرۇلتايلار ۋە كونفىرانسىيەلەر ئۇيۇشتۇرۇش، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزى پائالىيەتلىرىنى ئاساسلايەر ئالماقتا، بۇ تەشكىلاتلاردىن باشقا نۇرغۇن ـ شەمەي ئاتام بومبىلىرى سىناقلىرىغا قارشى ئولجاس سۈلايمان ئوغلى

شەرقى تۈركىستان ئۆزىنىڭ ھۆرىيىتىگە چوقۇم ئېرىشىدۇ

سۆنگۈر گۆكتاش

شەرقى تۈركىستان ۋەخپىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دوتسېنت، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مەسىلىلىرى ھەققىدە كۆرۈشتۇق.

يېڭى چۈشەنجە: ئۆزىڭىزنى قىسقىچە تونۇشتۇرسىڭىز؟

دوتسېنت، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: 26 يىل شەرقى تۈركىستاندا شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇنۋېرسىتېتىدە ئۇستاز بولۇپ ئىشلىدىم، 1982- يىلى 8- ئايدا دەۋەتنامە بىلەن ئائىلەمنى ئېلىپ تۈركىيەگە كەلدىم، 1983- يىلىدىن ئېتىۋارەن ئىستانبۇل ئۇنۋېرسىتېتى تۈركۈلوگىيە بۆلۈمىدە شەرقى تۈركىستان دېئالېكتلىرىدىن دەرس بېرىشكە باشلىدىم. 1985- يىلىدا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ۋەتەندىشى بولدۇم، ھازىر شەرقى تۈركىستان ۋەخپىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسىمەن، شەرقى تۈركىستاندا ۋە تۈركىيەدە بېسىلغان بىرقانچە كىتاپلىرىم بار، «يۇرەك ئالقىشى»، «جەڭ ناخشىلىرى» «قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى» «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار» «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسى گىرامماتىكىسى» بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرقانچىسى.

يېڭى چۈشەنجە: خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى شەرقى تۈركىستاندىن داۋاملىق كۆچۈش بولۇۋاتىدۇ، شەرقى تۈركىستانلىق كۆچمەنلەر قەيەرلەردە ياشۇاتىدۇ؟

دوتسېنت، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى : خىتاي شەرقى تۈركىستانىنى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن شەرقى تۈركىستاندىن غەربى تۈركىستانغا داۋاملىق كۆچۈشلەر يۈز بەرگەن خىتاي ئاسارىتىدىن زۇلۇم كۆرگەن شەرقى تۈركىستانلىق تۈركلەر كۆچۈپ كېتىشنى تاللىۋالغان، مۇنداق ھادىسىلەر ھەر زامان داۋام قىلىپ كەلگەن. يەنى قېرىنداشلار تارىختىن بېرى داۋاملىق بىر ـ بىرىگە كۆچۈپ باشپانالىق تىلىگەن، مەسىلەن 1917- يىلى غەربى تۈركىستان تۈركلىرىگە قارىتىلغان زۇلۇم ۋە بېسىم نەتىجىسىدە تۈرغۇنلىغان ئۇرۇمچى، ھازاق ۋە قىرغىز تۈركلىرى

ئىتتىپاقى» گوللاندىيە ۋە ئامېرىكادا شەرقى تۈركىستان جەمئىيەتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى. قىسقىسى پۈتۈن دۇنياغا تارقىلىپ كەتكەن شەرقى تۈركىستانلىقلار تەسىس قىلغان جەمئىيەت ۋە تەشكىلاتلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كىملىكلىرىنى قەغدىۋاتىدۇ. ھەمدە شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن كۈرەشلىرىنى داۋام قىلدۇرىۋاتىدۇ.

يېڭى چۈشەنچە: كېيىنكى كۈنلەردە مەتبۇئاتلاردا داۋملىق يۈز يىلىمىزنىڭ ئاخىرىدا كوممۇنىست ئىمپېراتورلۇغى بولغان خىتاي دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىپ تارقىلىدىغانلىغى ھەققىدە خەۋەرلەر چىقماقتا، سىزچە بۇ مۇمكىنمۇ؟ شەرقى تۈركىستان بىر كۈنى مۇستەقىللىغىغا ئېرىشەلەمدۇ؟

دوتسېنت سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: خىتاي كوممۇنىزم ھازىرغىچە ھۆكۈم سۈرىۋاتقان بىر دۆلەت. رۇسىيەدە كوممۇنىست ئىمپېراتورلۇق پارچىلاندى. ياۋروپادا بىرمۇنچىلىغان دۆلەتلەر كوممۇنىزمنى تاشلۇۋېتىپ، دېموكراتىيە يولىنى تاللىۋالدى. ئەمما خىتايدا كوممۇنىست پارتىيىسى رەھبەرلىگىدىكى بىر پارتىيە دىكتاتورلۇغى داۋاملاشماقتا، ئىقتىسادى جەھەتتىن خىتايغا كاپىتالىزىمنىڭ بەزى ئۇنسۇرلىرى كىرىشكە باشلىدى، كىشىلەرگە بەلگىلىك دەرىجىدە تىجارەت قىلىش ئىمكانلىرى بېرىلمەكتە، ئەمما سىياسى جەھەتتىن خىتايدا چوڭ بىر ئىسلاھات ۋە ئۆزگىرىش بولمىدى. بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا كوممۇنىست پارتىيىسى ھەممىنى ئۆز بېشىغا ئىدارە قىلىپ، قاتتىق كونترول قىلماقتا، ئىنسانلارنىڭ ھەق ـ ھوقۇقلىرى چەكلەنمەكتە، ھۆر ـ دېموكراتىك بىر سايلام ئىمكانى يوق، خىتايدا يالغۇز خىتايلار ياشىمايدۇ، خىتاينىڭ بىرمۇنچە مۇستەملىكە رايونلىرى بار، خىتاي دۆلىتى رەھبەرلىگى خىتايدا 54 مىللەت بار، دەپ كەلمەكتە، دۇنيادا جەريان ئېتىۋاتقان بۈيۈك ئۆزگۈرۈشلەر قارشىسىدا، خۇسۇسەن ئورتا ئاسىيادىكى تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقلىرىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭمۇ ئۆزىنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلىش، ئىنسانچە ياشاش ئارزۇسى بارغانسىرى كۈچەيمەكتە. دۇنيادا ئۆز پېتىچە تۇرۇپ، ئەبەدى ئۆزگەرمەيدىغان ھېچ نەرسە يوق، كوممۇنىزىم رۇسىيە ۋە خىتايدىن تارقالغان ئىدى. 1949 ـ يىلدا خىتاي كوممۇنىستلىرى خىتايدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى، رۇسىيە بولسا كوممۇنىزمنى 70 يىل سىناپ كۆردى، ئەمما ئاخىرىدا كوممۇنىزىم رۇسىيەدە چۆكتى، خىتايدىمۇ

باشچىلىغدا بىر ئاممىۋى تەشكىلات مەۋجۇت، قازاقستاندا قۇرۇلغان بۇ تەشكىلات ئىچىدە خىتاينىڭ شەرقى تۈركىستانىنىڭ لوپنۇردا ئېلىپ بېرىۋاتقان ئاتوم بومبىلىرى سىناقلىرىغا قارشى قۇرۇلغان بىر گرۇپپا بار، بۇ گرۇپپا خىتاينىڭ ئاتوم ـ يادرو قۇراللىرى سىناقلىرىغا قارشى پائالىيەت ئېلىپ بارماقتا، بۇ خىل تەشكىلاتلار، قىزىل خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىنسان ھەق ۋە ھۆقۇقلىرىغا قىلغان تاجاۋۇزىنى ۋە خىتايدىن شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەلىرىنى ئېلىپ چىقىپېرلەشتۈرۈش سىياسىتىنى پۈتۈن دۇنياغا ئاشكارلاش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە. شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك تەشكىلات ۋە ئورگانلار دۇنيانىڭ بىرمۇنچە مەملىكەتلىرىدە بار قا ـ بارقىدىن قۇرۇلۇپ پائالىيەتلىرىنى كۈچەيتمەكتە، تۈركىيەدە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغان بىرنەچچە ئاممىۋى تەشكىلات بار، 1960 ـ يىلى قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان كۆچمەنلەر جەمئىيىتى ۋە 1978- يىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ۋەخفى بۇلاردىن ھىسابلىنىدۇ. ئەمما شەرقى تۈركىستان ۋەخفى ماددى ئىمكانىيىتىنىڭ سەۋىۋىدىن ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارالمىغان. ئۇ، شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى يارەمى بىلەن 1986- يىلى 6- ئايدىن باشلاپ تەكرار پائالىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇشقا باشلىدى. شەرقى تۈركىستاننى 200 يىللىق مانجۇ - خىتاي ئىشغالى دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدىن كۆپ ئارقىدا قالدۇردى. بىلىمدە، پەن - تېخنىكىدا، سانائەتتە ھەرجەھەتتىن قالاق ھالەتكە گىرىپتار قىلدى. بىز شەرقى تۈركىستان ۋەخفى رەھبەرلىگى بۇ ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ بىز كىلەچەك ئۈچۈن بۇيۇك ئاساس ھىسابلىنىدىغان بىلىملىك، ئىمانلىق، ۋىجدانلىق، مىللى ـ ھىس تۇيغۇغائىگە ئەۋلاتلار يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق قىلىمىز. بۇنىڭدىن سىرت قەيسەرلىك «شەرقى تۈركىستان مەدەنىيەت ۋە ھەمكارلىق جەمئىيىتى» بار. تۈركىيەنىڭ سىرتىدا ئورتا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ھەر بىرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەۋجۇت، يەنە قازاقستان ۋە ئورتا ئاسىيادا «شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق كومىتېتى» «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق نەشكىلاتى» مەۋجۇت بولۇپ پائالىيەتلىرىنى ئاكتىپ شەكىلدە ئېلىپ بارماقتا.

ئاۋىسترالىيەگە كۆچۈپ چىققان شەرقى تۈركىستانلىقلارمۇ ئۇ يەردە ژورنالىست، يازغۇچى ئەخمەت ئىگەمبەردىنىڭ باشچىلىغدا «تۈركىستان جەمئىيىتى»نى قۇردى، گىرمانىيەدە «ياۋروپا شەرقى تۈركىستان

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازاتلىق جەڭچىسى ۋەتەن پەرۋەر شائىر ئابدۇلئەزىز مەقسۇم ئەزىزى

ئىنقىلاۋى شائىرىمىز ئابدۇلئەزىز مەقسۇم ئەزىزى ھېچى زامان ئۇيغۇر مۇئارىپىغا ئاساس سالغۇچى ئالىملارنىڭ بىرى بولغان ئابدۇلقادىر ھىننى ئابدۇلۋارىس ئەزىزىنىڭ ئائىلىسىدە 1899-يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئارتۇش ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ قەشقەردە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسىنى ئابدۇلقادىر دامۇللامدىن ئالدى. ئەرەپ، فارس تىللىرىنى، كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى پۇختا ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئالى مەكتەپتە ئوقۇش ئۈچۈن ھىندىستانغا ئۆتەتىلدى.

ئابدۇلئەزىز مەقسۇم 1920 – يىللىرى ھىندىستاندا ئۇنۇۋېرسىتى تەھسىلى كۆردى. ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدە ھىندىستان خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى كۈرەشلىرىگە ئاكتىۋ ئىشتىراك قىلدى. ھىندىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق، ئەركىنلىك نامايىشلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا ماڭدى.

1923- يىلى قەشقەردە، يېڭىلىق تەرەپدارى، ئىسلاھاتچى، ئالىم ئابدۇلقادىر ھىننى ئابدۇلۋارىس ئەزىزىنىڭ خىتاي مۇستەبىت ھاكىمىيىتى بىلەن ئۇلارغا سېتىلغان ھەسەتخور مىللى مۇناپىقلارنىڭ ئۇيۇشتۇرغان سۇئىقەستى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئابدۇلئەزىز مەقسۇم 1924 – يىلى شەرقى تۈركىستانغا قايتتى، ئۇ دادىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن داۋا ئېچىپ كۆرەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى.

ئابدۇلئەزىز مەقسۇم دادىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازاتلىقى، ئەركىنلىكى ۋە ئىستىقلالىيىتى ئۈچۈن ئىگىلمەي، سۇنماي، ھارماي-تالماي كۈرەش قىلدى. ئۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ جەڭگىۋار شىئىرلارنى يېزىپ ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى، مىللەتنىڭ ھۆرلىكى ئۈچۈن جەڭگە ئاتلاندى. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى ۋەتىنى، مىللىتى ئۈچۈن بېغىشلىغان ئىدى. بۇ يولدا ئۇچرىغان مۇشكۈللۈكلەرگە،

كومۇنىزىم چۆكۈش ۋە يېقىلىشقا مەھكۇمدۇر. خىتاي كوممۇنىست هاكىمىيىتى كومۇنىزىمدىن ۋازكەچكەن تەقدىردە ئۆزلىرىنىڭ هاكىمىيەت تەختىدىن مەھرۇم بولىدىغانلىقىنى، مۇستەملىكىلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى هىس قىلغانلىقى ئۈچۈن ماركسىزىم، كومۇنىزىم، بىر پارتىيە دىكتاتورلۇغى كېرەك دەپ چوقان سالماقتا، بىر پارتىيە دىكتاتورلۇغى چوقۇم گۈمران بولىدۇ.

بىز خىتاي تەرىپىدىن مۇستەملىكە قىلىنىۋاتقان مىللەت ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئۆز هەق ـ هۇقۇقلىرىغا ۋە ئىستىقلاللىرىغا ئىگە بولۇشنىڭ تەرەپتارلىرىمىز، بىز ئۇيغۇرستان ئەمەسمىز، خىتاينىڭ ئاساسىي ئاستىدىكى دۆلەتلەرنىڭ، جۈملىدىن شەرقىي تۈركىستانىنىڭ هۆرىيەت ۋە مۇستەقىللىقىغا ئېرىشىدىغان كۈنلىرىگە بەكمۇ ئۇزۇن زامان قالمىدى، بۇنىڭغا بىزنىڭ ئىشەنچىمىز تەلتۈكۈستۇر.!

(ئەنقەرەدە چىقىدىغان «يېڭى چۈشەنچە گىزىتى»نىڭ 1993-
يىلى 15- ئوكتەبىرسانىدا ئېلان قىلىنغان)

يېنىپ تۇرغان كۆيەر ئوتقا پىدا پەرۋانىدۇر كۆڭلۈم،
بېشىمغا ھەر بالا كەلسە بويۇن ئەگمەي ئىرادەمدىن،
يۈرەك مەغرۇر، قېنىم مەشھۇر تۆكۈلسە غايىدۇر كۆڭلۈم.
دېيىش بىلەن ئىپادىلىدى.

شائىر خىتاي كوممۇنىست مۇستەملىكىچىلىگىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى زۇلمەت زىندانىغا ئايلاندۇرۇپ خەلقىمىزگە جەھەننەم ئازاۋىنى كۆرسەتكەنلىگىنى، بۇ مەملىكەتنىڭ يەر ئاستى ـ يەر ئۈستى بايلىقلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ سۈمۈرۈۋاتقانلىغىنى 1964- يىلىدا تۇرمىدە يازغان «تارىخ» ماۋزۇلۇق شىئىرى بىلەن جانلىق سۈرەتتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

كۆيۈپ ھەسرەت ئوتىدا ئاھ ئۇرۇپ يەپ قايغۇ ـ غەملەرنى،
كېچىردۇق باشىمىزدىن تۈرلى كۈلپەت، دەرت- ئەلەملەرنى،
ۋەتەن، مىللەتنى شۇم باسقۇنچىلارغا تارتقۇزۇپ قويغاچ،
چەكتۈك خارى زارلىقتا ئازاپ - زۇلمەت سىتەملەرنى.

شائىر ئابدۇلئەزىز مەقسۇم:

گۈزەل گۈلزارىمىزنى قارغا ـ قوزغۇنلار ئۇراپ ئالغاچ،
زەھەرلەپ قويدى ئەركىن ساپ ھاۋا، باغۇ ـ ھەرەملەرنى،

مىسرالىرىدا خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى ئاتوم ـ يادرو بومبىلىرىنى سىناق قىلىش مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ ھاياتى بىلەن ئويناشقانلىغىنى، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇھىتىنى، ساپ ھاۋاسىنى رادىيو ئاكتىۋ تۆزاڭلىرى بىلەن بۇلغىغانلىغىنى قاتتىق غەزەب بىلەن ئەيىپلىدى.

شائىر يەنە بۇ شىئىرىدا خىتاي كوممۇنىست مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تارىختىن بىرى ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتىنى، ئىززىتىنى، نوپۇسىنى ستىشتىن تەپ تارتمىغان مىللى مۇناپىق مۇرتەدلەرنى پۇل ۋە يۇقىرى مەنسەپ بىرىپ سېتىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ گۇپپاڭچىلىرىغا، مالايلىرىغا ئايلاندۇرۇپ ئالغانلىغىنى، ۋەتىنىنىڭ، مىللىتىنىڭ تەقدىرىنى ۋە ئىستىقبالىنى ئويلىغان ھەقىقى ۋەتەن پەرۋەر، مۇنەۋۋەر ئىنسانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان قەتلىئام ۋە قىرغىنچىلىق ھەركەتلىرىنى غەزەپ ـ نەپرەت بىلەن لەنەتلىدى.

يۈتۈپ بىزنى قۇرۇتماقلىق ئۈچۈن ئەۋۋەلقى باسقۇچتا،
يوقاتتى، قىردى، چاپتى مىللى مۇھتەرەملەرنى.

سىياسى بېسىملارغا، خورلاش، تەھدىتلەرگە بويۇن ئەگمىدى. ئىرادىسى تەۋرىمىدى. شائىر ئابدۇلئەزىز مەقسۇم ئىنقىلاۋى غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا شەرقى تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان جاللات ياخۇزخۇشىن، مەلئۇن جىڭ شۇرىن، قانخور شىڭ شىسەي، گومىنداڭ، خىتاي كومموئنىستلىرى ھاكىمىيەتلىرىنىڭ دەۋرىدە قىرىق يىلدىن ئارتۇق زىندان ، ھەپسىلەردە ياتتى. ئاتاغلىق جامائەت ئەربابى، يالقۇنلۇق ۋەتەن پەرۋەر شائىرنىڭ گۈزەل ، جوشقۇن ياشلىق چاغلىرى قاراڭغۇ تۈرمىلەرنىڭ كامىرلىرىدا، ئەقىل- پاراسەتكە تولغان، ۋەتەن مىللەت ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ ئىشلارنى قىلىپ بېرەلەيدىغان ئالتۇن دەۋرى تارىمنىڭ قۇملۇق چۆللىرىدە ئېغىر ئەمگەك ۋە نەزەربەنت بىلەن ئۆتتى.

1980- يىلى خىتاي ھۆكۈمرانلىرى خەلقنىڭ كۆچلۈك نارازىلىغى ۋە بېسىمىغا ئاساسەن ئېغىر كىسەلگە گىرىپتار بولغان ئابدلئەزىز مەقسۇمنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ 1980- يىلى كۈزدە جازالاش لاگىرىدىن چىقىشى بىلەنلا كۆچاردا، قەشقەردە پۈتۈن خەلق زور داغدۇغا بىلەن ئۆزىنىڭ بۇ جاپاكەش ئوغلىنى كۈتۈۋېلىپ زىيارەت قىلدى. ھال ـ ئەھۋال سورىدى، بۇيۇك ھۆرمەتنى، مۇھابىتنى ئىپادىلىدى. غولجا، ئۇرۇمچىلەردە خەلق ئۇنى بېشىدا كۆتەردى. زىيارەتچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى، ۋەتەن پەرۋەرلىكىنىڭ، ئالىجاناپ ئۇلۇگىسى بولغان يالقۇنلۇق شائىر 1982- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا ئۇرۇمچىدە «پويىز قازاسى» دەپ ئاتالغان بىر قېتىملىق سوئىقەستتە، 83 يېشىدا تېنى پارچىلىنىپ بۇ ۋاپاسىز دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلدى.

ئابدۇلئەزىز مەقسۇم خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئۇرۇن ئالغان مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ئىدى. ئۇ جاسارەت، ماتانەت ئۇلۇگىسىدۇر، ۋەتەن، مىللەتكە ئۆزىنى بېغىشلاشتىن ئىبارەت فىداكارلىقنىڭ نەمۇنىسىدۇر. شائىر جەڭگىۋار شىئېرلىرىدا خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلۇملىرىنى، مىللى مەنپەئەتنى، ئىززەت ـ نۇمۇسنى ساتقان مىللى مۇناپىقلارنى قاتتىق پاش قىلدى. خەلقنى ئەركىنلىك، ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەشكە چاقىردى.

شائىر ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىغى، خەلقنىڭ ئەركىنلىگى يولىدا ھەرقانداق زورلۇقلارغا باش ئەگمەيدىغانلىغىنى، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى ئانا ۋەتىنىنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن فىدا قىلىدىغانلىغىنى «كۆڭلۈم» ماۋزۇلۇق شىئېرىنىڭ شۇ مىسرالىرىدا:

كۈرەش يولىدا جان بەرمەك ماڭا بۇ قەرىزدۇر ئوغلانلار،

ئىشىنىمەن. تۆۋەندە شائىرنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى سىلەرگە سۇنىمەن.

زىندانداىكى ئوتلۇق سادالار

ۋەتەن سۆھبىتى

جىگەر پارە يۈرەك پارە سىقىلدى تەن ئارا جانىم،
ۋەتەن دەردى ــ غەمى بىرلە ئۆلسەم يوقتۇر ئارمانىم.

ۋەتەن ۋە مىللىتىمنى دەپ بۇگۈن ھەر خىل جاپا كۆرسەم،
بىلۈرمەن بەختى ــ ئىقبالىم شەرەپلىك پەخرى ئۇنۇانىم.

دەريا، يۈرتىمزنى غەيرىلەر زورلاپ بېسىپ ئالغاچ،
يۈرەك باغرىم، كۆيۈپ قانىم، قىزىپ قاينايدۇ ۋىجدانىم.

بۇيۇك تارىخ، ئازات مىللىتىم قۇللۇققا ئايلانغاچ،
پەقەت تاقەت قىلالماي.ئۆرتۈنۈپ يانماقتا ھەريانىم.

ئىزىلدىم، بىقارار ئولدۇم، ۋە لېكىن بولمىدىم نا ئۈمىت،
سەبەب ئولكىم ۋاقىتلىقتۇر، ئىزىلگەن بۇ سىقىلغانىم.

نىشانىمگە ئېرىشمەككە، ئىشەنچىم زور تۇلۇق چۈنكى،
دىگەچ ھۆلۇك ئۇچۇن قانداش ــ تىلەكداشلار فىدا جانىم.

تۇر ئەي تۇرك ئەرلىرى بۇ ئار نۇمۇسنى كۆتەرمەكتىن،
قۇرتۇل، سىلكىن، كۆزۇك ئاچ، باش كۆتەر ئەۋلادى تۇرانىم.

ئۇغۇزخان چوك بابام، ئافراپ سىياپ، ئاتىللا بۇغرالار،
قەيەردە كۆك تۇغلىرىم دەپ كۆككە يەتتى ئاھۇ ــ پەريادىم.

بۇيۇك ئالتۇن ــ كۇموش ئوردۇ قۇرۇلغان چاغدا شول تۇغنى،
قۇچاغلاپ تۇرغىنىمدا ئاقسا ئارمان يوق قىزىل قانىم.

شائىر ئابدۇلئەزىز مەقسۇمنىڭ پۈتۈن ھاياتى ۋەتەننىڭ ئىستىقلالى ۋە خەلقىمىزنىڭ ھۆرىيىتى يولىدا كۈرەش بىلەن ئۆتتى.

ئىسمىنىڭ باش ھەرفى «ئا» بىلەن يېزىلغان بىر ۋەتەن خائىنى شائىرغا «مەن سىزنىڭ سادىق خىزمەتكارىڭىز، غايىداش شاگىرتىڭىز» دەپ يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭ يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلىپ يازغان ۋە ئۇنىڭ يىللاردىن بىرى يۇشۇرۇن ساقلاپ كىلىۋاتقان بىر تۈركۈم ئەسەرلىرىنى قويغان يېرىدىن ئوغرىلاپ ئېلىپ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ساقچى ئىدارىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ ھادىسە شائىرنىڭ نىرۋىلىرىنىڭ بوزۇلۇشىغا، سالامەتلىگىنىڭ ناچارلىشىشىغا سەۋەپ بولدى.

شائىر ئابدۇلئەزىز مەقسۇمنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوغرىلاپ خوجايىنلىرىغا تەقدىم قىلغان بۇ ۋەتەن خائىنى، خىتاي ھاكىمىيىتىدىن تىگىشلىك ئىلتىپات ۋە مۇكاپات ئالغان بولسىمۇ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ قاتتىق غەزەپ ـ نەپرىتىگە ئۇچرىدى ۋە ئۆلدى.

شائىر بۇ ۋەتەن خائىنىنىڭ ئەيىپلەپ يازغان «لەنەت» ناملىق شىئىرىدا:

ئىنسانىيەتنىڭ قاتىل دۈشمىنى،
ھەققانىيەتنىڭ جاھىل ئۆچمىنى،
دىنسىز، ئىمانسىز ئەي مەلئۇن سۈپەت،
چىركىن بەد بوي ئىت، ئىپلاس تەبىئەت،
سەندەك ۋىجدانسىز، رەزىل ئىمانسىز،
مەسلەك، نىشانسىز پەسكە مىڭ لەنەت.

دەپ يېزىپ، خەلقىمىزنىڭ ۋەتەن ساتقۇچ خائىنلارغا بولغان ئۆلۈم پەرمانىنى جاكالىدى.

شائىرنىڭ نۇرغۇن شىئىرلىرى خىتاي ئىستىبداتلىرىنىڭ قولىدا يوق قىلىنغان بولسىمۇ، بىرمۇنچىسى خەلقنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان. مەن ئەنە شۇ شىئىرلاردىن بىر قىسمىنى كىتاپخانىلارغا تەقدىم قىلىشتىن بەختىيارلىق ھىس قىلىمەن. بۇ شىئىرلارنىڭ بىر قىسمىنى ئاۋىستىرالىيەدىكى مەسلەكدىشىم ژورنالىست ئەخمەت ئىگەمبەردى ئۇيغۇرتىپ بەرگەن ئىدى. ئۇنىڭغا تەشەككۈر ئىزھار قىلىمەن.

ئابدۇلئەزىز مەقسۇم شىئىرلىرىنىڭ قولۇمدىكى ساقلىنىۋاتقان قىسمىنى بىر پۈتۈن كىتاپ قىلىپ نەشر قىلىشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئارزۇيۇمنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن ۋەتەن پەرۋەر قېرىنداشلىرىمنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىن يېقىندىن يارەمدە بولىدىغانلىقىغا چوڭقۇر

شول مۇھتەرەم ئەجداتلار، ئۇغۇز نەسلى ئافرادلار،
تۈرك ئەۋلادى ئازاتلار، شەرەپلىك قان ئەمەسمۇ؟
بىز مۇ شۇلار ئەۋلادى بولۇپ تۇرۇپ بىز زادى،
ياشىمىساق ئازادى شۇملۇق باسقان ئەمەسمۇ؟
ئاسارەتتە بايلانىپ، ھاقارەتتە ئايلانىپ،
رىزالەتتە خارلانىپ ياتار ئىنسان ئەمەسمۇ؟
بىز قۇللۇقتىن بۇشاماي، ئەركىن ئازات ياشاماي،
ئىختىيارى ئاشاماي، ئۆتۈش يامان ئەمەسمۇ؟
ئەركىن ــ ئازات بولغانلار، ھۇقۇقىنى ئالغانلار،
ئۆز دۆلىتىن قۇرغانلار بىزدەك ئىنسان ئەمەسمۇ؟
بىزمۇ قاياپ كىرىشسەك، ھۆرلۈك ئۈچۈن تىرىشسەك،
نىشانەگە ئېرىشسەك، شۇ شەرەپشان ئەمەسمۇ؟
ياتقۇرسەك تولغانماي، باش كۆتەرمەي ئويغانماي،
ئۆتىۋەرسەك ئويلانماي، خانۇ ــ ۋەيران ئەمەسمۇ؟

ئايرىلمىسۇن

مىللىتىم مىللى ھەمىيەت شاندىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم ھەق ــ توغرا نىيەت جامدىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم ساپ ئادىمىيەت ساندىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم بىرلىك مەئىيەت ياندىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم مەندىن ۋەسىيەت قاندىن ئايرىلمىسۇن،

مىللىتىم ئىنسانىيەت مەيداندىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم ئىسلامىيەت ئىماندىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم ھەققانىيەت ۋىجداندىن ئايرىلمىسۇن،
مىللىتىم تۇرانىيەت ئۇنۇتۇلمىسۇن،
مىللىتىم ھۆر ئاپىيەت دەۋرانىدىن ئايرىلمىسۇن،

مىللىتىم ئەغيار ئۈچۈن ھېچ يول بىلەن ئالدانمىسۇن،
مىللىتىمنى ئۆزگىلەر مايمۇن قىلىپ قوللانمىسۇن،
مىللىتىم تارىخىنى پاك ساقلىسۇن، بۇلغانمىسۇن،
مىللىتىم ھەرگىز بېقىندىلىق ئۈچۈن گوللانمىسۇن،
مىللىتىم ئەركىن ياشاش ئىمكانىدىن ئايرىلمىسۇن،

ساقال ــ ساچىم قىزىل قانغا بۇيالماستىن قازا تاپسام،
يۇمۇلماستىن كۆزۈم، دىلدا قالۇر ھەسرەت ۋە ئارمانىم:

ئېرىشمەك ئەركىن ھۆرلۈككە ھەققانى كۈرەش بىرلە،
ئاسارەتتىن ۋەتەن مىللەتنى قۇتقازماق مېنىڭ شانىم.

ئۇلۇغ تەخرىم، بۇيۇك تۇرانىمزنى ئەسلىگە كەلتۈر،
ئاقىت ئەھلى ئاققان سۈنى پەزلىڭ ئىلە راخمانىم

تىلەك ــ ئارمانلىرىم مىللەت، ۋەتەنگە ئەركىن، ئازاتلىق،
ساڭا روشەن مېنىڭ مىللەت، ۋەتەن دەپ زارلىغانىم.

ھەببىڭ ھۆرمىتى يا رەب، ئىجابەت قىل دۇئايىمنى،
ماڭا رەھىم ئەيلە بان ھەر مۇشكۈلۈمنى ئەيلە ئاسانىم.

ۋەتەن سۆيمەك ھەقىقى دىنى ئىسلام شۇئاربدۇر،
ئەزىزى دەر شۇدۇر ھەببۇل ۋەتەن، تارىخ ئىمانىم.

تۈركىستان

ئۇلۇغ ۋەتەن تۈركىستان گۈزەل ۋەتەن ئەمەسمۇ؟
گۈزەل خىسلەتلەر تولغان جەننەت نىشان ئەمەسمۇ؟
تۈرلۈك تۈمەن بۇلاقلار، ئالا ــ يېشىل ئوتلاقلار،
كۆركەم تاغلار، يايلاقلار ھەر خىل ئورمان ئەمەسمۇ؟
ئەتراپلىرى ئېكىنزار، ئوت ــ چۆپلىرى چىمەنزار،
باغۇ ــ بوستان ۋە گۈلزار گۈل ــ گۈلىستان ئەمەسمۇ؟
شەكلى تۈرى ھەيئىتى ئالى سۈننەت خىسلىتى،
شانۇ ــ شەرەپ شەۋكىتى قەدىم زامان ئەمەسمۇ؟
ئاسىيانىڭ يۈرىگى، يەر شارىنىڭ تېرىگى،
مەدەنلەرنىڭ كۆرىگى، سىرلىق مەيدان ئەمەسمۇ؟
بۇ بۇيۇك سىرلىق ماكان ــ ئەجدادىمىز ياشىغان،
بىزگە مىراس قالدۇرغان شاھى تۇران ئەمەسمۇ؟
ئەجدادىمىز ھەر قاچان تارىخى زور قەھرىمان،
ئالى ھىممەت ئارسلان، ئۆتكۈر ۋنجدان ئەمەسمۇ؟

مىللىتىم باشىنى ئايلاندۇرغۇسى ئەغيارلەر،
قان سۇرۇتمەك بىرلە يۇتمەك بولغۇسى مەككارلەر،
شۇنىڭچۇن تۇرلى تۇزاق، دام قۇرغۇسى ھەييارلەر،
بەدنىيەت شۇم پىكرىدە قوللانغۇچى ھەر چارلەر،
مىللىتىم بايقاپ قەدەم باسقىنىدىن ئايرىلمىسۇن.

ئەسلىتەر جەننەتنى دائىم ۋەتىنىم گۈلزارلىرى،
ھۆرى ــ غىلمانلارنى ئەسلەتكەي چىمەن دىلدارلىرى،
باغۇ ــ بوستان، گۈل ـ گۈلستانلار ئارا گۈلنارلىرى،
پەيزى رەھمەت، نازۇ ــ نىمەت، كېنىزدۇر[44] ئەسرارلىرى،
جەننەتۇل پىردەۋس مەيدانىدىن ئايرىلمىسۇن.

ۋەتىنىم تارىخى ئۇستۇن، قەدىرلىك ئوڭ ــ سوللىرى،
ئارىسلانلار ئىزلىرى بىرلە چېنىققان يوللىرى،
قەھرىمانلار ئۇستىخانىدىن قۇرۇلغان ھۇللىرى،
كىمكى خائىن بۇ ۋەتەنگەقۇرۇسۇن پۇت ــ قوللىرى،
ئەركىن ئازاد گۈللىنىش جەريانىدىن ئايرىلمىسۇن.

ئەسرلەر غەپلەت جاھالەتلەردەقالغان بولسىمۇ،
كۆز ئاچالماي جاھىلى نادانلىقتا ياتقان بولسىمۇ،
دەۋرلەردىن خارۇ ــ زارلىقلارغا پاتقان بولسىمۇ،
كۆپ زامانلەر زۇلمى ــ كۆلپەتلەرنى تارتقان بولسىمۇ،
ھەمدە پارلاق بەختلىك دەۋرانىدىن ئايرىلمىسۇن.

قولغا كەلمەس ئەرك مۇشۇكتەك تەلمۇرۇپ تۇرغان بىلەن،
قايتۇرۇپ بەرمەس بۇلاڭچى يالۇزۇرۇپ سورغان بىلەن،
بەخت ئىزلەپ كەلمىگەي ھاڭۋاقتى ئولتۇرغان بىلەن،
ئالدىنپ قالماسلىق كېرەك ئالداپ ئۇمۇندۇرغان بىلەن،
ھەقنى ئۆز كۈچى بىلەن قولغا ئالغانىدىن ئايرىلمىسۇن.

ۋەتەن ۋە مىللەتنى سۆيمەك ئەھلى ئىسلام شانىدۇر،

---

44 كەنز ـ ئەرەبچە خەزىنە، دېگەن مەنىدە.

مىللىتىم بىلسۇن ۋەتىنىنى، قەدىرىنى خار ئەتمىسۇن،
بۇ مۇقەددەس جان ۋەتەن، جان ئانىنى زار ئەتمىسۇن،
باشقىلار بىزنىڭ دېگەن شۇم سۆزگە ئىقرار ئەتمىسۇن،
مۇشتەرىك دۆلەت دېگەن يالغانىنى دەركار ئەتمىسۇن،
ئانا ۋەتەن شەرقى تۈركىستانىدىن ئايرىلمىسۇن.

كىمگە مەنسۇپ، كىمگە ھەقلى، كىمگە مىراس بۇ ۋەتەن،
ئەسلى نەسلى قانى بىر، تۇققان ئۇيغۇشقان ئەزچىمەن،
شۇبھەسىز ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موغۇل، تاجىك بىلەن،
بۇ ۋەتەن بۇ تۈرى ئۇرۇقتا ئاتا مىراس چىمەن،
ئاتا مىراس چىمەن تۇرانىدىن ئايرىلمىسۇن،

نەقەدەر شانلى بۈيۈك ئەرلەر يېتىشتۈرگەن ۋەتەن،
ئەرلەر ئىچرە تۇرلى جەۋھەرلەر يېتىشتۈرگەن ۋەتەن،
شانلى شەۋكەت ئەھلى گەۋھەرلەر يېتىشتۈرگەن ۋەتەن،
داھى ۋە دانايى رەھبەرلەر يېتىشتۈرگەن ۋەتەن،
ئارىسلان ۋە قەھرىمان ئوغلانىدىن ئايرىلمىسۇن،

بۇ ۋەتەن باغ ۋە گۈلىستانلار بىلەن تولغان چىمەن،
تاغۇ ــ تۈز مەيدانلىرى كۆركەم گۈزەل بولغان چىمەن،
كاتتا خىسلەت زور پەزىلەتلەرگە ئورناشقان چىمەن،
يەر يۈزىنىڭ جەننىتى شانلى ئۇلۇغ تۇران چىمەن،
دائىما جەننەت نىشان بولغانىدىن ئايرىلمىسۇن.

ۋەقف مۇتلەق بولمىسۇن ئەغيار ئۇچۇن ئالى ۋەتەن،
شۇم ئاياقلار ئاستىدا دەسسەلمىسۇن غالى[43] ۋەتەن،
مۇستەقىل، مۇختار ئۆتسۇن ھەر زامان ھالى ۋەتەن،
مىللىتىمگە خاس مىراس بولسۇن ئىقبالى ۋەتەن،
ئەركىن ــ ئازات بەختىيار تۇرغانىدىن ئايرىلمىسۇن.

---

43 غالى ــ ئەرەپچىدە ــ قىممەتلىك، باھالىق، دېگەن مەنىدە.

ئابدۇلئەزىز مەقسۇم ھەققىدە خاتىرە

ئابدۇلئەزىز مەخسۇم شەرقى تۈركىستان تارىخىدا 20- يۈز يىللىدا جەدىدىمىزنىڭ بايراقتارلىغىنى شەرەپ بىلەن ئۈستىگە ئېلىپ يېڭى ماۋارىپ يېڭى ئەدەبىيات، يېڭى مەدەنىيەتنىڭ يولىنى ئېچىپ خەلقىمىزنى سىلكىندۇرۇپ ئويغاتقان مىللى ھىس – تۇيغۇلىرىنى جانلاندۇرۇپ، ئازاتلىق، ھۆرلۈك يولىغا باشلىغان ئاتاغلىق مۇجاھىت، ئالىم، يازغۇچى، شائىر ئابدۇلقادىر ئابدۇلۋارىس ئەزىزىنىڭ ئوغلىدۇر.مىللى مۇجاھىت، قەھرىمان شائىر ئابدۇلئەزىز مەخسۇم 1899- يىلى قەشقەر ئاتوشتا تۇغۇلغان. ئۇ ئابدۇلقادىر دامۇللامنىڭ ئائىلە تەربىيەسى بىلەن باشلانغۇچ ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قەشقەر شەھىرىدە تاماملىغان، ئۇقۇغۇچىلىق يىللىرىدا ئەرەپ، پارىسى تىللىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇلقادىر ئابدۇلۋارىس ئەزىزى ئەقىللىق ئوغلى ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى چەتئەلدىكى ئالى بىلىم يۇرتلىرىدا تەربىيەلەش مەقسىتىدە ھىندىستانغا ئۇۋەتكەن بولۇپ، ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ھىندىستاندا يۈكسەك تەھسىل كۆرگەن ئىدى ۋە ھىندىستاندىكى چاغلىرىدا ھىندىستان خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق يولىدىكى كۈرەشلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ بۇ كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سەپلىرىدىن ئورۇن ئالغان ئىدى.

1924- يىلى 8 - ئايدا خىتاي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ يۇشۇرۇن پىلانلىشى، ساتقىن مىللى مۇناپىقلارنىڭ قول سېلىشى بىلەن ئابدۇلقادىر دامۇللام ئۆزىنىڭ قەشقەر كونا شەھەر ئوردۇ ئالدىدىكى ئۆيىدە قانخورلارچە قەتلى قىلىندى.

بۇ ئېغىر پاجىئەدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇلئەزىز مەخسۇم دادىسىنىڭ قاتىلىنى ئىككىنجى تۇرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر يېڭى مۇئارىپى، ئۇيغۇر يېڭى ئەدەبىياتى، يېڭى مەدەنىيىتى ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ قاتىلىنى تېپىپ جازالاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ ھىندىستاندىن دەرھال ئانا ۋەتىنى شەرقى تۈركىستانغا قايتىپ كەلدى. ئەپسۇسكى مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ كۆپ تەرەپلىك توسقۇنلۇقى بىلەن ئۇ ئاچقان داۋا نەتىجە قازىنالمىدى.

مىللەتنى ئويغۇتۇش، يېڭىلىققا ئىنتىلدۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش، خائىنلارنى قامچىلاش ، خەلقنى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە چاقىرىش،

بۇ ھەقىقەت، بۇ ئادالەت تەڭرىنىڭ پەرمانىدۇر،
بۇ ئېنىق، سىر شۇبھىسىز ھەققانىيەت مىزانىدۇر،
ئەسلى ــ نەسلى پاك، ۋىجدان ئەھلىنىڭ جانانىدۇر،
جاندىن ئايرىلسۇن لېكىن جانانىدىن ئايرىلمىسۇن.

(بۇ ماقالە «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ 1994- يىلى ئاپرىل ئېيىدا نەشر قىلىنغان 42- سانىدا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، كېيىنچە بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن.)

مەن بۇ چاغلاردا «شىنجاڭ داربىلفونۇن»دا يەنى شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ تىل ئەدەبىيات پاكۇلتېتىدا ئۇقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئىدىم. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىزنىڭ پاكۇلتېتىدا بىللە ئىشلەيدىغان ئابدۇراھمان ئەپەندى دېگەن كىشى بىلەن ئۇنىڭ خوجايىنىڭ يۇقىرىدىكى مەھەللىدە جايلاشقان ئۆيىگە زىيارەتكە باردۇق.

مېنىڭ زىيارەتتىكى موقسىدىم؛ بىرنېچىدىن بۇ ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ۋە شائىر بىلەن تونۇشۇپ ئۇنىڭ سوھبەتلىرىدىن پەيز ئېلىش ۋە ئۇنىڭدىن ھال ـ خاتىرە سوراش، ئىككىنجىدىن؛ مەن ئۇيغۇر شىئېرىيىتىنىڭ مۇھىم ۋەزىنلىرىدىن بىرى بولغان ئارۇز ۋەزن ھەققىدە مەلۇمات ئېلىپ بۇ ھەقتىكى بىلىمىمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

بىز ئابدۇل ئەزىز مەخسۇمنىڭ ئۆيىگە سائەت 3لەردە كىردۇق. ئۆزىمىزنىڭ كىملىگىنى تونۇشتۇردۇق ۋە زىيارەتكە كېلىشتىكى مەقسىدىمىزنى بايان قىلدۇق. بىزنىڭ نىيەتلىرىمىزنىڭ پاكلىغىغا ئىشەنگەن ئابدۇلئەزىز مەخسۇم بىزنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى.

ئابدۇلئەزىز مەخسۇم بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئۆز غايىسىگە سادىق قەھرىمان جەسۇر بىر كىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلىم ـ پەن، خۇسۇسەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلىملىرىدە ئالىم بىر ئىنسان بولۇپ گەۋدىلەندى. ئۆزى ئورتا بوي، گەۋدىلىك، ئاق چىراي بىر ئادەم ئىدى.

ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ ئاپىسى مەزە قويۇپ ئىكرام قىلدى. ئۆزـ ئارا سوھبەتتىمىز بىرئاز چوڭقۇرلاشقاندىن كېيىن ئابدۇلئەزىز مەخسۇم شۇنداق دېدى؛ مېنىڭ تۇرمىگە ئېلىنىشىم بىرىنجى قېتىم بولغان ۋەقە ئەمەس، مەن جەڭشۇرىن، شەڭشىسەي، گومىنداڭ ھاكىمىيەتلىرى دەۋىردە ھەم ۋەتىنىمنىڭ ئىستىقلالى، مىللىتىمنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن قىلغان كۆرەشلىرىم سەۋەبىدىن تۇرمىلەرگە ئېلىنىپ ئۆزۈن يىللار زىندانلاردا ياتقان ئىدىم. بۇ قېتىم يەنىلا ئەينى سەۋەپتىن كومموۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ بەش يىل تۇرمىدە ياتتىم، يېڭىدىن قويۇپ بېرىلدىم. نېمە ئۈچۈن قويۇپ بېرىلگەنلىگىمنى ئۇچۇق بىلمەيمەن، مېنى يەنە بىر قېتىم سىناپ بېقىش ئۈچۈنمىكىن..؟ دەپ ئويلايمەن.

مەن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ئاۋتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ ئىككىنجى سېكرېتارى سەيپىدىن ئەزىزى مەن بىلەن كۆرۈشۈپ، بۈگۈنكى ھۆكۈمەت ۋە كومپارتىيە بىلەن

شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىستىقلالىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇجادىلە قىلىش شائىر شېئىرلىرىنىڭ تېماتىكىسى ئىدى. ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى، مىللەتنىڭ ئازاتلىقى ئىسلامىيەت ئېتىقادىنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئۇنىڭ ئاساسى شۇئارى ۋە غايىسىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ غايە يولىدا جىڭ شۇرىن (1924- 1933) شىڭشىسەي (1933-1944)، گومىنداڭ (1944-1949)، خىتاي كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ تۈرمىلىرىدە ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ چەتئەلدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى 58 يىللىق ھاياتىنىڭ 43 يىلدىن كۆپرەكىنى تۈرمىدە ئۆتكۈزگەن. دۇنيا تارىخىنى ۋاراقلاپ كۆرگىنىمىزدە بۇنداق ئۇزاق مۇددەت تۈرمە ھاياتىنى باشتىن كۆچۈرگەنلەرنى ناھايىتى ئاز ئۇچرىتىش مۇمكىن.

شائىرنىڭ تازا جاسارەتكە تولغان ئەدىبى ئىجادىيەتتە مول مىۋە بېرىدىغان چاغلىرى مىڭلىغان شەرقى تۈركىستان ئوغلانلىرىنى چىرىتىپ تۇغۇتكەن قاراڭغۇ كامىرالاردا، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدا ئۆتۈپ كەتتى.

1982- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بېغىشلاپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ كۈلكىسىنى كۆلۈپ، يىغىسىنى يىغلاپ ئۆتكەن بۇ جاسارەتلىك شائىر، قانداقتۇ ھېچكىم چۈشۈنەلمەيدىغان، ئەقىلگە مۇۋاپىق بولمىغان ئاتالمىش «پويىز ۋەقەسى» دە ئۇرۇمچىدە ئۆزى ئۈچۈن ھاياتىدا كىچىككىنە خوشلۇق كۆرسەتمىگەن بۇ دۇنيادىن مەڭگۈلۈك ۋېدالاشتى.

مەن ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى شەرقى تۈركىستاندىن تۈركىيەگە يېڭى كەلگەن چېغىمدا ئاڭلاپ چوڭقۇر مۇسىبەتكە چۆمدۈم. ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى مەن ئۇچ قېتىم زىيارەت قىلىپ سوھبەتلىرىگە داخىل بولغان ئىدىم. بۇ زىيارىتىمنى ھاياتىمنىڭ ئۇنتۇلماس ۋەقەلىرى قاتارىدا ھېچقاچان ئۇنۇتمايمەن.

بىرىنجى قېتىملىق زىيارىتىم؛ 1957- يىلى 4- ئايلاردا ئۇرۇمچىدە ئۇنىڭ ئۆيىدە بولغان ئىدى. ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ 1952- يىلى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن «يەرلىك مىللىيەتچى»، «پان تۈركىست» دېگەن بەدنام بىلەن ئەيىپلىنىپ تۈرمىگە ئېلىنغان بولۇپ 5 يىللىق تۈرمە ھاياتىدىن كېيىن، 1957 ـ يىلىنىڭ 3- ئايلىرىدا تۈرمىدىن بوشۇتۇلۇپ قويۇپ بېرىلگەنلىگى ھەققىدىكى خەۋەرتىز ئاردا ئۇرۇمچىگە تارقىلىپ كەتتى.

1980- يىلى كۈز ئايلىرىدا ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى قېرىنلىق ۋە كىسەللىك سەۋەبىدىن شاھىيار ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش لاگېرىدىن بۇشاتقانلىغىنى ئاڭلىدىم، ئابدۇلئەزىز مەخسۇم كۈچار ۋە قەشقەرلەرنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە كەلدى.

ئۇرۇمچى خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ قەھرىمان ئوغلانىنى، بۈيۈك ھاياجان ۋە جوشقۇن بىلەن كۈتىۋالدى. ئۇرۇمچى نەلىياڭدىكى ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ ئۇيى ئارقا ـ ئارقىدىن كۆرۈشۈشكە كەلگەن ئادەملەر توپى بىلەن تولۇپ تاشتى، شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەنمۇ بۇ جەسۇر ئىنسانىنى زىيارەت قىلىپ ئىككىنجى قېتىم كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. 22 يىلدىن كېيىن تەكرار كۆرگىنىمدە بۇ جەسۇر ئىنسان خېلىلا قېرىپ قالغان بولۇپ بەللىرى موكچەيگەن، كۆزلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتكەن، يۈزلىرىنى قورۇق باسقان ئىدى. بۇ كۆرۈنۈشىدىن ئۇنىڭ جازالاش لاگېرىدە قانچىلىك دەرت ئەلەم چەككەنلىگى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

3- قېتىم 1981- يىلى 3- ئايلاردا تاغام سالىھ ھاجىم بىلەن بۇ پىشقەدەم ئىنقىلاپچىنى زىيارەت قىلدۇق، سالىھ ھاجى ئاكام بۇ مەزگىلدە تۈركىيەگە مېڭىش ئۈچۈن قەشقەر ۋە غولجىدىكى ئۇرۇق ـ تۇققانلار بىلەن خوشلۇشۇپ ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئىدى. سالىھ ھاجىم ئاكام بىلەن بارابەر ئۈيىگە باردۇق، سالاملىشىپ كۆرۈشتۇق، بۇ قېتىم كۆرگىنىمدە ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ روھى جەھەتتىن، جىسمانى جەھەتتىن ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەنلىگىنى ھىس قىلدىم. ئابدۇلئەزىز مەخسۇم «ئۇ ئىتنىڭ مۇنداق قىلىشىنى نەدىن بىلەي» دەپ ئەپسۇسلاندى. بۇ جۇملىنى ئارقا ـ ئارقىدىن تەكرارلىدى.

شائىرنىڭ ئۆزاقتىن بېرى ياستۇق ئاستىدا ساقلاپ يۈرگەن بىر قىسىم شېئىرلىرىنى «مەن سىلىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىمەن، سىلىگە خىزمەت قىلىش شەرەپ» دەپ ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ ئۈيىدىن چىقماي پەتەگە كىرگەنلەرگە چاي قۇيۇپ، پايى ـ پەتەك بولۇپ يۈرگەن «ئا، ن» ئىسىملىك بىر خائىن مەخلۇق ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ ھاجەت خانىغا چىقىپ كەتكەن ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرىنى ئوغۇرلاپ، ئۇنى ئاۋتونۇم رايونلۇق ساقچى ئىدارىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىدىن تىگىشلىك مۇكاپات ۋە ئەمەل ئالغان. لېكىن ئۇ ئۇزۇن ياشىيالماي شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ لەنىتىگە ئۇچراپ ئۆلۈپ كەتكەن.

ئېچىشماسلىقىمنى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەتلىرىگە قارشى سۆز سۆزلىمەسلىكىمنى، ئاغزىمنى يۇمۇشۇمنىڭ لازىملىغىنى تەكىتلەپ «ئەگەر سىز بۇ شەرتلەرگە كۇنسىڭىز سىزگە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل بېرىشىمىز مۇمكىن، ئۇتمۇشتە ئۇزۇن يىللار جاپا چەكتىڭىز، بۇنىڭدىن كېيىن بىر ئاز راھەت كۆرىشىڭىز لازىم» دېدى.

مەن سەيپىدىن ئەزىزىگە: «راھەتنى سىزلا كۆرۈپ ئېلىڭ سىزنىڭ شەرتلىرىڭىزگە مېنىڭ ئەمەل قىلىشىم مۇمكىن ئەمەس، مېنىڭ ۋەتىنىم ئاسارەت ئاستىدا، مىللىتىم مەھكۇملۇق زەنجىرىدە باغلاغلىق تۇرغان شارائىتتا مېنىڭ ئاغزىمنى ئاچماي، سۆز سۆزلىمەي تۇرۇشۇم مۇمكىن ئەمەس. ۋەتىنىمنىڭ ئىستىقلالى، خەلقىمنىڭ ئازاتلىغى، مېنىڭ بىردىن بىر غايەم، بۇ غايە مېنىڭ ۋۇجۇدۇمغا ئانامنىڭ ئاق سۈتى بىلەن سىڭىپ كەتكەن، ئۇ مەندىن قان بىلەن جان بىلەن چىقىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆرەش قىلماي، مۇجادىلە قىلماي بىر مىنۇتمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرالمايمەن» دەپ جاۋاپ بەردىم.

ھەيپىددىن ئەزىزى ماڭا «سىز تولىمۇ جاھىل بىر ئادەم ئىكەنسىز، قالغىنى ئۆزىڭىز بىلىڭ» دەپ تەھدىد سالدى. لېكىن مەن بۇ تەھدىتتىن چوچۇپ كەتمىدىم دېدى ۋە ئۇيغۇر شىئېرىيىتىدە كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن بىرى داۋام قىلىپ ئىلھاتقان ئاروز ۋەزنى ھەققىدە قىسمەتلىك مەلۇماتلارنى ئىزھار قىلىپ ئۆتتى ۋە ئۆزىنىڭ ئاروز ۋەزنى ئۆلچىمى بىلەن يازغان ۋەتەن مىللەت ھەققىدىكى بىر قانچە شىئېرلىرىنى ئوقۇپ بەردى. خۇسۇسەن شائىرنىڭ «ئانامغا» دېگەن شىئېرى بىزنى قاتتىق ھاياجانغا سالدى. شىئېردىكى كۇچلۇك ھىس – تۇيغۇدىن كۆزلىرىمىزگە ياش كەلدى.

بىز ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ شىرىن سۆھبەتلىرىدىن 5 سائەت ۋاقىتنىڭ قانداق تىز ئۆتۈپ كەتكەنلىگىنى ئۇقالماي قالدۇق. سائەت 8 لەردە ئابدۇلئەزىز مەخسۇمغا ئامان ئىسەنلىك تىلەكلىرىمىزنى بىلدۇرۇپ، خوشلۇشۇپ ئايرىلدۇق.

ئاز كۇن ئۆتمەي ئايدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ يەنە قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە ئېلىپ كېتىلگەنلىگىنى ئاڭلاپ دىلىمىز ئىزىلدى، كۆڭلىمىز پەرىشان بولدى.

ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ بىر مۇددەت تۇرمىدە تۇتۇلغاندىن كېيىن شاھىياردىكى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش لاگىرىغا ئېلىپ كېتىلگەنلىگىدىن خەۋەر تاپتىم.

«ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى ۋە ئاتالمىش جىنايەتلىرىنىڭ ئوقۇشقا باشلىدى ۋە سۆزىنى داۋام قىلىپ «ئابدۇلئەزىز مەخسۇم پانتۇركىست» دېگىنىدە ئابدۇلئەزىز مەخسۇم «ما شائاللاھ!» دېدى. خىتاي ئەمەلدارى «ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ئەشەددى پان ئىسلامىست» دېگىنىدە «ئەلھەمدۇ لىللاھ » دېدى. «ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ئەشەددى مىللى بۆلگۈنچى» دېگىنىدە «بەرھەق» دېدى. «ئابدۇلئەزىز مەخسۇم گومىنداڭچى» دېگىنىدە «تۆھمەت» دەپ ۋاقىردى، بۇ سۆزلەرنى تۇيغان پۇتۇن مەيداندىكى مەھبۇسلار، خۇسۇسەن ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبەك، قىرغىز مەھبۇسلار پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى، خىتاي ساقچىلار ئاسمانغا ئوق ئېتىپ تەھدىت سېلىپ، كۈلگەنلەرنىڭ باشلىرىغا ئۇرۇپ مەيدان ئۇپۇر — تۇپۇر بولۇپ كەتتى، كۈرەش يېغىنى بوزۇلدى، يېغىن باشقۇرغۇچى: ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ئۆزىنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئورنىغا ئەكسىيەتچى شىئېرلار يېزىپ پارتىيەگە، سوتسىيالىزمغا ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن ھەپىس جازاسىغا يەنە 6 يىل قۇشۇمچە قىلىندى، دەپ ھۆكۈم قىلدى. كۈرەش يېغىنى شۇنىڭ بىلەن تامام بولدى.

بىز ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ بۇ خىل قەھرىمانلىغىغا ۋە جاسارىتىگە ھەيران بولۇپ قالدۇق ۋە. بۇ شەخسكە بولغان مۇھابىتىمىز تېخىمۇ ئارتتى» دەپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

ھەقىقەتەن ئابدۇلئەزىز مەخسۇم شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ 20-يۈز يىلدا ئوتتۇرىغا چىققان ئەڭ مۇنەۋۋەر، ئەڭ جەسۇر ئوغلانلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇنىڭ غايىسى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازاتلىقى ۋە شەرقى تۈركىستانىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ، بۇ يولدا ئەزىز جېنىنى فىدا قىلدى. ئۇ، ئۆلمىدى. ئۇ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ قەلبىدە ئەبەدى ياشايدۇ!!!

2002- يىل 8 - ئاي، ئىستانبۇل — تۈركىيە.

(بۇ ماقالە ئابدۇلئەزىز ماخسۇم ۋاپاتىنىڭ 20 يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان)

ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ جەسۇرلىغى، قەھرىمانلىغى ھەققىدە 60-يىللاردا شاھىيار ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش لاگىرىدا ئابدۇلئەزىز مەخسۇم بىلەن بىللە بولغان مېنىڭ ئۇقۇغۇچىلىرىمدىن بىرى «XXX» 79-يىلى ئېچىلغان ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىۋاتقان كۈنلىرىمىزنىڭ بىرىدە ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ئۇستىدە گەپ بولۇپ قېلىپ مەن ئۇنىڭدىن «سەنمۇ شاھىيار ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى» دا بىر قانچە يىل ئىشلىتىلىپ جازالىنىپسەن، ئابدۇلئەزىز مەخسۇممۇ شۇ يەردە ئىدى، كۆرۈشۈپ تۇرغانسىلەر؟ دەپ سورىغىنىمدا ئەلۋەتتە كۆرۈشۈپ تۇردۇق، ئۇ ئادەم ھەقىقەتەن جەسۇر، ئىرادىسى ئىگىلمەس، سۆنماس بىر ئادەم ئىكەن، ئۇ ئادەمدەكى پەزىلەت كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، مەن سىزگە شۇنداق بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بېرەي دەپ گەپ باشلاپ كەتتىم:

ماۋزېدۇڭ باشلاتقان ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دېگەن تېرۇرىزىم ھەرىكىتى راسا ئەۋجى ئېلىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئابدۇلئەزىز مەخسۇم بىر پارچە شىئېر يازغان ئىكەن؛ شىئېردا خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ زۇلمىنى پاش قىلىپ، خەلقىمىزنى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن كۆرەشكە چاقىرغان، مەخسۇمغا ياخشى كۆرۈنۈپ ئۆزىنى ئابدۇلئەزىز مەخسۇمغا سادىق قىلىپ كۆرسەتكەن بىر ئۇيغۇر «يىگىتى» خائىنلىق قىلىپ ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنىڭ بۇ شىئېرىنى ئۇيغۇرلاپ ئېلىپ «ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى»نى باشقۇرۇاتقان جاللاتلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەن ئىكەن، بىر كۈنى تۇيۇقسىز ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدىكى پۈتۈن مەسئۇلارنى تىزىپ ئالدىدىن ھازىرلانغان كۆرەش قىلىش مەيدانىغا ئېلىپ بارىدى، قانچە مىڭلىغان مەھبۇسلار سەھنىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا كەلتۈرۈلدۇق، سەھنىگە قارىغىنىمىزدا كۆزىمىزگە «ئەكسىل ئىنقىلابچى ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى كۆرەش قىلىش يىغىنى» دېگەن خىتايچە، ئۇيغۇرچە يېزىلغان چوڭ خەت كۆرۈلدى. ئەتراپىمىز قوراللىق ساقچىلار بىلەن قورشالغان ئىدى.

بىر ئازدىن كېيىن قوراللىق ساقچىلار ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى يالاپ مەيدانغا ئېلىپ كەلدى ۋە سەھنىگە ئېلىپ چىقتى، ساقچىلار «ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى يوقىتايلى!» ، «ئەكسىل ئىنقىلابچى، مىللى بۆلگۈنچى ئابدۇل ئەزىز مەخسۇمنى كۆرەش قىلىڭ يېقىتىپ، كۆرەش قىلىپ سېسىتىپ، ئىت كاللىسىنى يەنچىپ تاشلايلى!» دەپ شۇئارلار توۋۇلاشقا باشلىدى ۋە بىر خىتاي ئەمەلدار تەرجىمان بىلەن سەھنىگە چىقىپ

ئىنسانلىرىنى قىرغىن قىلىش سىياسىتىگە قارشى چىققانلىغى ئۈچۈن 1942- يىلى قولغا ئېلىندى ۋە تۈرمىگە تاشلاندى.

1944- يىلىدا ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە پارتىلغان مىللى ئىنقىلاپ نەتىجىسىدە 1944- يىلى 12- نايابىردا غولجىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ھاسىل قىلىنغان 11 مەدداللىق «بېتىم»نىڭ روھىغا ئاساسەن 1946- يىلىدا ئىبراھىم تۈردى ئۇرۇمچى تۈرمىسىدىن قويۇپ بېرىلدى. تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن ئىبراھىم تۈردى ئۇرۇمچىدىكى «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى»نىڭ رەئىسلىگى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ مۇجادىلىسىنى داۋام قىلدۇردى. 1946- يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇرۇمچىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ مەركىزى غولجىغا كېلىپ ئىنقىلاۋى پائالىيەت بىلەن شۇغوللانغان ئىبراھىم تۈردى 1948- يىلى غولجىدا قۇرۇلغان شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) تېچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» مەركىزى كومىتېتىنىڭ دائىمى ئەزاسى بولۇپ سايلاندى ۋە مەدەنىيەت بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللىغىغا تەيىنلەندى.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىدىن كېيىن 1955- يىلىدا شەرقى تۈركىستاندا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى، ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت ۋە مۇئارىپ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى، ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى، شەرقى تۈركىستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولۇندى.

1958- يىلىدا خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى تەرىپىدىن باشلىتىلغان ۋە شەرقى تۈركىستانىنىڭ مىللەت پەرۋەر زىيالىلىرىنى يوقۇتۇشنى نىشان قىلغان ئاتالمىش «ئوڭچىللار ۋە يەرلىك مىللەتچىلەرگە قارشى» ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتتە ئىبراھىم تۈردى شەرقى تۈركىستانغا ھۆرمەت ۋە مىللى مۇستەقىللىق تەلىۋىدە چىققان تۈرغانلىغى ۋە خىتاي كوممۇنىست ئىمپېرىيىسىنىڭ ئادالەتسىز سىياسىتىگە قارشى چىققانلىغى ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى مەدەنىيەت نازارىتى نازىرى زىيا سەمەدى، ئىلى قازاق ئاۋتونوم ئوبلاستلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى ئابدۇراھىم ئەيسا، ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى سودا نازارىتىنىڭ نازىرى ئابدۇلئەزىزقادىرى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىغى ئابدۇراھىم سەئىدىلەر بىلەن بىرلىكتە شىددەتلىك تەنقىت ۋە كۈرەشلەرگە

جامائەت ئەربابى، ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاۋى شائىر ئىبراھىم تۇردى

(ئىنقىلاۋى مەرھۇم ئىبراھىم تۇردى
ۋاپاتىنىڭ 20 ـ يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن.)

كۆزگە كۆرۈنگەن جامائەت ئەربابى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان شائىر ئىبراھىم تۇردى 1914- يىلىدا شەرقى تۈركىستاننىڭ قەشقەر شەھرىگە 45 كىلومېتر ئۇزاقلىقتىكى ئارتۇش ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئىبراھىم تۇردى باشلانغۇچ ۋە ئورتا مەكتەپ تەھسىلىنى ئارتۇش ۋە قەشقەر شەھرىدە تاماملىدى. شائىرنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق يىللىرى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمەتلىك يىللىرىدا جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن ئۆتتى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ۋە ئادالەتسىزلىك سىياسى تۈزۈمى ئىبراھىم تۇردىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر نەپرەت تۇيغۇسىنى پەيدا قىلدى. مۇشۇنداق سەۋەپ نەتىجىسىدە ئىبراھىم تۇردى 1934- يىلىدا مىللى ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان گېنېرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاللانغان بىر قىسىم شەرقى تۈركىستانلىق ياشلار بىلەن بىرلىكتە ئۈزبەكستاننىڭ باشكەنتى تاشكەنت شەھرىگە ئوقۇشقا ئۆتەتىلدى.

شائىر ئىبراھىم تۇردى تاشكەنت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسى ھۇقۇق پاكۇلتېتىدە تەھسىل كۆرگەندىن كېيىن 1937- يىلىدا شەرقى تۈركىستانغا قايتىپ كېلىپ مۇئارىپ ۋە مەدەنىيەت ساھالىرىدا ئىشلىدى. ۋېجدانلىق، ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئىبراھىم تۇردى، جاللات ستالىن بىلەن مەخپى تىل بىرىكتۈرۈپ ۋە ھەمكارلىشىپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىستىقلال كۆرىشى نەتىجىسىدە قۇرۇپ چىققان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى يوقۇتۇپ تاشلىغان. خىتاي گېنېرال شىڭشىسەينىڭ دۆلەت تېرۇرىزمىنى يولغا قويۇپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر

كومموئنست پارتىيە ئەمەلدارلىرى ناھايىتى قاتتىق چىچىلىپ، ۋۇجۇتلىرى تىترىگەن ھالدا: «ئاغزىڭنى يۇم، جاھىل يەرلىك مىللەتچى» دەپ چاۋاقاپ ئورنىدىن تۇرۇشۇپ كەتكەن شائىر ئىبراھىم تۇردى دۇشمەنگە قارشى ناھايىتى جەسۇر بولۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ كىلىچىگىگە ئۇمىت بىلەن قارىغان بىر ئىقىلاپچى ئىدى.

ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايون دەرىجىلىك ئىدارە جەمئىيەت كادىرلىرى ۋە ئۇنىۋېرسىتە ئۇقۇتقۇچىلىرى ۋەكىللىرىگە 1977- يىلى 5- ئايلاردا ئۇرۇمچى بىرىنجى ئاۋغۇست كلۇبىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتىنىڭ بۇرھان، ئىمىنوف گۇروھى ئەزالىرىنى بىر تەرەپ قىلىش قارارى» نى يەتكۈزۈش يىغىندا ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىگى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى سايىم رەجەپنىڭ قىلغان دوكلاتىدىن بۇ سۆزلەرنى بىۋاستە ئاڭلىغان ئىدىم ۋە ئىچىمدە ئىبراھىم تۇردىنىڭ قەيسەرلىگىگە ھەيران بولۇپ، ئاپىرىن ئوقۇغان ئىدىم.

شائىر ئىبراھىم تۇردى 1940- يىللىرىنىڭ بېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپلىگەن شېئىر ۋە داستانلىرى شەرقى تۈركىستاندىكى گىزىت ـ ژورناللاردا ئېلان قىلىنغان شائىرنىڭ «تەغدىر» «تەنتەنە» قاتارلىق شېئىرلىرى، «خۇماخان» كەبى داستانلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ناھايىتى چوڭ تەسىرات قوزغىغان ئىدى.

شائىر ئىبراھىم تۇردىنىڭ 1957- يىلىدا بېيجىڭدىكى مەركىزى مىللەتلەر ئەشرىياتى تەرىپىدىن «كۆڭۈل ئارزۇسى» ناملىق شېئىر ۋە داستان توپلىمى كىتاۋى بېسىلىپ ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشكەن ئىدى. ئىبراھىم تۇردى شېئىرلىرىدا ئانا ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانغا بولغان چوڭقۇر سۆيگۈ ـ مۇھابىتىنى ئىپادىلىگەن:

سەن ئەگەر بولساڭ ۋەتەننىڭ ئىشقى ئوتىغا مۇپتىلا،
ئۆزگىلەرگە ئۆزلۈكۈڭدىن بەرمىگىن بىرتال گىيا،
بۇ يۇرەكنىڭ راھىتىدۇر سۇلىرىڭنىڭ تامچىسى،
بىر قىسىم توپراقلىرىڭدۇر ئىشق بالاسىغا شىپا.

ئىبراھىم تۇردى شېئىرلىرىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىغىغا بولغان ئىشەنجىسى ۋە ئۇمىتۋار روھىنى ئەكس

ئېلىندى. شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر زىيالىلىرى سوتسىيالىزىمغا، خىتاي كومموئنستىك پارتىيەسىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى پارچىلاش، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى بۇزۇسقا ئۇرۇنغان بەش كىشىلىك يەرلىك مىللەتچىلەر گۇروھى دەپ ئەيىپلىنىپ پۈتۈن ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلاندى ۋە نازارەت ئاستىغا ئېلىندى. ئىبراھىم تۇردى خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ بۇ خىل جازالاشلىرى ۋە قىيىن – قىستاقلىرى ئالدىدا باش ئەگمىدى. ئىنقىلاۋى ئىرادىسىدىن يانمىدى. شائىر ۋە جامائەت ئەربابى ئىبراھىم تۇردى ماۋزېدۇڭ تەرىپىدىن باشلىتىلغان ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى ھەرىكىتى» دە قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە قامالدى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىغىر قىيىن – قىستاقلىرى ۋە ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىرى نەتىجىسىدە ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولغان ئىبراھىم تۇردى 1971- يىلى 5- ماي كۈنى ئۈرۈمچىدىكى خىتاي تۈرمىسىدە فاجىئەلىك بىر شەكىلدە ئۆلتۈرۈلدى.

دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى شائىر ئىبراھىم تۇردى ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىدىن بىر قانچە كۈن ئىلگىرى تۈرمە باشقۇرغۇچىلىرى بىلەن گۈندۈپايلارغا « مېنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر گېپىم بار، شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى ۋە ھۆكۈمەت مەسئۇللىرىنىڭ مەن بىلەن كۆرۈشىشنى تەلەپ قىلىمەن!» دېدى.

تۈرمە مەسئۇللىرى ۋە ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتى يېتەكچىلىرىنىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن دوكلاتىدىن خەۋەردار بولغان ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتىنىڭ مەسئۇللىرى «ئىبراھىم تۇردى ناھايىتى مۇھىم بىر ۋەقە، ناھايىتى مۇھىم بىر سىرنى ئاشكارىلاپ پاش قىلىشى مۇمكىن» دېگەن تەخمىندە بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلگەن ۋە ئىبراھىم تۇردىغا: «ئىبراھىم، سەن بىز بىلەن كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلىپسەن بىز بۇنىڭ ئۈچۈن كەلدۇق، دەيدىغان گەپلىرىڭ نېمە ئىدى؟ قېنى سۆزلە؟ » دېگەن. ئىبراھىم تۇردى مەردانە بىر قىياپەتتە ئۇلارغا شۇنداق جاۋاپ بەرگەن: « مەن تۈرمە ئازاۋى بىلەن بەكمۇ ئاجىزلاپ كەتتىم بىزنىڭ ئانا ۋەتىنىمىزدە ئازات شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى چۈقۇم قۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ بايرىغى كۆك ئاسماندا لەپىلدەپ جەۋلان قىلىدۇ. سالامەتلىك جەھەتتىن ئەھۋالىمنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇنى مەن كۆرەلمەسلىگىم مۇمكىن، ئەمما ئەۋلاتلىرىم چۈقۇم كۆرۈدۇ. بۇ تارىخى مۇقەررەلىكنى سىزلەرگە ئېيتىپ قويۇش ئۈچۈن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلغان ئىدىم.» بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان

خىتايدا ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»نىڭ شەرقى تۈركىستانغا كەلتۈرگەن ئېغىر ۋەيرانچىلىقى

خىتايدا ماۋزېدۇڭ تەرىپىدىن باشلىتىلغان «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» مەدەنىيەت بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئىنسانىيەتنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيىتىنى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدىغان بىر ھەرىكەت بولۇپ تارىخ سەھىپىلىرىگە يېزىلىپ قالدى.

1965- 1975- يىللىرى ئارىسىدى يۈرگۈزۈلگەن بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسى نىشانى خىتاي ھاكىمىيىتى ئىچىدىكى ماۋزېدۇڭ گۇرۇھىغا ۋە ئۇنىڭ سىياسەتلىرىگە قوشۇلمايدىغان ئوچۇق ۋە يۇشۇرۇن كۈچلەرنى يوقۇتۇپ تاشلاپ پۈتۈن خىتايدا ماۋزېدۇڭ ئىدىئولوگىيەسىنى رەقىپسىز بىر شەكىلدە ھۆكۈمران قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» ھەرىكىتى جەريانىدا قىزىل خىتاي ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدىكى پۈتۈن رايونلاردا ھاكىمىيەت ئىچى ۋە تېشىدىكى مۇنەۋۋەر زىيالىلار، بۇرژۇئازىيە ئىلىم نۇپۇزلۇقلىرى، رېۋىزىيونىستلار، كاپىتالىزىم يولىغا ماڭغان ھۆقۇقدارلار، دېگەن بەدنامىلار بىلەن قارىلىنىپ ئاتالمىش «قىزىل قوغدۇغۇچىلار« تەرىپىدىن باشلىرىغا قەغەز قالپاقلار كەيدۈرۈلۈپ، سازايە قىلىنىپ، كۆرەشكە ئېلىندى، ئۇرۇلدى، سوقۇلدى. ئاي ـ يىللارچە ئېغىر جىسمانى ۋە مەنىۋى زىيانكەشلىككە ئۇچۇرىتىلدى. ئالى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇنلىغان زىيالىلار ئىدىئولوگىيەلىك تەلىم ـ تەربىيە بېرىش لاگىرلىرىغا توپلىنىپ ئىدىيە ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «بىرگە زەربە بېرىش، 3كە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە ماسلاشمىغانلار تەنقىت قىلىنىپ بىر مۇنچىلىرى ماۋزېدۇڭنىڭ سادىق قىزىل قوغدۇغۇچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، تۇرمىلەرگە قامىتىلدى، ئېغىر سىياسى بېسىمغا ئۇچۇرىتىلدى ۋە نەتىجىدە بىر نەچچە زىيالىلار ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلىندى.

ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلارنىڭ بىرى خىتاينىڭ پارتىيە ھۆكۈمەت گىزىتى«رېنمىنرىباۋ» (خەلقنىڭ كۈنلۈك گىزىتى) نىڭ باش تەھرىرى دېگىتۇ ئىدى. مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدا دېگىتۇ شىددەتلىك تەنقىت ۋە كۆرەشكە ئىلىنغان ۋە كېيىنچە ئىدىيە ئۆزگەرتىش لاگىرىغا ئۆۋەتىلىپ ئېغىلغا

ئەتتۇرۇشكە چوڭ ئەھەممىيەت بەرگەن ئىدى. بۇنى ئۇنىڭ تۇۋەندىكى مىسرالىرىدىن ئۇچۇق كۆرگىلى بولىدۇ:

دۇنيادا يالغۇز ئۇمىتسىز شەيتان بار،
قوندۇزۇم كۆڭلۈڭنى قىلمىغىن مەيۇس!
يېقىندا تارىخ قەلىمنى ئېلىپ،
كۆلگەن باھاريڭغا يازىدۇ قامۇس.

ئىبراھىم تۇردى شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ قەلبىدە جەسۇر ئىنقىلاپچى، ۋەتەن پەرۋەر شائىر سۈپىتىدە ئەبىدىل- ئەبەت ياشايدۇ.

1991- يىلى 5- ماي ، ئىستانبۇل.

ئۇيغۇر دۆلىتىگە قايتىپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان ۋە خوتەنگە يەرلىشىپ قالغان. ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار تىلىنى، ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئاستا ـ ئاستا ئۇنۇتۇپ، خىتايلىشىپ كەتكەن. جەن-بۇزەن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بىرى ئىدى. جەن-بۇزەن ماۋزېدۇڭنىڭ «ئۆتمۈشنى بۈگۈنگە خىزمەت قىلدۇرۇش» «تارىخنى سىيەسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» شۇئارلىرىغا قارشى كۆز قاراشلىرىنى تەكتىلىگەنلىگى ئۈچۈن «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دا ئارقا ـ ئارقىدىن كۆرەش قىلىنىپ، ئېغىر سىياسى بېسىم يۈرگۈزۈلۈپ قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنغان، بۇ ئېغىر خورلۇنۇشلارغا چىدىيالمىغان ئالىم ئۆزىنى قۇدۇققا ئېتىپ ئۆلۈۋالغان، بۇنى تۇيغان خىتاينىڭ باش مىنىستىرى جوئىنلەي كېيىنكى كۈنلىرىدە «جەن-بۇزەن خىتاينىڭ ئەڭ مەشھۇر تارىخچىسى ئىدى، بىز ئۇنى قوغدىيالمىدۇق، دېققەتسىزلىگىمىزدىن ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى، بۇ خىتاي ئۆچۈن چوڭ يوقۇتۇش بولدى» دېگەن. جەن-بۇزەن مۇسۇلمان ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر تۈركچىسىنى بىلمەيتتى، بۇدىزىمدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى مەنئى قىلغان بىر ھۆكۈم يوق ئىدى.

«مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» جەريانىدا خىتاينىڭ ئىقتىسادى بىلەن بىرلىكتە، خىتاينىڭ مەدەنى ـ ئۇئارىپى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمۇ ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. خىتاينىڭ ئالى مەكتەپلىرىدە 6 يىل ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش توختاپ كەتتى. جازالاش لاگىرلىرى ۋە مەيدانلاردا يىلزغۇچىلار، شائىرلار ۋە بىلىم ئەھىللىرى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە قارشى ئىشلىگەن جىنايەتلىرىنى ئىقرار قىلىشقا ـ ئۆزىنى تەكشۈرۈشكە مەجبۇر قىلىندى. بۇ لاگىر ۋە مەيدانلاردا يەيدىغان، ئىچىدىغان نەرسىلەر بەكمۇ ناچار ئىدى. قالىدىغان يەرلەر ھايۋان قوتانلىرىدىن پەرقسىز ئىدى. بۇ لاگىر ياكى مەيدانلاردا كىچىك بىر نارازىلىق بىلدۈرگەنلەر رەھىمسىزلەرچە جازالاندۇرىلاتتى، ئۇرۇپ ـ سوقۇلاتتى، تۇرمىلەرگە ئۆۋەتىلەتتى ۋە ھەتتا ئۆلتۈرۈلەتتى.

«مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە نىسبەتەن شەرقى تۈركىستاندا تېخىمۇ شىددەتلىك، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق، تېخىمۇ ۋەھشى بىر ھالەتتە ئېلىپ بېرىلدى. خىتاي كوممۇنىستلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن خىتايدا، جۈملىدىن شەرقى تۈركىستاندا ئارقا ـ ئارقىدىن توختىماي ئېلىپ بېرىلغان «ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى يوقۇتۇپ يېڭى ھاكىمىيەت تىكلەش ھەرىكىتى» «ئىجارى كەمەيتىش، زومىگەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» «يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى» «ئۇچكە ۋە

سغمايدىغان بېسىم ۋە خورلاشلارغا ئۇچۇرۇتۇلغان، نەتىجىدە ئۇ، ئۇ يەردە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ ئالدى. مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇرلانغانلارنىڭ بىرىسى خىتايدىكى ئەڭ مەشھۇر، بۇيۇك تارىخچى «جەنبۇزەن»دۇر. جەنبۇزەن خىتاينىڭ داخلىق تارىخ پىروفىسورى، خىتاينىڭ قەدىمقى دەۋىر، ئورتا دەۋىر، يېڭى دەۋىر تارىخلىرىنى ياخشى بىلىدىغان بىر كىشى ئىدى. تارىخ ئىلمىدە بىر نەپۇزلۇق شەخس ئىدى. **1955**- يىلى 1- ئوكتەبىردە شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى قۇرۇلغان چاغدا بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە بىر تەبرىك تىلگرامما ئەۋەتىپ، تەبرىكلىگەن ۋە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىگىنى ئېلان قىلغان ئىدى.

8- ئەسىرنىڭ 2- يېرىمىدا 761- يىلى خىتايدا ئەرلۇشەن باشچىلىغىدا پارتلىغان ئىسيان نەتىجىسىدە تاڭسۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭ-ئەن (هاززىرقى شىئەن) شەھرى ئىسيانچىلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە قالغان بىرمۇنچە شەھەرلەر ئىسيانچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن، خىتاي تاڭسۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان، ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بۆگۈخان **200,000** كىشىلىك بىر ئاتلىق قوشۇن بىلەن 761- يىلىدا خىتاي توپراقلىرىغا كىرىپ چاڭ-ئەن شەھرىنى قورشاۋغا ئېلىۋالغان ئەرلۇشەن قىسمىلىرىنى تارمار قىلىپ ئۇلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان بىرمۇنچە شەھەرلەرنى قايتۇرۇپ ئالغان ۋە تاڭسۇلالىسىنى ئېغىر ئەھۋالدىن قۇتقۇزۇپ قالغان. تاڭسۇلالىسى ھۆكۈمدارىنىڭ تەلىۋى بويىچە بۆگۈخاقان ئەسكىرى قىسمىلىرى بىلەن خىتايدا ئىككى يىل تۇرۇپ قالغان، بۆگۈ خاقان بۇ جەريانىدا خىتايدا پائالىيەت قىلىۋاتقان مانىخەست راھىبلىرى بىلەن تونۇشۇپ، مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان. كېيىنچە خىتاينى ئۇيغۇر دۆلىتىگە باج ئۆتەش كىلىشىمىگە ئىمزا قىلدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسكىرى قىسمىلىرى بىلەن ئانا ۋەتەن توپراقلىرىغا قايتىپ كەتكەن. تاڭسۇلالىسى ھۆكۈمدارى ئىسيانچىلارنىڭ تەكرار ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەندىشە قىلىپ ئۇيغۇر ئارمىيەسىدىن ئىككى تۈمەن ئەسكەرنىڭ خىتاينىڭ خونەن ئۆلكىسىدە بىر مۇددەت تۇرۇشىنى تەلەپ قىلغان، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كىلىشىمگە ئاساسەن ئىككى تۈمەن ئاتلىق ئەسكىرى قىسىم ئەرلۇشەننىڭ ئىسيانى باشلانغان خونەن ئۆلكىسىدە قالغان، كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان بەزى ھادىسىلەر نەتىجىسىدە بۇ ئىككى تۈمەن ئاتلىق ئەسكىرى قىسىم

Dillon) نىڭ «كۆكبايراق» ژورنىلىنىڭ ماي- ئىيون 2002 يىللىق سانىنىڭ 24- 25- بېتىدە يەر ئالغان «ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى تەھدىت ئاستىدا» ناملىق ماقالىسىدا «2002- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغا شائىر، ئالىم تۇرغۇن ئالماس قاتارلىق بەزى ئىلىم ئادەملىرىنىڭ كىتاپلىرىنى توپلۇتۇپ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۆيدۇرگەنلىگىنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەن.

2- نۇرغۇنلىغان مەسچىتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇنارلىرى «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دا قىزىل قوغدۇغۇچىلار تەرىپىدىن چېقىپ تاشلاندى ياكى تاقىۋېتىلدى. بەزى جايلاردا ئىمامىلار تۆڭگۈز بېقىشقا مەجبۇر قىلىندى.

3- نۇرغۇنلىغان مىللى، ئەدەبى ۋە تارىخى ئەسەرلەر ئىنقىلاپقا قارشى ئەسەرلەر دەپ قارىلىنىپ، تەنقىت قىلىنىپ ئوقۇلۇش مەنئى قىلىندى.

4- «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» جەريانىدا ئۇنىۋېرسىتى ۋە تېخنىكوملاردا ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش خىزمەتلىرى 1965- 1972- يىللىرى ئارىسىدا پۈتۈنلەي توختۇتۇلدى، ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» جەريانىدا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتىگە ئېغىر زەربە بېرىلىپ زىيانكەشلىك قىلىندى، شەرقى تۈركىستاندا تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ مۇنەۋۋەر زىيالىلارنىڭ بەزىلىرى بۇرژۇئازىيە قارا يېپى دېيىلىپ ئېيىپلانسا، بەزىلىرى يەرلىك مىللەتچى، مىللى بۆلگۈنچى، دەپ قارىلىنىپ قاتتىق تەنقىت ۋە كۆرەشكە ئېلىندى، ئېغىر دەرىجىدە زەربە بېرىلدى.

5- «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دا دىنى ئىتىقاتلار بىلەن مىللى ئۆرپ- ئادەتلەرگىمۇ قاتتىق ھۇجۇم قىلىندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ساقاللىرى مەجبۇرى كىسىلدى، دوپپىلىرى كۆيدۈرۈلۈپ تاشلاندى، دۇئا قىلىشلار چەكلەندى، چەتئەللەردە ئۇرۇق ـ تۇققانلىرى بولغان ئىنسانلار، بولۇپمۇ زىيالىلار رېئېزىيونىست ۋە چەتئەلگە باغلانغان ئىنقىلاپقا قارشى ئۇنسۇرلار دەپ كۆرەش قىلىندى ۋە جازالاندۇرۇلدى. بۇ ئېغىر سىياسى بېسىم ۋە خورلاشلارغا چىدىيالماي بىرمۇنچە ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى، بۇلارغا مىسال قىلىپ ژورنالىست ئابباس ھوشۇرىنى، مەشھۇر دىراما ئەرتىستى سۇلتان ھامۇتنى، ياش

بەشكە قارىشى ھەرىكەت» «يەرلىك مىللەتچى، ئوڭچىللارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» «خۇسۇسى سوۋدا سانائەتنى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى» «كومۇنالىشش ھەرىكىتى» «پولات ـ تۆمۇر تاۋلاش ھەرىكىتى» «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى» ئۇيغۇرتۇنىزىمغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» «شىيۇجىڭجۇيىچىلىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» «سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى» قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ دەھشەتلىك، تېخىمۇ پاجىئەلىك ھالدا جەريان ئەتتى. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ كۆپچىلىگىدە شەرقى تۇركىستاندىكى بىلىملىك ۋەتەنپەرۋەر ، جەمئىيەتشۇناس، خۇسۇسەن ئۇيغۇر زىيالىلىرى نىشانغا ئېلىنىپ زىيانكەشلىككە ئۇچۇرۇتۇلدى ۋە يوقۇتۇلدى.

ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» ئۇيغۇر تۇركلىرى ۋە باشقا شەرقى تۇركىستان تۇركلىرىنىڭ مىللى ئېتىخارلىق، ئىمانلىق، ۋىجدانلىق، زىيالىلىرىنىڭ ھەقسىزلىق ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىش روھىنى، ھەر خىل ئېغىر جازالار ۋە خورلاشلار ئارقىلىق سۇندۇرۇش، يوق قىلىش ھەرىكىتى ۋە شەرقى تۇركىستان تۇركلىرىنىڭ مىللى كۆلتۇر ۋە مەدەنىيىتى، ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى قىممەتلىك غەزىنىلىرىنى تامامەن يوق قىلىپ تاشلاشنى نىشان قىلغان ھەرىكەت ئىدى.«مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە بۇرۇنئازىيە قارا يېپىنى قېزىپ چىقىرىش ھەرىكىتى» بولۇپ داۋام قىلغان بولسىمۇ شەرقى تۇركىستاندا ئۇچ قارا يېپىنى قىزىپ چىقىرىش ھەرىكىتى يەنى يەرلىك مىللەتچىلىك قارا يېپى، بۇرژۇئازىيە قارا يېپى، رېۋىزيونىزىم (شىيۇجىڭجۇيىچىلىق) ۋە چەتئەلگە باغلىنىش قارايېپىنى قىزىپ چىقىرىش ۋە يوقۇتۇش ھەرىكىتى شەكلىدە داۋام قىلدى. نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئىنسانلىرىمىز يەرلىك مىللەتچى، چەتئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر دەپ ئەيىپلىنىپ ئازاپ ـ ئوقۇبەت كۆردى ۋە ئۆلۈپ كەتتى.

بۇ ھەرىكەت جەريانىدا:

1- نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مىللى، تارىخى، ئىلمى، ئەدەبى ئەسەرلەرنىمز ساقچى ئىدارىلىرىغا توپلۇتۇلۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى، شەرقى تۇركىستان تۇركلىرىنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى قىممەتلىك مۇھىم ئەسەرلەر ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈلۈپ يوقۇتۇۋېتىلدى. بۇ خىل كىتاپ كۆيدۈرۈش ھەرىكىتى شەرقى تۇركىستاندا 55 يىلدىن بىرى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلماقتا، ئەنگلىيە دۇرخام ئۇنىۋېرسىتىتى ھازىرقى زامان خىتاي نەرەققىياتى مەركىزى مۇدىرى، دوكتۇر مىشەل دىللون (Micheel

تۇرپاندىكى كونا مازارلىقلاردىن چىقىرىلغان، بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلىرى ۋە تارىخى ھەقىقەتلەر

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاراشلىق ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى (شەرقى تۇركىستان) نىڭ مەركىزى ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى (شەرقى تۇركىستان ئۇنىۋېرسىتېتى) نىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىلىرى تەرىپىدىن سايلانغان تۆرت كىشىلىك ھەيئەت ئىچىدە مەنمۇ يەر ئېلىپ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەرەققى قىلغان ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش (مۇئارىپ) ئىسلاھاتىنىڭ ئەمىلى نەتىجىلىرىنى ئۇگۇنۇش ۋە تەدقىق قىلىش ئۈچۈن 1973- يىلى 20- مارتتىن 19- ئىيۇنغىچە بېيجىڭ، شاڭخەي، خاڭجۇ، شىنياڭ، تىيەنجىن، نەنجىڭ، چىنداۋ، كەيفىڭ، دالىيەن قاتارلىق توپلام 25 شەھەردىكى 30 ئۇنىۋېرسىتېت ۋە ئىنىستۇتلاردا ئۇگۇنۇش ۋە تەدقىقات بىلەن شۇغۇللاندۇق.

شاڭخەي فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئون كۈن، شاڭخەي پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئون كۈن ئۇگۇنۇش تەدقىقات ئېلىپ بارغاندىن كېيىن 1973- يىلى 2- ماي كۈنى شاڭخەيدىن پاراخوت بىلەن سەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى چىڭداۋ شەھرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق، سېرىق دېڭىزدا پاراخوت بىلەن ئىككى كېچە كۈندۈز ماڭغاندىن كېيىن چىڭداۋ شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق، چىڭداۋدىكى پېداگوگىكا ئىنىستۇتىدا ئۈچ كۈنلۈك بىر تەدقىقاتدىن كېيىن پويىزدا 8 سائەت يۈرۈپ يەنتەي شەھرىگە ئۇلاشتۇق، يەنتەدىن 8- ماي كۈنى ئاقشىمى سائەت 19 دا پاراخوتقا چۈشۈپ 9- ماي كۈنى ئەتىگەن سائەت 6 دا لىياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ پورت شەھرى دالىيەنگە يېتىپ كېلىپ دالىيەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدە تەدقىقات پائالىيەتلىرىنى باشلۇەتتۇق،ئۇگۇنۇش ۋە تەدقىق پائالىيەتلىرىمىز داۋام قىلىۋاتقان مەزگىلدە دالىيەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى مۇدىرىنىڭ كاتىبى خۇفىڭلەن شىنجاڭ (شەرقى تۇركىستان) دىن كەلگەنلىگىمىزنى ئۇققاندىن كېيىن ئىكسكۇرسىيە ھەيئىتىدىكى دوستۇم ئوقۇتقۇچى ئابلەت ئومەر بىلەن ماڭا شۇنداق دېدى: «سىزنىڭ يۇرتىڭىز شىنجاڭنىڭ تۇرپان ۋىلايىتىدىن 1915- 1917- يىللىرىدا ياپونلار تەرىپىدىن قېزىپ چىقىرىلغان ، بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلىرىدىن (خىتايچە مۇنەييىڭ دېيىلىدۇ) يەتتە دانىسى شۇ زامانداا

ئەدەبىياتچى روزى قاسىمنى، ناخشىچى مەلىكە زىياۋدىنلارنى كۆرسۈتۈشىمىز مۇمكىن.

مەنمۇ «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دا شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى باشقا ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىرلىكتە يەرلىك مىللەتچى دەپ ئەيىپلەشكە ئۇچۇردۇم، ئۇرۇمچىنىڭ سانجى ۋە جەنۇبى تاغ رايونلىرىدىكى ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدا بىر يىل ئىشلىدىم، بۇ لاگىرلاردا يېرىم كۈن ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇيتتۇق، يېرىم كۈن زىرائەت ئېتىزلىقلىرىدا ئەمگەك قىلاتتۇق، دىكتاتور ماۋزېدۇڭ تەرىپىدىن باشلىتىلغان ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا كەلتۈرگەن ۋەيرانچىلىقلىرىنى ، ئېغىر ئاقىۋەتلىرىنى ساناپ تۈگۈتۈش مۇمكىن ئەمەس، ماۋنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى نەتىجىسىنىڭ نۆلگە بارابەر بولغانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى.

(بۇ ماقالە تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ 1993- يىل دېكابىر 242- سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر شەرقى تۈركىستانغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىلمى تەدقىقات ۋە ئارخولوگىيە ھەيئەتلىرىنى ئۈۋەتىپ شەرقى تۈركىستاننىڭ تۈرپان، كۇچار ۋىلايەتلىرىدىكى مىڭ ئۆيلەر ۋە تارىخى ماكانلاردىن، دۇنخواڭ رايونىدىن ئۇيغۇر تۈركلىرىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەدەبى ۋە تارىخى ئەسەرلەرنى ئۆز مەملىكەتلىرىگە ئېلىپ كەتكەن، بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئارخولوگىيە ھەيئەتلىرى قېزىپ چىقارغان ئىنسان جەسەتلىرىمۇ بار ئىدى.

خۇفىڭلەن بىزگە بىر كۈن كېيىن كېرەكلىك بولغان رۇخسەتنى ئالغانلىغىنى، بىزنى لۇشۇنكۇ ئارخولوگىيە مۇزىيىگە ئېلىپ بارىدىغانلىغىنى ئېيتتى. 1973- يىلى 12- ماي كۈنى ئەتىگەن سائەت 8 دە پويىزغا چۈشۈپ دالىيەن شەھرىدىن لۇشۇنكۇ پورت شەھرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. بىر يېرىم سائەتلىك بىر پويىز سەپىرىدىن كېيىن لۇشۇنكۇغا يېتىپ كەلدۇق. ھايال بولماي تارىخ ۋە ئارخولوگىيە مۇزىيىگە بېرىپ ئىكسكۇرسىيەمىزنى باشلىدۇق، مۇزىينىڭ ئۇمۇمى بۆلۈمى ئىكسكۇرسىيەگە كەلگەنلەر ئۇچۇن ئۇچۇق ئىدى. بۇ بۆلۈمنى ئىكسكۇرسىيە قىلىپ بولغاندىن كېيىن مۇزە مەسئۇلىغا چىرىمگەن، بوزۇلمىغان جەسەتلەر بۆلۈمىنى كۆرۈش ئارزۇيۇمىزنى بىلدۈردۇق.

مۇزە مەسئۇلى بىزگە:

ـ ئۇ بۆلۈمنى كۆرۈشكىزلار مۇمكىن ئەمەس، دېگىنىدە خۇفىڭلەن مۇزە مەسئۇلىغا دالىيەن شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ مۇزە رەھبەرلىگىگە يازغان تەسدىق نامىسىنى كۆرسەتتى ۋە بەردى، مۇزە مەسئۇلى بىر قانچە مىنۇت ساقلاپ تۇرۇڭلار، دەپ قويۇپ مۇزە مۇدىرلىگى ئىشخانىسىغا كىرىپ كەتتى، بىرئاز ساقلاپ تۇرغىنىمىزدىن كېيىن مۇزە مەسئۇلى يېنىمىزغا كېلىپ:

ـ قېنى ئەمىسە يۈرۈڭلار! دەپ بىزنى بوزۇلمىغان جەسەتلەر قويۇلغان مەخسۇس بۆلۈمگە ئېلىپ باردى. بۇ بۆلۈمنىڭ ئىشىگىدە ئادەم بېشىدەك يوغان بىر قۇلۇپ سېلىقلىق تۇراتتى. مۇزە مەسئۇلى بۇ بۆلۈمنىڭ ئىشىگىنى ئاچقۇچ بىلەن ئاچتى، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىۋېتىپ قاتتىق ھاياجانغا چۆمدۇق، مەخسۇس قۇرۇلغان بىر زالدا بوزۇلمىغان جەسەتلەر (ئىسلامى ئەقىدىلەرگە ئاساسەن مۇنداق جەسەتلەرگە شېھىت دېيىلەتتى) يەتتە دانە ئەينەكلىك ساندۇق ئىچىگە يەرلەشتۇرۇلگەن ئىدى.

لۇشۇنكۇدا ياپونىيە تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئارخولۇگىيە مۇزىيىسىگە قويۇلغان بولۇپ، ھازىرغىچە بۇ مۇزىيىدە ساقلانماقتا، بۇ چىرىمىگەن، بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلىرىنى كۆرىۋالغان بولسىڭىزلار ناھايىتى ياخشى بولاتتى.»

بىز دەرھال ھايرانلىق ۋە ھاياجان بىلەن خوقىڭلەن خانىمغا قاراپ، لۇشۇنكۇغا بارساق، كۆرۈش ئىمكانىيىتىمىز بارمۇ؟ دەپ سوردۇق، خوقىڭلەن بىرئاز ئويلۇنۇپ تۇرغاندىن كېيىن، بىزگە قاراپ، ئارخولۇگىيە مۇزىنىڭ ئۆمۈمى بۆلۈمىنىڭ ھەركىمگە ئوچۇق ئىكەنلىگىنى، بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلىرىنىڭ مۇزىسىنىڭ مەخسۇس بۆلۈمىدە ساقلىنىدىغانلىغى، بۇ بۆلۈمنى يۇقۇرى دەرىجىلىك دۆلەت رەھبەرلىرىگە، چەتئەلدىن كەلگەن بەزى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرىغا كۆرسىتىدىغانلىغىنى، نورمال گىراژدانلارغا ھازىرغا قەدەر ئېچىلمىغانلىغىنى بىلدۈردى.

بىز خوقىڭلەنگە: بۇ بۆلۈمنى ئاچقۇزۇپ زىيارەت قىلىشنىڭ بىر چارىسى يوقمۇ؟ بىز بەك ئۇزاق يەردىن كەلدۇق، بىزنىڭ رايونىمىزدىن چىقىرىلغان بۇ جەسەتلەرنى بىر كۆرۈپ ئالغان بولساق بەك ياخشى بۇلاتتى، دېدۇق. ئۇ بىزگە بۆلۈمنى كۆرۈش ئۈچۈن دالىيەن شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتىدىن رۇخسەت ئېلىش كېرەكلىگىنى ئېيتتى. مەن خوقىڭلەنگە:

- سىز رۇخسەت ئېلىش ئۈچۈن بىزگە ياردەم قىلغان بولسىڭىز ياخشى بۇلاتتى،- دېدىم. ئۇ بىرئاز ئويلۇنۇپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن

- مەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى مۇدىرلىگى نامىدىن بىر ئىلتىماس خېتى يېزىپ كومپارتىيە دالىيەن شەھەرلىك كومىتېتىگە ئېلىپ بېرىپ، تەسدىقلىتىپ سىزلەرگە ياردەم قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باقاي،_ دېدى. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ناھايىتى خۇشال بولدۇق ۋە ئۇنىڭغا:

- شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتى تەسدىقلاپ بېرەرمۇ؟ - دەپ سوردۇق، خوقىڭلەن بىزگە شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتى سىكرېتارىنىڭ ئۆزىنىڭ يولدىشى ئىكەنلىگىنى، تەسدىقلىتىپ كېلىشكە ئۇمىتلىك ئىكەنلىگىنى بىلدۈردى، بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شەرقى تۇركىستاندىن بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن بوزۇلمىغان جەسەتلەرنى كۆرۈش ئارزۇيۇمىزنىڭ ئىشقا ئاشىدىغانلىغىغا ئىشەنچىمىز كۈچەيدى.

بىلدۇرۇلگەن. ئۇ كەپەنلەنگەن بولۇپ ئىسلامى ئۇسۇل بىلەن كۆمۈلگەن بىر ئۇيغۇر ئىدى.

بەشىنجى جەسەت ئىسلامى ئۇسۇل بىلەن كەپەنلىنىپ كۆمۈلگەن 60 ياشلاردىكى بىر خوتۇن كىشى ئىكەنلىگى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ھەقتە يېزىلغان تونۇشتۇرۇش كارتىدا 600 يىل بۇرۇن ئۆلگەن بىر تۇرپانلىق خوتۇن دېيىلگەن ئىدى.

ئالتىنجى ۋە يەتتىنجى جەسەتلەر 12 ياشلاردىكى بىر ئەركەك بالا بىلەن يەتتە ياشلاردىكى بىر قىز بالىنىڭ جەسەتلىرى بولۇپ ، بولار ھەم كەپەنلىنىپ كۆمۈلگەن، بۇلار تۆرت بەش يۈز يىل بۇرۇن ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەدى ئىدى. يۇقۇرىدا بىز كۆرگەن بوزۇلمىغان جەسەتلەرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى تىرىسىنىڭ، چىرايىنىڭ بۇغداي ئۆڭ يا ئاق رەڭدە بولۇشى، گەۋدىلىرىنىڭ نىسبەتەن چوڭراق بولۇشى ۋە قوي كۆزلۈك بولۇشىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۇرك ئىرقىغا خاس خۇسۇسىيەتلەردۇر.

دالىيەن تارىخ ۋە ئارخولوگىيە مۇزىسىدىكى چوڭ كىچىك جەمى يەتتە دانە جەسەتنىڭ كۆرۈنۈشى، قىياپەتلىرى، بەدەن تۈزۈلۈشلىرى جەھەتتىن تۇرك ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ تۇراتتى. ئۇيغۇر تۇركلىرى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. مۇزىنى ئىكسكۇرسىيە قىلدۇرغان مەسئۇل خادىم، بىزگە، بۇ جەسەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئىكەنلىگىنى تەكىتلىدى. بىزمۇ كۆزىمىز كۆرگەن ئەملى پاكىتلارغا ئاساسەن بۇ سۆزلەرنىڭ توغرى ئىكەنلىگىگە ئىشەندۇق.

بىز تارىخ ۋە ئارخولوگىيە مۇزىسىنىڭ مەسئۇلىدىن بۇ چۇرۇمىگەن، بوزۇلمىغان جەسەتلەرنىڭ كىم تەرىپىدىن ــ قايسى ۋاقىتتا بۇ يەرگە كەلتۇرۇلگەنلىگىنى سورىدۇق، مەسئۇل خادىم بىزگە بۇ ھەقتىكى ئەھۋالنى شۇ شەكىلدە ئاڭلاتتى: «ياپونلارنىڭ تارىخ ۋە ئارخولوگىيە ساھاسىدىكى بىلىم ئادەملىرى كۆمۈلگىنىگە ئۇزۇن يىللار بولغان بولسىمۇ چۇرۇمىگەن ۋە بوزۇلمىغان جەسەتلەرنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق، ئىسسىق رايونلاردىن بىرى بولغان دېڭىز يۈزىدىن 185 مېتىر تۆۋەنلىكتە جايلاشقان تۇرپان رايونىدا تېپىلىدىغانلىغىنى تەخمىن قىلىپ ۋە چۈشۈنۈپ شەرقى تۇركىستاننىڭ تۇرپان رايونىغا 1915 ــ يىلى بىر قېتىم 1917 ــيىلى ئىككىنجى قېتىم ئارخولوگىيە ھەيئەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇپ ھەيئەت خىتاي ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى شەرقى تۇركىستاننىڭ تۇرپان رايونىغا كېلىپ، كونا مازارلىقلاردا قېزىپ تەكشۈرۈش

چۈرۈپ بوزۇلۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مەخسۇس دورىلار بىلەن دورۇلۇنۇپ بۇ ساندۇقلارغا قويۇلغان ئىدى.

بۇلاردىن بىرىنجىسى 55 ياشلاردىكى قارا ساقاللىق قارا چاچلىق ئۇزۇن بويلۇق ، قاڭشالىق كەلگەن بىر ئادەمنىڭ جەسىدى ئىدى. ئۇ خۇددى هاياتقا كۆزلىرىنى يېڭى يۇمغان ئادەمگە ئوخشاش ياتاتتى.

قاشلىرى، كىرپىكلىرى، چاچلىرى هاياتتىكى بىر ئىنسانغا ئوخشاش ساپ ـ ساغلام تۇراتتى. ئۇستىدە پاختا رەختتىن توقۇلغان بىر تون (پالتۇ) بىر ئىشتان بار ئىدى. بىزنى ئىكسكۇرسىيە قىلدۇرغان مەسئۇل كىشى، «ئىلمى تەدقىقاتلار نەتىجىسىدە بۇ جەسەتنىڭ يېشى ئۈچ مىڭ ئىكەنلىگىنى، يەنى بۇنىڭدىن 3مىڭ يىل بۇرۇن ئۆلگەن بىر ئادەمنىڭ جەسىدى ئىكەنلىگىنى سۆزلەپ بەردى ۋە ئۇنىڭ تۇرپان رايونىدىن ئېلىپ كېلىنگەنلىگىنى ئىلاۋە ئەتتى. ئۇنىڭ فىزىكى، بىئولوگىك ئالاهىدىلىكلىرى، قىياپەتلىرى تامامەن بىر ئۇيغۇر تۇركى ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ تۇراتتى. پەقەت بويى، ۋۇجۇت جەهەتتىن هازىرقى ئىنسانلاردىن بىرئاز چوڭ ۋە ئېگىز ئىدى. بۇ كۆرۈنۈش ماڭا بىر ئالىمنىڭ كىتاۋىدىن ئوقۇپ كۆرگىنىم ئىنسانلارنىڭ مېڭىسى تەرەققى قىلغانسىرى ۋۇجۇدىنىڭ فىزىكى جەهەتتىن بىرئاز كىچىكلەيدىغانلىغى هەققىدە بىلدۈرگەن كۆز قاراشلىرىنىڭ تولىمۇ توغرى ئىكەنلىگىنى خاتىرلاتتى.

ئىككىنجى جەسەت بولسا، ئورتا ياشلاردىكى يەنە بىر ئەركەك جەسىدى ئىدى. ئۇمۇ ئۇزۇنىڭ كىيىملىرى بىلەن ياتاتتى. قىسقا ساقاللىق، بۇرۇتلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك بىرى ئىدى. قىياپىتىدىن تۇرك ئىكەنلىگى بىلىنىپ تۇراتتى. كىيىملىرى يۇڭ رەختىن ئىدى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىدە، ئۇنىڭ ئۆلگىنىگە ئىككى مىڭ يىل بولغانلىغى بىلدۈرۈلگەن ئىدى. بۇ پاكىت تۇركلەرنىڭ بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل ئاۋال يۇڭ رەخت توقۇشنى بىلىدىغانلىغىنى كۆرسىتەتتى.

ئۈچۈنجى جەسەت 35 ياشلاردىكى بىر خوتۇن كىشى ئىدى. چاچلىرى قاپقارا، قاشلىرى ئوقياغا، بۇرنى ئىلىپكە ئوخشايتتى. يۈزلىرى ئانارەڭ گۈزەل بىر ئايال ئىدى. ئۇ ئۇزۇن كۆينەك كەيگەن هالدا ياتاتتى، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 1500 يىل بۇرۇن ئۆلگەن بىر خوتۇن ئىكەنلىگى تونۇشتۇرۇش خېتىدە بىلدۈرۈلگەن ئىدى.

تۆرتۈنجى جەسەت ياشانغان بىر ئەركەك جەسىدى ئىدى. تونۇشتۇرۇش كارتىدا ئۇنىڭ بەش يۈز يىل بۇرۇن ئۆلگەن بىر ئۇيغۇر ئىكەنلىگى

بولۇپ، يېشىم 25 لەرگە كەلگەندە كۇنلەرنىڭ بىرىدە شەنگەن يامۇلدىن (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارىسىدىن) ئىشسىز ئىنسانلار ئۈچۈن ئىش بىرىلىدىغانلىغى ھەققىدە بىر ئېلاننىڭ تاملارغا چاپلانغانلىغىنى ئۇقتۇم. مەن ئىشلەيدىغانلىغىمنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن شەنگەن يامۇلغا كەلدىم. يامۇلدىكى خىزمەتچىلەردىن بىرى مېنى ئىچىدىكى بىر ئىشخانىغا ئېلىپ كىردى. ئىشخانىدا ئۇچ كىشى بىلەن ئۇچراشتىم، بىرى ئۇيغۇر تەرجىمان، ئىككىسى ئەجنەبى ئىدى. ئەجنەبىلەرنى خىتاي بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم، گازىر كۆزلىك، قىسقا بويلۇق، سېمىز كەلگەن خىتاي ئەمەلدارتەرجىمان ئارقىلىق يېنىدا ئولتۇرغان ئەجنەبىنى كۆرسۈتۈپ شۇنداق دېدى:

ـ بۇ كىشى ياپونىيەدىن كەلگەن مېھمانىمىز، سەن بۇلار ئۈچۈن ئىشلەيسەن، ئۇلار نېمە ئىش قىل دېسە شۇنى قىلىسەن. ۋەزىپەڭ مازار ئېچىش ۋە قايتىدىن ئۈستىنى يېپىشتىن ئىبارەت، كۇندۇزلىرى ئۇخلايسەن، كېچىلىرى ئىشلەيسەن، ئىشلەۋەتقان ئىشىڭنى ھېچكىمگە بىلدۇرمەيسەن، ئەگە بۇ ھەقتە باشقىلارغا مەلۇمات بەرسەڭ قاتتىق جازالىنىسەن، ـ دېدى. ۋە كۇنلۇك ئىش ھەققىمنىڭ مىقتارىنى سۆزلىدى. ئىش ھەققى خېلى يۇقۇرى ئىدى، ماڭا ئوخشاش ئىشلەشنى تەلەپ قىلغان ئونبەش نەپەر ئۇيغۇر ياشلارنى تاللاپ، بىزنى توقسۇندىن تۇرپانغا ئېلىپ باردى. تۇرپان شەھىگەن يامۇل يېنىدىكى بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇق. بىزگە بېرىلگەن تەلىمات بويىچە كۇندۇزلىرى ئىستىراھەت قىلىپ ئۇخلايمىز، كېچىلىرى ئىشلەيمىز. ئىشىمىز كونامازارلىقلاردىكى قەبرىلەرنى ئاچماق ۋە قايتىدىن كۆمۈپ تىندۇرماقتىن ئىبارەت ئىدى.

مازارلىقتىن چۇرۇمسىگەن، بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلىرى چىقسا ياپونلار ئۇلارنى شۇ ھامان دورىلاپ ئەينەك ساندۇقلارغا قاچىلاپ، ماشىنىلارغا سېلىپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتەتتى. بوزۇلغان جەسەتلەر چىقسا ئۇنى دەرھال ئۆز يېرىگە قويۇپ مازارنى ئەسلىگە كەلتۇرۇپكۆمۈۋېتەتتۇق. بۇ ياپونلار مۇنچىلىك كۆپ پۇل خەجلەپ مازارلىقتىن چىقارغان بۇ بوزۇلمىغان ۋە پارچىلانمىغان جەسەتلەرنى نېمە قىلىدىغاندۇر؟ ھېچبىرىمىز بۇ سوئالنىڭ جاۋابىنى تاپالمايتتۇق. بۇ شەكىلدە ئون كۇن كونا مازارلىقلاردا ئىشلىدۇق. ئونبىرىنجى كۇنى كەچ سائەت ئىككى يېرىم بولغاندا بىز قەۋرە ئاچماق ئۈچۈن گاز لامپىلارنىڭ يورۇغىدا ئىشلەۋاتقاندا مازارلىققا يېقىن بىر يېزىدىن كەلگەن بىر قانچە يۇز كىشىنىڭ تۇيۇقسىز قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچرىدۇق، بۇ كىشىلەرنىڭ

پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ جەمى 21 دانە بوزۇلمىغان ئىنسان جەسەتلەرنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن. بۇلاردىن يەتتە دانىسىنى ئۇ زامانلاردا ئۆزىنىڭ ئىشغال ئاستىدىكى شەھەرلەردىن لۇشۇنكۇ ئارخولوگىيە مۇزىيىگە، ئالتى دانىسىنى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى كورىيەنىڭ (چاۋشەن) سېئۇل ئارخولوگىيە مۇزىيىگە، سەككىز دانىسىنى ياپونىيەنىڭ پايتەختى توكيو ئارخولوگىيە مۇزىيىگە قويۇپ قويغان.»

دالىيەن ئارخولوگىيە مۇزىيى مەسئۇلىنىڭ بۇ سۆزلىرى بۇنىڭدىن بىر يىل ئاۋال تۇرپانلىق بىر ياشانغان پىشقەدەم كىشىنىڭ ماڭا ئىزھار قىلىپ بەرگەن بىر ۋەقەسىنى كۆز ئالدىمدا جانلاندۇردى. 1972- يىلىنىڭ باھار ئايلىرىداخانمىنىڭ تۇرپاندىكى بىر تۇققۇنىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن پويىزغا ئولتۇرۇپ تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتىم، پويىزدىن داخىيەنزى ئىستانسىسىدا چۈشۈپ قالدىم، داخىيەنزى پويىز ئىستانسىسى تۇرپان شەھرىگە 25 كىلومېتر ئۇزاقلىقتا ئىدى. داخىيەنزىدىن تۇرپانغا ماڭىدىغان بىر ئاپتوئۇزغا چۈشتۈم، ئاپتوئۇز تۇرپانغا قاراپ مېڭىشقا باشلىدى، مەن ئولتۇرغان ئۇرۇندۇقنىڭ يېنىدىكى ئۇرۇندۇقتا ياشانغان بىر ئۇيغۇر كىشى ئولتۇراتتى، بۇ قىسقا سەپەر جەريانىدا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم، ئىسمى ئىبراھىم بولۇپ تەخمىنەن 80 ياشلىرىدىكى ئۇزۇن بويلۇق، قىسقا ئاق ساقاللىق ، قوي كۆزلۈك بىر ئادەم ئىدى. ئۇ يەردىن بۇ يەردىن سۆز قىلىشىپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈشكە تىرىشاتتۇق، تۇرپان شەھىر مەكىزىگە 7- 8 كىلومېتر ئۇزاقلىقتا يول بويىدىكى بىر كونا مازارلىق يېنىدىن ماشىنا ئۆتۈۋاتقاندا ئىبراھىم ئاكا ماڭا:

- بۇ مازارلىق يېنىدىن قاچان ئۆتسەم، بۇنىڭدىن 55 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن بىر ۋاقىئە كۆز ئالدىمدا ھېلى بولۇۋاتقاندەك جانلىنىپ كېتىدۇ، - دېدى.

مەن ھەيرانلىق ئىچىدە ئىبراھىم ئاكىدىن بۇ ۋاقىئەنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى بىلىپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىغىمنى بىلدۈردىم. ئىبراھىم ئاكا: مەن سىزگە ئاڭلىتاي دېدى. ۋە سۆزلىرىنى شۇنداق داۋام قىلدى:

- مېنىڭ دادام ھەمدۇللا ئاببىاس مەن ئالتە ــ يەتتە ياشلارغا كىرگەندە تۇرپاندىن كۆچۈپ ئۇ يەرگە 60- 70 كىلومېتر ئۇزاقلىقتىكى توقسۇن ناھىيەسىگە ئۇرۇنلاشقان ئىكەن. مەن توقسۇن ناھىيىسىدە چوڭ

ماڭا سۆزلەپ بەرگەنلىرىنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىگىگە تېخىمۇ ئىشەندىم. دالىيەن ئارخولوگىيە مۇزىسىدىكى جەسەتلەرنىڭ ئىبراھىم ئاكىنىڭ ياشلىغىدا تۇرپاندىكى كونا مازارلىقلاردىن چىقارغان، بوزۇلمىغان جەسەتلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىگى ئۇچۇقلاشتى.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىتىگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ كارنىيىغا ئايلانغان بەزى خىتاي تارىخچىلىرى بىلەن يازغۇچىلىرى خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ ھەقىقەتلەرنى ئاستىن ـ ئۈستىن قىلغان كۆز قاراشلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، قەدىمقى چاغلاردىن بىرى تۈركلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئانا توپراقلىرى ۋە كۈلتۈر- مەدەنىيەت بۈشۈگى بولغان شەرقى تۈركىستانىنى «ۋىغۇرلارنىڭ توپرىغى ئەمەس» ئۇيغۇرلار 840- يىللىرىدىن كېيىن ئورخۇن رايونىدىن بۇ توپراقلارغا كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەن. بۇ توپراقلاردا قەدىمدىن بىرى خىتايلار ۋە باشقا مىللەتلەر ياشايتتى، دېگەن كۆز قارىشىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. بۇ كۆز قاراشلار تارىخى ھەقىقەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرمىگەن ۋە خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىگىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى ئەبەدىل ـ ئەبەت ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدا تۇتۇپ ئاخىرغىچە سۆمۈرۈش نىيىتىدىن توغۇلغان بىر ساختىكار كۆز قاراشتۇر.

بۇ كۆز قاراشقا مىسال سۈپىتىدە خىتاي يازغۇچى شىن-شى- نىڭ 1980 ـ يىلى 9- ئاينىڭ 23- كۈنىدىكى شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) گىزىتىنىڭ 3- بېتىدە ئېلان قىلىنغان « قەدىمقى ئىدىقۇت، يارغۇل شەھەرلىرى ھەققىدە » ناملىق ماقالىسىدىن بىر ئابزاست كۆرسۈتۈشىمىز مۇمكىن:

«9- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا (تاڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيجاڭ يىللىرىدا) ئۇيغۇر دۆلىتى ھېنگان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئورخۇن دەرياسى قىرغاقلىرىدا ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا دۆلەتتە قارابوران ئاپەتلىرى ۋە يوقۇملۇق كىسەللىكلەرنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئۇلار غەرپكە قاراپ كۆچۈپ، بۇ رايوندىكى خەلقلەر بىلەن بىرلىكتە ياشاشقا باشلىغان، غەربى رايونلارغا كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەنلەرگە غەرپ ئۇيغۇرلىرى دېيىلگەن»

مىلاتتىن كېيىن 840 ـ يىلىدا مەيدانغا كەلگەن ۋاقىئەلەر، تەبىئى ئاپەتلەر ۋە قىرغىز تۈركلىرىنىڭ ھۇجۇمى نەتىجىسىدە ئورخۇن رايونلىرىدىن كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ قەرىنداشلىرى ياشىماقتا

قوللىرىدا كالتەك، پالتا، پىچاقلار بار ئىدى. ياپونلار تىزلىك بىلەن ماشىنىلارغا ئولتۇرۇپ قېچىپ كەتتى. ئىشلەۋاتقانلانىڭ كۆپچۈلۈگى ژۇگۇرۇپ قېچىپ قۇتۇلدى، ئۈيغۇر ياشلىرىدىن ئىككى كىشى ئۇلارنىڭ كالتەك توقماقلىق ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، تۇتۇلۇپ قالدۇق، مېنىڭ پۇتۇمغا بىر كالتەك تەگدى، جېنىم سىقىراپ كەتتى، ئۇلار بىزنى يېزىغا ئېلىپ بېرىپ سۇراققا تارتتى، يېزا ئاقساقىلى بىزگە:

ـ بىزنىڭ قەۋرىستانلىقلىرىمىزدا نېمە ئىشىڭىز بار؟ نېمە ئۈچۈن گۆرلەرنى ئېچىپ ئۆلۈكلەرنىمىزنى راھەت ئۇخلاشقا يول قويمايسىز؟ دەپ ئازارلىدى. مەن:

ـ بىز ئاددى ئىشلەمچى، بىز بۇيرۇق نېمە بولسا شۇنى قىلىشقا مەجبۇر قىلىنغان ئىنسانلار، شەڭگەن يامۇلدىن بىزنى چاقىرىپ كېلىپ، بىر قانچە ياپونلارنى كۆرسۈتۈپ بۇلار ئۈچۈن ئىشلەيسىز، ئۇلار نېمە قىل دىسە شۇنى قىلىسىز، ـ دېدى. بىز ئۇلارنىڭ بۇيرۇغى بىلەن قەۋرىلەرنى ئاچتۇق، يەنە تەكرار ئەسلىگە كەلتۈردۇق، ـ دېدىم.

يېزا ئاقساقىلى:

ـ سىز كاپىرلارغا (خىتاي ۋە ياپونلارنى ئىشارەت قىلىپ) ياردەم قىلىپ ئەجداتلىرىمىزنى راھەت ياتقۇزماي، ئۇلارنى ياتقان يەرلىرىدىن قوزغىدىڭىز، شۇنداق قىلىپ جىنايەت ئىشلىدىڭىز، سىزلەرنى ئۆلتۈرسەكمۇ ئازلىق قىلىدۇ، دەپ، قاتتىق خاپا بولۇپ كەتتى.

ـ كېيىن ئاڭلىشىمىزچە باشقا بىر يېزىغا تۇققان يوقلاش ئۈچۈن ئىككى ياش يىگىت ئۆ يېزىسىغا قايتىشتا سائەت ئىككى يېرىمدا بىزلەرنى كۆرۈپ قالغان. ئاۋال بىزنى «جىنلەر بولسا كېرەك» دەپ تەخمىن قىلغان ئارقىدىن پىكىرىنى ئۆزگەرتىپ يېزىغا خەۋەر بەرگەن، نەتىجىد بىز تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ قاپتۇق. ئەتىسى ئەتىگەندە شەڭگەن يامۇلدىن خىتاي ئەمەلدارلار ۋە ساقچىلار كېلىپ بىزنى قۇتقۇزۇپ ناھىيە مەركىزىگە ئېلىپ كەتتى. ئاڭلىشىمىزغا قارىغاندا خىتاي ئەمەلدارلىرى ياپونلارنىڭ ئۇيغۇرلار دىيارىدىن چۈرۈمىگەن، بوزۇلمىغان جەسەتلەرنى تېپىپ ياپونىيەگە ئېلىپ كىتىشى ئۈچۈن كۆپ مىقتاردا پۇل ئالغان ۋە بۇ پارىخورلار شۇنىڭ ئۈچۈن ياپونلارغا ياردەمچى بولغان.

دالىيەن ئارخولوگىيە مۇزىسىدە بىز كۆرگەن، بوزۇلمىغان جەسەتلەر ۋە مۇزە مەسئۇلىنىڭ بىزگە سۆزلەپ بەرگەنلىرى بىلەن **1973**- يىللىدا ئىبراھىم ئاكىنىڭ ماڭا سۆزلەپ بەرگەنلىرى ئارىسىدا بىر پارالەللىك ۋە يېقىن مۇناسىۋەت بارلىغى ماڭا تېخىمۇ ئايدىڭ بولدى. ئىبراھىم ئاكىنىڭ

مەرھۇم رەھبىرىمىز ئەيسا ئالىپتېكىن قەلبىمىزدە مەڭگۈ ھايات

شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ رەھبىرى، شەرقى تۈركىستان ۋە تۈرك دۇنياسى داۋاسىنىڭ ھارماس ـ چارچماس قەيسەر لىدېرلىرىنىڭ بىرى مەرھۇم رەھبىرىمىز ئەيسا ئەپەندىم 1995- يىلى 12- ئاينىڭ 17- كۈنى كەچ سائەت 22لەردە ئىستانبۇلدا 94 يېشىدا ۋاپات ئەتتى. ئەيسا ئەپەندىمنىڭ ۋاپاتى، شەرقى تۈركىستانلىقلار ۋە پۈتۈن تۈرك دۇنياسى ئۈچۈن بۈيۈك يوقۇتۇشتۇر. شەرقى تۈركىستان تۈرك دۇنياسى بىر مەشھۇر لىدېرىدىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ مۇناسىبەت بىلەن مەرھۇم ئەيسا ئەپەندىمگە ئاللاھتىن رەھمەت، ئائىلە تۇغاتقانلىرى ۋە شەرقى تۈركىستانلىقلارغا سەبىر ۋە باش ساغلىقى تىلەيمەن.

ئەيسا ئەپەندىم شەرقى تۈركىستاندا ئۈچ ئەپەندى دەپ تونۇلغان ئۈچ ئەپەندىنىڭ بىرىسى ئىدى. ئەيسا ئەپەندىم يەتمىش يىللىق سىياسى ھاياتىدا ۋەتىنىگە، مىللىتىگە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈن بۈيۈك غەيرەت كۆرسەتتى. خۇسۇسەن 1949- يىلى ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن تارتىپ تاكى ۋاپات قىلغانغا قەدەر قىرىق بەش يىل ئىچىدە «ۋەتەن ئۈچۈن ۋەتەندىن ئايرىلدۇق» شۇئارىنى يېتەكچىلىگىدە ۋەتەن سىرتىدا مۇھىمى ئىككىنجى ئانا ۋەتىنىمىز تۈركىيەدە ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى خەلقئارا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇغىدىن قۇتۇلدۇرماق، شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىغى ۋە ھۆرلىگىنى قولغا كەلتۈرمەك ئۈچۈن مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە «شەرقى تۈركىستان كۆچمەنلىرى جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ پائال پائالىيەتلەر ئىلىپ بارغان كۆپلىگەن خەلقارالىق يىغىن ۋە كونفىرانسلارغا قاتنىشىپ شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلاتتى. بۇ داۋادا ھەققانىلىغىنى بىلدۈرمەك ۋە خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ خەلقىمىزگە سېلىۋاتقان زۇلمىنى پاش قىلماق ئۈچۈن «شەرق

بولغان رايونلارغا ۋە شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ كۆچۈشتىن ناھايىتى ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى تۈرپان ۋە تارىم ئويمانلىغىدا (شەرقى تۈركىستاندا) ئۇيغۇر تۈركلىرى ۋە باشقا تۈرك قەۋملىرى مەۋجۇت ئىدى، بۇ توپراق ئۇلارنىڭ ئانا ماكانلىرى ئىدى.

دالىيەن ئارخولوگىيە مۇزىسىدە بىز كۆرگەن ۋە شەرقى تۈركىستاندىن كەلتۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارغا ئائىت 3 مىڭ يىللىق، 2 مىڭ يىللىق، مىڭ يىللىق چۈرۈپ بوزۇلمىغان جەسەتلەر، بۇ توپراقلارنىڭ تۈرك توپراقلىرى بولغانلىغىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئانا يۇرتى ئىكەنلىگىنى كۆچلۈك دەلىل بىلەن ئىسپاتلىماقتا. بۇ تارىخى ھەقىقەتنى ھېچقانداق كىشى ۋە كۈچ يوققا چىقىرالمايدۇ. كۈننى ئىتەك بىلەن ياپقىلى ئەسلا بولمايدۇ. تارىخى ھەقىقەت مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ!

1984- يىلى، ئىستانبۇل، تۈركىيە.

چىقىپ كەتكەنگە قەدەر، شەرقى. تۈركىستان خەلقى مۇستەقىللىققا ئېرىشكەنگە قەدەر توختىماي داۋام قىلىدۇ. شەرقى تۈركىستان داۋاسىنىڭ ساھىبى (ئىگىسى) شەرقى تۈركىستان خەلقىدۇر. مۇستەملىكىچىلىك چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ! شەرقى تۈركىستان خەلقى جەزمەن مۇستەقىللىققا ئېرىشىدۇ! ئەيسا ئەپەندىمنىڭ رۇھى چوقۇم بىر كۈنى شاد بولىدۇ! ئەلۋەتتە مەرھۇم ئەيسا ئەپەندىم. نۇر ئىچىدە يېتىڭ. ياتقان يېرىڭىز جەننەت بولسۇن!

ئىستانبۇل 1995- يىل 24- دېكابىر.

(بۇ ماقالە «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ، 96- يىل 47- سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

تۇركستان داۋاسى»، «ئەسىر شەرقى تۇركستان ئۇچۇن» قاتارلىق كىتاپ، بىروشۇرلارنى يېزىپ دۇنياغا ئېلان قىلدى.

مەرھۇم ئەيسا ئەپەندى، مۇھەممەت ئېمىن بوغرا ۋاپات بولغاندىن كېيىن «شەرقى تۇركستان ۋەخپى»، «شەرقى تۇركستان نەشرىيات مەركىزى» قاتارلىق تەشكىلات ۋە مۇئەسسىسلەرنى قۇرۇپ، شەرقى تۇركستان داۋاسىنى داۋام قىلدۇردى. پەسىللىك «شەرقى تۇركستان ئاۋازى» ژورنىلىنى چىقىرىپ شەرقى تۇركستان داۋاسىنىڭ تۇركىيە ۋە دۇنيادا تونۇلۇشى ئۈچۈن ھارماي ـ تالماي كۇرەش قىلدى. كېچە ـ كۇندۇز ئويلىغىنى شەرقى تۇركستان ، سۆزلىگىنى شەرقى تۇركستان داۋاسى بولدى. بۇ يولدا ئۆچىرىغان تۇرلۇك قىيىنچىلىقلار ۋە تۇسالغۇلارغا باش ئەگمىدى. شەرقى تۇركستانىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ۋە ھۆرلىگىگە چوقۇم ئېرىشىدىغانلىغىغا قەتئى ئىشەندى. بۇ يولدا پۈتۈن غەيرىتىنى تاكى تىنىقتىن قالغىچە داۋام قىلدۇردى.

مەن 1982- يىلى شەرقى تۇركستاندىن تۇركىيەگە كېلىپ يەرلەشكەندىن تارتىپ مەرھۇم ئەيسا ئەپەندىم ۋاپات بولغانغا قەدەر بولغان بۇ جەريان ئىچىدە، بۇ بۇيۇك ئىنسانىنىڭ شەرقى تۇركستانىنىڭ ئىستىقلالى ئۈچۈن نەقەدەر پىداكارلىق بىلەن كۇرەش ئېلىپ بارغانلىغىغا شاھىد بولدۇم. مەرھۇم ئەيسا ئەپەندىم بۇ ئالى جەناپ خىسلىتى بىلەن شەرقى تۇركستان مۇنەۋۋەرلىرىگە جانلىق بىر ئۈلگە تىكلەپ قويۇپ كەتتى. بىز ئەيسا ئەپەندىمنىڭ ۋەتەن ئىستىقلالى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۇرىشىدىن ئۆرنەك ئېلىپ بۇ يولدىكى كۇرىشىمىزنى قۇۋۋەتلەندۇرۇشىمىز لازىم.

ئەيسا ئەپەندىم جىسمانەن بىزدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ رۇھى قەلبىمىزدە مەڭگۇ ھايات. ئۇ، شەرقى تۇركستان تارىخىنىڭ 20- ئەسىر سەھىپىسىگە ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن يېزىلىپ قالدى. بىز بىرلىك، ئىتتىپاقلىغىمىزنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، شەرقى تۇركستان داۋاسىنى يەنمۇ قۇۋۋەتلەندۇرۇش ئارقىلىق مەرھۇم ئەيسا ئەپەندىمنىڭ رۇھىنى شاد قىلىشىمىز لازىم. شەرقى تۇركستان خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەرلىرى مەۋجۇت ئىكەن، شەرقى تۇركستان خەلقى مەۋجۇت ئىكەن، شەرقى تۇركستان داۋاسى ھېچ قاچان ئۆلمەيدۇ. ۋەتەن داۋاسى ئۈچۈن بولغان كۇرەش مەيلى مەملىكەت ئىچىدە بولسۇن، مەيلى مەملىكەت سىرتىدا بولسۇن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ۋەتىنىمىزدىن

نىلقا ناھىيىسىدە قۇراللىق قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇرغان غەنى باتۇر، فاتىھ باتۇر، ئەكبەر باتۇر باشچىلىغىدىكى قۇراللىق پارتىزانلار شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتىنىڭ تەلىماتىغا ئاساسەن 1944- يىلى 11- ئاينىڭ 6- كۈنى ئۈچ نوختىدىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى غولجا شەھرىگە ھۇجۇم باشلىدى. 11- نويابىر كۈنى كەچىسى گومىنداڭ ئەسكىرى قۇماندانلىق شتابى (سىلكىنىۋ) پارتىزانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. شەھەرنىڭ ئاساسى قىسمى (ھەرەمباغ، لەنشاڭ، ئايرودۇرۇم خارج) گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىن تازىلاندى.

1944- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» قاتارلىق تەشكىلات مەسئۇللىرى قۇراللىق قوزغىلاڭغا باشلامچىلىق قىلغان رەھبەرلەر بىلەن خەلق ۋەكىللىرى ئوقاق كىلوبىدا (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كلوبى) يىغىن ئېچىپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى تەنتەنە بىلەن جاكالىدى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇمھۇر رەئىسلىگىگە ئەلىخان تۆرە ساغۇنى، مۇئاۋىن جۇمھۇر رەئىسلىگىگە ھاكىمبەك خوجا بىلەن ئەبۇلخەيىر تۆرە، ھۆكۈمەت باش كاتىپلىغىغا ئابدۇرۇپ مەقسۇم سايلاندى.

يىغىندا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ 17 كىشىلىك ھەيئەت ئەزاسى، مىنىستىرلىك (نازارەتلەر) ۋە مىنىستىرلىك ئىسمىلىگى بەلگۈلۈنۈپ قارارلاشتۇرۇلدى.

1- ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە ھەربى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىغى ۋ مىللى ئارمىيە باش قۇماندانلىغىغا رەھىمجان سابىر ھاجى. مۇئاۋىن نازىرى مۇئاۋىن باش قۇماندانلىققا زۇنۇن تەيىپوۋ.

2- ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىغى ۋە قوشۇمچە تەشۋىقات باشقارمىسىنىڭ مەسئۇللىغىغا ئابدۇلكېرىم ئاببباسوۋ.

3- ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە تەپتىش نازارىتىنىڭ نازىرلىغىغا جانى يولداشوۋ.

4- ھۆكۈمەت ئەزاسى، ئالى سوت رەئىسلىگىگە مەھەممەتجان مەقسۇم.

5- ھۆكۈمەت ئەزاسى، مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرلىغىغا ئەنۋەر مۇسابايېۋ.

6- ھۆكۈمەت ئەزاسى، دىنى نازارىتىنىڭ نازىرلىغىغا ئابدۇ مۇتالى خەلپەت.

1944- يىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

(شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ 50 ـ يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن)

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېغىر ۋە دەھشەتلىك زۇلۇملىرىغا قارشى قۇراللىق قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە 1933- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى رۇس ۋە خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەخپى پىلانى ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىغى نەتىجىسىدە يوق قىلىپ تاشلىنىپ 11 يىل ئۆتكەندىن كېيىن شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە خىتاينىڭ مۇستەملىكىلىك تۈزۈمى ۋە زۇلمىغا قارشى خەلقىمىزنىڭ مىللى ئازاتلىق قوزغىلىڭىنىڭ مۇنىسى سۈپىتىدە 1944- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غولجا شەھرىدە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان ئىدى.

بۈگۈن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 50- يىللىغىدۇر. بۇ مۇبارەك كۈننى خاتىرلەش، بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ يوق قىلىپ تاشلىنىشىنىڭ تەجرىبە ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش- شەرقى تۈركىستاننىڭ ھۆرىيىتى ۋە مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان مۇجادىلىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۈگۈن 1,828,000 كۋادراتنى كىلومېتىرلىق كەڭ توپراققا ئىگە ئەزىز ۋەتىنىمىزدە قىزىل خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا ياشاۋاتقان 25 مىليوندىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ھۆرىيەتكە بولغان سېغىنىشى ۋە ئىشقى بىلەن بۇ مۇبارەك كۈننى خاتىرلىمەكتە.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك مۇستەملىكىچى خىتاي (گومىنداڭ) ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىگە قىلغان ۋەھشىيانە زۇلۇم ۋە زوراۋانلىغىغا قارشى 1944- يىلى 11- ئاينىڭ 6- كۈنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە پارتلىغان قۇراللىق مىللى قوزغىلىڭى ئىككى كۈنلۈك شىددەتلىك ئۇرۇش بىلەن نىلقا ناھىيىسىنىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىن ئازات قىلىنىشى بىلەن نەتىجىلەندى.

2- شەرقى تۈركىستان زېمىنىدا مۇستەقىل، دېموكراتىك شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش.

3- شەرقى تۈركىستاننىڭ مۇنتىزىم مىللى ئارمىيىسىنى قۇرۇش، بۇ ئارمىيە خەلقكە مەنسۇپ بولۇش.

4- بارلىق مىللەتلەر ھوقۇقتا بارابەر بولۇش، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ـ ئادەتلىرىنى ، دىنى ئېتىقاتلىرىنى ھىمايە قىلىش.

5- دېموكراتىك تۈزۈمنى يولغا قويۇپ دېموكراتىك بىر ھاكىمىيەت تەسىس قىلىش. ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا خەلق ئىشەنگەن كىشىلەرنى سايلاپ قويۇش.

6- سانائەتنى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە سودا ـ تىجارەتنى رىۋاجلاندۇرۇش.

7- مەدەنىيەتنى، مائارىپنى، سەھىيە ئىشلىرىنى تىز سۈرئەتتە تەرەققى قىلدۇرۇش.

8- ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغىنى دۆلەت تىلى ۋە يېزىغى سۈپىتىدە قزللۇنۇش.

9- دۇنيادىكى خەلقچىل دۆلەتلەر بىلەن، ئەڭ ئاۋال سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى مۇستەھكەملەش، ئەينى زاماندا خىتاي دۆلىتى بىلەنمۇ دىپلوماتىك ۋە ئىقتىسادى ئالاقە ئورنۇتۇش.

مانا بۇ پاكىت 1944- يىلى شەرقى تۈركىستاندا باشلانغان مىللى ئىنقىلاپ بەزىلەر ئېيتقاندەك دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈنلا قىلىنغان يېرىم ـ ياتا ئىنقىلاپ بولماستىن، شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۆزۈل ـ كېسىل مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى نىشان قىلغان ھەقىقى مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاپ ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ بەرمەكتە.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ پىروگراممىسى بويىچە 1945- يىلى 4- ئاينىڭ 8- كۈنى داغدۇغىلىق مۇراسىم بىلەن 50 دىن ئارتۇق پارتىزان قىسىملىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن 15 مىڭ كىشىلىك شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسى رەسمى قۇرۇلدى، مىللى ئارمىيىگە تۇغ تاپشۇرۇلدى. مىللى ئارمىيە ھەربى پاراتتىن ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ چەكسىز كۈچىنى نامايىش قىلدى. كېيىنچە بۇ ئارمىيە 40 مىڭ كىشىلىك زامانىۋى ئارمىيىگە ئايلاندى. مەرھۇم گېنىرال زۇنۇن تېيىپۇڭ «ئازاتلىق ئۇچۇن» دىگەن كىتابىدا شەرقى تۈركىستان تارىخىدا بۇ ئارمىيە ھەقىقى مىللى - زامانىۋى ئارمىيە بولۇپ ئورتا ئاسىيا

7 ـ ھۆكۈمەت ئەزاسى،يەر، سۇ نازارىتىنىڭ نازىرلىغىغا سالجانباي بابا جانۇۋ.

8 ـ ھۆكۈمەت ئەزاسى، مۇئاربىپ نازارىتىنىڭ نازىرلىغى، قوشۇمچە «ئازات شەرقى تۈركىستان گىزىتى» باش مۇھەررىرلىگىگە ھېبىپ يۇنۇچۇۋ.

9 ـ ھۆكۈمەت ئەزاسى، سەھىيە نازارىتىنىڭ نازىرلىغىغا قاسىمجان قەمبەرى، بەلگۈلۈنۈپ ئېلان قىلىندى. ھۆكۈمەت تەركىۋىدە بۇلاردىن باشقا تۇڭگان مۇئتىۋىرى كېرىم ھاجى بىلەن رۇس ۋەكىلى مۇسكالۇۋلەر يەر ئالدى.

ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ كېيىنكى يىغىنلىرىدا يۇقارىقى ۋەزىپە تەقسىماتىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. مەسىلەن؛ راھىمجان سابىر ھاجى ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، گېنىرال لىتىنانت ئۇيان پولىنوۋ مىللى ئارمىيە باش قۇماندانى، ئەخمەتجان قاسىمى ھەربى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىغى بولۇپ تەيىنلەندى.

1945- يىلى 1 ئاينىڭ 31- كۈنىگىچە غوجا شەھرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلار دۈشمەنلەردىن تولۇق ئازات قىلىندى. غولجىنى ئازات قىلىش جەڭلىرىدە دۈشمەننىڭ 1500 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى. 3700 دىن ئارتۇق ئادىمى ئەسىر ئېلىندى. 2000 دىن ئارتۇق مىلتىق، 38 دانە ئېغىر- يېنىك پىلىموت، ئىككى دانە زەنىت توپ (ئۇچاق ساۋار) 5 دانە مىنامۇت (ھۇۋان توپى) 20 دىن ئارتۇق ئاۋتوموبىل، 50 دىن ئارتۇق ئايرۇپىلانى غەنىمەت ئېلىندى.[45]

1945- يىلى 1- ئاينىڭ 5- كۈنى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ 4- سانلىق يىغىندا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىغى ئاي يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراق دەپ بەلگۈلەندى ۋە شەرقى تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ «9 ماددىلىق دېكلاراتسىيەسى» ئېلان قىلىندى.بۇ ماددىلار؛

1- خىتاي باسقۇنچىلىرىنى شەرقى تۈركىستاندىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىش، مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى ئۆزۈل ـ كېسىل يوق قىلىش.

---

45 سابىت ئابدۇراھمان ئۇيغۇرى شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋى توغرىسىدا «ئامۇئاتا» 22- 23 ـ بەت.

ئىمپىراتۇلىغىنىڭ ئەمرىنى ئىجرا قىلىدىغان قورچاق ھۆكۈمەت بولۇپ قېلىشىغا نارازىلىق بىلدۈرگەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇمھۇر رەئىسى ، شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىنىڭ ئالى باش قۇماندانى مارشال ئەلخان تۆرەمنى سوۋېت ـ رۇسىيەسىنىڭ جاسۇسلىرى «ئۇزبەكىستان كوممۇنىست پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى بىرىنجى سېكرېتارى ئوسمان يۈسۈپوۋ سىز بىلەن بەزى مۇھىم مەسىلىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن شەرقى تۈركىستانىنىڭ قازاقىستان بىلەن چېگرالىنىپ تۇرىدىغان قازاقىستان تەۋەسىدىكى يەركەنت قورغاس يېزىسىغا كەلدى، سىزنى كۈتمەكتە» دېگەن يالغان سۆز ۋە ھىلە ـ مىكىر بىلەن 1946- يىلى 6- ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا ئوغۇرلاپ ئېلىپ كەتتى ۋە ئۇ يەردە نازارەت ئاستىغا ئالدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستاندا بىر مۇستەقىل شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى خالىمايتتى. بۇنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن چوڭ تەھلىكە دەپ قارايتتى. شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىنى پەقەت خىتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە پايدا ـ مەنپەئەت قازىنىشىنىڭ ۋاستىسىغا ئايلاندۇرۇلغان ئىدى. بۇنى تۆۋەندىكى پاكىتتىن ھەم كۆرگىلى بولىدۇ:

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى ۋاققاس ھاجى 1962- يىلى يازغان بىر مەكتۇبىدا مۇنۇلار بىلدۈرۈپ ئۆتكەن: « 1945- يىلىدا شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرى باش كاتىپ ۋە نازىرلىرى ئابدۇرۇپ مەقسۇم، ئەنۋەر مۇسابايېۋ، سالجانباي، مەھەممەتجان مەقسۇم، ئۇبۇلخەيىر تۆرە، جانى يولداشوۋ ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىكتە مەنمۇ قوشۇلۇپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن تونۇلۇشىنى تەلەپ قىلىپ بىر مەكتۇپ يېزىپ ستالىنغا ئېۋەتكەن ئىدۇق، بۇ بىر ھەقىقەت، ئەمما ستالىندىن بۇ مەكتۇپقا جاۋاپ بېرىلمىدى.[46]

ستالىن باشچىلىغىدىكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى رەھبەرلىك گۇروھى خىتايدا ماۋزېدۇڭ رەھبەرلىگىدىكى خىتاي كومۇنىستلىرى خىتاي ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن مەخپى تىل بىرۈكتۇرۇپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسلىق

---

46 ھاشىر ۋاھىدى «ئۆتمۈشتىن سادا ياكى بىز تارتقان ئۇچ زىيان» يېڭى ھايات گېزىتى 1990- يىل 6- ئاينىڭ 16- كۈنى 4- بەت ئالمۇتا.

رىسپوپلىكلىرىنىڭ ھېچقايسىدا يوق ئىدى» دەپ يازغان ئىدى. 1945-يىلى ماي ئېيىدا مىللى ئارمىيەنىڭ ئالى قوماندانلىغى شەرقى تۈركىستاندىكى خىتاي ئارمىيىسىگە قارشى ئۇمۇمى ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋە شەرقى تۈركىستاننى تولۇق ئازات قىلىش ھەققىدە مىللى ئارمىيەگە بۇيرۇق بەردى. مىللى ئارمىيە شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى رايونلىرىدا خىتاي ئارمىيىسىگە قارشى ئۇمۇمى يۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. نەتىجىدە 1945- يىل 9- ئاينىڭ ئوتتۇرىسىغا قەدەر ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرى، ئاقسۇ كونا شەھەر ۋە باي ناھىيىسى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىندىن ئازات قىلىندى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ھەرقايسى رايونلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇشقا باشلىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى ئىدارىلىرىنى ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈش ھازىرلىغىغا كىرىشتى.

مىللى ئارمىيە ئۇرۇمچىنىڭ ئىشىگى ھىسابلانغان ماناس ناھىيىسىگە يېقىنلىشىپ 1945- يىل 9- ئاينىڭ 15- كۈنى ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈشكە، ئۇرۇمچىنى ئازات قىلىشقا ئاتلىنىش ئالدىدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۇنى قوللاش ئىقابىغا ئۇرۇنۇۋالغان ستالىن رەھبەرلىگىدىكى سوۋېت ـ رۇسىيە ئىمپېراتۇرلىغى مەۋقەئىسىنى ئالماشتۇرۇپ، خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە خىتاي كومموپىستلىرى بىلەن مەخپى ھالدا كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبەرلىگىنى «2- دۇنيا ئۇرۇشى ئەمدى ئاياقلاشتى، دۇنيا تىنچلىقا مۇھتاج» دېگەن پىكىرلەرنى ئالغا سۈرۈپ ئىچىمىزگە ئورۇنلاشتۇرغان ئادەملىرى ئارقىلىق ئارمىيەنىڭ ئۇرۇمچىگە قاراپ ھەربى ھەرىكەت باشلىشىنى توختاتتى. شەرقى تۈركىستاننىڭ پۈتۈنلەي خىتاي ھۆكۈمرانلىرىدىن قۇتۇلۇپ مىللى مۇستەقىللىغىنى قازىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

ستالىن ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرىنى گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق كېلىشىمنى تۈزۈشكە مەجبۇرلىدى. نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا 1945- يىلى 11- ئايدىن 1946 يىلى 6- ئاينىڭ 6- كۈنىگىچە داۋام قىلغان تىنچلىق سوھبىتى نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى ئارىسىدا «11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمى» ئىمزالاندى، مۇنداق بىر بېتىمگە قارشى چىقىپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت

تۇركستاننىڭ يەر ئاستى ـ يەر ئۈستى بايلىقلىرىنى سۈمۈرۈشكە باشلىدى. بۇ 20- ئەسىردە شەرقى تۇركستان خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۈيۈك بىر پاجىئەدۇر.

كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى بۈگۈن شەرقى تۇركستاندا مۇستەملىكىچىلىك مىللى زۇلۇم سىياسىتىنى شىددەتلىك ھالدا داۋام قىلدۇرماقتا ۋە شەرقى تۇركستان ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ئىنسانچە ياشاش ھوقۇقىنى ۋە مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشىنى قەتئىيلىك يولى بىلەن ئۈچۈقتۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. بۈگۈن خىتاي ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ شەرقى تۇركستان تۇركلىرىگە قارشى ئىجرا قىلىۋاتقان پىلانلىق نۇپۇس، ئىقتىسادى، مەدەنىي ـ مۇئارىپ، مەجبۇرى تۇغۇت كونتىرولى ۋە ئاتوم بومبىسىنى سىناق قىلىش سىياسىتى شەرقى تۇركستان تۇركلىرىنىڭ مەۋجۇدىيتى ۋە كىملىگىنى جىددى شەكىلدە تەھدىد قىلىشقا باشلىدى.

شەرقى تۇركستان ئۇرانىيوم، پىلاتىن، ئالتۇن ، كۆمۈش، كۆمۈر، تەبىئى گاز ۋە نېفت قاتارلىق يەر ئۈستى ـ يەر ئاستى قاينىقلىرى بىلەن ناھايىتى باي بىر مەملىكەتتۇر. شەرقى تۇركستاندا تەدقىقات ئېلىپ بارغان ياپونىيە گېئولوگلىرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا شەرقى تۇركستاننىڭ 5 نېفت رايونىدىن بىرى بولغان تارىم ۋادىسىدىكى نېفت مىقتارى 20 مىليارت تونىدىن ئارتۇق بولۇپ، تەبىئى گاز مىقتارى 30 مىليارت مېتر كۇپتۇر. ھازىر شەرقى تۇركستاندا يىلدا 10 مىليون تونىنا نېفت ئىشلەپ چىقىرىلماقتا. ئەجەپلىنەرلىكى شۇكى؛ بۇ بايلىقلار ئىچىدىكى شەرقى تۇركستان تۇركلىرى كەمبەغەلىق ۋە قاششاقلىق گىرداۋىدا بولۇپ، بۇگۈن كىشى بېشىغا چۈشكەن يىللىق كىرىم 45 بىلەن 50 دولار ئەتراپىدا بولماقتا.

خىتاي رەھبەرلىگى شەرقى تۇركستان تۇركلىرىنى ئىرىتمەك ئۈچۈن بىر تەرەپتىن بۇ مەملىكەتكە ئالدى ـ ئارقىسى كېسىلمىگەن خىتاي كۆچمەنلىرى يەرلەشتۈرىۋاتقان ئىكەن، ئىككىنچى تەرەپتىن «خەلقنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش» «مەۋجۇت تەڭسىزلىكنى يوقۇتۇش» دېگەن باھانىلار بىلەن شەرقى تۇركستان تۇركلىرىگە مەجبۇرى ھالدا پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى يۈرگۈزمەكتە. شەرقى تۇركستانلىق خانىملارنى ئاپىراتسىيە قىلىپ تۇغماس قىلىۋەتمەكتە.ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنتكە ئىگە بولغان ئاياللار ھامىلە بولۇپ قالغان تەقدىردە قەسىدىكى بوۋاقنىڭ تۇرت ـ بەش ئايلىق بولۇپ قېلىشىغا قارىماي ئاپىراتسىيە يولى

رەھبەرلىرىدىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، مىللى ئارمىيەنىڭ باش قوماندانى گېنىرال ئىسھاق بەگ، باش قوماندان ئۇرۇنباسارى گېنىرال دەلىلخان، مىللى ئارمىيەنىڭ سىياسى كومسارى ئابدۇلكېرىم ئاببباسۇپلارنى بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان 1- نۆۋەتلىك خىتاي سىياسى مەسلىھەت كېڭىشىگە دەۋەت قىلىپ ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەلتۈرۈپ ستالىنچىلار بۇ رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارغا بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن ماۋزېدۇڭ ۋە خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسىنىڭ شەرقى تۈركىستان مەسلىسىدىكى فىكرلىرىگە ماقۇل دېيىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاق بەگ، دەلىلخانلار ستالىننىڭ تەۋسىيلىرىنى سىلىق بىر ئۇسلۇپ بىلەن رەت قىلىپ بېيجىڭدا خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىرىدىن شەرقى تۈركىستانغا دۆلەت ستاتۇسى ۋە مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈرۈشتى، ئاخىردا ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ مەخپى كېلىشىم ھاسىل قىلىپ «ئايرۇپلان قازاسىغا ئۇچرىدى» دېگەن بىر تۈتەك پەردىنى پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى ئەمىلىيەتتە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.[47] ستالىن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمران گۇروھى شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۈچ ۋىلايىتىدە 5 يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى بىرمۇنچىلىغان ماددى مەنپەئەتلەر ھىساۋىغا قىزىل خىتاي رەھبەرلىگىگە سېتىۋەتتى. شەرقى تۈركىستان خەلقى ئىككى ئىمپېرىيالىست دۆلەتنىڭ سوۋېدا قۇربانى بولدى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن قىزىل خىتاي ئارمىيىسى شەرقى تۈركىستانىنى 1949- يىلى 10- ئايدا ئىشغال قىلدى. ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىنى تارقىتىۋەتتى. شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ نۇرغۇنلىغان ۋەتەن پەرۋەر مۇنەۋۋەر مىللى كادىرلىرىنى ھەر خىل سىياسى ھەربكەتلەردە ھەر تۈرلىك باھانىلار بىلەن تۈرمىلەرگە قامىدى. سۈرگۈن قىلدى، ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى.

كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىك گۇروھى شەرقى تۈركىستانغا خىتاي كۆچمەنلىرىنى كۆچۈرۈپ چىقىپ يەرلەشتۈرۈپ ئاسسىملاتسىئون ھەربكىتىنى جىددىلەشتۈردى. شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھۇقۇقلىرىنى ئايىاق ـئاستى قىلىپ زوراۋانلىق يۈرگۈزدى. شەرقى

---

47 ئاسسم باقى ئوغلى «يۇشۇرۇن قاتىللىق» يېڭى ھايات گىزىتى 3-5-7-10- نويابىر 1992- يىلى ئالمۇتا.

1944- يىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئۇزۇنلۇك مەۋجۇدىيىتىنى قوغداپ قالالىغان بولسا ئىدى، بۈگۈن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىن كېيىن، 50 يىللىق بىر تارىخى ئۆتمۈشكە ئىگە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن مۇستەقىل تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ سانى سەككىز بولۇپ قالاتتى.

بۈگۈن بىز 12- نويابىردىن ئىبارەت بۇ ئىنقىلاۋى خاتىرە كۈنىنى خاتىرلىشىمىزنىڭ ئاساسى سەۋەبى ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا يەنە بىر قېتىم شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دۆلىتىنى قۇرۇش كۈنىمىز بولغانلىغى ۋە بىزنىڭ داۋام قىلدۇرۇۋاتقان شەرقى تۈركىستان داۋايىمىزنىڭ توغرا ۋەھەقلىقلىغىنى كۆرسىتىدىغان تارىخى ئاساس ئىكەنلىگىدىندۇر. ئۇ، بىزنىڭ مۇستەقىل شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئۈچۈن بولغان كۈرىشىمىزدە روھلاندۇرغۇچى كۈچىمىز ۋە تەجرىبە ساۋاق ئەينىگىمىزدۇر. بىز بۇ ئىنقىلاپنىڭ غالىبىيەتلىرىنى ئەۋلاتلىرىمىزغا ياخشى ئاڭلىتىشىمىز ۋە ئۇنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ھازىر كىتىۋاتقان ۋەتەن داۋاسى مۇجادىلىسىدە پايدىلىنىشىمىز لازىم.

بۈگۈن شەرقى تۈركىستان مەسىلىسى دۇنيانىڭ دىققەت نەزىرىنى جەلب قىلماقتا، بىز ئەزىز ۋە قۇدرەتلىك تۈركىيەمىزنىڭ مىللى مۇستەقىللىقلىرىغا يېڭىدىن ئېرىشكەن تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىدە بىر ئورتاق ستراتىگىيەلىك سىياسەت بەلگۈلەپ شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىنىڭ ئىنسانچە ھۆر ياشاشتىن ئىبارەت ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يارەمچى بولۇشىنى سەمىمى ئۈمىت قىلىمىز.

دەۋرىمىز، كونا ـ يېڭى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ چۆكۈشى، ئاسارەت ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقلىرىغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن چوڭ ئىمكانىيەتلەر مەيدانغا كەلگەن بىر دەۋىردۇر. رۇسىيەدە قىزىل مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ئىدىئالوگىيەسى بولغان كومۇنىزىم چۆكتى، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تارقىلىپ كەتتى. ئىرق ۋە دىن قېرىنداشلىرىمىزدىن بولغان ئەزەربايجان، قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان، تۈركمېنىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مىللى مۇستەقىللىغىغا ئېرىشتى. مىللى مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇش نۆۋىتى شەرقى تۈركىستانغا كەلدى. بىز بۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرىشىمىزنى كۈچەيتىشىمىز كېرەك. خىتايدىمۇ كومۇنىزىم چوقۇم گۈمران بولۇپ كېتىدۇ. خىتاي

بىلەن بۇ بوۋاقلار ئانا قوسىغىدىن ئېلىپ ئەخلەتلەر ئارىسىغا تاشلانماقتا. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى 1982- يىلىدىن بېرى ئىجرا قىلىۋاتقان پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستان خەلقى مىليونلىغان ئارتۇق بوۋاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى ئاتام ـ يادرو بومبىلىرىنىڭ سېنىغىنى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ لوپنۇر رايونىدا ئېلىپ بارماقتا. كۆپچۈلۈگىنى ئۇيغۇر تۈركلىرى تەشكىل قىلغان شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ شىددەتلىك ھالدا قارشى تۇرىشىغا پىسەنت قىلمىغان خىتاي ھۆكۈمىتى 1964- يىلىدىن بېرى شەرقىي تۈركىستاندا 40 قېتىمدان ئارتۇق ئاتوم ـ يادرو بومبىسى سىنىغىنى ئېلىپ باردى. مەركىزى قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھرىدە تۇرۇشلۇق نەۋادا ـ شەمەي ـ لوپنۇر تەشكىلاتىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا لوپنۇر رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئاتوم بومبىسى سىناقلىرى نەتىجىسىدە، ئەتراپقا يېيىلغان يادرو ئاكتىپ ماددىلىرى شەرقىي تۈركىستاندا 210 مىڭ كىشىنىڭ ئۆلىمىگە سەۋەپ بولغان. ھازىر شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ 10% نى ئۆپكە، جىگەر تېرە، قان راكى قاتارلىق ئۆلتۈرگۈچى كېسەللىكلەرگە ئۇچرىغان. مەيىپ تۇغۇلۇۋاتقان بالىلارنىڭ سانى بارغانسىرى كۆپەيمەكتە.

20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ خىل ھەقسىزلىق ۋە زۇلۇمغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلغان شەرقىي تۈركىستان خەلقى ۋە ئۇنىڭ مۇنەۋۋەرلىرى خىتاي رەھبەرلىگى تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە جازالاندۇرۇلماقتا. ئىگەللىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي تۈرمىلىرىدە 250 مىڭدىن ئارتۇق شەرقىي تۈركىستانلىق سىياسى مەھبۇسلار قېيىن ـ قىستاق ۋە ئازاپ كۆرمەكتە. بۇ كىشىلەرنىڭ يۈزدە 60 نى ياشلار تەشكىل قىلماقتا. زۇلۇم ۋە بېسىملا ئارتقانسىرى شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرى ھەقلىق مۇجادىلىسىنى قۇۋۋەتلىك بىر شەكىلدە داۋاملاشتۇرماقتا. بىر مىللەت ئۆزىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ئىككىنجى بىر مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق مۇستەملىكىسى ئاستىدا قالسا، ئۇنىڭ بىشىغا نەقەدەر چوڭ پالاكەتلەرنىڭ كېلىدىغانلىغى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىدىن ئۇچۇق كۆرۈلمەكتە. شەرقىي تۈركىستان تۈركلىرى رۇس ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھەمكارلىغى نەتىجىسىدە بۈگۈنكى ئاقىۋەتكە دۇچار بولۇپ قالدى.

ئەلۋىدا ئۇستاز

ياماندىن دەرت قالىدۇ،
ياخشىدىن ئات قالىدۇ.

(ئۇيغۇر خەلق ماقاللىرىدىن)

تۇركولوگىيە ئىلمىغا بۇيۇك ئەمگەك سەرپ قىلىپ مول مىۋىلەر بەرگەن بەك قىممەتلىك ئۇستازىمىز پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن 1995 ـ يىلى 1- ئاينىڭ 7- كۈنى فانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلىپ كەتتى. تۇركىيەمىزنىڭ ۋە تۇرك دۇنياسىنىڭ ئىلىم ـ بىلىم ئالىمىدىن بىر يۇلتۇز كۆچتى، تۇركولوگىيە ساھاسى چوڭقۇر مۇسىبەت ۋە قايغۇغا غەرق بولدى.

مەرھۇم ئۇستازىمىز پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىننىڭ يۇرىگىنىڭ توختىشى بىلەن يوقۇتۇشىمىز ناھايىتى چوڭدۇر، مۇسىبەتىمىز ئۇنىڭدىنمۇ بۇيۇكتۇر. ئەمما بىزگە تەسەللى بولىدىغان بىر نوختا بارکى؛ ئۇ بولسىمۇ مەشھۇر ئىلىم ئادىمى پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن ئۇستازىمىزنىڭ بىر مۇنچىلىغان ياش بىلىم ئادەملىرى ۋە تۇركولوگلارنىڭ ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، تۇركولوگىيە ساھاسىدىكى مىللى داۋامىزنى داۋام قىلدۇرۇاتقانلىغى ۋە ئۇستازىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان ئۆلمەس ئەسەرلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدۇر.

مەرھۇم ئۇستازىمىز پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن، تىرىشچان، تەلەپچان، ئاقكۆڭۈل، جوشقۇن، چىقىشقاق بىر ئىنسان ئىدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مىللى كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتىمىزنى تەتقىق قىلىش ۋە گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. پۈتۈن ھاياتى كۆچمىنى تۇركولوگىيەنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۇرك دۇنياسىنىڭ كۇلتۇر بىرلىگى ئۈچۈن سەرپ قىلدى.

مۆھتەرەم پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن پىكىرلىرى كەڭ ئۇپۇقلۇق، چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى بىر ئالىم ئىدى. مۇھەررەم ئەرگىن

ئىمپېراتورلىغى مۇھاققەق پارچىلىنىدۇ. تارىختا بۇيۇك ئىمپېراتورلۇقلار ۋە دۆلەتلەر قۇرغان ئۇيغۇر تۈركلىرى، تىبەتلىكلەر، موڭغۇللار ۋەمانجۇلار خىتاي مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلدۇ، ئىنشا ئاللاھ. شەرقى تۈركىستانمۇ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغىغا ئېرىشىدۇ. بۇ كۈنلەرنىڭ كىلىشى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتمەيدۇ. غەيرەت بىزدىن، تەقدىر ئاللاھتىندۇر.

(بۇ ماقالە «تۈرك دۇنياسى تارىخ ژورنىلى»نىڭ 1994- يىل نويابىر سانىدا، ئىستانبۇلدا چىقىدىغان «زامان گىزىتىسى»نىڭ 1994- يىلى 12- نويابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان. ماقالىنى كىتاپ ئىچىگە كىرگۈزۈشتىن ئاۋال بەزى قوشۇمچىلار ئىلاۋە قىلىندى.)

ئىلگىرى سۈردى. تۈرك دۇنياسى چۈشەنجىسىنى ئىنكار قىلىپ تۈرك تىلىنىڭ ھەرقايسى شۇبىلىرىدىن تۈرك تىللىرى يارىتىشقا ئۇرۇنغۇچىلارغا قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ باردى. ۋە بۇ سەۋەبتىن تۈرك دۇنياسىدا يۈكسەك ھۆرمەت ۋە ئىتىۋار قازاندى. ئۇستاز مەرھۇم پروفېسسور. دوكتۇر مۇھەممەت ئەرگىن مېنىڭ كۆڭلۈمدە، خاتىرەمدە سەمىمىيىتى، خوشخۇي ۋە مېھرىبانلىقى بىلەن چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان بىر ئالىمدۇر.

مەن پروفېسسور. دوكتۇر مۇھەممەت ئەرگىن ئەپەندى بىلەن 1983- يىلى ماي ئېيىدا تونۇشتۇم، 1983- يىلى 9- ئايدىن ئۇستازنىڭ پىنسىيەگە چىققان ۋاقتى 1990- يىلىغا قەدەر بىر بۆلۈمدە بىر كافېدىرادا بىرلىكتە ئىشلىدىم. ئۇ ئەۋۋەل قەدىمقى تۈرك تىلى كافېدىراسىنىڭ باشلىغى، كېيىنچىرەك تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى باشلىغى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىدى. مېنىڭ باشلىغىم بولسىمۇ ھەر ۋاقىت ماڭا سەمىمى دوست ۋە قېرىنداشقا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى. 1983- يىلى مېنىڭ شەرقى تۈركىستاندىن تۈركىيەگە يېڭى كەلگەن چاغلىرىم ئىدى. مەن تۈركىيەگە كېلىشتىن ئاۋال شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتىدە 26 يىل ئۇستازلىق ۋەزىپىسىدە بولغان بىر بىلىم ئادىمى ئىدىم، مېنى بەزى بىلىم ئادەملىرى شۇ يىللاردا ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى باشلىغى مەرھۇم پروفېسسور. دوكتۇر مەھەممەت قاپلان ئەپەندى بىلەن ئەينى بۆلۈم قەدىمقى تۈرك تىلى كافېدراسىنىڭ باشلىغى پروفېسسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن ئەپەندىلەر بىلەن تونۇشتۇردى. تۈركىيەدە تونۇلغان بۇ ئىككى ئۇستاز ماڭا ناھايىتى سەمىمى ھالدا يېقىنچىلىق كۆرسەتتى. بولۇپمۇ مەرھۇم پروفېسسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن ئەپەندى بىلەن مەھەممەت قاپلان ئەپەندى مېنىڭ مېھمان ئوقۇتقۇچى بولۇپ بۇ بۆلۈمدە ۋەزىپە ئىشلىشىم ئۈچۈن كېرەكلىك رەسمىيەتلەرنى ئۆتىدى.

بۆلۈمگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئۇچ ھەپتە ئۆتتى، بۆلۈم باشلىغى تەرىپىدىن تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ 3- سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسى» دەرسىنى بېرىشىم ھەققىدە ماڭا ئۇختۇرۇش قىلىندى، مەن بىر ئاز ئەندىشە ئىچىدە قالدىم، چۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىنى تېخى ياخشى

جددی ئىشلەپ، تەتقىق قىلىپ ھاسىل قىلغان بىلىمنى خۇددى بال ھەرىسىگە ئوخشاش جەمىيەتكە، ياش ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈپ بىرىشنى بىلگەن مەشھۇر بىر تىلچى ئىدى. ئۇ قىزغانچۇقلۇقتىن خالى بولغان، مەرھەمەتلىك ئىلىم ئادىمى ئىدى. ئۇ ھەر زامان ئىلىمنىڭ زاكاتىنى باشقىلارغا بىرىشتىن ھاسىل بولغان بەختىيارلىقنىڭ ئىچىدە ياشىدى. ئۇ، بىلىمى بولۇپ تۇرۇغلۇق باشقىلارغا بىرىشنى، ئۇگۈتۈشنى خالىمايدىغان ۋە قانداق ئۇگۈتىش كېرەكلىگىنى بىلمەيدىغان بەزى بىلىم ئادەملىرىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدىغان بىر خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىننىڭ تۈركۈلوگىيە ئىلمىگە بۇيۇك ھەسسىسى بولغان «تۈرك تىلى بىلگىسى» «ئورخۇن ئابىدىلىرى» «ئوسمانلى تۈركچىسىنىڭ گىراماتىكاسى» «ئەزەرى تۈركچىسى»، «دەدە قورقۇت كىتابى» «تۈركىيەنىڭ ئاكتىۋال مەسىلىلىرى» قاتارلىق كىتاپلىرى مەۋجۇتتۇر. بۇ كىتاپلار قىممەتلىك كۈلتۇر خەزىنىمىزنىڭ مۇھىم بىر پارچىسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن بىلىملىك بىر ئالىم بولۇشتىن باشقا گۈزەل ئەخلاقلىق، ئىسىل پەزىلەت ئىگىسى، ئاق كۆڭۈل بىر ئىنسان ئىدى. بىر ئىنسان ئۇچۇن ئالى بىلىملىك ئىنسان بولۇشى بىلەن بىرلىكتە پەزىلەت ئىگىسى بولۇشى ئۇڭاي ئىش ئەمەس.

پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىننىڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ ئاز سۆزلەيدىغان، كۆپ ئىشلەيدىغان، ئىتتىقاتلىق بىر ئىنسان بەلۇشىدىن ئىبارەتتۇر. ئۇ، شۇنىڭ ئۇچۇن ئالىم ۋە جەمىيەت ئۇچۇن پايدىلىق بولغان نۇرغۇن ئەسەرلەرگە ئىمزا ئاتقان بىر مۇنەۋۋەر زىيالى بولالىدى.

پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن شەكىلدە، كۆرۈنۈشتە ئەمەس، ھەقىقەتەن سەممى تۈرك مىللىيەتچىسى ئىدى.

ئۇ، تۈرك كۈلتۈرى ۋە تۈرك تىلى مەسىلىسىدە تۈركلوك ئۇچۇن يۇقۇرى پىداكارلىق، قەتئى، جەسۇر روھنى ئىپادىلىدى. تۈرك كۈلتۈرى ۋە تۈرك تىلىنى بىر پۈتۈن ھالدا كۆرمىگەن، بولۇپمۇ تۈرك تىلىنى بىرقانچە تىلغا بۆلۈشكە ئۇرۇنغان ۋە بۇ خىل كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەنلەرگە قارشى پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن كەسكىن كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، تۈرك تىلىنىڭ بىر پۈتۈنلۈگى كۆز قارىشىنى

ئەلگە قىلغان خىزمىتىڭدىن جەننەت ئىچىدە
مەلەكلەر بىلەن ئىنىشا ئاللاھ قوچاغلىشارسەن.

ئىلمى ـ ئىرفان ئوگوتوشتە ھەسسەك بەك بويوك،
ئەۋلاتلارغا سەن يېقىلماس خاتىرە مازارسەن.
تورکولوگلار يورىگىدە نامىڭ ئوچمەيدۇ،
مەرھۇم ئۇستاز ئوزلمىدىڭ، مەڭگو ياشارسەن!

ئەلۋىدا، ئۇستاز، نۇر ئىچىدە يات، روھىڭ شات بولسۇن!

(بۇ ماقالە «تورك ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1995- يىل فېۋرال، 256- سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

دوكتور. سۇلتان ماخموت قەشقىرى، دوكتور. ئوسمان فىكرى سېرت قايالار پىروفىسور. دوكتور مۇھەررەم ئەرگىن بىلەن بىرلىكتە

بىلمەيتتىم، بۇنى پەھمىلىگەن پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن ئەپەندى «ئەندىشىلەنمەك، دەرسنى باشلاۋېرىڭ، دەرس ئۆتۈش جەريانىدا تۇركىيە تۇركچىسىنى ئۆگۈنۈشنى داۋاملاشتۇرارسىز» دەپ ماڭا ئىلھام ۋە مەدەت بەردى ۋە مېنى 3- سىنىپ ئوقۇغۇچىرىغا تونۇشتۇردى. 3 قېتىم مەن بىلەن بىرگە دەرسكە كىرىپ ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىر قاتاردا ئولتۇرۇپ دەرسلىرىمنى ئاڭلىدى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسىمنى ئاڭلاشتا قىنالغان قىسىملىرىنى نوختىلىق ھالدا ئىزاھلاپ بەردى. دەرسىمدىن مەمنۇن بولغانلىغىنى بىلدۈرۈپ ماڭا ئىلھام ۋە جاسارەت بەردى. ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئىشلىگەن يىللىرىمدا ھەر قاچان ھەقىقى بىر قېرىنداشلىق مۇھابىتى بىلەن ماڭا ياردەمچى بولدى. يول كۆرسەتتى. شۇڭلاشقىمۇ پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن ئەپەندى ھەرزامان مېنىڭ خاتىرەمدە ياخشىلىق ئابىدىسى بولۇپ جانلىق ھالدا ساقلىنىپ قالغۇسى!

ئۇستازىمىز پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن بىزدىن جىسمانى جەھەتتىن ئايرىلغان بولسىمۇ روھى جەھەتتىن بىزدىن ئايرىلمىدى ۋە ھېچ ئۆلمىدى. ئۇ ئۆمرى بويى قىلغان پايدىلىق خىزمەتلىرى، يازغان قىممەتلىك ئەسەرلىرى بىلەن ئۆزىگە ئۆلمەس خاتىرە ۋە ھەيكەل قالدۇرۇپ قويۇپ كەتتى. ئۇ ھەر زامان بىز بىلەن بىللە ياشايدۇ ۋە ئۇنىڭ داۋا دوستلىرى، يېتىشتۇرگەن ياش بىلىم ئادەملىرى، ئوقۇغۇچىلىرى پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن ئەپەندىگە ئوخشاش تىرىشىپ تۇرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى، تۇرك كۇلتۇرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ يۇكسىلىشى، بېيىشى، تۇرك دۇنياسى كۇلتۇر بىرلىگىنىڭ قۇۋۋەتلىنىشى ئۈچۈن مۇجادىلىمىزنى داۋام قىلدۇرىمىز. مەرھۇم ئۇستازىمىزنىڭ ئۆمرىنى بېغىشلىغان مۇقەددەس ئىشلارنى داۋاملاشتۇرىمىز ۋە ئىستازىمىز پىروفىسور. دوكتۇر مۇھەررەم ئەرگىن قەلبىمىزدە ئەبەدىل ئەبەت ياشايدۇ!

ماقالەمنى ئۇستازىمنىڭ ھۆرمىتى ۋە مۇھابىتى ئۈچۈن يۇرۇگمىدىن سەل كەبى ئۇرغۇپ چىققان شۇ مىسرالار بىلەن ئاياغلاشتۇرىمەن:

سەن ھۇسۇللۇق توپراق بولدۇڭ پۈتۈن ئۆمرىڭدە،
ئىرفان بېغى چىمەنىدە چېچەك ئاچارسەن.

تۇركستانلىقلار رەھبىرى مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن مېنى 6-ئاينىڭ بىرىكۈنى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىگە باشلاپ بېرىپ پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى بىلەن تونۇشتۇرغان ئىدى. ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن «مۇھتەرەم ئۇستاز ، سىزگە شەرقى تۇركستاندىن يېڭى كەلگەن بىر بىلىم ئەھلىمىز سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئەپەندىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەلدىم» دېدى. ئۇستاز پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ئەپەندى كۆلۈمسىرەپ «خوش كەلدىڭىز قېرىندىشىم، سىز بىلەن تونىشقىنىم ئۈچۈن كۆپ خۇشالمەن» دېدى ۋە شەرقى تۇركستانداكى ھازىرقى ۋەزىيەت ھەققىدە سۇئاللار سورىدى. مەنمۇ بۇ ھەقتە قىسقىچە مەلۇمات بەردىم. شەرقى تۇركستان تۇركلىرىنىڭ پاجىئەلىك ۋەزىيىتىگە پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلىنىڭ چوڭقۇر ئېچىنغانلىغى كۆزلىرىدىن ئۇچۇق بىلىنىپ تۇراتتى.

ئەيسا ئەپەندىم ماڭا: «پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى ئەپەندى مىللىيەتچى، مۇقاددەساتچى، تۇركىيە سىرتىدىكى تۇركلەرنىڭ سەمىمى دوستى، بەك مۇھتەرەم بىر بىلىم ئادىمى، بىر ئۇستازىمىزدۇر. بىزگە ھەر زامان ياردەمچى بولۇپ كەلدى.» دېدى. مەرھۇم پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى بولسا «ئەستەغفىرۇللاھ، ئەستەغفىرۇللاھ» سۆزىنى تەكرارلاپ بۇ سۆزلەر قارشىسىدا خجىل بولغانلىغىنى بىلدۈرۈپ تۇردى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلىنىڭ تۇرك ئەدەبىياتى ۋەخپدە، قۇببە ئالتى ئاكادېمى ۋەخپدە تۇرك تىلى ۋە تۇرك كۆلتۇرى ھەققىدە بەرگەن كونفرانسلىرىنى بىر قانچە قېتىم ئاڭلاش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدىن زەۋق ئالدىم.

1985-1993- يىللىرى ئارىسىدا ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تۇركىيات تەدقىقاتى مەركىزى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان مىللى ۋە مىللەتلەر ئارىسى تۇركولوگىيە كونگىرىلىرىگە، **1992-** يىلى ماي ئېيىدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىگى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە ئۇيۇشتۇرۇلغان «تۇرك دۇنياسى تىل قۇرۇلتايى» غا، **1993-** يىلى **21-** مارتتا ئانتالىيەدە ئېچىلغان «تۇرك دۆلەتلىرى ۋە تۇرك خەلقلىرىنىڭ قېرىنداشلىق، دوستلۇق ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىق قۇرۇلتىيى» غا مەرھۇم ئۇستاز پروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى بىلەن بىرلىكتە قاتنىشىپ، ئۇنىڭ نۇتۇقلىرىنى ئاڭلاش ۋە ئۇنىڭ بىلەن تۇرك دۇنياسىنىڭ مەسىلىلىرى ئۈستىدە سوھبەتلىشىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولغان

ياخشى نام قالدۇرغان پەزىلەتلىك ئىنسان

تۈركولوگىيە ئىلمىگە بۇيۇك ھەسسىلەر قاتقان ئالىم، يازغۇچى ئۇستازىمىز نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى 1966- يىلى 6- ئاينىڭ 26- كۈنى ئەتىگەن سائەت 9,30 دا كىسەلدىن ساقىيالماي ھاياتقا كۆزلىرىنى يۇمۇپ، پانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلدى.

تۈرك دۇنياسىنىڭ مەرىپەت ساماسىدىن بىر يۇلتۇز كۆچۈپ كەتتى، بۇ سەبەپتىن چوڭقۇر قايغۇغا چۆمۈلدۇق، ئەمما تەسەللىمىز شۈكى؛ پىروفىسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلىنىڭ كۆچلۈك ئەقىل ــ پاراسىتى ۋە ئۆتكۈر قەلبىدىن تۇرلىگەن قىممەتلىك ئەسەرلىرى «نەھجەتۈل ھاقايىق» (1962)، «قۇتۇبۇن ھۇسرەۋۇ- شىرىنى ۋە تىل ئالاھىدىلىكلىرى» (1963)، «تۈرك تىلىدا يارەمچى سۆزلەر» (1972)، «مىللى مۇئارىپ سىستىمى» (1972)، «تۈركچىنىڭ قاراڭغۇ كۈنلىرى» (1972)، «قاراخانلى تۈركچىسى گرامماتىكاسى» (1966)، «خارەزىم تۈركچىسى گرامماتىكاسى» (1966) نى يۇزلەرچە ئىلمى ماقالىلىرىنى بىزگە مىراس قىلىپ قالدۇردى. بۇنىڭدىن باشقا مەرھۇم ئالىم يېتىشتۇرگەن يۇزلەرچە بىلىم ئادەملىرى تۈرك كۈلتۈرىنىڭ ھەر خىل سەپلىرىدە ۋەزىپە ئۆتىمەكتە. ئۇلار ۋە بىزلەر ئۇستازىمىز نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلىنىڭ تۈرك تىلى ۋە تۈرك كۈلتۈرى داۋاسىنى داۋام قىلدۇرىمىز. پىروفىسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى قەلبى تۈركولوك ئىشقى بىلەن تولۇپ تاشقان بىر تۈرك مىللىيەتچىسى ئىدى. ئۇ ھەر زامان تۈركلۈك ۋە تۈرك دۇنياسىنىڭ دۇاسىنى ۋىجدانى ۋەزىپە دەپ بىلگەن، ناچار ۋە قاباھەتلىكلەرگە جەسۇرچە كۆرەش قىلىشتىن ھېچ قاچان باش تارتمىغان گۈزەل پەزىلەت ئىگىسى بىر ئىنسان ئىدى. ئۇ بۇ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كۈلتۈر، مۇئارىپ جامائىتىنىڭ سۆيگۈسى ۋە ھۆرمىتىنى قازانغان ئىدى.

ئۇستاز پىروفىسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلى بىلەن مېنىڭ تونۇشۇشۇم 1983- يىلى 6- ئايدا بولغان، شەرقى

مۇھەسسدۇر. بۇ جەھەتتە تۈرك تىلى بىلەن مەشغۇل بولغان تەدقىقاتچىلار تۈزۈلمە ۋە شەكىل مەسىلىلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ تۈركىنىڭ ۋە تۈركچىنىڭ مەنتىق سىستېمىسىگە يېتىپ بېرىشى كېرەك. ئاساسەن مىللەتنىڭ تاساۋۇرى ۋە تەھلىلى ئۈيغۇن بىر ھالدا يېڭىلىق يارىتالمىسا سۆزلەرنىڭ تەھلىللىرىدە مۇۋاپىقىيەت قازانماق مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

بۇ دۇنيا ئۆتكۈنچىدۇر، ئىنسانلار ھاياتتا ئىكەن خەيرلىك ئىشلەر بىلەن، ۋەتەن مىللەت ئۈچۈن قىلغان خىزمەتلىرى بىلەن ياخشى نام قالدۇرۇپ ئۆتۈشكە ئەھەممىيەت بېرىشى لازىم. ئۇستاز پېروفېسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئەمىن ئوغلى ۋەتەن مىللەت ئۈچۈن قىلغان خىزمەتلىرى ۋە جەمئىيەتتىكى گۈزەل ھەرىكەت، پەزىلەتلىرى بىلەن ياخشى بىر ئىنسان بولۇپ، ياخشى نام قالدۇرغان بىر ئۇلۇگۋلۇك ئىنساندۇر. ئۇ ھېچبىر زامان ئۆلمەيدۇ. خوش ساقا ئۇستاز، نۇر ئىچىدە يات، روھىڭ شاتلانسۇن!

(بۇ تەزىيە ماقالەم «تۈرك ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1966- يىلى ئاۋغۇست 274- سانىدا تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن ئېلان قىلىنغان.)

ئىدىم. بۇ خىل ئۇچرۇشۇشلار ۋە سوھبەتلەر مېنىڭدە پىروفىسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئىمىن ئوغلىغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت تۇيغۇسىنى پەيدا قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ ھەقىقەتەن توغرى، ئاق كۆڭۈل بىر ئىنسان ئىكەنلىگىگە قانائەت ھاسىل قىلغان ئىدىم.

مېنىڭ 1994- يىلى 6- ئايدا تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەن – ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى دوچەنت دوكتورلۇق ئىشتاتىغا قوبۇل قىلىنىشىمدا مەرھۇم پىروفىسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجيى ئەمىن ئوغلىنىڭ مۇھىم رولى بولغان ئىدى.

1985 – يىلى تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتىگە كەلگەن ھاجى ئەمىن ئوغلى پەن – ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تەرىكىۋىدە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنى قۇردى ۋە بۆلۈم باشلىغى بولۇپ تەيىنلەندى. 1987- يىلى نەجمىددىن ھاجي ئەمىن ئوغلى ئىجتىمائي بىلىملەر ئىنىستىتۇتى مۇدىرلۇگىگە بەلگۈلەنگەندىن كېيىن يۈكسەك لىسانس (ماجىستىرا) ۋە دوكتۇرا پىروگرامىنى مۇۋاپىقلىيەتلىك ھالدا ئىجرا قىلدى، مەرھۇم ھاجى ئەمىن ئوغلى تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەن – ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى ۋە ئىجتىمائى بىلىملەر ئىنىستىتۇتىنىڭ قۇرغۇچىسىدۇر. بۇ ئىلمى مۇئەسسىسلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتىدا ھاجى ئەمىن ئوغى چوڭ تىرىشچانلىق ۋە غەيرەت كۆرسەتتى.

پىروفىسور. دوكتۇر نەجمىددىن ھاجى ئەمىن ئوغلىنىڭ تۈرك تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا تۈرك تىلىنىڭ مەنتىق سىستىمى ۋە سۆز ئائىلىلىرىنى نەزەردە تۇتۇش ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى ۋە سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكالىق تەھلىلىدە بىر بوغۇملۇق يىلتىزلارغا قەدەر كىتىش مېتودى ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرى تۈرك تىلى گىرامماتىكالىق تەتقىقاتىدا ناھايىتى مۇھىم بىر ئىلمى ئىجادىيەتتۇر. ھاجى ئەمىن ئوغلى تىل ئۇستىدىكى ئۇزۇن يىللىق تەدقىقاتى نەتىجىسىدە تۈركجىدە سۆز يىلتىزلىرىنىڭ پىئىللەردىن ئىبارەت ئىكەنلىگى توغرۇسىدىكى كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى بۇ شەكىلدە لوگىكا قانۇنلىرىغا ئۇيغۇن ھالدا شەرھىلەپ بەرگەن ئىدى.

ئۇستاز ھاجي ئەمىن ئوغلى 1990- يىلى يازغان «تۈرك تىلىنىڭ مەنتىق سىستىمى ۋە سۆز ئائىلىلىرى» ناملىق ماقالىسىدا «ياسالغان سۆزلەر ئۇستىدە بەھس ئېتىلگەن تەقدىردە سۆز بىلەن نەرسە ئارىسىدا چوقۇم بىر مەنتىق مۇناسىۋىتى ئىزدىلىشى كېرەك. چۈنكى كېيىن ياسىلىپ ئوتتۇرىغا چىققان پۈتۈن سۆزلەر ئىنسان ئەقىل - پاراسىتىنىڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ باشلىغى پروفېسور. دوكتور . مەھەممەت ھايلان بەگنىڭ بايازىت مەسچىدىدە قىلىنغان جىنازە نامىزى مۇراسىمىدا كۆرگەن ئىدىم ۋە مۇبارەك قوللىرىنى تۇتۇپ كۆرۈشكەن ئىدىم. جىنازە نامىزىدىن كېيىن ئەتراپتىكى ئىنسانلارنىڭ، تۈرك ياشلىرىنىڭ مۇھتەرەم تۈركەشكە ئالقىشلار بىلەن بىلدۈرگەن ئىھتىرام ۋە ھۆرمىتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تۈرك مىللىتى تەرىپىدىن ئاجايىپ سۆيۈلگەن ئىنسان ئىكەنلىگىنى ھىس قىلىپ ھايا جانلانغان ئىدىم.

مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەش ھەقىقەتەن تارىختا ئىسمى زىكىر قىلىنغان تۈرك مىللىتىنىڭ مەشھۇر رەھبەرلىرىگە ئوخشاش، تۈرك مىللىتىنىڭ ھەقلىق داۋاسى ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان بۈيۈك بىر ئىنسان ئىدى. ئۇ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەۋجۇدىيىتى، تۈركلەرنىڭ بىرلىگى، تەرەققىياتى ۋە ئاتا تۈركنىڭ كۆرسەتكەن يولىدا يۈرۈپ يۈكسەك مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئېرىشىشى ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، پۈتۈن تۈرك دۇنياسىنىڭ ھۆرىيىتى، مۇستەقىللىغى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تەرەققى قىلىش بىلەن بىرلىكتە ئۆز ئارا قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىقنىڭ كۈچۈيىشى ئۈچۈنمۇ ھارماي ـ تالماي مۇجادىلە ئېلىپ باردى.

ئالپئارسلان تۈركەش كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە ئاسىملاتسىئون سىياسىتىنىڭ ئېغىر بېسىمى ئاستىدا ئۆزىنىڭ مىللى كىملىگىنى قوغداش ۋە ھۆرىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ھەققانى داۋاسىنى ھەر زامان قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ كەلدى.

ئالپئارسلان تۈركەش بىزنىڭ دەۋرىمىزنى قۇبۇل قىلىپ 1988-يىلى 6- 8- ئاپرىل كۈنلىرى شەرقى تۈركىستان ۋەخپى تەرىپىدىن ئىستانبۇل ئاتا تۈرك كۇلتۇر مەركىزىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان 1. خەلقارا تۈركىستان تارىخ ۋە مەدەنىيەت ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا 1992- يىلى 10- 12- دېكابىر كۈنلىرى شەرقى تۈركىستان ۋەخپى ۋە باشقا شەرقى تۈركىستان جەمئىيەتلىرىنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىغى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان، ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى، گېرمانىيە، شۋېتسىيە، گوللاندىيە، پاكىستان قاتارلىق مەملىكەتلەردىكى شەرقى تۈركىستان

روھى قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ

(بۈيۈك مۇجاھىد ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن)

تۈرك مىللىتى ئۇچۇن ئۆزۈن يىللاردىن بىرى ھارماي- چارچىماي مۇجادىلە ئېلىپ بارغان بۇنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىيە تۈركلىرى ۋە تۈرك دۇنياسى تۈركلىرىنىڭ كۆڭلىدە تەخت قۇرغان بۈيۈك ئىنقلاپچى، بۈيۈك ئىنسان ئالپئارسلان تۈركەش 1997- يىلى 4- ئاينىڭ 4- كۈنى تۈيۇقسىز يۈز بەرگەن يۈرەك كىسىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ بىز بىلەن ۋىدالاشتى.

تۈرك دۇنياسى تۈركلىرى ۋە ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ ھۆرمىتى بىلەن دۇنيا تىچلىغى ئۈچۇن ئۆزىنى بېغىشلىغان بۈيۈك بىر چىناردىن ئايرىلدى، بۇ تۈرك دۇنياسى ئۈچۇن ئورنىنى تولدۇرۇپ بولمايدىغان چوڭ بىر يوقۇتۇشتۇر.

بىز بۇ مۇسىبەتلىك كۈنلەردە مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ ئائىلىسىگە، تۈرك مىللەتچىلىرىگە ۋە پۈتۈن تۈرك دۇنياسىغا سەبىر — جەمىل، مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەشكە جانابى ئاللاھتىن رەھمەت ۋە جەننەت ماكان تىلەيمىز.

مەن شەرقى تۈركىستاندىكى چاغلىرىمدا مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ نامىنى، تۈرك مىللىتىنىڭ ھەقلىق داۋاسىغا ئۆزىنى بېغىشلىغان تۈرك مىللىيەتچىسى سۈپىتىدە 70- يىللاردا ئاڭلىغان ئىدىم. ئاللاھنىڭ تەقدىرى بىلەن 1982- يىلى 8- ئاينىڭ 17- كۈنى شەرقى تۈركىستاندىن ئايرىلىپ ئىككىنجى ئانا ۋەتىنىمىز تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۈيۈك ئىنسان ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ توغرى، سەمىمى، پەزىلەتلىك، جەسۇر خاراكتېرلىك بىر ئىنسان ئىكەنلىگىنى كۆرۈش ۋە ئۆگۈنۈش پۈرسىتىگە ئىگە بولدۇم.

مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەشنى بىرىنجى قېتىم 1986- يىلى مارت ئېيىدا مەرھۇم ئالىم ۋە ئەدىبىيات تەدقىقاتچىسى ئىستانبۇل

ئاۋازى» گىزىتىنىڭ مەسئۇلى ۋە باش تەھرىرى يولداش ئەزىمەتوۋ بىلەن مەدىنىيەت بېتىنىڭ مۇھەررىرى شائىر دولقۇن ياسىننى تۇركىيەگە داۋەت قىلغان ئىدىم، ئۇلار تۇركىيەگە كەلگەندىن كېيىن بىرقانچە گىزىتخانىلارنى زىيارەت قىلدى، گىزىتخانىدىكى خادىملار بىلەن گىزىتچىلىك خىزمىتى ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرۇشتى، شەرقى تۇركىستانلىقلارنىڭ رەھبىرى ئەيسا ئالپتېكىننى زىيارەت قىلىپ كۆرۈشتى، بۇ زىيارەت جەريانىدا ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن، ماڭا ئۇلارنى ئالپئارسلان تۇركەش بىلەن كۆرۈشتۇرۇشنى تەۋسىيە قىلدى. نويابىر ئېيىنىڭ بىر شەنبە كۈنى مەرھۇم ئالپئارسلان تۇركەشنىڭ ئىستانبۇل دىيانەت ۋەخپىنىڭ كونفرانس كلۇبىدا كونفرانس بىرىۋاتقانلىغىنى تۇيدۇق. بۇ ئىككى مېھمانمىزنى كونفرانس كلۇبىغا ئېلىپ باردۇق ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئالىپئارسلان تۇركەشكە خەۋەر قىلدۇق. مەرھۇم ئالپئارسلان تۇركەش دوكلادىنى تاماملىغاندىن كېيىنلا، ھازىر ئاپمىزدا قازاقىستاندا ئەشىر قىلىنىۋاتقان «ئۇيغۇر ئاۋازى گىزىتى»نىڭ مەسئۇللىرىدىن ئىككى ئۇيغۇر قېرىندىشىمىز، ھۆرمەتلىك يولداش ئەزىمەت ئوغلى بىلەن ھۆرمەتلىك دولقۇن ياسىن ئوغلى بۇلۇنماقتا، بۇلار بىزگە شەرەپ بەردى، قېرىنداشلىرىمىز خوش كەلدىڭلار! دېدى. ۋە مۇنبەرگە تەكلىپ قىلدى، ئۇلار بىلەن قۇچاغلىشىپ كۆرۈشتى، ھال ـ ئەھۋاللىرىنى سوردى، ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقى تۇركىستانىنىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى ۋە شەرقى تۇركىستان داۋاسى ھەققىدە ئۇزۇن ـ ئۇزۇن سۆز قىلدى ۋە تۇركىيە تۇركلىرىنىڭ ۋە تۇرك دۇنياسىنىڭ شەرقى تۇركىستان داۋاسىغا ھەر دائىم ياردەم قىلىشى كېرەكلىگىنى تەكىتلىدى. بىز بىلەن بىرلىكتە قازاقىستاندىن كەلگەن ژورنالىست قېرىنداشلىرىمىز ناھايىتى ھاياجانلاندى. قازاقىستانغا قايتقاندىن كېيىن بۇ ھاياجانلىق مىنۇتلار ۋە ئالى قۇماندان ئالپئارسلان تۇركەش ھەققىدە «ئۇيغۇر ئاۋازى گىزىتى» دە ئۇزۇن خاتىرە ماقالىلىرى ئېلان قىلىندى. ئۇلار ماقالىلىرىدا ئالپئارسلان تۇركەشنى «تۇرك دۇنياسىنىڭ بۈيۈك (رەھبەرلىرىدىن بىرى)» «تۇرك دۇنياسى لىدېرلىرىدىن قېرىنداشلىغىنىڭ بايراقتارى» «تۇرك دۇنياسىنىڭ ھازىر ھايات بولغان دەدە قورقۇت ئاتىسى» «بۈيۈك ئىنسان» «تۇرك مىللىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر ئەۋلادى» دېگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەر بىلەن مەدھىيەلىدى.

جەمئىيەتلىرى، سىياسى تەشكىلاتلىرى ۋەكىللىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئىستانبۇلدا ئېچىلغان خەلقارا شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيىغا 1996- يىلى 21- 23- ئوكتەبىر كۈنلىرى شەرقى تۈركىستان ۋەخفى تەرىپىدىن ئىستانبۇلدا ئۇيۇشتۇرۇلغان 2- نۆۋەتلىك خەلقارا شەرقى تۈركىستان تارىخى ۋە مەدەنىيەت ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى غا قاتنىشىپ، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىگە ئۈمىت ۋە ئىشەنچ بېغىشلىغان نۇتۇقلار سۆزلەپ، بىزگە ئىلھام ۋە جاسارەت بەرگەن ئىدى. شۇنداقلا ئەمىلى ھەرىكەتلىرى بىلەن تۈركىيەدىكى ۋە دۇنيادىكى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ھۆرمەت ۋە مۇھابىتىنى قازانغان ئىدى.

1992- يىلى دىكابىر ئېيىدا ئىستانبۇلدا ئېچىلغان خەلقارا شەرقى تۈركىستان قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىگى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن باشچىلىغىدا ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ تەشەببۇسى ۋە پائالىيىتى نەتىجىسىدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بۈيۈك مىللەت مەجلىس بىناسىدا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى باش مىنىستىرى سۇلايمان دېمىرەلنى، بۈيۈك مىللەت مەجلىسى رەئىسى ھسامىددىن جىندۇرۇقنى تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ئىنسان ھەقلىرى كومىسسىونىنىڭ باشلىغىنى زىيارەت قىلىش ۋە ئۇلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدۇق. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن دۆلەت رەھبەرلىرىگە شەرقى تۈركىستانىنىڭ دەردى ۋە داۋالىرىنى ئاڭلاتتۇق. بۇ يەردە ئالاھىدە كۆرسۈتۈپ ئۆتۈشكە تىگىشلىك بىر مۇھىم ھادىسە شۇكى؛ مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىس بىناسىدىكى ئىشخانىسىدا بىزنى قوبۇل قىلىشى تەرىپىمىزدىن تەقدىم قىلىنغان شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مىللى كېيىملىرىدىن دوپپىنى ۋە تونىنى كىيىپ مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن بىلەن قوچاغلىشىشى بىزگە ناھايىتى ھاياجانلىق مىنۇت ـ سېكونتلار ياشاتتى. بۇ سەمىمى قېرىنداشلىق مەنزىرىسى ھېچ بىر زامان كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ...

يالغۇز بۇلا ئەمەس، مەرھۇم ئالپئارسلان تۈركەشنىڭ يەنە مەندە چوڭقۇر ھاياجان ۋە خاتىرە قالدۇرغان بىر ۋاقىئەنى سۆزلەپ ئۆتكۈم كېلىدۇ؛

1991- يىلى 11- ئايلاردا مەن ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى نەزەرگە ئېلىپ قازاقىستاندا نەشر قىلىنىۋاتقان جۇمھۇرىيەتلىك «ئۇيغۇر

ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ تۇرك كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى[48]

ئۇيغۇرلار ئىزچىل بىر سىياسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە تۇرك قەۋملىرىدىن بىرىدۇر.

تارىختا ئۇيغۇر تۇركلىرى قېرىنداش تۇرك قەۋملىرى بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقى تۇركىستاندا بۇيۇك دۆلەتلەر قۇرغان ئىدى. بۇنىڭ دەسلەپكىسى مىلادىدىن كېيىن 646- يىلى ئۇلۇغ ئىلتەبىر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلىتى. 745- دىن 840 – يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان باشكەنتى (مەركىزى) قارابالغاسۇن شەھىرىدىن ئىبارەت بولغان بۇيۇك ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى. ئۇندىن باشقا 870 – يىلىدىن 1036 – يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان كەڭسۇ (بۇگۇنكى خىتاي خەلق رېسپۇبلىكىسىنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدە) ئۇيغۇر تۇرك دۆلىتى، 850 – يىلىدىن 1275- يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان مەركىزى ئوردۇ بالىق (جىمسار) ۋە تۇرپان شەھىرلىرىدىن ئىبارەت بولغان شەرقى تۇركىستانىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، قاراشەھەر، كۇچار، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى، 870 – يىلىدىن 1213 – يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان ئۇيغۇر ۋە قارلۇق تۇركلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان قەشقەر پايتەختى ئوردۇكەنت (قەشقەر) ۋە يازلىق پايتەختى بالاساغۇن شەھەرلىرىدىن ئىبارەت بولغان قاراخانىلار دۆلىتى، 1514 – يىلىدىن 1678 – يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان پايتەختى ياركەنت بولغان سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى، ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردا قۇرۇلۇپ 1- مانجۇ – خىتاي ئىشغالى 1759- يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان خوجىلار ھاكىمىيىتى، 1863 – يىلىدا مانجۇ – خىتاي ئىشغالىيىتى ۋە زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە قۇرۇلۇپ ئىككىنجى مانجۇ – خىتاي ئىشغالىيىتى 1877 – يىلىغا قەدەر داۋام قىلغان ياقۇپبەگ باشچىلىغىدىكى قەشقەرىيە دۆلىتى قاتارلىق دۆلەتلەردۇر.

---

48 شەرقى تۇركىستان ۋەخپى تەرىپىدىن 1996- يىلى 21- 23- ئوكتەبىر كۇنلىرى ئىستانبۇلدا ئۇتكۇزۇلگەن 2- قېتىملىق خەلقارا شەرقى تۇركىستان مەدەنىيەت ۋە تارىخ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا قىلىنغان دوكلات.

ھەقىقەتەن ئالپئارسلان تۇركەش تۇرك دۇنياسى ھەمكارلىغى ۋە قېرىنداشلىغىنىڭ بايراقتارى بۇيۇك ئىنسان ئىدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى ۋە جىددى پائالىيەتلىرى بىلەن تۇركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھىمايىسىدە 1993- يىلى مارتتىن بۇگۈنگە قەدەر تۇركىيەدە 4 قېتىم تۇرك دۆلەتلىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ قېرىنداشلىق، دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتايلىرى بولۇپ ئۆتتى. بۇ قۇرۇلتايلار تۇرك دۇنياسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەمكارلىغىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول ئويناندى.

مەرھۇم ئالپئارسلان تۇركەش، تۇركلەر ئۈچۈن، تۇرك دۇنياسى ئۈچۈن ۋە ئىنسانلىق ئۈچۈن بۇيۇك خىزمەتلەر قىلدى ۋە خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىدە چوڭقۇر ئىزلار قالدۇردى.

ئالپئارسلان تۇركەش بىزدىن جىسمانى جەھەتتىن ئايرىلسىمۇ، ئۇنىڭ روھى قەلبىمىزدە ئەبەدىل - ئەبەت ياشايدۇ، ئۇ ئۇلمىدى، ھەرقاچان بىز بىلەن بىللە.

ئەلۋىدا، تۇركەش، نۇر ئىچىدە يات!

(بۇ ماقالە «تۇرك ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1997- يىلى ماي سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

توپراقلىرىدىن ئىستانبۇلغا، ئىستانبۇلدىن ئىتالىيەگە ئۇلاشماقتا ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شەرقى تۈركىستان شەرق بىلەن غەرپ ئارىسىدىكى تىجارى مۇناسىۋەتلەردە كۆۋرۈك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ باشقا تۈرك مەملىكەتلىرىنىڭ تىجارەت ۋە ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى.

ئۇيغۇر تۈركلىرى قەدىمقى زامانلاردىن باشلاپ ئوچ چوڭ قەدىمقى مەدەنىيەت (قەدىمقى خىتاي مەدەنىيىتى، قەدىمقى ھىندى مەدەنىيىتى، قەدىمقى گىرىك مەدىنىيىتى) ئوچ بۇيۇك دىن : (بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى) ئوچ بۇيۇك تىل ئائىلىسى : (ئۇرال ـ ئالتاي، خىتاي ـ تىبەت، ھىند ئاۋرۇپا تىل ئائىلىسى) ئوچ بۇيۇك ئىختىسادى ئىگىلىك: چارۋىچىلىق؛ دېھقانچىلىق ۋە يېپەك يولى تىجارىتىنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان رايونغا جايلاشقانلىغى سەۋىبى بىلەن تۈرك دۇنياسى كۇلتۇرى ۋە مەدەنىيىتىگە ۋە ئىسانلىق ئالىمى مەدىنىيىتىگە مۇھىم ھەسسە قوشتى.

شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇيغۇر تۈركلىرى تەرەققى قىلدۇرغان باي ـ مول كۇلتۇر ۋە مەدىنىيىتى بىلەن تۈرك كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئوتماقتا.

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانى ئىچىدە قۇرغان دۇلەتلىرىنىڭ ھۇزۇر ۋە مۇقىملىقىغا ئېرىشىشى تىجارى ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى ، ئىختىسادىنىڭ گۇللىنىشىگە ئەگىشىپ كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ھەم گۇللىنىش ۋە يۇكسۇلۇشكە مۇيەسسەر بولدى.

ئۇيغۇرلار كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن داۋاملىق ھالدا ئۆز كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتىنى ياخشى قوغداش بىلەن بىللە باشقا مىللەتلەرنىڭ كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتلىرىدىن ئىخلىقلارنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆزىنى ېيخىلاش ۋە يۇكسىلىشكە ئالاھىدە ئەھەمىيەت بەرگەن ئىدى. «بۇ ئۇيغۇر كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتىنىڭ بايلىغى ۋە تەرەققىياتقا ئىشىگىنى ئوچوق ئوتقانلىغىنىڭ بىر ئىپادىسىدۇر»[49] .

ئۇيغۇر تۈركلىرى كۇلتۇر ۋە مەدىنىيىتى ئاساسەن 8 ـ 13 ئەسىرلەر ئارىسىدا يۇكسەك تەرەقىياتقا ئېرىشتى. ئىككىنجى كوك تۈرك دۇلىتىنىڭ

---

49 «قەنۇنلەن ئۇمۇمى خىتاي تارىخى» 2- جىلت 1965 ـ يىلى بېجىڭ، 525 ـ بەت.

20 ـ ئەسىردە شەرقى تۈركىستاندا ئۇيغۇر تۈركلىرى باشلىق قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك ۋە تاتار تۈركلىرىنىڭ قەھرىمانلارچە كۈرىشى نەتىجىسىدە ئىككى قېتىم شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللى دۆلىتى قۇرۇلغان ئىدى. بۇنىڭ بىرىنجىسى؛ 1932 ـ يىلىدا قوزغالغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ قۇراللىق مۇجادىلىسى نەتىجىسىدە 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى. ئىككىنجىسى بولسا؛ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زۇلۇم ۋە خورلۇق سىياسىتىگە قارشى شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن قوزغىلاڭلار نەتىجىسىدە 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى غولجىدا قۇرۇلۇپ 1950 ـ يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىگە قەدەر داۋام قىلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى.

تارىختا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان تۈرك دۆلەتلىرىنى خىتاي، رۇس ۋە ئىنگىلىز ئىمپېرىيالىزمى قانداق ئۇسۇل بىلەن يوق قىلغان بولسا 1933 ۋە 1944 يىللىرىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ھەم رۇس كوممۇنىست سوۋېت ھاكىمىيىتى بىلەن خىتاي ھۆكۈمرانلىرى گۈرۇھى مەخپى تىل بىرىكتۈرۈپ، مەخپى كېلىشىم ۋە خىيانەت بىلەن يوق قىلدى. تۈركلەرنىڭ قەدىمقى ئانا يۇرتى تۈرك كۆلتۈرى ۋە مەدەنىيەتىنىڭ ئالتۇن بۇشۇگى ھىسابلانغان شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇيغۇر تۈركلىرى تارىختىن بىرى خىتاي ئىشغالىيىتى ۋە يايىلماچىلىغىغا قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىپ خىتاي ئىشغالچى كۈچلىرىنىڭ غەربى تۈركىستانغا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى بولۇپمۇ ئۇيغۇر تۈركلىرى دۆلەت ئىدارىسى ئەنئەنىسى ۋە كۆلتۈرى بىلەن تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى، كۆلتۈرى ۋە مەدەنىيىتىگە مۇھىم ھەسسە قوشۇپلا قالماستىن قېرىنداش تۈرك قەۋملىرى ۋە دۆلەتلىرىنىڭ تىجارى ئىشلىرىنىڭ رىۋاجلىنىشى، ئىختىسادىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.

شەرقى تۈركىستان ئاسىيادىكى يېپەك يولىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بىر دۆلەت ئىدى. بۇ يول دۇنيانىڭ غەرپ ۋە شەرق ئارىسىدا تىجارەت، كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت ئېلىش ـ بېرىشىنى ۋەياكى ئالماشتۇرۇلۇشىنى تەمىنلىگەن ئۇچ مۇھىم تىجارەت يولىنىڭ بىرى ئىدى. بۇ يول خىتايدىن باشلانماقتا، تۈركىستاننى بويىدىن ـ بويىغا بېسىپ ئۆتۈن

ئىدى. شۇنداقلا يۇقىرىدىكى دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆلتۇر ۋە مەدەنىيەتلىرىگە تەسىر كۆرسۈتۈپ، ئۇلارغا ھەم بەزى تەسىرلەرنى بەرگەن ئىدى. يەنى ئۇيغۇرلار شەرق ۋە غەرپ مەدەنىيەت ۋە كۆلتۇرلىرىدىن برمۇنچە پائىدىلىق ئېلىمېنتلەرنى قوبۇل قىلغان شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۆزىنىڭ كۆلتۇر ۋە مەدەنىيىتىدىن بەزى ئېلىمېنتلەرنى ئۇلارغا قوبۇل قىلدۇرغان ئىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئىچىدە ئۇيغۇر تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر مەتبۇئاتچىلىقى بۇيۇك تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ئىدى.

كۆك تۈرك ئېلىپبەسىدىن كېيىن سوغدى ئېلىپبەسىدىن پائىدىلىنىلغان ھالدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئېلىپبە تارىخدا بەك مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇيغۇر دەۋرىدىكى مانىخېزىم، بۇددىزىم ئەسەرلىرى ۋە قاراخانىلى ئىسلامى ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمى بۇ ئېلىپبە بىلەن يېزىلدى ۋە بېسىلدى. ئۇيغۇرلار دەۋرىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى، پۈتۈن تۈرك قەۋملىرى تەرىپىدىن قوللۇنىلدى.

موڭغۇللار ئۇيغۇر دەۋرىنى ئاياغلاشتۇرغان بولسىمۇ ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ قۇۋۋەتلىك كۆلتۇر ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىغا كىردى. ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلدى ئۇيغۇر دۆلەت ئەربابلىرى ئۇيغۇر كاتىپلىرى موڭغۇللارنىڭ دۆلەت ئىدارىسىدە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، دۆلەت ھاياتىدا بەك مۇھىم رول ئوينىدى. تەمۇرنىڭ دۆلەت نىزامنامىسى ۋە ئالتۇن ئوردا سارايىنىڭ بارلىق فەرمانلىرى ئاساسەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلدى. 15- ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر رەسمى خەلقارالىق ئالاقىلاردا ۋە پۇللار، تەڭگىلەر ئۈستىدە ئۇيغۇر يېزىغى داۋام ئەتتۈرۈلدى.

كېيىنكى يۈز يىل ئىچىدە ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ مەركىزى ئىدىقۇت (ۋە يارغۇل) شەھەر ئىچى خارابىلىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان ئارخېلوگىك قېزىلمىلار نەتىجىسىدە قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتىنى نامايەن قىلغان ۋە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق ئۇلگىلىرىدىن تەشكىل تاپقان قىممەتلىك يازما ئەسەرلەر ۋە پارچىلىرى تېپىلدى. 840 - يىللىدا پايتەخت قارابالغاسۇننىڭ قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ۋەيران قىلىنىشىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ بۇيۇك بىر قىسمى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى شەرقىگە جايلاشقان تۇپان ۋە تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئىدى. تۇرپان ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار، قەدىمدىن ئۇ يەرلەردە ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە سويداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ پۈتۈنلىشىپ،

يەقىلىشىدىن كېيىن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ 745 ـ يىلىدا قۇرۇلۇپ 840 ـ يىلغا قەدەر داۋام قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتىنى دەۋىرىدە تۈرك كۈلتۈر مەدەنىيىتىدە بەزى ئۆزگۈرۈشلەر ۋە تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر خاقانى بۆگۈ (BÖGÜ) خاقانلىكى 762 ـ يىلىدا خىتاي تېرتۇرىيەسىگە قىلغان سەپىرىدىن كېيىن مانى دىنىنى قوبۇل قىلىپ بۇ دىننى ئۇيغۇر دۆلىتى تېرتۇرىيەسىدە ئۇمۇملاشتۇردى. ئۇيغۇر تۈركلىرى مانى دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن كۆچمەنلىك ھاياتىدىن ۋازكېچىپ شەھەرلەشمە ھاياتىغا قەدەم قويۇشقا باشلىدى. قارلۇقلارنىڭ شەھرىنى قۇرۇپ دۆلەتنىڭ پايتەختىنى ئۆتۈكەندىن قارلۇقلارنىڭ يۆتكىدى.

840 ـ يىللىرىدىكى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسىلەر نەتىجىسىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىغىنى يېقىلدى. بۇ ھادىسىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار گەنسۇ، تۇرپان، يەتتىسۇ ۋە تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ شەھەرلەشمە كۈلتۈر ۋە مەدەنىيىتىنى داۋام قىلدۇردى. بەشبالىق، ئىدىقۇت، بالاساغۇن، قەشقەر قاتارلىق بىرمۇنچە شەھەر ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى قۇرۇپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ تەرەققى قىلدۇردى. تۈرك مىللىتىنىڭ كۆچمەنلىكتىن يەرلىشىم ھاياتقا كۆچۈشى، شەھەرلەشمە كۈلتۈرىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۇيغۇر تۈركلىرى باشلامچىلىق رول ئويناپ مۇھىم نەتىجىلەر يارىتتى. «شەھەر، قۇرغان دەسلەپكى تۈركلەر ئۇيغۇرلاردۇر»50. تىل ۋە ئەدەبىيات جەھەتتە تۈرك كۈلتۈر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى بەكمۇ مۇھىمدۇر.

كۆك تۈرك دەۋرىدىن كېيىن تۈرك تىل ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا ئۇيغۇر دەۋرى باشلانغان ئىدى. بۇددىزىم، مانىخېزىم ۋە ناستورى خرىستىيانلىق بىر ئاردىدا ياشىغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر تۈرك دۆلىتىدە تىل ـ ئەدەبىيات، سەنئەت ۋە ئىلىمدە يېڭى تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلگەن ئىدى . ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتقا ئېرىشكەن مەدەنىيەت ۋە كۈلتۈرلىرىگە ھەرزامان ئۆزىنىڭ ئىشىگىنى ئوچۇق تۇتقان ئىدى. ھىندى، ئىران، خىتاي، ئەرەپ ۋە بىزانس كۈلتۈر ۋە مەدەنىيەتلىرىدىن بەزى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈنلىك ھالىغا كەلتۈرگەن

---

50 «ۋەتەنىمىز ئۇمۇمى خىتاي تارىخى» 2ـ جىلت 1965 ـ يىلى بېجىڭ، 525 ـ بەت.

تۇرك شائىرلىرىدىن كىكى، پراتياشېرى، چىناشېرى، چىسۇئىن تۇتۇك، ئاسىغ تۇتۇك، شىڭسۇن شىلا» لارنىڭ ئىسمى زىكرىتىلمەكتە.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر تۇرك مەدەنىيىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئالتۇن دەۋرىنى ياشىدى. قاراخانىلار ھۆكۈمدارى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ 935 - يىلى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشى ئىسلام دىنىنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشى ۋە ۋە بۇ شەرەپلىك دىنىنى قاراخانىلار دۆلىتىدە ھۆكۈمران بىر دىن ھالىغا كەلتۈرۈپ ئەمىللەشتۈرۈشى ئەشۇ دەسلەپكى ئۇيغۇر تۇرك ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كىلىشىگە يول ئېچىپ بەردى.

قاراخانىلار ھاكىمىيىتى زامانىدا خاقانىيە تۇركچىسى ۋەيا قەشقەر تۇركچىسى بىلەن ئالىم ۋە شائىر يۈسۇف خاس ھاجىپنىڭ 1069- يىلىدا قاراخانىلى ھۆكۈمدارى تاۋغاچ بوغرا خانغا تەقدىم قىلغان ۋە تۇرك دۆلەت فەلسەپىسى ۋە ئەنئەنىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەت قۇرۇشىنىڭ ئىلمى ئاساسى ھىساپلانغان ئەسىرى قۇتادغۇ بىلىگ داستانى، ماخمۇت قەشقىرىنىڭ 1075 ـ يىلىدا يېزىپ تاماملاپ ئابباسلار خەلىفەسى ئۇبۇلقاسىم ئابدۇللاھ مۇقتەدى بىن ئەمرۇللاھقا تەقدىم قىلغان دەسلەپكى تۇرك دىلى سۆزلۈگى، تۇرك مەدەنىيىتىنىڭ غەزىنىسى «دىۋانۇ لوغاتىت تۇرك» نامىلىق ئەسىرى، يۇكنەكلىك ئەدىپ ئەخمەتنىڭ تۇرتلىك (مۇرابىە) شەكىلدە يازغان رىۋاكتىك داستانى «ئەتەبەتۇل ھاقائىق» لار مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر يالغۇز تىل جەھەتتىن ناھايىتى مۇھىم ۋە قىممەتلىك ئەسەرلەر بولۇپلا قالماستىن مەزمۇن، ئەدىبى شەكىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىن ھەم بىباھا ئەھەمىيەتلىك ئەسەرلەردۇر. بۇ قىممەتلىك ئەسەرلەر ئۆز دەۋرىدىن كېيىنكى دەۋر تۇرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى ئۈچۈن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئابىدە ئەسەرلەردۇر. قاراخانىلار كۆپلىگەن تۇرك قەۋملىرى بىلەن بىرلىكتە كۈچلۈك بىر سىياسى بىرلىك ھاسىل قىلىپلا قالماستىن مىللى بىر دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە ئەنئەنىسىنى ھەم شەكىللەندۈردى. شۇنداقلا تىللىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ تەرەققى تاپقان بىر ئەدەبى تىل ھالىغا كەلتۈردى.

قاراخانىلى تىلى ۋە مەدەنىيىتى تۇرك دۇنياسىنىڭ شەرقى شىمالدا مەۋجۇدىيىتىنى داۋام قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن غەرپتە ئوتتۇرىغا چىقىپ كەڭ دائىرىدە تارقىلىشقا باشلىغان ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شەكىللىنىپ تەرەققى قىلدى. «ئورتاق تۇركىستان تۇركچىسى» دېيىلگەن قاراخانىلى ئەدەبى تىلى ئۇ

ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇردى. بۇ دۆلەت تابىئەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاز بىر قىسمى مانىخىزىم ئىتىقادىدا قالغان بولسىمۇ كۆپچۈلۈك ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ بۇدىزىم ئىتىقادىنى داۋام ئەتتۈرگەنلىكى تۇرپان بىزەكلىك تام سۈرەتلىرىدىن ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىن ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرۈلمەكتە. ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بۇدىزىم ۋە مانىخىزىمغا مۇناسىۋەتلىك كىتابلار سانسكرىتچە، تۇخارچە، سوغدچە ۋە خىتايچىدىن ئۇيغۇر تۇركچىسىگە تەرجىمە قىلىنغان ئىدى. «تەرجىمە ۋە زامان مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيغۇر تۇركچىسىگە كىرگەن چەتئەلچە سۆزلەر ۋە ئاتالغۇلار ئىران، ھىندى، سوغد، تۇخار، خىتاي تىللىرىدىن كىرگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ دەۋىر ئورتا ئاسىيا تۇركلۇگىنىڭ ئىمتىيازلىق ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسى ئۇستۇن بولغان ئۇيغۇر دۆلىتى كۆچمەن بوزقىر مەدەنىيىتى بىلەن شەھەرلەشكەن خەلقلەردىن قۇبۇل قىلغان مەدەنىيەتنى بىرلەشتۈرۈشتە چوڭ مۇۋاپىقىيەت قازانغان ئىدى».[51]

بۇدىست، مانىخىست، خرىستىيان ئۇيغۇرلارغا ئائىت تۇرلۇك تاپىناقلاردىن قولغا كىرگۈزۈلگەن كۆپ ساندىكى يازما ئەسەرلەر ۋە پارچىلار ئۇيغۇر تىلى ـ ئەدەبىيات ۋە كۇلتۇرىنىڭ يۇكسەك سەۋىيەدە ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدىغان دەلىل ۋە مىللى مەنبەلىرىمىزدۇر. بۇ مەنبەلەر ئىچىدە ئاستىرونومىيە، تىبابەت، فالچىلىق ۋە باشقا ئىلىم ساھالىرىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەر مەۋجۇتتۇر. قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ توپلام سانى 800 پارچىدىن ئارتۇقراق بولۇپ بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە بۇدىزىم ۋە مانىخىزىم دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك شىرلار، ھىكايىلەر ۋە دىرامىلار يەر ئالماقتا. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىملىرى ئۇغۇز نامە، ئالتۇن يارۇق، چاشتانى ئىلىگ بەگ، ئىككى شاھزادىنىڭ ھىكايىسى، بۇيۇك مايمۇن پاتمارالى، 27 پەردىلىك دىرامىا «مايتىرىسمىت» لەردىن ئىبارەتتۇر.

مانىخىزىم مۇھتىدە گۈزەل شىئىرى ئەسەرلەر يازغان ئۇيغۇر تۇرك شائىرلىرىدىن بىرىسى ئاپرىنچۇرتىگىن ئىدى. بۇ شائىر تۇرك يازما ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئەھەمىيەتكە ئىگە. چۈنكى يازما ئەدەبىياتىمىزدا شائىرى ئېنىق بولغان دەسلەپكى شىئىرلار ئۇنىڭغا ئائىتتۇر. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە تارىخى ھۆججەتلەردە بۇدىست ئۇيغۇر

---

51 ئەخمەت جافەر ئوغلى، قەدىمقى ئۇيغۇرچە لوغات. VIII · 1967- ئىستانبۇل.

ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ تۈرك تىلى تارىخىدىكى مۇھىم ئورنى ھەققىدە پىروفىسور. دوكتۇر رەشىت رەخمەتى ئارات شۇ كۆز قاراشلارنى تەكتىلەپ ئۆتكەن ئىدى: «ئۇيغۇر تۈركچىسى تۈرك تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم بىر بۇرۇلۇشى نوختىسىدۇر، بىرمۇنچىلىغان سۆزلەرنىڭ مەنا پەرقىنى بىلمەك ئۈچۈن بۈگۈنكى تۈرك شۇڭلىرى ئۈچۈن ئانا تىل ماھىيىتىدە بولغان ئۇيغۇر تۈركچىسى دەۋرىگە مۇراجىئەت قىلىشىمىز مۇمكىن». «تۈرك تىلىنىڭ تارىخى دەۋرلىرىگە كىتىدىغان يول ئۇيغۇر تۈركچىسى دەۋرى ئۇستىدىن كىتەر.»[55] «چۈنكى IX - يۈز يىلدىن بىرى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ياراتقان ئۇيغۇر تۈركلىرى XII - يۈز يىلدا كەڭ دائىرىلىك ئورتا ئاسىيا تۈرك، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت تەربىيەچىسى دەرىجىسىگە يۈكسەلگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلار ئۆزۈن تارىخى جەريان ئىچىدە تۈرك كۆلتۈرى ۋە مەدەنىيىتى رەھبەرلىگىنى قوللىرىدا تۇتقان ئىدى».[56]

ئۇيغۇر تۈركلىرى مەتبۇئاتچىلىق، گۈزەل سەنئەت ۋە مۇزىكا جەھەتتىن ھەم تۈرك كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتماقتا.

تارىختا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ خاقان پادىشاھلىرىنىڭ سارايلىرىدا يەرلىك ۋە چەتئەللىك تارىخچىلار، ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار، سەنئەتكارلار، مۇزىكا شۇناسلار چوڭ ئىتىبار ۋە ھۆرمەت كۆرەتتى. «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئىلىم – پەننىڭ، ئەدەبىيات ۋە سەنئەتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئالاھىدە ئەھەمىيەت بېرەتتى».[57] بۇنىڭ نەتىجىسىدە 9- 17 ئەسىرلەر ئارىسىدا ئۇيغۇرلاردا ئىلىم – پەن، ئەدەبىيات، گۈزەل سەنئەت ۋە مۇزىكا چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ئىدى.

ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ رەسىم سەنئىتى بۇددىزىم، مانىخىزىم ۋە ئىسلاملىقتىن ئىبارەت ئۈچ دىن مۇھىتىدىكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە

---

55 رەشىت رەخمەتى ئارات «ماقالىلار» 1- جىلت 402- 348- بەتلەر 1987- يىلى ئەنقەرە.

56 پىروفىسور. دوكتۇر ئەخمەت جافەر ئوغلى «قەدىمقى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈگى» سۆزلۈگى 8 - بەت. 1968. ئىستانبۇل.

57 تۈرك دۇنياسى ئەلكىتابى 2. جىلت .66- بەت، 1992- يىلى ئەنقەرە.

مەدەنىيىتى ئۇندىن كېيىنكى دەۋىرلەردە تەرەققى قىلىشقا باشلىغان باشقا ئەدەبى تۈرك يازما تىللىرى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بۇيۇك تەسىر كۆرسەتتى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا؛ ئۇيغۇر تۈركچىسى قەدىمقى ۋە ئورتا تۈركچە دەۋرىدە تۈرك تىلىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە يۈكسىلىشىدە بەك مۇھىم رول ئويناندى. دەر. زەكى ۋەلىدە توغانىنىڭ ئىپادىسىگە ئاساسلانغاندا «ئۇيغۇرلار تۈركلەر ئارىسىدا بىراز قۇۋۋەتلىك، مەدەنىيەت جەھەتتىن بىراز ئۈستۈن بولغانلىقىدىن ئۇلارنىڭ تىلى باشقا تۈركلەر ئۈچۈن ھەم ئەدەبى تىل سۈپىتىدە قوللۇنىلغان ئىدى.[52]

ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ تۈرك مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئورنى ھەققىدە پىروفېسور. دووكتۇر. ئەخمەت جافەر ئوغلى شۇ كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى؛ «بەشىنجى يۇز يىلدىن ئىتىبارەن ئەۋۋەل يالغۇز ئۆز قەۋملىرى كېيىنكى چاغلاردا باشقا تۈرك قەۋملىرى بىلەن بىرلىكتە سىياسى پۈتۈنلۈك ۋە ئىتتىپاق ھالىغا كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر تۈركلىرى ئورتا ئاسىيا تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا بەك مۇھىم رول ئەينىغان ئىدى»، «ئۇيغۇر تۈركچىسى ھەر جەھەتتىن ھەم ئالغۇچى ھەم بەرگۈچى بىر تىل ھالىغا كېلىپ ئورتا ئاسىيانىڭ قۇۋۋەتلىك مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت تىلى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن ئىدى.»[53] بۇ پىكىرلەرنى رۇس تۈركشۇناسى ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ تۇۋەندىكى كۆز قاراشلىرى يەنمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ قۇۋۋەتلەندۈرمەكتە؛ ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبى تىللارنىڭ يەنى ئەۋەلقىسى قاراخانىلىلار دەۋرىدىكى (X - XII) يۇز يىللار) تىلىنىڭ كېيىنكىسى ئۇيغۇر – قىپچاق ئەدەبى تىلىنىڭ (XII-XV - يۇز يىللار) ئالىتۇن ئوردۇ ئەدەبى تىلىنىڭ (XIII – XIV- يۇز يىللار) كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ (XV-XIX- يۇز يىللار) كونا تۈركمەن تىلىنىڭ (XVII-XIX- يۇز يىللار) ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.[54]

---

52 « در. زەكى ۋەلىدە توغان تۈرك تاتار تارىخى» 26- بەت، 1914- يىلى قازان.

53 پىروفېسور. دوكتور ئەخمەت جافەر ئوغلى «قەدىمقى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈگى» vii -viiبەتلەر. 1968- يىلى ئىستانبۇل.

54 ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ «تۈرك تىللىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى بەت، 71. 1986- يىل بېيجىڭ.

«ئۇيغۇرلارنىڭ بالىت، ئورکىسترا ۋە ئىپتىدائى شەكىلدە تىياتىرلىرى بارئىدى. ھىكايە ئاڭلاتما سەنئىتى ھەم كۆپ تەرەققى قىلغان ئىدى».[58]

ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ۋەتىنى شەرقى تۇركىستان تارىختا «ناخشا ـ ئۇسۇل ماكانى» دەپ ئاتىلىپ شۆھرەت قازانغان ئىدى. ئـۇيغۇرلاردا 8-17- ئەسىرلەر ئارىسىدا مۇزىكا ۋە ئۇسۇل بۇيۇك تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ساز تۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ئۇلارنىڭ مۇزىكىلىرى باشقا تۇرك بويلىرى بىلەن بىرلىكتە، خىتاي ، ئىران، ئەرەپ قاتارلىق باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە قۇۋۋەتلىك ھالدا تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ مۇزىكىسى ئىچىدە كىلاسسىك 12 موقام ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇيغۇر 12 موقامى ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ئەسرلەر بويىچە داۋام قىلىپ كەلگەن ئىجتىمائى، كوللېكتىۋ ئەمگەكلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىرىنىڭ مەنىۋى مەھسۇلاتىدۇر. ئۇيغۇر موقامى 12 موقام ئەنئەنىۋى بىرقورۇلمىغا، روشەن مۇزىكال بىر ئالاھىدىلىككە، مۇكەممەل، مۇزىكال بىر گەۋدىگە، ناھايىتى باي ۋە خىلمۇ ـ خىل ئاھاڭ ساداسىغا ئىگە بولغان بىر مۇزىكا سۆزلۈگىدۇر.

12 موقام تۇرك مۇزىكا مەدەنىيىتىدە ۋە دۇنيا مۇزىكا تارىخىدا بەك مۇھىم ئورۇن تۇتماقتا. ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ئۇزۇن زامانىدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن مىللى تارىخىنى، ھايات ئۇسۇلىنى ۋە بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىنى مۇزىكال بىر تىل بىلەن ئىپادىلىگەن ناھايىتى چوڭ بىر مۇزىكا سۆزلىگىدۇر. باي ۋە قۇۋۋەتلىك بىر مۇزىكا قامۇسىدۇر. «موقام» سۆزى، ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ياشاپ كەلگەن ۋىلايەتلىرىدىن بىرى بولغان «كۆسەن» ھازىرقى ئىسمى كۇچار دەپ ئاتالغان رايوندىكى خەلقنىڭ قەدىمقى شۇەسىدە «مەكە ئۇما» دىيىلگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرتىلىپ سۆزلەنگەن شەكلى بولۇپ «بۇيۇك سادا، بۇيۇك مۇزىكا» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ «ئولتۇرۇلغان يەر» مەناسىنى ئىپادىلىگەن ئەرەپچە «موقاما» سۆزى بىلەن ئاھاڭ يېقىنلىغىغا ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن بۇ سۆز كېيىنكى زامانلاردا ئەرەپلەر

---

58 پروفىسور دوكتۇر ئوكتاي ئاسلان ئاپا «تۇرك دۇنياسى ئەل كىتاۋى» 2- جىلت 305- بەت ئەنقەرە

ئالماقتا. قەدىمقى تۈرك رەسىم سەنئىتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى سەنئەتتە بۈيۈك ماھارەت ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇر تۈركلىرى ئىدى. قەدىمقى ئۇيغۇر شەھرلىرى خارابەلىرىدە تېپىلغان 8 - ۋە 9 - ئەسىرلەرگە ئائىت بۇددىست ۋە مانىخىست تام سۈرەتلىرى بىلەن مىنياتۈرلەر تۈرك رەسسامليرىنىڭ بۈگۈنگە قەدەر بىلىنگەن ئەڭ قەدىمقى ئۈرنەكلىرىدۇر. بۇ رەسىملەردە راھىپلەر، ۋاقىپ قۇرغانلار، مۇزىكا شۇناسلار تەسۋىرلەنمەكتە. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىست رەسىم سەنئىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئابىدەلىرى تۈرپان مۇرتۇقتىكى بىزەكلىك ۋە كۆچارنىڭ مىڭ ئۆيلىرىدە مەۋجۇتتۇر. بۇلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى 20- ئەسرنىڭ باشلىرىدا ئا. ۋۇن لېكوگ باشچىلىغىدىكى گېرمانىيە ئارخولوگلىرى تەرىپىدىن گېرمانىيەگە ئېلىپ كېتىلگەن ئۇيغۇر ئويما تام سۈرەتلىرى بولۇپ ھازىر بېرلىن ئارخولوگىيە مۇزەيسىدە كۆرگەزمە قىلىنماقتا.

قاراخانىلار دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تۈركلىرىدە ئىسلامىيەتكە ئائىت رەسىم سەنئىتىدە بۈيۈك تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئۇيغۇرلاردا مەتبۇئات نەشرىياتچىلىق تېخنىكىسىدا يېڭى يۈكسىلىشلەر ئۈزىنى كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كىتاپلىرى قەغەز ئۈستىگە يېزىلىپ بېسىلاتتى. بۇ قەغەزلەر خىتاي قەغەزلىرىدىن پەرقلىق ئىدى. تارىخى ۋەسىقلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس قەغەز ئىشلەپ چىقىرىش مۇئەسسەسلىرىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىغى بىلىنمەكتە. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق يېزىش ۋاستىسى قۇمۇش قەلەم ئىدى. ئونچە ئەھەمىيەتلىك بولمىغان ۋەسقا ۋە خەتلەرخىتاي فىرچاسى بىلەن يېزىلاتتى. تارىختا بۇددىست مەتىنلىرىگە ئىھتىياج كۆپ بولغانلىقتىن بېسىپ چىقىرىش تېخنىكىسى ھەم قوللىنىلاتتى. ئۇيغۇر تۈركلىرى 9 - 10 - يۈز يىللاردا خىتايلارنىڭ بلوك باسما كۆپەيتمە تېخنىكىسىدىن پەرقلىق بولغان بىر باسما سەنئىتى يارىتقان بولۇپ، قاتتىق باغاچتىن ئايرىم - ئايرىم ھەرىكەتلىنىدىغان ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن كىتاپ بېسىشنى بىرىنجى بولۇپ ئەمىلەشتۈرگەن ئىدى. زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كەلگەن كىتاپ ۋە قەغەزگە يېزىلغان ئەڭ قەدىمقى ۋەسقىلار، بەلگىلەر ئۇيغۇر تۈركلىرىگە ئائىت ئەسەرلەردۇر.

باشلىرىدا شائىر مۇھەممەت غوجام قۇلى خىرقەتى (1634- 1724)، شائىر مۇھەممەت سىدىق زەلىلى (1682- 1743)، لىرىك شائىر نۇبەتى (1679- ؟) مولا ئەلەم شەخيارى (1700- ؟) قاتارلىق سۆز ئۇستىلىرى ۋە بۇيۇك شائىرلار يېتىشىپ چىققان.

18- يۈز يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يەنى 1759- يىلىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ مانجۇ ـ خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى، ئۇيغۇر تۈركىلىرىنىڭ ئاسارەت ئاستىدا ئېزىلىشى، مانجۇ ـ خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركىلىرىنى خۇراپات ۋە نادانلىق ئىچىدە قالدۇرۇش سىياسىتى، شۇنداقلا خوجا ئىشانلارنىڭ ئىچكى ماجىرالىرى نەتىجىسىدە جاھالەت دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيىتىدە بىر ئارقىغا چېكىنىش، تۇرغۇنلۇق مەيدانغا كەلدى. پەقەت تارىخى بىر كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر تۈركىلىرى مانجۇ ـ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئېغىر بېسىمىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىپ ئۇزلىرىنىڭ تىل ۋە كۆلتۈرلىرىنى مۇداپىئە قىلىشنى داۋام قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئاسسىملاتسىيە قىلىش پىلانلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ كەلدى.

18- يۈز يىلنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 19 ـ يۈز يىلدا ئۇيغۇر تۈرك ئەدەبىياتىدا بۇيۇك داستان شائىرى ئابدۇراھىم نىزارى (1770- 1848 □)، شائىر تۇردى نازىم غېرىبى (1802- 1862)، نەۋرۇز ئاخۇن زىيائى، مەشھۇر داستان شائىرى مولا شاكىر (1805- ؟) مەشھۇر تارىخچى ۋە شائىر مولا مۇسا بىننى مولا ئەيسا غوجا سايرامى (1836- 1917)، ئابدۇلقادىر ئابدۇلۋارىس ئەزىزى (1862- 1924)، قاتارلىق ئالىم ۋە شائىر يازغۇچىلار مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە مانجۇ ـ خىتاي ھۆكۈمرانلىرى گۇرۇھىنىڭ مۇستەملىكە سىياسىتىگە قارشى ئۇيغۇر تۈركىلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ھەققانى كۈرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ۋەتەننى ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىققا ئېرىشتۈرۈش، خەلقنى نادانلىق، جاھىللىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قەلەمدىن ئىبارەت كۈچلۈك ئۆتكۈر قوراللىرى بىلەن مۇجادىلە ئېلىپ بارغان ۋە ئۇيغۇر تۈرك كۆلتۈرىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوغدلش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش يولىدا ئەزىز جانلىرىنى فىدا قىلىشقان ئىدى.

شەرقى تۈركىستان خىتاي ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئاسارىتىگە ئۇچرىغان تارىختىن باشلاپ بۇگۈنگە قەدەر بولغان زامان ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تەرەققى قىلىشى

ئارىسىدا «تەرتىپلەمە، قېلىپلاشما، تەرەققىياتقا ئېرىشمە جەريانلىرىنى بېشىدىن كۆچۈرۈپ يېڭى بىر سەۋىيەگە ئېرىشكەن ئىدى.

ئۇيغۇر 12 موقامىنىڭ تەرەققىياتىدا شەرق بىلەن غەرپ مۇزىكىلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىگە سىڭدۈرۈشىنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى مۇھىم ئۇرۇن تۇتماقتا.

12 موقامىنىڭ تەرەققىياتقا ئېرىشىشىدە سەئىدىيە ئۇيغۇر تۈرك دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى ئابدۇل رەشىت خان بىلەن، شائىر مۇزىكاشۇناس قادىرخان يەركەندى ۋە شائىرە ئامانىنسا خانىملارنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە غەيرىتى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

12 موقام 36 قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ 71 ئاھاڭ، 240 ئاۋاز مېلودىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭ باشلىنىش ۋە تۈگەش ۋاقتى 24 سائەتتۇر. بىر موقامنىڭ بۇ قەدەر بۈيۈك ھەجىمدە بولۇشى مىللەتلەرنىڭ مۇزىكا تارىخىدا ،ئاز كۆرۈلگەن بىر مۇجىزىدۇر. ئۇيغۇر 12 موقامى ھەرخىل تۈرك قەۋملىرىنىڭ موقام ۋە مۇزىكىسىغا ئىجابى تەسىر كۆرسەتكەن بىر سەنئەت غەزىنىسىدۇر.

ئۇيغۇر تۈرك كۆلتۈرى ۋە مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، گۈزەل سەنئىتى، ئۇسۇل ۋە مۇزىكىلىرى بىلەن تارىختىن بېرى باشقا مىللەتلەرنىڭ تەرەققى قىلغان كۆلتۈرى بىلەن ئۆز قېرىنداش قەۋملىرىنىڭ كۆلتۈرلىرىدىن پائىدىلىق ئۇنسۇرلارنى قوبۇل قىلىپ، ۋە ئۆزىنىڭ كۆلتۈرلىرىدىن باشقىلارغا ھەم بىرمۇنچە پائىدىلىق ئۇنسۇرلارنى قوبۇل قىلىدۇرۇپ تارىخى تەرەققىياتىنى ئىزچىل داۋام قىلدۇرۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا «ئۇيغۇرلار تۈرك دۇنياسىنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۈكسۈلۈشىگە ئەڭ مۇھىم ھەسسە قوشقان خەلقلەردىن بىرىدۇر.»[59]

ئۇيغۇر تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىدا قاراخانىلىلار دەۋرىدىن كېيىن باشلانغان چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى دەۋرىسىدە 14- 15- يۈز يىللاردا شائىر سەككاكى، شائىر ئەبەيدۇللا لۇتفى، 16- يۈز يىلدا شائىر ئەلشىرناۋايى، قادىرخان يەركەندى (1560-1592)، شائىرە ئامانىنسا خانىم (3415-1567)، 17- يۈز يىلىنىڭ ئاخىرلىرى 18- يۈز يىلىنىڭ

---

59 پىروفىسور دوكتور فارۇق سومەر «قەدىمقى تۈرك ئەللىرى ئۇيغۇرلار» تۈرك دۇنياسى تارىخ ژورنلى 98- سان، 7- بەت، 1995 يىل ئىستانبۇل.

تۈركىستان تۈركلىرى ياشلىرىنىڭ ئالى مەكتەپلەردە ئوقۇپ يېتىلىشىنى چەكلىمەكتە. مۇئارىپ ساھاسىدا بارابەرسىزلىك، ھەقسىزلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. شەرقى تۈركىستاندا ئالى مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملارغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلاردىن يۈزدە 70 پىرسەنتىنى خىتاي ئوقۇغۇچىلار، يۈزدە 30 پىرسەنتىنى ئۇيغۇرلار، قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، تاتارلار، خىتاي مۇسۇلمانلىرى (تۇڭگانلار)، موڭغۇللار، شىبەرلەرگە ئوخشاش ئېتنىك گۇرۇپلار تەشكىل قىلماقتا.

شەرقى تۈركىستان نۈپۇسىنىڭ 35% نى خىتايلار، 65 % نى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ۋە باشقا ئاز سانلىق ئېتنىك گۇرۇپلار تەشكىل قىلماقتا.

1985- يىلدا خىتاي ئىدارىچىلىرى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ستاتىستىك سانلارغا ئاساسلانغاندا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە خىتايلاردىن ئالى مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر ھەر 10,000 كىشىگە 42 دىن كىشى توغرى كەلسە، ئۇيغۇر تۈركلىرىگە بولسا 10,000 كىشىگە 18 كىشى توغرى كەلمەكتە. بۇ رەقەملەرنىڭ بىراز ئاشۇرۇپ ئېتىلغانلىقى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەسدۇر. ئالى مەكتەپلەرگە ئىمتىھان بىرىپ ئۆتكەن شەرقى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشنىڭ پۈللۇق بولغانلىقىدىن ئىقتىسادى يېتىشمەي مەكتەپ سىرتىدا قالماقتا.

شەرقى تۈركىستاندا خىتايلارنىڭ باشلانغۇچ، تولۇقسىز، تولۇق ئورتا مەكتەپلىرىنىڭ سانى خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى نۈپۈس نىسبىتىگە نىسبەتەن ناھايىتى كۆپ بولۇپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ يەرلىك خەلقلىرىگە ئېچىلغان مەكتەپلەرنىڭ سانى ئازدۇر. ئىككىنچى بىر تەرەپتىن خىتاي مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇش بىنالىرى زامانىۋى تەجرىبەخانىلىرى مۇكەممەل بولۇپ، ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ مەكتەپلىرى بۇ جەھەتتە كۆپ ئارقىدا ۋە پەرىشان ھالەتتە قالماقتا.

ئۇنىۋېرسىتېتلەردە، ئورتا مەكتەپلەردە مىللى ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللى تارىخى ۋە كۈلتۇرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنىڭ ئوقۇلۇشى مەنئى قىلىنغان بولۇپ ئاساسەن خىتايلارنىڭ تارىخ ۋە كۈلتۇرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك دەرسلەر ئۆتۈلمەكتە. 90- يىللارنىڭ بېشىدىن ئېتىۋارەن ئۇنىۋېرسىتېتلەرگە ئوقۇغۇچىلارنى پۈللۇق قوبۇل قىلىش سىياسىتى ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغانلىقتىن ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتتۈرگەن مىللى ئوقۇغۇچىلارنىڭ 70 پىراتسېنتى ئالى

توسقۇنلۇقلارغا ئۇچراپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتى بۇيۇك ۋەيرانچىلىقلارغا دۇچار بولدى. بۇگۈن ئۇيغۇر تۇركلىرى مىللى كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتلىرىنى قوغداپ قالماق ئۈچۈن فىداكارلىق بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارماقتا.

شەرقى تۇركىستان مانجۇ ـ خىتاي ئىستىلاسىغا ئۇچرىغان تارىختىن بۇگۈنگە قەدەر كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن يۇكسىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئارقىغا چېكىندۇرۇلدى. ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ كۇلتۇرلىرى چوڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرۇتۇلدى. تۇرك تارىخىنىڭ مەدەنى تۇرك قەۋملىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈن كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت ساھاسىدا كۆپ ئارقىدا قالغانلىغى ھەممىگە مەلۇم بىر ھەقىقەتتۇر. بۇنىڭ بىردىن بىر سەۋەبى مانجۇ ـ خىتاي مۇستەملىكىچى ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئىختىسادى جەھەتتىن شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ يىلتكىنى سۇمۇرۇپ ناھايىتى نادان، كەمبىغەل بىر ھالەتتە قالدۇرۇشى ۋە شۇڭىنىڭ ئۈچۈن خىتاي كۇلتۇر ئېمپېرىيالىزمى سىياسىتىنى يۇرگۈزۈپ شەرقى تۇركىستان تۇركلىرىنى (ئۇيغۇر تۇركلىرىنى) مەجبۇرى كۇلتۇر ئاسىملاتسىيونىغا تابىئى تۇتۇپ ئۇلارنى خىتايلاشتۇرۇش ئۈچۈن جىددى ھەرىكەتلەردە بولغانلىغىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

بۇگۈن ئۇيغۇر تۇركلىرى ئېغىر سىياسى زۇلۇم ئىقتىسادى تالاڭ، نەتىجىسىدە كومبوغللىق، قاششاقلىق گىرداۋىغا ئىتتىرىلگەنلىكتىن ئۆز مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئىمكانلىرىدىن مەھرۇم ھالدا ياشماقتا.

بۇگۈن خىتاي كومۇنىست ھاكىمىيىتى شەرقى تۇركىستان ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ مىللى كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا، كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتتە يۇكسەك سەۋىيەگە ئۇلاشقان مىللەتلەرنىڭ سەۋىيەسىگە يېتىشىپ ئېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن ئۇلارنىڭ مىللى كۇلتۇرلىرىنى يوق قىلىپ، مەجبۇرى ئاسىملاتسىيون تەدبىرلىرى بىلەن خىتايلاشتۇرماق ئۈچۈن تۇرلۇك چارە ـ تەدبىرلەرنى ئىشقا سالماقتا.

كومۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۇركىستان تۇركلىرىگە نىسبەتەن ئىجرا قىلىۋاتقان كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت سىياسىتى ھەم بۇ جەھەتتىكى چارە ـ تەدبىرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1- خىتاي مىللەتچىلىگى ئاساسىدىكى شۇڭىنىزىملىق مۇئارىپ سىياسىتىنى يۇرگۈزۈش بىلەن ئۇيغۇر تۇركلىرى ۋە باشقا شەرقى

ئىنسان ھەقلىرى خىتاپنامىسىنىڭ 10- ماددىسىدە «ھەر بىر شەخسنىڭ ئىپادە ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىكەنلىگى قوبۇل قىلىنغان ئىدى. بۇگۈن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى بۇ خىل ھەق - ھوقۇقتىن مەھرۇم ياشىماقتا. ھەقىقى ئۇيغۇر تارىخىنى يازغان تۈرغۇن ئالماسقا ئوخشاش يازغۇچىلىرىمىز نەزارەت ئاستىدا تۇتۇلماقتا.

4- خىتاي كومۇنىست ھاكىمىيىتى، شەرقى تۈركىستانلىق ئىلىم ئەربابلىرى، شائىر ۋە يازغۇچىلارنىڭ باشقا مەملىكەتلەردە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقارا ئىلمىي كونگىرە، سىمپوزىيۇملارغا خەلقارا ئەدەبىيات قۇرۇلتايلىرىغا قاتنىشىشقا ۋە ئىلمى جەھەتتە پىكىر ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلماقتا.

5- تارىخى، مىللى كۇلتۇر مىراسلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان تارىخى، ئەدەبى، ئىلمى كىتاپلىرىمىزنىڭ توپلىنىشى، تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنىشى خىتاي ئىدارىچىلىرى تەرىپىدىن چەكلەنمەكتە. 1950 - يىلدىن بېرى شەرقى تۈركىستاندا يۈرگۈزۈلگەن سىياسى ھەرىكەتلەر، بولۇپمۇ مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى دەپ ئاتالغان مەدەنىيەتكە قارشى ھەرىكەتتە، پان تۈركىزىم، پان ئىسلامىزىم، فېۋدالىزىمنىڭ قارا مالىلىرى دەپ بەتنام چاپلىنىپ نۇرغۇنلىغان ئىسىل تارىخى، ئىلمى، ئەدەبى ئەسەرلىرىمىز خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. بۇنىڭ ئاساسى مەقسىدى ئۇيغۇر تۈركلىرىنى تارىخى كۇلتۇر مىراسلىرىدىن مەھرۇم قىلىپ، تارىخلىرىنى، كۇلتۇر مىراسلىرىنى، ئۆرف - ئادەتلىرىنى بىلمەيدىغان، خىتاي كۇلتۇرى ئىچىدە مىللى كىملىكلىرىنى ئۇقالمايدىغان مىللى ئېتىخارسىز ئىنسانلار قىلىپ يارىتىشتىن ئىبارەتتۇر.

6- خىتاي ئىدارىچىلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مىللى بايراملىرىنىڭ تەبرىكلىنىشى مەنئى قىلىنىپ، تارىخى، مىللى بايراملارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، خىتاي بايراملىرىنى يەرلەشتۈرمەك ئۈچۈن تەدبىرلەر ئېلىنماقتا. خىتايلارنىڭ «چاغان» دېگەن باھار بايرىمى خىتاي ۋە شەرقى تۈركىستاندا ھەپتىلەرچە تەتىل قويۇپ ببرىلىپ قوتلانماقتا. ئەمما ئۇيغۇرلار ۋە پۈتۈن تۈركلەرنىڭ ئورتاق تارىخى يېڭى يىل بايرامى ۋە ياكى باھار بايرىمى نەۋرۇز بايرىمى ئۈچۈن بىر كۈنلۈك تەتىلنى ھەم ئۇيغۇرلارغا ئارتۇق كۆرمەكتە ۋە كەڭ تەبرىك پائالىيىتىنى ئېلىپ ببرىشتىغا توسقۇنلۇق قىلماقتا.

مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالماقتا. بۈگۈن شەرقى تۈركىستاندا ئۇيغۇرلار ئىچىدە ساۋاتسىزلارنىڭ سانى 60 پىراتسېنت ئەتراپىدا بولۇپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگۈتۈش ئۈچۈن ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن ھېچ بىر چارە ــ تەدبىر كۆرۈلگىنى يوق. چۈنكى ساۋاتسىزلىق، جاھىللىق قاراتۈركلۈك خىتايلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەكتە.

2- شەرقى تۈركىستاندا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مىللى نەشرىيات ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلىمەكتە. بۈگۈن شەرقى تۈركىستاندىكى نەشرىياتنىڭ پەقەت 16 پىراتسېنتنى ئۇيغۇر تۈركچىسى تەشكىل قىلماقتا. 84 پىراتسېنتى خىتايچىدۇر. مىللى ئورتا ۋە تولۇق ئورتا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش كىتاپلىرى ناھايىتى يېتەرسىز بولۇپ بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بار بولغان مىللى نەشرىيات مۇئەسسەسلىرى ناھايىتى ئازلىغىدىن ئېھتىياجىنى قامداشقا چارىسىز قالماقتا. ئورتا مەكتەپ ۋە ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ دەرسلىك كىتاپلىرى ئاساسى جەھەتتىن خىتايچىدۇر ۋە ۋەيا بۇ دەرسلىكلەر تەرجىمىگە تايانماقتا.

3- خىتايلارنىڭ مىللى شوۋىنىزملىق سىياسىتى تۈپەيلى ئۇيغۇر تۈركچىسى شەرقى تۈركىستاندىكى بەزى ئۇنىۋېرسىتېتلەردە تەلىم ــ تەربىيە تىلى سۈپىتىدە قوللۇنۇلىشىدىن مەھرۇم قىلىنماقتا. بۇ ئۇنىۋېرسىتېتلەردە ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا خىتاي تىلى بىلەن دەرس ئۆتۈشكە مەجبۇرلانماقتا. نەتىجىدە ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ ئىلىم تىلى سۈپىتىدە تەرەققى قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلىنماقتا.

زىيالىلىرىمىز، يازغۇچىلىرىمىز، شائىرلىرىمىزنىڭ مىللى ۋە تارىخى تېمىلاردا ئەسەر يېزىشى چەكلەنمەكتە. بۇ تېمىلاردا ئەسەر يازغان ئىلىم ئادەملىرىمىز، يازغۇچىلىرىمىز، «مىللەتچىلىك ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلدى، خىتاينى پارچىلاشقا ئورۇندى» دېگەن باھانىلار بىلەن ئېغىر جازالارغا ئۇچرىماقتا، قامالماقتا ۋە ئۆلتۈرۈلمەكتە. 1950 ــ يىلدىن ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن نۇرغۇنلىغان ئالىم، يازغۇچى، شائىر «مىللى بۆلگۈنچى، پانتۈركىست، پان ئىسلامىست، ئىنقىلاپقا قارشى» دەپ ئېلان قىلىنىپ قامالدى، ئۆلتۈرۈلدى ۋە ھەرخىل جازالار بىلەن جازالاندۇرۇلدى، خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئىنسان ھەقلىرىگە قارشى بۇ سىياسەتنى داۋاملىق ئىجرا قىلماقتا.

شەرقى تۈركستاندا تۈرك كۆلتۈرىنىڭ ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ بۈيۈك ئابىدە ئەسەرلىرىنى يازغان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن يۈسۈف خاس ھاجىپلەرنىڭ بىرەر ھەيكىلى تىكلەنمىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە خىتاينىڭ قەدىمقى تارىخى ئەپسانىلىرىدىن «غەرپكە سايا‌ھەت» رومانىدا ئىسمى زىكىر ئېتىلگەن تاڭسىڭ، جۇباجى ۋە سۈڭۈكۈڭلارنىڭ ھەيكەللىرى تۈرپان مۇرتۈقتاكى بىزەكلىككە يېقىن بىر جايغا ھەيۋەتلىك قىلىپ ئورنۇتۇلدى.

8 ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى 1884دە شەرقى تۈركستانىنىڭ ئىسمىنى يېڭى چىگرا، يېڭى تۈپراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان شىنجاڭغا ئالماشتۇرغاندىن بىرى، شەرقى تۈركستانىنىڭ بىرمۇنچە شەھەرلىرى ۋە ناھىيلىرىنىڭ ئىسمى، تاغ ـ دەريالىرىنىڭ ئىسمىنى خىتايچە ئىسىملارغا ئالماشتۇرۇپ، بۇ زېمىننى بىر خىتاي زېمىنى قىلىپ كۆرسۈتۈشكە ئۇرۇنماقتا.

ياركەنت شەھىرىنىڭ ئىسمىنى ساچە، قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئىسمىنى يەچىڭ، توقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئىسمىنى شىنخوا، چۆچەك شەھىرىنىڭ ئىسمىنى تاجىڭغا ئوخشاش ئىسىملارغا ئالماشتۇردى.

10ـ خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى شەرقى تۈركستان تۈركلىرىنى ئاسىملاتسىئون ئارقىلىق ئىرىپ تۈگۈتۈشنى چاپسانلاشتۇرماق ئۈچۈن شەرقى تۈركستانغا شىددەتلىك ۋە سۈرئەتلىك بىر شەكىلدە خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى داۋام قىلدۇرماقتا. 1949ـ يىلىدا 250 مىڭ بولغان خىتاي نۈپۇسى بۈگۈن شەرقى تۈركستاندا 9 مىليونغا يېتىپ قالدى.

11ـ شەرقى تۈركستاندا ئاتالمىش، ئەجداتلىرىمىز تەرىپىدىن ياسالغان قىممەتلىك مەدەنى مىراسلىرىمىز، كۆلتۈر غەزىنىلىرىمىز بولغان كارۋان سارايلار، تەككەلەر، بۈلاقلار، مەسجىتلەر، خارابە ھالغا كەلگەن بولۇپ ئىزلىرى يوق بولۇپ كەتمەكتە. خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بۈلارنىڭ تەمىرى ئۈچۈن رۇخسەت بەرمەيلا قالماستىن ئۈلارنى يوق قىلىپ تاشلىماقتا.

قىسقىسى بۈگۈن شەرقى تۈركستان تۈركلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ۋەزىيىتى پەرىشاندۇر. كوممۇنىست خىتاي شوۋىنىزمىلىق سىياسىتىنىڭ نەتىجىسىدە شەرقى تۈركستانلىقلارنىڭ مىللىٔ كۆلتۈرى ۋەيران بولماقتا.

7- خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ دىنىگە ئىشىنىش ئەركىنلىگىنى چەكلىمەكتە، دىنسىزلىق تەشۋىقاتىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن يۈگۈزمەكتە. خىتاي كومۇنىست ئىدارىچىلىرى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ چۈشەنچىلىرىگە، ۋىجدانلىرىغا ھۆكۈم قىلىش ئۇچۇن ۋە مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ ئەسرلەردىن بىرى يىلتىز تارتىپ كۆكلەشكەن مىللى ۋە دىنى ئىتىقاتلىرىنى سۆكۈپ ئاتماق، مىللى ئۆرف ـ ئادەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرماق ئۇچۇن قولىدىن كەلگەن پۈتۈن زوراۋانلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سالماقتا. ئىنسان ھەقلىرى خىتاپنامىسىنىڭ 9- ماددىسىدا «ھەر بىر شەخس ئىتىقات، ۋىجدان ۋە دىن ھۆرىيىتىگە ئىگە» دەپ كۆرسىتىلگەن.

خىتاي كومۇنىست ھاكىمىيىتى مۇسۇلمان «ئوقۇتقۇچىلارنىڭ، مەمۇرلارنىڭ مەسجىتكە كىرىپ ناماز ئوقۇشىنى چەكلىمەكتە. ھەج قىلىشنى چەكلىمەكتە. بۇ دىنى ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەنلەرنى خىزمەتتىن بوشاتماقتا. ھەتتا مەسجىت تاملىرىغا «18 ياشتىن كىچىكلەرنىڭ مەسجىتلەرگە كىرىپ نامماز ئوقۇشىغا يول قۇيۇلمايدۇ» شۇئارلىرىنى چاپلاپ قويۇشنى كېچەيتمەكتە.

8- خىتاي كومۇنىست ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركىستاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي ۋە بىناكارلىق قۇرۇلىشىدا تاريختىن بىرى قوللۇنۇپ كەلگەن تارىخى، مىللى، مىمارى شەكىل ۋە ئىسلۇپلىرىنى يوق قىلىپ، شەرقى تۈركىستان شەھەرلىرىگە سىلىنۋاتقان بىنالارغا خىتاي مىماريسىنىڭ كىلاسسىك ئۇسۇل ۋە شەكلىنى ئۇمۇملاشتۇرماقتا. خىتاي بىناكارلىق ئۇسۇلىنى ئاساس قىلغان راۋاقلىق بىنا، ئۆيلەر سىلىنماقتا. بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئەسلى مىللى كۆرۈنۈشى يوق قىلىنىپ خىتاي شەھەرلىرى قىياپىتىگە كىرگۈزۈلمەكتە.

خىتاي كومۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئاز ساندىكى ئۇيغۇر قورچاق ئەمەلدارلىرىغا بۇيرۇق بېرىپ ياساتقان «راۋاقلىق بىنا» لارغا قارشى ئۇيغۇر خەلقى ئۆز نارازىلىغىنى شىئېر قۇشاقلار بىلەن ئىپادىلىمەكتە.

ئىسمائىل بىر تاۋاقتۇر،
تۇمۇر داۋامەت يالاقتۇر،
يۇسۇف ئەيسا راۋاقتۇر،
قانداق قىلىمىز خالايىق؟
ئابدۇلئەھەت ئۇماقتۇر.

ئىنسانلىق ئالىمى، تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسىغا مۇراجىئەتنامىز

(1998- يىلى 20 مارتتا تۈركىيەنىڭ بۇرسا شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 6- نۆۋەتلىك تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ دوستلۇق ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىق قۇرۇلتىيىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

شەرقى تۈركىستان ئاسىيانىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپسىياسى ۋە ئىستراتىگىيەلىك ئورنى، فىزىكى جوغراپىيەسى، تارىخى ئۆتمۈشى، مىللى تۈزۈلۈشى، كۆلتۈر ۋە مەدەنىيىتى، يەرئاستى ـ يەر ئاستى بايلىقلىرى بىلەن دۇنيادا ۋە تۈرك دۇنياسى ئىچىدە ناھايىتى مۇھىم بىر مەملىكەتتۇر.

تەخرى، ئالتاي، قاراقۇرۇم، كۇئىنلۇن ۋە پامىر تاغلىرى ئارىسىدىكى جۇڭغارىيە ۋادىسى، تارىم ۋە تۈرپان ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرقى تۈركىستان 1,828,418 كۇۋادىرات كىلومېتىرلىك كەڭ توپراققا ئىگە.

شەرقى تۈركىستان شىمالدا رۇسىيە فىدىراتسىئونى، موڭغۇلىستان جۇمھۇرىيىتى، شەرقتە خىتاي جۇمھۇرىيىتى، غەربتە قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستان جۇمھۇرىيەتلىرى، شەرقى جەنۇبتا تىبەت، ھىندىستان غەربى جەنۇبتا ئافغانىستان پاكىستان، بىلەن چىگرالاشتۇر.

كۆپچۈلۈك نۇپۇسنى ئۇيغۇر تۈركلىرى تەشكىل قىلىش بىلەن بىللە قازاق تۈركلىرى، قىرغىز تۈركلىرى، ئۆزبەك تۈركلىرى، تاتار تۈركلىرى مەۋجۇت بولغان شەرقى تۈركىستاننىڭ مۇسۇلمان تۈرك نۇپۇسى 30 مىليوندىن ئارتۇق سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

150 مىڭ كۇۋادىراتنى كىلومېتىرلىك بىر تارىم ـ دىھقانچىلىق مەيدانىغا ئىگە بولغان بۇ مەملەكەتتە 12 مىڭ كۇۋادىراتنى كىلومېتىرلىك ئورمان مەيدانى مەۋجۇتتۇر.

شەرقى تۈركىستان يەر ئاستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان بىر مەملىكەتتۇر 1990 ـ يىلىدا ئۇرۇمچىدە نەشر قىلىنغان «يۇكسەلگەن 40 يىل» ناملىق كىتابتا كۆرسۈتىلىشچە؛ خىتاي دۆلىتىدە مەۋجۇت بولغان 151 مەدەن تۈرلىرىدىن 118 تۈرى شەرقى تۈركىستاندىن چىقماقتا. بۇ مەدەنلەر ئىچىدە ئالتۇن، ئۇرانىيۇم مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. شەرقى تۈركىستاندا كۆمۈر زاپىسى 21 مىليار 250 مىليون

خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللى كۆلتۇر ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلماقتا.

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى خۇسۇسەن قەھرىمان ئۇيغۇر خەلقى ھۆرلۈك ۋە مۇستەقىللىقىغا ئېرىشمەستىن تۇرۇپ، كۆلتۇر ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تارىختىكى شانلىق يېرىنى ئېلىشى كۆلتۇر ۋە مەدەنىيەتتە ئىلگىرىلىشى مۇمكىن ئەمەس. مۇنداق بىر ھۆرلۈك، مۇستەقىللىققا ئىنتىلىش ئۇيغۇر خەلقى مۇتلەق ئېرىشىدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنچىمىز كامىلدۇر.

ھۆرلۈك ۋە مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزدە جىنابى الله يارىدەمچىمىز بولسۇن!

(بۇ دوكلات ئەنقەرەدە چىقىدىغان «تۈرك كۆلتۈرى» ژورنىلىنىڭ 1996- يىلى دېكابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

قەشقەردە مۇستەقىل شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى غەربىي تۈركىستاننى ئاسارىتى ئاستىدا تۇتۇۋاتقان سوۋېت رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنى قاتتىق چۆچۈتتى، رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ خىتاي مىللىتارىست شۇنشىسىمۇ گۈرۇھى بىلەن مەخپى كېلىشىمى ۋە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي مۇداخىلىسى نەتىجىسىدە بۇ دۆلەت 1934- يىلىدا ئاغدۇرۇلدى.

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئېغىر زۇلمى ۋە ئاسارىتىگە قارشى زور قوراللىق كۆرەشلەر بىلەن 1944- يىلى 12- نويابىردا غۇلجىدا قۇرۇلغان ۋە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىمۇ خىتاي ۋە رۇس كوممۇنىست ھاكىمىيەتلىرىنىڭ مەخپى تىل بىرىكتۈرۈشى ۋە ھەمكارلىغى نەتىجىسىدە 1949- يىلىنىڭ ئاخىرى 1950- يىلىنىڭ بېشىدا قىزىل خىتاي ئارمىيىسىنىڭ شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشى بىلەن يوقۇتۇپ تاشلاندى. بۇ تارىختىن ئىتىۋارەن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىگە تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىرقى قىرغىنچىلىق، بېسىم ۋە ئاسسىملاتسىيە سىياسىتى يۈرگۈزۈلۈپ، بۇ مەملىكەت ئىنسانلىرىنى يوق قىلىش، بۇ تۈرك توپرىغىنى خىتايلاشتۇرۇشقا قارىتىلغان ھىلە مىكىرلىك تەدبىرلەر جىددى شەكىلدە يولغا قويۇلدى. شەرقى تۈركىستانىڭ لوپنۇر رايونىدا 1964- يىلىدا قۇرۇلغان ئاتوم ـ يادرو بومبىلىرىنى سىناق قىلىش مەيدانىدا كېيىنكى يىللاردا خىتاي ھاكىمىيىتى 27 قېتىم يەر ئاستى 16 قېتىم يەر ئۈستى ئاتوم بومبىسى سىنىغى ئۆتكۈزۈپ يەر، ھاۋا، سۇنىڭ رادىئاكتىپ چاڭلىرى بىلەن بۇلغۇنۇشقا يول ئېچىپ 300 مىڭدىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستانلىقنىڭ ھەر خىل كېسەللەرگە، بولۇپمۇ راك كېسەللىگىگە مۇپتىلا بولۇپ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەپ بولدى. شەرقى تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئاتوم سىناقلىرى بۇ رايوندا بالىلارنىڭ ئەيىپ ھالدا تۇغۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

شەرقى تۈركىستاننى توپراق، مۇھىت جەھەتتىن چوڭ بۇزغۇنچىلىقلارغا ئۇچىراتتى. ئاسىيانىڭ نېفت، ئۇرانىيۇم، تەبىئى گاز، ئالتۇن، تۇمۇر ۋە كۆمۇر جەھەتتىن ئەڭ باي مەملىكەتى بولغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇنبەت توپراقلىرى ئۈستىدە موگۇ كبى خىتاي شەھەرلىرى قۇرۇلۇپ، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى كەمبەغەل، يەرلىرى مۇنبەتسىز بولغان رايونلارغا سۈرۈلمەكتە، شەرقى تۈركىستانىڭ مول تەبىئى

تونىا بولۇپ يۇزده 89% جۇڭغاريه ۋادىسىغا جايلاشقان. 1989- يىلىغا قەدەر ئىنىقلانغان نىفت زاپىسى 20 مىليار تون، تەبىئى گاز زاپىسى 180 مىليار كۇپ مېتىردىن كۆپرەكتۇر.

شەرقى تۇركىستاننىڭ توپرىغى خىتاي خەلق جۇمھۇريىتى توپرىغىنىڭ بەشتە بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. شەرقى تۇركىستاننىڭ توپرىغى ياۋروپانىڭ چوڭ دۆلەتلىرىنىڭ بىرى ھىسابلانغان فرانسىيەدىن ئۈچ ھەسسە، ۋىنگىرىيەدىن 17 ھەسسە چوڭدۇر. شەرقى تۇركىستان زېمىنىنىڭ چوڭلىغى جەھەتتە دۇنيادىكى دۆلەتلەر ئارىسىدا 19- ئۇرۇندا تۇرىدۇ.

دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «ئالتۇن بۇشىگى» دەپ ئاتالغان تەكلىماكان چۆلى، تەبىئەتنىڭ جەننىتى دەپ ئاتالغان ئالتۇن تاغ تەبىئى پاركى ، ئاۋراتسىيە (ياۋروپ ۋە ئاسىيا) كۆپرۈگى دەپ ئاتالغان يىپەك يولى، دۇنيانىڭ ئەڭ ئىگىزلىكتىكى كۆللىرىدىن تەڭرى كۆلى شەرقى تۇركىستاننىڭ توپراقلىرى ئىچىدە يەر ئالماقتا.

ئۇستىدە ھۇن، كۆكتۇرك، ئۇيغۇر ۋە قارا خانىلار دۆلەتلىرى بىلەن سەئىدىيە خانلىغىغا ئوخشاش بىرمۇنچە خانلىقلار قۇرۇلغان، تۇرك - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بۇيۇك نامايەندىلىرى ماخمۇت قەشقەرى، يۈسۈق خاس ھاجىپ، ئابدۇراھىم نىزارىغا ئوخشاش مەشھۇر شەخسلەرنى يېتىشتۈرگەن بۇ مەملەكەتنىڭ بەختسىزلىك تارىخى 1759 – يىللىدا مەيدانغا كەلگەن مانجۇ – خىتاي ئىشغالىيىتى بىلەن باشلانغان ئىدى. 1759- يىللىدىن بىرى مانجۇ – خىتاي ئىستىلاسىغا قارشى 400 قېتىمدى ئارتۇق قۇراللىق ئىنقىلاپ يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇلاردىن تۇرتىدە شەرقى تۇركىستان تۇركىلىرى مۇستەقىللىغىنى قازانغان ئىدى. 1863 تە ياقۇپخان بەدۆلەتنىڭ قەشقەردە قۇرغان شەرقى تۇركىستان (يەتتە شەھەر) دۆلىتى 1877- يىلىغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن. شەرقى تۇركىستاننى تەكرار ئىشغال قىلغان مانجۇ – خىتاي ئىمپېرىيىسى بۇ مەملىكەتنى خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتىنى تىزلاشتۇرۇپ بۇ مەملىكەتنىڭ تارىخى ، مىللى ۋە جۇغراپىيەۋى ئىسمىنى 1884- يىلىدا «يېڭى زېمىن، يېڭى چىگرا» مەنىسىنى ئىپادىلىگەن «شىنجاڭ» دېگەن ئىسىمغا ئالماشتۇردى.

شەرقى تۇركىستان تۇركىلىرى ھېچ بىر زامان خىتاي ھاكىمىيىتى ئاسارتىنى قوبۇل قىلمىدى. 1932- يىلى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە ئاسارىتىگە قارشى قۇمۇلدىن باشلانغان شەرقى تۇركىستان تۇركىلىرىنىڭ قۇراللىق كۆرىشى نەتىجىسىدە 1933- يىلى 12 – نايابىردا

بارغان نەسلى ـ ۋەسلىنى يوقۇتۇش سۇئىقەستىگە يول قويماسلىقتىن ئىبارەت ھەققانى خەلقارا ھەرىكەتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەرىكەت ئىنسان ھەق ـ قۇقۇقلىرىنى ئاياق ـ ئاستى قىلىۋاتقان كوممۇنىست خىتاي دۆلىتى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قارشى تۇرىشىغا ئۈچىرىغان بولسىمۇ پۈتۈن دۇنيادىكى ھەققانىيەتنى قوللىغۇچى دېموكراتىك ھۆر دۇنيانىڭ تەغدىرى ۋە ئالقىشىغا ئېرىشتى.

بۇگۈن خىتاي كوممۇنىست دېكتاتورلىرى خىتايدا بولۇپمۇ مۇستەملىكىلىرى بولغان شەرقى تۈركىستان ، تىبەت، ئىچكى موڭغۇلىستان قاتارلىق رايونلاردا ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرىنى دەپسەندە قىلىپ زۇلۇم ۋە زوراۋانلىق سىياسىتىنى رەھىمسىزلەرچە يۈرگۈزمەكتە.

شۇڭىنىست كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيتى بۇگۈن شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىنى تۈپ يەكۈن يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن ۋە شەرقى تۈركىستانىنى ئەبەدى مۇستەملىكە قىلىپ تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن چېكىدىن ئاشقان بىر ئاسىملاتسىيە سىياسىتى يۈرگۈزمەكتە، خىتاي ھاكىمىيتى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان زۇلۇمغا، ئادالەتسىزلىككە، ئىرقى كومىستىشكە قارشى ئىنسانى ھەق- ھۇقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن پۈتۈن شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئەڭ تەھلىكىلىك دۈشمەن، مىللى بۆلگۈنچى ھىساپلاپ ئۇلارنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقۇتۇش ئۈچۈن ئېلان قىلىنمىغان يۇشۇرۇن بىر ئۇرۇش، يۇشۇرۇن بىر قۇرۇتما ھەرىكىتى قانات يايدۇرماقتا.

بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ئىنسان ھەقلىرى بايانناممىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر ماددىسى؛ « قايسى مىللەت ۋە ئىرقا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئى نەزەر ئىنسانلار خاتىرجەم ياشاشتىن ئىبارەت ھەق ـ ھۇقۇققا ئىگە» ئىكەنلىگىدۇر. بۇ ھەق ـ ھۇقۇق ئىنسان ھەقلىرى بايانناممىسىنىڭ 5- ماددىسىدا قەيت قىلىنغان.

شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى بۇگۈن خاتىرجەم، ئەندىشەسىز ياشاش ھۇقۇقىغا ئىگە ئەمەس. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيتى قانات يايدۇرىۋاتقان دۆلەت تېرۇرى سەۋەبىدىن خەلقىمىز ئەندىشە ۋە خاتىرجەمسىزلىك ئىچىدە دەككە ـ دۈككىدە كۈن ئۆتكۈزمەكتە.

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى شەرقى تۈركىستانىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى، ئىجتىمائى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھۇقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، شەرقى تۈركىستانىنىڭ يەر ئاستى ـ يەر ئۈستى بايلىقلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، ئۇنى خىتاينىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئېلىپ

بايلىقلىرى خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى تەرىپىدىن تالان- تاراج قىلىنىپ سۇمۇرۇلمەكتە.

كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى شەرقى تۈركىستاندا تۈرك نۇپۇسىنىڭ كۆپۈيىشىگە توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن پىلانلىق تۇغۇت، تۇغۇتنى كونترول قىلىش سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ شەھەر يېزىلاردا ئىككى پەرزەنتتىن ئارتۇق پەرزەنت كۆرۈشنى تۈرلۈك ۋاستىلار بىلەن چەكلىمەكتە. پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىگە ئىتائەت بەرمەستىن ھامىلە بولۇپ قالغان شەرقى تۈركىستانلىق خانىملار ساغلىقسىز شەرتلەر ئاستىدا مەجبۇرى ھالدا كۆرتاچقا (ئاياللارنىڭ قارنىنى يېرىپ باللىرىنى ئېلىۋېتىش ئاپپراتسىيەسى) داخىل قىلماقتا. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان ئاياللار ئۆلۈپ كەتمەكتە. شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمان تۈركلىرى 1949- يىلىدا نۇپۇسنىڭ يۈزدە 94% نى تەشكىل قىلغان بولسا، خىتاي كۇمۇنىست ھاكىمىتىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا خىتاي ئاققۇنلىرىنى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ھەرىكىتى ۋە ئاسىملاتسىيون سىياسىتى نەتىجىسىدە بۈگۈن شەرقى تۈركىستانلىق مۇسۇلمان نۇپۇسى يۈزدە 70 گە چۈشۈپ قالدى. خىتاي نۇپۇس كۇنسىرى كۆپەيمەكتە.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى، شەرقى تۈركىستانغا 100 مىليون بىلەن 150 مىليون ئەتراپىدا خىتاي كۆچمەنلىرىنى يەرلەشتۈرۈشنى نىشانلاپ ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا. بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارقىلىق شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھەقىقى ئىگىلىرى ئازسانلىقلارغا ئايلاندۇرۇلۇپ، خىتايلارنىڭ نۇپۇسنى ئۇلاردىن بىر قانچە ھەسسە كۆپەيتىپ، بۇ گۈزەل مەملىكەتنى خىتاي تېرتورىيەسىگە ئوخشاش قىلىۋېتىش ئۈچۈن ئەسەبىلەرچە ھەرىكەت قىلماقتا.

دۇنيا 20- يۈز يىلىدىن 21- يۈز يىلغا ئۆتۈش ئالدىدا تۇرماقتا. بۈگۈنكى بۇ دەۋىر ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرى ئالاھىدە ئېتىۋار قازىنىۋاتقان، ئىنسانىنىڭ ئىنسانىنى خورلىشى، مىللەتنىڭ مىللەتنى ئىزىپ ئايىق ـ ئاستى قىلىشى لەنەتلىنىپ، جازالاندۇرىلىۋاتقان بىر دەۋىردۇر. ئىنسان ھەق- ھوقۇقلىرىغا پۈتۈن دۇنيادىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ قەتئى ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىۋاتقان بىر دەۋىردۇر. يوگوسلاۋىيەنىڭ كوسوۋا خەلقىگە سالغان زۇلۇم ۋە قىرغىنچىلىغىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان بومبارداىمان ھەرىكىتى ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى قوغداش، بىر مىللەتنىڭ چوڭ مىللەت شوۋىنىزمى مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق ئىدارىسىدىكى ئىككىنجى بىر مىللەتكە قارشى ئېلىپ

رەھبرىمىز مەھەممەت ئىمىن بۇغرا قەلبىمىزدە ئەبەدى ياشايدۇ.

(1998- يىلى 12- 14- دېكابىر كۇنلىرى تۇركىيەنىڭ پايتەختى ئەنقەرەدە ئۇتكۇزۇلدىغان 2- دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ جەبەجى مازارلىغدىكى قەبرىنى زىيارەت قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

1998- يىلى 12- 14- دېكابىر كۇنلىرى ئاڧرىسىدا تۇركىيەنىڭ پايتەختى ئەنقەرەدە ئۇتكۇزۇلىدىغان 2- دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىش ئۈچۈن قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى، گېرمانىيە، تۇركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئاۋسترالىيە ۋە شۋېتسارىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردىن كەلگەن ۋەكىللەر 11- نويابىر كۇنى چۈشتىن كېيىن مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ ئەنقەرە جەبەجى مازارلىغدىكى قەبرىنى زىيارەت قىلىپ دۇئا قىلدى. زىيارەتتە پېروفېسسور. دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى قىسقا بىر نۇتۇق سۆزلىدى... نۇتۇقنىڭ تېكىستى تۇۋەندىكىچە:

دۇنيانىڭ ھەرقايسى مەملىكەتلىرىدىن 2- نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئەنقەرەگە كەلگەن مۇھتەرەم ۋەكىللەر بۈگۈن بىز 20- يۇز يىلدا شەرقى تۇركىستان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتى يېتىشتۇرگەن مۇنەۋۋەر رەھبەرلىرىمىزدىن بىرى بولغان مەشھۇر ئىنقىلاپچى سىياسىئۇن، ئاتاغلىق يازغۇچى؛ شائىر مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىپ ئۇنىڭ رۇھىغا پاتىھە ئۇقۇماق ئۈچۈن بىر يەرگە توپلاندۇق.

مەرھۇم مەھەممەت ئىمىن بۇغرا 20- ئەسىردە شەرقى تۇركىستاندا ئېلىپ بېرىلغان مىللى ئازاتلىق ۋە مۇستەقىللىق كۇرىشىنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك رەھبەرلىرىدىن بىرى.

كەتمەكتە. خەلقىمىزگە بۇنىڭدىن قىلچىلىك بىر نەرسىۋە بېرىشتىن باش تارتماقتا.

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى شەرقى تۈركىستاندا كۆلتۇر ۋە مەدەنىيەت ئىمپېرىيالىزمى سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت ۋە كۆلتۇرلىرىنى يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن بارلىق ھىلە مىكىرلىرىنى ئىشقا سالماقتا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مىمارلىقتا، تىلدا، ئەخلاق ـ پەزىلەتتە، ئۆرپ ـ ئادەتتە مەجبۇرى ئاسسىملاتسىيە سىياسىتىنى يۈر گۈزۈپ خەلقىمىزنى، خۇسۇسەن يېڭى نەسىللەرنى خىتايلاشتۇرۇش ئۈچۈن جىددى چارە ـ تەدبىرلەر كۆرمەكتە.

دېموكراتىيە، ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىغا ھۆرمەت كۆرسىتىۋاتقان ئىنسانلىق ئالىمى، تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ كومۇنىست خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىق ھەرىكىتىگە، يىراقتىن كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە قالماستىن ئۇنىڭغا «توختا» دەيدىغان زامانى كەلدى.

بىز شەرقى تۈركىستان خەلقى ئىنسانلىق ئالىمىدىن، تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسىدىن ئۈيغۇرلار ۋە باشقا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تارىختىن سىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كومۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارىتا كۆچلۈك سادا بىلەن « بۇ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىڭنى توختات» دېگەن چاقىرىغىنى چىقىرىشىنى، بۇ ھەقتە چارە ـ تەدبىرلەر كۆرۈشىنى جىددى شەكىلدە مۇراجىئەت قىلىمىز.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا باشچىلىغىدا مەيدانغا كەلگەن خوتەن ئىنقىلابى 1933- يىلى 12- نويابىردا قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى.

ماخوسەن باشچىلىغىدىكى تۇنگان مىللىتارىستلىرى بىلەن سوۋېت روسىيەسىنىڭ قول چوڭقۇر شىكەشسەينىڭ ھۆجۇملىرىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان مەھەممەت ئىمىن بۇغرا ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى 1934- يىلى ھىندىستانغا ھىجرەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئىنگلىزلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان مەھەممەت ئىمىن بۇغرا بىر مۇددەتتىن كېيىن ئافغانىستانغا سىغىنماق مەجبۇرىيىتىدە قالدى. ئافغانىستاندا تۇرت يىللىق بىر مۇشكۇل ئىلمى تەدقىقات نەتىجىسىدە ھازىرلانغان «شەرقى تۈركىستان تارىخى»نى يېزىپ چىقىپ شەرقى تۈركىستان خەلقىگە تەقدىم قىلدى. بۇ ئەسەر شەرقى تۈركىستاننىڭ ھەقىقى تارىخىنى يۈرۈتۈپ بەرگەن نادىر ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز كىملىگىنى بىلىش ۋە تارىخى تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئېلىشتا مۇھىم رول ئويناپ كەلدى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ۋە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 1942- يىلىدا ھىندىستانغا كەلدى.

بۇ قېتىم خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندىكى ئەلچىسى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ ھىندىستاندا قېلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمىگەنلىگىنى بىلدۈرۈپ خىتايغا قايتىپ كېتىشى ھەققىدە بايانات بەرگەن ئىدى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا خىتايغا قايتىپ كېتىشنى رەت قىلىپ پىشاۋەرگە قايتىپ كەتكەن، پىشاۋەرگە قايتىپ كىلەر كەلمەس قولغا ئېلىنغان ۋە خىتايغا قايتىپ كەتمەك شەرتى بىلەن 1943- يىلى 8- يانۋار كۈنى تۈرمىدىن بوشىتىلغان.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا مەسئۇت ئەپەندى، ئەيسا ئەپەندىلەر بىلەن بىرلىكتە 1945- يىلغا قەدەر خىتاينىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدىكى مەركىزى بولغان چاڭچۇندە ياشىغان. بۇ مەزگىلدە سىياسى ۋە ئىجتىمائى تەشكىلاتلاردا شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى ئاڭلاتتى ۋە مۇھىم پائالىيەتلەردە بولۇندى.

مەرھۇم مەھەممەت ئىمىن بۇغرا 1901- يىلىدا شەرقى تۈركىستانلىك خوتەن شەھرىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بىر مۇدەررىس ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى.

22 يېشىدا قاراقاش ناھىيەسىدىكى ئۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر مۇدەررىسلىرىدە ئالى دىن تەھسىلىنى ئەرەپچە ۋە فارسى تىللىرىدا تاماملىدى.

1922- 1930- يىللىرى ئارىسىدا خوتەن قاراقاش ناھىلىرىدە تەفسىر ۋە ھەدىس دىن دەرس بېرىپ مۇدەررىسلىك قىلدى.

يۇكسەك ئىلمى ۋە خىتابەت قابىلىيىتى بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شۆھرەت قازاندى. ۋە شەرقى تۈركىستاندا، مۆھتەرەم ۋە نۇپۇزلۇق دىن ئادەملىرىگە بىرىلىدىغان "ھەزرىتىم" ئۇنۋانىنى ئېلىشقا سازاۋەر بولدى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا ياش مۇدەررىس ۋە ئۇقۇغۇچىلارنى تەشكىلاتلاندۇرۇپ ۋەتەنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى خىتاي ھاكىنىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە ئىستىلاسىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن چارە تەدبىر ئىزدەشكە باشلىدى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا 1930- يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا "مىللى ئىنقىلاپ تەشكىلاتى" نى قۇردى. 1931- يىلىنىڭ بىرىنجى ئېيىدا ھىندىستان ۋە تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى زىيارىتىدىن مۇھىم مەلۇمات ۋە تەجرىبىلەر قازىنىپ ۋەتەنگە قايتقان سابىت دامۇللام، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ تەشكىلاتقا قۇشۇلدى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا يېتەكچىلىگىدىكى مۇجاھىتلەر 1932- يىلى 20- فېۋرالدا قاراقاش ناھىيىسىدە "ۋاقىتلىق خوتەن ھۆكۈمىتى" نىڭ تەشكىلى ئاپاراتىنى قارارلاشتۇردى. ھەربىرى رەئىسلىگىگە قاراقاش قازىسى مەھەممەت ئەلەم، باش مىنىستىرلىققا سابىت دامۇللام، باش قۇماندانلىققا مەھەممەت ئىمىن بۇغرا تەيىنلەندى. قۇراللىق قوزغىلاڭنىڭ بەلگۈلەنگەن تارىخى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن سىزىلىپ قالغانلىغى ئۈچۈن، قوزغىلاڭ ئەسلى بەلگۈلەنگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن 1933- يىلى 22 فېۋرال كۈنى 60 نەپەر ئىنقىلاپچىنىڭ ئىشتىراكى بىلەن قاراقاش ناھىيىسىدە باشلىتىلدى. شۇ كۈننىڭ ئۆزىدىلا قاراقاش ناھىيىسى ئازات قىلىندى. قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە مەھەممەت ئىمىن بۇغرا يېتەكچىلىگىدىكى مۇجاھىتلەر غەرپتە قەشقەرنىڭ يېڭى سار ناھىيىسىگىچە، شەرقتە دۇڭخۇاڭنىڭ چىگىرىسىگىچە بولغان رايونىنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىگىدىن قۇتقۇزۇپ ھۆرىيىتىگە ئېرىشتۈردى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا تۈركىيە يەرلەشكەن غەربىي تۈركىستانلىق، كافكاسيالىق، ئىدىل ـ ئۇرال ۋە ئەزەر بايجانلىق لىدەرلەر بىلەن ئورتاق نىشان ئاستىدا بىرلىكتە مۇجادىلە ئېلىپ باردى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا ئەيسا ئالپتېكىن بىلەن بىرلىكتە ئاسيا ۋە ئافرىكادا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقارالىق كونفىرانسلارغا ئىشتىراك قىلىپ، شەرقى تۈركىستان دۆلىتىنى دۇنياغا ئاڭلاتتى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا يازغۇچى ۋە شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ نۇرغۇنلىغان شېئىرلىرى ۋە 1947- يىلىدا ئۇرۇمچىدە سەھنىلىشتۈرۈلگەن «قۇتلۇق تەركان» ئوپېراسى مەۋجۇتتۇر.

بۇيۇك مۇجاھىت مەھەممەت ئىمىن بۇغرا گۈزەل كىشىلىگى ۋە قابىلىيىتى بىلەن تۈرك دۇنياسى يېتىشتۈرگەن نادىر ئىنسانلارنىڭ بىرىدۇر. مەھەممەت ئىمىن بۇغرا 1965- يىلى 14- ئىيۇن كۈنى يۈرەك كىسىلى بىلەن پانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا يۈرۈش قىلدى.

بۇيۇك رەھبەر.. نۇر ئىچىدە ياتسۇن ...

ئۇ قەلبىمىزدە ئەبەدى ياشايدۇ!

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا 1945- يىلى مەسئۇت ئەپەندى، ئەيسا ئالپتېكىنلەر بىلەن بىرلىكتە شەرقى تۈركىستانغا قايتىپ كەلدى. «ئالتاي» ژورنىلىدا ۋە «ئەرك» گېزىتىدە ماقالىلار يېزىپ خەلقە ۋە بولۇپمۇ ياشلارغا مىللى ھىس ـ تۇيغۇ قازاندۇرۇش ۋە مىللى كىملىكنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. شەرقى تۈركىستاندا 1944- يىلى قوزغالغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالىنىپ، بېتىمگە ئاساسەن قۇرۇلغان شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىدە مەھەممەت ئىمىن بۇغرا «قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى» ۋەزىپىسىگە بەلگۈلەندى. ئەينى زامانىدا ئۇرۇمچى ئۇنىۋېرسىتېتىدە فەخرى دوكتۇر ۋە پىروفىسورلۇق ئۇنۋانى بىلەن دەرس بەردى. 11 بېتىم گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىغى بىلەن بۇزۇلغاندىن كېيىن 19- دېكابىر 1948- يىلى يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان مەسئۇت بايقوزى باشچىلىغىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىگىگە تەيىنلەندى.

13- ئوكتەبىر 1949- يىلىدا شەرقى تۈركىستان خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىش ئالدىدا ئەيسا ئالپتېكىن بىلەن بىرلىكتە ئائىلىسىنىڭ بەزى ئەزالىرى ۋە بىر قىسىم مۇجادىلە سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىكىنجى قېتىم ھىندىستانغا ھىجرەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

1951- يىلىدا تۈركىيەگە كەلدى. تۈركىيەگە كەلگەندىن كېيىن شەرقى تۈركىستان داۋاسى ئۈچۈن ئاكتىپ شەكىلدە سىياسى ۋە ئىستىقلال پائالىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇردى. ئىستانبۇلدا 1951 ۋە 1954- يىللىرى ئارىسىدا «تۈركىستان» ناملىق بىر ژورنال چىقاردى. بۇ ژورنال تۈرك دۇنياسىغا خىتاپ قىلىدىغان ئىلمى ۋە سىياسى بىر ژورنال ئىدى.

مەھەممەت ئىمىن بۇغرا ئەنقەرەگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن 1956 دە «تۈركىستانىنىڭ ئاۋازى» ناملىق ئايلىق ژورنال چىقىرىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «The Vois Of Turkistan » ناملىق ئۈچ ئايلىق بىر ئىنگلىزچە ژورنال نەشر قىلدى. ئەينى يىللاردا مەھەممەت ئىمىن بۇغرا «شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى » ناملىق بىر كىتاپ يازدى ۋە نەشر قىلدى.

ئەھۋالىنى ئەك ياخشى ئىپادىلىگەن «مىللى بىركۈچ» ھۆججەتلىك فىلىمى بىلەن «بۈگۈنكى شەرقى تۈركىستان» ناملىق سىنەۋىزيون سۈرەتلىرى كۆرسۈتىلدى. بۇ فىلىم كۆرسۈتۈش پائالىيىتىگە ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇقۇتقۇچىلىرى ۋە ناھايىتى كۆپ ساندىكى ئوقۇغۇچىلار ئىشتىراك قىلدى ۋە ئولار فىلىم كۆرسۈتۈش جەريانىدا قېرىنداش شەرقى تۈركىستان خەلقىنىك بېشىغا كەلگەن ئېغىر پاجىئەلەردىن تەسىرلىنىپ كۆز ياشلىرىنى تۇتالمىدى.

چۈشتىن كېيىن ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى مەدەنىيەت مەركىزىنىك ب زالىدا «شەرقى تۈركىستانىنىك ئۆتمۈش ۋە بۈگۈنى» تېمىسىدا بىر كونفىرانس ئۆتكۈزۈلدى. كونفىرانسنىك ئېچىلىشىغا گۈنەش ۋەقفىنىك رەئىسى، يازدەمچىسى دوچەنت. دوكتور. ئالپاسلان جەيلان ئەفەندى رىئاسەتچىلىك قىلىپ كونفىرانسىيەنىك ئېچىلىش نۇتقىنى سۆزلىدى. ئاتا تۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى مۇئاربىپ فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى يازدەمچى دوچەنت. دوكتۇر جېنگىز ئال يىلماز ئەفەندى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان كونفىرانسىيەگە دوكلات سۇنغۇچىلاردىن شەرقى تۈركىستان ۋەقفى رەئىسى گېنىرال مەھەممەت رىزا بېكىن ئەفەندى، شەرقى تۈركىستان ۋەقفى مۇئاۋىن رەئىسى تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى فەن ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئەفەندى، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى تارىخچى پىروفىسور. دوكتۇر ئابدۇلقادىر دونۇك ئەپەندى،مارمارا ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات تەدقىقاتى ئېنىستىتۇتى تەدقىقاتچىسى دوكتۇر گۈلزادە تەخرى تاغلى، شەرقى تۈركىستان ۋەقفى باش سېكرېتارى ھامىت گۈكتۈركئەپەندىلەر قاتناشتى. پىنسىيەلىك گېنىرال مەھەممەت رىزا بېكىن ئۆز دوكلادىدا: «شەرقى تۈركىستانىنىك تۈرك ـ ئىسلام دۇنياسىنىك بىر پارچىسى ئىكەنلىگى» نى ئالاھىدە تەكتىلىدى. كونفىرانسىيەدە دوكلاد سۇنغۇچىلار شەرقى تۈركىستاندا ئىنسان ھەقلىرىگە قارشى ھەرىكەتلەرنىك تازا ئەۋجىگە چىققانلىغىنى، كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىك شەرقى تۈركىستاندا زوراۋانلىق ۋە سۆمۈرگۈچىلىك ۋە ئاسىملاتسىئون سىياستى ئىجرا قىلىنىۋاتقانلىغىنى جانلىق مىسالىلار بىلەن كۆرسۈتۈپ ئۆتۈشتى. يېغىن كونفىرانسىيە قاتناشقۇچىلاردا كۆچلۈك تەسىرات ۋە ھاياجان قوزغىدى.

گۈنەش ۋەقفى تەرىپىدىن 23- ئوكتەبىر كۈنى ئاخشىمى ئەرزۈرۇم پالاندۆكەندە ئەرزۈرۇمنىك مۇھىم ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە

ئەرزۇرۇمدا شەرقى تۈركستان كۇنلىرى پائالىيەتلىرى

«ئەرزۇرۇم گۇنەش ۋەقفى» نىڭ ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى بىلەن 1999- يىلى 20- ئوكتەبىردىن 25- ئوكتەبىرگىچە تۈرك ئىستىقلال ئۇرۇشىنىڭ ئاساسلىرى قۇرۇلغان قەھرىمان ئەرزۇرۇمدا تۈركستان كۇنلىرى پائالىيەتلىرى ئەمەللەشتۈرۈلدى.

«شەرقى تۈركستان كۇنلىرى» پائالىيەتلىرىگە ئەرزۇرۇم گۇنەش ۋەقفىنىڭ دەۋىتىگە ئاساسەن تۈركستانلىقلاردىن شەرقى تۈركستان ۋەقفىنىڭ رەئىسى پىنسىيەلىك گېنېرال مەھەممەت رىزا بېكىن، شەرقى تۈركستان ۋەقفى مۇئاۋىن رەئىسى، تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەن – ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئۇقۇتقۇچىسى پروفېسسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇقۇتقۇچىسى ۋە تارىخچىسى پروفېسسور. دوكتۇر ئابدۇلقادىر دونۇك، مارمارا ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات تەدقىقاتى ئىنىستىتۇتى تەدقىقات خادىمى، شەرقى تۈركستان مىللى سەنئەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى دوكتۇر گۈلزادە تەڭرى تاغلى، شەرقى تۈركستان ۋەقفى باش سېكرېتارى ھامىت گۈكتۈرك، ئەرجىيەست ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلاھىيات پاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى مەھمەت جانتۈرك، شەرقى تۈركستانلىق خەيرۇللاھ ئەپەندى، شەرقى تۈركستان مىللى سەنئەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى مەھەممەت يۈسۈپ پوسما ئەپەندى، مەھەممەت ئىمىن پوسما ئەپەندى ۋە قازاقىستانلىق ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن دوكتۇر رۇزى چوڭ ئەپەندىلەر قاتناشتى.

ئەرزۇرۇم تارىخىدا بىرىنجى قېتىم ئېلىپ بېرىلغان شەرقى تۈركستان كۇنلىرى پائالىيەتلىرى پىلان، پروگراممىسى ئاساسىدا كەڭ مەزمۇنلۇق كۇچلۇك ھاياجان ۋە ناھايىتى تەسىرلىك ھالدا داۋام قىلىپ كۇزلىگەن مەقسەتكە ئېرىشتى.

20- ئوكتەبىر كۇنى قارشى ئېلىش مۇراسىملىرى، تونۇشۇش زىيارەتلىرى ۋە مۇخبىرلارنى كۇتۇۋېلىش يىغىنلىرى ئوتكۇزۇلدى. مۇخبىرلارنى كۇتۇۋېلىش يىغىنىدا شەرقى تۈركستاننىڭ بۇگۇنكى پاجىئەلىك ۋەزىيىتى تونۇشتۇرۇلدى.

22- ئوكتەبىر كۇنى ئەرزۇرۇمدىكى ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ ئا زالىدا شەرقى تۈركستاننىڭ بۇگۇنكى ھەقىقى

تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىقنىڭ تارىخى ئەھەممىيىتى

(تۈركىيەنىڭ دېڭىزلى شەھىرىدە 1999- يىلى 4- 2- تەمموز كۈنلىرى ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن 7 - نۆۋەتلىك تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىكى قېرىنداشلىق، دوستلۇق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق قۇرۇلتىيىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

ھۆرمەتلىك رەئىس، موھتەرەم قېرىنداشلىرىم!

مەن بۈگۈن تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىكى قېرىنداشلىقنىڭ زارۇرىيىتى ۋە تارىخى ئەھەممىيىتى ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن.

قەدىمقى زامانلاردىن كۈنىمىزگە قەدەر تۈرك مىللىتىگە مەنسۇپ خەلق ۋە دۆلەتلەر قايسى ۋاقىتتا ئۆز ئارا دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشقا ئىتىۋار بەرگەن بولسا ، ئۇ زامان تەرەققىياتقا ئېرىشىپ كۈچلەنگەن، بايياشاتلىق ۋە بەخت ـ سائادەت ئىچىدە ياشىيالىغان ئىدى.

قايسى دەۋردە ئەجنەبى ، دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ ھىلە ـ مىكىرلىرىگە ئالدىنىپ بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلەشكەن، قېرىنداشلىق دوستلۇق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشنىڭ ئورنىغا بىر ـ بىرىدىن ئۈزاقلاشقان بولسا ئۇ دەۋردە بۈيۈك پالاكەتلەرگە دۇچار بولۇپ، ئېغىر پاجىئەلەرگە ئۇچرىغان ئىدى.

تۈرك تارىخىنىڭ بۈيۈك ۋە مۇھىم بىر قىسمى تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق تارىخىدىن ئىبارەتتۇر. ئەپسۇسكى تۈرك تارىخىدا مىللىتىمىزنىڭ ئۆز ئارا جىدەل ـ ماجىرا بىلەن ياشىغان، بىر ـ بىرلىرىدىن ئۈزاقلاشقان دەۋرلىرىمۇ بولۇپ ئۆتكەن ئىدى.

بۇ تارىخى جەريانىنىڭ بەزى مىساللىرىنى تۈركىستان تۈرك قەۋملىرىدىن ئۇيغۇر، قازاق، تۈركلىرى ئارىسىدىمۇ كۆرۈش مۇمكىن.

بۈگۈن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە باغلىق بولغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى (ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى) بىلەن مۇستەقىل قازاقىستان تۈركلىرى تارىختىن بېرى ئورتاق بىر تارىخى تەغدىرگە ئىگە

كىشىلىرى قاتناشقان هالدا زىيانپەتلىك سوھبەت يېغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا شەرقى تۈركىستان ۋە كافكازىيە سەنەت گۇرۇپپىلىرى تەرىپىدىن ناخشا ـ ئۇسۇل نۇمىرلىرى كۆرسىتىلدى.

قېرىنداشلىق، دوستلۇق تۈيغۇلىرى بىلەن جوشقۇنلۇق بىر هالدا ئۆتكۈزۈلگەن كىچىدە ئەرزۇرۇم بۇيۇك شەھەرلىك هۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستان ۋەقفى ئەزالىرىغا تەغدىر نامە ۋە ئەرزۇرۇم شەھرىنىڭ ئەزالىغى بەلگىسى تەقدىم قىلىندى.

گۇنەش ۋەقفى تەرىپىدىن ئەرزۇرۇمدا ئۆتكۈزۈلگەن «شەرقى تۈركىستان كۇنلىرى» پائالىيەتلىرى شۇ بىر هەقتەتنى ئۇچۇق بىر شەكىلدە كۆرسەتتىكى ئانادولۇ (ئاناتولىيە) تۈركلىرى جان ۋە قان قېرىندىشى بولغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ هەقلىق داۋاسىدا هەرقاچان ئۇلارنىڭ يانلىرىدا يەر ئالىدۇ. تۈركىيە تۈركلىرى ۋە تۈرك دۇنياسىدىكى پۈتۈن قېرىنداشلىرىمىزنىڭ سەمىمى ئارزۇسى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەپ، هۆر، دېموكراتىك هايات زېمىنىدە ياشاش هەققىنى قولغا كەلتۈرۈشىدۇر.

«شەرقى تۈركىستان كۇنلىرى» پائالىيەتلىرىنىڭ ئەرزۇرۇمدا ناهايىتى چوڭ ئىتتىۋار كۆرۈشى، بىز شەرقى تۈركىستانلىقلارنى هاياجانلاندۇردى ۋە خۇشاللىققا چۆمدۇردى. شۇنداقلا بىزگە كۈچ، قۇۋۋەت بېغىشلىدى.

بىز قەھرىمان شەھەر ئەرزۇرۇمنىڭ تۈرك ـ ئىسلام دۇنياسىنىڭ مۇھىم بىر قورغىنى ئىكەنلىگىنى جانلىق بىر شەكىلدە هىس قىلدۇق ۋە كۆردۇق. ئانادولۇدىكى قېرىنداشىرىمىزنىڭ بىزنىڭ هەققانى داۋامىزدا هەر زامان بىزنىڭ يېنىمىزدا يەر ئالغانلىغىدىن بۇيۇك ئىلهام، بۇيۇ كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە جاسارەت ئالدۇق. بۇ ئىلهام ۋە كۈچ ـ قۇۋۋەت بىلەن هەققانى داۋامىزنى ئاخىرغىچە داۋام قىلدۇرىمىز. نىشانىمىزغا يەتكەنگە قەدەر ئېلىپ بارىمىز.

1999- يىل 11- ئاي، ئىستانبۇل

(بۇ ماقالە گۇنەش (قۇياش) ۋەقفى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «كاف تاغى» گىزىتىسىنىڭ 2000 ـ يىلى 1- سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

تۈركلىرىنىڭ قارشىلىق كۈرىستىش ھەرىكەتلىرى ئارىسىدا ئەڭ تەسىرلىك ۋە ئەڭ ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلغىنى 19- ئەسىرنىڭ 40- يىللىرىدا ئىساتاي كەنسارى يېتەكچىلىگىدە باشلانغان خەلق قوزغىلىڭى ئىدى.

رۇسىيە ئىمپېرىيالىستلىرى قازاق تۈركلىرىنىڭ بۇ ئىنقىلاۋى قوزغىلىڭىنى قانلىق قىرغىنچىلىق بىلەن باستۇردى. قازاق تۈركلىرى ئارىسىدىن چىققان بەزى خائىنلارنى يۇقىرى مەنسەپ ۋە پۇل بىلەن ستىۋالغان رۇس ھۆكۈمرانلىرى، ئۇلارنى قازاق خەلقىنىڭ سۈمۈرۈلمىسىدە قول چۆماق قىلىپ قوللاندى. رۇس ئىمپېرىيالىستلىرىنىڭ قازاق مەملىكىتىنى ئىشغال قىلىشى ۋە قازاق خەلقىنى رەھىمسىزلەرچە جازالاندۇرىشى بىر قىسىم قازاق تۈركلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ كىرىشىگە سەۋەپ بولدى.

بۇ دەۋىردە شەرقى تۈركىستاندىمۇ مانجۇ ــ خىتاي زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى مەيدانغا كەلمەكتە ئىدى. بۇ قۇراللىق قوزغىلاڭلار نىتىجىسىدە شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا تۈركىلەرنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت مەركەزلىرى ۋە دۆلەتلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈگى ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن قۇرۇلغان يەتتە شەھەر دۆلىتى ئىدى. يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتلەر ئارىسىدا چوڭلىغى جەھەتتە ئىككىنچىلىكىنى شەرقى تۈركىستان ئىلى سۇلتانلىغى تەشكىل قىلاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى يەتتە شەھەر دۆلىتى بىلەن ئىلى سۇلتانلىغى ئوتتۇرىسىدا بىرلىشىش ئۇچۇن سوھبەت ۋە ئالاقىلار تىز سۇرئەتتە داۋام قىلىۋاتاتتى.

دەل شۇ چاغدا بۇيۇك جۇزگە مەنسۇپ بولغان قازاقلارنىڭ ئالبان قەبىلىسىنىڭ باشلىغى تازابەك رۇس ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇزىگە بەرمەكچى بولغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەسكىرى دەرىجە ۋە مەمۇرى ئەمەلنى رەت قىلىپ رۇسىيە ئىمپېرىيالىستلىرىغا نىسبەتەن قارشىلىق كۈرسۈتۈش ھەرىكىتى باشلاتتى. رۇسىيە قۇرال، ئەسكىرى سان جەھەتتە ئۇستۇن بولغان بىر كۈچ بىلەن تازابەك باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئۇرۇندى. مۇشۇنداق جىددى ئەھۋال ئاستىدا تازابەك 1871- يىلىنىڭ باشلىرىدا شەرقى تۈركىستان ئىلى خانلىغىنىڭ سۇلتانى ۋە ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن بولغان سۇلتان ئەلاخانغا مەكتۇپ ئۇەتىپ مەكتۇبىدا قەبىلىسىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ ئىلى رايونىغا قاراپ يولغا چىقىدىغانلىغىنى ۋە بۇنىڭ سەۋەپلىرىنى ئىزھار قىلدى ۋە سۇلتان ئەلاخاندىن ئۆزلىرىگە باش پانالىق ھەققى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئىلى

بولۇپ، دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ئۆز ئارا ھەكارلىق بىلەن ياشاپ قېرىنداشلىق ۋە دوستلۇقنىڭ پارلاق ئۈلگىلىرىنى يارىتقان ئىدى.

19- ئەسىرنىڭ ئىككىنجى يېرىمىدا رۇس ئىمپېرىيالىزمىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن بىرى بولغان ئىلى ئۇيغۇر خانلىغىنى ئىشغال قىلىشى تارىختا « تازابەك ۋاقىئەسى» دەپ ئاتالغان ھادىسە بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

تازابەك كىمدۇر؟

تازابەك 19- ئەسىردە ياشىغان تارىخى بىر كىشى بولۇپ قازاق تۈركلىرىنىڭ رۇس ئىمپېرىيالىزمىنىڭ باسقۇنچىلىق سىياسىتىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان مەشھۇر لىدېرلىرىدىن ۋە خەلق قەھرىمانلىرىدىن بىرىدۇر.

قېرىنداش قازاق تۈركلىرى قەدىمدىن ئىتتىپاقىن تۈركىستاندا ياشىغان تۈرك قەۋملىرىدىن بىرى بولۇپ 15- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قازاق بوز قىرلىرىدا مۇستەقىل بىر قازاق خانلىغى قۇرغان ئىدى ۋە ئەتراپىدىكى خەلقلەر بىلەن يېقىن خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى رېۋاجلاندۇرغان ئىدى.

16- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا موسكۋا كىنەزلىگىنىڭ تەرەققى قىلىپ يوغۇنسىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن رۇسىيە ئىمپېراتورلىغى ئاستا – ئاستا ئۇرال تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئىستىلا قىلىش نىشانلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تۈركىستاننى تاللىدى ۋە شىمالدىن جەنۇبقا ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. رۇسىيە 18- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىغا كەلگەندە قازاق دالىلىرىغا قارىتىلغان ھۇجۇم ۋە ئىشغال پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، 1731- يىلىدا كىچىك جۈزنىڭ خانى ئەبىلقايىرخان ئۆزىگە قاراشلىق كىچىك جۈزنىڭ رۇسىيە ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈرمەك مەجبۇرىيىتىدە قالدى. نەتىجىدە كىچىك جۈز رۇسىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن رۇسىيە ئوتتۇرا ۋە بۈيۈك جۈزگە قارشى شىددەتلىك بىر ئىستىلا ھەرىكىتى باشلاتتى. 1822- يىلىدا ئوتتۇرا جۈز، 1864- يىلىدا بۈيۈك جۈز ئىشغال ئاستىغا ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ رۇسىيە ئىمپېراتورلىغىنىڭ قازاق بوز قىرلىرىنى ئىشغال قىلىش پىلانى تامانلاندى.

رۇسىيەنىڭ قازاق بوز قىرلىرىغا قارىتىلغان ھۇجۇملىرى قازاق تۈركلىرى ئارىسىدا قوراللىق ئىسيانلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، قازاق

قەھرىمانلارچە مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلغان بولسىمۇ رۇس ئىستىلاچىلىرىنىڭ ئارمىيىسى قۇرال جەھەتتە ناھايىتى ئۈستۈن بولغانلىغىدىن 1971- يىلى 6- ئاينىڭ 9- كۈنى ئىلى خانلىغىغا باغلىق كەتمەن شەھرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئىشغالىيەتتىن كېيىن ئىلى سۇلتانلىغى ئارمىيىسى ۋە خەلق فىدائى قىسىملىرى كەتمەننى دۈشمەن ئىشغالىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن رۇسىيە ئەسكەرلىرىگە قارشى يېڭى شىددەتلىك ھۇجۇملار باشلىدى شەھەرنى غەربتىن تۇتقۇلبەگنىڭ فىدائى قىسىملىرى، شەرقتىن سۇلتان ئەلاخاننىڭ قۇشۇنلىرى، جەنۇبتىن تازابەككە قاراشلىق ئەسكىرى قۇۋەتلەر مۇھاسىرىگە ئالدى. رۇسىيە ئارمىيىسىنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى. نەتىجىدە ئىستىلاچىلار كەتمەندىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما كېيىنچە رۇسىيە ئىمپېرىيالىزمىنىڭ بەزى خائىنلارنى سېتىۋېلىشى، خەلقنىڭ ئېچىگە پتنە ـ پاسات تارقىتىپ، قېرىنداشلار ئارسىدا قارمۇ ـ قارشىلىق پەيدا قىلىشى نەتىجىسىدە بۇ ئىستىقلال ۋە ھۆرىيەت مۇجادىلىسى 1871- يىلى 7- ئاينىڭ 2- كۈنى مۇۋاپىقىيەتسىزلىككە ئۇچرىدى. رۇس ئىشغالچى كۈچلىرى قورغاس ۋە سۈيدۇڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ھەربى ھۇجۇملىرىنى غولجا شەھرىگە قاراتتى. رۇسىيە ئاخىرىدا ئىلى خانلىغىنى ئاغدۇرۇپ ئىلى ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇردى ۋە سۇلتان ئەلاخاننى ۋە كېيىنرەك تازابەكنى ئەسىر ئېلىپ ئالمۇتاتاغا كەلتۈرۈپ ئۇ يەردە ھەر ئىككىسىنى شەھىت ئەتتى.

رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مانجۇ ـ خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆزئارا بازارلىقلاردىن كېيىن پېتىربورگ كېلىشىمىنى ھاسىل قىلىپ ئىمزالاشتى. بۇ كېلىشىم بۇيىچە ئىلى خانلىغىغا ئائىت ئاساسلىق توپراقلار بىر قانچە تونىنا ئالتۇن بەدىلىگە مانجۇ ـ خىتاي ھاكىمىيىتىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئىلى ئەلاخان سۇلتانلىغىغا ئائىت بەزى توپراقلار رۇسىيەگە ھەدىيە قىلىندى.

شەرقى تۈركىستان 1887- يىلىدا رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ياردەم كۆرسىتىشى بىلەن تەكرار مانجۇ ـ خىتاي ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا كىردى. ئەينى تارىختا رۇسلارمۇ تۈرك دۆلەت ۋە خانلىقلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئىتتىپاق ۋە ھەدوستلۇق ئىچىدە بۇلالمىغانلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ غەربى تۈركىستانىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. نەتىجىدە بۇيۇك تۈركىستانىنىڭ غەربى

خانلىغىنىڭ سۇلتانى ئەلاخان جاۋاپ مەكتۇپ يېزىپ تازابەكنىڭ تەلۈنى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. بۇ ھادىسىدىن خەۋەردار بولغان رۇسىيە ھۆكۈمىتى 1871- يىلى ئاپرىل ئېيىدا كۆپ ساندىكى ئەسكىرى قىسىملىرىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ تازابەك ۋە ئۇنىڭ قەبىلىسىنى مۇھاسىرگە ئالدى. تازابەك بولسا ئۆزىگە باغلىق ئەسكەرلىرى بىلەن رۇس قوۋۇەتلىرىگە قارشى جەڭ قىلىپ مۇھاسىرنى يېرىپ تاشلاپ مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى باشلاپ بىر قانچە كۈنلۈك يۇرۇشتىن كېيىن ئىلى خانلىغىنىڭ توپراقلىرىغا ئۆلاشتى. سۇلتان ئەلاخان باشپانالىق تىلىگۈچى بۇ قېرىنداشلىرىغا كەڭ قۇچاق ئېچىپ، ئۇلارنى شەپقەت ۋە قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئالدى. ئۇلارنى ئىلى خانلىغىغا باغلىق مۇنبەت رايون توققۇز تاراغا يەرلەشتۈردى.

تازابەكنىڭ شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ كېلىپ يەرلىشىشى رۇسىيەنى ئەندىشگە سالدى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئىلى خانلىغىغا نوتا تاپشۇرۇپ تازابەكنى قولغا ئېلىپ رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇپ بېرىشىنى بىرقانچە قېتىم تەلەپ قىلدى. ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئىلى سۇلتانى ئەلاخان بولسا قان ـ قېرىنداشى تازابەك ۋە ئۇنىڭ يېقىن دوستلىرىنى رۇسىيەگە قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلدى. بۇ جاۋابنى ئالغان رۇس ھۆكۈمىتى «تازابەك تاپشۇرۇپ بېرىلمەيدىغان بولسا ئۇيغۇر خانلىغىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىدىغانلىغىنى، ئۇيغۇر ئېلىنى ئىشغال ئېتىدىغانلىغىنى» بىلدۈرۈپ تەھدىت سالدى. سۇلتان ئەلاخان بولسا رۇسىيەنىڭ بۇ ھەقسىز تەلۈنى كەسكىن شەكىلدە رەت قىلىپ تەھدىتكە باش ئەگمەيدىغانلىغىنى بىلدۈردى.

ئەسلىدە رۇسىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگنىڭ يەتتە شەھەر دۆلىتى بىلەن ئىلى خانلىغىنىڭ بىرلىشىشى ۋە كۈچلۈك بىر شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمان ـ تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ غەربى تۈركىستانىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىشىدا مۇشكۈللۈكلەرنى تۇغدۇرىشىدىن قورقماقتا ئىدى.

شۇڭلاشقا رۇسىيە 1871- يىلى 15- ماي كۈنى تازابەك ۋاقىئەسىنى باھانە قىلىپ ئىلى خانلىغىغا قارشى ئۇرۇش باشلاتتى. سۇلتان ئەلاخان مەملىكەت خەلقىگە ۋە ئارمىيەسىگە رەھبەرلىك قىلىپ ئىستىلارچىلارغا قارشى مۇداپىئەگە ئۆتتى. تازابەكمۇ مۇستەقىللىق ۋە ئازاتلىق ئۈچۈن بۇ ئۇرۇشقا ئىشتىراك قىلدى. تۈرك خەلقلىرى بۇ ئۇرۇش جەريانىدا يۈرتلىرىنى دۈشمەنلەردىن قوغداش ئۈچۈن ناھايىتى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ،

1999- يىلى 16- فېۋرال كۈنى رۇژىيىتېر خەۋەر ئاگانتىتىنىك بېيجىڭدىن بەرگەن خەۋىرى ۋە خەلقارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىك باياناتىغا قارىغاندا، فېۋرال ئېيىنىك بېشىدا سىياسى سەۋەبلەر يۈزىدىن خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنماقچى بولغان ئۇچ ئۇيغۇر يىگىتى: خەمىت مۇھاممەت، قاسىم مەخسۇمى ۋە ئىلياس زۇھرۇدۇن ، شەرقى تۈركىستاندىن ئايرىلىش مەجبۇرىيىتىدە قېلىپ قازاقىستانغا قېچىپ كىلىش بىلەن مۇستەقىل قېرىنداش جۇمھۇرىيەتتىن پاناھلىق تەلەۋدە بولۇنغان، ئەپسۇسكى بۇ ئىنسانلار خىتاي كومۇنىست ھۆكۈمىتىنىك قولغا ئېلىپ قايتۇرۇپ بېرىش تەلەۋىگە ئاساسەن ، قازاق ساقچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ كومۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەن.

بۇگۈنكى كۈنلەردە بۇ ئۇچ ياشنىڭ خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن مەخپى ھالدا ئۆلتۈرۈپ تاشلانغانلىغى ھەققىدە خەۋەرلەر كەلمەكتە. ئىسمى ئاتالغان ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئىنسان ھەقلىرى ئايال ـ ئاستى قىلىنۇاتقان، پات ـ پات مەھكىمە سوت قىلىنمايلا ئىنسانلار ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىلۇاتقان، جازالاندۇرىلۇاتقان، خىتاي ھۆكۈمىتىگە قارىتىلغان بىر ئىككى ئېغىر تەنقىت سەۋىۋىدىن ئىنسانلار ئۆلۈم جازاسىغا ئۇچرۇتۇلۇاتقان بىر دۆلەتكە قايتۇرۇپ بېرىلىشى شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن باشقا خەلقارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى، ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى كومىتېتىنىڭمۇ قاتتىق نارازىلىغىغا ئۇچرىدى.

بۇنىڭدىن باشقا 1998- يىلىنىڭ ئاخىرىدا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى باش مىنىستىرى مەسئۇت يىلماز تەرىپىدىن ئىمزالانغان ۋە شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئېچىلىدىغان يىغىنلارغا چەكلىمىلەر قويغان، بولۇپمۇ مىڭلارچە يىللىق بۇ تۈرك يۇرتىنى «خىتاي توپرىغىنىڭ بىر پارچىسى » دەپ ئېلان قىلغان مەخپى ئۇختۇرۇش كۆڭلىمىزدە داۋاسى قولاي بولمىغان جەرياھەتلەر مەيدانغا كەلتۈردى

قېرىنداش دوست تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىكى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىققا زىت ماھىيەتتىكى بۇ خىل ئېچىنارلىق ھادىسىلەرنىڭ قايتا تەكرارلانماسلىغى بىزنىڭ ئەڭ سەمىمى ئۇمىدىمىزدۇر.

تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ ئۆز ئارا بېرىدا ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيەت جەھەتتە مۇناسىۋەتلەر قۇرۇشى، بىر ـ بىرىنىڭ ئېچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق پىرىنسىپى بىلەن

قسمى رۇسىيە، شەرقى قسمى مانجۇ ـ خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى.

ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاق

بىزلەر ئۇچۇن بۇ ھادىسىلەردىن چىقىرىلىشقا تىگىشلىك بەك مۇھىم دەرس ۋە تەجرىبە ساۋاقلار مەۋجۇتتۇر.

ئۇيغۇر ۋە قازاق تۇركلىرى ئۇزاق تارىخى ئۆتمۈشتىن بىرى ھەر ۋاقىت بىر ـ بىرىگە يارەدمچى بولۇپ ئەينى تەغدىرگە ئورتاق بولۇپ كەلگەن، ھەر زامان ئۆز ئارا مۇۋاپىقىيەتلىرىدىن خۇشاللانغان، باشلىرىغا كەلگەن پالاكەتلەردىن بىرلىكتە قايغۇرىشقان.

بۇگۇن قازاقستان سوۋېت رۇسىيەسىنىڭ چۆكۈشى نەتىجىسىدە مىللى مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. باشقا تۇرك جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن بىرلىكتە قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭمۇ سوۋېتنىڭ ھۆقۇقلۇق مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى شەرقى تۇركستاندىكى ئۇيغۇر تۇركلىرىنى پەۋقۇلادە مەمنۇن قىلغان ئىدى. قازاقستان تۇركلىرىنىڭ ھۆرىيەتكە ئىگە بولۇشى ۋە پۈتۈن غەربى تۇركستانىنىڭ ئىستىقلال بىلەن قۇچاغلاشمىسى شەرقى تۇركستان تۇركلىرىنىڭ خۇشاللىق كۆز يېشى بىلەن قۇتلانغان ئىدى. شەرقى تۇركستان تۇركلىرى، خۇسۇسەن ئۇيغۇر تۇركلىرى غەربى تۇركستانىنىڭ بۇگۈنى، شەرقى تۇركستانىنىڭ ئەتىسىدۇر دەپ چۈشەنگەن ئىدى. قازاقستانىنىڭ مۇستەقىللىغى، بىزنىڭ مۇستەقىللىغىمىزدۇر. قازاق تۇركلىرىنىڭ ھۆرىيىتى ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ھۆرىيىتىدۇر، دەپ ئىچتىن خۇشاللىقتا چۆمگەن ئىدى.

ئېچىنارلىق يېرى شۇكى؛ بۇگۈن شەرقى تۇركستان تۇركلىرى كومۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ پەنچىسىدە ئىزىلمەكتە ۋە ناھايىتى ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈمەكتە. شەرقى تۇركستان خەلقىنىڭ تارتماقتا بولغان ئېغىر ئازاپ ـ ئوقۇبېتىنى بىرلىكتە ھىس قىلىپ ئۇلارغا يارەدمچى بولۇش قانداش، قېرىنداش، دىنداش تۇرك جۇمھۇرىيەتلىرى خەلقلىرى ۋە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان تەبىئى، ۋىجدانى ۋە ئىنسانى ۋەزىپىسىدۇر. ئەمما بىر قانچە يىلدىن بىرى يۇز بېرىپ كىلۋاتقان قېرىنداشلىققا ھېچ سىغمايدىغان بەزى ھادىسىلەر شەرقى تۇركستاندىكى ئۇيغۇر تۇركلىرىنى ئېچىندۇرۇپ كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلىپ، مەيۇسلەندۇرمەكتە ۋە ھەيران قالدۇرماقتا.

تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ ئارىسىدىكى مەدەنى مۇناسىۋەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشىمىز كېرەك

(تۈركىيەنىڭ سامسۇن شەھرىدە 2000- يىلى ئاپرىلدا ئۆتكۈزۈلگەن 8- نۆۋەتلىك تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ دوسلتلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتىيىدا سۆزلەنگەن سۆز.)

تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىكى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش - تۈرك دۇنياسىنىڭ بىخەتەرلىگى، تەرەققىياتى ۋە ئىستىقبالى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ئەھەممىيەتكە ئىگە.

تۈرك دۇنياسىدا بۇ دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىقنىڭ قۇرۇلىشى ۋە كۈچەيتىلىشى ئەينى زاماندا ئاسىيا ـ ياۋروپا ۋە دۇنيا تىچلىغى ئۈچۈن مۇھىم ھەسسە قوشۇدىغانلىغى ھەممىگە مەلۇم ھەقىقەتتۇر.

تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىكى ھەمكارلىق ئىچىدە مۇھىم ساھالارنىڭ بىرىنى مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر بىرلىگى تەشكىل قىلماقتا.

تۈرك مىللىتىگە مەنسۇپ تۈرك بويلىرى مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر جەھەتتىن ئورتاق مىللى مىراس ۋە تىرادىتسىيەگە ئىگە. تۈرك مىللىتىنى مىللەت ھالىغا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇربىر پۈتۈنلۈككە ئىگە.

تۈرك تىلىنىڭ ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تۈرك مىللىتىنى تەشكىل قىلغان خەلقلەر ئارىسىدا ئۆز ئارا ئېلىش ـ بىرىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ۋە شۇنداق قىلىپ يېڭى تەرەققىياتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ياردەمچى بولۇش ئارقىلىق تۈرك مەدەنىيىتى ۋە كۇلتۇرىنىڭ باي غەزىنىسىنى دۇنيا كۇلتۇرى ۋە مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشىدىغان قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ئىلگىرىلىشى، ماددى ۋە مەنۇى

سوۋېرېن هۇقۇقىغا هۇرمەت قىلىشى ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ تەبىئى هەق ـ هۇقۇقىدۇر.

ئەمما تۈرك دۆلەتلىرى باشقا دۆلەتلەر بىلەن بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنى قۇرۇشتا ئاساسەت ئاستىدا ياشاۋاتقان تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە زىيان يەتكۈزگۈچى ئۇلارنىڭ ئىنسانى هەق ـ هۇقۇقلىرىنىڭ ئاياق ـ ئاستى قىلىنىشىغا يول ئېچىپ بەرگۈچى قارارلارنى قوبۇل قىلىشتىن ساقلىنىشى ئىنتايىن مۇهىم مەسىلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ ئىنسانى بىر ۋەزىپىدۇر ۋە قېرىنداشلىقنىڭ بىر مەسئۇلىيىتىدۇر. قېرىنداش تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ بۇ مەسىلىگە ئىنتايىن ئەھەمىيەت بىرىشىنى ئارزۇ قىلىمىز.

ياشىسۇن قېرىنداش تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ سەمىمى دوستلۇق، ئىتتىپاقى!

(بۇ دوكلات تۈركىيە ئىستانبۇلدا چىقىدىغان «ئورخۇن ژورنىلى» نىڭ 1999 ـ يىل سىنتەبىر 19- سانىدا ۋە «7- تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە هەمكارلىق قۇرۇلتىيى مەتبۇلىرى» ناملىق كىتابتا ئېلان قىلىنغان.)

دۇنياسىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت، كۇلتۇر جەھەتتىن تەدقىق قىلىنىشىنى يەنمۇ كۈچەيتىش كېرەك. تۈرك دۇنياسىنىڭ ئورتاق سىياسى تارىخى،ئىقتىسادى تارىخى، مەدەنىيەت، كۇلتۇر تارىخى، تىل ـ ئەدەبىيات ۋە سەنئەت تارىخلىرىنى ئىلمى شەكىلدە ئوتتۇرىغا چىقىرىش لازىم. بۇ خىلدىكى كوللېكتىۋ، جىددى ئىلمى ئەمگەكلەر ئارقىلىق تۈرك دۇنياسىدا تىلدە، فىكىردە، ھەرىكەتتە بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق ھەقىقى ھالدا ئىشقائېشىشى مۇمكىن. دۆلىتىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ بۇ تەكلىپكە ئەھەمىيەت بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

2001- يىلى ئاپرىل، ئەنقەرە.

(بۇ ماقالە «قۇرۇلتاي ھۆججەتلىرى» كىتابىنىڭ 154-155- بەتلىرىدە يەر ئالغان.)

تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشماق - قۇرۇلتىيىمىزنىڭ مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسىدۇر.

1993- يىلى مارتتىن ھازىرغا قەدەر يەتتە نۆۋەت ئۆتكۈزۈلگەن تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئاربىسىدىكى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتىيى باشقا ساھالاردا ئەمەللەشتۈرۈلگىنىگە ئوخشاش، تىلدا، فىكىردە، ھەربىرىكەتتە بىرلىك پىرىنسىپى ئاساسىدا تۈرك بويلىرىنىڭ كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت بىرلىگىنى كۈچەيتىش، تۈرك مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر بايلىغىنى، دۇنيا كۇلتۇر ۋە مەدەنىيىتىگە ھەسسە قوشقۇزۇش جەھەتتە مۇھىم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

بۇ نەتىجىلەرنىڭ قولغا كەلتۈرۈلىشىدە تۈرك دۇنياسى ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات مۇدىرلىگى، تۈركسىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىگى، ئاتاتۈرك مەدەنىيەت، تىل، تارىخ تەشكىلاتى، تۈرك دۇنياسى تەدقىقاتى ۋەخپى، تۈرك مەدەنىيىتى تەدقىق قىلىش ئېنىستىتۇتى ۋە ھەرقايسى ئۇنىۋېرسىتېتلىرىمىزنىڭ تۈركلۈك تەدقىقاتى ئېنىستىتۇتلىرى مۇھىم رولنى ئويناندى. تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچلەندۈرمەك ئۈچۈن يۇقىرىدا ئىسمى ئىزھار قىلىنغان تەشكىلات ۋە تەدقىقات ئۇرۇنلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئەلۋەتتە داۋام قىلدۇرۇش كېرەك.

تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر جەھەتتىن ھەمكارلىغىنى قۇۋۋەتلەندۈرۈش، تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت ۋە كۇلتۇر بىرلىگىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن مېنىڭ فىكرىمچە تۈركسىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قېرىنداش تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى بىلەن ئېلىپ بارىدىغان مۇناسىۋەتلىرىگە مەسئۇل بولغان دۆلەت مىنىستىرلىگىگە قاراشلىق تۈرك دۇنياسى تەدقىقاتلىرى ئېنىستىتۇتلىرى قۇرۇلۇشى كېرەك، بۇ ئېنىستىتۇتنىڭ بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەر ئۈچۈن پائىدىلىق بولىدىغانلىغى مۇھەققەتۇر. بۇ ئېتىستىتۇتقا تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ ئالىم ۋە مۇتۇخەسسىسلىرىنى توپلاش بىلەن تۈرك

ئۇلار ئىجات قىلغان ئەسەرلىرى، يېتىشتۇرگەن سان ـ ساناقسىز ياش ئەۋلاتلىرى ۋە ئىنسانلار ئارىسىدا قالدۇرغان ياخشى نامى بىلەن مەڭگۈ ياشايدۇ. ئۇلار ئۆلمەس ئىنسانلاردۇر. ئۇستازىمىز ئەخمەت قاباقلىمۇ ئەنە شۇنداق ئۆلمەس نادىر ئىنسانلارنىڭ بىرى ئىدى.ئۇنىڭ روھى ھەرقاچان يۇرىگىمىزدە ياشايدۇ. ئۇنىڭ ئىسمى، پىكر ۋە ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ سەھىپىلىرىگە ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن يېزىلىپ ئەبەدى ساقلىنىپ قالىدۇ.

مەن مەرھۇم ئەخمەت قاباقلى ئۇستازىمىز بىلەن 1983- يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا شەرقى تۈركىستان ۋە تۈرك دۇنياسىنىڭ مۇجاھىدى مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ ئىستامبۇل ئاقساراي يۈسۈپپاشادىكى بىيورۇسىدا (شەرقى تۈركىستان نەشرىيات مەركىزىدە) تونۇشتۇم. ئەيسا يۈسۈپ ئەپەندى شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى تۈركىيە ۋە دۇنيا خەلقىگە ئاڭلىتىش ۋە تونۇتۇش ئۈچۈن بىر ژورنال چىقىرىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەيسا ئەپەندىم بۇ ھەقتە مەسلەھەت ئېلىش ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان دوستلىرىنى، بىلىم ئادەملىرىنى ۋە يازغۇچىلارنى نەشرىيات مەركىزىگە يىغىنغا چاقىرغان ئىدى. بۇ يىغىنغا خاتىرەمدە قېلىشچە مەرھۇم پىروفېسور. دوكتۇر ئايخان سۇنگار، مەرھۇم ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى، يازغۇچى ئەرگۈن گۈزە قاتارلىق تونۇلغان ئەربابلار قاتناشقان ئىدى. يىغىنغا بىرىنچى بولۇپ ئۇستازىمىز ئەخمەت قاباقلى يېتىپ كەلدى. ئەيسا ئەپەندىم ئەخمەت قاباقلىنى خۇشاللىق بىلەن قىزغىن قارشى ئالدى. ھال ـ خاتىرە سوراشقاندىن كېيىن ئەيسا ئەپەندىم مېنى ئەخمەت قاباقلى ئەپەندىگە تونۇشتۇردى. ئەيسا ئەپەندىم؛ «سىزگە شەرقى تۈركىستاندىن يېڭى كەلگەن يازغۇچى ۋە ئىلىم ئادەملىرىمىزدىن بىرى سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئەپەندىنى تونۇشتۇرماقچىمەن» دىدى.

ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى ماڭا «خوش كەلدىڭىز» دىگەندىن كېيىن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئېغىر ۋە ئېچىنىشلىق ۋەزىيىتىدىن بىئارام بولدى ۋە شۇنداق دىدى؛ ماخمۇت قەشقەرىلەر ھېچقاچان ئۆلمەيدۇ، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى بىركۈنى مۇتلەق ئۆز ھۆرىيىتىگە ئېرىشىدۇ، سىز بىلەن تونۇشقىنىمغا خۇشال بولدۇم، سىزنىڭ ماخمۇت قەشقىرىنىڭ ئىلمى پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشىڭىزنى ئۈمىت قىلىمەن. بۇ سەمىمى سۆزلەر ماڭا ئىلھام ۋە كۈچ ـ قۇۋۋەت بېغىش ئەتتى.

ئەلۋىدا ساڭا ئەي ئۆلمەس ئىنسان

تىرىك ئۆلگۈ ئاخىر تۆشەنگۈ يېرىك
كىشى ئۆلسە ئەدگۈن كۆر ئاتى تىرىگ،
ئۆلۈرىن بىلىپ قىلىنش ئۆزىگە ئېتىك
بىلىپ قۇدمىش ئاتىن تىرىككە بىتىك.

يۈسۈپخاس ھاجىپنىڭ قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدىن.
بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسىگە ئاقتۇرۇلۇشى:

تىرىك ئۆلۈر ئاخىر، تۇشەك بۇلۇر يەر،
تىرىكتۇر ئېتى ـ ياخشى بولسا ئەگەر.
ئۆلۈشنى بىلگەچ تەييارلىق قىلىپ،
قويۇپتۇر تىرىككە پۇتۇك ئات يېزىپ.

مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ھاياتىمىزنىڭ بۇيۇك ئىسمى، تۇرك نەشرىياتچىلىغىنىڭ شەيخۇل مۇھەررىرى، مۇئاربىپ ئارمىيىمىزنىڭ مەشھۇر ئەربابى، تۇرك دۇنياسىنىڭ پىداكارى، ئاتاغلىق يازغۇچىمىز، ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى 2001- يىلى 8- فېۋرال سائەت 14 دە فانى دۇنيا بىلەن خوشلۇشۇپ باقى دۇنياغا سەپەر قىلىش بىلەن ئاللاھنىڭ رەھمىتىگە ئېرىشتى. تۇرك مىللىتى، تۇرك ـ ئىسلام دۇنياسى، تۇرك ئەدەبىياتى، تۇرك كۇلتۇرى ئورنى ئۇنتاي تولدۇرۇلمايدىغان مۇنەۋۋەر بىر ئەۋلادىدىن ئايرىلدى. كۇلتۇر ۋە ئەدەبىيات دۇنيامىزنىڭ پارلىغان بىر يۇلتۇزى ئۆچتى، تۇرك پىكىر ھاياتىنىڭ بىر چىنارى يېقىلدى. بۇ زور يوقۇتۇش تۇرك مىللىتىنى ناھايىتى چوڭ ئېچىنىش تۇيغۇسىنىڭ دولقۇنىغا غەرق قىلدى. مەرھۇمغا ئاللاھ رەھمەت قىلسۇن. ئائىلە تاۋاباتلىرىغا سەبىر جەمىل ئاتا قىلسۇن! ۋەتىنى، مىللىتى ئۈچۈن قىلغان مۇھىم خىزمەتلىرى ۋە نۇرلۇق، قىممەتلىك پىكىرلىرى بىلەن ئىنسانلارنىڭ كۆڭلىدە تەخت قۇرغان، تارىختا ئىزقالدۇرغان بۇيۇك ئىنسان جىسمانى جەھەتتە ھاياتتىن ئايرىلسىمۇ قاراخانلى دەۋرىنىڭ بۇيۇك فېيلاسوفى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسەتكىنىدەك،

ئەدەبىياتى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىسىدا «دۇنيا تارىخىدا چوڭقۇرلۇق ۋە جوغرافىيەلىك كەڭلىك جەھەتتە تۈرك ئەدەبىياتىغا ئوخشاش كەڭ تارقالغان بىر ئەدەبىياتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن دەپ ھىسابلىمايمەن» دەپ يازدى ۋە تۈرك دۇنياسى ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق كىلاسسىكىدىن خوش خەۋەرلەر بەردى. ژورنالنىڭ بۇ سانى ئۇچۇن ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى مەندىن شەرقى تۈركستانداكى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇرغان بىر ماقالە يېزىپ بېرىشىمنى تەلەپ قىلدى. مەن ئەخمەت قاباقلىنىڭ تەۋسىيەسىگە ئاساسەن «ئۇيغۇر ئادەبىياتى» ماۋزۇلۇق ماقالەمنى يازدىم ۋە بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بەردىم. بۇ مېنىڭ تۈركىيەگە كەلگەندىن كېيىن يازغان دەسلەپكى ماقالەم بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا تۈرك ئەدەبىياتى ۋەخپىدە ئۆتكۈزۈلگەن سوھبەت يىغىنلىرىدا ھەر خىل مۇئەسسەسىلەر ۋە ئۇنۋېرسىتېتلىرىمىز تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىلمى سەمپوزيۇم، كونفىرانس ۋە كونگىرىلەردە ئۇستازىمىزنىڭ دوكلادلىرىدىن، سوھبەتلىرىدىن مەنىۋى لەززەت ئالدىم، چۈشەنجە ۋە پىكىر ئۇيۇقلىرىمنى كېڭەيتتىم.

1997- يىلى ماي ئېيىدا مەرھۇم ئۇستازىمىزنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئەلازىغ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن تۈرك دۇنياسى ھازىر كۆلى شېئىر ئاخشاملىرى ۋە سەنئەت فېستىۋالىغا قاتناشتىم. ئىستانبۇلدىن ئەلازىغقا قەدەر ئايرۇپلان سەپىرىدە ئۇستاز بىلەن بىرلىكتە بولۇپ ئۇنىڭ سوھبەتلىرىدىن زوۋۇق ۋە ھوزۇر ئالدىم. فىرات ئۇنۋېرسىتېتىدە ئۆتكۈزۈلگەن ۋە مەنمۇ قېتىلغان «تۈرك دۇنياسى ئەدەبىياتى» ماۋزۇلۇق كونفىرانسىيەنىڭ رېئاسەتچىلىگىنى ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى ئۆز ئۇستىگە ئالغان ئىدى. ئۇ ئۆز سۆزىدە؛ تۈرك دۇنياسىنىڭ كۆلتۇر بىرلىگى ۋە تىل ـ ئەدەبىيات بىرلىگىنى ئۆرنەكلەر ئارقىلىق كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈردى، ئۇستازنىڭ نۇتقى فىرات ئۇنۋېرسىتېتى ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلىرىنى چوڭقۇر ھاياجانلاندۇردى.

مەن **18** يىللىق كۆزۈتىشىم نەتىجىسىدە شۇ نەرسىنى ھىس قىلدىمكى؛ ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى تۈركىيەمىزنىڭ ۋە تۈرك دۇنياسىنىڭ كۆچلۈك ئاۋازى ئىدى. ئۇ خەلقىمىز روھى دۇنياسىنىڭ

ئەخمەت قاباقلىنىڭ خوش ـ خۇي چىرايى، سەمىمى تەۋسىيەسى مەندە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇردى. يېغىندا ئەخمەت قاباقلى ئۇستازىمىز شەرقى تۈركىستان داۋاسى ئۈچۈن ئىلمى، جىددىيەتلىك ۋە يۇقىرى سەۋىيەلىك بىر ژورنالنىڭ نەشىر قىلىنىشىنىڭ ناھايىتى مۇھىملىغىنى، ژورنال يالغۇز تۈركىيە تۈركچىسى بىلەنلا چېكىنىپ قالماي ئەنگلىزچە، ئەرەپچە قاتارلىق ئۇچ تىلدا، ئۈچ ئايرىم ژورنال قىلىپ چىقىرىشنىڭ زۆرۈرلىگىنى، ئىقتىسادى جەھەتتە بىر ئاز ئىمكانسىزلىق بولىدىغان بولسا ژورنالنى ھەم تۈركچە، ھەم ئىنگلىزچە، ھەم ئەرەپچە قىسمىلاردىن تەشكىل تاپقان بىر ژورنال شەكلىدە چىقىرىشقا ھەم بولىدىغانلىغىنى تەكىتلىدى. ئەخمەت قاباقلىنىڭ پىكرىنى يېغىنغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى مۇۋاپىق كۆردى. ژورنالنىڭ ئىسمى ھەرخىل تەكلىپلەردىن كېيىن «شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئاۋازى» بولۇپ بەلگۈلەندى. مەرھۇم ئەخمەت قاباقلى ژورنالنىڭ ياخشى ، سۈپەتلىك چىقىشى ئۈچۈن تەھرىرلىككە داستان شائىرى مەرھۇم نىيازى يىلدىرىم گەنچ ئوسمان ئوغلىنى بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلدى. نەتىجىدە 1984- يىلى بىرىنجى ئايدىن باشلاپ ئەيسا ئەپەندىم ئىگىدارچىلىغىدىكى «شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئاۋازى» ژورنىلى تۈركچە، ئىنگلىزچە ۋە ئەرەپچە بەتلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر ژورنال سۈپىتىدە چىقىشقا باشلىدى. ژورنالنىڭ دەسلەپكى بىر قانچە سانى، ئىچكى مەزمۇنى ۋە سۈپىتى جەھەتتە ناھايىتى ياخشى چىقىرىلىپ شەرقى تۈركىستانلىقلارنى ۋە شەرقى تۈركىستان دوستلىرىنى خۇشالىققا چۆمدۈردى. بۇ ژورنال شەرقى تۈركىستان ۋەخپىنىڭ نەشىر ئەپكارى سۈپىتىدە ھازىرمۇ نەشىر قىلىنماقتا.

«شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئاۋازى» ژورنىلىنىڭ ياخشى چىقىشى ئۈچۈن ئەخمەت قاباقلى ئەپەندى ھەر زامان يارەمچى بولۇپ غەمخورلۇق قىلدى. گۈزەل ۋە ئىلمى پىكىرلىرى بىلەن كۆپچىلىكنى ھاياجانلاندۇرغۇچى ماقالىلىرى بىلەن ژورنالنى داۋاملىق قوللاپ قۇۋەتلىدى.

ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى «تۈرك ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1984- يىلى يانۋار 123- سانىنى تۈرك دۇنياسىغا بېغىشلاپ چىقاردى. بۇ ساندا تۈركىيە سىرتىدىكى تۈرك بويىرىنىڭ ئەدەبىياتلىرى تونۇتۇلدى. ژورنالنىڭ بەشىنجى ۋە ئالتىنجى بەتلىرىدە ئۇستازىمىز «ئۇچ قىتئە

ئىگىسى بىر ئىنسان ئىدى. ياخشىلىق قىلىشنى سۆيىدىغان خوشخۇي چىراي، توغرى، جەسۇر، ئىشچان بىر ئۇستاز ئىدى. ئۇ بۇ خىل پەزىلەتلىرى بىلەن تۈركىيەمىزدە ، تۈرك ئىسلام دۇنياسىدا ھۆرمەت ـ ئىتىۋار قازانغان، مەشھۇرلاشقان مۇنەۋۋەرلەردىن بىرى ئىدى. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مىساللىرى ناھايىتى كۆپ، ئۇنى تولۇق ئىپادىلەش ئۈچۈن بىر ماقالە يەتمەيدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن كىتاپلار يېزىش كېرەك.

مەرھۇم ئۇستاز، سىنى قانچە تەرىپلىسەك ئازدۇر. بىز يالغۇز سىنى تەرىپ ئېتىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، سىنىڭ ھەقلىق مۇجادىلەڭنى داۋاملىق ئېلىپ بارىمىز. سەن باشلاپ بەرگەن تۈرك كۈلتۈرى، تۈرك ئەدەبىياتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىمىز.

ئەلۋىدا ئۇستاز، نۇر ئىچىدە يات، روھىڭ شاد بولسۇن!

(بۇ ماقالە «تۈرك ئەدەبىياتى» نىڭ **2001** ـ يىلى ئاپرىل ئېيىدا نەشر قىلىنغان ئەخمەت قاباقلىغا بېغىشلانغان مەخسۇس سانىدا ئېلان قىلىنغان)

تەرجىمانى ئىدى. ئۇنىڭ قەلبى تۈرك دۇنياسى ئۈچۈن، تۈرك ئىسلام دۇنياسى ئۈچۈن ۋە پۈتۈن ئىنسانلىق ئالمى ئۈچۈن سوقاتتى. دۇنيانىڭ قايسى بىر يېرىدە بىر تۈرك ياكى بىر ئىنسان خورلۇق ۋە ئازاپ كۆرسە، ئۇنىڭ قەلبى، پىكرى ئۇ يەردە پەيدا بولاتتى. ئۇ ھەر زامان ھەققانىيەتنىڭ تەرىپىدە، ئاجىزلارنىڭ بايانىاتچىلىغىنى ئۈستىگە ئالغان، زۇلۇم ـ كۈلپەتكە دۇچار بولغان ئىنسانلارنىڭ ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى مۇداپىئە قىلىپ كەلگەن ئىدى.

ئۇستازىمىز ئەخمەت قاباقلى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ھەقلىق دۇاۋاسىغا ئۆزىنى ئالاھىدە ئاتىغان بىر ئىنساندى. مەرھۇم ئەخمەت قاباقلىنىڭ شەرقى تۈركىستان مەسىلىسى ھەققىدە يازغان ماقالىلىرىنىڭ سانى قانچە ئون پارچىدىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇ بۇ ماقالىلىرى بىلەن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ قەلبىدە تەخت قۇرغان ئىدى.

شەيخۇل مۇھەررىر ئەخمەت قاباقلى، ناھايىتى مەلۇماتلىق، ئىلىم، ئىرپان ئىگىسى ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ پىكرلىرى توغرى ۋە يول كۆرسىتىپ بىرىدىغان ماھىيەتتە ئىدى. ئۇنىڭ تەرىپىدىن يېزىپ نەشر قىلىنغان «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» ئاتلىق كىتاپ تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تەرەققىيات دەۋرلىرىنى يۇرۇتۇپ بەرگەن ئەسەرلەردىن بىرى ھىساپلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ «كۇلتۇر ئىمپېرىيالىزمى» (1970)، «مابۇت ۋە مىللەت» (1970)، «مەھەممەت ئاكىف» (1971)، «يۇنۇس ئەمرە» (1971)، «مەۋلانا» (1972)، «ئەجدەرھا تاشى» (1978، «نەدىم» (1996) «تەمەللەرنىڭ دۇرۇشماسى» (1995) ناملىق كىتاپلىرى بىلەن «تۈرك ئەدەبىياتى» ژورنىلى، «تەرجۇمان» ۋە «تۈركسىيە» گىزىتىدە ئېلان قىلىنغان مىڭلارچە ماقالىرى، سەنئەت ۋە چۇشەنچە ھاياتىمىزغا يۇنۇلۇش كۆرسەتكەن ۋە بىزلەرگە ھەدىيە قىلىپ قالدۇرغان ئابىدە ئەسەرلەردۇر.

ئۇستازىمىز ئەخمەت قاباقلى دەۋرىمىزنىڭ «دەدە قورقۇتى» ئىدى. ياش ئەۋلاتلارغا ئاتىلىق تەربىيەسى بىرىپ كەلگەن، كۆڭلى مەھرى شەپقەت بىلەن تولغان، باغرى كەڭ بىر ئىنسان ئىدى. ئۇ ئىلگىرى سۇرگەن پىكرلىرىدە بۇلۇنۇشكە قارشى تۇرۇپ ھەر ۋاقىت بىرلەشتۇرگۈچى بولدى. ئۇستاز ئەخمەت قاباقلى، گۈزەل پەزىلەت

قۇربان (كومموئنىست ماۋ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن 1970- يىلى 5- ئايدا ئۇرۇمچىدە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن) قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئىنقىلاپچى زىيالىلار بىلەن تۇنۇشتى ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ھۆرلۈك ۋە ئازاتلىققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن بەل باغلىدى ۋە ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى.

· شائىر ئۇقۇغۇچىلىق يىللىرىدا شىئېر يېزىشقا باشلىدى 1940- يىلىدا يازغان «قايتمايمىز» ناملىق شىئېرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلدى.

شائىر ئۇرۇمچىدىكى ئۇقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن قارا شەھەردىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۇقۇتقۇچىلىققا تەيىن قىلىندى. ئۇ بۇ يىللاردا خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ (مىللىتاريست شىڭشىسەي) زۇلۇم ۋە ئاسارىتىگە قارشى ھۆرريەت، خەلقچىلىق ۋە دېموكراتىيە فىكىرلىرىنى ھىمايە قىلغانلىغى ۋە «تۆتقۇن»، «ئازاتلىق مەشئىلى» قاتارلىق شىئېرى ئەسەرلىرىدە خەلقنى ئازاتلىق، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرغانلىغى ئۈچۈن 1943- يىلىدا خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى. تۈرمىلەردە ئېغىر ئىشكەنجە ۋە ئازاپ ـ ئوقۇبەت كۆردى. زالىملارنىڭ رەھىمسىزلارچە قىناشلىرى تۈرغۇن ئالماسنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇنىڭ ئىنقىلاۋى ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. ئۇ، تۈرمە تاملىرىغا جەڭگىۋار شىئېرلار يېزىپ زۇلۇم ۋە ئىزىلىشكە قارشى ئىسيان بايرىغىنى ئىگىز كۆتەردى.

شائىر 1944- يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇيۇپ بېرىلدى. شائىر 1000 كىلومېتىردىن ئۆزۈن بىر مەسافىنى پىيادە بېسىپ 1945- يىلى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئەينى يىل قەشقەردە يازغان «تەنلىرىم ياپراق»، «ئۇمىتلىك خىيال» قاتارلىق شىئېرلىرى بىلەن خەلقنىڭ دىققەت ئىتىۋارىنى قوزغىدى ۋە شۆھرەت قازاندى.

ئالىم ۋە شائىر تۈرغۇن ئالماس«تەنلىرىم ياپراق» ناملىق شىئېرىدە :

تەنلىرىم ياپراق تىترەپ تۇرمىدى.

يۈرۈگۈم قانلىق، ئەركىن سوقمىدى.

دەپ يېزىپ خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىك، ھۆرلۈك ۋە ئىستىقلالىغا بولغان تەشنالىغىنى جەڭگىۋار مىسرالاردا ئىپادىلەپ بەردى. بۇ شىئېر

ئەلۋىدا قەھرىمان شائىرىمىز، تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس

(ئىستانبۇلدا 2001- يىلى 9- ئاينىڭ 22- كۈنى شەرقى تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلگەن مەرھۇم ئىنقىلاۋى شائىر تۇرغۇن ئالماسقا تەزىيە بىلدۈرۈش يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق، ھۆررىيەت ۋە دېموكراتىك ھەق ـ ھوقۇقلىرى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەردە ئەقىل ـ پاراسەت ۋە جاسارەت ئۈلگىسىنى كۆرسەتكەن تارىخ ئىلىمىز ۋە زامانىۋى يېڭى ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بۈيۈك ھەسسە قوشقان تارىخچىمىز ۋە يازغۇچى ـ شائىرىمىز تۇرغۇن ئالماسنىڭ 2001- يىلى 9- ئاينىڭ 11- كۈنى ئۈرۈمچىدە 77 يېشىدا پانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلىپ تىنىقتىن توختىشى ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى ۋە ۋەتەن سىرتىدىكى بىز شەرقى تۈركىستانلىقلارنى چوڭقۇر مۇسىبەتكە غەرق قىلدى. ئىلىم ـ ئىرفان ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ چاقنىغان بىر يۇلتۇزى ئۆچتى، بىر چىنارىمىز يېقىلدى، بۇ چوڭقۇر مۇسىبەت ۋە قايغۇلۇق كۈنلەردە خەلقىمىزگە، مەرھۇم تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئائىلە ئەزالىرىغا سەبىر جەمىل، ئىلىم ئەربابىمىز ۋە شائىرىمىز تۇرغۇن ئالماسقا جەنابى ئاللاھتىن رەھمەت ۋە مەغفىرەت تىلەيمىز.

ئاتاغلىق ئالىمىمىز ۋە يالقۇنلۇق شائىرىمىز تۇرغۇن ئالماس 1924- يىلى 10 ـ ئاينىڭ 30- كۈنى شەرقى تۈركىستاننىڭ قەدىمقى كۈلتۇر مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان قەشقەر شەھرىدە دۇنياغا كەلدى. شائىر باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئورتا تەھسىلىنى قەشقەردە تاماملىغاندىن كېيىن 1939- 1942- يىللىرى ئارىسىدا ئۈرۈمچىدە ئۇقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇدى. ئۇقۇش جەريانىدا ئىنقىلاۋى قۇربان ۋەتەنپەرۋەر شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ، (1945- يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) ئىنقىلاۋى قۇربان ۋەتەنپەرۋەر ئالىم توختى

دىكتاتۇرلارنىڭ ھەر خىل جازا ۋاستىلىرى بىلەن يۇگۈزگەن قىيىن – قىستاقلىرىغا باش ئەگمىدى ۋە تۇرمىدە «گۈزىلىم» شىئىرىنى يېزىپ، يۈكسەك ئۇمىتۋارلىقى بىلەن پۈلاتتەك مۇستەھكەم ئىرادىسىنى نامايەن قىلدى.

گۈزىلىم جۇدالىق تۇنلىرى ئېغىر،
تاغ بولۇپ باسسىمۇ بىرىمەن چىدام.

گۈزىلىم كۆرگەندە سېنى چۈشۈمدە،
ھەسرەتلىك يۇرىگىم تاپىدۇ ئارام.

سەن بىلەن ئۇچراشماق ئۇمىدى مېنى،
ئۇلۇمدىن ھەر قاچان كېلىدۇ ساقلاپ،

سەن ھايات كۆزۈمدە تاڭنىڭ نۇرلىرى،
ئۆچمەستىن ئەبەدى تۇرىدۇ چاقناپ،

شائىر تۇرغۇن ئالماس 3 ۋىلايەت شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىگە يۈرگۈزگەن بېسىمى نەتىجىسىدە 1949 – يىلى 4- ئاينىڭ 8- كۈنى تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلدى. شائىر شۇ يىلى 8- ئايدا 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ مەركىزى غولجىغا كېلىپ «ئالغا» گېزىتىنىڭ تەھرىرى بولۇپ ئىشلىدى.

شائىرنىڭ 1950- يىللاردا «قىزىل بايراق» ناملىق ھېكايىسى، «پىچاق» ناملىق دىرامىسى، 60- يىللاردا بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر شىئىرلىرى بىلەن «لەيلى گۈل» داستانى ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەرلىرى خەلقتىن بۇيۇك ئالقىش توپلىدى. 1956- يىلىدا شائىرنىڭ «تارىم شامالىلىرى» ناملىق شىئىر ۋە داستانلار كىتابى نەشر قىلىندى ئالىم ۋە شائىر 1953- يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات – سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئەدەبىيات – سەنئەت» ژورنىلىدا تەھرىر ۋە تەرجىمانلىق ۋەزىپىلىرىدە بولدى ياش ئەدىپلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ھەر جەھەتتىن ياردەم كۆرسەتتى.

1958- يىلىدا ماۋزېدۇڭ باشچىلىغىدىكى خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستاندا يۈرگۈزۈلگەن «ئوڭچىل يەرلىك مىللىيەتچىلەرگە قارشى ھەرىكەت» جەريانىدا تۇرغۇن ئالماس يەرلىك

خەلقىمىزنىڭ ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدىغان جەڭگىۋار ناخشىسىغا ئايلىنىپ كەتتى.

1944- يىلى شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالى رايونلىرىدا باشلانغان خىتاي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسارىتىگە قارشى مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى نەتىجىسىدە ئىلى، ئالتاي ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ خىتاي ھۆكۈمىتى ئارىسىدا 1946- يىلى 6- ئاينىڭ 15- كۈنى ئىمزالانغان 11 ماددىلىق تىچلىق كېلىشىمىدىن كېيىن شەرقى تۈركىستاندا قىسقا ۋاقىت داۋام قىلغان دېموكراتىيەسى ۋە تىچلىق مەزگىلىدە تۇرغۇن ئالماس قەشقەردىكى ئۇقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىنىڭ مۇدىرى، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ تەرتىپ مۇدىرلىگىگە تەيىن قىلىندى. جاھىللىققا قارشى مۇئارىپ سەپەربەرلىگى ئۈچۈن بۇيۇك جاسارەت بىلەن مۇجادىلە ئېلىپ باردى. قەلبىنى قۇدرەتلىك قۇرال قىلىپ ئادالەتسىز تۈزۈمگە، خىتاي مۇستەبىتلىكىچىلىرىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى جەڭ ئېلان قىلدى. شائىر تۇرغۇن ئالماس بۇ مەزگىلدە «مۇڭلورۇم» ، «جەنۇپ ساداسى» قاتارلىق شېئىرلىرىنى يېزىپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى خىتاي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى.

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ يالقۇنىنى ئۈچۈرۈپ تاشلاش، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاقىت قازىنىپ قايتا كۈچ قازىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، پۈتۈن ھىلە ـ مىكىرلىرىنى ئىشقا سالغان، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى جاڭچىڑجۇڭ 1947- يىلى 5- ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق 3 ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن قەشقەرگە كەلگەندە تۇرغۇن ئالماس قەشقەردىكى ئۇقۇغۇچى ۋە ئۇقۇتقۇچىلارنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ گومىنداڭ خىتاي ھاكىمىيىتىگە ۋە جاڭچىڑجۇڭغا قارشى كەڭ كۆلەملىك نامايىش قوزغىدى ۋە جاڭچىڑجۇڭغا سۇئال ياغدۇرۇپ ئۇنى پەرىشان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. بۇ ھەربىكەت تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئىناۋىتىنى تېخىمۇ يۇقۇرى كۆتەردى. ئۇ خەلق ئىچىدە «ياش قەھرىمان» نامىنى ئالدى.

گومىنداڭ خىتاي ھاكىمىيىتى 11 ماددىلىق بېتىمنى يىرتىپ تاشلاپ شەرقى تۈركىستان خەلقىگە بولغان غالجىرانە ھۇجۇمىنى جىددىلەشتۈردى ۋە 1947- يىلى 7- ئاينىڭ 21- كۈنى يېرىم كىچىدە تۇرغۇن ئالماسنى قولغا ئېلىپ قەشقەر يېڭى شەھەردىكى گومىنداڭ ئارمىيسى 42- كورپۇس تۇرمىسىگە سالدى. شائىر فاشىست

مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىپ چىقىلدى. بۇ كىتاپ شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ياشلار، ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1989- يىلى فۇرال ئېيىدا نەشر قىلىندى . بۇ كىتاپ ئۇچۇن تۈرغۇن ئالماسقا چەتئەللەردە ھەر خىل خەلقارا مۇكاپاتلارنىڭ بېرىلىشى قارار قىلىندى.

بۇ ئۇچ كىتاپ ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن قىزغىن سۆيۈلۈپ ئوقۇلدى. بۇ ئۇچ كىتاپ شەرقى تۈركىستاندا جەريان ئەتكەن تارىخى ھەقىقەتلەرگە ئىلمى پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ يېزىلغانلىغى ئۇچۇن خەلقىمىزگە بولۇپمۇ ياش ئۆسمۈرلىرىمىزگە ئۆز كىملىگىنى بىلىپ ئېلىشتا ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ ۋە غورۇر تۇيغۇسىنى ئويغۇتۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

بۇ ئۇچ ئەسەر 20- يۇز يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان بىر ئالىم ۋە تارىخچى تەرىپىدىن يېزىلغان دەسلەپكى مۇنەۋۋەر كىتاپلاردىن بولۇپ قالدى.

ئالىمنىڭ خۇسۇسەن «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتابى بۇيۇك مۇجاھىد ۋە ئالىم مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ «شەرقى تۈركىستان تارىخى» ناملىق كىتابىدىن كېيىن يېزىلغان ئەڭ قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر. ئالىم ۋە شائىرنىڭ «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابى گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ خامبۇرگدا، «قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» كىتابى ئەرەپ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ سەئۇدى ئەرەبستاندا نەشر قىلىندى.

ئالىمنىڭ بۇ ئۇچ كىتابى خەلقىمىز ئىچىدە چوڭ تەسىرات قوزغىدى ۋە ئالقىشلاندى. بۇ ئۇچ كىتابنى خەلقىمىز قولدىن ـ قولغا چۈشۈرمەي ئوقۇيدىغان كىتاپلاردىن بولۇپ قالدى. تارىختىن بىرى ئۆزىنىڭ يالانما ئەدەبىي ۋە ساختا تارىخچىلىرىگە يالغان، ساختا تارىخ يازغۇزۇپ خەلقىمىزنى ئالداشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن خىتاي ھاكىمىيىتى بۇ ئۇچ كىتابنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە قوزغىغان تەسىرىنى بوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن 1991- يىلى فۇرال ئېيىدىن ئىتىبارەن «ئۇچ كىتاپقا قارشى تەنقىت» كومپانىيەسى باشلاتتى.

خىتاي كوممۇنىست دىكتاتۇرلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى رەھبەرلىك ئورگىنى بەزى ساختىكار خىتاي تارىخچىلىرىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ 1991- يىلى 2- ئاينىڭ بىرىدىن يەتتىسىگە قەدەر كەڭ كۆلەملىك يىغىن ئېچىپ ئۇچ كىتاپقا قارشى شىددەتلىك تەنقىت قىلىش ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق كوممۇنىست پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئەربابلىرىنىڭ زەھەر خەندىلىك سۆزلىرى بىلەن باشلانغان بۇ

مىللەتچىلىك، بۆلگۈنچىلىك قىلدى» دېگەن بۆھتان بىلەن قارىلىنىپ شىددەتلىك شەكىلدە تەنقىت قىلىندى ۋە تۈرپان يېزىلىرىغا سۈرگۈن قىلىنىپ جازالاندۇرۇلدى ۋە نەشرىيات ھۆقۇقى چەكلەندى.

1966- يىلى ماۋزېدۇڭ تەرىپىدىن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە باشلىتىلغان «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دىن تۈرغۇن ئالماس يەنە نەسىۋىسىنى ئۈلدى. 1967- يىلىدا «مىللى بۆلۈنچى» دېگەن بۆھتان بىلەن قولغا ئېلىندى. 1977- يىلىغا قەدەر 10 يىل تۈرمىدە ئېغىر ئازاپ ــ ئوقۇبەت كۆرگەن ئالىم، شائىر تۈرغۇ ئالماس 1977- يىلى ماۋئىڭ ئۆلمىدىن كېيىن قۇيۇپ بېرىلدى. ئالىم، شائىر يېڭى باشتىن قولغا قەلەم ئېلىپ خەلقىمىز ئۈچۈن ئەسەرلەر يېزىشقا باشلىدى.

شائىر تۈرغۇن ئالماس 1982- يىلىدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىدا «تاڭ سەھەر» ناملىق شېئىرلەر كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. ئالىم، شائىر تۈرغۇن ئالماسنىڭ ئەسەرلىرى خىتايچە ، ئىنگلىزچە، ۋە رۇسچە قاتارلىق تىللارغا تەرجۈمە قىلىندى.

ئالىم ۋە شائىر تۈرغۇن ئالماس بىرمۇنچە نادىر ئەسەرلەرنى خىتاي ۋە رۇس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ خەلقىمىزگە تەقدىم قىلدى.

ئالىم ۋە شائىرنىڭ ئادىبىيات ۋە تارىخ بىلەن مۇناسىۋەتلىك 50 دىن ئارتۇق ئىلمى ماقالىسى «تارىم»، «شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ياشلىرى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» قاتارلىق ژورناللاردا ئېلان قىلىندى.

ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابى شائىر ۋە ئالىم تۈرغۇن ئالماس يالغۇز شېئىر، ھىكايە، رومان، سەھنە ئەسەرلەر يېزىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ قەدىمقى ۋە ئورتا چاغ تارىخى ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى ھەققىدە ئۇزۇن يىللار ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىغا تايىنىپ بىرمۇنچە قىممەتلىك كىتاپلار يازدى. بۇ نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرىنجىسى؛ « ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » بولۇپ 1986- يىلى 10- ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

بۇ نادىر ئەسەرلەرنىڭ ئىككىنجىسى؛ «قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» كىتابى بولۇپ 1988- يىلى ئاپرىل ئېيىدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلدى.

بۇ نادىر ئەسەرلەرنىڭ ئۈچۈنجىسى؛ «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتابى بولۇپ ئەسەر ئۇيغۇر، رۇس، خىتاي ۋە باشقا خوشنا مىللەتلەرنىڭ تارىخى

بۇ ھادىسىلەر شەرقى تۈركىستاندا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۈرغۇن ئالماسقا بولغان ھۆرمەت ۋە مۇھابىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئالىم ۋە شائىر تۈرغۇن ئالماس خەلقىمىزنىڭ كۆزىدە ھەقىقى مىللى مۇجاھىد، جەسۇر ئالىم ۋە قەھرىمان شائىر بولۇپ گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. ئۇ، ھەقىقەتەن خەلقىمىزنىڭ سۆيۈملۈك قەھرىمان ئەۋلادى، پاك قەلبلىك، ۋىجدانلىق بىر ئىنسان ئىدى.

2001- يىلى **12**- سىنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچىدە ئونمىڭلارچە خەلقىنىڭ مەرھۇم تۈرغۇن ئالماسقا داغدۇغىلىق دەپنى مۇراسىمى ئۆيۈشتۈرۈشى، جىنازە مۇراسىمىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر دولقۇنغا ئايلىنىشى بۇ مۇنەۋۋەر ئەۋلادىنغا خەلقىمىزنىڭ سۆيگۈ، ھۆرمەت ۋە قەدىر شۇناسلىغىنى جانلىق بىر شەكىلدە ئىسپاتلاپ بەردى. ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلار ھەر زامان خەلقىمىز تەرىپىدىن تەقدىرلىنىدۇ، ئەبەدى خاتىرلىنىدۇ.

تۈرغۇن ئالماس ھايات چېغىدا **1965**- يىلى بىر شائىرنىڭ شۇنداق مىسرالارنى يازغان ئىدى:

ۋەتىنىڭ بەختىگە جان بېغىشلىساڭ،
تارىخنىڭ بېتىگە راسلىنىپ جايىڭ،
قىيا تاش ئۈستىگە ئۇيۇلغان نەقىش-
ئۆمرىگە تەڭ بولۇپ ياشايدۇ نامىڭ!

ۋەتەنپەرۋەر ئالىم تۈرغۇن ئالماس ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ!

ئەلۋىدا ساڭا... شائىر تۈرغۇن ئالماس!
نۇر ئىچىدە يات..! رۇھىڭ شاد بولسۇن..!
جەنابى ئالاھ ساڭا جەننەتتىن ماكان ئاتاقىلسۇن!

تەنقىت ھەربىكتى ئالىم ۋە شائىر تۇرغۇن ئالماسنى «پان تۈركىست»، «مىللەتچى»، «مىللى بۆلگۈنچى»، «ئۇيغۇر شوۋىنىستى» دەپ ئەيىپلىدى. شەرقى تۈركىستاندىكى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىدارىسىدىكى پۈتۈن گىزىت، ژورنال، رادىئو ـ تېلېۋىزىيونلار تۇرغۇن ئالماسنى كىشىلەرنى ئەكسىل ئىنقىلاۋى ئىسيانغا قۇتراتماقچى بولدى دەپ چالۋاقىدى.

خىتاي ھۆكۈمىتى 1990- يىلى 5- ئاپرىلدىكى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالغان بارىن قوزغىلىڭىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئۇچ كىتابى دەپ ھۆكۈم قىلدى. شەرقى تۈركىستاندا بۇ ئۇچ كىتابنى ئۇقۇش چەكلەندى كىشىلەرنىڭ قولىدىكى بۇ كىتابلارنى توپلاش ئۇچۇن پەرمان چىقاردى، بۇ ئۇچ كىتابنى ئۇقۇغانلارنى، بۇ كىتابلارنى ساقلىغانلارنى جازالايدىغانلىقلىرىنى ئېلان قىلدى. تۇرغۇن ئالماسنى تەقىپ ئاستىغا ئالدى.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تۇرغۇن ئالماسنى ئېغىر بىر شەكىلدە جازالاندۇرماق بولغان بولسمۇ، ئەمما «ئۇيغۇرلار» ۋە «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» كىتابلىرى خىتاي تارىخى مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىلغانلىقى ئۇچۇن، كىتابتىن ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بىر نەرسە تاپالمىدى. ئىككىنچىسى دۇنيا ئەپۇ قىلىش تەشكىلاتى 1992- يىلى نويابىردا ئېلان قىلغان «شەرقى تۈركىستاندا ئىنسان ھەقلىرىنىڭ ئاياق ئاستى قىلىنىشى» ھەققىدىكى دوكلاتىدا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنى ئىنسان ھەقلىرى ھۇقۇقىغا رىئايەت قىلمىغانلىقى ئۇچۇن ئەيىپلىدى ۋە ئاگاھلاندۇردى. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئىلمى پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ بىر ئىلمى كىتاپ يازغان تۇرغۇن ئالماسقا قارشى ئېلىپ بارغان ئىشكەنجىلىرى يۇزىدىن تەنقىت قىلىندى. ئەمما كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تۇرغۇن ئالماسقا قارشى سىياسى، ئىسخولوگىك ھۇجۇم ۋە بېسىمنى ئارتتۇردى. شائىر ۋە ئالىمنىڭ باشقا مەملىكەتلەرگە ساياھەتكە چىقىشنى چەكلىدى. ھەقىقى ئالىم، جەسۇر شائىر مەرھۇم تۇرغۇن ئالماسقا خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ قىلمىغان ئەسكىلىگى قالمىدى. ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ۋە شائىر تۇرغۇن ئالماس ئۆز خەلقىنىڭ مىللى مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلغانلىقى ئۇچۇن مىللىتارىست شىڭشىبەي، گومىندانڭ خىتاي ھاكىمىيىتى ۋە كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئېغىر ھاقارەت ۋە خورلاشلارغا ئۇچۇرىدى.

باشلىدى، ئورتاق ئەدەبى تىل، ئورتاق سۆزلۈك (لېكسىكا) جەھەتتىن تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە خەلقلىرىدە بىرمۇنچە يېڭى تەرەققىياتلار ئۈزىنى كۆرسەتتى.

ئارقا ـ ئارقىدىن تۈرك دۇنياسى شائىر ـ يازغۇچىلىرى قۇرۇلتايلىرى، تۈرك دۇنياسى سەنئەت فېستىۋاللىرى، تۈرك دۇنياسى تىل، تارىخ قۇرۇلتايلىرى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە تۈرك دۆلەتلىرى، تۈرك رايونلىرى خەلقلىرى ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ۋە كۆلتۈر مۇناسىۋەتلىرىدەيمۇ ـ يېڭى بىر باسقۇچ باشلىنىپ ئەينى تارىخ، ئەينى مەدەنىيەت ـ كۆلتۈر ۋە ئەينى تىلنى قوللىنىۋاتقان تۈرك بويلىرى (قەۋملىرى) ئارىسىدا مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە تېخىمۇ يېقىنلىشىش، ئورتاق مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئورتاق ھالدا ئىگە بولۇش ۋە بىرلىكتە تەرەققى قىلىش جەريانلىرى تېخىمۇ تىزلەشتى. ئەينى كۆكتىن كەلگەن ئەينى تارىخ، ئەينى مەدەنىيەت ـ كۆلتۈرگە ئىگە ۋە ئەينى تىلنى قوللىنىۋاتقان تۈرك بويلىرىنىڭ بىرى ـ بىرى بىلەن سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى كۆچەيتىشى سىياسى جەھەتتە بىر ـ بىرى بىلەن ناھايىتى يېقىن دەرىجىدە ھەمكارلىشىشى ئىقتىسادى جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە دەستەك بولۇپ تىجارەت ـ سودا مۇناسىۋەتلىرىنى زىچلاشتۇرىشى، كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت چەھەتتىن ئۆزئارا ئۆگۈنىشى، ئورتاق كۆلتۈر مەدەنىيەت مىراسلىرىغا بىرلىكتە ئىگىدارچىلىق قىلىپ، ئورتاق مەدەنىيەت بىرلىگىنى قۇرۇۋاتقانلىقى دۇنيانىڭ زامانىۋى ، ئىلغار مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن بىرلىكتە تىرىشچانلىق كۆرسۈتۈشى، تەبىئى ۋە قانۇنى ھەق ـ ھوقۇقىدۇر. بۇ خىل بىر تارىخى تەرەققىياتنىڭ ئىنسانلىق ئالىمىنىڭ بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىق ئىچىدە ئورتاق گۈللىنىشى ۋە دۇنيا تىچلىغى ئۈچۈن مۇھىم ھەسسە قوشۇشىدىغانلىغىدا شەك ـ سۇپھە يوقتۇر.

تۈرك دۆلەتلىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ كۆلتۈر ۋە مەدەنىيەت چەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىرىنى كۆچەيتىشى ۋە ئورتاقلىق يولىدا يېڭى ئىلگىرىلەشلەر ھاسىل قىلىشى دۇنيادا يۈكسىلىۋاتقان بىر گەۋدىلەشمە بىر پۈتۈنلەشمە جەريانىغا مۇھىم تۆھپە بولۇپ ئۇ يالغۇز تۈرك دۇنياسى ۋە ئاسىيا ـ ياۋروپا رايونىنىڭ تىچلىغى، ھۇزۇرى ۋە پاراۋانلىغى ئۈچۈنلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيانىڭ تىچلىغى ۋە ھۇزۇرى

تۈرك دۇنياسىنىڭ كۈلتۇر ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن يېڭى تەرەققىياتلار

(تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە 2001- يىلى دېكابىرنىڭ 21-22- كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلگەن 9 - نۆۋەتلىك تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتىيىدا قىلىنغان دوكلات.)

تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېينكى 10 يىلدىن بۇيان تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى خەلقلىرى ئارىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتقا پارالىل ھالدا مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ كىچىك چاغلاشقا بولمايدىغان يېڭى تەرەققىياتلار مەيدانغا كەلدى.

بۇ مۇۋاپىقىيەتلەرنىڭ قولغا كىلىشىدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلىتى ۋە تۈرك دۆلەتلەر ۋە خەلقلىرى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق ۋەخپىنىڭ غەيرەت ۋە تىرىشچانلىغى مۇھىم رول ئويناندى.

20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا دۇنيادا مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار نەتىجىسىدە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن 1991- يىلىدا ئەزەر بەيجان، قىرغىزىستان، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، تۈركمېنىستانغا ئوخشاش بىر قانچە تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇشى ئاسىيا ـ ياۋروپا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم تارىخى ۋەقەئە بولۇپ قالدى. كېيىنكى يۇز يىلدىن بىرى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ قالغان، بىر- بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىرى كېسىلگەن، بىر ـ بىرى بىلەن بىر يەرگە توپلىنىشى چەكلەنگەن تۈرك بويلىرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭ بىر تەرەققىيات ۋە جانلىقلىق شەكىللەندى.

تۈرك دۇنياسىدا ئورتاق ئېلىپبە ۋە ئورتاق ئەدەبى تىل قوللۇنۇش جەھەتتىن يېڭى ئىلگىرىلەشلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

ئەزەربەيجان تۈركمېنىستان جۇمھۇرىيەتلىرى كىرىل (سلاۋىيان) ئېلىپبەسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللۇنۇشقا

ئىشتراك قىلىشى خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن چەكلەندى ۋە كىلىشكە توسقۇنلۇق قىلىندى. بۇنىڭ ئاساسى سەۋەبى بېيجىڭ ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ قۇرۇلتىيىنى «پانتۈركىستلەرنىڭ يىغىنى» دەپ ھۆكۈم قىلغانلىغىدىندۇر.

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىغا قاراشلىق ئىلى قازاق ئوبلاستلىق كوممۇنىست پارتىيە يەرلىك كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى تەرىپىدىن ھازىرلىنىپ مەخسۇس مەخپى ھۆججەت قىلىپ 1999- يىلى 6- ئاينىڭ 10 – كۈنى بېسىلغان « پان ئىسلامىزىم ۋە پانتۈركىزىمنىڭ زەھەرلىرىنى تازىلاپ ۋەتەنىنىڭ بىرلىگىنى قوغدايلى» ماۋزۇلۇق كىتاپنىڭ 2- بېتىدە « پاتۈركىزىم 20 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئىنقىلاپقا قارشى بىر خىل ئېقىمدۇر. قىرىملىق ئىسمائىل گاسپىرالى دەسلەپكى پانتۈركىست ئىدى. ئۇ تۈركلەرنى تىل، فىكىر ۋە ھەرىكەتتە بىرلىشىشكە چاقىردى. ئۇنىڭ شۇئارى پۈتۈن تۈركلەرنى مەنىۋى جەھەتتىن تىلدا ، فىكىردە ۋە ھەرىكەتتە بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى.»

«تۈرك قەدىمقى تارىخىنا بۇگۈنكى خىتاينىڭ شىمالى ۋە غەربى رايونلىرىدا ياشىغان ۋە ھايۋانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان كۆچمەن بىر مىللەتتۇر. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ (6- ئەسىرنىڭ) دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ ئاستا – ئاستا يوق بولۇشقا باشلىغان ۋە 10 ئەسىرگە كەلگەندە مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدىن تامامەن ئۆچۈپ كەتكەن» دېيىلگەن.

بۇ ھۆججەتتە خىتاي ھۆكۈمرانلىرى تۈرك نەسىللىك خەلقلەرنىڭ كۈلتۇر ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن فىداكارلىق كۆرسەتكەن ئىسمائىل گاسپىرالىنى دەسلەپكى پانتۈركىست دەپ ئەيىپلەش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، قەدىمقى تۈركلەرنىڭ ياشاپ ئۆتكەن توپراقلىرىنى خىتاينىڭ توپرىغى ئىدى، دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە تۈرك مىللىتىنى 10- ئەسىردە تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغان، دەپ ھۆكۈم قىلغان بۇ كۆز قاراش تارىخى ھەقىقەتلەرگە ۋە ئەمىلى پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولمىغان سەپسەتىۋى بىر ھۆكۈمدۇر. ئەينى كىتاپتا يەنە « ھازىرقى زامان پانتۈركىستلىرى قوشنا دۆلەت ۋە رايونلاردىكى تۈركى تىل سىستېمدىكى مىللەتلەرنىڭ

ئۇچۇنمۇ مۇھىم تۆھپە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭدىن ھىچكىمنىڭ ئەندىشە قىلىپ، ھۈرۈرسىز بولۇشىغا كېرەك يوق. چۈنكى تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق يولىدا كۆرسىتىۋاتقان تىرىشچانلىقلىرى ھىچقانداق مەخپى سىياسى غەرەز، مىللى دۇشمەنلىك ۋە بۆلگۈنچىلىكنى مەقسەت قىلمايدۇ. بىزنىڭ مەقسىدىمىز 2001- يىلى 26- 27 ئاپرىل كۈنلىرى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان مەمىلىكەتلەر دۆلەت رەئىسلىرىنىڭ 7- قېتىملىق ئالى كېڭىشىنىڭ ئاخباراتىدا تەكىتلەنگىنىدەك «خەلقلەرنىڭ تىچلىق ئىچىدە ياشاشتىن ئىبارەت ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر».

ئەينى كۆكتىن كېلىپ چىققان، تۈرك تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىغىنى كۈچەيتىش يولىدىكى پائالىيەتلىرى بەزى مەملىكەتلەرنىڭ رەھبەرلىگى تەرىپىدىن «پانتۈركىزىم» ھەرىكىتى دەپ قارالماقتا، بۇ چوڭ بىر خاتالىقتۇر. بۇ خىل قاراش ۋە پوزىتسىيە بەزى دۆلەتلەرنىڭ ئۆز سىياسى مەقسىدى ۋە مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن يۈز يىللاردىن بىرى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتقان كۆز قاراش ۋە پوزىتسىيەسىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەستۇر. بۇ خىل كۆز قاراش ۋە پوزىتسىيە تۈرك دۇنياسىنى ۋە بەزى تۈرك تزىپراقلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ۋە تەسىرى ئاستىدا تۇتۇش بىلەن، ئۇ توپراقلارنى داۋاملىق سۈمۈرۈش ۋە بۆلۈك - تالاڭ قىلىشنى نىيەت قىلغان كۈچلەرنىڭ ۋايىساش ۋە جان تالىشىشىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ھازىرغا قەدەر توققۇزىنجىسى ئەمىلەشتۇرۇلگەن تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى قۇرۇلتايلىرىغا ئاسىيا ـ ياۋروپانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا مەۋجۇت بولغان تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىگە مەنسۇپ بىرمۇنچە تۈرك بويلىرى (قەۋملىرى): ئۆزبەكلەر، قىرغىزلار، قازاقلار، تۈركمەنلەر، تاتارلار، ئالتايلىقلار، باشقىرتلار، ياقۇتلار، چۇۋاشلار، كۆك ئۇغۇزلار (گاگاۋۇزلار) نىڭ ۋەكىللىرى قاتنىشىپ كەلدى ۋە ھەتتا تۈرك مىللىتى ۋە تۈرك خەلقلىرى بىلەن تارىخى مۇناسىۋەتكە ئىگە ئامېرىكالىق قىزىل تىرىلىكلەرنىڭ ۋەكىللىرى ھەم ئىشتىراك قىلدى.

پەقەت خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاراشلىق بولغان ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى (شەرقى تۈركىستان) دىن بۇ قۇرۇلتايغا ۋەكىللەرنىڭ

بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇشتەك مۇھىم ۋەزىپىنى ئادا قىلىشتا ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجابىي رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارغا ئىلمىي ۋە ئەمەلىي جەھەتتىن ياخشى تەربىيە بېرىش ئىنتايىن مۇھىم.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۇچرايدىغان مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارى ۋە ئىجادىي روھىنى ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئورنىنى ئىگ

بىرلىشىشى»نى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشۋىق قىلماقتا ۋە بىرمۇنچىلىغان ئاي يۈلتۇزلۇق بايراقلارنىڭ دۇنيا سەھنىسىگە چىقىشىنىڭ خىيالى بىلەن ھەربىكەت ئەتمەكتە، ئەقىللىرىدىن ھېچ چىقمىغان ئوسمانلى ۋە ياكى بۈيۈك تۈرك ئىمپىراتورلۇغى» خام خىيالىنى ئىشقا ئاشۇرماق ئۈچۈن زېمىن ھازىرلاشقا تىرىشماقتا» دېيىش بىلەن ئەيىپلاش ۋە ئىغۋاگەرلىك تەشۋىقاتى دولقۇنىنى ئەۋج ئالدۇرۇش ئۈچۈن غەيرەت كۆرسەتمەكتە.

ئەينى كىتاپنىڭ 4- بېتىدە «ئۇلارنىڭ تۈركلەرنىڭ تىلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈدىغان بولساق، قەدىمقى دەۋىر، ئورتا دەۋرلەردىن كېيىن بىر پۈتۈنلىگىنى ھازىرلىغان ۋە مۇكەممەللەشكەن يەككە يىگانە بىر تۈرك تىلى مەۋجۇت بولغان ئەمەس.

دەۋرىمىزدە تۈركىيەدىكى پانتۈركىستلەرنىڭ ھەم ئىتتىراپ قىلغىنىغا ئوخشاش تۈرك تىلى گۈرۈپپىسىدا 22 خىل تىل مەۋجۇتتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ تىللار بىر ـ بىرلىرىدىن پەرقلىق 30 خىل ئىلىپبە سىستېمىسىغا ئىگە» دەپ كۆرسەتمەكتە. بۇ يەردە تەرىپىمىزدىن نەقىل قىلىنىپ ئىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئەمىلى ئەھۋاللارغا نەقەدەر زىت ۋە يالغان ياۋىداقتىن ئىبارەت ئىكەنلىگى ھەممىگە مەلۇمدۇر. بىر تىلدىكى فونېتىك پەرقلەرگە، رايون پەرقلىلىگىگە ۋە شۇۋە پەرقلىگىگە ئاساسلىنىپ تىل ئايرىمى ھىساپلىنىدىغان بولسا خىتاي تىلىنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق 12 تىلغا ئايرىماق مۇمكىن.

دائىملىق ھالدا تۈرك تىلى بىلەن سۆزلەشكەن مەملىكەتلەرنىڭ، دۆلەتلەرنىڭ رەئىسلىرى ئالى كېڭەشمىسىنىڭ ئۆتكۈزۈلىشى ۋە تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئېچىلىشى پۈتۈن تۈرك دۆلەتلىرى ۋە خەلقلىرىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاپ يەككە ـ يىگانە بىر دۆلەت ۋە بۈيۈك تۈرك ئىمپىراتورلىغىنى تەكرار قۇرۇش ئۈچۈن ئەمەستۇر. بۇ يىغىنلار ۋە قۇرۇلتايلارنىڭ مەقسىدى تۈرك نەسلىگە مەنسۇپ خەلقلەرنىپ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنى مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئورتاق مەسىلىلەرنى بىرلىكتە ھەل قىلىپ، دوست، قېرىنداشلىق دۆلەتلەر ئارىسىدىكى يېقىنلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ بۇ رايون ۋە دۇنيا تىنچلىغى ئۈچۈن ھەسسە قوشۇشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ، بىرلىكتە رىۋاجلانماق،

خىتاي كومموٴنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى گۇروھىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى تېرۈرىست قىلىپ كۆسۈتۈشتىن ئىبارەت سۇئىقەستىگە رەددىيە

(شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتىيى تەرىپىدىن 2001- يىلى 17- ئوكتەبىر كۈنى بىلگىيەنىڭ پايتەختى بۈرۈكسەلدىكى ياۋروپا پارلىمېنتىدا ئۆتكۈزۈلگەن «يېرىم ئەسىردىن بۇيان كومموٴنىست خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى شەرقى تۈركىستاننىڭ ۋەزىيىتى» ناملىق خەلقارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

موٴھتەرەم خانىم ئەپەندىلەر! ھۆرمەتلىك ئەپەندىلەر، ھەربىرىڭلەرگە تۈركىيەدىكى شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمنىڭ يوللۇغان قىزغىن سالامىنى ۋە ھۆرمەت ـ ئېھتىراملىرىنى بىلدۈرۈپ ئۆتۈش بىلەن سۆزلىرىمنى باشلىماقچىمەن.

شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتىيى بىلەن ياۋروپا پارلىمېنتىدىكى «تىرانس ناتسىئونال پارتىيە» نىڭ ئورتاق تەشكىللىشى بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان «يېرىم ئەسىردىن بۇيان كومموٴنىست خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى شەرقى تۈركىستاننىڭ ۋەزىيىتى «ناملىق خەلقارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى بىلەن، 3- نۆۋەتلىك شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتىيىنىڭ خىتاي كومموٴنىست ئىمپېرىيىسى نىڭ قاتتىق نارازىلىغىغا قارىماي ياۋروپا پارلىمېنتىدا ئۆتكۈزۈلۈشى، شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىش يولىدىكى كۈرىشىمىزنىڭ بۈيۈك بىر مۇۋاپىقىيەتىدۇر. بۇ شۇنداقلا خىتاي كومموٴنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى گۇروھىنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيىتىدۇر. بۇ يىغىن شەك ـ شۈپھەسىز ھالدا شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ كومموٴنىست خىتاي ھاكىمىيىتى ئاسارىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنياداۋا ئىنسانچە ياشاش ، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش يولىدىكى كۈرىشىگە زور ئىشەنچ ۋە ئىلھام بېغىشلايدۇ. خىتاي كومموٴنىست مۇستەملىكىچىلىرىنى تېخىمۇ چۆچۈتۈپ، قاتتىق بىئارام قىلىدۇ.

مەن بۇ مۇنبەردىن بۈگۈنكى بۇ يىغىنىمىزنىڭ مۇۋاپىقىيىتى بىلەن شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمنى ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەقلىق داۋاسىغا، ھىسداشلىق قىلۋاتقان ۋە ئۇنى قوللاۋاتقان خەلقارا

7 - ئورتاق تۈرك تارىخى ۋە مەدەنىيەت كالېندارىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئۈچۈن جىددى شەكىلدە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلىشى.

8 - تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدا مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ ھازىرقى زامان تۈرك دىئالېكتلىرىغا تەرجىمە قىلىنىشى.

9 - تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدا تۈرك دۇنياسى تىل ۋە ئېلىپبە بىرلىگىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى.

10- تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مىنىستىرلىگىگەباغلىق تۈرك دۇنياسى تەتقىقاتى ئېنىستىتۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىق تەدبىرلەرنىڭ تىز ۋاقىت ئىچىدە ئەمەللەشتۈرۈلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىكى مەدەنىيەت – كۇلتۇر مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قۇيۇقلىشىدۇ ۋە كۈچەيىدۇ.

(بۇ دوكلات ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان «تۈرك كۇلتۇرى» ژورنىلىنىڭ 2001 - يىل دېكابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

تەلەپلىرىنى دۆلەت تېرورى ئارقىلىق شىددەتلىك شەكىلدە باستۇرىۋاتقان تېرورىست كۈچ خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىدۇر.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ تېرورىزىمگە قارشى بايراقنى كۆتۈرىۋېلىپ دۇنيا خەلقىنى ئالداش يولىدىكى بۇ سۇئىقەستى ھەرگىز ئەملگە ئاشمايدۇ.

دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ تېرورىزىمغا قارشى تۇرۇشىنى باھانە قىلىپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى رەھىمسىزلەرچە باستۇرىۋاتقانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا باشلىدى.

بىز شەرقى تۈركىستان خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى 2001- يىلى 11- سىنتەبىردە ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن تېرورىزىم ھەرىكىتىنى قەتئى ئېيىپلايمىز. بىز تېرورىزىمگە قەتئى قارشى تۇرىدىغانلىغىمىزنى پۈتۈن دۇنياغا جاكالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ئىنسان ھەقلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىستىبداد، زوراۋانلىق سىياسىتىنى شىددەت بىلەن لەنەتلەيمىز.

تېرورىزىم، بىگۇنا مەسۇم، ئىنسانلارغا شىددەت قوللۇنۇپ، ئۇلارنىڭ ياشاش ھوقۇقىنى ئەملدىن قالدۇرۇش ۋە بۇ ۋاستىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ سىياسى مەقسەتلىرىگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت زوراۋانلىق شىددەت ھەرىكىتىدۇر.

باشقىلارنى ئازارەت ئاستىدا تۇتۇپ، ئۇلارغا ھېچقانداق ھەق ـ ھوقۇق تونۇماي، ئۇلارنى ئىرقى جەھەتتىن يوقۇتۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان زوراۋان دىكتاتۇر كۆچلەرگە قارشى ئۆزنىڭ ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى دېموكراتىك ، قانۇنى ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ تەلەپ قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇۋاتقان خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ھېچبىر زامان تېرورىست ھېسابلانمايدۇ.

بۈگۈن شەرقى تۈركىستان خەلقى ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم ھالدا ناھايىتى پاجىئەلىك ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزمەكتە. شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مەكتەپلەردە ئۆز ئانا تىلى بىلەن تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىش ھوقۇقى ، ئۆزىنىڭ كۈلتۈر ۋە مەدەنىيەتلىرىنى رىۋاجلاندۇرۇش ھوقۇقى ، نورمال دىنى ئېتىقات ئەركىنلىگى، ھوقۇقى چەكلەنمەكتە. پىلانلىق تۈغۇت سىياسىتى دېگەن باھانا بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ نورمال كۆپۈيىش ھەققى قوللىرىدىن ئېلىنماقتا. شەرقى تۈركىستانغا ئارقىسى ئۆزۈلمەيدىغان

دوستلارنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن. شۇنداقلا يېغىنىمىزنىڭ ياۋروپا پارلىمېنتىدا ئوتكۈزۈۋاتقان ئۈچۈن بىزگە كۆچلۈك يار ـ يۆلەكتە بولغان ياۋروپا پارلىمېنتى تەركىۋىدىكى «تىرانس ناتسىئونال رادىكال پارتىيەسى»گە ۋە ئۇنىڭ باش كاتىبى ئولىۋېر دۇپۇئىس Oliver DUPUIS ئەپەندىگە تەشەككۈر ئېيتىمەن.

2001 ـ يىلى 11 ـ سىنتەبىردە ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان قانلىق ھۇجۇم ۋەقەسىدىن كېيىن، دۇنيا مىقياسىدا تېرورىزىمگە قارشى كۈرەش داغدۇغۇلىق ھالدا باشلىنىپ كەتتى. تېرورىزىمغا قارشى خەلقارا بىرلىك سەپ شەكىللەندى.

بۇ تارىخى ھادىسىلەر جەريانىدا، ھەر زامان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇنى لېيىتىپ بىلىق تۇتۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بېيجىڭ رەھبەرلىرى خەلقارادا باشلىنىپ كەتكەن تېرورىزىمغا قارشى كۈرەشنى سۇئى ئىستىمال قىلىپ، ئېغىر زۇلۇم ۋە خورلىنىشقا ئۇچراۋاتقان شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىنسانچە ياشاش، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئاساسى ھەق ـ ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى قانۇنلۇق ۋە ھەققانى كۈرىشىنى دۇنيا جامائەتچىلىگىگە تېرورىزىملىق ھەرىكەت قىلىپ كۆرسۈتۈپ، ئۇنى دۆلەت تېرورىزىمى بىلەن تۇنچۇقتۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنماقتا.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىكىنىڭ بىر تەرەپتىن تېرورىزمگە قارشى تۇرۇش بايرىغىنى كۆتۈرۈۋېلىش ئارقىلىق خەلقارادىكى تېرورىزىمغا قارشى بىرلىك سەپ قۇرغان دۆلەتلەرگە شىرىن كۆرۈنۈش، ئىككىنجى تەرەپتىن تېرورىزىم بىلەن ئۇزاقتىن ـ يېقىندىن ھېچ ئالاقىسى بولمىغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلۇق تەشكىلاتلىرىنى تېرورىست تەشكىلات ۋە تېرورىستلەر دەپ ئاتاشتىن ئىبارەت «بىر چالمىدا ئىككى پاختەك ئۇرۇش» تاكتىكىسىنى قوللۇنۇپ ئۆزىنىڭ رەزىل سۇئىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جىددى ھەرىكەتلەر ئېلىپ بارماقتا.

شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن كۆنمىزگە قەدەر ھېچبىر تېرورىست پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ باققان ئەمەس! ئۇلارنىڭ خاراكتېرى، ئىتتىقاتى، خىسلىتى تېرورىزىمنى قەتئى رەت قىلىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە تېرورىزىمنى مەخپى شەكىلدە قوللاۋاتقان، ئۇنىڭغا دەستەك بېرىۋاتقان، ئاساسىتى ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەققانى

خىتايلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىر قارار

(خىتاي شىڭخۇا خەبەر ئاگانتى 2002- يىلى 31- ماي كۈنى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيتى رەھبەرلىگى تەرىپىدىن 2002- يىلى 9- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن ئىتىۋارەن شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇنىۋېرسىتىسى قاتارلىق شەرقى تۈركىستاندىكى پۈتۈن ئالى مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملاردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش تىلى سۈپىتىدە قوللۇنۇلىشىنى ئۇختۇتۇش توغرۇلۇق بىر قارارنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىغىنى ئۇختۇردى.)

BBC نىڭ ئىنتېرنېت توربېتىدىكى خەۋەرگە قارىغاندا بۇ ئۇختۇرۇش بىلەن ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلۈكىنى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان شەرقى تۈركىستاندا ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە تىللىرىدىن بىرى سۈپىتىدە ھىساپلىنىپ يۈرگۈزىلگەن 50 يىللىق سىياسەت ئىجرائىنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇلۇشى تەلەپ قىلىنغان.

بۇ قارار شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ۋە زىيالىلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىغىغا ئۇچرىغان.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيتىنىڭ بۇ قارارى ئۇيغۇر كىملىگىنىڭ ئاساسى ئامىلى بولغان ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە قارىتىلغان بىر ھۇجۇمدۇر. بۇ قارار بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىنسان ھوقۇقلىرى خىتاپنامىسىغا، 1982- يىلى قوبۇل قىلىنغان خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاساسى قانۇنىغا، خىتاينىڭ مۇختارىيەت ھوقۇقى قانۇنىغا خىلاپ بىر قارار بولۇپلا قالماستىن، بۇ خىتاي رەھبەرلىك گۇرۇھىنىڭ ئۇيغۇر تۈركلىرى قاتارلىق شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى خىتايلاشتۇرۇش يولىدىكى يېڭى بىر قەدىمى ۋە يېڭى بىر تەدبىرىدۇر.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيتىنىڭ چوڭ خىتايچىلىق شوۋىنىزىم سىياسىتىنى شىددەتلىك ھالدا يولغا قويۇشقا باشلىغانلىغىنىڭ روشەن بىر ئىپادىسىدۇر.

بۇ قارار خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيتى رەھبەرلىگىنىڭ تارىختىن زامانىمىزغا قەدەر خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خىتايدىن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆز تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش يولىدىكى

هالدا خىتاي كۆچمەنلىرى كەلتۈرۈلۈپ بۇ ۋاقىتنىڭ دېموگرافىيلىك قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمەكتە.

شەرقى تۈركىستاننىڭ باي يەر ئاستى بايلىقلىرى خىتاي هاكىمىيىتى تەرىپىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ خىتاينىڭ ئىچكى رايونلىرىغا توشۇپ كېتىلمەكتە. بۇ بايلىقلاردىن شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىگە قىلچە نەسىۋە بەرمەستىن ئۇلارنى كەمبەغەللىك گىرداۋىغا سۈرۈكلىمەكتە.

. بىز پۈتۈن دۇنيادىكى هۆرىيەت ۋە ئىنسان هەق ـ هۇقۇقلىرىغا هۆرمەت قىلىدىغان مەملىكەت ۋە خەلقلەردىن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىن ئىبارەت هەقلىق داۋاسىغا يارىدەم بېرىشنى ، قوللاپ قۇۋۋەتلىشنى تەلەپ قىلىمىز. بىز ئىنسانىيەت ئالىمىنىڭ خىتاي كومۇنىست هاكىمىيىتىگە شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان دۆلەت تېرورىنى توختۇتۇش توغرىسىدا جىددى بېسىم يۈرگۈزۈش ئۈچۈن هەرىكەت باشلىشنى ئۈمىت قىلىمىز، سۆزلىرىمنى سەۋىر بىلەن ئاڭلىغانلىغىڭلا ئۈچۈن رەخمەت ئېيتىمەن.

2001 ـ يىلى 17- ئوكتەبىر، بىلگىيە- بۇرۇكسەل

تارىختا ئۆتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر، ئالىملاردىن ماخمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلى شىئىر ناۋايى قاتارلىقلار خاقانىيە تۈركچىسى ۋە چاغاتاي تۈركچىسى (ئاساسەن ئۇيغۇر تۈركچىسى) بىلەن تەھسىل كۆرگەن ۋە ئىلمىنىڭ يۈكسەك چوققىلىرىغا يېتىپ چىقالىغان شەخسلەردۇر.

خىتاي رەھبەرلىگى گۇروھى شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتىلىرىدە تەلىم ـ تەربىيە تىلىنىڭ خىتايچە بولۇشىنىڭ ئىككىنچى بىر زارۇرىيىتى سۈپىتىدە «ئۇيغۇرچە يېزىلغان دەرسلىك كىتاپلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز ئىكەنلىگى » نى كۆرسەتمەكتە.

«ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتاپلىرىنىڭ ناھايىتى يېتەرسىزلىگى» مەسىلىسىگە كەلسەك بۇ ھەم خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ تەلىماتلىرى بىلەن دۆلەتكە باغلىق نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ خىتاي تىلىدىكى كىتاپلارنىڭ نەشر قىلىنىشىغا يۇقىرى دەرىجىدە ئىتىۋار بەرگەنلىگى ئۇيغۇر تىلىدىكى كىتاپلارنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ئىتىۋار بۇرمىگەنلىگىدىن ئوتتۇرىغا چىققان بىر ئەھۋالدۇر.

شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) خەلق نەشرىياتىدا ئىشلەيدىغان خادىملارنىڭ يۈزدە 70% خىتايلاردىن ئىبارەت بولسا، ئۇيغۇرلار، قازاقلار، قىرغىزلار، موڭغۇللار يۈزدە 30% نى تەشكىل قىلىدۇ. خىتاي تىلىدىكى كىتاپلارنىڭ نەشر قىلىنىش مىقدارى يۈزدە 80% نى تەشكىل قىلسا ئۇيغۇر تۈركچىسىدىكى كىتاپلارنىڭ نەشر قىلىنىش مىقدارى 20% ئەتراپلىرىدا قالماقتا. بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى 52 يىلدىن بېرى خىتاي رەھبەرلىگىنىڭ شوۋىنىستىك سىياسىتى نەتىجىسىدە توسقۇنلۇققا ئۇچراپ كەلدى.

ئىككىنچى بىر تەرەپتىن خىتاينىڭ شەرقى تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان مۇئارىپ سىياسىتى بويىچە تۈرك ئىرقىدىكى ئۇيغۇرلارغا باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئورتا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ پىروگراممىسىغا خىتاي تىلى دەرسى قويۇلغان بولۇپ، بۇ مىللى مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار خىتاي تىلىنى ئۆگەنمەكتە. بۇ پىروگراما ئالى مەكتەپلەردە 1961- يىلدىن ئىتىۋارەن «ھازىرلىق سىنىپى» نامى ئاستىدا داۋام قىلماقتا.

ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى ئاياق ـ ئاستى قىلغان زوراۋانلىق سىياسىتىگە داۋاملىق ۋاريىسلىق قىلىۋاتقانلىغىنىڭ جانلىق بىر پاكىتىدۇر.

بىز خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ زوراۋانلىق قارارىنى قاتتىق ئەيىپلەيمىز ۋە ئۇچۇق ـ ئاشكارا ھالدا يولغا قويۇلغان بۇ ئاسىملاتسىيون سىياسىتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلىشىنى تەلەپ قىلىمىز.

خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1982- يىلىدىكى ئاساسى قانۇنىنىڭ 4- ماددىسىنىڭ ئاخىرقى ئاپزاستى بىلەن 121- ماددىسىدا : «خىتايدىكى پۈتۈن مىللەر ئۆزىنىڭ تىلى ۋە يېزىقىنى قوللۇنۇش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش ھوقۇقىغا شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى قوغداش ۋە يېڭىلاش ھوقۇقىغا ئىگە» دېيىلگەن ئىدى. كوممۇنىست خىتاي رەھبەرلىگى بۇ شوۋىنىزىملىق قارارى ئارقىلىق، ئۆزلىرى تەرىپىدىن ھازىرلانغان 1982- يىلىدىكى ئاساسى قانۇنىغا خىلاپلىق قىلماقتا، نەتىجىدە «ئاساسى قانۇنغا قارشى جىنايەت» ئىشلىمەكتە.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى مۇنداق بىر ئۆزگۈرۈشنىڭ بولۇشىدا ئاساسى سەۋەپنىڭ ئوقۇتۇش سۇپىتىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش مەقسەت قىلىنغانلىغىنى تەكىتلىمەكتە.

بۇ سەۋەپنىڭ ھېچبىر ھاياتى ۋە مەنتىق ئاساسى يوق بۇلۇش بىلەن بىللە شەرقى تۈركىستاندىكى 52 يىللىق ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئەمىلىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ تامامەن ئالدامچىلىق ۋە سەپسەتىدىن ئىبارەتتۇر.

52 يىلدىن بېرى شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇنۇۋېرسىتېتىدە ۋە باشقا ئۇنۇۋېرسىتېتى، تېخنىكۇملاردا خىتاي تىلى بىلەن (خىتايچە سىنىپلىرىدا) تەھسىل كۆرگەن تۈرك نەسىلىنىڭ ئۇقۇغۇچىلارغا قارىغاندا ئۆز ئانا تىلى ئۇيغۇر تۈركچىسى بىلەن تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ئۇقۇغۇچىلارنىڭ سۇپىتى ۋە سەۋىيە جەھەتتىن ئۇستۇن بولغانلىغى سانسىز پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانغان ئىدى. شەرقى تۈركىستاندىكى يازغۇچىلار، شائىرلار، مۇئارىپچىلار، ماتېماتىكچىلار، ئاگرانۇملار، خېمىيەچىلەنىڭ ئەڭ مۇۋاپىقىيەتلىكلىرى ئۇنۇۋېرسىتېتلەردە ئۇيغۇر تىلى بىلەن تەھسىل كۆرگەن ئىنسانلاردۇر. ئاكادېمىك ئۇنۇۋان ئالغان شەخسلەر ئىچىدىمۇ، ئۆز ئانا تىلىدا تەھسىل كۆرگەنلەرنىڭ سانى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلماقتا.

قىلىپ ئۆز سەپلىرىگە قوشۇۋېلىپ بۇگۈنكى كۈچ سانلىق مىللەت ھالىغا كېلىپ قالغان،

تۈرك نەسىللىك قەۋىملەردىن بىرى بولغان سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن سالالار بۇگۈن تامامەن يوق بولۇش ۋە تارىختىن سىلىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. چۈنكى ئۆتمۈشتىن بۇگۈنگە قەدەر بولغان خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنى ئۆز ئانا تىلىدا تەلىم ـ تەربىيە كۆرۈش ۋە ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلىپ قويغان. ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىدا رادىيو- تېلېۋىزيون، نەشرىيات قۇرۇش، گېزىت ـ ژورنال چىقىرىش ھوقۇقلىرى چەكلەنگەن. ئۇلار ئۇچۇن بۇ جەھەتتە ھېچ بىر ھەق ـ ھوقۇق تونىمىغان، ئۇلارنىڭ ئۆسمۇر ـ ياشلىرى خىتاي مەكتەپلىرىدە ئوقۇشقا مەجبۇر بولۇپ قالغان نەتىجىدە مىللى تىللىرىنى ئۇنۇتۇپ خىتايلىشىش جەريانىغا قاراپ يۇزلەنمەكتە.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيتى تارىختىن كۇنىمىزگە قەدەر شۇۋىنىست خىتاي ئىدارىچىلىرى تەرىپىدىن ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ قولغا كەلتۈرۈلگەن تەجرىبىلەرنى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ئۈستىدىمۇ ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ جىددى ۋە خەۋپلىك قەدىمىنى بېسىشقا باشلىدى. بۇ شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر مىللى كۈلتۈرىنى ۋە مەدەنىيىتىنى يوق قىلىشنى نىشان قىلغان بىر ھەرىكەتتۇر. خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ سۇئىقەستلىك پىلانىغا قارشى پۈتۈن خەلقىمىز ھەققانى كۈرىشىنى داۋام قىلدۇرۇشى كېرەك.

كوممۇنىست خىتاي ئىدارىچىلىرى 1960- 1961 ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش يىلىدا شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇنىۋېرسىتېتىدە تۈرك نەسىللىك مىللى ئۇۋقۇغۇچىلارنىڭ سىنىپلىرىدا تەلىم ـ تەربىيە تىلى سۈپىتىدە قوللۇنۇۋاتقان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش تىلى سۈپىتىدە قوللۇنۇلۇشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۇن ئورۇنغان ئىدى. بۇ ئۇرۇنۇش شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، قىرغىز، ئۆزبەك ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىغىغا ئۇچرىغان ئىدى. نەتىجىدە خىتاي ھۆكۈمرانلىرى بۇ جەھەتتىكى ئۇرۇنىشىدىن ۋازكېچىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. ئۇيغۇر تىلى، خىتاي تىلى بىلەن بىرلىكتە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ تەلىم ـ تەربىيە تىلى سۈپىتىدە قوللۇنۇلۇشى داۋام قىلىۋەرگەن ئىدى.

مۇددىتى 4 يىل بولغان بىر فاكۇلتىتنى خىتاي ئوقۇغۇچىلار 4 يىلدا پۈتتۈرسە، تۈرك نەسىلىك ئوقۇغۇچىلار تەييارلىق سىنىپى بىلەن بىرلىكتە 5 يىلدا پۈتتۈرمەكتە.

شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتىتى قاتارلىق شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇنىۋېرسىتېتلەردە تۈرك نەسىلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس پىروگراممىدا ھەر مەۋسۇمدا بىر دانە كەسپى دەرسىنىڭ خىتاي تىلىدا ئوقۇتۇلۇشى بەلگىلەنگەن ئىدى. بۇ شەكىلدىكى مۇئارىپ سىستېمىدە ئۇنىۋېرسىتىتنى پۈتتۈرگەن تۈرك نەسىلىك ئوقۇغۇچىلار ئۆز مەسلىگىگە دائىر خىتايچە دەرس كىتاپلىرىدىن، يارىمچى قوللانمىلاردىن، ناھايىتى قولاي ھالدا پايدىلانماقتا ئىدى. بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرس كىتاپلىرىنىڭ يېتەرسىزلىگى» بىر باھانىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بۇ يەردە ئاساسلىق ئىستراتېگىيەلىك پىلان ۋە نىشان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى ئۇنسۇرلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر تۈركچىسىنى ئۇنىۋېرسىتېتى تەلىم ـ تەربىيە ھاياتىدىن ئۆزاقلاشتۇرۇش، ئەكسىچە ئاخىرىدا بۇ ئەدەبى تىلنىڭ قوللۇنۇلۇشىنى ۋە تەرەققى قىلدۇرۇلۇشىنى توساش ئارقىلىق ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ شەرقى تۈركىستاننىڭ ھەقىقى ئىگىسى بولغان ئۇيغۇر تۈركلىرى ۋە باشقا تۈرك قەۋملىرىنى خىتايلاشتۇرۇش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.

بەلگىلەنگەن تەدبىر بويىچە ئاۋال ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ قوللۇنۇلۇشىنى شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ۋە تېخنىكۇملاردا بىكار قىلىش، بىر ئاز زامان ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىنجى باسقۇچتا ئوتتۇرا مەكتەپلەردە قوللۇنۇلۇشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئاخىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ھەم قوللۇنۇلۇشىنى توختۇتۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر تۈركلىرىگە ئۆز تىلىنى ئۇنۇتتۇرۇپ خىتايلاشتۇرۇش نىشانىغا يەتمەكتىن ئىبارەت.

تارىختىن كۆنمىزگە قەدەر بولغان تارىخى جەريان ئىچىدە خىتاي ئىدارىچىلىرى تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنغان شۇۋىنىست، ھىلە ـ مىكىرلىك سىياسەت نەتىجىسىدە خىتاينىڭ ئىشغالى ئاستىداقالغان بىر مۇنچىلىغان مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىدىن سىلىنىپ خىتايلىشىپ كەتكەن. خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ داۋاملىق يۈرگۈزۈپ كەلگەن بۇ سىياسىتى بىلەن خىتايلار نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى ئاسىملاتسىيە

قاراپ پەرقلىق ئۇقۇم، چۈشەنجە ئىپادىلەيدۇ ھەم ۋەزىپىلىرىنى بەلگۈلەيدۇ. خىتاي يېزىقى ئېلىفبەلىك يېزىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا سۆزۈق تاۋۇشلۇق، ئۇزۇك تاۋۇشلۇق ھەرىپلەر مەۋجۇت بولمايدۇ. خىتاي خەلقى سۆزەتلىك، شەكىللىك ئىپادىلەرگە ئاساسلانغان خىيەرەگلىفلىق (ئېرگولوپىيەلىك) بىر يېزىق قوللانماقتا. خىتاي تىلىدا ھەر بىر بوغۇم بىر مەنا ئىپادىلەيدۇ. خىتاي تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدا مەۋجۇت بولغان ك ، ر، ن ، غ، قاتارلىق تاۋۇشلار ئەسلا بولمايدۇ.

ئەھۋال مۇشۇنداق تۇرسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرنى خىتاي تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى بويىچە يېزىشقا مەجبۇر قىلىش ئېلىم ۋە ھۆقۇق نوقتىسىدىن ئېيتقاندا ھېچ بىر ئاساسى بولمىغان بىر بەلگۈلىمىدۇر.

كېيىنكى بىر ئىككى يىلدىن بېرى شەرقى تۈركىستاندىكى خىتاي رەھبەرلىگى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق جامائەت پىكىرى پەيدا قىلىش ۋاستىلىرى «ئۇيغۇر بالىلىرىنى خىتاي مەكتەپلىرىدە ئۇقۇتۇشنىڭ تېخىمۇ پايدىلىق بولىدىغانلىغى» نى تەشۋىق قىلماقتا. ئىككىنجى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا « باشلانغۇچ ۋەئوتتۇرا مەكتەپلەردىن باشلاپ ئۇيغۇر بالىلىرىنى خىتاي مەكتەپلىرىدە ئوقۇتۇشنىڭ زۇرۇرلىگى توغرىسىدىكى تەشەببۇسى»نى ھە دەپ ئالغا سۈرمەكتە. شۇنداق قىلغاندىلا ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلۇشۇش ئىمكانلىرىنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىغىنى تەكتلىمەكتە.

تىل بىر مىللەتنىڭ كۈلتۇر ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى ئۇنسۇرىدۇر. تىل بىر مىللەتنىڭ شەرىپى ۋە شانىدۇر. تىل بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئاساسى كاپالىتىدۇر. مەشھۇر گېرمان تارىخچىسى ۋە تىل ئالىمى بروكئەلمانىن (Brockelmenn) تەكتلىگىنىدەك: «تىل مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ سادىق ۋە سەمىمى ئەينىگىدۇر» ئوردىنال پېروفېسور. دوكتۇر ئوكتاي سىنان ئوغلىنىڭ كۆرسەتكىنىدەك: «تىل مىللەتنى ئۇزدۇرۇۋاتقان كىمىدۇر، يەنى ئىتتىقاتنىڭ، ھېسسىياتنىڭ فەلسەفىنىڭ، سەنئەتنىڭ، پىكىرنىڭ ھەممىسى تىلغا مۇناسىۋەتلىكتۇر. تىل يوقالسا بۇلارنىڭ ھەممىسى يوقۇلۇپ كېتىدۇ ۋە ئارقىسىدا ئېلىپ ـ سېتىم بىلەن شۇغۇللانغان روبوت قۇل گروپپىسى قالىدۇ.» «بىر مىللەتنىڭ تىلىنىڭ يوق

بۇ تارىختىن 42 يىل ئۆتكەندىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمرانلىرى گۈرۇھى ئەسلى مەقسەت، مۇددۇئاسىدىن ۋاز كەچمىگەنلىگىدىن بۇ پىلانىنى تەكرار ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جىددى ھەرىكەت باشلىدى.

خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىگىنىڭ مەخپى يولىۋرىغى بويىچە ئۇيغۇر ئاۋتونۇم رايونلۇق قورچاق ھۆكۈمەت 2003- يىلى ماي ئېيىدا بىر قارار ماقۇللاپ بۇنىڭدىن كېيىن نۇپۇس كارتىسىدا، پاسپورتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىلىرى خىتاي تىلىنىڭ فونېتىك سىستېمىگە ئاساسەن يېزىلىشى كېرەكلىگىنى، بۇ ھەقتىكى تەدبىرنىڭ 2003- يىلى 6- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلىدىغانلىغىنى ئۇختۇرغان. بۇ قارار خىتاي ئاسىملاتسىئون سىياسىتىنىڭ بىر يېڭى ئىجراسىدۇر. ئۇيغۇر تۈركلىرى ئۆز ئىسمىلىرىنى ئۇيغۇر تۈركچىسىنىڭ تىل خۇسۇسىيىتى ۋە فونېتىك سىستېمىسى بىلەن ئەمەس، خىتايچە ئاۋاز ـ تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرۇپ يېزىشقا مەجبۇر قىلىنماقتا. يەنى بۇنىڭدىن كېيىن نۇپۇس كىملىك كارتىسىدا ماخمۇت دېگەن ئاتىنىڭ مامۇتى، ئابدۇلھەمىت دېگەن ئاتىنىڭ ئابۇلۇماتى، تۇرسۇن دېگەن ئاتىنىڭ تۇشۇن، مۇرات دېگەن ئاتىنىڭ مۇلاتى، ئەمىن دېگەن ئاتىنىڭ ئەمىك، ئەخمەت دېگەن ئاتىنىڭ ئاخمەتى دېگەن شەكىلدە يېزىلىشى تەلەپ قىلىنماقتا. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئۆز ئىسمىلىرىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن يېزىش ھەققىنى ئەمەلدىن قالدۇرماقتا.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى؛ ئۇيغۇر تۈركچىسى بىلەن خىتاي تىلى بىر- بىرىدىن پەرقلىق تىل ئائىلىلىرى ئىچىدە يەر ئالماقتا.

تۈركچە (ئۇيغۇر تىلى ھەم بۇنىڭ ئىچىدە) قۇرۇلۇشى جەھەتتىن دۇنيادىكى ئۇچ تىل گۇرۇپپىسى ئىچىدە قوشۇمچىلار قوشۇلىدىغان تىللار گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. بۇ تىللاردا تۈپ سۆزلەرگە ياكى سۆزلەر يىلتىزىغا قوشۇمچىلار قوشۇلۇشى بىلەن ئۇقۇم ۋە مۇناسىۋەت ئۆزگۈرۈشى مەيدانغا كىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار ئالدى ۋەياكى ئارقا قوشۇمچىلار بولۇشى مۇمكىن.

خىتاي تىلى بولسا يالغۇز بوغۇملۇق تىللار گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. بۇ تىللارنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىگى سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش ھاللىرىنىڭ مەۋجۇت بولماسلىغىدۇر. بۇ تىللاردا سۆزلەر جۈملە ئىچىدىكى يەرلىرىگە ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن يانمۇ ـ يان كېلىشلىرىگە

تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى 1. ئەدەبىيات كۇلتۇر تەدقىقاتلىرى مۇھاكىمە يىغىنىنى ئېچىش نۇتقى

تىراكىيا ئۇنىۋېرسىتىتى پەن ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى باشلىغى پىروفېسور. دوكتور. سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ 2002- يىلى 23- ئوكتەبىر كۈنى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنى ئېچىش نۇتقى.

موھتەرەم ۋالىمىز، موھتەرەم رېكتۆرىمىز، رېكتۆر ئۇرۇنباسارلىرى، ھۆرمەتلىك دېكانىمىز.

مەملىكىتىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدىن كەلگەن بىر-بىرىدىن قىممەتلىك بىلىم ئەھلىلىرى، موھتەرەم ئالى مەكتەپ ئۇستازلىرى مەسلەكداشلىرىم، ھۆرمەتلىك مېھمانلار، قىممەتلىك ئەخبارات مەنسۇپلىرى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ پارلاق كىلەجىگىنىڭ كاپالىتى ۋە ئۈمىدى ھېسابلانغان سۆيۈملۈك ئوقۇغۇچىلار!

سۆزلىرىمنى باشلاشتىن ئاۋال شەخسىم ۋە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى نامىدىن ئەدىرنە ۋالىلىغى ۋە تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى رېكتۆرلىگىنىڭ ھىمايىسى ۋە ياردىمى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 20- يىللىغىنى مۇبارەكلەش پروگراممىسى بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان « تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى 1. ئەدىرنە كۇلتۇر تەدقىقاتلىرى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى»غا قەدەم تەشرىپىڭلەر مۇناسىۋىتى بىلەن ھەممىڭلەرگە ئايرىم ـ ئايرىم خوش كەلدىڭلار، دەيمەن. ھەممىڭلارگە ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت بىلەن سالام بىرىمەن.

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئاۋال ئوسمانلى ئىمپېراتورلۇغىغا بىر ئەسىرگە يېقىن پايتەخت بولغان ئەدىرنە ئانا تولىيە توپراقلىرىنى ياۋرۇپاغا باغلىغان ئانا يول ئۈستىدە يەر ئېلىشى مۇناسىۋىتىنى بىلەن قەدىمقى چاغلاردىن بىرى مۇھىم ئەھەممىيەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن بىر چىگرا شەھرىدۇر.

بۇ چىگرا شەھرىمىز ئىستراتىگىيەلىك ئورنى جەھەتتىن باشقا تۈركلەر بىلەن بىرلىكتە بالقانلىقلار، ياۋرۇپالىقلار نەزىرىدە بىلىم، مەدەنىيەت، تارىخ، ئەدەبىيات ۋە مىمارلىققا ئوخشاش كۇلتۇر ۋە

قىلىنىشى ئەڭ چوڭ قۇللۇق ۋە بىر مەدەنىيەت قىرغىنچىلىغىدۇر.»[60] بىر مىللەتنىڭ ئىككىنجى بىر مىللەتنى، بىر تىلنىڭ باشقا بىر تىلنى يوقۇتۇش ھەق ــ ھوقۇقى يوقتۇر.

كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ يىلتىزلىرى چوڭقۇر بولغان بىر كۈلتۇر ۋە بىر مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ تىلىنى ۋە ئۆزىنى تارىختىن ئۆچۈرۈپ يوقۇتۇپ تاشلاش يولىدىكى قارا نىيەتلىك پىلانى مەغلۇبىيەتكە ئۇچىراشقا مەھكۇمدۇر. ئۇيغۇر تۇركلىرى ئۆزىنىڭ تىلى ۋە كۈلتۇر ــ مەدەنىيەتلىرىنى قوغداپ قېلىش يولىدىكى كۈرىشىنى ئاخىرغا قەدەر داۋاملاشتۇرىدۇ!

2003- يىلى 6- ئاينىڭ 1- كۈنى ئەدىرنە

(بۇ ماقالىنىڭ تۈركچىسىدىكى نۇسخىسى 2004- يىلى ئىستانبۇلدىكى «چاقىرىق» نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تۇركلىرى كۈلتۇرى ۋە تۇرك دۇنياسى» ناملىق كىتاۋىمدا نەشر قىلىنغان.)

---

60 ئوكتاي ئوغلۇ «ماتېماتىك + بىلىم + كۆڭۈل» بۇرسا 28، 284، 285 - بەتلىرى 1999- يىلى سىنان

ئاتا تۇرك پىرىنسىپلىرىگە سادىق بولغان زامانىۋى ئۇنىۋېرسىتېتلەردىن بىرى ھېسابلانغان ئۇنىۋېرسىتېتىمىزنىڭ ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىنىڭ ئەدىرنە ۋە تىراكيا رايونىدا يېتىز تارتىپ ئۇمۇملاشقان بىر بېلىم ۋە مۇئارىپ ئوچىغى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدىرنەنىڭ ۋە تىراكيا رايونىنىڭ يۈكسىلىشى، تەرەققىياتى ۋە تونۇلۇشىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشى باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتىدۇر.

بۇ مۇھىم مەسئۇلىيەتنىڭ ئېدراكى ئىچىدە ئۇنىۋېرسىتېتىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك فاكۇلتېت ۋە بۆلۈملىرىنىڭ ئەدىرنىنىڭ باي كۇلتۇر ۋە سەنئەت كىملىگىنى مەيدانغا چىقىرىش، تارىخى ۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئۆتمۈشى، بۈگۈنى ھەمدە كىلەچىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان سەۋىيەدە تەدقىقات ئېلىپ بېرىش بىر مىللى ۋەزىپىسىدۇر. بىز تۇرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ تىراكيە ئۇنىۋېرسىتېتى 1. ئەدىرنە كۇلتۇر تەدقىقاتلىرى سەمپوزيۇمىنى (ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى) ئېچىش نىيىتىمىز ئاساسەن بۇ چۈشەنچە ۋە مەقسەتنكە ئاساسلانغان.

ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا تۇركىيەنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىغىچە، شەرقىدىن غەربىگىچە بولغان توپراقلاردا ئوقۇش- ئوقۇتۇش ۋە تەدقىقات پائالىيەتلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقان نۇرغۇن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىمىزدىن ناھايىتى قىممەتلىك بىلىم ئادەملىرىمىز يېتىپ كەلدى.

قىممەتلىك ئىلىم ئادەملىرىمىزنىڭ قوللاپ ـ قۇۋەتلىشى بىلەن ئېچىلۋاتقان بۇ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ چىگرا ۋە كۇلتۇر شەھرىمىز ئەدىرنەنىڭ تارىخى ، كۇلتۇر بايلىقلىرىنى تەلتۇكۇس ئوتتۇرىغا چىقىرىش ۋە ئەدىرنەنىڭ تۇرك كۇلتۇر تارىخىدىكى يېرىنىڭ تۇركىيەمىزگە، بىلىم دۇنياسىغا، بولۇپمۇ يېڭى نەسىللەرگە تونۇتۇلۇشىغا مۇھىم ھەسسە قوشىدىغانلىغىغا ئىشىنىمىز.

بىز ئالدىمىزدىكى يىللاردا ئەدىرنە كۇلتۇر تەدقىقاتلىرى يىغىنىغا داۋاملىلىق قازاندۇرۇش ۋە ھەتتا بۇ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنى خەلقارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن غەيرەت قىلىمىز.

ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا جەمئى 55 ئىلمى دوكلات ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ئىلمى دوكلاتلار بىلىم ھەيئىتىنىڭ تەسدىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن «تىراكيە ئۇنىۋېرسىتېتى 1. ئەدىرنە كۇلتۇر تەدقىقاتلىرى يىغىنىنىڭ ئىلمى دوكلاتلىرى» ئىسمى بىلەن كىتاپ ھالىدا نەشر قىلىندى.

مەدەنىيەتنىڭ ئاساسلىق ئۇنسۇرلىرى جەھەتتىن ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلدى.

ئەدىرنەدە بۇنىڭدىن 641 يىل ئاۋال 1. مۇرات زامانىدا ئەندەرون-ئى ھۇمايۇن (ساراي ئۇنىۋېرسىتېتى) قۇرۇلغان بولۇپ، ئىسلام، ئىرفان مەركەزلىرىدىن بىرى سۇپىتىدە دۇنيانىڭ دىققىتىنى جەلب قىلغان ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىگى ئۇنى سەنئەت، تىل ـ ئەدەبىيات، تارىخ، فولكلور، ئارخولوگىيە ۋە بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن بىر كۆلتۇر مەدەنىيەت شەھرىگە ئايلىنىشىغا، ئەينى زامانداا چىگىرا شەھرى بولۇش سۇپىتى بىلەن ھەر زامان پەرقلىق كۆلتۇرلەر بىلەن مۇناسىۋەت ھالىدا بولۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەدىرنە قوشنا دۆلەت ۋە مىللەتلەرگە تۇرك كۆلتۇرىدىن ناھايىتى كۆپ كۆلتۇر ئۇنسۇرلىرى بەرگەن ۋە شۇنداقلا ئۆزىمۇ ئۇلارنىڭ كۆلتۇرلىرىدىن تەسىرلەنگەن، بەزى ئۇنسۇرلارنى قوبۇل قىلغان.

ئەدىرنە باي ئۆتمىشىگە نىسبەتەن بۈگۈنگە قەدەر ئۇنىڭ كۆلتۇر - مەدەنىيەت غەزىنىلىرى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يېتەرلىك دەرىجىدە تەتقىق قىلىنمىغان. تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل ئاۋال بۇ شەھەردە قۇرۇلۇشى ناھايىتى مەنالىق ۋە ئەھمىيەتلىك بىر ۋاقىئە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى يۇكسەك مەدەنىيەتلەر سەۋىيەسىگە ئېرىشمەك، ھەتتا ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقماق پەقەت بىلىم ۋە تېخنىلوگىيەنىڭ تەرەققى قىلىشى يەنى مۇئارىپ، بىلىم ۋە نەتىجىلارنى رىۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

بۇ جەھەتتىن زامانىۋى ئۇنىۋېرسىتېتلەر يالغۇز ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش ئۇچىغى بولۇپلا قالماستىن ئەينى زامانداا نەتىجىلەر پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدۇر.

ئۇنىۋېرسىتېتلەر بۇ مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن بىرلىكتە، ئۆزلىرى ئورۇنلاشقان ئۆلكەيەت ۋە رايوننىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ۋە كۆلتۇر ئۇنسۇرلىرىنى ھەم تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇ رايون، ئۆلكەيەتلەرنىڭ يۇكسىلىشىگە، تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇش، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىلىم ۋە سەنئەت دۇنياسىغا يەتكۈزۈپ ئۇ ئۆلكەيەت، ئۇ رايون ۋە مەملىكەت خەلقىنى خەۋەردار قىلىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە رولغا ئىگە، ئوقۇتۇش ۋە تەدقىقات ئېلىپ بېرىش مۇئەسسىسلىرىدۇر.

ۋەتەنپەرۋەر شائىرىمىز ئارمىيە ئىلى نىم شېھىدنى ئەسلەيمەن

(شائىرىمىز نىم شېھىد ۋاپاتىنىڭ 30 يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن)

شەرقى تۈركىستان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرىدىن بىرى ئاتاغلىق شائىرىمىز ئارمىيە ئىلى نىم شېھىد دۇر. نىم شېھىد ئارمىيە ئىلى ئۇزۇن يىللىق ئەدەبى ئىجادىيىتى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان ئەدەبىياتچىلىرىمىزدىن بىرى.

ئۇ، ئۇزۇنىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھىسسىياتىغا ئىگە، چوڭقۇر مەزمۇنلۇق لىرىك شېئىرلىرى مەسەللىر، بالادىلىرى، داستانلىرى بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ كۈچلۈك ھۆرمەت مۇھابىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى.

مەن شائىرىمىز نىم شېھىدنىڭ بەزى شېئىرلىرىنى بالىلىق چاغلىرىمدا غولجىدا نەشر قىلىنىدىغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى گىزىت ـ ژورناللىرىدىن ئوقۇغان ۋە ئۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن بولساممۇ، ئۇنى تۇنجى قېتىم 1955- يىلى 8- ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باي ناھىيىسى شەھەر مەركىزىدىكى ئۆيىدە كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئىدىم. 1955- يىلى 7- ئايدا ئۇرۇمچىدە بېيجىڭ مىللەتلەر ئېنىستىتۇتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى بىلەن بېيجىڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنى تەدقىق قىلىش ئېنىستىتۇتىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى ئاغزىنى (شۇبسىنى) تەدقىق قىلىش ئۈچۈن كەلگەن خادىملار بىلەن ئۇرۇمچىدىكى تىل ـ يېزىق كومىتېتى ۋە شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) دارىلفۇنۇنى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلىرىدىن تەركىپ تاپقان تىل تەكشۈرۈش ھەيئىتى تەشكىل قىلىنغان ئىدى. تىل

سۆزلىرىمنى ئاياغلاشتۇرۇشتىن ئاۋال بۇ ئورگانىزاتسىيوننىڭ ئەمىلىلەشتۈرلۈشىدە قىممەتلىك ئىلمى دوكلاتلار بىلەن ھەسسە قوشقان بىلىم ئادەملىرىگە، ماددى ۋە مەنىۋى يارەملىرىنى بىرىپ تۇرغان ئەدىبنە ۋاللىغغا، تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى رېكتۆرلىگىگە، پەن – ئەدەبىيات فاكۇلتىتى دېكانلىغغا، ئەدىبنە شەھەرلىك ھۆكۈمەتكە، تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتىتى ۋەخفى مۇدىرلىگىگە، ئەدىبنە ۋىلايىتى كۇلتۇر مۇدىرلىگىگە شەخسىم ۋە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى ئوقۇتقۇچىلىرى نامىدىن تەشەككۈرلىرىمنى بىلدۈرىمەن، ئىلمى ماھىياكمە يىغىنىمىزغا مۇۋاففقىيەتلەر تىلەيمەن.

(بۇ يىغىننى ئېچىش نۇتقى ئەدىبنە ۋاللىغى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان) «1. ئەدىبنە كۇلتۇر ئاراشتىرمالىرى سەمپوزيۇمى بىلدىرىلىرى» كىتابىدا ئېلان قىلىنغان.)

2002 – يىل 23- 25 ئوكتەبىر. ئەدىبنە

قىسقا كەكە ساقاللىق، پىشانىلىرى كەڭ، كۆزلىرى ئۆتكۈر، ئورتا بوي، ئورتا ۋۇجۇت، خۇشچىراي 50 ياشلاردىكى شائىرىمىزنىڭ كىچىك پىئىللىغى، مېھماندوستلۇغى، خوش سوھبەتلىگى ھەممىمىزنى بولۇپمۇ مېنى ئالاھىدە تەسىرلەندۈرگەن ئىدى. شائىرىمىز نىم شېھىد بىزگە غاز گۈشى سېلىپ پولو ئەتتۈرۈپ بېرىشنى شۇنچە تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ بىز كىلىشتىن ئاۋال بازاردىكى ئاشخانىدا تاماق يېۋالغىنىمىزدىن رەخمەت ئېيتتۇق، ئىككى سائەتكە يېقىن سوھبەتتە بولۇپ شائىرىمىزنىڭ تاتلىق سۆزلىرىدىن، چاقچاقلىرىدىن كۆچلۈك ھۇزۇر ۋە لەززەت ئالدۇق.

نىم شېھىد بىزگە ئۆزىنىڭ يېڭى يازغان شىئىرلىرىدىن «ئۇسۇل» ۋە «قىز» ناملىق شىئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى. بولۇپمۇ «قىز» شىئىرىنىڭ شۇ كوپلىتلىرىنى ئوقۇغىنىدا ھەممىمىز شىئىرنىڭ تەپسىللىگىدىن، شائىرنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىشتىياق تەلپۈنۈشىدىدىن تەسىرلىنىپ كۆلۈشۈپ كەتتۇق.

نازۇك چىۋەر چاققان قىز،
جانغا ئوتنى ياققان قىز،
كىرپىگىدە ئوينۇتۇپ،
قىيا كۆزدە باققان قىز.

ئۇقتۇرماستىن سىرىنى،
تاشلاپ كۆزىڭ قىرىنى،
ئۇيالدۇرۇپ پەرىنى،
ناز ئۇيقۇدا ياتقان قىز.

سىيا زۇلفۇڭ ئەنبەردەك،
كۆز قارىشىڭ شەمشەردەك،
كىرپىكلىرىڭ خەنجەردەك،
كويىقاپتىن چىققان قىز.

توزمۇ خىجىل نازىڭدىن،
بۇلبۇل غەمدە سازىڭدىن،
گۈل غۇنچىسى ئاغزىڭدىن،
ئەگمە قاشنى ئاتقان قىز.

تەكشۈرۈش ھەيئىتىگە مەنمۇ قاتناشتۇرۇلغان ئىدىم. ئۇ ۋاقىت مېنىڭ دارىلفۇنۇندا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىم ئىدى. 27 كىشىدىن ئۈيۇشتۇرۇلغان تىل تەكشۈرۈش ھەيئىتى ئىككى گرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، دەسلەپكى قەدەمدە قەشقەر ۋە غولجىنى ئاساس قىلىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى شۇۋىسى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش بەلگۈلەنگەن ئىدى. مەن قەشقەر گرۇپپىسىغا بۆلۈندۇم، 8- ئاينىڭ 5- كۈنى ماشىنىلار بىلەن تەكشۈرۈش رايونلىرىغا قاراپ يولغا چىقىپ كەتتۇق. قەشقەر گرۇپپىسى ئۈرۈمچىدىن چىقىپ ئۆچۈنجى كۈنى كەچقۇرۇن باي ناھىيىسىگە يېتىپ كەلدۇق. ياتاقلارغا ئورۇنلۇشۇپ تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن تىل تەكشۈرۈش گرۇپپىسىنىڭ باشلىغى شائىر داۋۇد تۇرەخمەتوۋ بىزگە: «باي ناھىيىسى شائىرىمىز نىم شېھىدنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى، بىز ئىزدەپ ــ سوراپ ئۇنىڭ ئۆيىنى تېپىپ، شائىرىمىز بىلەن كۆرۈشۈپ، ھال ــ خاتىرە سوراپ كىلەيلى» دېگەن تەكلىپنى قىلدى. تىل تەكشۈرۈش گرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇرلاردىن بىر قانچىمىز بۇ تەكلىپكە خۇشاللىق بىلەن قوشۇلدۇق، شائىرىمىز داۋۇت تۇرەخمەتوۋ، بېيجىڭ مىللەتلەر ئېنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مىرسۇلتان ئوسمانوۋ شەرقى تۈركىستان دارىلفۇنۇنى تىل ــ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئابدۇلھەلىم روزى، مومىن كېرىم ۋە مەن بولۇپ 5 كىشى ئىزدەپ ــ سوراپ نىمشېھىدنىڭ ئۆيىنى تاپتۇق ۋە ئىشىكنى قاقتۇق، شائىرىمىز نىم شېھىد ئارمىيە ئىلى ئىشكىنى ئېچىپ، بىزنى ئىسسىق چىراي ۋە قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئالدى، نىم شېھىد داۋۇت تۇرەخمەتوۋ بىلەن قەدىناس تونۇشلاردىن ئىكەن، داۋۇت ئاكا بىزنى شائىرغا تونۇشتۇردى، ھەممىمىز بىلەن قۇچاغلىشىپ كۆرۈشۈپ، «قەدىمكىلارغا ھەسەنات، خوش كەپسىلەر» دەپ ئۆيىنىڭ مېھمانخانىسىغا باشلىدى، نىم شېھىد چاققانغىنە باغچىسى بار 3 ئېغىزلىق ئۆيىدە ياشايدىكەن، بىز مېھمانخانىغا كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن نىم شېھىد ئۆيىدىكىلەرگە مەزە ۋە چاي ھازىرلىتىپ بىزنى مېھمان قىلدى، خۇشاللىغىدىن قىلغىلى قېلىق تاپالماي «خوش قىنى ئېلىشسىلا» «بېقىشسىلا» دەپ بىزنى چاينا چاغا تەكلىپ قىلاتتى، چايدىن كېيىن مۇڭ ۋە قوغۇن ــ تاۋۇز ئېلىپ كىرىپ «باينىڭ تاۋۇزى تاتلىق بولىدۇ، ھە يەنە بىر ئىككى تىلىم ئېلىشسىلار» دەپ بىزگە ئىلتاپات كۆرسىتەتتى.

تەبرىكلىگەن ئىدى، قادىر ھەسەنوۋ «سىز ھەققىدىتەن ئۇيغۇر شىئىرىيىتىدىكى ئارزۇ ۋەزنى قېلىپى بىلەن شىئىر يازغان شائىرلارنىڭ ئەڭ ماھارەتلىك پىشۋاسى سىز» دەپ ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ئىدى. مەن ھەم شائىرىمىزنىڭ شىئىرىيەت ھەققىدە بولۇپمۇ ئارزۇ ۋەزىنلىك شىئىرلارنىڭ مۇزىكاللىغى ۋە نەپىسلىگى ھەققىدە ئۇزۇن ـ ئۇزۇن سوھبەتتە بولۇنغان ئىدىم. پىشقەدەم شائىرىمىز ئارمىيە ئىلى نىم شېھىد بىلەن ئۇچۇنجى قېتىم كۆرۈشۈشۈم 1962- يىلى 11- ئايلاردا بولغان ئىدى؛ خىتاي كومۇنىست پارتىيىسىنىڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق كومىتېتى بىلەن ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق كومىتېتى 1962- يىلى 11- ئايدا بىر ئايلىق مۇددەت بىلەن ئۇيغۇر يازغۇچى «زۇنۇن قادىرنى تەنقىتلەش ۋە رېۋزىيونىزىمغا قارشى (شىيۇجۇڭجۇيىغا قارشى) تەرىيە ھەرىكىتى» ئېلىپ بارىدى، بۇ ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى بويىچە 1000 غا يېقىن ئەدىبىياتچىلار ۋە سەنئەتچىلارنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ «تىيانشان داسا» تەخرى تاغ مېھمانخانىسىدا ئۇگۇنۇش تەنقىتلەش ھەرىكىتى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

مەن ئۇ تارىختىكى «زۇنۇن قادىرنى تەنقىتلەش، رېۋزىنىزىنزىمغا قارشى كۇرەش» ھەرىكىتى يېغىنى جەريانىدا شائىر نىم شېھىدنىڭ كەم سۇز، خىيالجان، قاپاقلىرى تۇرۇلگەن بولوپ قالغانلىغىنى كۇرگەن ۋە ھىس قىلغان ئىدىم، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ بۇ ھەرىكەتكە نارازى ئىكەنلىگى ئۇچۇق بىلىنىپ تۇراتتى.

ئاتاغلىق ئەدىپ نىم شېھىد ئارمىيە ئىلى سايرامى 1906- يىلى باي ناھىيىسىدىكى سايرام يېزىسىنىڭ «تىرەك قاغا» مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ دادىسى ئىلى ئاخۇن مەرىپەتپەرۋەر ئادەم ئىدى. نىم شېھىد ئىلى ئاخۇننىڭ ئوتتۇرانجى ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭدىن كىچىگى ئابدۇلقادىر ئىلى ئىدى. ئۇ كۇزگە كۇرۇنگەن مۇئارىپچى بولۇپ 1945- يىلى 9- ئاينىڭ 18- كۇنى ئىنقىلاۋى شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىر قاتاردا گومىنداڭلارنىڭ جادۇسىدا توغرالغان ئىدى. ئارمىيە نىم شېھىد ئۇز يېزىسىدىكى دىنى مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن 1922- يىلىدىن 1930 ـ يىلىغىچە باي ۋە كۇچاردىكى مەدرىسىلەردە ، 1930 ـ يىلىدىن كېيىن قەشقەردىكى ئاتاغلىق «خانلىق مەدرىسىسى»دە ئوقۇدى. ئۇ، شۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرلىرىدىن ناۋايى، سەككاكى، لۇتپى، زەلىلى، ئابدۇراھىم نىزارى، نۇۋېبىتى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى زور قىزىقىش بىلەن ئوگەندى ۋە

گۈلشەن ئىچىرە شەن بىر گۈل،
شېخىڭدا بولاي بۈلبۈل،
ئۆمرۈم بويى بولاي قۇل،
ھەق شۇنداق ياراتقان قىز.

نىم شېھىدنى لال قىلدىڭ،
قامىتىنى دال قىلدىڭ،
ئەسلىدە ئۇۋال قىلدىڭ،
ئىشق بىلەن سىناشقان قىز.

داۋۇت تۇرەخمەتوۋ نىم شېھىدگە قاراپ چاقچاق قىلىپ «قالتىس يېزىۋېتىپسىز، ئۆزىڭىز ئورتا ياشلاردىن ئۆتۈپ كەتكەن بىلەن يۈرۈگىڭىز ناۋقىران ياشىنىڭ يۈرىگىدەك يالقۇنلۇق ئىكەن، ئاپىرىن سىزگە» دېيىشىگە نىم شېھىد: «ئەلۋەتتە شۇنداق، شائىرنىڭ روھى ھېچقاچان قېرىپ قالمايدۇ، شائىردىكى ئىشقى مۇھەببەتنىڭ، شائىردىكى جوشقۇن روھنىڭ قېرىشى دېمەك، ئۇنىڭ ئىجادى كۈچىنىڭ ئاخىرلىشىشى دېمەكتۇر. ئەلھەمدۇ لىللاھ مېنىڭ روھىمغا تېخى قېرىلىق يېتمىدى» دەپ جاۋاپ بېرىپ ھەممىزنى كۈلدۈرۈەتكەن ئىدى.

نىم شېھىدنى ئىككىنجى قېتىم 1956- يىلى 5- ئايدا ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار سايوزىنى (تەشكىلاتىنى) تەشكىل قىلىش قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىش جەريانىدا كۆرگەن ئىدىم. شائىرىمىز نىم شېھىد بۇ قۇرۇلتايغا ئاقسۇدىن كەلگەن يازغۇچىلار بىلەن بىللە ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ قۇرۇلتايغا ئۇرۇمچىدىكى يازغۇچىلار ۋەكىللىرى بىلەن بىللە مەنمۇ قاتناشقان ئىدىم، ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار قۇرۇلتىيىغا تەكلىپكە ئاساسەن سوۋېت ئورتا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن قازاقىستاندىن ئاتاغلىق قازاق يازغۇچى غابىت مۇسرېپوۋ، ئاتاغلىق ئۇيغۇر شائىرى قادىر ھەسەنوۋ، ئۇيغۇر يازغۇچىسى خىزمەت ئابدۇللىن، ئۆزبەكىستاندىن ئۆزبەكىستان مەدەنىيەت مىنىستىرى، سەرۋەر ئەزىموۋ بىلەن بىرلىكتە تۈركمەنستان ۋە قىرغىزىستاندىن ھەم يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ۋەكىللىرى كېلىپ قاتناشقان ئىدى.

يېغىن ئارىلىغىدىكى بىر تەنەپپۇس ۋاختىدا قادىر ھەسەنوۋ بىلەن خىزمەت ئابدۇللىن شائىرىمىز ئارمىيە ئىلى نىم شېھىد بىلەن ئالاھىدە قىزغىن كۆرۈشۈپ ئۇنى ئىجادىيەتتىكى مۇۋاپپىقىيەتلىرى ئۈچۈن

قۇراللىق كۆچلىرى مۇز داۋاندىن ئېشىپ، باي ناھىيىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ باي ناھىيىسىنى گومىنداڭ خىتاي ئەسكەرلىرىدىن تازىلىدى. شائىر نىم شېھىد ئارمىيە ئېلى ئۈز ئىختىيارى بىلەن مىللى ئارمىيەگە بىدائي بولۇپ قېشىلىپ قۇمانداناللىق شتابىنىڭ تەشۋىقات ۋە مەدەنى ئاقارتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدى.

1945- يىلى 9- ئايدا مىللى ئارمىيەنىڭ ئاقسۇ كونا شەھەرنى ئازات قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ فىداكارلىق بىلەن جەڭ مەيدانلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپلىرىدە يەر ئالدى. **1945**- يىلى **10** ئاينىڭ **1**- كۈنى مىللى قۇشۇننىڭ ئاقسۇغا چۈشكەن قۇراللىق قىسىملىرى بىرۇققا بىنائەن يەرلىك قۇشۇننى باشلاپ ئاقسۇ كونا شەھەرنى بوشۇتۇپ ئېلىغا قايتقاندا شائىرمۇ قولغا ئالغان مىلتىغى بىلەن قەلىمىنى كۆتۈرۈپ ئۇلارغا قوشۇلۇپ غولجىغا كەلدى. ئۇ، غولجىدا مىللى قۇشۇن باش قۇمانداناللىق ئىشتاۋى تەشكىل قىلغان «تارىخ يېزىش» ئىشخانىسىدا ئىشلىدى. ئىلى، چۆچەك ئەتراپىدا ئۇرۇش بولغان يەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ شۇ يەرلەردە بولغان مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشى ھەققىدە نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلاپ رەتلەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا داۋاملىق شىئېر ۋە ماقالىلار يېزىپ مىللى مۇستەقىللىق روھى بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىكنى كەڭ تۇردە تەشۋىق قىلدى.

1948- يىلى **1**- ئاۋغۇست ئېلىدا ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدا قۇرۇلغان «شىنجاڭدا (شەرقى تۈركىستاندا) تىچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» كېڭەش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ۋە ئۇنىڭ نەشر ئورگىنى بولغان. «ئىتتىپاق» ژورنىلى تەھرىر ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلاندى. نىم شېھىد بۇ چاغلاردا «پەرھات ــ شىرىن» داستانىنى قايتىدىن تولۇقلاپ يېزىپ چىقىپ ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا «لەيلى ــ مەجنۇن» ۋە «پەرھات شىرىن»نى قايتىدىن ئوپېرالاشتۇرۇپ خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. ئازات ئۇچ ۋىلايەتتىكى گىزىت ــ ژورناللاردا شائىرنىڭ شىئېرى، ھېكايىلىرى، ماقالىلىرى ئۇزۇلمەي بېسىلىپ تۇردى.

شائىرنىڭ **1946**- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا غولجىدا يېزىپ ئېلان قىلغان «ئالدىدا» ناملىق مۇخەممەسى ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ شىئېردا مۇستەملىكىچى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خەلقىمىزگە سالغان زۇلۇملىرىنى پاش قىلىپ ئۆزىنىڭ

ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللۇنۇپ ئەدەبى ئىجادىيەتتە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈردى.

نىم شېھىد ئارمىيە ئېلىنىڭ قەشقەردە ئوقۇۋاتقان مەزگىلى قەشقەردە ئىنگىلىز ۋە شۇئىت مىسيونىرلىرىنىڭ بۇخمانىزىم (خرىستىيان) دىنىنى تەرغىپ قىلۋاتقان ۋاقتى بولۇپ، بۇ ئەمدىلىكتەكۆزى ئېچىلىپ كىلىۋاتقان نىم شېھىد ئارمىيە ئېلىگە قاتتىق تەسىر قىلدى. ئۇ قانداق قىلىپ بولمىسۇن، بۇ سىياسى غەرەزدىكى يالغان دىنى تەشۋىقاتقا پەشۋا بىرىش كېرەكلىگىنى چوڭقۇر چۈشۈنۈپ، شېرىئەت سەھنىسىگە چىقىپ، بۇ ئىغۋاغا قارشى جەڭ ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ، خەلق ئىچىدە تونۇلۇشقا باشلىدى. شائىرنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئېيتىپ بەرگەنلىرىگە قارىغاندا ئۇ قەشقەردىكى ۋاقتىدا «مادارائەزەم» ناملىق شىئېرلار توپلۇمىنى ۋە «ئەنۋارۇلھۇدا» (توغرى يول نۇرلىرى) ناملىق ئىشقى قەسىدىسىنى جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن. ئۇنىڭ «مادارا ئەئزەم» (چوڭ ياراشتۇرۇش) ناملىق شىئېرلىرى توپلۇمى 100 بەتتىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئادالەتسىزلىگى خېلى چوڭقۇر پاش قىلىنغان.

1933- يىلى نىم شېھىد قەشقەردىكى مەزگىلىدە جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە ئەكسىيەتچىلىك سىياسىتىگە قارشى مىللى ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. ئارمىيە ئېلى بۇ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتناشتى ۋە قەشقەر يېڭى شەھەر ئۇرۇشىدا ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. شۇ چاغدىن باشلاپ شائىرغا «نىم شېھىد » دېگەن ئەدەبى تەخەللۇس سىڭىپ قالدى.

نىم شېھىد 1935- يىلى ئاقسۇغا قايتىپ كەلدى ۋە 1935-يىلىدىن 1945- يىلغىچە «ئاقسۇ گىزىتى»دە تەھرىر بولۇپ ئىشلىدى، 1943- يىلى خىتاي گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن سۈرگۈن ئورنىدا ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن «ئاقسۇ گىزىتى» دە ئىشلەش جەريانىدا ئاكا ـ ئۇكادەك چىقىشىپ، سەپداش بولۇپ ئاقسۇ رايونىدا خىتاي گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلاۋى ئەدەبىيات، سەنئەت ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇردى.

نىم شېھىد 1945- يىلى مارتتا ئۆپكە ۋە مىڭە ئاغرىغى سەۋەبى بىلەن ئاقسۇدىن باي ناھىيىسىگە قايتىپ كەلدى.

1945- يىلى 17- ئاۋغۇست كۈنى شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىنىڭ سۈفاخۇن ۋە ئابدىكېرىم ئابباس باشچىلىغىدىكى

شائىر ئۆزىنىڭ شىئېرلىرىدا جاھالەتكە، خۇراپاتقا، نادانلىققا قارشى تۇرۇپ خەلقنى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئىلىم، بىلىم، پەن-تېخنىكا ئىگىلەشكە چاقىرغان ئىدى. مىللەتنى ئاسارەتتىن قۇتۇلدۇرماق ئۈچۈن ئايدىڭلاتماق، بىلىم ئەھلىگە ئايلاندۇرماقنىڭ زۇرۇرىيىتىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن ئىدى. شائىر 1936- يىلى بايدا يازغان «بىلىم ئىشقىدا» ناملىق غەزىلىدە:

جاھان رەنالىرى ئىچىرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان يار بۇلۇر ئۇ، گاھىدا بار- يوق.

قارا قاشلىق تۇلۇن ئايلار ساڭا بىر قانچە كۈن يولداش،
ئەگەر سەن پۇلدىن ئايرىلساڭ سېنى تاشلايدۇ ھېچ ئار يوق.

كىرىپ نەپسىڭنىڭ كەينىگە، بىلىمدىن ئۆزگە يار تۇتساڭ،
بېشىڭغا چۈشسە بىر كۈنلەر ئۇ چاغدا سەن كەبى خار يوق.

پاراغەت ئىستىسەڭ ئەسلا بىلىمدىن ئۆزگە يار تۇتما،
سېنىڭ قەدىرىڭنى ساقلاشتا بىلىمدەك ياخشى ھەمكار يوق

بىلىمدىن چەتكە كۆرگەن دۆلىتىڭ جانىنىڭ جاپاسىدۇر،
جاپا قىلماقتا جېنىڭغا بىلىمسىزدەك سەتەمكار يوق.

بىلىمدىن تاغنى باغ قىلماقتا ھېچقانداق جاپا كۆرمەس،
ھەسرەتتىن قان يۇتار نادان كىشىلەردەك جاپاكار يوق.

دەپ يېزىپ بىلىمنىڭ مۇھىملىغىنى، جاھالەت قاراڭغۇلىغىنى بىلىم نۇرى بىلەن يۇرۇتۇش كېرەكلىگىنى ئىپادىلەپ بەرگەن ئىدى. ئاتاغلىق شائىر جامائەت ئەربابى نىم شېھىد ئۇيغۇر كىلاسسىك يازغۇچى شائىرلىرىنىڭ مەرىپەتپەۋەرلىك، خەلقپەۋەرلىك، ۋەتەنپەۋەرلىك، ھۆرىيەتپەۋەرلىك قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى رىۋاجلاندۇردى. نىم شېھىد «يۈسۈپ ـ زىلەيخا» داستانىنى ۋە «گور ئاغزىدىن يانغاندا» ناملىق شىئېرى رومانىنى يېزىش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تېماتىكىسىنى، غايىۋى مەزمۇنىنى، بەدىئى ئۇسلۇبىنى، تىلىنى بېيىتتى

مىللى مۇستەقىللىق كۆرىشى ئۈچۈن بارلىغىنى قوربان قىلىشتەك ئالىجاناپ روھىنى ئىپادىلەپ بەرگەن ئىدى.

شائىر شىئېرىدا:

ۋەسلىدىن ئۆزىگە كېرەكمەس ماڭا جانان ئالدىدا،
ئارزۇيۇم سەن ئىرۇرسەن تەن بىلەن جان ئالدىدا،
بىر گۈلى رەنا ئىرۇرسەن باغۇ- بوستان ئالدىدا،
تا زىيارەت قىلمىسام مەن سېنى ئىمكان ئالدىدا،
يۈزلىرىم شەرمەندە بولسۇن تاڭلا سۇبھان ئالدىدا.

دۇنياغا تەڭ ئەيلىمەيمەن تاغلىرىڭنىڭ تېشىنى،
سېنى دەپ تاشقا قۇشارمەن دۇشمىنىڭنىڭ بېشىنى،
سەن ئۈچۈن دەريا ئېقىتسام شۇم رەقىپلەر يېشىنى،
مۇمكىن ئۈلغايمۇ كۆرۈشكە ئايغا ئوخشاش قېشىنى،
قارا بەختىم ئاق بولاردى شۇندا راخمان ئالدىدا.

سەن ئىدىڭ دۇنيادا بىر ھۆسنى گۈزەل نازۇك بەدەن،
ئىككىمىزدە باغلىنىش گويا كى ئەردى جانۇ ــ تەن،
ئاھ ... گۈزەل يار ئوينىغان قەشقەر، كۆچار، ياركەن، خوتەن،
نىمىلەر بولدى ئىكىن ئىپلاس ئاياقتا پاك ۋەتەن؟
سەن ئۈچۈن كۆزگە كۆرۈنمەس قانچە قۇربان ئالدىدا.

ۋادەرىخا قايسى كۈندۈر شۇم رەقىپ باستى ئاياق،
سەن كەبى ھۆر نازىنىنلەر ئۇستىگە سالدى تاياق،
مەن قۇچاغلىدا تۇرۇپ تارتتىم ئەجەپ دەردى پىراق،
نىمەتىڭ لەززەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالدىم يىراق،
بىر تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۆزدە خامان ئالدىدا.

مەيلى مەن بارغۇنچە يىرتقۇچلۇق بىلەن خەلقىمنى ئات،
مەيلى ۋەھشىلىك بىلەن ئادەمچىلىك ئاڭنى يوقات،
ئىنتىقام ئالغۇم سىنىڭدىن تا ـ جېنىم تەنده ھايات،
ھېچقاچان ئادەم بىڭىلمەس ۋەھشى ھايۋان ئالدىدا.

شەرقى تۈركستان ھەققىدىكى تەدقىقاتىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرايلى

(ئامېرىكانىڭ پاختەختى ۋاشىنگتوندىن ئاڭلىتىش بېرىۋاتقان «ھۆر ئاسىيا رادىئوسى» ئۇيغۇر بۆلۈمى مۇخبىرى ئەركىن تارىمنىڭ 2004- يىلى 12- ماي كۈنى پىروفېسسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن قىلغان رېپورتاژى)

ئەركىن تارىم: تۈركىيەنىڭ ئەدەبىيە شەھىرىدىكى تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى پىروفېسسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇر تۈركلىرى مەدەنىيىتى ۋە تۈرك دۇنياسى» ناملىق كىتاپ چاقىرىق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ كىتاپ 350 بەتتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ كىتاپتا پىروفېسسور . دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندىنىڭ ھەرخىل تېمىدا نەشر قىلىنغان 38 ماقالىسىغا يەر بېرىلگەن. قىممەتلىك رادىئو ئاڭلىغۇچىلار سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى 1937- يىلى قەشقەر شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، 1956- يىلى شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1956- يىلىدىن 1982- يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1982- يىلى 8- ئايدا ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە تۈركىيەگە كەلگەن 1983- يىلىدىن 1993- يىلىغىچە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى پاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1994- يىلىدىن ھازىرغىچە تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەن ـ ئەدەبىيات پاكۇلتېتىدا ئۇستازلىق ۋەزىپىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە، سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئەپەندى، 1996- يىلى پىروفېسسور. دوكتۇرلۇق ئىلمى ئۇنۋانىنى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان، ئالىم سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەن ـ ئەدەبىيات پاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە قەدىمقى تۈرك ئەدەبىياتى كافېدراسىنىڭ باشلىغى، قەدىمقي تۈرك تىلى كافېدراسىنىڭ مۇدىرى ۋە 2000- يىلى 4- ئايدىن 2003- يىلى 4- ئايغىچەتۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق مەسئۇل ۋەزىپىلەردە بولغان. پىروفېسسور.

ۋە ئۇنى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈشتە چوڭ ئەمگەك سىڭدۈردى.

شائىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى ئۇستىدە 1960- يىلى «نىم شېھىد ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا» ناملىق ئۇزۇن ماقالە ئېلان قىلىپ، تەپسىلى توختالغانلىغىم ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرار توختۇلۇپ ئولتۇرمايمەن. شائىرىمىز نىم شېھىد خىتاي كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭ باشلاتقان، 1965- يىلىدىن 1975- يىلىغىچە داۋام قىلغان ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دا «يەرلىك مىللەتچى» «پانتۈركىست» دەپ ئەيىپلىنىپ ھەرخىل بوھتان ۋە جىسمى ئازاپلارغا ئۇچۇراپ پاجىئەلىك بىر ھالدا 1972- يىلى 8- ئاينىڭ 22- كۈنى بۇ دۇنيادىن خوشلاشتى. نورلۇق كۆزلىرى ئارمان بىلەن يۇمۇلدى... ئۇتكۇر قەلىمى يېزىشتىن توختاپ قولىدىن چۈشتى، پىشقەدەم شائىرىمىز نىم شېھىد بىزدىن ۋاقتسىز ئايرىلغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ مەڭگۈ ئۆلمەس قىممەتلىك ئەسەرلىرى بىزگە تەۋەررۈك بولۇپ قالدى. شائىر ئۆلمىدى، شائىر ئۆلمەيدۇ، قەلبىمىزدە مەڭگۈ ھايات!

2002- يىلى 8- ئاي ئىستانبۇل ــ تۈركىيە

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، تىل ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى تەدقىقاتلىرىم، بۇ ھەقتە يازغان ئەسەرلىرىم ۋە پائالىيەتلىرىم ھەققىدە تۈركىيەدىكى گىزىت، ژورناللار مۇخبىرلىرىنىڭ مېنىڭ بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەتلىرى رېپورتاژلىرى كىرگۈزۈلگەن.

ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا بۇ كىتاپتا بىرىنجىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل يېزىغى يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دەۋىردىن ھازىرقى دەۋرگىچە بولغان تىل يېزىقىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپمۇ دەۋرىمىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى خۇسۇسىيەتلىرى، ئالاھىدىلىكلىرى ئەمىلى مىساللار بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلگەن. ئىككىنجىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى تونۇشتۇرۇلغان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى كۈنىمىزگە قەدەر بولغان تارىخى تەرەققىياتى يەنى قەدىمقى دەۋىر، ئورتا دەۋىر، يېقىنقى دەۋىر، ھازىرقى دەۋىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئەيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانى ۋە بۇ جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن مۇھىم ئەسەرلەر، بۇ ئەسەرلەرنىڭ يېزىلغان دەۋرى ۋە يازغۇچىلىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا شەرقى تۈركىستاندىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن مۇھىم ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ يازغۇچىلىرى ۋە شائىرلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

كىتاپتا يانا ئەدەبىياتىمىزنىڭ رۇبائى شەكلى ئۈستىدە توختىلىپ تۈركىيە تۈركلىرى ئەدەبىياتىدىكى رۇبائى بىلەن شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رۇبائى سېلىشتۇرۇلۇپئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئورتاق تەرەپلىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن. مەزكۇر كىتاپتا شەرقى تۈركىستان ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ۋە مۇئارىپىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان مەھەممەت ئېلى تەۋفىقنىڭ ئەسەرلىرىگە تۈركىيەدىكى يازغۇچى، شائىرلارنىڭ تەسىرى، بولۇپمۇ ئەك مۇھىمى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئىستىقلال مارشى شائىرىنىڭ ئاۋتۇرى مەھەممەت ئاكىف ئەرسوينىڭ «ئىستىقلال مارشى» نىڭ مەھەممەت ئېلى تەۋفىقنىڭ «قۇتۇلۇش يولىدا» ناملىق شائىرىنىڭ يېزىلىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلغان.

ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا مېنىڭ بۇ كىتاۋىمدا يەر ئالغان ماقالىلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، تىلى، ئەدەبىياتى، مۇزىكىسى، مەتبۇئاتچىلىق تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر يورۇتۇپ بېرىلگەن

دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندىنىڭ تۇركىيە ، خىتاي ۋە شەرقى تۇركىستاندا بولۇپ جەمئى 10 كىتابى 300 گە يېقىن ئىلمى ۋە پوپلىستىك ماقالىلىرى نەشر قىلىنغان. بۇ ماقالىلارنىڭ بەزىلىرى ئىنگىلىزچە، ئەرەبچە ۋە رۇسچە تىللىرىدا ئىلان قىلىنغان. قىممەتلىك رادىئو ئاڭلىغۇچىلار پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى بىلەن يېقىندا نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تۇركلىرى مەدەنىيىتى ۋە تۇرك دۇنياسى» ناملىق كىتابى ۋە باشقا ئىلمى تەدقىقاتلىرى ھەققىدە سوھبەت ئېلىپ باردۇق. تۇۋەندە بۇ سوھبىتىمىزنىڭ تەپسىلاتىنى ئاڭلىغايسىزلەر.

ـ ھۆرمەتلىك پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى يېقىندا يەنە بىر كىتاۋىڭىز نەشر قىلىندى. تۇركىيەدە بېسىلغان بۇ كىتاۋىڭىز ھەققىدە قىسقىچە سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز.

ـ مېنىڭ بۇ كىتاۋىمدا يەر ئالغان ئاساسلىق ئەسەرلەر، مېنىڭ تۇركىيەگە كەلگەندىن كېيىن تۇركىيە ۋە ياۋروپادىكى مەملىكەتلەردىن گېرمانىيە، رۇسىيە، تاتارىستان، فرانسىيە، ئوكرائىنا ۋە ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقارا تۇركولوگىيە كونگرېسى، قۇرۇلتايلىرى، ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا تەرىپىمدىن قىلىنغان ئىلمى ۋە سىياسى ماقالىلىرىم ۋە دوكلاتلىرىمدىن ئىبارەت.

ـ ھۆرمەتلىك پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى بۇ كىتاۋىڭىزدا يەر ئالغان ماقالىلارنىڭ ئاساسى مەزمۇنى نېمە؟

ـ بۇ ماقالىلارنىڭ ئاساسى تېمىسى ياكى مەزمۇنى، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن كۆنمىزگە قەدەر بولغان مەدەنىيىتى، بۇ مەدەنىيەت ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، ئەدەبىيات، سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈگۈنكى مەدەنىيەت ساھاسىدىكى، تەلىم ـ تەربىيە (مۇئارىپ) ساھاسىدىكى ۋەزىيىتى تىلغا ئېلىنغان ۋە بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدىكى تەدقىقات ئاساسىدا يېزىلغان ئىلمى ماقالىلار ۋە دوكلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ـ كىتاپتا يانا ئۇنىڭدىن باشقا تەرىپىمدىن يېڭىدىن يېزىلىپ تۇركىيەدە نەشر قىلىنىدىغان ژورنال، گېزىت، كىتاپلاردا ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ، ئەدەبىياتى، سەنئىتى قاتارلىق يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆلتۇر ۋە مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك تېمالاردا يېزىلغان ماقالىلارمۇ يەرئالغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە كىتاپتا يونە مېنىڭ

خەلقى مەمنۇن بولىدۇ دەپ ئويلايمەن، شۇنداقلا بۇ جەھەتتىكى پائالىيەتلىرىمنى ئۆزەمنىڭ مۇقەددەس بىر ۋەزىپەم دەپ ھېسابلايمەن.

ـ ھۆرمەتلىك پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى، سىز تۇنجى قېتىم 80 ـ يىللاردا چەتئەلگە چىقىپ تەلىم تەربىيە ۋە ئىلمى تەدقىقات ئىشى بىلەن شۇغۇللاندىڭىز، مەملىكەتتىمۇ بىر بىلىم ئادىمى ئىدىڭىز، چەتئەلگە چىققاندىن كېيىن بۇنى داۋام قىلدۇردىڭىز، ھازىر دۇنيانىڭ ھەر قايسى دۆلەتلىرىدە ئوقۇپ ئۇنۇپېرسىتېتلەرد، تەدقىقات مەركەزلىرىدە ئىشلەۋاتقان كۆپ ساندا ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئۇيغۇر زىيالىلىرى بار، سىز بىر پىشقەدەم بىلىم ئادىمى بولۇش سۈپىتىڭىز بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىن چىققان بۇ ياش ۋە ئوتتۇرا ياشتىكى ئالىملارغا قانداق تەۋسىيەڭىز بار؟

ـ بىزنىڭ دۇنيانىڭ ھەرقايسى مەملىكەتلىرىدە مەسلەن ئورت ئاسىيلدىكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئوزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە تۈركىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، رۇسىيە، ئامېرىكا، كانادا، ئاۋسترالىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپلىگەن ياش ۋە ئوتتۇرا ياش زىيالىلىرى يېتىشىپ چىقتى. بۇ بىزنى ئۇمىتلەندۈرىدىغان ۋە خۇشال قىلىدىغان بىر ئەھۋال. شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ، شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى ھەممىمىزگە مەلۇم، ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان بۈگۈن ئاسارەت ئىستىدا ياشماقتا، بۈگۈن بىزنىڭ ۋەتەن داۋاسىدەك مۇھىم بىر داۋايىمىز بار. بۇ ۋەتەن داۋاسىنى ئېلىپ بېرىشتا ھەرخىل كۈرەشلەردىن پايدىلىنىمىز، بۇ كۈرەش شەكلىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى قەلەم بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەش، بىز بۈگۈن شەرقى تۈركىستانىنى، ئۇيغۇر دىيارىنى تونۇتۇش ئۈچۈن، خەلقىمىزنىڭ تارىختىن بۈگۈنگە قەدەر بولغان تارىخى جەريانىنى ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخى تەرەققىيات جەريانىنى، تىل تارىخى تەرەققىيات جەريانىنى پەلسەپە تەرەققىياتى جەريانىنى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىنى، ئىقتىسادى تەرەققىيات جەريانلىرى قاتارلىق پۈتۈن جەريانلىرىنى ئىلمى بىر شەكىلدە تەدقىق قىلىپ ئۇنى تۈرك دۇنياسى ۋە دۇنيا مەملىكەتلىرىگە تونۇشتۇرۇشىمىز لازىم. ئۇيغۇر خەلقى ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك تۈرك قەۋملىرى ئىچىدە مەدەنىيەت بايراقتارلىغىنى ئۈستىگە ئېلىپ تارىختا بۈيۈك مەدەنىيەت ۋە كۈلتۈر جەۋھەرلىرىنى

ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تۈرك دۇنياسى مەدەنىيىتىدىكى تۇتقان مۇھىم ئورنى شەرھىلەنگەن.

ـ ھۆرمەتلىك پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى، سىز تۈركىيەدە نۇرغۇنلىغان كىتاپ ۋە ماقالىلار ئېلان قىلدىڭىز، بۇ خىل ماقالىلار ئىلمى تەدقىقاتلارنىڭ سىزچە قانداق ئەھەمىيىتى بار؟

ـ بۇنىڭ ناھايىتى چوڭ ئەھەمىيىتى بار، چۈنكى تۈركىيەنىڭ زىيالىلىرى، بىرئاز ئىلىم ـ بىلىمگە ئىگە مەلۇماتلىق ئىنسانلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تۈرك مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدۇ، يەنى ئۇيغۇرلار تۈرك قەملىرى ئىچىدە مەدەنىيەت بايراقتارلىغىنى ئۈستىگە ئېلىپ تارىختا بۇيۇك مەدەنىيەت خەزىنىلىرى يارىتقا ئىجاتكار بىر خەلقتۇر. بولۇپمۇ قەدىمقى دەۋىر، ئورتا دەۋىر ۋە يېقىنقى دەۋرلەردە تۈرك دۇنياسى مەدەنىيىتى ساھاسىدا بۇيۇك بىر ئىجاتكارلىق بىلەن تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە، ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە بۇيۇك تۆھپىلەر بېغىشلىغان ۋە بۇيۇك ئابىدە ئەسەرلەر قوشقان بىر خەلقتۇر. بۇ پەلسەپە ساھاسىدا بولسۇن، ئەدەبىيات ساھاسىدا بولسۇن، تىل، ئەدەبىيات، ھەيكەل تاراشلىق، مۇزىكا، مەتبۇئاتچىلىق ساھاسىدە بولسۇن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يارىتقان مەدەنىيەت تۆھپىلىرىنى، تۈركىيە خەلقى ئەمەس، پۈتۈن دۇنيا خەلقى بىلىدۇ ۋە ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىيەدە بولسۇن، پۈتۈن دۇنيادا بولسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يارىتقان تۆھپىلىرىگە بۇيۇك بىر قىزىقىش مەۋجۇتتۇر. بۇ تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇھىم تەدقىقات تېمىلىرىدىن بىرىدۇر. تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە، كۆلتۈرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر سەۋىيەلىك ئىلمى كىتاپ چەتئەل تىللىرىغا تەجمە قىلىنىپ كېتىدۇ. مەن بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەۋلادى بولۇش شۇنىتىم بىلەن تۈركىيەدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى ۋە تىلىنى تەدقىق قىلىش ئارقىلىق دۇنياغا ئۇيغۇر خەلقىنى تونۇتۇشنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت تارىخىنى تونۇتۇشنى ئۆزۈمنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپەم قىلىپ بەلگۈلەپ ئالغان. مەن بۇ جەھەتتە بىرئاز ئىش قىلالىسام ئۆزەمنى بەختىيار ھىس قىلىمەن، مەن بۇ جەھەتتە بىر ئاز نەتىجە قازانسام ئەلۋەتتە مەندىن شەرقى تۈركىستاندىكى ۋە پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇر

ئۇستىگە غەيرەت كۆرستىشنى تىلەيمەن. بۇ جەھەتتە تېخىمۇ بۇيۇك تۆھپىلەر ياراتالايدىغانلىغىغا ئىشىنىمەن.

ـ ھۆرمەتلىك پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى، بۇگۈن خىتايدا ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئاسسىملاتسىيە سىياسىتىنى سۆزلەپ ئۆتتىڭىز، سىزگىمۇ مەلۇم، بۇگۈن تۈركىيەدە بولسۇن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى مەملىكەتلىرىدە بولسۇن، ھەتتا ئەدەبى تىلى بولمىغان كىچىك مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى قايتا قانۇن بويىچە قوغداش، ئۇلارغا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان ياۋروپا بىرلىگىنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن مۇشۇنداق خىزمەتلەر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە سىز سۆزلەپ ئۆتكەن پارلاق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان بىر مىللەتنىڭ تىلىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئاسسىملاتسىيە سىياسىتى ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. سىزچە خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ سىياسەتىدە مۇۋاپىقىيەتلىك بولالارمۇ؟

ـ مەن ئويلايمەنكى، خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى بۇ سىياسەتىدە مۇۋاپىقىيەت قازىنىشى مۇمكىن ئەمەس. خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى بۇ سىياسەتنىڭ تارىختىن بېرى ئۆزى مۇستەملىكە قىلغان مىللەتلەرگە ئىجرا قىلىپ كەلدى. شەرقى تۈركىستان مانجۇ ـ خىتاي ئىشغالىيىتىگە ئۇچرىغان تارىختىن بېرى ئۇيغۇر خەلقىنى ئاسسىملاتسىيە قىلىپ، خىتايلاشتۇرۇش، ئۇلارنى خىتاي مەدەنىيىتى ئىچىدە تامامە ئېرىتىپ تۈگۈتۈشتىن ئىبارەت مەدەنىيەت ۋە مۇئارىپ سىياسىتىنى داۋام قىلدۇرۇپ كەلدى. ئەمما ئۇلار بۇرەزىل مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرالمىدى. چۈنكى ئۇيغۇر خەلقى يىلتىزى چوڭقۇر بولغان باي، قۇۋۋەتلىك بىر كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە بىر خەلقتۇر. شۇنداقلا ئۇزۇنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى ئەنئەنىلىرىنى قوغداش كۈرۈشىنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىلىرىگە ئىگە بىر خەلقتۇر.

بۇگۈن دۇنيادىكى تىلىنى ئۇنۇتۇپ، يوقۇتۇپ قويغان مىللەتلەرگە تىلىنى قايتا تېپىپ ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىلىۋاتقان، دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ قوغدۇلىشى دۇنيادىكى ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىغا ئايلاندۇرۇلغان بىر ۋاقىتتا كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى ئۇچۇق ۋە ئاشكارا بىر شەكىلدە يۇقۇرى دەرىجىلىك بىر بېسىم سىياسىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنى

ياراتقان بىر خەلق. بۇگۈن بۇ خەلق خىتاي كوممۇنىست ھاكمىيىتىنىڭ مەدەنىيەت ئاسىملاتسىيەسى سىياسىتىگە دۇچار بولماقتا. بۇ خەلقنىڭ تارىختىن بىرى ياراتقان تارىخى تۆھپىلىرى يوققا چىقىرىلماقتا. تارىخى مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇھىم ئىجاتكارى بولغان بۇ خەلق ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئۇنۇمۇپرىستىلەردە تەلىم تەربىيە كۆرۈش ھەققىدىن مەھرۇم قىلىنماقتا. ئۇيغۇر تىلى بۇگۈن شەرقى تۈركىستان ئۇنۇمۇپرىستىلىردە تەلىم تەربىيە تىلى بولۇش سالاھىيىتىدىن قالدۇرۇلدى.

بۇ سىياسەت بۇنىڭدىن كېيىن قوش تىللىق مۇئارىپ دېگەن باھانە بىلەن ئورتا مەكتەپلەردە ھەم ئىزچىللاشتۇرۇلماقچى، بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قىلىنغان چوڭ بىر زىيانكەشلىكتۇر. ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئاسىملاتسىيە سىياسىتىنىڭ جىددى بىر قەدەمدۇر، خىتاي كوممۇنىست ھاكمىيىتىنىڭ ئاساسى مەقسىدى ئۇيغۇر تۈركلىرىنى تارىختىن تامامەن ئۆچۈرۈپ تاشلاشتىن ۋە يوق قىلىپ خىتايلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. مۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا ئەلۋەتتە دۇنيادىكى يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئۇيغۇر زىيالىلىرىگە بۇيۇك ۋەزىپىلەر يۈكلەنمەكتە. مېنىڭ بۇ زىيالىلارغا تەشەببۇس ۋە تەۋسىيەم خەلقىمىزنىڭ تارىخىنى تەدقىق قىلىش ئۇنىڭ بۇگۈنكى ئەھۋاللىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق ئۇلار دۇچ كېلىۋاتقان تەھلىكىلىك ۋەزىيەتنى ۋە بۇيۇك بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىجاتكارى ۋە ھامىسى بولغان بۇ خەلقنى قانداق قىلىپ قۇتقۇزۇپ قېلىشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان مەملىكەتلەرگەۋە پۈتۈن دۇنياغا بىلدۈرسۇن! بۇنى دۇنيا خەلقىگە ئاڭلاتسۇن! دۇنيا خەلقى بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنى تونۇسۇن! شەرقى تۈركىستاننى تونۇسۇن، يەنى ھەر قايسى مەملىكەتلەردىكى ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئۇيغۇر زىيالىلىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۆتمۈش تارىخى ۋە بۇگۈنكى ۋەزىيىتىنى ئەتراپلىق چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ خەلقىمىزنىڭ پارلاق كىلەچىگىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم بولغان نىشان، يول ۋە چارە تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوغداش، ئۇيغۇر خەلقىنى دۇنيانىڭ ئەڭ يۇكسەك مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئىگە ھازىرقى زامانىۋى دۇنيادا ئۆزىنىڭ تىگىشلىك يېرىنى ئالالايدىغان بىر خەلقە ئايلىنىش ئۈچۈن بولغان بۇ كۈرەشكە مۇناسىپ ھەسسە قوشقان بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن غەيرەت

شائىر ئابدۇرراھىم نىزارى، خىرقىتى، نۆبىتى، گۈمنام، موللا شاكىر، موللا بىلال قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلارنى بىلىدىغانلار بەك ئاز، مەن قاراخانلار دەۋرىدىن كېينكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىياتىمزنى ۋە بۇ ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم شەخسىيەتلىرىنى تونۇتۇش ئۈچۈن بىر كىتاپ ھازىرلارش نىيىتىدىمەن. بۇ ھەقتە ھازىرلىغان بەزى ماتېرىياللىرىم بار. بۇ كىتاپ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى» دېگەن نام بىلەن تەييارلىنىدۇ. ئىنشائەللاھ بۇنى مەن ئىمكانىيىتىمنىڭ بېتىشىچە غەيرەت قىلىپ ھازىرلاپ نەشر قىلىشقا، يورۇقلۇققا چىقىرىشقا غەيرەت قىلىمەن.

ئەركىن تارىم:

- بەرگەن مەلۇماتلىرىڭىز ئۈچۈن رەخمەت سىزگە.

پىروفېسسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى:

- مېنىڭ بىلەن ئىلمى ئەسەرلىرىم ھەققىدە سوھبەت ئېلىپ بارغانلىغىڭىز ئۈچۈن سىزگە تەشەككۈر ئېيتىمەن.

قوللۇنۇشتىن قالدۇرۇش، قىسقىسى خىتاي شۇۋىنىزىم سىياسىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يوقۇتۇپ تاشلاش سىياسىتىنى جەددى بىر شەكىلدە ئېلىپ بارماقتا. كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى رەھبەرلىكى بۇ زورلۇق ـ زۇمبۇلۇق سىياسىتىدە مۇۋاپىقىيەت قازىنىشى مېنىڭچە مۇمكىن ئەمەس. بەلكىم بۇ يۇقىرى بېسىم سىياسىتى بىلەن خەلقنىڭ ئاغزىنى مەلۇم مۇددەت جىمقتۇرۇش مۇمكىن، مەلۇم مۇددەت بەزى تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشى مۇمكىن، ئەمما بۇنىڭ بىلەن ھېچبىر زامان شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تىلىنى قوغداشتىن ئىبارەت قەتئىي ئىرادىسىنى سۇندۇرۇپ ئېتەلمەيدۇ. پۈتۈن شەرقى تۈركىستان خەلقى، خۇسۇسەن ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ تارىختىن بېرى داۋام قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقان مەدەنىيىتى، تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى قوغداش ئۈچۈن مۇقەددەش كۈرىشىنى قەتئى داۋاملاشتۇرىدۇ. مەيلى مەملىكەت ئىچىدىكى خەلقىمىز بولسۇن، مەيلى چەتئەللەردىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ئۆزىنىڭ بۇ مۇقەددەس ھەق- ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن ئاخىرغىچە كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىكى بۇ زوراۋانلىق سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرىۋېرىدىغان بولسا مۇقەررەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

ـ ھۆرمەتلىك پىروفېسسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندىم، بۇنىڭدىن كېيىن نەشر قىلىنىشى ئويلاۋاتقان يېڭى كىتاۋىڭىز يېڭى ئەسىرىڭىز بارمۇ؟

ـ مېنىڭ نەشر قىلىشنى ئويلاۋاتقان بەزى يېڭى كىتاپلىرىم بار، تۈركىيەدە ئورخۇن ئابىدىلىرى، ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن قاراخانلى دەۋرىدىكى مۇھىم ئالىم ۋە يازغۇچى، شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ياخشى تەدقىق قىلىنغان مەسىلەن: «قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ ئاۋتۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «دىۋانۇ لوغاتىت تۈرك» ئاۋتۇرى بۇيۇك تىل ئالىمى ماخمۇت قەشقىرى، ئەخمەت يەسەۋى، ئەخمەت يۈكنەكىلەرنى ھەممە كىشى ئاز تولا بىلىدۇ. ئەمما قاراخانىلار دەۋرىدىن كېيىنكى دەۋر ـ چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە بۇ دەۋرنىڭ مۇھىم يازغۇچى شائىرلىرى ئىچىدە ئەلىشىر ناۋائىيدىن باشقا شائىر يازغۇچىلار تۈركىيەدە ياخشى تونۇلمىغان، بۇ دەۋر ھەققىدە تەدقىق قىلغان ئىلىم ئادەملىرى چەكلىك بولغان. مەسىلەن:

تاقاشقاندەك مەغرۇرلىناتتىم، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مەۋجۇت بولغان ئۇ يىللارنى، ئۇ كۈنلەرنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرگىنىمدە ھاياجاندىن ئۆزۈمنى تۇتالماي قالىمەن.

شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى ئوچ ۋىلايەتتە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھەققىدە بىرمۇنچە كىتاپ ۋە كۆپلىگەن ماقالىلار يېزىلدى ۋە بۇ توغرىدا كۆپ سۆزلەر سۆزلۇنۇپ ئۆتۈلدى.

مەن بۇ ماقالەمدە ستالىن باشچىلىغىدىكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى 1944- يىلىدا شەرقى تۈركىستاندا پارتلىغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنى دەسلەپ نېمە ئۈچۈن قوللىدى؟ ۋە ياردەم قىلدى؟ كېيىنچە نېمە ئۈچۈن ياردەم بېرىپ قوللاشتىن ۋازكېچىپ، شەرقى تۈركىستانىنى كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىگە ھەدىيە قىلىپ ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بەردى؟ دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە توختۇلۇپ ئۆتىمەن.

سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى ۋە خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى مۇجادىلىسىنى دەسلەپكى يىللاردا قوللىشىنىڭ بەش ئاساسى سەۋەبى بار ئىدى. بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1- ئىككىنجى دۇنيا ئۇرۇشىدا گېتلەر گېرمانىيەسىنىڭ موسكۋانى ۋە ۋولگا گىرادىنى قورشاپ مۇھاسىرە ئىچىگە ئېلىشىدىن كېيىن 1942 ۋە 1943 يىللىرى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تەرىپىدە تۇرۇش سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپگومىندانىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىگە يېقىنلىشىپ سوۋېت رۇسىيەسىنىڭ شەرقى تۈركىستانىدىكى ئەسكىرى كۈچلىرىنى ۋە مەسلىھەتچىلىرىنى ئېلىپ چېقىپ كېتىشكە زورلاپ، ئۇنىڭ شەرقى تۈركىستانىدىكى ئىمتىيازلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سوۋېت تەسىرىنى تازىلاش يولىنى تۇتۇشقا باشلىغان خىتاي گېنېرال مىللىتارىست شىڭشىسەي ۋە ئۇنىڭ يېيىڭى خوجايىنى گومىندانىڭ گۇروھىدىن ئىنتىقام ئېلىش، خىتاي رەھبەرلىگىگە ؛ «بىز بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولمىسىڭىز ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنى بېشىڭىزغا بالايى - ئاپەت قىلىمىز» دېگەن سىگنالنى بېرىش ئۈچۈن ئىدى.[61]

2- ئامېرىكا ۋە ئېنگلىيە ھۆكۈمەتلىرى ئىتتىپاقدىشى گومىندانىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن كىلىشىم ھاسىل قىلىپ شەرقى تۈركىستاندا، سوۋېت

---

61 جاڭشىڭگاۋ (خىتايچە) «شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) دىكى داۋالغۇلۇق 40 يىل» ئاسىيا نەشرىياتى 175- 178- بەت 1956- يىل تەبىي.

1944- يىلى 12- نويابىردا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئۇنىڭ يوق قىلىنىش تاشلىنىشىنىڭ سەۋەبى

(شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ 60- يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن.)

شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى قۇراللىق قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە 1933- يىلى 11- ئاينىڭ 12 – كۈنى قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى رۇس – خىتاي ھەمكارلىغى بىلەن يوق قىلىنىپ تاشلىنىپ 10 يىل ئۆتكەندىن كېيىن شەرقى تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى ئىلى، ئالتاي، چۆچەك (تارباغاتاي) ۋىلايەتلىرىدە خىتايلارنىڭ مۇستەملىكە تۈزۈمى ۋە زۇلمىغا قارشى خەلقىمىزنىڭ مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنىڭ غالىبىيىتى بىلەن 1944- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غولجا شەھرىدە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان ئىدى. 1944- يىلى 4- ئايدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتىنىڭ يولۋىرىغى ئاستىدا ئەلىخان تۆرە، غەنى باھادۇر، فاتىخ باھادۇر، ئەكبەر باھادۇر، ئوسمان باھادۇر، ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاق بەك، ئابدۇلكېرىم ئابباس لارنىڭ يېتەكچىلىگىدە خەلقىمىزنىڭ قەھرىمانلارچە مۇجادىلىسى نەتىجىسىدە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بۇگۈن 60- يىلىدۇر.

بۇ مۇبارەك كۈننى خاتىرلەپ ، شەھىدلىرىمىزنىڭ بۇ دۇيادىن ئەبەدىيەت دۇنياسىغا كۆچۈپ كەتكەن روھىغا فاتىھە ئوقۇپ دۇئا قىلىش بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش شەرقى تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ھۆرىيەت ۋە ئىستىقلال كۈرىشىدە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەن بالىلىق يىللىرىمدا بۇ جۇمھۇرىيەتتە ياشىغان ۋە مۇستەقىللىق ، ھۆرىيەتنىڭ تەمىنى بىر قانچە يىل تېتىغان بىر ئىنسان بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇ قۇتلۇق كۈنلەرنى خاتىرەلىرىمدە ياشاتماقتامەن. ئۇ كۈنلەردە مېنىڭمۇ بىر دۆلتىم، مېنىڭمۇ بىر يەپۈللەنگەن بىر ئاي يۇلتۇزلۇق بايرىغىم، مېنىڭمۇ بىر مىللى ئارمىيەم بار دەپ، بېشىم ئاسمانغا

خىتايدىن سىياسى، ئىقتىسادى مەنپەئەت ۋە پايدا قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى.[63]

5- شەرقى تۈركىستاننىڭ ناھايىتى مول يەر ئوستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلارىغا ئىگە بولۇش ھېچ بولمىغاندا بايلىقلىرىدىن ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلىنىش ئۈچۈن ئىدى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئىچىدىكى ئىلى، چۆچەك ۋە ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادى جەھەتتىن ناھايىتى قىممەتلىك يەر ئوستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى مەۋجۇت ئىدى. بۇ رايونلاردا نېفىتتىن باشقا ۋولفۇروم، ئالتۇن، كۆمۈش، قوغۇشۇن، مىس، كۆمۈر ۋە 1945- يىلى 6- ۋە 9- ئاۋغۇست كۈنلىرى ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلىرى تەرىپىدىن خىروشىما ۋە ناگازاكىغا تاشلانغان ئاتوم بومبىسىنىڭ ياسىلىشىدا قوللۇنىلغان ستراتېگىيەلىك ئەھەمىيەتكە ئىگە ئۇرانىيۇم كانلىرى بار ئىدى. 1943- يىلىدىن ئاۋالقى تارىخلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى بۆلۈنۈپ كېتىشكە باشلىغان ئىدى. شەرقى تۈركىستاننى ئىدارە قىلىۋاتقان مىللىتارىست شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دىكتاتورى ستالىن ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت 1942- يىلى بۇرۇلغاندىن كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستانىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىقتىسادى نىمەتلەردىن مەھرۇم بولۇپ قالغان ئىدى.[64] 1945- يىلى ئاۋغۇست ۋە سىنتەبىر ئايلىرىدا بۇ رايونلار مىللىي ئارمىيەنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە خىتاي گومىنداڭ ئارمىيەسىدىن تازىلانغاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستاننى قايتىپ كېلىپ ئىلى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىكى ئالتۇن ۋە ستراتېگىيەلىك ئەھەمىيەتكە ئىگە بولغان ئۇرانىيوم لارنى قولغا كىرگۈزۈش ئىمكانلىرىغا ئىرىشتى.

---

63 دېر. ئاندروۋ فوربەس «شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇرۇش يىتەكچىلىرى» شەرقى تۈركىستان ۋەخپى نەشرلىرى نو: 1، 356- بەت 1990- يىلى ئىستانبۇل

64 دېر. ئاندروۋ فوربەس «شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇرۇش يىتەكچىلىرى» شەرقى تۈركىستان ۋەخپى نەشرلىرى نو: 1، 356- بەت 1990- يىلى ئىستانبۇل.

ئىتتىپاقىغا قارشى ئەسكىرى بازا قۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىدى.[62] بۇنى ئۇچۇن ئۇيغۇرلار قاتارلىق شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىدىن پايدىلىنىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

مەلۇم بولۇشچە خىتاي گېنېرال شىڭشىسەينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ھەمكارلىشىش، بىرلىشىش سىياسىتى يولغا قويۇشىدىن كېيىن 1943- يىلىدا ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانىلىرىنى قۇرغان ۋە ئامېرىكا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە بىر ھاۋا ئارمىيە بازىسى قۇرۇش ھەققىدە دەسلەپكى كېلىشىم ھاسىل قىلغان ئىدى.

سوۋېت كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنى قوللىشى بۇ كېلىشىمنىڭ ئەمەلىلىشىشىنى چەكلىمەك ئۈچۈن ئىدى.

3- خىتاي ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ياپونىيەنىڭ خىتاي دۆلىتىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلغاندىن كېيىن شەرقى تۈركىستاننى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈپ ئېلىشنى توسۇش ئۈچۈن ئىدى. ياپونىيە خىتاينىڭ مانجۇرىيە رايونىنى ۋە خىتاينىڭ مۇھىم ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالغان ۋەزىيەتتە ئىدى. ئەگەر شەرقى تۈركىستان ياپونىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ قالسا، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ياپونىيەنىڭ مۇھاسىرەسى ئىچىگە چۈشۈپ قالاتتى. مۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەنسە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستاندا سوۋېت رۇسىيەسىنى قوللايدىغان بىر مۇستەقىل دۆلەتنىڭ قۇرۇلشىنى قوللاپ ۋە ياكى شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال قىلىپ خەلقنىڭ تەلىۋى دەپ كۆرسۈتۈپ سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قوشۇۋېلىپ ياپونىيەنى خىتاي چېگرىسى ئىچىدە قالدۇرۇشنى ئويلايتتى.

4- سوۋېتلەر ئىتتىپاقى رەھبەرلىگى ئىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئۈستىدىكى تەسىرى ۋە رولىنى، خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە بازارلىق كوزىرى قىلىپ قوللۇنۇپ

---

62 شىرۋاھىدى «ئۆتمۈشتىن سادا ياكى بىز تارتقان ئۇچ زىيان» يېڭى ھايات گىزىتى 1990- يىلى 6- ئاينىڭ 16- كۈنى ئالموتا.

2- سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلىرىنىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە ھاۋا ئارمىيەسى بازىسى قۇرۇش پىلانىنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى يوققا چىقاردى.

3- سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئىلى، ئالتايدا مەۋجۇت بولغان ئۇرانيۇم قاتارلىق قىممەتلىك يەر ئاستى بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى قولغا كەلتۈرۋالدى.

4- ئامېرىكا تەرىپىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن تاشلانغان ئىككى ئاتوم بومبىسىدىن كېيىن 1945- يىلى 9- ئاۋغۇست كۈنى ياپونىيە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە تەسلىم بولىدىغانلىغىنى ئېلان قىلدى. 1945- يىلى 2- سىنتەبىردە ياپونىيە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە تەسلىم بولۇش شەرتنامىسىگە قول قويدى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا ياپونىيە تەھدىدى تۇغدۇردى. 1945- يىلى 9- سىنتەبىردە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ياپونىيەنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى شەرقى شىمالغا جايلاشقان مانجوريە توپراقلىرىغا كىردى.

5- 1945- يىلى 7- ئايدا خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۆزلىرىدىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا زىيارەتكە باردى. ئۇزۇن سۆرگەن قاتتىق بازارلىقلاردىن كېيىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن جانكەيشى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 1945- يىلى 13- ئاۋغۇست كۈنى موسكۋادا «سوۋېت خىتاي دوستلۇق، ھەمكارلىق كېلىشىمى» ئىمزالاندى. كېلىشىمدە «خىتاي ھۆكۈمىتى موڭغۇلىستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بولسا شىنجاڭدا (شەرقى تۈركىستاندا) يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىچكى مەسىلىسى دەپ قارايدۇ ۋە بۇ مەسىلىگە ئارىلاشمايدۇ» دېيىلگەن ئىدى.

بۇ كېلىشىم بىلەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى خىتاينىڭ مانجوريە تۆمۈر يولىنى خىتاي بىلەن ئورتاق قوللۇنۇش ھوقۇقىنى ۋە خىتاينىڭ دالىيەن فورتىدا دېڭىز ئارمىيىسى بازىسىنى قۇرۇش ئىمتىيازىنى، شۇنداقلا شەرقى تۈركىستانىنىڭ نېفت قاتارلىق. يەر ئاستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرىدىن خىتاي بىلەن بىرلىكتە پايدىلىنىش ھەققىنى قولغا كەلتۈرۋالغان بولدى. شۇنداق قىلىپ سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بۇ

سوۋېتلەر ئىتتىپاقى رەھبەرلىگى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنىڭ ئەرپىسىدە ۋە ئىنقىلاپنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىنى قوللايدىغان قىياپەتكە كىرىۋالغان ئىدى.بۇ ئەسلىدە ئۇلارنىڭ ئالدامچىلىق ھۈنىرى بولۇپ، سەمىمى ئەمەس ئىدى. تىگى ـ تەكتىدىن يالغان ئىدى. بۇنىڭ ئاساسى شەۋىبى شۇ ئىدى؛

سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئاستىدىكى غەربى تۈركىستانغا خوشنا بولغان شەرقى تۈركىستاندا بىر مۇستەقىل شەرقى تۈركىستان دۆلىتىنىڭ مەيدانغا كىلىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ ياشىشىنىڭ، غەربى تۈركىستاندىكى قان ۋە دىن قېرىنداشلىرى بولغان ئۆزبەك، قازاق ، قىرغىز، تۈركمەن تۈركلىرىگە تەسىر كۆرسۈتۈپ، ئۇلارنىڭ مىللى مۇستەقىللىق ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى كۈچەيتىۋېتىدىغانلىقىدىن ئەندىشە قىلاتتى. رۇسىيە ئىمپېراتورلىغىنىڭ پارچىلىنىپ كىتىشىدىن قورقاتتى.

ئىككىنجى تەرەپتىن 1945- يىلى 2- ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 11- كۈنىگىچە قىرىمنىڭ يالتا شەھرىدە ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلىرى پىرېزىدېنتى روزۋېلىت (Roosevelt) ئەنگلىيە باش مىنىستىرى چىرچىل (Churchill) ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى باش مىنىستىرى ستالىننىڭ قاتنىشىشى بىلەن يالتا يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن ئىدى. يىغىندا «ئىككىنجى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مەيدانغا كىلىشى ئىھتىمالى بولغان ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، غالىپ دۆلەتلەر سۈپىتىدە دۇنيانىڭ تەقسىماتى ھەققىدە پىكىر بىرلىگىگە كىلىشكەن ئىدى.

ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە يىغىندا خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «موڭغۇلىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى»نىڭ مۇستەقىللىغىنى ئىتىراپ قىلىشى بەدىلىگە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىن قولىنى تارتىشى، شەرقى تۈركىستاننىڭ خىتاي دۆلىتى تەركىۋىدە قېلىشى توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن ئىدى ۋە بۇ ھەقتە ئۇچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا دەسلەپكى كىلىشىم ھاسىل قىلىنغان ئىدى.

سوۋېتلەر ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەش ئارقىلىق؛

1- خىتاي ھۆكۈمىتىگە بىرىدىغان سىگنال ۋە بىشارىتىنى بىرىۋالدى.

- موسكۇۋانىڭ بۇيرۇقىنى.!

بۇ جاۋاپنى ئالغانلىغان ئەلىخان تۆرە غەزەپلەنگەن هالدا پولىنوۋنىڭ ئالدىغا كېلىپ؛

- «بۇ گېنېرال ئۇنۇۋانىنى سىزگە موسكۇۋا بەرمىگەن، بىز بەرگەن ئىدىق، ئەھۋال مۇنداق ئىكەن، سىزنىڭ بىزنىڭ بۇيرۇغىمىزنى ئۇرۇنلۇشتۇرۇش كېرەك ئىدى» دېدى ۋە پولىنوۋنىڭ ئىككى مۇرىسىدىكى گېنېراللىق پاگونىنى يۇلۇپ ئالدى.[65] سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئۇرۇشنى توختۇتۇشقا ، خىتاي هۆكۈمىتى بىلەن تىچلىق سۆهبىتى ئېلىپ بېرىشقا قارشى چىققان شەرقى تۈركىستان جۇمهۇرىيىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرەنى هىلە ۋە سۇئىقەست بىلەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قاچۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. شەرقى تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى هۆكۈمىتىنى تىچلىق بېتىمى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى.

ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭ گۇروهى **1949**- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا مىللى مۇستەقىللىق تەرەپتارلىرى بولغان شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ رەهبىرى ئەخمەتجان قاسىمى، مىللى ئارمىيىنىڭ باش قۇماندانى گېنېرال ئىسهاق بەك، باش قۇماندان ئورۇنباسارى گېنېرال دەلىخان سۇگۇرباېۋ، مىللى ئارمىيىنىڭ سىياسى كومسارى ئابدۇلكېرىم ئاببباسلارنى «ئايرۇپلان قازاسىغا ئۇچۇرىدى» دېگەن هىلىنى ياساپ چىقىپ ، ئەمىلىيەتتە ئۇلتۇرۇپ تاشلاپ ئۇچ ۋىلايەتتىكى شەرقى تۈركىستان جۇمهۇرىيىتىنى يوق قىلىپ، كوممۇنىست خىتاي ئارمىيىسىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى ئىشغال قىلىشىغا زېمىن هازىرلاپ بەردى.

شەرقى تۈركىستاندا **1944**- يىلى پارتلىغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى نەتىجىسىدە مىڭلاپ قەهرىمان شەهىتلىرىمىزنىڭ ئىسىق قانلىرى بەدىلىگە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى ، ئاي يۇلتۇزلۇق بايرىغى، **40** مىڭ كىشىلىك مىللى ئارمىيىسى، كۆچلۈك مىللى هاكىمىيىتى بىلەن **5** يىلدىن ئارتۇق بىر زامان ئىچىدە ئۇزىنىڭ هاياتىنى سۇردۇرگەندىن كېيىن رۇس ـ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ تىل بىرىكتۇرۇشى ۋە شەيتانى ئويۇنلىرى ئارقىسىدا يوق قىلىپ تاشلاندى.

---

65 سابىت ئۇيغۇرى «شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋى توغرىسىدا» **27**- بەت **11**- ئاي **1999**- يىلى ئالمۇتا،

قوزغىلاڭنى قوللاش ۋە قوللۇنۇش ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان پۈتۈن مەقسەتلىرىگە ئېرىشتى.

1945- يىل **13**- سىنتەبىر كۈنى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ۋە ستالىن، غولجىدا تۇرۇۋاتقان مەخسۇس ۋەكىلى گېنېرال پولكوۋنىك ۋىلادىمىر ستاپانوۋىچ كوزلوۋنى موسكۇۋاغا چاقىرتىپ كېلىپ ، شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي زۇلمىغا قارشى باشلانغان مىللى مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنى توختۇتۇش ھەققىدە تەلىمات بەردى. كوزلوۋ موسكۇۋادىن **14**- سىنتەبىر كۈنى قايتىپ كېلىپ ئورتا يۆنۈلۈش ئەسكىرى ھەربىكەت قۇماندانى گېنېرال لىتىنانت پولىنوۋقا بۇيرۇق بېرىپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىلى، چۆچەك ، ئالتاي، باي، ئاقسۇ كونا شەھەر، تاشقورغان، قارغىلىقتا ئوخشاش ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنى خىتاي ھاكىمىيىتىدىن تازىلاپ **30000** كىشىلىك ئەسكىرى كۈچ بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ بۇسۇغىسى ھىساپلانغان ماناس دەرياسى قىرغاقلىرىغا يېقىنلىشىپ ئۇرۇمچىگە كىرىش ئۈچۈن ھەربىكەت باشلىغان مىللى ئارمىيىنى **15**- سىنتەبىر كۈنى ئۇرۇش پائالىيىتىدىن توختاتتى. شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ تولۇق مىللى مۇستەقىللىق قازىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. بۇ مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشىغا سوۋېت ئىتتىپاقى توسقۇنلۇق قىلمىغان بولسا، مىللى ئارمىيە تەرىپىدىن ئۇرۇمچىنىڭ ئېلىنىشى مۇقەررەر ئىدى. چۈنكى گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدە بار يوقى **6** باتالىئون يەنى تۆرت مىڭغا يېقىن ئەسكىرى بار ئىدى. پۈتۈن شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازات قىلىنىشى مۇقەررەر ئىدى. ئۇرۇشنىڭ ماناس بويىدا توختۇتۇلغانلىغىدىن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرەمنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. مىللى ئارمىيىنىڭ ئەسكىرى ھۆجۇم ھەربىكىتىنىڭ توختۇتۇلغانلىغىنى ئاڭلىغان جۇمھۇر رەئىسى ئەلىخان تۆرە **1945**- يىلى **17** ـ سىنتەبىردە گېنېرال لىتىنانت ئۇئان پولىنوۋنى رەئىس جۇمھۇر مەھكىمىسىگە چاقىرىپ: «مۇھتەرەم گېنېرال، سىز مىللى ئارمىيىنىڭ ئەسكىرى ھۆجۇمىنى نېمە ئۈچۈن ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا توختاتتىڭىز؟ » دەپ سوراقىا تارتتى. بۇ ۋەزىيەتتە باشقا بىر شەكىلدە جاۋاپ بېرىش بىلەن ئۆزىنى قۇتقۇزۇشنىڭ قىيىن بولىدىغانلىغىنى سەزگەن گېنېرال پولىنوۋ ، چارىسىز ھالدا ھەقىقى ئەھۋالنى سۆزلەشكە مەجبۇر بولدى. ۋە جاۋاپ بەردى؛

- مەنمۇ بۇيرۇقنى ئورۇنلۇدۇم.
- كىمنىڭ بۇيرۇقىنى؟

4- كۆرەش جەريانىدا ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق مۇجادىلىسىنىڭ ئۇمۇمى ستراتېگىيەسى ۋە تاكتىك ئۇسۇللىرىنى ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن بەلگىلەپ، ئىلمى، ئاقىلانە سىياسەت قوللۇنۇشىمىز لازىم.

5- مىللى ئازاتلىق ئۇچۇن بولغان كۆرىشىمىزگە ياخشى نەتىجىلىك قىلالايدىغان، ئۆزىنىڭ كىملىگىنى ياخشى بىلىدىغان، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان قابىلىيەتلىك، ۋىجدانلىق، ئىمانلىق ۋە كۆچلۈك ئىرادىگە ئىگە كادىرلارنى يېتىشتۇرۇشىمىز ۋە ئۇلارنى بۇ مۇقەددەس كۆرەشنىڭ سېپىگە ئىلىپ كىلىشىمىز لازىم.

شەرقى تۈركىستاننىڭ ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىغى ئۇچۇن بولغان كۆرەش داۋامىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى باسقۇچلاردا مۇھىم مەسىلىلەر ئۇستىدىكى تارىخى قارارلارنى شەرقى تۈركىستان مۇجادىلىسىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى كادىرلىرى بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن ئۆز ئارا مەسلىھەت قىلىش ۋە پىكىرلىشىش ئارقىلىق ئېلىشى لازىم. ئايرىم كىشىلەرنىڭ ئۆز بىشىچىلىق بىلەن خاتا قارار بېرىپ قويۇشىنى چەكلىشىمىز كېرەك.

بۈگۈن شەرقى تۈركىستان مەسىلىسى دۇنيانىڭ دىققىتىنى چەكمەكتە، كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى «ئەزەلدىن خىتاينىڭ (جۇڭگونىڭ) ئايرىلماس بىر پارچىسى ئىدى» دېگەن نەپرىتىنىڭ نەقەدەر ئاساسسىز، تارىخى ھەقىقەتلەرگە خىلاپ بولغان مۇستەملىكىچىلىك كۆز قاراشتىن قاينىقانلىغان بىر سەپسەتە ئىكەنلىگى بارغانسىرى ئاشكارا بولماقتا.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ «خەلقارا تېرۇرىزىمگە قارشى ھەمكارلىق» شۇئارىنى ئۆزىنىڭ سىياسى مەنپەئەتلىرى ئۇچۇن قوللۇنۇپ شەرقى تۈركىستانلىقلارنى، سۇرگەندىكى شەرقى تۈركىستان پارلىمېنتى بىلەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنى ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى قانۇنلۇق شەرقى تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنى تېرۇرىست دېگەن قالپاق بىلەن قارىلاشلىرى ۋە شەرقى تۈركىستاندا ئىنسانچە ياشاش ئۇچۇن ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلغان ئىنسانلارنى دۆلەت تېرۇرى بىلەن قەتلىئام قىلىشلىرى ئۇلارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى دۇنيا جامائەتچىلىگى ئالدىدا تېخىمۇ ئۇچۇق كۆرسەتمەكتە.

بۇ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت يوق قىلىپ تاشلانغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇردى ۋە بىرلىك، ئىتتىپاقلىق بىلەن ئىنقىلاۋى كۈرەشنى ئېلىپ بارسا، ھەرقانداق سۆمۈرگۈچى، مۇستەملىكىچى قارا كۈچلەرنى مەغلۇپ قىلالايدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

1944- يىلى 12- نويابىردا مەيدانغا كەلگەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ۋە ئۇنىڭ قارا كۈچلەر تەرىپىدىن يوق قىلىپ تاشلىنىشىدىن ئېلىنىدىغان مۇھىم دەرسلەر ۋە تەجرىبە ساۋاقلار مەۋجۇتتۇر؛ بۇ تەجرىبە ساۋاقلار شۇلاردىن ئىبارەت :

1- مىللى ئازاتلىق كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلالايدىغان توغرا، كۈچلۈك، ئىنتىزاملىق بىر سىياسى پارتىيىنىڭ بولۇشى لازىم. مۇنداق بىر پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى بولماي تۇرۇپ مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبە قازىنىشى مۇمكىن ئەمەس.

2- ئۆز تەغدىرىمىزنى ئۆز قولىمىزدا تۇتۇشىمىز لازىم، يەنى ئىنقىلاۋى ھەرىكەت موتۇرىنىڭ رولى ۋە چۈلۈڭرى ئۆز قولىمىزدا بولۇشى كېرەك. شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سىياسى، ئىقتىسادى، ئەسكىرى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇھىم مەسىلىلەردە قارار بېرىش ھوقۇقىنى ئۆز قولىمىزدا چىڭ تۇتۇشىمىز، بۇ ھوقۇقنى باشقا دۆلەتلەرگە، ئۆزىمىزدىن بولمىغان ئەجنەبى كىشىلەرگە بېرىپ قويۇشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم.

3- بىرلىك ئىتتىپاقىمىزنى ھەر زامان ساقلاشقا ئەھەمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. شەرقى تۈركىستاندا تارىختا قولغا كەلتۈرۈلگەن پۈتۈن غالىيىيەتلەر، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار تۈركلىرى ۋە موڭغۇل، تاجىك قاتارلىق شەرقى تۈركىستان ۋەتەنداشلىرىنىڭ بىرلىك، ئىتتىپاقلىق ئىچىدە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ نەتىجىسىدە قازىنىلغان ئىدى. بۇ بىر ھەقىقەتنى ھېچقاچان ئۇنۇتۇپ قالماسلىغىمىز لازىم. شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھۆرىيىتى ۋە مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن بولغان كۈرەش جەريانىدا قەبىلىچىلىك، ئايرىمچىلىق، يۇرتچىلىق، شەخسى قەھرىمانلىق، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش قاتارلىق ئىللەتلەرگە يول قويماسلىغىمىز كېرەك. چۈنكى ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىق ۋە ئىناقلىق بىزنىڭ كۈچ قۇۋۋىتىمىزنىڭ مەنبەسىدۇر، غالىبىيەت قازىنىشىمىزنىڭ كاپالىتىدۇر.

ئالىم ئاسىم باقى ئوغلىنىڭ «يۇشۇرۇن قاتىللىق» ناملىق كىتابىغا بېغىشلانغان سۆز بېشى

پىشقەدەم ۋەتەنپەرۋەر ئاكىمىز مۇھاممەت سالىھاجىم ئارتۇشنىڭ ئىقتىسادى ياردىمى بىلەن مەتبۇئاتقا بېرىلگەن «يوشۇرۇن قاتىللىق» ناملىق كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى 20- ئەسىرنىڭ بىرىنجى يېرىمىدا شەرقى تۈركىستاندا يۈز بەرگەن بىر مۇھىم ۋەقەنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى پولاتتەك دەلىل ـ پاكىتلار بىلەن ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناپدىغانلىقى مۇقەررەر.

فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ نامزاتى، ئەدەبىياتشۇناس ۋە شائىر ئاسىم باقى ئوغلىنىڭ «خۇنرىزلىك» ناملىق بۇ ئەسىرى 1944- يىلى 12- نويابىردا شەرقى تۈركىستاننىڭ غولجا شەھرىدە قۇرۇلۇپ، ئىلى، ئالتاي ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرىدە 1950- يىلىغا قەدەر مۇستەقىل ھالدا ياشىغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى، شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىنىڭ باش قۇماندانى گېنىرال ئىسھاق بېك، مىللى ئارمىيىنىڭ سىياسى كومىسسارى ئابدۇلكەرىم ئابباسوف، شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش قۇماندانى گېنىرال دەلىلخان سوغۇربايوف، بېجىنگە باردىغان ھۆكۈمەت ئۆمىگى تەركىبىدىكى خادىملاردىن ئابدۇررەشىد ئىمىنوف، غېنى كېرىموف ۋە ئوسمانجان ناسىروفلارنىڭ 1949- يىلى ئاۋغۇست ئىيىدا بېيجىنگە سوھبەت ئۈچۈن كىتىۋاتقاندا، قانداقتۇر ئايروپلان قازاسى بىلەن ۋاپات بولمىغانلىقىنى، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ـ خىتاي ئىمپېرىيىسى رەھبەرلىك گۇروھى تەرىپىدىن مەقسەتلىك، پىلانلىق ۋە ناھايىتى يۇشۇرۇن بىر شەكىلدە قانخورلارچە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئىسپاتى ۋە جەريانىنى بىزگە ئەمەلى مىساللار بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

بۇ كىتاپ ـ سوۋېت، خىتاي سوتسىيال جاھانگىرلىك گۇروھىنىڭ 1944- يىلى 12- نويابىردا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دۆلىتىنى يوقىتىپ تاشلاشتىكى ھىلە ـ مىكىرلەر بىلەن تولغان شەيتانى ئويۇنلىرىنى پولاتتەك دەلىل ـ پاكىتلار بىلەن ئېچىپ بېرىشتە ۋە شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىستىقلال مۇجادىلىسىدە بىزنى ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاقلار بىلەن تەمىنلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخى خاراكتېرلىك ھۆججەتتۇر. شۇنداقلا ھەر بىر شەرقى تۈركىستان ئەۋلادىنىڭ

1944- يىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى يوق قىلىپ تاشلىنىپ ئارىدىن ئەللىك بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن 2004- يىلى 14- سىنتەبىردە ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلىرىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندىكى كونگىرى سارايىدا سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى شەرقي تۈركىستان مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ يېڭى بىر تارىخى دەۋرگە قەدەم قويغانلىغىنىڭ ئىشارىتىدۇر.

تارىختا بۇيۇك ئىمپېراتورلۇقلار ۋە دۆلەتلەر قۇرغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ھارماي ـ تالماي ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشى نەتىجىسىدە ھۆرىيەت، دېموكراتىيە تەرەپتارلىرى، ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرىغا ھۆرمە قىلىدىغان دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى بىلەن شەرقى تۈركىستانمۇ ھۆرىيەت ۋە مۇستەقىللىغىغا بىر كۈنى چوقۇم ئېرىشىدۇ. سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتى بىلەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى، بۇ كۈنلەرنىڭ يېقىنلاشقانلىغىنىڭ ئالامىتى ۋە خەۋەرچىسىدۇر. جاناب ئاللاھ بۇ كۈنلەرنى كۆرۈشنى ھەممىمىزگە نەسىپ ئەيلىسۇن!

(بۇ ماقالە شەرقى تۈركىستان ۋەخپى تەرىپىدىن 2004- يىل 11- ئاينىڭ 12- كۈنى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 60 يىللىغىنى خاتىرىلەش يىغىنى» دا سۆزلەنگەن دوكلات بولۇپ «تۈرك دۇنياسى تارىخى ژورنىلى»نىڭ 2004 ـ يىلى نويابىر سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئاسپىرانتۇرلۇقنى پۈتتۈرگەن.

1965- 1970 -يىللىرى ئۆزبېكىستاننىڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا «ئۇيغۇر فولوكلورى» ساھەسىدە ئىلمى خادىم دەرىجىسىدە تەتقىقات ئىلىپ بارغان. 1971- يىلى «ئۇيغۇر خەلق لېرىك شېئىرىيىتى» ماۋزۇسىدا كاندىداتلىق دىسسېرتاتسىيە ياقلىغان. «ئۇيغۇر خەلق لېرىك شېئىرىيىتى» مونوگرافىسى، «سىيىت نوچى»، «ئۇيغۇرلار»، «سىيىت مۇھەممەت قاشى» رىسالىلىرىنى ۋە 300 دىن ئارتۇق ئىلمى، تەنقىدى، فۇبلىستىك ماقالىلارنى ئېلان قىلغان. «دەرتمەنلەر زارى»، «ئەزەلى ۋە ئەبەدى خەلق بىز»، «ئۇيغۇرىستان» ۋە «ئېلىخان تۆرە ساغۇنى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىنغان. «ئۇيغۇر ئېپىك شېئىرىيىتى تارىخىدىن»، «لۇتپۇللا مۇتەللىپ» مونوگرافىلىرىنى نەشرگە تەييارلىغان.

1961- يىلىدىن 1988- يىلىغىچە ئۆزبېكىستان ئەدەبىيات شۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ئىلمى خادىم بولۇپ ئىشلەپ، 1989- يىلى دەم ئېلىشقا چىققان.

مەرھۇم مۇجاھىد، ئەدەبىياتشۇناس ئالىم ئاسىم باقى ئوغلى 1995- يىلى تاشكەنتتە ۋاپات بولغان. ئاسىم باقى ئوغلى مىللى مۇجادىلىمىز ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ۋە ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە ئېلىپ بارغان مول ئەمگەك مېۋىلىرى بىلەن خەلقىمىز قەلبىدە ئەبەدى ياشايدۇ!

پىروفېسسور، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى

2004- يىلى 7 - ئاي، ئىستانبۇل

ئوقۇپ چىقىشىغا تېگىشلىك بىر مۇھىم ۋەسىقە ۋە بىر مۇھىم ئىبرەتنامىدۇر.

ئالىم ئاسىم باقى ئوغلى بۇ ئەسەرنى مەرھۇم رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مەخسۇس مۇھاپىزەتچىسى، ئىنقىلابى قۇربان ئوسمانجان ناسىروفنىڭ تاشكەنتتىن ئىستانبۇلغا كەلگەن ئوغلى ئارقىلىق 1991- يىلى ماڭا ئەۋەتىپ بەرگەن ئىدى. ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتە ماڭا يازغان خېتىدە : «مۇھتەرەم دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى ۋە شەرقى تۈركىستان ژۇرنىلى تەھرىرى ھەيئىتى، سىزلەرگە ''خۇنەرىزلىك،، سەرلەۋھىلىك ماقالەمنى ئەۋەتتىم، ژۇرنىلىڭلار سەھىپىسىدىن ئورۇن بەرسەڭلار ئەينى مۇددۇئا بۇلار ئىدى» دېيىلگەن ئىدى.

بۇ ماقالىنى زامانىدا نەشر قىلىشقا قۇۋۋەتلىك تەرەپدار بولغان بولسامۇ، بەزى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن بۇ ماقالە ژورنالدا ئېلان قىلىنالمىدى. 1993- يىلى بۇ ماقالە قىسقارتىلغان شەكلى بىلەن قازاقىستاننىڭ ئالمۇتىدا نەشر قىلىنىۋاتقان «يېڭى ھايات» گېزىتىدە نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

بۇگۈن بۇ ماقالىنىڭ تولۇق تېكىستى بىلەن كىتاپ بولۇپ نەشر قىلىنىشى مېنى ئالاھىدە خۇشال قىلدى، بۇ كىتاپنىڭ نەشر قىلىنىشىدا ئەمگەك ۋە غەيرەت سەرپ قىلغانلارغا تەشەككۈرلىرىمنى ئىزھار قىلىمەن ۋە تەبرىكلەيمەن.

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاسىم باقى ئوغلىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالىنى كىتاپخانلارنىڭ دىققىتىگە سۇنۇشنى مۇھىم بىر ۋەزىپە دەپ ھېسابلايمەن.

ئاسىم باقى ئوغلى 1924- يىلى ئالمۇتا ئوبلاست، ئۇيغۇر ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ مەكتەپنى شەرقى تۈركىستاننىڭ نىلقا ناھىيەسىدە ئوقۇغان.

ئۇچ ۋىلايەت مىللى ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ پارتىزانى، مىللى ئارمىيىنىڭ روتا «بۇلۇك»، باتالىئون «تابۇر» سىياسى رەھبىرى، پولك «ئالاي» سىياسى بۆلۈم باشلىقى، «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ھەربى كومىتېتىنىڭ تەشكىلى بۆلۈم باشلىقى، ئوتتۇرا يۇنۇلۇش قۇماندانلىق شتابىنىڭ شتاب باشلىقى، ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان يۇقىرى ئوفىتسېرلەرسىياسى كۇرسىنىڭ ئۇقۇتقۇچىسى، ھەربى ژورنالىنىڭ مۇھەررىرى، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىنىڭ بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق

سەيخۇن ۋە جەيخۇن دەريالىرى ئارىسىدىكى يۇقىرى كۆلتۇر ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە رايونىنمۇ ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئېلىش بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان يۇكسەك سەۋىيەدىكى مەدەنى مىللەتلەرنىڭ كۆلتۇرىدىن پايدىلىنىشنى بىلەلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىلى دۆلىتى بۇ زامانىدىكى ئورتا ئاسىيا ۋە شەرقى تۈركلىگىنىڭ ئەڭ يۇكسەك ۋە يېتىشكەن مەدەنى بىر دۆلىتى بولۇشتەك سۈپەتكە ئىگە بولدى.

ئۇيغۇر يېزىقى ئۇزۇن زامانغىچە تۈركلەرنىڭ ئورتاق يېزىغى بولۇشىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرلىكتە ئەرەپ ھەرپلىرىگە ئاساسلانغان تۈرك ئېلىفبەسىمۇ قاراخانىلى دۆلىتىدە قوللۇنۇشقا باشلىدى. ئىسلام دىنىگە ئائىت تېرمىنلەر تۈرك تىلىغا، ۋە تىل بىلەن بىرلىكتە تۈرك چۈشەنچە ۋە ئەدەبىيات ھاياتىغا كىرىشكە باشلىدى. نەتىجىدە چۈشەنچە، كۆزقاراش، خاراكتېر، تىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىن بۇرۇنقىدىن پەرقلىق بولغان يېڭى بىر كۆلتۇر، يېڭى بىر ئەدەبىيات. يەنى قاراخانىلى تۈرك ـ ئىسلام كۆلتۇرى ۋە ئەدەبىياتى مەيدانغا كەلدى.

تۈرك تارىخىدا دەسلەپكى مۇسۇلمان تۈرك دۆلىتى سۈپىتىدە بىلىنگەن قاراخانىلار دەۋرىدە تۈرك كۆلتۇرى جەھەتتىن ناھايىتى مۇھىم ئىككى ئىنسان يېتىشىپ چىقتى. بۇلاردىن بىرى ماخمۇت قەشقىرى، يەنە بىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. ماخمۇت قەشقىرى تىلچى، ئېتنوگراف، تارىخچى، گراماتىكىچى، دىيالېكت، جۇغرافىيىچى، خەرىتىچى، فولكلورچى ـ شائىر ۋە ئەرەپ تىلى مۇتۇخەسسىسى بولغان بولسا،[66] يۈسۈپ خاس ھاجىپ دىن، دىنلەر تارىخى، فەلسەفە، رۇھىيلىمى، ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئائىلە قۇرۇلمىسى، ئەخلاق، خەلق ماقاللىرى، قانۇن ۋە ئۇرپ-ئادەت بىلىمى، دۆلەت ۋە ساراي تەشكىلاتى، سىياسەت ۋە دىپلوماتىيە، ئەسكىر كۈچ، ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىك بىلىمى، تارىخ، جۇغرافىيا، مىللەت بىلىمى، زىرائەتچىلىك، چارۋىچىلىق، مالىيە، پۇل ۋە قاتناش تىرانسپورتقا ئوخشاش كەڭ ساھادا مالۇمات ئېگىسى مۇكەممەل بىر ئانسىكلوپېدىيەچى ئىدى.[67]

---

66 ئا. دىلئاچار "قۇتادغۇبىلىگ تەدقىقاتى" تۈرك تىل جەمئىيىتى نەشرىلىدى 1972- يىلى ئەنقەرە. 145- بەت.

67 ئەينى ئەسەر.

قاراخانىلار دەۋرى تۈرك ـ ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» نامىلىق ئەسىرى

I

مىلادىنىن كېيىنكى **840** ـ يىللىرى تۈرك تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ھادىسىلەر مەيدانغا كەلگەن يىللار بولدى. ھۇنلاردىن بىرى بۇيۇك تۈرك خاقانلىغىنىڭ مەركىزى ئورخۇن رايونى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇ تارىختا قىرغىز تۈركلىرىنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىغىنى ۋەيران قىلىپ يوقۇلۇشىغا سەۋەپ بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ مەركىزى شەرقى تۈركىستانغا يۆتكەلدى. ئۇيغۇر تۈركلىرى كەڭسۇدا (گەنسۇ) ۋە شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئورتا ۋە شەرقى قىسىملىرىدا يېڭى بىر ئۇيغۇر دۆلىتى (ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى) تەشكىل قىلغان بولسا، ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، چىگىل، توخسى، ئارغۇ، قىپچاق ۋە ئۇغۇزغا ئوخشاش تۈرك بويلىرىدىن تەشكىل تاپقان قاراخانلى دۆلىتى شەرقى تۈركىستانىنىڭ جەنۇبى غەربىنى ۋە غەربى تۈركىستانىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى (بالاساغۇن، ماۋەرائۇننەھىر) ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇيۇك تۈرك خانلىغىنى داۋام قىلدۇردى.

ئىدىقۇت ۋە كەڭسۇ ئۇيغۇر تۈركلىرى مانى ۋە بۇدا دىنلىرى ئەتراپىدا يېڭى بىر كۇلتۇر دەۋرىگە كىرىپ، يېڭى بىر ئەدەبىيات مەيدانغا كەلتۈرۈشكە باشلىغان بولسا، قاراخانىلار تۈركلۈك ئۇچۇن يىپ-يېڭى ئۇيۇقلار ئاچىدىغان يېڭى بىر دىنگە يېڭى بىر كۇلتۇر، مەدەنىيەتكە يۆنەلدى. قاراخانلى دۆلىتىنىڭ ئۇچۇنجى ھۆكۈمدارى ساتۇق بۇغراخان **930**- يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمدار بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ دىنى ھالىغا كەلتۈردى. ساتۇق بۇغراخان ئىسمىنى ئابدۇلكېرىم ساتۇق بۇغراخانغا ئالماشتۇردى. نەتىجىدە دەسلەپكى ئىسلام ـ تۈرك دۆلىتى (**930 - 1212**) قۇرۇلغان بولدى.

قاراخانىلار جۇغرافىيە جەھەتتىن شەرقى تۈركىستان بىلەن ماۋەرائۇننەھىر ساھاسىنى ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ئۇنسۇرىنى ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار تەشكىل قىلاتتى.قاراخانلى دۆلىتى

شەھرىدە تېپىلغان ئىدى. ئاردىدىن 10 يىل ئۆتكەندىن كېيىن 1924-يىلى بۇخارالىق ئوقۇتقۇچى فىكرەت «مۇئارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ژورنىلىغا بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىپ بۇ نۇسخىنى تونۇتتى. بۇ نۇسخا 445 بەتلىك بولۇپ باش تەرىپىدىن بىر قانچە بەت كامدۇر. يانا قاھىرە نۇسخىلىرىغا سېلىشتۇرغاندا مۇقەددىمە قىسمىدىن يېرىم بەت كام بولۇپ پۈتۈن نۇسخىدا 6605 بېيت (12010 مىسرا) مەۋجۇتتۇر. بۇ نۇسخىدا 445- بەتتىن كېيىنكى 6006- 6645 گە قەدەر بولغان بېيتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 30 بەتلىك بىر قىسىم كامدۇر. بۇ نۇسخا ھازىر ئۆزبېكىستان فەنلەر ئاكادېمىسىنىڭ «شەرق قول يازمىلىرى ئېنىستىتۇتى» دا ساقلانماقتا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇيۇك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن ئۆز دۆلىتىنى ھەر خىل پالاكەتلەردىن ساقلىماق، مىللەتلىنىڭ پاراۋانلىغىنى يۇقىرى كۆتەرمەك ۋە سائادەتكە ئېرىشتۇرمەك يوللىرىنى ئىزدەش مەقسىتىدە بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

بۇ ئەسەرنىڭ مەركىزى ئىدىئالىنى ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشتۇرۇش مۇمكىن؛

1- دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى كۈچىنى ھەر خىل تەدبىرلەر بىلەن كۈچلەندۈرۈش.

2- ئىقتىسادى تەرەققىياتقا پارالىل ھالدا دۆلەتنىڭ ئەسكىرى كۈچ قۇۋىتىنى ئارتتۇرۇش.

3- ئەقىلگە ئۇيغۇن قانۇنلار چىقىرىش بىلەن پادىشاھلاردىن نورمال ئىنسانلارغا قەدەر ھەممىنىڭ ئەمەل قىلىشىنى ئەمىلىلەشتۇرۇش.

شائىر دۆلەتنىڭ ئىچ قىسمىدىكى خەلق بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى ئۇقۇشۇلماسلىقلارنى ۋە شۇنداق قىلىپ مەملىكەتتە ئادالەت ۋە مۇقىملىقنى ساقلاشنى نىشان قىلغان.

II

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1018- يىللىدا قاراخانىلى دۆلىتىنىڭ ئىكىنجى پايتەختى بالاساغۇن شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. يۈسۈپ بالاساغۇنى ئىسىل بىر ئائىلىگە مەنسۇپ بولۇپ، دادىسى ۋە ئانىسى ئۇنىڭ تەلىم تەربىيەسىگە بەكمۇ ئەھەمىيەت بەرگەن. ئەقىللىق ۋە تىرىشچانلىغى بىلەن باشقىلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىچىكلىگىدىن ئىتىۋارەن ئىلمى تەھسىلىنى ياخشى ئېلىپ بارغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن تۈرك ـ ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ تۈرك ـ ئىسلام شىئىرىيىتىنىڭ يېڭى ئىراسىدىن خەۋەر بەرگەن دەسلەپكى بۇيۇك ئەسەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن 1069 ـ يىلىدا يېزىپ تاماملانغان "قۇتادغۇبىلىگ"تۇر.

ئەسەرنىڭ ھازىر مەلۇم بولغان ئۇچ نۇسخىسى مەجۇت، ئەسەرنىڭ بىرىنجى نۇسخىسى تېمۇرىلەرنىڭ نەسلىدىن بولغان شاھرۇخ ھۆكۈم سۈرگەن 1439- 1940- يىللاردا بىر ئۇيغۇر خەتتات تەرىپىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر ئېلىفبەسى بىلەن ھىراتتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ بۇ نۇسخا 1475- 1476- يىللىرىدا تۈركىيەنىڭ توكات شەھرىگە كەلتۈرۈلگەن، بۇ نۇسخانىڭ تېمۇرىلەر پادىشاھلىرىنىڭ بىرى تەرىپىدىن ئوسمانلى پادىشاسىغا ھەدىيە قىلىپ ئۇۋەتىلگەنلىگى تەخمىن قىلىنماقتا. چۈنكى شۇ دەۋىردە ئوسمانلى ئىمپىراتورلۇغىنىڭ قىممەتلى خەزىنە ۋە ئەشيالىرى توكات شەھرىدە ساقلىناتتى.

بۇ نۇسخا 1491-1492- يىللىرىدا ئابدۇررازاق ياخشى ئۇچۇن توكاتتىن ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن ئىدى. 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گىرمانىيەنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئەلچىخانىسىدا كاتىپ (سىكرىتار) بولۇپ ئىشلىگەن مەشھۇر شەرقشۇناس بارەد ھۇن خاممەر بۇ نۇسخىنى سېتىۋېلىپ ۋىيانا شەھرىدىكى دۆلەت كىتاپخانىسىغا تەقدىم قىلغان.

بۇ نۇسخىدا باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغان نەسرى ۋە شىئىرى مۇقەددىمە بار بولۇپ، نەسرى قىسمى 46 قۇر، شىئىرى قىسمى 76 بېيىتتىن تەركىپ تاپقان. ئەسەر جەمئى 73 باب بولۇپ، 6521- 6604 بېيىتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسىم يوقتۇر.

ئىكىنجى نۇسخىسى قاھىرە ياكى مىسىر نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا (بۇۋارئىانت) 1896- يىلىدا قاھىرەدە خىدىۋى (بۇگۈنكى پادىشالىق) كىتاپخانىسىنىڭ ئۇ زامانىدىكى مۇدىرى گىرمان ئالىملىرىدىن مەرىتەز (Morietez) تەرىپىدىن تېپىلغان. بۇ نۇسخا ئەرەپ ئەسىللى ئۇيغۇر ئېلىفبەسى بىلەن گۈزەل بىر شەكىلدەكۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. بۇ نۇسخا 392 بەت 73 باب بوللۇپ باشقا نۇسخىلارغا قارىغاندا نىسبەتەن تولۇق نۇسخىدۇر. بۇ نۇسخىدا 6632- 6645- بەتلىرىدىن كېيىن كەلگەن قىسىملار يوقتۇر. بۇ نۇسخا ئاكادېمىك رادلوفق تەرىپىدىن ئىلىم دۇنياسىغا تونۇشتۇرۇلغان.

ئۇچۇنجى نۇسخا پەرغانە نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا 1914- يىلى ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان تەرىپىدىن پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ نامەنگەن

قەشقەر شەھرىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە بۇ يېزا بۇگۈن شەھەر مەركىزىگە يېقىن بىر يەرلىشىش رايونى بولۇپ قالغان. 1987- 1988- يىللىرىدا يېڭىدىن تەمىر قىلىنىپ قۇرۇلغان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازارى ۋە تۇربەسى قەشقەر شەھرىدە قەت كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى ھەر ۋاقىت ئۇنىڭ مازارىنى زىيارەت قىلىپ، بۇ بۈيۈك ئىنسان ۋە ئالىمغا بولغان ھۆرمەت ۋە مۇھابىتىنى ئىپادىلەپ ئۆنى خاتىرلىمەكتە.

III

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىللىق، مەلۇماتلىق، پەزىلەت ۋە تەقۋا ئىگىسى بىر زات بولغانلىغى ئۈچۈن خەلق ئىچىدە يۈكسەك ئىتىۋار ۋە ھۆرمەت قازانغان. ئۇنىڭ ئەسىرى تۈركىستاندا ، تۈرك دۇنياسىدا ھەر زامان مۇھەببەت بىلەن ئوقۇنماقتا.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى ئىنسان ۋە دۆلەت ھاياتى مەلۇماتنىڭ بارلىق تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە ئۇنى ئەدەبى شەكىلدە ئىپادىلىگەن «قامۇسنامە» ھېسابلىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى «تەۋسىيەنامە»، سىياسەتنامە» دىن ئىبارەت بۇيۈك بىر ئابىدە ئەسەردۇر. قۇتادغۇبىلىگ مەسنەۋى شەكىلدە يېزىلغان 6645 بېيتلىك بىر داستان بولۇپ، مەزمۇنى جەھەتتىن بىر سىياسىتنامەدۇر. قۇتادغۇبىلىگ ئىسلامى ئۇيغۇر تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق ئۇلگىسىدۇر. 11- ئەسىر تۈرك بەدىئى ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك ئەسىرى بولغان بۇ داستان، چوشۇنۇشلۇك، جوشقۇن ۋە جانلىق بىر ئۇسلۇپ بىلەن يېزىلغانلىغىدىن كەڭ دائىرىدىكى تۈرك مەملىكەتلىرىدە ۋە دالا ساھرالىرىدا ئوقۇش بىلەنلا قالماي تۈرك مىللىتىنىڭ ئورتاق ئەدەبى يازما تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا بىلدۈرۈلگەندەك مۇمتاز بوغراخان تىلى بىلەن يەنى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن يېزىلغانلىقتىن ئۇ زامانىدىكى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مۇكەممەل بىر ئەدەبى يادىكارى بولۇپ قالغان. بۇ ئەسەرنىڭ شۆھرىتى پۈتۈن دۇنياغا تارقىلىپ كەتكەن. خىتايلىقلار بۇ ئەسەرنى «ئەدەبىلىمۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەپ قائىدىلىرى)، ماچىنلار «ئاينۇلمەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى)، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمەرا» (ئەمىرلەر زىننىتى) ئىرانلىقلار «شاھنامە تۈركى»

ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەبچە ۋە فارىسچىنى ئەڭ ياخشى دەرىجىدە ئۇگەنگەن. بۇ تىللارنىڭ ئەدەبىياتلىرىدىن، زامانىنىڭ ئىلىم ۋە مەدەنىيەتلىرىدىن خەۋرۈدار بىر ئىنسان بولۇپ يېتىشكەن.

يۈسۈپ فىردەۋسىنىڭ «شاھنامىسى» نى، ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ، ئەبۇ ئەلى سىنانىنىڭ ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان فەلسەفە ئەسەرلىرىنى، قەدىمقى يۇنان فىلوسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ياخشى ئۇگۇنۇپ تەتقىق قىلغان. ئىسلام ئەخلاقى ۋە ئەقىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى، ئەجدادىمىزدىن مىراس قالغان ئەخلاقى تەۋسىيەلەرنى، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە قانۇنلىرى ھەققىدىكى بىلىملەرنى خەلق ئەدەبىياتى ۋە بەدىئى ئەدەبىياتىمىزنى، ئەفسانە رىۋايەتلىرىمىزنى، بۇدىئىزم، مانىخائىزىم فەلسەفىلىرىنى، ماتىماتىكا، ئاسترونۇمىيە، تىبابەتچىلىككە ئالاقىدار مەلۇماتلارنى، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق قاتارلىق ھۇنەر ۋە سەنئەتلەرنى ئەستايىدىل ئۇگەنگەن. نەتىجىدە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئالىملار ئىچىدە ناھايىتى ئەتراپلىق مەلۇماتقا ئىگە مۆھتەرەم بىر ئالىم، بىر شائىر بولۇپ يېتىشىپ چىققان.

قاراخانىلى ئىسلام دەۋرى تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى بۈيۈك ئەسىرى ھېسابلانغان قۇتادغۇبىلىگ يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن بالاساغۇندا يېزىلىشقا باشلىغان ۋە 1069- 1070- يىللىرىدا قەشقەردە تاماملانغان ۋە شەرقى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى تاپغاچ بوغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلىنغان.

بالاساغۇندا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىش پۈرسىتىگە ئىگە بولالمىغان يۈسۈپ 50 ياشقا كىرگەندە، قەشقەرگە كېلىپ، قاراخانىلى پادىشاسىغا تەقدىم قىلىپ ھۆزۈرىدا ئوقۇغان قۇتادغۇبىلىگنىڭ شاراپىتى بىلەن ئۇلۇغ خاس ھاجىپ (باش دانىشمەن) ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۆمرىنى دۆلەت خىزمىتىدە ئۆتكۈزگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1085- يىلىدا 67 ياشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ جەسىدى ئاۋۋال قەشقەر تۇمەن دەرياسى قىرغىغىدا ئورۇنلاشقان، «باربگاھ» يېزىسىدا دەپنى قىلىنغان. ئۇيغۇر سەئىدىيە خانلىغىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇررەشىتخان دەۋرىدە (1533-1556) تۇمەن دەرياسىغا سەل كىلىپ ئەتراپىنى بېسىش خەۋپى تۇغۇلغاچقا سۇلتان ئابدۇررەشىتخانىنىڭ تەلىماتى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ جەسىدى بۇ يەردىن ئېلىنىپ ھازىرقى «پايناپ» يېزىسىغا كۆچۈرۈلگەن ئىدى.

ھەربىرىتى ھازىرلىغۇچى ۋە ئىزاھلىغۇچى مانالوگلار ۋە جانلىق تەبىئەت تەسۋىرلىرى بىلەن پەدەزلەنگەن سەھنىلىرى ئارقىلىق بىر پۈتۈن ھالدا شۇنداق مۇكەممەل بىر ئۇسلۇپ ۋە كومپوزىتسىيون ئىچىگە يەرلەشتۈرۈلگەنكى؛ بۇ ماتىرىيالغا باشقا قانداق بىر شەكىل بېرىشنى چۈشەنمەك ھەم مۇمكىن ئەمەس»

يۇقۇرىدىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسلانغاندا قۇتادغۇ بىلىگ يېرىم ھىكايە، يېرىم سەھنە ئەسىرى ئۇسلۇبى ئاساسىغا قۇرۇلغان شۇنىڭ ئەسەردۇر.

يەنە رەشىت رەخمەتى ئاراتتىنمۇ كۆرسەتكىنىدەك: «ماخمۇت قەشقىرىنمۇ ئەسىرى تۈرك دۇنياسىنمۇ تاشقى تەرىپىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەتكەنكەن بولسا، قۇتادغۇبىلىگ تۈركلەرنىڭ مەنۇى تەرىپىنى، سىياسى ۋە ئىدارىچىلىك جەھەتتىكى كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككىكى كىتاپ ئىسلام مەدەنىيىتى شارائىتىدىكى تۈرك خەلقىنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتى بىلەن تۈرك دۆلىتىنىڭ سىياسى، ئىجتىماھىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تونۇپ يېتىشىمىز ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان پۈتۈن ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .»68

پىروفىسور. دوكتۇر ئىبراھىم قەپەس ئوغلىنىڭ كۆرسۈتۈپ ئۆتكىنىدەك : «قۇتادغۇبىلىگ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ يېتەرسىز تەرەپلىرىدىن بىرى دېيىلىپ كېلىنگەن ئادالەت ۋە قانۇن مەسىلىلىرىنى روشەنلەشتۈرۈش جەھەتتىن قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان ئەڭ قىممەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ.»69

قۇتادغۇبىلىگتە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئاساسىي تېما «ئىدىئال ئىنسان» دۇر. يۇسۇپخاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدىكى ئىدىئال بىر ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەر ئۈستىدە توختۇلۇپ ئۆتىدۇ. بۇ ئىنسان بارلىق يامان ئىللەتلەردىن خالى بولغان ۋە ئەڭ ياخشى پەزىلەتلەرگە ئىگە بىر ئىنساندۇر. جېنابى ئاللاھقا ئىتتىقادى قۇۋۋەتلىك

---

68 پىروفىسور دوكتۇر رەشىت رەخمەتى ئارات، قۇتادغۇبىلىگ 1. مېتىن ئىككىنجى نەشرى تۈرك تىل قۇرۇمى ئەنقەرە 1979- يىل XX1بەت

69 پىروفىسور دوكتۇر ئىبراھىم قەپەس ئوغلى، قۇتادغۇبىلىگ ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى، مەدەنىيەت مىنىستىرلىگى No: 368 ئىستانبۇل 1980- يىلى 4-5- بەت.

تۇرانلىقلار «قۇتادغۇبىلىگ» بەزىلەر بولسا «پەندنامە-ئى مۇلۇك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىدى.

قۇتادغۇبىلىگ گۈزەل تىلى ۋە ئەخلاقى ماۋزۇسى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت تۇركستاننىڭ ئەدەبى تۇركچىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن.

تۇرك ئەدەبىياتى ئەڭ دەسلەپ قۇتادغۇبىلىگ بىلەن ئىسلامى تۇرك نەزىم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ ئالدى.

ئەسەر پۈتۈن كلاسسىك شەرق ئەدەبىياتىدا كۆرۈلگىنىدەك تەخرىگە ھەمدۇ-سانا، پەيغەمبەر ۋە تۆرت خەلىپىگە مەدھىيە بىلەن باشلىنىدۇ. باھارنىڭ گۈزەللىكلىرىنىڭ تەسۋىرى بىلەن ئەسەر داۋاملىشىدۇ. شائىر ماھىرلىق بىلەن باھار تەسۋىرىدىن ھۆكۈمدارنىڭ مەدھىسىگە يۆتكۈلۈدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىتابىنىڭ ئىسمى ۋە مەناسى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن «بىلىم، تىل ۋە ياخشىلىق» ماۋزۇلىرى ئۇستىدە توختۇلۇدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇقەددىمەدۇر. ئەسلى ھىكايە بۇنىڭدىن كېيىن باشلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھىكايىسىنى تۆرت چۈشەنچىگە ۋەكىللىق قىلغان تۆرت شەخسنىڭ دىئالوگى ئۇستىدە قۇرۇدۇ. ئەسەر تۆرت ۋەكىللىك خاراكتېرلىكى شەخسىيەتلەر ئارىسىدىكى بىر مۇنازىرە ئارقىلىق داۋاملىشىدۇ. بۇ تۆرت شەخس شائىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تۆرت ئۇنسۇرنى گەۋدىسىدە جانلاندۇرغان.

بۇلار:

1- كۈن تۇغدى: ھۆكۈمدار ، ئادالەت، توغرى يول، توغرى ئەنئەنە.
2- ئاي تۇغدى: ۋەزىر، بەخت ــ سائادەت، دۆلەت ئىقبالى.
3- ئۆگدۈلمۇش: ۋەزىرنىڭ ئوغلى، ئەقىل ۋە مەنتىق.
4- ئودگۈرمىش: ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى، قانائەت ۋە ئاقىبەت.

چۈشەنچىلىرى ۋە فىكرلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئەسەر تۆرت تۈرك قەھرىمانىنىڭ ئىسمى بىلەن باھا بېرىشنى ئاساس قىلغان، بۇ جەھەتتىن ئەسەرنىڭ قۇرۇلۇشى دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئەسەر قۇرۇلۇشى جەھەتتىن شىئېرى ھىكايە شەكىلدە بولۇش بىلەن بىرلىكتە شەخسلەرنىڭ ئۆزئارا دىئالوگى نەتىجىسىدە سەھنە ئەسىرى ھاۋاسىنى بەرمەكتە.

قۇتادغۇبىلىگ ئىلمى نەشرىنى ۋە ئاقتارمىسىنى ھازىرلىغان رەشىت رەخمەتى ئارات بۇ ھەقتە شۇنداق دېگەن: «ئەسەر شائىر تەرىپىدىن تاللانغان يېرىم ھىكايە ۋە يېرىم ۋەكىللىك خاراكتېرگە شەخسلەر ۋە

تەرەپتىن ئىسلام مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىگە، ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئىنسانلىقنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىگە باغلىقتۇر.

تۈرك قەۋملىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ھۇقۇق پىرىنسىپلىرىنىڭ بۈيۈك تۈرك ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن، تۈرە ۋە تەخرى تەرىپىدىن تۈرك ھۆكۈمدارلىرىغا بەخش ئېتىلگەن «ھۇقۇق» تۈرك دۆلىتىنىڭ ۋە ھاكىمىيەت چۈشەنجىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ دۆلەت ۋە ھۇقۇق چۈشەنجىسىدە تۈرەنىڭ توغرى تەدبىق قىلىنىشى ئادالەتنىڭ تەمىناتىدۇر.

يۇسۇق خاس ھاجىپ، ھۆكۈمدارغا توغرى تۈرە يەنى ئادالەتنى، ۋەزىرگە «ھۇقۇق» نى ۋەكىل قىلىش بىلەن بۇ ئىككى چۈشەنجىنى ئەسەرنىڭ ئاساسى ئۇنسۇرلىرى قىلىپ بەلگىلەپ ئالغان. ئۆگدۈلمىشنىڭ «ئوقۇش» قا يەنى ئەقىلگە ۋەكىللىك قىلىشىمۇ ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئاساسى ئۇنسۇرلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان ھۆكۈمدار بەگلەرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق بولۇشى، بىلىم ئىگىسى بولۇشى ھەققىدىكى فىكىرلەر بىلەن پاراللىلىق كۆرسەتمەكتە.ئاقۇشۇتكە ۋەكىللىك قىلغان ئودگۈرمىش بولسا ئاساسى جەھەتتىن ئىسلام ئەنئەنىسىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە قاراخانىلار ھۆنلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن تۈرك دۆلەت ۋە سىياسەت چۈشەنجىسىنى ۋە ئەنئەنىسىنى ئاساسى جەھەتتىن داۋام قىلدۇرۇپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ مىللى ئاساس بىلەن تۈركلەر تەرىپىدىن يېڭى قۇبۇل قىلىنغان ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنسۇرلىرىنى ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئۆز دەۋرىسىنىڭ تۈرك ـ ئىسلام سەنتىزىنى مەيدانغا كەلتۈردى. قۇتادغۇبىلىگتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ «ھۆكۈمدارلىق گۈزەل بىر نەرسە، ئەمما بۇنىڭدىنمۇ مۇھىم بولغىنى تۈرەدۇر، شۇنداقلا بۇنىڭدىنمۇ مۇھىمى تۈرەنىڭ تۈز (تەڭ، بارابەر) ئىجرا قىلىنىشىدۇر.» شەكىلدە ئىزاھلاپ ئۆتكەن ئادالەت چۈشەنجىسى تۈرك جاھان ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسى چېقىش نوقتىسىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدا «كۈن توغدى»نى يەنى ھۆكۈمدارنى ئادىل قانۇن ۋە قانۇن تۈزەشنىڭ سىمۋولى ھالىغا كەلتۈرۈپ يۇكسەك دەرىجىدە ئېدىئاللاشتۇرغان.

بولغان تەقۋا ساھىبى بىر مۆمىندۇر. زامانىنىڭ پۈتۈن ئىلىم ۋە ھۈنەرلىرىنى ئۆگەنگەن بىر ئالىم ۋە ھاكىمدۇر. شائىرنىڭ ئەسەردە يارىتىلغان بولغان بۇ ئىنسان ئادالەت ۋە توغرۇلۇق تەرەپدارى بولغان ئادالەتسىزلىك ۋە ھەقسىزلىقلارغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان جەسۇر ۋە ناھايىتى كۈچلۈك ئالى پەزىلەتكە ئىگە ئىنساندۇركى؛ ئۇ ئوغۇرلۇق قىلمايدۇ، يالغان سۆزلىمەيدۇ، ھاراق ئىچمەيدۇ، پىتنە ـ پاسات بىلەن مەشغۇل بولمايدۇ. ئۇ ناھايىتى مەرت بولۇپ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىشنى ئەلا بىلىدۇ، ئەتراپىتىكى ئىنسانلارغا مەرھەمەتلىك ۋە ئىنسانچە مۇئامىلىدە بولىدۇ، ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ئۆيغۇن ھەرىكەت قىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىئال ئىنسان تىپىنى ئابىستراكت ھالدا وتتۇرىغا قويمايدۇ، ئۇنى جەمىيەت ئىچىگە يەرلەشتۈرۈپ شەخسلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى شۇنداقلا دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇتادغۇبىلىگ ھەم ئىجتىمائىيەت ئىلمى ۋە سىياسەت ئىلمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر قىممەتلىك ئەسەر بولۇپ مەيدانغا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «سۆزمۇ ـ سۆز «سائادەتكە ئىگە بولۇش بىلىمى»، «دۆلەت قۇرۇش بىلىمى» مەنسىبىنى ئىپادىلىگەن قۇتادغۇبىلىگ تېرمىن جەھەتتە سىياسەتنامە مەناسىغا ئىگە بولغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئەرەپ دۇنياسىدا بۇ كىتاپ «نىزامۇلمۇلۇك ـ دۆلەتنىڭ نىزامى» دەپ شەرھىلەنگەن ئىدى.

ئەسەردە پادىشاھنىڭ، ۋەزىرلەرنىڭ، ئەسكىرى قۇماندانلارنىڭ، ئەلچىلەرنىڭ، سارايدا خىزمەت قىلىدىغان ئىنسانلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى خۇلاسىلىنىپ، ئاساس ۋەزىپىلىرى ئوچۇق شەكىلدە كۆرسۈتۈپ بېرىلگەن. ھەر خىل ۋەزىپە ۋە مەسىلەكتىكى ئىنسانلارنىڭ بىر-بىرلىرىگە قانداق مۇئامىلىدە بولۇشى لازىملىغى كۆرسۈتۈپ بېرىلگەن.

قۇتادغۇبىلىگ توغرىسىدا ئۇزۇن يىل تەدقىقات ئېلىپ بارغان پىروفېسسور. دوكتور. رەشىت رەخمەتى ئارات بۇ ئەسەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى شۇنداق ئىپادىلەيدۇ: «يۈسۇف بۇ ئەسىرى بىلەن ئىنسان ھاياتىنىڭ مەناسىنى تەھلىل ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ۋە شۇنداقلا دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى تەيىن قىلغۇچى بىر فەلسەفە، بىر ھايات فەلسەفىسى سىستېمىسىنى قۇرۇپ بەرگەن.»[73]

قۇتادغۇبىلىگتىكى سىياسى ، ھۇقۇقى، ئىجتىمائى ۋە ئەخلاقى فىكىرلەر بىر تەرەپتىن قەدىمقى تۈرك دۆلەت كۆز قارىشىغا، يەنە بىر

دوچار بولىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئۇچۇق رەۋىشتە كۆرسۈتۈپ بەرگەن، بۇنى تۆۋەندىكى بېيتلەردىن كۆرۈپ ئېلىشىمىز مۇمكىن:

3463: بۇ كۆك تىرەگۈكى ئول كۆنىلىك تۇرۇ،
تۇرۇ ئورتاسا كۆك تورۇماز ئۇرۇ.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
بۇ كۆكنىڭ تىرەگى توغرى قانۇندۇر،
كۆك يېرىدە تۇرماس قانۇن بوزۇلسا.

103: ئاجۇن ئىنچىكە تەگدى ئۇزۇلدى تۇرۇ،
تۇرۇ بىرلە ئاتىڭ قۇيرۇدى ئۇرۇ.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
قانۇن تۇزۇتۇلدى تىچلاندى جاھان،
قازاندى ئۇلۇغ نام قانۇن بىلەن خاقان.

819: بۇ بەگلىك ئۇلى كۆر كۆنىلىك تۇرۇر،
كۆنى بولسا بەگلەر تىرىكلىك بولۇر.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
بەگلىكنىڭ ئاساسى باق توغرىلىقتۇر،
توغرى بولسا بەگلەر ئىشى ئوڭۇشلۇقتۇر.

894: قالى ئەدگۈ بولسا بۇدۇن باشچىسى،
قامۇغ ئەدگۈ بولدى ئانىڭ ئىشچىسى.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
ئەگەر ياخشى بولسا مىللەتنىڭ بېشى،
ھەممىسى ياخشى بۇلار ھەم ۋەتەندىشى.

895: ئاپاڭ ئەدگۈ بولسا بۇ بەگلەر ئۇزۇن ،
بايۇر بودنى بارچا كۆر ئەتلۇر ئاجۇن.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
بىلكى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئۇزى،
بېيىپ كېتەر مىللەت، يۇكسۇلەر ئېلى.

2034: ئەل ئارتار تۇرۇ بىرلە ئەتلۇر ئاجۇن،
ئەل ئەكسۇر بو كۈچ بىرلە بۇزۇلۇر ئاجۇن.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
قانۇن بىلەن ئەل يۇۋكسۇلۇر، دۇنيا تۇزۇلۇر،
زۇلۇم بىلەن ئەل ۋەيرانۇر، دۇنيا بۇزۇلۇر.

2023: ئىكى نەڭ بىرلە ئەلچى بەگلىك بۇزار،

داستاننىڭ 18- بابىدا كۆن توغدى = ئەلىگىنىڭ ئايتولدىغا ئادالەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە سۆزلىگەنلىرى بۇنىڭ ئۈچۈق بىر مىسالىدۇر.

809 : كۆنىلىك ئۆزەلە كەسەرمەن ئىشىگ،
ئادىرمازمەن يا قۇلسىغ كىشىگ.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە ئاقتۇرۇلمىسى:
توغۇرلۇق ئاساسىدا كۆرىمەن ئىشىنى،
ئايرىمايمەن بەگمۇ يا قۇلمۇ كىشى.

817 : كەرەك ئوغلۇم ئەرسە ياقىن يا ياغۇق،
كەرەك بارىكىن ئەرسەكە چىگىلى قونۇق.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە ئاقتۇرۇلمىسى:
كېرەك ئوغلۇم ياكى ياقىن ۋە يولچى،
كېرەك يەرلىك ۋەيا قونۇق، ئۆتكۈنچى.

818 : تۆرەدە ئىككىگۈ ماڭا بىر سانى،
كەسەردە ئادىن بولماغاي ئول مېنى.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۈركچىسىگە ئاقتۇرۇلمىسى:
قانۇن ئالدىدا ماڭا ئوخشاش ھەممىسى،
قارارلىرىمدا پەرق بولماس ھېچبىرى.

بۇ مىسرالاردىن ئۇچۇق كۆرۈش مۇمكىنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11- ئەسىردىلا قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ بارابەر بولۇشى كېرەكلىگىنى ئىلگىرى سۈگەن ئىدى. بۇ ئارقىلىق يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۈرك تۆرەسىنىڭ ئادالەت چۈشەنجىسىنى توپ ـ توغرا ئۇچۇق ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ مەشھۇر ئەسىرىدە دۆلەت ئۈچۈن توغرى تۆرە ۋە قانۇننىڭ بەكمۇ مۇھىملىغىنى ، توغرى تۆرە ۋە دۆلەت قانۇنىنى ھاياتتا ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەتنىڭ ھەرقايسى قاتلامدىكى خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەخلاقلىق ۋە قابىلىيەتلىك ۋە جەسۇرلۇققا ئىسىل سۈپەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىغىنى، مۇشۇنداق ئىنسانلارنىڭ فىداكارلىغى بىلەن مەملىكەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئىرىشەلەيدىغانلىغىنى، مىللەتنىڭ پاراۋانلىقىغا ئىگە بولالايدىغانلىغىنى، ئۇنىڭ ئەكسىچە بىلىمسىز، ئەخلاقسىز، قابىلىيەتسىز، ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتىدىن باشقا ھېچنىمىنى چۈشەنمەيدىغان، زالىم ، قورقۇنچاق ئىنسانلار دۆلەت ئىدارىسىنىڭ بېشىغا چىقىۋالسا، دۆلەتنىڭ ئاجىزلىشىپ پەرىشان ھالىغا

ۋە مۇستەقىللىغىنى ساقلاش ئۈچۈن قۇراللىق قۇۋۋەتلىرىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى»[70]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز ئەسىرىدە بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا قاراخانىلار قۇراللىق كۈچلىرى ساراي مۇداپىئە قىسىملىرى، مەخسۇس قىسىملار، خان ئائىلىسىگە باغلىق قۇراللىق قىسىملار بىلەن بەگلەر ۋە دۆلەتنىڭ باشقا رەھبەرلىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان ئەسكىرى قۇۋۋەتلەردىن ئىبارەت ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ساراي مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ ئىككىگە ئايرىلىدىغانلىغىنى، سارايىنى كۈندۈزى قوغدىغان قىسىملارغا «تۇرغاق» (قۇۋۋەتچى)، كېچىسى قوغدىغان قىسىملارغا «ياتقاق» (كۈزەتچى) دېيىلىدىغانلىغىنى تەكىتلەپ، شۇ مىسرالا رنى يازغان:

608: كۈنىن تۇردى تۇرغاق تۇنىن ياتغاقىن،
تاپىندى قىيىقسىز باغىرسا قىلغىن.

ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسى:

كۈندۈز ئىشىك ساقلار، كېچە كۈزەتچى،
مۇكەممەل ئىشلىدى سادىق ۋە توغرى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدا ئۇرۇش تاكتىكىسى تەجرىبىلىرىگە قارىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قازانماق ئۈچۈن كېرەكلىك ئامىللارنىڭ ئىچىدە قۇراللىق كۈچلەرنىڭ يالغۇز سانى ئەمەس، ئۇلارنىڭ جەسۇرلىغى، ئۇرۇش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلىگى، قۇراللارنىڭ خىللىغى، قۇماندانلىرىنىڭ قابىلىيەتلىگىگە باغلىق ئىكەنلىگىنى شۇ مىسرالار ئارقىلىق كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن:

233: ئۆكۈش سۇ چەرىگ ئەرسە باشسىز بولۇر،
بۇ باشسىز چېرىگ سۇ يۇرەكسىز بولۇر.

ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسى:

كۆپ ئەر ئەسكەر بولسا بۇ باشسىز بولۇر،
باشسىز قۇۋۋەت ، ئەسكەر يۈرەكسىز بولۇر.

2336: قالىن سۇ يايلسا ئىچىن بولغاشۇر،
ئانى ئىتسە بولماس ياراغسىز تۇشۇر.

ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسى:

---

70 تۇرغۇن ئالماس «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەسكىرى تەدبىرلەرھەققىدە» (قەشقەر ئەدەبىياتى) 5- سان 56-57- بەتلەر1985- يىلى

كىرۇر ئەگرى يولقا كۆنىدىن ئازار.
بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
ئىككى شەي بىلەن بەگ، بەگلىگىنى بوزار،
كىرەر ئەگرى يولغا توغرىدىن ئازار.
2024: بىرى كۆچ، بىرىسى ئۇساللىق قىلۇر،
بۇ ئىككى بىلە بەگ ئەلىن ئارتاتۇر.
بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
بىرىسى زوراۋانلىق، بىرىسى غەپلەت،
بۇنىڭ بىلەن بەگ ۋەيران قىلار مەملىكەت.
2032: كۆيەر ئوت تۇزۇركۆچ ياغۇسا كۆيەر،
تۆرۈ سۈڭۈتۇرۇر، ئاقسا نىمەت ئۇنەر.
بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
زۇلۇم يانغان ئاتەش، يىقىنلاشساڭ كۆيدۇرۇر.
ئادالەت ئاقارسۇ نىمەت ئۇندۇرۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدا دۆلەتنى بىلىملىك، ئەقىللىق، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك ئىنسانلارنىڭ ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىغىنى تەكىتلەش بىلەن بىرلىكتە، دۆلەتنى ھەر خىل تەھلىكىلەردىن ئىچ ۋە تاشقى دۈشمەنلەردىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ئەسكىرى قۇۋۇەتنىڭمۇ مۇھىم ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن.

286: قېلىچ ئۈرسا بىچسا ياغى بويىنىنى،
تۆرۈ بىرلە تۈزسە ئىلى بۈدنىنى.
بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
قېلىچ بىلەن كىسەر دۈشمەن بويىنىنى،
قانۇن بىلەن يۈرگۈزەر ئىدارىسىنى.

«قەدىمقى زاماندىن ھازىرقى كۈنىمىزگە قەدەر ئۆتكەن دۆلەتلەر بىلەن ھازىرقى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرىغا چىقىش ئىھتىمالى بولغان ئىچكى ئىسيانلارنى باستۇرماق، تاشقى كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلماق، شۇنداق قىلىپ دۆلەتنىڭ سۈۋىرىن ھوقۇقىنى

733 : تۆكەل بولسا كۆر ئاي بۇ ئاغسا ئەدىز،
يانا ئىرلۇ تۇرچىر كەتەر كۆرك مەڭىز.
هازىرقى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
تولغندا ئاي، باق بۇيۇك بولۇپ چىقار،
تەكرار كىچىكلەپ ئۇنىڭ گۈزەللىگى قاچار.
734 : يارۇقلۇقى ئەكسۈر يانا يوق بولۇر،
تۇغار كىچە ئازىن يانا ئوق تۇلۇر
هازىرقى ئۇيغۇر تۇركچىسى:
يورۇقلۇق ئازىيىپ، كېيىن يوق بولۇر،
قايتا كىچىك تۇغۇلار، تولۇن ئاي بولۇر.

يۈسۈپ خاس هاجىپ يۇقۇرىدىكى شىئىرى مىسرالىرىدا ئاي شەكلىنىڭ يۇمۇلاق ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ ئۆزىدىن نۇر چېچىلمايدىغانلىغىنى، پەقەت كۈننىڭ نۇرى بىلەن نۇرلىنىدىغانلىغىنى، ئۇ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىر جىسىم ئىكەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن. 11- ئەسىردە يۈسۈپ خاس هاجىپ تەرىپىدىن مۇنداق بىر كۆز قاراشنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى ئىلىم دۇنياسىدا بۇيۇك بىر ئىنقىلاپ خاراكتېرلىك ئىلمى بۆسۈش ۋە ئىلمى يۈكسۈلۈش هېسابلىنىدۇ.

ئاسترونومىيە بىلىمىنىڭ تارىخى تەرەققىياتىغا ئاساسلانغاندا دۇنيانىڭ قۇياشنى (كۈننى) مەركەز قىلىدىغانلىغىنى، دۇنيانىڭ (يەرشارىنىڭ) ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشى بىلەن بىرلىكتە يەنە قۇياشنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىغى هەققىدىكى كۆز قارىشىنى مەشهۇر ئاستروئوم نىكولاي كوفرىنىڭ (1543- 1473) «كۈك جىسىملىرىنىڭ هەرىكىتى» ناملىق ئەسىرىدە 16- ئەسىردە ئوتتۇرىغا ئاتالغان ئىدى.

IV

قۇتادغۇبىلىگىنى سىياسى، هۇقۇقى، ئىجتىمائى ۋە ئەخلاقى جەهەتتىن تەدقىق قىلغان تۇرك ۋە غەرىپلىك ئالىملار ئۇنىڭدىكى فارابى ۋە ئىبىن سىنا تەسىرلىرىنى ۋە بۇ فىلوسوفلار ۋاستىسى بىلەن كەلگەن ئافلاتۇن ۋە ئارىستو ئىزلىرىنى كۆرسۈتۈپ ئۆتۈشكە تىرىشقان. ئۇنىڭدىن باشقا هىنت، ئىران ۋە خىتاي تەسىرلىرىنمۇ تەدقىق قىلغان. لېكىن پۈتۈن بۇ تەسىرلەرنى زىيادە مۇبالىغە قىلماسلىق، مىللى خۇسۇسىيەتنىڭ قۇتادغۇبىلىگدە ناهايىتى ساغلام بىر ئاساس هالىدا يەر ئالغانلىغىنى ئەسلا ئۇنتۇپ قالماسلىق، چەتئەل تەسىرلىرى دەپ تەخمىن قىلىنغان

كەپ ئەسكەر يېيىلسا قالايمقان بولۇر،
يېتەكلەشكە بولماس قىينچىلىق بولۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «داستاندا ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى ئارمىيەگە باغلىق ئەسكەرلەر سانىنىڭ كۆپلىگى ئەمەس، سانى ئاز بولسىمۇ ئەتراپلىق يېتىشكەن (پىروفىسونالاشمىش) قەھرىمان، جەسۇر، قۇراللىرى مۇكەممەل بولغان ئارمىيىنىڭ بەلگىلەيدىغانلىغىنى شۇ بېيتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن:

2340. ئىتنىگلىگ ئاز ئەدگۈ ئۆكۈشتە كۆرۈ،
تەلىم تۈشتى ئارقاق ئۆكۈش سۈبىلە.

ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسى:

مۇنتىزىم ئاز ئەسكەر، كۆپتىن ياخشىراق،
كۆپ كىشى يېڭىلدى كۆپ ئەسكەر بىلەن.

بۇگۈن ئەسكىرى ئىستراتىگىيەدە ئەتراپلىق يېتىشتۇرۇلگەن ئەسكىرى قىسمىلارنىڭ ئەھەممىيىتى تەكتىلەنمەكتە، بۇ جەھەتتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قاراشلىرىنىڭ توغرىلىغىنى، ئۇنىڭ ئۇزاقنى كۆرۈش قابىلىيىتىنىڭ ئۇستۇنلىگىنى تەكتىلىشىمىزدە كۆچلۈك دەلىل ئىسپاتلارغا ئىگە ۋەزىيەتتە ئىكەنلىگىمىزنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەتراپلىق بىلىم ئىگىسى ، بۇيۇك بىر ئىنسان ئىكەنلىگىنى ئۇنىڭ ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمى كۆز قاراشلىرىدىن، ئۇنىڭ مۇھىمى ئاينىڭ ھەرىكىتى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن ئۇچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ» داستاندا شۇ مىسرالار ئارقىلىق ئاي بىلەن كۈننىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بەرمەكتە:

137. بۇلاردا ئەڭ ئالتىن بويالچىق يۈرىر،
ياشىق بىرلە ئۆتۈرۇ باقىشسا تولىر.

ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسى:

بۇلاردىن ئەڭ پەستە ئايلانغان ئايدۇر،
كۈن بىلەن ئۇچراشسا تولۇن ئاي بولۇر.

731. بۇ ئاي تۇغسا ئاشنۇ ئىدى ئاز تۇغار،
كۈننىگە بەدۈيۈر يۇقارۇ ئاغار.

ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركچىسى:

ئاي تۇغۇشتا دەسلەپ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن كۈنگە چوڭۇيۇپ يۇقۇرى ئۆرلەر.

تۈركلەرنىڭ ياراتقان ئۆزىگە خاس مەھسۇلى ئىكەنلىگى نەتىجىسىگە ئۇلاشتىم » دېمەكتە.[71]

بالاساغۇنلۇق يۇسۇپ قاراخانىلار دۆلەت سارايىدا ناھايىتى يۇكسەك مەرتىۋىگە ئىگە بولغان بىر ئىنسان ئىدى. ئۇنىڭ جەمىيەت، ئەخلاق، دۆلەت تەشكىلاتى، ئىدارە قىلغۇچىلار بىلەن ئىدارە قىلىنغۇچىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدا بىر يۈرۈش فىكىر لىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ھەيران قالارلىق بىر ھادىسە ئەمەس.

پىروفېسور. دوكتۇر ئەخمەت جافەر ئۇغلى، قۇتادغۇبىلىگنىڭ قانداقتۇر بىر خىتايچە ئەسەرنىڭ تۈركلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە خۇسۇسىيىتىگە، تۈركلەرنىڭ كۆز قاراش ۋە چۈشەنچىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەرجىمە ئەسەر بولماستىن، باشتىن ئاياق ئورگىنال بىر ئەسەر ئىكەنلىگىنى[72] ئۇئاد كۆپرۈلۈ: «قۇتادغۇبىلىگتىكى خىتاي تەسىرىنىڭ ئەسەر مۇقەددىمىسىدە يەر ئالغان ۋە ئۇيدۇرۇلغان بەزى سۆزلەرنىڭ جىددىيەتكە ئىلىنىشىدىن توغۇلغان ۋە كۈچەپ ۋە زورلۇنۇپ ئېلىپ بېرىلغان ئۇخشۇتۇشلار ئارقىلىق قۇۋۋەتلەندۇرۇلمەك ئىستەنگەن فەۋقۇلاددە سۈنئى ۋە ئىنچىكە بىر مۇلاھىزىدىن ئىبارەت» ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەن.[73]

پىروفېسور. دوكتۇر . رەشىت رەخمەتى ئارات، بۇ ھەقتە شۇنداق دېمەكتە: «كېيىنچە مۇقەددىمىنى يازغان كىشىنىڭ ئەسەر ۋە ئۇنىڭ قىممىتى ھەققىدە ھېچقانداق بىر كۆز قارىشى مەۋجۇت ئەمەس. ئۇنىڭ تەرىپىدىن جۇغراپىيە ۋە قەۋىم ئىسىملىرى بۇ يەردە تولىمۇ ئاددىلاشتۇرۇلۇپ، مىللى ئىسىم بولغان تۈرك تەبىرى پۈتۈنلەي تەرك ئېتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىن، ماچىن ۋە مەشرىق تەبىرلىرى

---

71 پىروفېسور دوكتور ئىبراھىم قەپەس ئوغلى «قۇتادغۇبىلىگنىڭ كۆلتۈر تارىخىمىزدىكى ئورنى» 5-6- بەتلەر، ئىستانبۇل 1980- يىلى.

72 پىروفېسور دوكتۇر ئەخمەت جافەر ئوغلى، «تۈرك تىلى تارىخى » 55- بەت ئىستانبۇل 1984- يىلى.

73 فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى» 168- بەت 1965- يىلى ئىستانبۇل.

بىرمۇنچە ئۇنسۇرلارنىڭ ئەسلىدە ئىنسانلىقنىڭ ئورتاق جەۋھىرى ئۇنسۇرلىرى ئىەنلىگىنى ئەقلىدىن چىقارماسلىق كېرەك.

بەزىلەر قۇتادغۇبىلىگنىڭ يېزىلىشىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «شاھنامە»دىن تەسىر ئالغانلىغىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى. بۇ فىكىر ئەسلا توغرا ئەمەس. ئىران شائىرى فىردەۋس شىئىرىيەت ۋاستىسى بىلەن ئىراننىڭ ئەفسانۋى تارىخىنى تەسۋىر شەكىلدە ئىپادىلەپ بىرىشنى ئاساس مەخسەت قىلغان بولسا، بۇيۇك ئالىم، مۇتەفەككىر ۋە مەشھۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ شىئىرىيەت ۋاستىسى بىلەن تۈرك دۆلەت ئىدارىسىنىڭ تۈزۈلۈشىنى، دۆلەت ھۆقۇقى، ئىجتىمائى ئەخلاق قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بىرىشنى نىشان قىلىپ ئالغان، قۇتادغۇبىلىگنى بۇ جەھەتتىن ئەزەرگە ئالغاندا دۆلەت تۈزۈلۈشىنىڭ نىزامى يەنى دۆلەت قۇرۇشنىڭ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ نىزامنامىسى ۋە ئاساسى قانۇنىدۇر.

بىرمۇنچىلىغان تۈركولوگلار بۇ نوقتىدىن مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ بۇ ئەسەرنى دۆلەت تۈزۈلۈشنى تەرتىپكە سېلىش، دۆلەتكە ئىگە بولۇش ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ قامۇس نامەسى ۋە ئىلمى يولى دەپ باھا بەرمەكتە.

پىروفىسور. دوكتور. ئىبراھىم قەپەس ئوغلى ھ. ۋامبىرىنىڭ ئەسەردە مەۋجۇت بولغان تۈرك ۋە ئىسلام تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كۆز قاراشلىرىنى شۇ شەكىلدە بىزگە كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن: «تېخى 1870 – يىلىدا ھ. ۋامبىرى بىرىنچى قېتىم بىزگە تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائى ۋە دۆلەت ئىدارىسى ۋەزىيەتلىرىگە نەزەر سېلىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن ئەسەر» دەپ تەقدىم قىلغان قۇتادغۇبىلىگ ئۈچۈن «ئەسەرگە ھاكىم بولغان رۇھ، بۇيۇك مىقداردا ئىسلامى كۆز قاراشلار يەنى شەرقتە كەڭ تارالغان چۈشەنچىلەر بىلەن بىرلىكتە ساپ ۋە پاك – پاكىز ئالتايلى يەنى تۈرك چۈشەنچىسى ھاكىم بولغان بىر ئەخلاقى تەلىماتتۇر. مەنمۇ زامانىدا ئەسەرنىڭ خىتايچە ۋەياكى فارىسچە بىر كىتاپتىن تەرجىمە قىلىنغان ۋەياكى تەقلىد قىلىنغانلىغىنى ھەرەز قىلغان ئىدىم. لېكىن ئەسەرنى جىددى بىر شەكىلدە تەدقىق قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تامامەن

يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ ئەسىردە پۈتۈن يامانلىقلارنىڭ ئاناسى جاھالەتتۇر دەپ كۆرسۈتىدۇ ۋە بىر جەمئىيەتتە ئەڭ مۇھىم نەرسىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە مۇئارىپ ئىكەنلىگىنى تەكىتلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن خاقان ياكى پادىشاھنىڭ مىللىتىنى، ئائىلە رەئىسىنىڭ ئائىلە ئەزالىرىنى تربىيەلىمەك، ئوقۇتماق مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىغىنى ئىپادىلەيدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئىلگىرى سۆزگەن بۇ فىكىرلىرىنى تارىخىمىز بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىغىنىمىزدا تارىختىن بۇگۈنگە قەدەر تۈرك مىللىتى قايسى ۋاقىتتا ئىلىمگە ، ئىرفانغا ئەھەمىيەت بېرىپ، جاھالەتتىن ئۇزاقلاشسا كۈچ ـ قۇدرەت قازىنىپ مىللەتلەر ئارىسىدا شان ـ شۆھرەت قازانغان ئەركىن بولۇپ بەخت ۋە سائادەت ئىچىدە ياشىيالىغان.

قايسى ۋاقىت ۋە زاماندا بىلىمدىن، ئىلىم ـ ئىرفاندىن ، پەزىلەت، ئىماندىن ئۇزاقلاشسا ۋە جاھالەت ئىچىدە قالسا ئۇ زامان تۈرك مىللىتى ئېغىر پالاكەت ۋە پاجىئەلەرگە ئۇچرىغان. بۇ تارىخى تەجرىبىلەردىن دەرس ئېلىشىمىز كېرەك.

بۇگۈن بىزنىڭ ۋە دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ «بىلىملىك جەمئىيەت بولۇش ئۈچۈن تىرىشىشى» كېرەكلىگىنى يۇسۇپ خاس هاجىپ مىڭ يىل ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. يۇسۇپ خاس هاجىپ قۇتادغۇبىلىگنىڭ 217- 2234، 313، 2606 نجى بېيتلىرىدە بىلىم ۋە تېخنىكا ئۈچۈن ئەھەمىيەت بىرىشنىڭ لازىملىغىنى ئالاھىدە تەكتلىگەن..

217: ئاجۇن تۇتغۇقا ئەر ئوقۇشلۇغ كېرەك،
بۇدۇن باسغۇقا ئۆگ كېرەك ھەم يۇرەك.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۈركچىسى قارشىلىغى:
دۇنيا توتۇشقا بىلىملىك كېرەك،
خەلقنى سوراشقا ئەقىل ۋە يۇرەك.

2234: ۋەزىرلىققا ئارتۇق پۈتۈن ئەر كېرەك،
ئوقىغلى، بىتىكلى قەد ئۆزلۇگ كېرەك.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۈركچىسى قارشىلىغى:
ۋەزىرلىككە يېتىشكەن، دۇرۇست ئەر كېرەك،
چۈشەنچىسى يۇكسەك، بىلىملىك كېرەك.

313: بىلىگ بايلىق ئۆل، بىر چىغاي بولغۇسۇز،
تىگسىپ ئوغرى تەۋلىگ ئانى ئالغۇسۇز.
بۇگۈنكى ئۇيغۇر تۈركچىسى قارشىلىغى:

قوللۇنىلغان. يەنى قۇتادغۇبىلىگدە تىلغا ئېلىنغان «چىن» ۋە «ماچىن»نىڭ بۇگۈنكى خىتاي ئەمەسلىگىنى » كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن.[74]

«بۇ كىتاپ ناھايىتى ئەزىز بىر كىتاپتۇر، چىن ھاكىملىرىنىڭ ھىكمەتلىرى بىلەن بىزەلگەن ، ماچىن ئالىملىرىنىڭ شىئىرلىرى بىلەن گۈزەللەشتۈرۈلگەن» قۇتادغۇبىلىگنىڭ نەسىر شەكلىدىكى بۇ كىرىش سۆزى، ئىھتىمال بەزى كىشىلەرنىڭ خىتاي تەسىرى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىغا سەۋەپ بولۇپ قالغان، قۇتادغۇبىلىگتىكى «چىن» ۋە «ماچىن» جۇغراپىيە جەھەتتىن بۇگۈنكى خىتاي دۆلىتىنى ئەسلا كۆرسۈتۈپ بېرەلمەيدۇ.

ماخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانولوغات-ىت تۈرك» ناملىق كىتابىدا شۇنداق دېيىلمەكتە: «تاۋغاچ، ماچىننىڭ ئىسمىدۇر. بۇ يەر خىتايدىن تۆرت ئايلىق بىر مۇساپىغە قەدەر ئۇزاقلىقتادۇر. «تاۋغاچلار» ماچىندە ئولتۇرغان تۈرك قەۋمىدۇر. چىن ئەسلىدە ئۇچ پارچىدۇر. بىرىنجىسى يۇقارى چىندۇركى شەرقتە جايلاشقان بۇنىڭغا تاۋغاچ دەرلەر. ئىككىنجىسى ئورتا چىندۇر، بۇ يەر «خىتاي» ئىسمى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇچۇنجىسى تۆۋەن چىندۇركى بۇ يەرگە «بارخان» ئىسمى بېرىلگەن. بۇ يەر قەشقەردۇر. لېكىن ھازىر «ماچىن» «تاۋغاچ» دەپ تونۇلغان خىتاي دۆلىتىمۇ چىن دەپ ئاتالغان. «تاۋغاچ» تۈركلەردىن بىر بۆلۈكتۇر. بۇ دىيارنى ئولتۇرىدۇ. بۇ سۆزنى ئاساس قىلىپ « تات تاۋغاچ» دىيىلىدۇركى ئۇ ئۇيغۇر دېمەكتۇر.[75]

خىتاي تۈركولوگ گېك شى- مىن ماچىننى قاراخانلى دۆلىتى دەپ كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن.[76]

V

---

74 پىروفېسور دوكتۇر . رەشىت رەخمەتى ئارات، «قۇتادغۇبىلىگ» كىرىش 30- بەت ئەنقەرە 1979- يىلى

75 پىروفېسور دوكتۇر ئەخمەت جاۋەردى ئوغلى «تۈرك تىلى تارىخى» 11- قىسىم 31- بەت ئىستانبۇل 1984

76 گېك سى مىن «ئۇيغۇر كىلاسسىك شىئىرلىرى» خىتايچە شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) خەلق نەشرىياتى ئۈرۈمچى 1982- يىلى.

5+6 لىك ئۆلچىمىگە رىئايە قىلىنغانلىغى كۆرۈلمەكتە. قاپىيە جەھەتتىن خەلق شېئىرى ئەنئەنىسىگە ماسلاشقان بولۇپ رادىفنىك قوللۇنۇشى ناھايىتى ئازدۇر.

قاپىيە جەھەتتىن ئەسەرنىڭ بىر مۇھىم ئالاھىدىلىگى مۇرابىەلىك قاپىيە شەكلىنىڭ ھەم قوللۇنۇلغانلىغىدۇر.

قۇتادغۇبىلىگ دە يەر ئالغان 173 تۆرتلۈك خەلق شېئىرى ئەنئەنىسىگە ئائىتتۇر. «ئا ئا ب ئا» شەكلىدە قاپىيەلەنگەن بولۇپ، بۇ تۆرتلۈكلەر ماۋزۇ ۋە شوكىل جەھەتتىن بۈگۈنكى خەلق قوشاقلىرىغا ئوخشىمىسىمۇ، قاپىيە سىستېمىسى جەھەتتىن خەلق قوشاقلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۆرنەكلىرىگە ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ.

قۇتادغۇبىلىگگە ھاكىم بولغان بىر يۇرۇش ئۇسلۇپ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇ زامانىدىكى ئورتاق تۈرك ئېپادە ئۇسلۇبىنى كۆرسىتىدىغان ئۇسلۇپ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ مەۋجۇتتۇر. قۇتادغۇبىلىگتە بەزىدە ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا قوللۇنۇلغان ئېپادە ئۇسلۇبىنىڭ قوللۇنۇلغانلىغىنى كۆرۈشىمىز مۇمكىن.

قۇتادغۇبىلىگ ئەدەبى جەھەتتىن ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىن يەنىمۇ چوڭقۇر، ئەتراپلىق تەدقىق قىلىنىشقا تېگىشلىك بىر ئەسەردۇر.

قىسقىسى قۇتادغۇبىلىگ ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن 11- ئەسىردە يارىتىلغان ناھايىتى قىممەتلىك ئابىدە ئەسەردۇر. دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن تاجىلىرىدىن بىرىدۇر.

2003- يىلى . ئىستانبۇل

بايلىغىڭ ئىلىم بولسا يوقسۇللۇق بولماس،
ئوغرىنىڭ قولى تەگمەس، بولاڭچى بولماس!
2606: ئوقۇش ئىشىكە تۇتسا بىلىگ باشلاسا،
ئوكۇش ئىشلەر ئەتلۇر كىشى ئىشلەسە.
بۇگۈنكى ئۈيغۇر تۈركچىسى قارشىلىغى:
بىلىم بىلەن باشلاسا، ئەقلىنى قاتسا،
كۆپ زەپەر قازىنار، ئىنسان تىرىشسا.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ سىياسى، ئىقتىسادى مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ توختۇلۇپ، تەخىلىك- باراۋەرلىكنى بايلارنى _ گادايلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئەمەس، يوقسۇللارنى بايلارغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەكلىگىنى، شۇنداقلا شەخسىلەر بەخت _ سائادەتنىڭ جەمئىيەتنىڭ سائادەتكە باغلىق بولىدىغانلىغىنى، شەخسىلەرنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلىشى كېرەكلىگىنى تەكىتلەيدۇ.
5567: چىغاي ئورتا بولسا بۇ ئۇرتۇ بايۇر،
بايۇسا بۇ ئورتۇ، ئۆلكە باي ئولۇ1ر.
بۇگۈنكى ئۈيغۇر تۈركچىسى قارشىلىغى:
يوقسۇل ئورتا بولسا، ئورتا باي بولۇر،
باي بولىسا ئورتا، ئۆلكە باي بولۇر.
بۇ فىكىرلىرى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئورتا تەرەك ياكى ئورتا ھالدىكى ئىنسانلارنى بېيىتىپ كۇچلەندۇرۇشنىڭ كېرەكلىگىنى، ئىجتىمائىي ئادالەتنىڭ بىر دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ ھايات كۆچۈرۈشىدە، مۇقىملىك ۋە تەرەققىياتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ناھايىتى مۇھىم رولغا ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرسۇتۇپ بەرگەن.
يۇقۇرىدىكىلەردىن شۇنى ئۇچۇق ھالدا كۆرەلەيمىزكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» نامىلىق ئەسىرىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن فىكىرلەر بۇگۈنكى دەۋرىمىز ئۈچۈنمۇ ناھايىتى مۇھىم ھاياتى ئەھەمىيەتكە ئىگە.

VI

قۇتادغۇبىلىگ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان 6654 بېيتلىك، 13290 مىسرالىق 85 باپتىن ئىبارەت بۇيۇك ھەجىملىك بىر ئەسەر بولۇپ، ۋەزنى ئارۇزنىڭ «فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇلۇن فەئۇل» قىلىپىدۇر. ئەسەردە ئارۇز ۋەزنى قوللۇنۇلغاندىن باشقا كۆپلىگەن يەرلەردە بارماق ۋەزنىنىڭ

چېلىپ قارشى ئالدى. ھاياجان ئىچىدە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلىدىغان زالغا كىردۇق. سائەت 10.00 دا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى باشلاندى.

قىرغىز دۆلەت ئىنژىنېرلىق ۋە پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ رېكتورى (مۇدىرى) پېروفېسسور. دوكتور فەيزى ياقۇپوۋ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنى ئېچىش نۇتقىنى سۆزلىدى ۋە بىزلەرگە: «خوش كەلدىڭلار» دېگەندىن كېيىن تۈركۈلوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتتى. تۈرك ھەمكارلىغى ۋە تەرەققىياتى ئاگانتىنىڭ (TİKA) مۇدىرى مۆھتەرەم خاقان فىدانمۇ يىغىنىنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا نۇتۇق سۆزلىدى. ئاندىن قىرغىز مۇختارىيەت جۇمھۇرىيىتى پارلامېنتى رەئىسى بورىس دوۋىدوۋىچ «دوستلۇق ھۆرمەتتىن باشلىنىدۇ» ماۋزۇلۇق تەبرىك نۇتقى سۆزلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قىرغىز تاتار تۈركلىرىنىڭ داۋا ئادىمى، بۈيۈك مۇجاھىد ۋە قىرغىز مىللى مەجلىسىنىڭ رەئىسى، ئوكرائىنا مىللەت ۋەكىلى مۇستاپا جەمىل ئوغلى سۆزگە چىقىپ: «تۈرك دۇنياسىنىڭ ئاتاغلىق تۈركولوگلىرىنى قىرغىزدا كۆرگەنلىگى ئۈچۈن خوشال بولغانلىغى ۋە ئۆزىنى بەختىيار ھىس قىلغانلىغى»نى بىلدۈردى ۋە قىرغىز تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئېغىر پاجىئەلەرنى ئاڭلاتتى ۋە قىرغىز تاتار تۈركلىرىنىڭ ھەقلىق مۇجادىلىسىنى سۈردۈرۈۋاتقانلىغىنى ۋە بۇ مۇجادىلە ئۈچۈن ئىنسانلىق ئالىمى ۋە تۈرك دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنى جەھەتتىن يار – يۆلەكتە بولۇشىغا ئىھتىياجىنىڭ بارلىغىنى تەكىدلىدى.

تۈركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا تۈركىيە، ئوكرائىنا، گۈرجىستان، ئەزەربەيجان، ئۆزبېكستان، تۈركمەنستان، قىرغىزستان، تاتارىستان، مولداۋىيا، لىتۋانىيە، رومانىيە، گېرمانىيە، پولشا، ۋېنگرىيە، موڭغۇلستان، ئىران، داغستان، قاراچاي- مالقارا جۇمھۇرىيەتلىرى ۋە مۇختار جۇمھۇرىيەتلىرىدىن بولۇپ 100دىن ئارتۇق تۈركولوگ قاتناشتى. 5 كۈن داۋام قىلغان ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ھەرقايسى دۆلەتلەردىن كەلگەن پىشقەدەم ۋە ياش تۈركولوگلار قەدىمقى دەۋر، ئورتا دەۋر، يېڭى دەۋر، ھازىرقى دەۋر تۈرك دۇنياسىغا مەنسۇپ تۈرك قەۋملىرىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، ئېتنوگرافىيەسى، فولكلورى، كۇلتۇرى، تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە قىرغىزدا تۈرك دۇنياسى ئۈچۈن مۇھىم پائالىيەتلەردە بولغان تۈرك دۇنياسىنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولغان «فىكىردە بىرلىك، تىلدا بىرلىك ۋە

1 ـ خەلقارا تۈركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى ۋە قىرىم سەياھىتى

تۈرك ھەمكارلىغى ۋە تەرەققىياتى ئاگانتىلىغى بىلەن قىرىم دۆلەتلىك ئىنژىنېرلىك ۋە پىداگوگىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ھەمكارلىغىدا 2004- يىلى 5- ئاينىڭ 31- كۈنىدىن 6- ئاينىڭ 7- كۈنىگىچە قىرىمدا داۋام قىلغان 1. خەلقارا تۈركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا تىراكىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەن ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمى نامىدىن يولدىشىم مېھرىننىسا خانىم بىلەن بىرلىكتە دەۋەتكە بىنائەن قاتناشتىم.

30- ماي كۈنى سائەت 22,20 دە تۈرك ھاۋا يوللىرىنىڭ «ئەدىرنە» نامىلىق ئايرۇپلانىغا چۈشۈپ، يىغىنغا قاتنىشىدىغان زىيالىلار ۋە باشقا يولچىلار بىلەن بىرلىكتە ئىستانبۇلدىن قىرىمغا قاراپ يولغا چىقتۇق.

مەن تۈرك دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسى ھىساپلانغان قىرىم تاتار تۈركلىرىنىڭ بۇ گۈزەل توپراقلىرىنى ۋە ئىسمائىل گاسپىرالى نىڭ ۋەتىنىنى كۆرۈش ئۈچۈن سەبىرسىزلىنەتتىم، ناھايىتى ھاياجانلىق ھالدا ئىدىم. ئاخشام سائەت 24,00 دە ئايرۇپلانىمىز سىمفەرەپۇل (ئاق مەسچىت) ئايىرودۇرۇمىغا قوندى. بىر سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلغان قىرىمغا كىرىش رەسمىيەتلىرىمىز تاماملانغاندىن كېيىن، سىرتتا بىزنى كۈتۈپ تۇرغان ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىدىكى دوستلار بىزگە: «خوش كەلدىڭىز، سەفا كەلدىڭىز» دەپىشىپ بەك قىزغىن ھالدا قارشى ئالدى. ئۇلار بىلەن قۇچاغلىشىپ كۆرۈشتۇق، سومسىمى ھالدا ئۆز ـ ئارا ھال ـ ئەھۋال سوراشتۇق ۋە ھامان ماشىنىلار بىلەن ئوكرائىنا مېھمان خانىسىغا قاراپ يول ئالدۇق. يېرىم سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلغان يولچۇلۇقتىن كېيىن ئوكرائىنا مېھمان خانىسىغا يېتىپ كېلىپ ، ئورۇنلاشتۇق.

ئەرتىسى ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن بىزنى كۈتۈپ تۇرغان مىنىبۇسلارغا ئولتۇرۇپ قىرىم دۆلەتلىك ئىنژىنېرلىق ۋە پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق. يول بويى گۈزەل سىمفەرەپۇل كوچىلىرىغا نەزەر تاشلاپ ھاياجان ئىچىدە قىرىم دۆلەتلىك ئىنژىنېرلىق ۋە پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىگە يېتىپ كەلدۇق. بىزنى ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئىشىگىدە كۈتۈپ تۇرۇشقان ئۇقۇتقۇچىلار بىلەن ئۇقۇغۇچىلار چاۋاك

مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ دۇئالاردا بولۇندۇق. مازارنىڭ قارشىسىدىكى قىرىم خانى گىرايخان زامانىدا قۇرۇلغان زەنجىرلىك مەدرىسىسىنى ئىكسكۇرسىيە قىلدۇق. مەدرىسىنىڭ زەنجىرلىك مەدرىسە دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپ ، مەدرىسە ئىشىگىدە ئېسىلغان بىر زەنجىرنىڭ بولۇشى ۋە مەدرىسىگە كىرىش ئۈچۈن ئىگىلىپ كىرىشكە توغرا كەلگەنلىگىدۇر. بۇ زەنجىر ئىلىم ۋە ئىرفاننىڭ ئالدىدا ھەر قانداق كىشىنىڭ ئىگىلىشى ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت ئىھتىرامدا بولۇشى كېرەكلىگىنىڭ ئىشارىتى ئىدى. بىزمۇ ئىگىلىپ مەدرىسىنىڭ ئىچىگە كىردۇق ۋە بۇ قەدىمقى ئىلىم ئىرفان ئوچىغىنى ھاياجان ۋە زوق بىلەن زىيارەت قىلدۇق. بۇ يەردىن ئايرىلىپ مىنىبۇس بىلەن 3 كىلومېتر يۇرگەندىن كېيىن باغچە سارايدىكى ئىسمائىل گاسپىرالى تەرىپىدىن قۇرۇلغان «تەرجىمان گىزىتى» مۇئەسىسىسىنى زىيارەت قىلدۇق. تەرجىمان گىزىتخانىسى ئىككى قاتلىق گۈزەل بىر بىنا ئىدى. ئۈستى قېتى ئىسمائىل گاسپىرالىنىڭ ۋە گىزىتخانىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ ئىشخانىلىرى، ئاستى قېتى گىزىتنىڭ بېسىش ماشىنىلىرى ئورۇنلاشقان يەر ئىدى. تەرجىمان گىزىتى بىناسى ئىچىدە 1883- يىلىدا نەشر قىلىنغان تەرجىمان گىزىتىنىڭ بىر قانچە نۇسخا سانىنى كۆردۇق ۋە ناھايىتى ھاياجانلاندۇق. تەرجىمان گىزىتى بىناسى بىر قېتىملىق ئوت كېتىش ھادىسىسىگە ئۇچراپ خاراپ بولۇپ كەتكەن، ئۇ باغچە سارايدىكى تاتار قېرىنداشلىرىمىزنىڭ غەيرىتى بىلەن يېڭىدىن تەمىر قىلىنىپ بۇرۇنقى ھالىگە كەلتۈرۈلگەن. سائەت 12 ئەتراپىدا باغچە سارايدىكى قىرىم خانلىغى ئودىسىنى زىيارەت قىلدۇق، خان ئودىسى زامانىنىڭ گۈزەل نەقش ۋە زىننەتلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن، ئىككى قاتلىق ھەشەمەتلىك ، ھەيۋەتلىك بىنا ئىدى. خانىنىڭ مېھمانلارنى قوبۇل قىلىش ئۆيى، مەھكىمە ــ ئەدلىيە ئۆيى، قۇرئان ئوقۇش ۋە نامаз قىلىش ئۆيلىرى، ۋە ئىستىراھەت قىلىش ھوجرىلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئىدى. خان ئودىسى زىيارىتىدىن كېيىن سائەت 12,00 دە جۇمۇئە قەلەسىگە قاراپ يۇرۇپ كەتتۇق. 15- 16- ئەسىرلەردە ئىنشا ئېتىلگەن جۇمۇئە قەلەسى ھېلىمۇ ھەيۋىتىنى يوقاتمىغان بىر قەلە ئىدى. جۇمۇئە قەلەسى ئىچىدە ئالتىن ئوردۇ خانى توقتامىش خانىنىڭ 1403- يىلىدا ۋاپات قىلغان قىزى جانىكەنىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىپ دۇئادا بولۇندۇق. چۈشلۈك تائامدىن كېيىن بىسۇاستاپول (ئاق يار) شەھرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. 15,30 دا بىسۇاستاپول شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ شەھەرنىڭ ئەسلى تارىخى

ھەربىكەتتە بىرلىك» شۇئارىنى ئوتتۇرىغا ئاتقان بۇيۇك ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر ئىسمائىل گاسپىرالى ۋە بەكىر چوبانزادىگە ئوخشاش مەشھۇر ئەربابلارنىڭ تۇرك دۇنياسىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرى ھەققىدە ھازىرلىغان ئىلمى دوكلاتلىرىنى ئوقۇپ ئۆتۈشتى. بۇ ئىلمى دوكلاتلار ئۇستىدە مۇنازىرىلەر ۋە تولۇقلاشلار بولدى. قىرىم خەلقارا تۇركولوگىيە مۇھاكىمە يىغىنىغا مەن ئاتاغلىق ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىر يۈسۈپخاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان 11- ئەسىر قاراخانىلار دەۋرىسى تۇرك ـ ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نەمۇنىسى ھىسابلانغان «قۇتادغۇ بىلىگ» ناملىق ئەسەرنىڭ تۇرك ـ ئىسلام ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن فىكىرلەرنىڭ بۈگۈنكى دەۋرىمىز ئۈچۈن ئايدىڭلاتقۇچى رولى» ھەققىدە ناملىق ئىلمى دوكلادىم بىلەن قاتناشتىم. تەرىپىمدىن بىرىلگەن بۇ ئىلمى دوكلات يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ دىققىتىنى چەكتى ۋە قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى ناھايىتى مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا داۋام قىلىپ بەلگۈلەنگەن پىروگراممىسىنى تاماملىدى.

1 ـ خەلقارا تۇركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆلەنگەن پۈتۈن دوكلادلارنىڭ تۇرك تىلىدا ۋەياكى تۇرك دىئالېكتلىرى بىلەن تەقدىم قىلىنىشى ۋە ئوتتۇرىدا تەرجىمان قوللۇنۇلماي ئۆتكۈزۈلۈشى ئىدى. بۇ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ تۇرك دۇنياسىنىڭ كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يەنمۇ يېقىنلىشىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە مۇھىم ھەسسە قوشىدىغانلىغى مۇھەققەقتۇر.

قىرىم تۇركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى 6- ئاينىڭ 4 ـ كۈنى غەلىبىلىك ئاخىرلاشتى. 6- ئاينىڭ 4 ـ كۈنى جۈمە نامىزىنى تارىخى ئاق مەسجىتتە ئوقۇدۇق. 6- ئاينىڭ 5 ـ 6- كۈنلىرى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقان ۋەكىللەر ئۈچۈن بىر سەياھەت پىروگراممى بەلگۈلۈنۈپ، ئەمىللەشتۈرۈلدى. 6- ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تۆت مىنىبۇس بىلەن سائەت 9,30 دا سىم فەرەفۇلدىن شەرقى جەنۇبقا قاراپ يولغا چىقىپ سائەت 11,00 دە باغچە سارايغا يېتىپ كەلدۇق. ئاۋال بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئىسمائىل گاسپىرالىنىڭ مازارىنى ، ئابدىسىنى زىيارەت قىلىپ دۇئا ئەتتۇق. ئۇنىڭ مازارى ئالدىدا ئىھتىرام بىلەن ئىگىلىپ بۇيۇك ئالىمغا تۇرك دۇنياسىنىڭ ھۆرمەت ئىھتىرامىنى بىلدۈردۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەردىكى ھاجى گىراي ۋە مەنگۇگىراي خانلارنىڭ

تەشەككۈرلىرىنى ئىزھار قىلىشتى. بىز مۇ «جەنابى ئاللاھ يارىدەمچىڭىز بولسۇن!» دېيىشىپ ئۇلاردىن ئايرىلىپ يولىمىزنى داۋام قىلدۇردۇق. سائەت 12,00 دە قالغاچ ئۆگسى دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەرنى زىيارەت قىلىپ بولۇپ بىرئاز ئىستىراھەت قىلدۇق. 13,30 دا قارلىغاچ ئۆگسىسىدىن لۇئادىيە سارايىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق، سائەت 14,10 دا لۇئادىيە سارايى غا يېتىپ كەلدۇق.

لۇئادىيە سارايى 1911- يىللىرا چار پادىشاسى نىكولاي رومانوۋ تەرىپىدىن يالتا شەھرىنىڭ ئورمانلىقلار بىلەن قاپلانغان، دېڭىز قىرغىغىرا ياسالغان ھەيۋەتلىك ئىككى قاتلىق، كۆركەم بىر سارای ئىدى. بۇ سارايىنىڭ مەرمەرلىرى زامانىدا ئىتالىيەدىن كەلتۈرۈلگەن ئىكەن. رومانوۋ ھەر يىلى ياز ئايلىرىدا ئائىلە بويىچە بۇ سارايدا ئىككى ئاي دەم ئېلىپ كېتىدىكەن.

لۇئادىيە سارايىنىڭ تارىختىكى مۇھىم بىر يىرى: سارايىنىڭ 1945- يىلى 4- فېۋرالدىن 11- فېۋرالغىچە گېتلەر گېرمانىيەسى، مۇسسۇلىنىنىڭ ئىتالىيەسى، ۋە ياپونىيەگە قارشى ئېتتىپاقداش دۆلەتلەردىن ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەرنىڭ پېرىزىدېنتى ف. رۇزۋېلت (F·Rousewelt) ئەنگلىيە باش مىنىستىرى ۋ.گ، چېرچىل (W·G·Churchill)، سوۋېتلەر ئېتتىپاقى مىنىستىرلار كېڭىشىنىڭ رەئىسى ج. ستالىن غا ئوخشاش دۆلەت رەھبەرلىرى قاتناشقان يالتا كونفىرانسىنىڭ بۇ يەردە ئۆتكۈزۈلىشىدۇر. يالتا كونفىرانسىيەسىنىڭ گېرمانىيەنىڭ تەسلىم بولۇشى كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغاندىن كېيىن گېرمانىيەنى قانداق تەسلىم قىلىش، شەرققە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە كىلىشىم ھاسىل قىلىش ۋە ئۇچ دۆلەتنىڭ دۇنيادىكى تەسىر دائىرىلىرىنى بەلگۈلەش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن ئىدى.

مەن يالتا يېغىنى ھەققىدە ياشلىق دەۋرلىرىمدىن ئېتىۋارەن بىر مۇنچە گەپ ــ سۆزلەرنى ئاڭلاپ كەلگەن ئىدىم؛ بۇ سەۋەپلەر يۈزىدىن بۇ يەرنى كۆرۈش ئۈچۈن ناھايىتى ھەۋەسلىنەتتىم، چۈنكى 1944- يىلى ئوكتەبىر ئېيىدا شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە خىتاي ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى پارتىلغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى 1944- يىلى 12 ــ نويابىر كۈنى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن نەتىجىلەنگەن ئىدى. 1945- يىلى 15- سىنتەبىرگىچە شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىلى، چۆچەك، (تارباغاتاي)، ئالتاي ۋىلايەتلىرى، ئاقسۇ كونا شەھەر بىلەن باي ناھىيىسى، يەكەن ۋىلايىتىنىڭ

ئىسمى ئاق يار بولۇپ. 18- ئەسىردە رۇسىيەنىڭ ئىشغالىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىسمى رۇسلار تەرىپىدىن رۇمچە «شانلىق شەھەر» مەنىسىنى بىلدۈرۈدىغان بىشتاپول سۆزىگە ئالماشتۇرۇلغان، بۇ شەھەر قارادېڭىزنىڭ شىمالى ساھىلىدىكى ياپ ـ يېشىل ئورمانلار بىلەن قاپلانغان گۈزەل بىر شەھەر ئىدى. بۇ شەھەردىكى پورتلارغا رۇسىيەنىڭ دېڭىز ئارمىيە فىلوسى (دېڭىز ئارمىيەسى كۈچلىرى) ئورۇنلاشقان، بۇ يەردە ئاۋال دېڭىز ئارمىيەمۇزېيىنى زىيارەت قىلدۇق، سائەت 16,40 دىن 17,30 غا قەدەر بىشتاپول شەھەر مەركىزىنى ئايلىنىپ چىقتۇق، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاق مەسجىت (سىمفېرەپول) شەھرىگە قايىتتۇق.

2004- يىلى 6- ئاينىڭ 6- كۈنى سائەت 09,00 دا ئاق مەسجىت شەھرىدىكى موسكۋا مېھمانخانىسىدىن ئالۇشتا غا قاراپ يولغا چىقتۇق، 09,45 تە ئالۇشتا غا يېتىپ كەلدۇق، ئالۇشتا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا جايلاشقان شىرىن، چىرايلىق كىچىك بىر شەھەر ئىدى. شەھەرنىڭ دېڭىز قىرغىغىدىن قارا دېڭىزنىڭ مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدۇق، سائەت 10,30 دا ئالۇشتادىن قالغاچ ئوۋگىسى غا قاراپ ھەرىكەت ئەتتۇق. ماشىنىلار يولدا كىتىۋاتقاندا دىققەت نەزىرىمىزنى بىر ھادىسە ئۆزىگە تارتتى؛ يولنىڭ شەرقى تەرىپىدە بىر بوتانىك باغچىسى ئىچىدە قۇرۇلغان ئىككى كىچىك كۆلۈبە ئۈي ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدە لەپىلدىگەن قىرىم خانلىغى بايرىغى دىققەتىمىزنى چەكتى، كۆلۈبە ئالدىدا تۆت ـ بەش كىشىنى كۆردۇق، قىسقا ئارام ئېلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ يېنىغا بارىدۇق؛ قىزغىن سالاملاشتۇق؛ ئۇلارنىڭ 1944- يىلى 18- ماي كۈنى قىرىمدىن سۈرگۈن قىلىنغان ۋە تاجىكىستاندىن يېڭىۋاشتىن ئۆز ئانا ۋەتىنىگە قايتقان تاتار قېرىنداشلىرىمىز ئىكەنلىگىنى ئۇقۇق. ئۇلاردىن ئىككى ئائىلە قىرىم ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن ئۈي سالماق ئۈچۈن ئۆزلىرىگە بىر يەر كۆرسۈتۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئىكەن، يەر بېرىلمىگەنلىگى ئۈچۈن چارىسىز بۇ بوتانىك باغچىسى ئىچىدە ئىككى كۆلۈبە قۇرۇپ ئۇ يەرگە ماكانلاشماققا مەجبۇر بولغان ئىكەن. يەر تەلەپ قىلغانلاردىن ئىككى كىشى «ئانا ۋەتىنىمىزدە بىزگە ئۈي سېلىشقا لايىق يەر بېرىشنى ئۇرۇنسىز تەلەپ دەپ رەت قىلىشقا ۋېجدانىڭىز ماقۇل كۆردىمۇ» دەپ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ يىتەكچىلىرى بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىغى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان ئىكەن. كۆلۈبەلەردە ئولتۇرىۋاتقانلارنىڭ ئەھۋالى ياخشى ئەمەس ئىدى. بىز ئۆز ئارىمىزدا بىر مىقتار پول توپلاپ ئۇلارغا تەقدىم قىلدۇق. كۆپ خۇرسەن بولۇپ بىزلەرگە

ئولتۇرغان قولتۇق يەر ئالغان ئىدى. ئۇستەل ئەتراپىدىكى قولتۇق ۋە ئۇرۇندۇقلارنىڭ سانىغا قارىغاندا ھەربىر دۆلەتنىڭ ۋەكىللەر ئومىگى بەش كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئىكەن (بۇ تارىخى كونفىرانسىيە بولۇپ ئوتتىكەن سارايدا فوتوگىراپىمنى تارتقۇزدۇم) قىسقىسى ئىككىنجى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىنكى دۇنيانىڭ يېڭى شەكلىنىڭ قانداق بولۇشى ھەققىدىكى تارىخى قارار يالتادىكى بۇ سارايدا ئېلىنغان ئىدى.

سائەت 15,10 دا يالتا شەھرىگە قارايۇپ كەتتۇق، سائەت 15,30 دا يالتا شەھەر مەركىزىگە يېتىپ كەلدۇق. بىر سائەتلىك بىر زامان ئىچىدە يالتا شەھرىنى ئىكسكۇرسىيە قىلدۇق. يالتا شەھرى قارا دېڭىزنىڭ شىمالى قىرغىغىدىكى گۈزەل بىر شەھەر ئىدى. ئۇنىڭ بىر تەرىپى ئورمانلار بىلەن قاپلانغان نەقىشلىق بىنالار ۋە ئۆيلەر ۋە يوللاردىن ئىبارەت شەھەر بىر تەرىپى دولقۇنلۇق كۆپكۈك دېڭىزدىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ گۈزەل مەنزىرە كىشىنى ھاياجانلاندۇرۇپ، شىرىن خىياللار بۇشۇگىدە تەۋرىتەتتى.

ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا. قىرىم يېرىم ئارىلى ئۇچ تەرىپى دېڭىز بىلەن قوچاغلاشقان يەنى غەربى جەنۇپ تەرىپى قارا دېڭىز، شەرق تەرىپى ئازاق دېڭىزى بىلەن تۇتاشقان گۈزەل بىر توپراق ئىدى.

بىز بۇ ئىكسكۇرسىيەمىزدىن كېيىن قىرىم تاتار تۇركلىرىنىڭ بېشىغا نېمە ئۈچۈن بۇيۇك پالاكەت ۋە دەرت ئەلەملەرنىڭ كەلگەنلىگىنى، نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئۆز ئانا ۋەتىنىدىن سۈرگۈنگە پالانغانلىغىنىڭ سەۋەپلىرىنى ناھايىتى روشەن ھالدا چۈشەندۇق.

دېمەككى بۇ ستراتىگىيەلىك ئەھەمىيەتكە ئىگە جەننەت ماكان، گۈزەل يۇرتنى ئىشغال قىلماق ۋە بۇ يەرنى ئۆزىنىڭ توپراقلىرى ھالىغا كەلتۈرمەك ئۈچۈن تاتار تۇركلىرىنى قەتلىئام بىلەن ئۆلتۈرۈشكەن ۋە ئۇلارنى باشقا يەرلەرگە سۈرگۈن قىلىشقان[77].

18 ۋە 19- ئەسىرلەردىكى ئوسمانلى ــ رۇس ئۇرۇشلىرى جەريانىدا ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن رۇس چار ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن تاتار تۇركلىرى ئىرقى قىرغىنچىلىققا (سوي قىرىم) ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇلار قەتلىئام بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە يۇرتلىرىدىن قوغلانغان. نەتىجىدە قىرىم يېرىم ئارىلىنىڭ ئىگىلىرى بولغان تاتار تۇركلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى

---

77 دېر . كامال ئۆزجا «قىرىم تۇركلىرىنىڭ سۈگۈنى» «تۇركلەر» يېڭى تۇركىيە نەشرياتى 20- جىلت. 205- 214- بەتلەر. 2002- يىلى ئەنقەرە.

قارغىلىق، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقۇرغان ناھىيىلىرى گومىندالڭ خىتاي ئارمىيىسىدىن تازىلىنىپ، مىللى ئارمىيەمىز بۈيۈك ھاياجان ۋە جاسارەت بىلەن ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۇرۇۋاتقان يىرىگە 180 كىلومېتر ئۇزاقلىقتىكى شەرقى تۈركىستانىنىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇچۇن ھەربىكەت باشلىغان ئىدى. پۈتۈن شەرقى تۈركىستانىنىڭ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن ئازات بولۇپ كېتىشى ئان مەسىلىسى ھالىغا كەلگەن، خىتاي ئەسكەرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ شەرقى تۈركىستاننى بوشۇتۇشقا مەجبۇر بولىۋاتقان بىر ۋاقىتتا بۇ ئۇچ دۆلەت ئارىسىدا ھاسىل قىلىنغان كېلىشىم بويىچە ، بۇ ئەسكىرى ھۇجۇم ستالىننىڭ بېسىمى بىلەن ماناس دەرياسى بويىدا توختۇتۇلغان ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە گىرىپتار بولۇشىغا سەۋەپ بولۇپ قالغان ئىدى. خىتاي گومىندالڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەسىرى ئاستىدىكى موڭغۇلىستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلىشى بەدىلىگە شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ مۇداخىلىدە بولۇنماسلىغى، شەرقى تۈركىستانىدىكى ئۇرۇشنىڭ توختۇتۇلۇشى ، ئەسلىدىكى كونا ستاتۇسنىڭ (بۇرۇنقى ئەھۋالنىڭ) ساقلاپ قېلىنىشى توغرۇلۇق قارار ئېلىنغان ئىدى. بۇ كونفىرانسىيە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يوق قىلىپ تاشلىنىپ رۇس كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ يارىدىمى بىلەن شەرقى تۈركىستاننى خىتاي كوممۇنىست كۇچلىرىنىڭ ئىشغال قىلىشىغا سەۋەپ بولۇپ قالغان ئىدى.

لېۋادىيە سارايى ھازىر مۇزە ھالىغا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ قىزىم تۈركولوگىيە ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقان بىز بىلىم ئادەملىرى يۇقىرىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ پۈتۈن ساراي ئىچىنى ئايلىنىپ كۆردۇق. كىرىش بىلەن تەڭ دېققىتىمىزنى تارتقان بىرىنچى ئورتا ھەجىملىك زالغا ئۇچ دۆلەت رەھبەرلىرى باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىگىنىڭ كېلىشىم ھاسىل قىلىش ئۇچۇن ئولتۇرىدىغان يومۇلاق ئۇستەل يەرلەشتۈرۈلگەن زال بولۇپ ئۇستەل ئەتراپىدا ئوچ قولتۇق ۋە توپلام 12 ئورۇندۇق بار ئىدى. شەرق تەرەپتىكى تۆردە ئامېرىكان بىرلەشكەن دۆلەتلىرى پىرېزىدېنتى روزۋەلت ئولتۇرغان قولتۇق، شىمال تەرەپتىكى تۆردە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى باش مىنىستىرى ستالىن ئولتۇرغان قولتۇق، غەرپ تەرەپتىكى تۆردە ئەنگلىيە باش مىنىستىرى چىرچىل

تۇرك قەۋملىرى بۇ قېرىنداشلىرىغا شەپقەت ۋە مېھماندوستلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارغا ھەر جەھەتتىن يارەمچى بولغان. قېرىم تاتار تۇركلىرىنىڭ توپ يەكۈن بىر شەكىلدە ۋەتەنلىرىدىن سۈرگۈنگە ھەيدەلگەندىن كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1944- يىلى 14- دېكابىردا چىقىرىلغان بىر قارار بىلەن قېرىمدىكى پۈتۈن تۇركچە يەر ئىسىملىرى رۇسچە ۋەياكى رۇمچە ئىسىملار بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ ئۆزگەرتىلگەن. لېنىن تەرىپىدىن 1921- يىلىدا شەرقنىڭ نۇرلۇق مەشئىلى بولۇشى غايىسى بىلەن قۇرۇلغان قېرىم تاتار ئاۋتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى 1945- يىلى 7- ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى ئالى سوۋېت پېرىزىدىيومىنىڭ رەئىسى كا لېنىن ۋە سىكرېتارى گوركىن ئىمزالىق بىر قارار نامە بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ۋە بۇ قېرىم رايونى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ رۇسىيە فېدېراتسىئونىغا قوشۇۋېتىلگەن.[78]

قېرىم ستالىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1953- يىلى 4- مارت) ئۆزىمۇ بىر ئوكرائىنالىق بولغان خرىشچېۋنىڭ سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن ئوكرائىنانىڭ رۇسىيەگە باغلىنىشىنىڭ 300 يىللىغى (ئوكرائىنا 1654- يىلىدا رۇسىيەگە باغلانغان ئىدى) مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە يەر ئالغان ئوكرائىنا رېسپوپلىكىسىغا 1954- يىلى 12 ـ فېۋرالدا ھەدىيە قىلىندى. بۇنىڭدىن تاشقىرى قېرىمدىكى تۇرك مەۋجۇدىيىتىنىڭ يوق قىلىپ تاشلىنىشى ئۈچۈن يەرلىك رەھبەرلىك ۋە كۆچمەن خەلق تەرىپىدىن مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە ئۆيلەرنىڭ ئۆرۈلۈپ تاشلىنىشى، باغ ۋە باغچىلارنىڭ قوللۇنىلماس ھالەتكە كەلتۈرۈلىشى ، قېرىم تۇركلىرىگە ئائىت مازارلىقلارنىڭ يوق قىلىنىشى، ئۆلگەن ئىنسانلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ تىرىك ئىنسانلار چەككەن ئازاپ ـ ئوقۇبەتنى چىكىشلىرى» ئۈچۈن يەرلىرىدىن سۈرگۈلۈپ ۋە مازار تاشلىرىنىڭ يېڭى قۇرۇلىدىغان بىنالاردا ئىنشائات ماتېرىياللىرى قاتارىدا قوللۇنۇلۇشى، ماركسىزىم، لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا قېرىم تاتار تۇركچىسى بىلەن يېزىلغان مىڭلارچە كىتاپلارنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى، قېرىمدا ئېلىپ بېرىلغان بوزغۇنچىلىقلارنىڭ دەرىجىسىنى كۆرسۈتۈشتە مۇھىم دەلىل ـ ئىسپات بولۇپ كۆرۈلمەكتە. 1939- يىلىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا

---

78 پېروفېسسور دوكتور. ۋالېرى ۋوزگېرىن «تۇركلەر» يېڭى تۇركىيە نەشرىياتى 18- جىلت 767 - 768 - بەت. 2002- يىلى ئەنقەرە.

ئوكرائىنا، پولشا، فىنلاندىيە، مولداۋىيە، رومانىيە، بولغارىستان ۋە ئوسمانلى ئىمپىراتورلىغى توپراقلىرىغا كۆچۈپ كىتىشكە مەجبۇر بولغان. رۇسىيە چار ھاكىمىيىتى قىرىمغا رۇس كۆچمەنلىرىنى كەلتۈرۈپ يەرلەشتۈرۈش قەدىمىنى تىزلەتكەن.

ئىككىنجى دۇنيا ئۇرۇشىدا گىرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىشغالى بىلەن قىرىم ئارىلى 1941- يىلى نويابىردىن 1944- يىلى 4- ئاينىڭ 4- كۈنىگىچە گېتلېر گىرمانىيەسىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا قالغان. گېتلېر گىرمانىيەسى قىرىمنى گىرمان ئوفىتسىرلىرىنىڭ دەم ئېلىش ۋە ئىستىراھەت قىلىش مەركىزى سۈپىتىدە قوللۇنۇشنى ئويلاشقان... سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمى بىلەن گىرمان ئارمىيىسى قىرىمدىن چېكىنگەندىن كېيىن 1944- يىلى 18- ماي كۈنى كەچە سائەت 03,00 ئەتراپىدا ستالىننىڭ بۇيرۇغى بىلەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قىرىم تاتار تۈركلىرىنى «گىرمانىيە بىلەن ھەمكارلاشتى، گىرمانىيەگە ياردەم قىلدى» دېگەن جىنايەتنى ئۈيدۈرۈپ چىقىپ، قۇراللىق كۈچ ئارقىلىق زوراۋانلىق يۈرگۈزۈپ يۈرتلىرىدىن ، ئانا ۋەتىنىدىن قوغلاپ چىقىرىپ سۈرگۈنگە پالىغان، ئۇلارغا ئۆيلىرىدىن ئايرىلىپ ھايۋان توشۇلىدىغان ۋاگونلارغا چىقىپ ئولتۇرۇپ بولۇشى ئۈچۈن 20 مىنۇتلۇق قىسقا بىر ۋاقىت بەرگەن، بۇ ۋاقىتقا رئايەت قىلمىغانلار ئوققا تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان، 3 كۈن ئىچىدە 191014 كىشى سۈرگۈنگە ئۇۋەتىلگەن، سۈرگۈن ھەربىتى ئارقا ـ ئارقىدىن داۋاملاشتۇرۇلغان. نەتىجىدە پۈتۈن قىرىم تاتار تۈركلىرى ئانا ۋەتىنىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان.

سۈرگۈنگە ماڭدۇرۇلغان تاتار تۈركلىرىنىڭ بىرمۇنچىلىرى يولدا ئۆلۈپ كەتكەن، قالغانلىرى سىبىرىيە، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان قاتارلىق ئورتا ئاسىيا سوۋېت ئاۋتونوم جۇمھۇرىيەتلىرىگە يەرلىشىشكە مەجبۇر قىلىنغان. قىرىم تاتار تۈركلىرىنىڭ كۆپچىلىگى ئۆزبېكىستانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ تاشكەنتكە 5662 كىشى، سەمەرقەندكە 31540 كىشى، بۇخاراغا 3983 كىشى، فەرغانىگە 16039 كىشى، ئەندىجانغا 19630 كىشى ، نامانگەنگە 13804 كىشى، قاشقا دەريا‌غا 10171 كىشى يەرلەشتۈرۈلگەن، قىرىم تاتار تۈركلىرىدىن ئۆزبېكىستانغا جەمئى 151529 كىشى كۆچۈرۈپ كېلىنگەن.

رۇس ھاكىمىيىتىنىڭ بۇلارغا خائىن كۆزى بىلەن قاراپ، سوغۇق ۋە قۇپال مۇئامىلە قىلىشىنىڭ ئەكسىچە ئۆزبەك قاتارلىق ئورتا ئاسىيادىكى

قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ ، يېرىمى سۈرگۈن قىلىنغان توپراقلاردا ياشىماقتا.

2004- يىلى 18- ماي كۈنى قىرىمنىڭ ئاق مەسجىت شەھەر مەركىزى مەيدانىدا 30,000 قىرىم تاتارلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن قىرىم تاتارلىرىنىڭ ۋەتىنىدىن سۈرگۈن قىلىنىشىنىڭ 60 يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭ بىر ماتەم مىتىنگى تەرتىپلەندى. چوڭ يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇقلاردا ئوكرائىنا دۆلىتىدىن قىرىم تۈركلىرىنىڭ ۋەتەن توپراقلىرىغا قايتىپ كېلىشى ئۈچۈن يارەمدە بولۇشى چاقىرىقلىرى تەكىتلەندى.[79]

بۈگۈن قىرىمدا 3 مىليون نۇپۇس مەۋجۇت بولۇپ بۇنىڭ 65% نى رۇسلار، تەخمىنەن1,650,000 22% نى ئوكرائىنلىقلار (تەخمىنەن 650,000 كىشى) 10% نى قىرىم تۈركلىرى (تەخمىنەن 300,000 كىشى) بۇنىڭدىن باشقىلىرىنى بولسا قىرىمچاق، رۇم، ئەرمەنى، گىرمان، بۇلغار ۋە يەھۇدىلەر تەشكىل قىلماقتا.

قىرىمدىكى ئىكسكۆرسىيە ۋە ساياھەتلەردىن كېيىن ھىس ــ تۇيغۇ ۋە ھاياجانلىرىم دولقۇنلۇنۇپ قەلبىمدىن شۇ شىئىر مىسرالار تۆكۈلدى:

سالام ساڭا گۈزەل قىرىم

گۈزەل قىرىم ، گۈلشەن قىرىم ئەجداتلار يۇرتى،
بولدى نەسىپ كەلدىم ساڭا ۋە كۆردۈم سېنى.
گۈل يۈزۈڭنى كۆرگىنىمدە قەلبىم جۇش ئۇردى،
ھىس ــ ھاياجان دولقۇنىغا غەرق قىلدىڭ مېنى.

سەن قەدىمدىن شان ــ شەۋكەتلىك گۈل دىيار ئىدىڭ،
گىراي خانىنىڭ زامانىدا مەشھۇر جاھانغا.
تۈركلۈكنىڭ ياۋرۇپادا قورغىنى بولۇپ،
ئايلانغانتىڭ كۆچ ــ قۇۋۋەتلىك جەننەت ماكانغا.

قاراقچىلار خىرىس قىلىپ كۆز تىكتى ساڭا،
كەلگۈن سەلدەك كەلدى ئېقىپ يۇرتۇڭنى باستى،
ۋەتەن پەرۋەر، جەسۇر قورقماس قىز ــ يىگىتلىرىڭنى،
ئەتتى سۈرگۈن، قىلدى قەتلىئام، دارلارغا ئاستى.

---

79 «يېڭى دۇنيا» ئۇمۇمى مىللى قىرىم تاتار گىزىتى 2004 ــ يىلى 29- ماي ، 2- بەت.

ئېلىپ بېرىلغان نوپۇس سانىنى ئېنىقلاش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان دەللىلەرگە قارىغاندا، ئۇ دەۋردە قىرىمدا 1,123,806 كىشى ياشايتتى. بۇ نوپۇسنىڭ 557,499 نى رۇسلار 218,492 نى قىرىم تۈركلىرى ۋە 153,478 نى ئوكرائىنالىقلار تەشكىل قىلاتتى.

سۈرگۈندىكى قىرىم تاتار تۈركلىرى سۈرگۈن قىلىنغان توپراقلاردىن ئانا ۋەتەنلىرىگە قايتماق ئۈچۈن 1955- 1956- يىللىرىدىن ئېتىۋارەن بۈيۈك بىر مۇجادىلە باشلاتتى ۋە ھارماي - تالماي بۇ مۇجادىلىسىنى داۋام قىلدۇردى. خروشچېۋنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورنىغا چىقىشى ۋە ستالىننى ئەيىپلىشىدىن كېيىن سۈرگۈنگە ئۇۋەتىلگەن بىرمۇنچە خەلقلەر ۋەتەنلىرىگە قايتىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ قىرىم تاتار تۈركلىرى ، ئاخىسكا تۈركلىرى ۋولگا گىرمانلىرى مۇنداق بىر ھەق ـ ھقوققا ئىگە بولالمىدى.

1962- يىلىدا مۇستافا جەمىل ئوغلى باشچىلىغىدا تاشكەنتتە قىرىم تاتار ياشلىرى ئېتتىپاقى قۇرۇلدى. بۇ خىل تەشكىلاتلار رەھبەرلىگىدە قىرىم تۈركلىرىنىڭ داۋاملىق ئېلىپ بارغان مۇجادىلىلىرى نەتىجىسىدە سوۋېتلەر ئېتتىپاقى دۆلىتى 1967- يىلى 5- سىنتەبىردە سوۋېت ئالى سوتى رەئىسى پودگورنى، سىكرىتارى گېئورگادزە نامى بىلەن ئېلان قىلىنغان قارار نامە ئارقىلىق قىرىم تاتار تۈركلىرى ئۈستىدىكى خىيانەت جىنايىتىنى ئىنكار قىلىپ ئۇلارنىڭ سىياسى ئېتىۋارىنى قايتىدىن قوللىرىغا بەردى.

سوۋېتلەر ئېتتىپاقىدا گورباچوۋنىڭ دۆلەتنىڭ ئالى رەھبەرلىك مەۋقەئىسىگە كېلىشىدىن كېيىن 1985- يىلىدا ئوتتۇرىغا قويغان «پەرىسترويكا» يېڭىدىن قۇرۇلما ۋە «گلاستنوست» ئۇچۇقلۇق سىياسىتى سايەسىدا ئىنسان ھەقلىرى ، ئازاتلىق مۇجادىلىسى ئۈچۈن چەكلىك بولسىمۇ بەزى ئىمكانلا يارىتىلدى. 1989- يىلى 14- نويابىردا سوۋېتلەر ئېتتىپاقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان دېكلاراتسىئون بىلەن ۋەتىنىدىن سۈرگۈن قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. 1987- يىلىدا قىرىمغا قايتىشقان تاتار تۈركلىرىنىڭ سانى 2300 كىشى بولغان بولسا، 1988- يىلىدا 19300 كىشى، 1989 ـ يىلىيدا بۇ سان 28,000 غا يەتتى. 1990- يىلى 1- مايغا قەدەر قىرىمغا قايتىپ كەلگەن تاتار تۈركلىرىنىڭ توپلام سانى 116,083 غا ئۇلاشتى. قىرىم تاتار تۈركلىرىنىڭ بۈگۈن يېرىمى قىرىمغا

بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتى ئىنسان ھەقلىرى كومىتىتى ۋە سەرگەردانلار فوندى نىڭ قىرىم تاتار تۈركلىرىگە ياردەم كۆرسۈتۈشى كېرەك. بۇ بىز تۈركولوگلارنىڭ ئەڭ سەمىمى ئارزۇ – تىلىگىمىزدۇر. جانابى ئاللاھ قىرىم تۈركلىرىگە ياردەمچى بولسۇن!

2004- يىلى 6- ئاينىڭ 25- كۈنى، قىرىم – ئاق مەسجىت (سىمفەروپۇل)

(2004- يىلى 7- ئاينىڭ 25- كۈنى، ئىستانبۇل – تۈركىيە

بۇ ماقالە ئەنقەردە چىقىدىغان «تۈرك كۈلتۈرى» ژورنىلىنىڭ 2004 - يىلى سانتەبىر ۋە ئوكتەبىر ئايلىرى 497- 498- سانىدا نەشر قىلىنغان.)

توپراغىدا ئاياق باسقان دۇشمەن قولىدا،
باشلىرىدىن كەچتى كۆپلەپ فاجىئە ئازاپ،
سەن ئۆچرىغان زۇلۇم بىلەن قانلىق سوي قىرىم،[80]
يېزىلسىمۇ ئازلىق قىلار مىڭلارچە كىتاپ.

سەندىن بۇيۇك نى ئالىملەر يېتىشىپ چىقتى،
ئۇنىڭ بىرىسى مۇتىپەككۇر جەسۇر ئىسمائىل،
جاھالەتكە، خۇراپاتقا ئۆ ئاتەش ئاچتى،
ئۇ ۋىجدانلىق ئىنسان ئىدى ئىمانى كامىل.

«سېنىڭ جانىڭ مېنىڭ جانىم بىر جان ئەمەسمۇ؟
سېنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ جانىم قۇربان ئەمەسمۇ؟»
ئۇ دىگەنتى «بىز بولايلى بىر تەن بىر ۋۇجۇت
تومورلاردا دولقۇنلىغان بىر قان ئەمەسمۇ؟!»

«تىلدا بىرلىك، ئىشتا بىرلىك، فىكىردە بىرلىك»
شۇئارىنى گۈمبۇرلەتكەن بۇ جەسۇر ئوغلان.
نەشىر قىلىپ تۇركلۈك ئۈچۈن نۇرلۇق تەرجىمان،
توسقۇنلۇققا ئەيلىگەنتى كۆكسىنى قالقان.

بەختىيارمەن سېپىنى كۆردۈم ۋە قۇچاغلاشتىم،
قۇبۇل ئەيلە، گۈزەل قىرىم ئىھتىرامىمنى!
قېرىنداشلىق، ئىرقداشلىق سوغىسى دەپ بىل،
ئۇيغۇر تۇرك شائىرىنىڭ بۇ سالامىنى!

بۈگۈن قىرىم تاتار تۇركلىرىنىڭ ئۆز ئانا ۋەتىنى قىرىمغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلىشىشى ئۈچۈن ھەر خىل توسقۇنلۇقلار چىقىرىلماقتا. قىرىم تاتار تۇركلىرىنىڭ ئەجداد يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلۇشىشىغا قارشى سىياسى توسقۇنلۇقلاردىن باشقا ئىقتىسادى توسقۇنلۇقلارمۇ ئورتىغا چىقماقتا. ھۆر ئىنسانلىق ئالىمى، تۇرك دۇنياسى، بولۇپمۇ

---

80 ئىرقى قىرغىنچىلىق

سوزلىتىپ، گىزىت ـ ژورناللىرىغا ماقالە يازغۇزۇپ خىتاي هاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ئىجرا قىلىۋاتقان هەددىدىن ئاشقان زۇلۇم ۋە شوۋىنىزملىق ئاسسىملاتسىيون سىياسىتىنى ئاقلاش ۋە همايە قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقتا. چەتئەللەردە ياشاۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلار ئىچىدىن ئۆز شەخسى مەنپەئەتىدىن باشقا هىچ نىمىنى ئويلىمايدىغان، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بۈگۈن قىزىل خىتاي هاكىمىيىتى تەرىپىدىن تارتىۋاتقان دەرت ـ ئەلەملىرىگە پەرۋايى پەلەك بولغان، روهى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ رۇهىدىن ئۇزاقلىشىپ كەتكەن بۇ ئاز ساندىكى ۋىجدانسىز كىشىلەر خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۈچۈن كەتمەن چاپىپ ئۇلارنىڭ خەلقىمىزنى تېخىمۇ قاتتىق ئىزىشىگە ۋە ئالدىشىغا يارەمچى ۋە يانتاياق بولماقتا. بۇ خىل ئاز ساندىكى چۆپرەندىلەر چەتئەللەردىكى شەرقى تۈركىستان تەشكىلاتلىرى ۋە مۇجاهىد ۋەتەن پەرۋەرلىرىمىز ئۈستىدىن خىتاي هاكىمىيىتىنىڭ ئەخبارات ۋە جاسۇسلۇق ئورگانلىرىغا مەلۇمات بېرىپ، شەرقى تۈركىستان داۋاسى ئۈچۈن زىيانكەشلىك قىلماقتا. بۇ خىل ۋەتەن ساتقۇچ مۇناپىقلار يەنە هىچ ئۇياتماستىن كومۇنىست خىتاي دىكتاتۇرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسەتلىرىنى همايە قىلىپ ئاقلماقتا. ئۇلار تۈركىيەگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن باشقىلارغا «ئۇ يەر ئاجايىپ ياخشى بولۇپ كېتىپتۇ، ئۇ يەرنىڭ تەرەققىياتى ئامېرىكانىڭكىدىنمۇ ئۈستۈن بولۇپ كېتىپتۇ،» دەپ كومۇنىست خىتاي هاكىمىيىتىنىڭ تەشۋىقاتىنى قىلماقتا. ئۇلار يەنە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ هۆرىيىتى ۋە ئىنسانى هەق ـ هوقۇقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان شەرقى تۈركىستان تەشكىلاتلىرى، ئۇلارنىڭ رەهبىرى كادىرلىرى ۋە ۋەتەن پەرۋەر، مۇنەۋۋەر ئىنسانلار ئۈستىدىن پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ ئەيىپلىمەكتە ۋە ئۇلارنى «ئەمەلگە ئاشمايدىغان خام خىياللارنىڭ ئارقىسىدىن چېپىپ يۈرگەن نادان ئىنسانلار» دەپ هاقارەتلىمەكتە. ئۇلار يەنە هەر خىل پىتنە ـ پاساتلارنى ئۈيدۇرۇپ چىقىرىپ ۋەتەن پەرۋەر رەهبەرلىرىمىزنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقىنى بۇزۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋى پائالىيەتلىرىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرىشىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنماقتا ۋە يەنە ئۇلار هەر خىل مەيدانلاردا هەر خىل قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، خەلقىمىزنى شەرقى تۈركىستان داۋاسىدىن سۇۋۇتۇشقا، بۇ هەققانى داۋا ئۈچۈن يارەم بەرمەسلىككەئۈندىمەكتە.

هۇشيارلىغىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرايلى

(ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلىرىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندىكى ھۆر ئاسىيا رادىئىيوسىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاڭلىتىش گۇرۇپپىسى مۇخبىرى ئەركىن تارىمنىڭ «خىتاي ھۆكۈمىتى تۈركىيەدىكى بەزى ئۇيغۇر ۋە قازاقلارنى دەۋەت قىلىپ خىتايغا (شەرقى تۈركىستانغا) ئېلىپ بارماقتا، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىل زىيارەتلەرنى ئۇرۇنلاشتۇرۇشتىكى مەقسىدى نىمە ئىكەنلىگى» سۇئالىغا 2004-يىلى 7- ئاينىڭ 28- كۈنى تەرىپىمدىن بېرىلگەن بايانات.)

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى 1985- يىلىدىن باشلاپ ئورتا شەرق ۋە تۈركىيەدىكى، 1993- يىلىدىن كېيىن ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى شەرقى تۈركىستانلىقلار ئىچىدىن بەزى كىشىلەرنى تاللاپ ئېلىپ ئۇلار بىلەن بۇ مەملىكەتلەردىكى ئەلچىخانىلىرى ۋە خىتايدىن مەخسۇس ۋەزىپە بىلەن ئۆۋەتىلگەن ئادەملىرى ئارقىلىق مۇناسىۋەت باغلاپ، ئۇلارنى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرگە دەۋەت قىلىپ قانناشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ خىلدىكى ھەرىكەتلىرنى كېيىنكى يىللاردا يەنمۇ كەڭەيتىپ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن سودا ـ تىجارەت يەر مەنكىلىرىگە، خىتاي شەھەرلىرىگە قىلىنىدىغان سایاھەت پائالىيەتلىرىگە دەۋەت قىلىپ، بۇ خىل دەۋەتكە ماقۇل بولغانلارنى ئايرۇپىلان بىلىتى بىلەن تەمىنلەپ، ياخشى مېھمان خانىلارغا چۈشۈرۈپ، يىدۇرۇپ، ئىچىرىپ ئۆزىگە تارتماقتا، يېقىنلاشتۇرماقتا ۋە ھەتتا بەزىلىرىنى ھەر تۈرلۈك ماددى مەنپەئەتلەر بىلەن تەمىنلەش ئارقىلىق سېتۈۋېلىپ ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ خەلقىنى ئالداش، قايمۇقتۇرۇش يولىدىكى تەشۋىقاتىنى ئېلىپ بېرىشتىكى ۋە شەرقى تۈركىستاندا خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى يۈرگۈزىۋاتقان زۇلۇم ۋە تېرۇرىزىملىق سىياسىتىنى ئاقلاشتىكى ھمايىچىلىرىغا ئايلاندۇرۇالدى.

خىتاي ھۆكۈمران دائىرىلىرى بۇ تېپتىكى ئىنسانلارنى ئۆزلىرىنىڭ كونتىرولىدىكى تېلېۋىزىيون، رادىيولارغا چىقىرىپ نۇتۇق

جەمئۇر ئىنسانلارنى ياشاتمايدىغانلىغىنى تەكىتلەپ ئۆتكەن ئىدى. بىز ئەجدادىمىزنىڭ بۇ تارىخى تەجرىبىلىرىگە ئەھەمىيەت بېرىشىمىز، ئۇنى دائىما ئەستەتۇتۇشىمىز لازىم. بىز ھۇشيارلىغىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ قايمۇقماسلىق كىشىلەرنى ئۆز سېپىمىزگە ئېلىپ كېلىپ خىتاي ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، شەرقى تۈركىستان داۋاسى ئۈچۈن بولۇۋاتقان كۈرەشىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتىشىمىز، خەلقىمىزنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ـ ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى، ئەركىنلىك، ئازاتلىق ۋە ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر قانۇنى يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەققانى كۈرىشىمىزنى قەتئى داۋام قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

بۈيۈك غالىبىيەتلەر ئالدىمىزدا، بۇنىڭغا ھېچ قانداق شەك ـ شۈبھە يوقتۇر!

ئۇلار يەنە خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچ قۇدرىتىنىڭ ئۇستۇنلىكىنى تەشۋىق قىلىپ «بۇ ئالتە ئوك ــ توك ئادەمنىڭ قولىدىن نېمە كىلىدۇ» «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس» ۋە بۇنى «ئاللاھنىڭ تەغدىرىگە قويۇپ قويۇش كېرەك» « بۇ بىزنىڭ قولىمىزدىن كىلىدىغان ئىش ئەمەس» دەپ بىلجىرلاپ، خەلقىمىزنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىرادىسىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئۇلارنىڭ كىلەچەككە بولغان ئۈمىدىنى تامامەن يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن ھەممە ئەسكىلىكلەرنى قىلماقتا.

بۇ تېپتىكى ئاز سانلىق شەرقى تۈركىستانلىق كىشىلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىشىمىز مۇمكىن؛ 1. خىلدىكىلەر قايمۇقۇپ قالغانلار. 2. خىلدىكىلەر ئۆزىنىڭ شەخسى راھەت ــ پاراغىتىنى بىرىنچى ئۇرۇنغا قويغان مال ــ دۇنيا ھېرسى ۋىجدانسىز مىللى مۇناپىقلار.

بىرىنجى خىلدىكى ئاز سانلىق كىشىلەرنى تۆۋە قىلىپ خاتا يولدىن يېنىپ خەلق سېپىگە قايتىپ كېلىشىنى تەۋسىيە قىلىمىز، بۇ خىل كىشىلەرنىڭ ئاق ــ قارىنى پەرق قىلىپ خاتا يولدىن قايتىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز، ئۇلار سېپىمىزگە قوشۇلسا قىزغىن قارشى ئالىمىز.

مەيداننى بوش ھىساپلاپ، ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتى ئۈچۈن ۋەتىنىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ، مىللى داۋامىزنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سېلىۋاتقان 2. خىلدىكى ئاز سانلىق مىللى مۇناپىقلارنى جىددى ئاگاھلاندۇرىمىزكى ئۇلار بۇ يولدا داۋاملىق يۈرۈيدىكەن خەلقىمىز ئۇلاردىن بىر كۈنى چۆقۇم ھىساپ ئالىدۇ. بىر كۈنى چۆقۇم ئۇلارنىڭ يۈزىگە تۈكۈرۈپ ئەخلەت ساندۇغىغا تاشلىۋېتىلىدۇ. ئۇ دۇنيادا ھەم ئۇلار جەناب ئاللاھ ئالدىدا ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان مىللىتىگە ساتقۇنلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن ھىساپ بېرىشتىن قۇتۇلالمايدۇ. ۋەتەن خائىنلىرىنىڭ ئاقىۋىتى ھەر زامان گۇمران بولۇش بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

مىلادى 730 ــ يىلىدا ئورخۇن رايونىغا تىكىلگەن كۆك تۈرك دەۋرىگە ئائىت گۇلتىكىن ئابىدىسىدە گۇلتىكىن؛ «ئەي تۈرك مىللىتى خەلقىم خىتاي مىللىتىنىڭ يۇمۇشاق، تاتلىق سۆزلىرىگە، ئىپەك رەختىنى ئىبارەت ھەدىيەلىرىگە ئالدانما» دەپ ئاگاھلاندۇرغان ئىدى. گۇلتىكىن يەنە خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزى ئاسارەتتە تۇتۇپ تۇرىۋاتقان مىللەت ئىچىدىن چىققان بىلىملىك كىشىلەرنى يۇرەكلىك،

يۆگەپ ئالغان يېشىل سەللىسى ئۆزىگە بەكمۇ ياراشقان بولۇپ، چاۋاك چېلىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن خەلق ئاممىسىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قول ئىشارىتى بىلەن ئېھتىرام ۋە خۇرسەنلىگىنى ئىپادىلىشى كىشىگە ئايرىم ھاياجان بېغىشلايتتى. بۇ مەنزىرىلەرنى ئەسلەپ كۆز ئالدىمغا كەلتۈرگەنسىرى ھاياجانلىنىپ كېتىمەن.

كۆرىنەرلىك سىياسى ئەرباب، شەرقى تۈركىستان خەلقلىرى مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئەخمەتجان قاسىمى 1914- يىلى 4- ئاينىڭ 15- كۈنى غولجا شەھىرىنىڭ دۆڭكۆۋرۈك مەھەللىسىدە بىر كەمبەغەل ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىك چېغىدىلا دادىسى نادىر ئاكا ۋاپات بولغان بولۇپ، يېتىم قېلىپ ئانىسى شەرۋانىخان ۋە چوڭ دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن.

1924- يىلى تاغىسى ئۆمەر قاسىمى ئەخمەتجان ئانا ـ بالا ئىككىسىنى ئېلىپ قازاقىستانىنىڭ يەتتە سۇدىكى ياركەنت شەھىرىگە كۆچۈپ چىققان، ئەخمەتجان قاسىمى تاغىسى ئۆمەر قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ياركەنتتە يېتىم بالىلار ئۈچۈن ئېچىلغان دارىلئېيتامدا ئوقۇغان. باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىر تەرەپتىن ئوقۇپ، بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، ئوقۇش خاراجىتىنى ھەل قىلغان ھەم تۇرمۇشىنى قامدىغان، ئۇ 1936- يىلى ئەلا نەتىجە بىلەن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى تاماملاپ، 1937 ـ يىلى موسكۇۋادىكى شەرق سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتىگە ئىمتىھان بېرىپ كىرگەن. ئۇ، بۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدە خەلقارا سىياسەت، مىللى مەسىلە، دىپلوماتىيە ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ساھاگە مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى ئىگەللەپ، كەڭ دائىرىلىك بىلىم ئەھلى بولۇپ يېتىشكەن.

بۇ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم ئەھمىيەتلىك بىر باشلانغۇچ ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ مەكتەپنى قۇرۇشتىكى مەقسىدى شەرق ئەللىرىدىكى كوممۇنىستىك ئىنقىلاپ ئۈچۈن رەھبىرى خادىملارنى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت بولۇپ ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ئەۋزەل شارائىتتىن ئۇنۇملۇك ھالدا پايدىلانغان ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1940 ـ يىلى موسكۇۋادىكى ئوقۇشنى تاماملاپ، تاشكەنتكە قايتىپ كېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، ھەمدە مەخسۇس «سىياسەت شۇناسلىق پەنلىرى» بويىچە كاندىدات دوختۇرلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان.

ئىنقىلاۋى رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمنى مەڭگۈ ئۇنۇتمايمىز

(ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلىرىمىزنىڭ سوۋېت ـ خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۇئىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشىنىڭ 55 ـ يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن.)

ئەخمەتجان قاسىمى شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئىلى، ئالتاي ۋە چۆچەك ۋىلايەتلىرىدە 1944- يىلى قۇرۇلغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى نەتىجىسىدە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىدىن بىرىدۇر.

ئەخمەتجان قاسىمنى 1947 ۋە 1948- يىللىرىنىڭ 12- نويابىر كۈنلىرى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش خاتىرە كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن غولجا شەھرىدىكى ۋاڭقادىرىنىڭ بېغى دەپ ئاتالغان مەيدان ۋە باغ ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن تەنتەنىلىك دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇراسىمى جەريانىدا ئىككى قېتىم كۆرگەن ئىدىم.

بۇ ۋاقىتلار مېنىڭ غولجىدىكى تولۇقسىز ئورتا ئىلى مەكتىۋىدە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىم ئىدى.دۆلەت بايرىمى ۋە غالىبىيەت بايرىمى دەپ ئاتالغان بۇ مۇبارەك كۈندە مىللى ئارمىيەنىڭ ئوفىتسىر جەڭچىلىرى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ كادىرلىرى رەتلىك تىزىلىپ داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ھەيۋەتلىك ساداسى ئىچىدە مۇنبەردىكى رەھبەرلىرىمىزنىڭ ئالدىدىن شۇئارلار تولاپ ھەيۋەتلىك قەدەملەرى بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتەتتۇق، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ بىزگە قول ئىشارىتى بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرغان جەسۇرانە قىياپىتى ھەر زامان كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

ئەخمەتجان ئەپەندىمنى ئاخىرقى قېتىم 1949- يىلى قۇربان ھېيتىنىڭ بىرىنجى كۈنى ئىنقىلاۋى رەھبەرلەرنى باشلاپ غولجا شەھرىدىكى بەيتۇللا مەسجىدىگە قۇربان ھېيت نامىزىغا كەلگەندە كۆرگەن ئىدىم.

ئەخمەتجان قاسىمى قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، قاپقارا قىسقا بۇرۇت قويۇۋالغان، كۆزلىرىدىن نۇر چاقناپ تۇرىدىغان، روھلۇق، سالاپەتلىك بىر كىشى ئىدى. ھېيت نامىزىغا كېلىشتىن ئاۋۋال بېشىغا

جاسۇسلىرى تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ 1943- يىلى چۆچەكتە قولغا ئېلىنغان. ئىلى تۇرمىسىدا ئۇچ ئاي ياتقاندىن كېيىن ئۈرۈمچىدىكى 2- تۇرمىگە يۆتكىۋېتىلگەن. شىڭشىسەي، گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەركەزگە ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى قىلىپ ئۇجۇڭشىك بەلگۈلەنگەن.ئۇجىڭشىك ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن بىر قىسىم سىياسى مەھبۇسلار قاتارىدا بىر يىل تۇرمىدە ياتقان ئەخمەتجان قاسىمىمۇ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەن.

ئەخمەتجان قاسىمى تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ئۈرۈمچىدىن غولجىغا قايتىپ كەلگەن.

1944- يىلى شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدا مىللى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋى باشلانغاندا ئۇ غولجىدا ئاۋانگارتلىق بىلەن ئىنقىلاۋى كۆرەشكە قاتناشقان. ئەخمەتجان قاسىمى ئىنقىلاۋى نەشرىياتتا، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا فىداكارلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ تىزلا تونۇلغان. 1945- يىلى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن مىللى ئارمىيە قۇماندانلىق شتاۋىدا ھەربى بۆلۈم باشلىغى بولغان. 1945- يىلى 10 ـ ئايدا شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش ۋەكىلى سۈپىتىدە گومىنداڭ باش ۋەكىلى گېنىرال جاڭجېجۇڭ بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ئۇنى كۆچلۈك پاكىتلار بىلەن لەت قىلىپ ئۆزىنىڭ كۆچلۈك سىياسەتچى ئىكەنلىگىنى نامايەن قىلغان ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1946 ۋە 1947- يىللىرى شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۆلكۈلۈك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ بىرىنجى مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ، تىچلىق شارائىتىتا دۇشمەن بىلەن بولغان سىياسى كۆرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرغان ئىدى. تاشقى جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىمى ۋە كونترولى، ئىچكى جەھەتتە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ سىياسى ھۇجۇملىرى ئارىسىدا قالغان بولسىمۇ ئەقىل ـ پاراسىتىنى قوللۇنۇپ ئىنقىلاۋى كۆرەشنى قەتئى داۋاملاشتۇرغان ئەخمەتجان قاسىمى مۇرەككەپ سىياسى ۋەئىيەتتىن ئۈيغۇر مىللىتىنىڭ تەلتۆكۈس ئازاتلىغىنى ئىستىقلالىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ تۈرلۈك يوللىرىنى ئىزدىگەن ئىدى. ئۇ 1947- يىلى 8 ـ ئايدا شەرقى تۈركىستان ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىدىن غولجىغا قايتىپ كېلىپ دۇشمەن بىلەن چەك ـ چىگىرىنى تېخىمۇ ئېنىق ئايرىغان تاكى پاجىئەلىك

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆسمۇرلۇك چاغلىرىدىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئابدۇللا رۇزى باقى، ئىسمائىل تاھىرى، بورھان قاسىم ، سۇپى زەرۇەت قاتارلىق ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرى ۋە زىيالىلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستانىنى ئازات قىلىپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى دۆلىتىنى قايتا قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تەشۋىقاتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تاغىسى ئۆمەر قاسىمى 30- يىللاردىكى ۋەتەن پەرۋەر ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىللى مۇستەقىللىق ئىدىلوگىيەسىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى ئىدى. بەزى مەلۇماتلاردا ئۆمەر قاسىمنىڭ تاشكەنتتە «شەرقى تۈركىستانىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تەشكىلاتى» ناملىق مەخپى تەشكىلات قۇرغانلىغى، ئەخمەتجان قاسىمنىڭمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇپ قاتناشقانلىغى ۋە شۇ مەزگىللەردە سوۋېت ھۆكۈمىتى قوللاۋاتقان شىڭشىسەينىڭ ئىلغارلىق نىقابى ئاستىدا قىلىۋاتقان ئەكسىيەتچىل ھەرىكەتلىرىگە ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىگە سېلىۋاتقان زۇلمىغا تىل تەككۈزگەنلىگى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا كېڭەيتىلىۋېتىلگەن «ئەكسىل ئىنقىلاپچىلارنى تازىلاش» ھەرىكىتىنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ قېلىپ قولغا ئېلىنغان.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆسمۇرلۇك ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىدىيىسى بىلەن تەربىيەلەنگەن. بۇ ئەخمەتجان قاسىمنىڭ كېيىنكى ۋاقىتتا شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋىنىڭ رەھبىرى ۋە قابىلىيەتلىك سىياسىئۇن سۈپىتىدە تونۇلۇپ، ۋەتەن خەلقى تەرىپىدىن ئىتىراپ قىلىنغان داھى بولۇپ يېتىلىشى ئۈچۈن مۇھىم ئاساس بولغان ئىدى.

1942- يىلىنىڭ ئاخىرلىرى 1943- يىلىنىڭ باشلىرىدا جاللات شىڭشىسەي گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستانىدىكى ئىمتىيازلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەسكىرى مەمۇرى خادىملىرىنى شەرقى تۈركىستاندىن ھەيدەپ چىقارغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئەخمەتجان قاسىمى تۇرمىدىن بوشىتىلغان ۋە ئۆزىگە ئوخشاش «گۇمانلىق» 12 كىشى بىلەن شەرقى تۈركىستانغا گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئۇچۇتلىگەن. بۇ 12 كىشىدىن ئون بىرى ئالماس دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىغىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىغا، ئەخمەتجان قاسىمى شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى چۆچەك شەھرىگە كىرگۈزۈېتىلگەن، ئەخمەتجان قاسىمى شىڭشىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ

بۇيرىغى بىلەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە دەرھال نۇرغۇن مىقتاردا قۇرال ـ ياراق ۋە ن ك ۇ د نىڭ چوڭ بىر گۇرۇپپا مەسلىھەتچىلىرى ئىۋەتىلدى.»

«شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ 30 مىڭ ئادەمدىن ئىبارەت مىللى ئارمىيىسى قۇرال ـ ياراق بىلەن خېلى ياخشى تەمىنلەنگەن ئىدى. لېكىن ئۇ بىكارغا بېرىلمىگەن بولۇپ بىر بەش ئاتار مىلتىق ئۈچۈن 5 قوي، 100 پاي ئوق ئۈچۈن 4 قوي، بىر پىلىموت ئۈچۈن 25 قوي بېرىش كېرەك ئىدى»

«لېكىن ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەلىخان تۆرە موسكۇۋانىڭ پىكرىچە ناھايىتى مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزۈشكە باشلىغان ... شۇنىڭ بىلەن ئۇ غايىپ بولغان..... ئەلىخان تۆرىنى قازاقىستانغا چىگىرداش ئاھالىلىق پونكىتقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنىغا تەكلىپ قىلىش باھانىسى ئاستىدا ئالدامچىلىق يولى بىلەن غولجىدىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا ئوغۇرلاپ ئېلىپ كەتكەن ئىدى.[81]

موسكۇۋانىڭ «دۇئا» بىرىشى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى جۇمھۇرىيەتنىڭ يېڭى رەھبىرى بولۇپ تەيىنلەندى، ئۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ يېقىن ئادەملىرى «ئۆ ئوي ـ پىكىرلىرىدە سوتسىيالىزىمچى، قەلبىدە ئۇيغۇر» دەيدىغان ئادەم دېيىشەتتى. لېكىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مۇستەقىل تۈرك دۆلىتى قۇرۇشقا قارىتىلغان سىياسىتى ستالىننىڭ پىلانلىرىنى بۇزۇۋېتكەن ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمنى سوۋېت كونسۇلخانىسىدىكى كونسۇللار ئۈچۈقتىن ـ ئۈچۈق ئۆچ كۆرەتتى. ئۇنى «ئۇيغۇر مىللىيەتچىسى» دەپ ئاتايدىغان ئىدى. ئۇنىڭ غايىپ بولغان ئادەملەر توغرۇلۇق خەۋەر بېرىشى ھەققىدە بىر نەچچە قېتىم قىلغان ئىلتىماسلىرىغا: «سىز يولداش ئەخمەتجان قاسىمى ، بۇ پەيتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمەيۋاتىسىز، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ئاتوم بومبىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ۋە دۇنياۋى سوتسىيالىزىمنىڭ تايانچىسىنى ئۈچۈقتۇرۇشقا تەييار تۇرماقتا، بىزگىمۇ ئاتوم بومبىسى كېرەك، ئۇيغۇرىستاندا ئۇرانىيۇم بار، ھەقىقى بەينەلمىلەلچى ئىنقىلاپچىلارنىڭ ۋەزىپىسى تار مىللى مۇئاممالار چەمبىرىدە تۇرماستىن، بەلكى دۇنياۋى پىرولوتارىياتنىڭ غالىبىيىتىگە يارىدەم قىلىشتىن ئىبارەت،

---

81 يېڭى ھايات «گېزىتىسى» 19- سىنتەبىر 1992- يىلى ئالمۇتا.

هالدا ئۆلتۈرۈلگىنىگە قەدەر. شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن خىتاي ھاكىمىيىتى بىلەن تىركىشىپ ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان، ئازات ئۇيغۇر ۋىلايەتلىرىنىڭ مۇئاۋىنى، پەن — مەدەنىيەتنى، ئىقتىسادىنى رىۋاجلاندۇرۇشنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئالغا سۈرگەن.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونترولى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان بۇ مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنىڭ چىقىش يولىنى تېپىش ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئەڭ مۇھىم كۈرەش نىشانى بولۇپ ئۇ «شىنجاڭدا (شەرقى تۈركىستاندا) تېچلىقنى ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» ناملىق سىياسى تەشكىلاتنى قۇرغان. بۇ تەشكىلات شۇ چاغدىكى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ يارروسى ئىدى. ئۇ، ھېچ بىر ئارمانىغا يېتەلمەي ئاخىرى كومموئىنست خىتاي ھاكىمىيىتىگە قورچاق بولۇپ ياشاشتىن ئۆلۈمنى ئەلا بىلدى ۋە سوۋېت كومموئىنست ھاكىمىيىتى بىلەن خىتاي كومموئىنست ھاكىمىيىتىنىڭ «ئۇيغۇر سىياسىتى» نىڭ قۇربانى سۈپىتىدە قىممەتلىك ھاياتىدىن ئايرىلدى.

بۇ توغرۇلۇق خەلقارا سىياسى ئوبزورچىلار ياكوۋېۋروۋى بىلەن ئالىكساندىر چۇدود بېۋ موسكۇۋادا رۇس ۋە ئېنگلىز تىللىرىدا نەشر قىلىنىدىغان «نوۋوي» سىياسى ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ 1992- يىللىق 26- سانىدا «ئۇيغۇرلار موسكۇۋا بىلەن بېيجىڭ ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتچىلىكىنىڭ قۇربانىغا ئايلانغان خەلق» دېگەن ماقالىسىدا « 1944- يىلى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا چېگرىداش شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئۈچ ۋىلايەتتە بەرلىك ئاھالىنىڭ قوزغىلىڭى يارتىلىدى بۇ قوزغىلاڭ مۇۋاپىقىيەتلىك بولدى. چۈنكى جاڭكەيشى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرىستانغا چوڭ ھەربىي كۈچلەرنى ئۆۋەتەلمەيتتى، بۇ چاغدا خىتاي كومموئىنستلىرىغا قارشى چوڭ بىر ئۇرۇشقا تەييارلىنىۋاتقان پەيت ئىدى.

1944- يىلى 12- نويابىر كۈنى غولجىدا تەتەنىلىك ھالدا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغى جاكالاندى. شەھەر ئۇستىدە ئاي يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراقلار لەپىلدىدى. ئەلخان تۆرە جۇمھۇرىيەت رەئىسى بولۇپ تەيىنلەندى. ھە دېگەندە ستالىن ۋاقتىلىق ھۆكۈمەتكە ياردەم بەردى. ئۇ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى گېنىرال لىسىۋس جىياڭكەيشىنى موسكۇۋا ۋە خىتاي كومپارتىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە تېخىمۇ مۇلايىم قىلدۇ، دەپ ئويلىغان ئىدى. ستالىنىڭ

لوری ۋە باش كونسۇل ۋاسلى بوريسوۋ، تەرجىمانلار، شەخسى مۇھاپىزەتچىلەردىن ئىبارەت ئادەملەر بېيجىڭغا كېتىپ بېرىش يولىدا ئالمۇتىغا كەلدى، ئالمۇتىدا ئاخىرقى كېلىسىمگە كېلىش ئۈچۈن تاشكەنتتىن مۇخسىن ئابدۇللىن (ئۇ شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە مەسلىھەتچى قىلىپ ئۆتەتىلگەن ئىدى) قىرونزىدىن ھاكىم جاپپاروۋ (ئۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللى ئازاتلىق ئىنقىلابىنى يېتەكلىگەن ۋە د ك پ ت نىڭ ئەزاسى ئىدى) ئالمۇتىغا ئۆتكۈزۈلگەن مەخسۇس تاپشۇرۇقنى ئورۇنلىغان ئادەم) ئالمۇتىغا چاقىرىلدى. ئالمۇتىدىكى مۇزاكىرىلەر بىر نەچچە كۈنگە سوزۇلۇپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئەخمەتجان قاسىمنى بېيجىڭغا بېرىپ، يېڭى قۇرۇلغان خىتاي ھۆكۈمىتىنى ئىتتىراپ قىلىشقا، ئەندى ئۇيغۇرىستان بولسا خىتاي تەركىۋىدە بولىشى كېرەك دەپ قەتئىي تەلەپ قىلىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى بۇنىڭغا كونمەيدۇ، بىر ـ مۇنازىرىلىرىنىڭ ئاخىرى سۆزلەشكە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ۋەزىيەت ناھايىتى جىددىلىشىدۇ ۋە مۇخسىن ئابدۇللىنمۇ ھاكىم جاپپاروۋمۇ قورقىنىدىن ئېغىز ئاچمايدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۆمەكنى كۆندۈرەلمىگەندىن كېيىن، ئۇلارنى موسكۋاغا ئېلىپ كېتىدۇ. ھاكىم جاببارۇۋ ناھايىتى تەشۋىشلەنگەن ھالدا قىرونزىغا قايتىدۇ. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنى جۇمھۇرىيەت ن ك ۋ د مەھكىمىسىگە چاقىرىپ، ئىككى گېنىرال ئۇنىڭغا : «ھېلىقى ئادەملەر ئۆلدى، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى موسكۋادىكى يېكاتېرىنانىڭ ئىلگىركى ئاتخانىسىدا تۇرىدۇ، ئۇلارنى، كىيىملىرىنى ھېچكىم تونىمايدۇ، سەن بېرىپ ھەر بىرىنىڭ كىيىملىرىنى كېيىدۇرۇپ، قاچىلاپ بېرىشكە يارەملەشكىن» دەپ ئېيتىدۇ. ئۇلارغا نىمە بوپتۇ دېگەندە، ئايروپىلان قازاسىغا ئۇچراپ، ھەممىسى ھالاك بولدى، ـ دەيدۇ. ئۇلار كۆيۈپ كېتىپتىمۇ دەپ سورىدىم، ـ دەيدۇ ھاكىم جاپپاروۋ، بۇ يەردە مەن خاتالىق قىلغانلىغىمنى، يەنە كېلىپ كەچۈرۈشكە بولمايدىغان خاتالىققا يول قويغانلىغىمنى ھىس قىلدىم، چۈنكى ئۇلار كۆيۈپ كەتمىگەن ئىدى. ئۇلار ماڭا «موسكۋاغا بېرىشقا تەيارلىق قىلغىن» دېدى؛ لېكىن ئىككىنجى قېتىم چاقىرتمىدى.

«ئەندى موسكۋادىمۇ ئەخمەتجان قاسىمى مۇستەقىللىق ئىدىيىسىدە قەتئىي چىڭ تۇرغانلىقتىن، ئۇنى يوقىرى رەھبەرلىكنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ن ك ۋ د خادىملىرى ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى ئۆمەك ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرگەن، ھېچ قانداق ئايروپىلان ھالاكىتى بولمىغان، ھالاكەت توغرىلىق ھېچ قانداق ھۆججەتلەر

سوۋىت ئىتتىپاقى ھازىر ئۇرانىيوم كانلىرىغا مۇھتاج » دەپ جاۋاپ بىرەتتى.

1940 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا كومموئىستلار بىلەن ئومۇمداخچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆپ يىل داۋام قىلغان كۈرەش ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇراتتى. ماۋزېدۇڭ تەرەپدارلىرى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشقا باشلىدى. ئەينە شۇنداق شارائىتتا ستالىن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ماۋزېدۇڭغا «تاپشۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلدى.» ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى مىللى مۇجاھىد تارىخچى ھاشىر ۋاھىدى **1992**-يىلى **16**- يانۋار يېڭى ھايات گېزىتىسىنىڭ **3306**- سانىدا ئېلان قىلىنغان رېپورتاجىدا «**1949**- يىلى خىتاي كومپارتىيىسى يول باشچىلىغىدىكى ئىنقىلاپ غەلىبە قىلىپ يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنىدىغان بولدى. ئەنە شۇ مەزگىلدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ موسكۋادىكى ئەلچىخانىسىدا مەسئۇل ئىشتا بولغان، ئەسلى مەخپى كوممۇنىست دېگەن لېچۇن ماۋنىڭ بۇيرىغى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنى يېڭى خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىس يىغىنىغا بېيجىڭغا تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن غولجىغا يېتىپ كەلدى. ئەخمەتجان قاسىمى بېيجىڭغا بارمايدىغانلىغىنى بىلدۈردى. دېگەن لېچۇن بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۇ «سىز قۇرۇلدىغان ھۆكۈمەتكە بىزنىڭ مۇستەقىللىغىمىزنى ئىتتىراپ قىلىشى كېرەكلىگى ھەققىدىكى تەلۈمىزنى بىلدۈرۈپ تېلېگراممىا بىرىڭ، بۇنىڭغا ئۇنىسا مەن باراي» دەپ جاۋاپ بەردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سوۋىت ئىتتىپاقىنىڭ غولجىدىكى باش كونسۇلى بورسوۋ ئەخمەتجان قاسىمغا : «ئەگەر سىز بېيجىڭغا بارمىسىڭىز، باشقىلار بېرىشى، ئۇلار بېيجىڭدا بىز خىتاينىڭ تەركىۋىدە قالىمىز، دەپ پىكىر بىلدۈرۈشى مۇمكىن، ئۇنىڭدىن بېيجىڭغا بېرىپ يېڭى خىتاي ھۆكۈمىتىگە باشتىنلا بىزنىڭ مۇستەقىللىغىمىزنى ئىتتىراپ قىلدۇرالار دەپ ئۈزىڭىز دەللىلىمەمسىز...» دەپ قىستاۋەردى. ئەخمەتجان قاسىمى ئىلاجسىز قېلىپ بېيجىڭغا بېرىشقا رازى بولدى.

1949- يىلى **23**- ئاۋغۇست كۈنى ئەخمەت ئەپەندى، مىللى ئارمىيەنىڭ قوماندانى گېنېرال لېتىنانت ئىسھاقبېك ، مۇئاۋىن قوماندان گېنېرال مايۇر دەللىخان «ئىنتىباق» مەكىزى كومىتېتى ئاخبارات باشقارمىسىنىڭ باشلىغى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، شىنجاڭدا خىتايلار ئىچىدىن گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت قىلغان تەشكىلاتىنىڭ ۋەكىلى

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى پارتىلىغاندا غولجىدا ئىكەنلىكلىرى ھەممىمىزگە مەلۇم، كېيىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىكىلەر نۇرغۇن ئىشلاردىن خەۋەردار ئادەم ئىكەنلىكلىرىنى ئۇبدان بىلىمىز، ئەخمەتجان قاسىمى زادى قانداق ئادەم ئىدى؟ ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى ھەيئەتنىڭ ئايروپىلان قازاسىدا ئۆلگەنلىگى راستمۇ؟

تەلەت ئەپەندىم شۇنداق جاۋاپ بەردى: «ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەسىلىنى مەندىن سورىغانلىقلىرى ئۈچۈن رەخمەت، مەن بىلگىنىمنى سۆزلەپ باقاي، ئەخمەتجان قاسىمى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان، سوۋېت تەربىيەسىنى ئالغان بىر ئادەم، ئۇ كىشى شۇ زامانىنىڭ مۇھتىدە سوتسىيالىزىم تەرەپدارى ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مىللىيەتچى، ۋەتەن پەرۋەر بىر ئىنسان ئىدى، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تەغدىرىگە ئۆزى ئىگە بولۇشىنى، مىللى مۇستەقىللىققا ئېرىشىشىنى چىن كۆڭلىدىن ئارزۇ قىلاتتى، ئالاھىدىلىگى جەھەتتىن ئېيتقاندا سۆزمەن، ناتىق گەپ سۆزى بىلەن كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرەلەيدىغان قابىلىيەتلىك بىر كىشى ئىدى.

سوۋېت كومۇنىست ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى بۇ ئادەمدىن پايدىلاندى، تارىخى ۋەزىپىسى تۈگىگەن ھامان، ئۇنى يوقۇتۇپ تاشلىدى، كومۇنىستلارنىڭ ئادەم ئىشلىتىشىدىكى ئۇسۇللىرىدىن بىرى، ئاۋال پايدىلىنىش، تارىخى ۋەزىپىسى تۈگىگەندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ سىرلىرىنىڭ ئېچىلىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى يوقۇتۇپ ئېتىشىدىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى.

ئەخمەتجان قاسىمىدىن سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى دەۋرىدە پايدىلاندى. ئەخمەتجان قاسىمنى شەرقى تۈركىستانىنى ماۋنىڭ كومۇنىست ھاكىمىيىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قارشى تۇرىدىغان بۇيۇك بىر توسقۇنلۇق دەپ بىلگەنلىگى ئۈچۈن ئۇنى يوقۇتۇپ تاشلىدى.

مەن بۇ قانائىتىمگە شۇ ھادىسە ئارقىلىق كەلگەن ئىدىم:

1949- يىلى 9- ئايلارنىڭ باشلىرىدا مەن ئۇرۇمچى نەنلىياڭدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسام، سوۋېت كونسۇلى يېۋېسىيۇ كونسۇلخان ئالدىدا تۇرغان ئىكەن ئۇنىڭ بىلەن سالاملاشتىم، يېۋېسىيۇ ماڭا كونسۇلخانىغا كىرىپ قەھۋە (كافى ــ چاي) ئىچىپ كېتىشىمنى تەكلىپ قىلىپ تۇرىۋالدى.

مەن ئاخىرى كونسۇلنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن كونسۇلخانىغا كىردىم، قەھۋە ــ چاي ئىچىپ سوھبەتلەشتۇق، مېنىڭ يېۋېسىيۇ بىلەن تونۇشۇپ قېلىشىم، شۇ شۇ سەۋەپتىن بولغان ئىدى؛ ئۇنىڭ خانىمى بىزدىن

تۇرۇلمىگەن، ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ ھېچ قانداق ۋەكىلى ھالاكەت يۈز بەرگەن جايغا ئاپىرىپ كۆرسىتىلمىگەن، ئەندى ئايروپىلان ھالاكىتىنىڭ بولمىغانلىغىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر دەلىل ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى ئالتە ئايدىن كېيىن يالىڭاچ كېيىملىرىسىز ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئەمما ۋاقتىدا جەسەتلەرنى ئۇچراتقان كىشىلەرنىڭ دېگەن ئەندىشە بىلەن ئۆز ۋاقتىدا جەسەتلەرنى ئۇچراتقىلى بەرمىدى، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئەينە شۇنداق يوقۇتىلدى.»

ئەخمەتجان قاسىمى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىستىقلالىنى قولغا كولتۇرۇشنى قوللايدۇ. ئەمما ۋاقتىلىق تاكتىك سەۋەبىلەر يۈزىدىن بەزى يول قويۇشلارنى بولۇشمىزنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، دەپ چۈشۈنەتتى. سوۋېت تەرەپتىن كەلگەنلەر ھەم مەسلىنى بۇ شەكىلدە ئىزاھلايتتى. ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىگى خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىگى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شەرقى تۈركىستاننى خىتاي كوممۇنىستلىرىگە ھەدىيە قىلىدىغانلىغىنى بىلدى ۋە بۇنىڭغا قەتئى قارشى چىقتى ۋە بۇنىڭ بەدىلىنى ئەزىز جانى بىلەن ئۆتىدى.

بۇنى دەللىلەيدىغان پاكىتلار ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ بىرىنى بايان قىلىپ ئۆتۈشنى ئۇيغۇن كۆرمەكتىمەن:

1985- يىلى 8- ئاينىڭ **21**- كۈنى كەچقۇرۇن ئەيسا ئەپەندىم شەرقى تۈركىستاندىن ھەچ قىلىش ئۈچۈن ئەربىستانغا كېلىپ قايتىشتا تۈركىيەگە كەلگەن يازغۇچى ئەخمەت زىيائىنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن بىر قانچىمىزنى ئۆيىگە چاقىرىغان ئىدى، بۇ چاغدا سەئۇدى ئەربىستاندىن ئىستانبۇلغا كەلگەن تەلەت مۇسابايېۋ ئەپەندى، تۇردى يەھيا ۋە مۆمىنجان ئاكىلار، ئىستانبۇلدا ئولتۇرۇشلۇق شەرقى تۈركىستانلىقلاردىن ھەمدۇللا تارىم، مۇنىردىن ئەلەمدار، ۋاھىت پامىر، ئادابازبىردىن كەلگەن ئەبەيدۇللا تۈركىستانى، مۇنىختىن كەلگەن ئەركىن ئالپتېكىنلار بىلەن بىرلىكتە مەنمۇ قاتناشقان ئىدىم.

ئۇ چاغدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى ۋە ئۆتمىشى ھەققىدە ئۆز ـ ئارا سوھبەتلەر بولدى، سوھبەتنىڭ ئاخىرى **1944**- يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە قۇزغالغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ مىللى ئىنقىلاۋى ئۈستىگە بېرىپ تاقالدى. شۇ چاغدا ئەيسا ئەپەندىم ، تەلەت مۇسا بايېۋغا بىر سوئال قويۇپ، جاۋاپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. سوئال شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدى:- تەلەت ئەپەندىم،- دېدى، ئەيسا ئەپەندىم،- ئۆزلىرىنىڭ

دېگەن نەيرىڭنى ئويدۇرۇپ چىققان، ئەسلىيەتتە ئۇلارنى ئۆز قوللىرى بىلەن ئولتۇرۇپ ئاسلىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بۇ جەۋرنى شەرقى تۈركىستان خەلقىدىن ئايلارچە يۇشۇرۇپ مەخپى ساقلىدى.» ھەقىقەتەن تەلەت ئەپەندى ئېيتقىسىدەك ئەخمەتجان ئەپەندىلەر بىر سۈئىقەستنىڭ قۇربانلىرى ئىدى. شەرقى تۈركىستان خەلقى «قېنى ئۇلارنىڭ جەسىدى، ئۆلۈگىنى ئېلىپ كېلىپ بىزگە كۆرسەتسۇن » دەپ قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى. غولجا قاتارلىق شەھەرلەردە مەسجىت تاملىرىغا، كوچىلارغا: «ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى بېيجىڭدە تۇرمىگە سولاپتۇ» «ئۇلار موسكۇۋادا قولغا ئېلىنىپتۇ» دېگەن شۇئارلار چاپلانغان ۋە نارازىلىق يۈزىدىن بەزى قۇراللىق تۇقۇنۇشلار يۈز بەرگەندىن كېيىن سوۋېت كونسۇلىنىڭ بەرگەن جاۋابلىرىغا ئاساسەن ھوكۈمەت ئىچىدىكى بەزى ئەربابلار خەلقتە: «ھازىر قىش چۈشۈپ كەتتى، ئايروپىلان چۈشۈپ كەتكەن يەرنى ئىگىز قار دۆۋىسى بېسىپ كەتكەن، جەسەتلەرنى تېپىشقا ئىمكان بولمىدى» دەپ بۇ مەسىلىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشتى. ئەڭ ئاخىردا 1950 – يىلى 2- ئايلاردا سوۋېت تەرەپ: «ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى تاپتۇق» دەپ خەۋەر بەردى. ستالىن بىلەن ماربدۇڭ بەرپىيدىن ھازىرلانغان سۈئىقەستنىڭ قاپقارا ئويۇنىنىڭ ئۈستا ئەرتىستلىرىدىن بىرى بولغان. سەيپىددىن ئەزىزى بۇ ھەقتە «ئۈمۈر داستانى» كىتابۇنىڭ 2- قىسىم 467- بېتىدە شۇنداق دەپ يازغان: «1950- يىلى 2- ئايدا مەن ماۋجۇشى باشچىلىغىدىكى جۇڭگو ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن موسكۇۋاغا بارغاندا سوۋېت تەرەپ ماڭا ئەخمەت ئەپەندىلەرنىڭ جەسىتى تېپىلغانلىغىنى، ئەگەر مەن خالىسام ئېلىپ كېتىشكە بولىدىغانلىغىنى ئېيتتى. كېيىن مەن ماۋجۇشى بىلەن جۇزۇخلىدىن مەسلەھەت سورىغان ئىدىم، ماۋجۇشى «ئېلىپ كېتىش كېرەك... » دېدى. مەن قايتىشتا ئالمۇتاغا كەلسەم بىر رۇس پولكوۋنىك جەسەتلەرنى ئالمۇتاغا ئېلىپ كېلىپ، مېنى كۆتۈپ تۇرغان ئىكەن. ئۈتكۈزۈپ ئالدۇق، شۇ كۈنى جەسەتلەر باشقا بىر مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن غولجىغا ئېلىپ كېلىندى.— جەسەتلەر ئالاھىدە ئەينەك يەشىكلەرگە خىمىيەلىك دورىلار بىلەن قاتۇرۇپ قاچىلانغان ئىكەن، ئېچىپ كۆرسەك باشقىلارنىڭ ئېنى پارچىلىنىپ كېتىپتۇ، ياخشى تونۇغىلى بولمايدۇ، يالغۇز ئابدۇلكېرىم ئابباسوۋۇنىڭ تېنى پۈتۈن، ئۇنىڭ بېشى يېرىلغان، ھېلىقى ئادەملەرنىڭ ئېيتىشچە ئابدۇلكېرىم ئابباسوۋئايروپىلان چۈشۈپ كەتكەن يەردىن 200 مېتىر يىراقتا بىر تاشنىڭ ئۈستىدە ياتقانمىش، ئېيتىشلىرىچە ئايروپىلان ،

مۇھەۋھەر، مەرۋايىت تېپىپ بىرىشىمىزنى ئىستەيمىز، بىز ئۇنىڭغا ئىستىگەن بۇ كەبى ماللارنى تېپىپ بېرەلەيمىز، بۇ مۇناسىۋەت بەلكىسىدە كونسۇل بىلەن تونۇشۇپ قالغا ئىدۇق.

سوھبەت جەريانىدا يېڭىبسيۇ بىر ئاز مەستلىگىدىن، ئىھتىياتسىزلىق بىلەن ماڭا: ھېلىقى ئەخمەتجان، ئىسھاق، دەللىقانلار ئۆلدى،- دەپ تاشلىدى. مەن ھەيران بولۇپ نېمە دېدىڭىز؟- دېدىم.

بىرئاز جىددىلەشتىم، كۇنىمگەن بۇ خەۋەردىن چۆچۈپ كەتتىم، مېنىڭ يۈز ـ كۆزۈمدىكى بۇ جىددىلىكنى كۆرگەن يېڭىبسيۇ «ئۇلارغا بۇ قەدەر ئېچىنىپ كەتمەك، ئۇلار يارىماس ئادەملەر ئىدى، ئۆلگىنى ياخشى بولدى» دېدى. مەن باشقا گەپ سۆز قىلمىدىم.

ئېچىمگە بىر قۇرۇت كىردى. تاشقىرىدا گەپ ـ سۆز ۋە خەۋەر يوق. ئاخىرى ئېچىم پۈشۈپ 10 ئايلارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر كۈنى شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ ئۇنىڭدىن: ئەپەندىم، بىر يېڭىلىق، بەرەر يېڭى خەۋەر بارمۇ؟- دەپ، سورىدىم، بۇرھان بىر نەرسە سەزگەندەك ماڭا جىددى قارىغاندىن كېيىن: قايسى خەۋەردىن بەھس ئېتىڭىز؟ نېمە خەۋەر، سىز بىر خەۋەر تۇيۇپ قالدىڭىزمۇ؟- دەپ، سورىدى. ۋە ئەگەر بىر يېڭى خەۋەر تۇيغان بولسىڭىز، بۇ ھەقتە باشقىلارغا بىر نەرسە دېمەك، ئاغزىڭىزنى يۇمۇڭ، ئاغزىڭىزدىن بۇ ھەقتە بىر نەرسە چىقىپ كېتىپ قالسا كاللىڭىز كېتىپ قالىدۇ،- دېدى. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ بۇرھان شەھىدىنىڭمۇ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەردار ئىكەنلىگىنى ھىس قىلدىم. تام ئۈچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن 11 1 ـ ئايلاردا گېزىت ـ رادىئولاردا ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىگىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئايروپىلان بىلەن بېيجىڭگە كېتىۋېتىپ بايقال رايونىدا ھاۋارايىنىڭ تۈمانلىق بولۇشىدىن ئايروپىلانىنىڭ تاقىقا ئۇرۇلۇپ كېتىپ چۈشۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئەخمەتجان قاسىمى، گېنىرال ئىسھاق بېگ، ئابدۇلكېرىم ئابباسوۋ، گېنىرال دەللىقانلارنىڭ ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە خەۋەرلەر بېرىلدى. پۈتۈن شەرقى تۈركىستان ماتەمگە بوغۇلدى. مېنىڭچە ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۇنىڭ باشچىلىغىدىكى ھەيئەت، ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭلارنىڭ، ئۇلارنى ئىستىقلالدىن ۋازكېچىپ شەرقى تۈركىستانىنى خىتاينىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇش، ماۋزېدۇڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىش ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرىغا قوشۇلمىغاندىن كېيىن ئۇلارنى ئايروپىلان ھادىسىسى بىلەن ئۆلدى،

ئەنسى ئۇلار ئايرۇپلان ئۇۋەتىپ قارىسا بايقال كۆلىنىڭ نېرىسىدىكى تاغنىڭ يانبۇلنى پېرىۋال (ئالما داۋىنى) دېگەن يەردىكى بىر تاغنىڭ ئىچىدە بىرمۇنچە ئورمانغا ئوت كېتىپ كۆيۈۋېتىپتىكەن، ئۇلار ئايرۇپلانىنىڭ مۇشۇ بەرگە چۈشۈپ كەتكەنلىگىنى ئېنىقلاپتۇ»

بۇرھان شەھىدى 1986- يىلى بېسىلغان «شىنجاڭنىڭ 50- يىلى» دېگەن كىتابنىڭ 787- 788 ـ بەتلىرىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ: «سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئەخمەتجان قاسىملار ئېركۆتسكىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھاۋا بەك بوزۇلۇپ، ئايرۇپلان بىر نەچچە كۈن ئۇچالماي قاپتۇ، ئەخمەتجان قاسىمى سەپەرگە ئالدىراپ ئۇچۇشنى قەتئى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ، ئايرودۇرۇم مەسئۇلى ئامالسىز، ئۇچسۇن دەپ ئىمزا قويۇپ بېرىپتۇ، ئايرۇپلان ئۇچۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي بايقال كۆلى بويىدىكى ئىگىز تاققا سوقۇلۇپ كېتىپتۇ » دەپ بايان قىلغان.

بۇ سۆزلەرگە ئەقلى جايىدا بولغان ھەر قانداق ئادەم ئىشەنمەيدۇ؛ بىرىنچىدىن بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلىدىغان سىياسى مەسلەھەت كېڭىشى 9- ئاينىڭ 21- كۈنىدە ئېچىلىدىغان تۇرسا، ئەخمەتجان قاسىمى نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئالدىراپ كەتسۇن؟

ئىككىنچىدىن ھاۋارايى ئۇچۇشقا ئويغۇن بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئايرودۇرۇمدىكى ئۇچىشقا قوماندانلىق مەركىزى بىر شەخسنىڭ تەلۋى بىلەن ئۇچىشقا رۇخسەت بېرەمدۇ؟ ئايرۇپلان قازاسىنىڭ يۈز بېرىدىغانلىغىنى بىلىپ تۇرۇپ ئايرودۇرۇم مەسئۇلى ئامالسىز ئىمزا قويۇپ ماقۇل ئۇچۇغلار، دەپ ئايرۇپلانىنىڭ ئۇچىشىغا يول قويامدۇ؟ !! بۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، بۇ بىر ئۇچىغا چىققان يالغانچىلىق.

سەيپىددىن ئەزىزى يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 423- بېتىدە ئەخمەتجان قاسىملەرنىڭ ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدىكى خەۋەرنى قانداق ئاڭلىغانلىغى تۇغرىسىدا مۇنۇلارنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەن: «1949- يىلى 9- ئاينىڭ 3- كۈنى غولجىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ تەلۇنگە ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىغا ماڭدىم، ماشىنا ئاۋات كوچىلاردىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىگە كىرگەندە، مېنى دەرۋازى ئىچىدىكى چىملىقتا بىر خىزمەتچى كۈتۈپ تۇرغان ئىكەن، ئۇ سىپايىلىق بىلەن مېنى كونسۇلخانىنىڭ مېھمان كۈتۈش ئۆيىگە باشلاپ ماڭدى. كونسۇل مەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن مېنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. مەن گەپ قىلىپ بولغىچە ئۇ شىرەنىڭ

نەرسە ــ كېرەك، كېيىم ــ كېچىك ھەممىسى كۆيۈپ كېتىپتۇ. پارچىلىنىپ كەتكەن جەسەتلەرنى شېلىشتۇرۇش يولى بىلەن سەپلەپتۇ» «ئۇلارنى پۈتۈن غولجا چوڭقۇر ماتەم ــ قايغۇسىدا چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ دەپنە قىلدۇق»

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك جۇڭگۇ ۋە سوۋېت تەرەپنىڭ ئۇرۇنلاشتۇرۇشى بىلەن غولجىدا دەبدەبىلىك دەپنى مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ جىنايى سۇئىقەستنى ئەمىللەشتۇرگەنلەر: «شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئەجەپ ئۇبدان ئالدىياليدۇق» دەپ بۇ مەككارلىقلىرىدىن پەخىرلىنىپ كەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۇنىڭ باشچىلىغىدىكى ھەيئەت سەيپىددىن ئەزىزنىڭ ئوخشاش رۇس ــ خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىرىنىڭ يولسىز تەلىۋىگە شەرتسىز باش ئېگىپ ماقۇل دېگەن بولسا ، بەلكى بۇ تەقدىرگە ئۇچىرىماس ئىدى. بۇ ھەقتە كونا سوۋېت ئىستىخبارات خادىمى ھاكىم جاپپارنىڭ 1989- يىلى ئاسىم باقىغا سۆزلەپ بەرگەن مەلۇماتلىرى، ئاسىم باقىنىڭ 1991- يىلى يازغان «يۇشۇرۇن قاتىللىق» ناملىق كتاۋى بۇ ھەقىقەتنى تېخىمۇ ئۇچۇق ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىنىڭ سۇئىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىگىنى سەيپىددىن ئەزىزى بىلەن بۇرھان شەھىدىلەرنىڭ ھايات خاتىرلىرىدا ئىزھار قىلغان، بىر ــ بىرىگە ماس كەلمىگەن يالغان پاكىت ۋە مەلۇماتلىرىدىنمۇ ئۇچۇق كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ.سەيپىددىن ئەزىزى «ئۇمۇر داستانلىرى» ناملىق خاتىرە كىتاۋىنىڭ 2- قىسىم 446- 445- بەتلىرىدە شۇنداق دەپ يازىدۇ: بىز بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان سىياسى مەسلەھەت كېڭىشىگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئايرۇپلان بىلەن يولغا چىقىپ ئەتىسى ئېركۈتسكىدا قوندۇق، كەچ قۇرۇقۇنلۇغى بىر رۇس پولكوۋنىكى ئىككى ئادەمنى باشلاپ كىرىپ، ئەخمەتجان قاسىمى ئەپەندىمىلەرنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە ماڭا ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردى. ئەخمەتجان ئەپەندىمىلەر 8- ئاينىڭ 25- كۈنى بايقال كۆلىنىڭ يېنىدىكى ئېركۈتسكىگە كېلىپ قونۇپتۇ. ئەتىسى ھاۋا ياماں بولۇپ ئايرۇپلان ئۇچالماي قاپتۇ. كېيىن ھاۋا داۋاملىق بۇلۇتلۇق بولۇپ ئىككى كۈن توختاپ قاپتۇ، 27- كۈنى يەنە ھاۋا ياخشى بولماپتۇ، ئەخمەتجان ئەپەندىم «ھېچگەپ بولماس، ئۇچايلى» دەپ قاتتىق تۇرۇۋاپتۇ، ئايرۇپلان ئېركۈتسكىدىن ئۇچۇپ بايقال كۆلىدىن ئۆتكەندە بۇران چىقىپ ھاۋانى بۇلۇت قاپلاپ كېتىپتۇ،

ئىككىنچىدىن سەيپىددىن ئەزىزنىڭ ئاغلىتىلغان خەۋەردە ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ 8- ئاينىڭ 27- كۈنى قازاغا ئۇچرىغانلىقى بىلدۈرۈلگەن بولسا، بۈرھان شېھىدنىڭ 8- ئاينىڭ 22- كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرى چۈشكەن ئايرۇپلان ھادىسىگە ئۇچراپ ھەممەيلەننىڭ قۇربان بولغانلىقى ئۇختۇرۇلغان. بىر — بىرىگە زىت بولغان، بىر — بىرىگە ماس كەلمىگەن بۇ ۋاقىت جەھەتتىكى تۇتارسىزلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئۇيرۇپلان قازاسىدا ئەمەس، بىر يۇشۇرۇن سۇئىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئۇچۇق بىر شەكىلدە بىلىنىپ قالغان. نېزىنى ئېيتسا، مېڭى چېقىپ قاپتۇ، دېگەندەك، ئۇلار قانچىلىك ئۇستۇلۇق قىلمىغان دېگەنسىرى، يەنىلا ۋاقىئەنىڭ يالغاندىن ئۇيدۇرۇلغانلىقى خەلقى ئالەمگە، پۈتۈن شەرقى تۈركىستان خەلقىگە بەش قولدەك ئايانداۋۇر.

مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ قانداق بىر ئادەم ئىكەنلىگىنى ئىزاھلاش ئۈچۈن 1987- يىلى 9- ئاينىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن بىلەن ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق سوھبىتىمنىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىپ ئۆتمەكچىمەن:

مەن ئەيسا ئەپەندىمگە شۇنداق بىر سۇئال قويدۇم:

- ئەيسا ئەپەندىم! بىز مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ نۇرغۇن تارىخى پۈرسەتلىرىنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويۇپتۇق، بۇنىڭ كېيىنكىسىنى ئالساق 3 ۋىلايەت مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابى دەۋرى. شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرى بولغان ھەربىرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا رۇس ھاكىمىيىتى بىلەن خىتاي ھاكىمىيىتى زىددىيەت سېلىپ رۇس پەرەستلەر، خىتاي پەرەستلەردەپ تامغىلاپ، بىر — بىرلىرىگە قارشى قىلىپ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. نۇرغۇنلىغان ئەمىلى پاكىتلاردىن بۇ مەسىلە ناھايىتى ئۇچۇق بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. شۇ زاماندا ھەربىرلىرى مەسىلەن مەسئۇت ئەپەندىم، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا، ۋە ئۆزلىرى،شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاق بېگ، ئابدۇكېرىم ئاباباسوۋلار بىلەن ئىچكى جەھەتتە بىرلىشىپ، يېكىر بىرلىگىگە كېلىپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئىستىقلالى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقان بولسىلا، بىزنىڭ تەغدىرىمىز باشقىچە بولارمىدى؟ ئەجەبا دەپ ئويلاپ قالدىم، دېدىم.

تارتمىسىدىن بىر نۇسخا تېلېگرامممنى چىقىرىپ قايغۇلۇق تەلەپپۇز بىلەن «بىز موسكۇۋادىن بىر جىددى تېلېگرامما تاپشۇرۇپ ئالدۇق» دېدى ــ دە ماڭا تېلېگرامممنى رۇسچە ئوقۇپ بەردى: «ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىگى ئولتۇرغان ئايرۇپلان ئېرکۇتسكى شەھرىدىن ئۆتۈپ بايقال كۆلىنىڭ يېنىغا كەلگەندە ھاۋا بوزۇلغانلىقتىن بەختكە قارشى تاققا سوقۇلۇپ كېتىپ ئايرۇپلانىدىكى 17 كىشىنىڭ ھەممىسى قازاغا ئۇچرىدى» بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغىنىمدا بېشىمغا چاقمان چۈشكەندەك بولدى. .. مەن خودۇمنى يوقاتقان ھالدا غاچچىدا ئورنۇمدىن تۇرۇپ، ئۇنلۈك ئاۋاز بىلەن «ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس! » دېدىم ــ دە كونسۇلنىڭ قولىدىن ھېلىقى تېلېگرامممنى يولۇۋېلىپ ئىچىمدە ئېتتىك ئوقۇدۇم»

شۇ چاغدىكى قورچاق شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى «شىنجاڭنىڭ 50 ـ يىلى» ناملىق كىتابىنىڭ 787 ـ بېتىدە بۇ خەۋەرنى قانداق ئاڭلىغانلىغى ھەققىدە توختۇلۇپ شۇنداق يازىدۇ: «1949 ـ يىلى 28 ـ ئاۋغۇست كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىدىن (ئۈرۈمچىدىكى) يېۋسېيېۋ ئۇشتۇمتۇت ماڭا موسكۇۋادىن تېلېگرامما تاپشۇرۇپ ئالغانلىغىنى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرى چۈشكەن ئايرۇپلان ھادىسىگە ئۇچراپ ھەممەيلەننىڭ قۇربان بولغانلىغىنى ئېيتتى. مەن قولۇغۇمغا زادى ئىشەنمەي بۇ گەپنى يەنە بىر تەكرارلايتتىم. كۆزلىرىم قارائغۇلىشىپ، پۈت ــ قوللىرىمدا جان قالمىدى. مەن ئېسىمگە كەلگەندىن كېيىن يېۋسېيېۋ گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئەخمەتجان قاسىملارنىڭ قازا بولغانلىق خەۋىرى ئەڭ ياخشىسى ۋاقتىنچە مەخپى تۇتۇلسا، خەلق ئاممىسىغا ۋە قازا بولغۇچىلارنىڭ ئائىلە ــ تەۋەلىرىگە ئۇختۇرۇلمىسا، ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگرامممسى يوللانغاندىن كېيىن ئاندىن ئېلان قىلىنسا، دېدى»

بۇ بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى بۇرھان شەھىدىگە بۇ خەۋەرنى 1949 ــ يىلى 28 ـ ئاۋغۇست كۈنى ئاڭلاتقان، غولجىدىكى سەيپىددىن ئەزىزىگە سوۋېتنىڭ غولجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئاڭلاتقان. بۇ خەۋەر نىمە ئۈچۈن پەرقلىق تارىخلاردا ئۇختۇرۇلغان؟ بۇ نىمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟

- مەن تىلمەنىكى ئېيتسام، سىلە ئەقىللىك بىر ئادەم، ئەيسا بەگ كۆڭلىدىكىنى ئېيتمىدى دەپ مەندىن نارازى بولىلا، دىلمەنىكىنى ئېيتسام، مېنىڭ پىكىرلىرىمنى ئەتىلا سوۋېتنىڭ ئۇرۇمچىكى كونسۇلىغا ئېيتىپ قويىلا، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سۇئالنى ئۆزلىرىگە قويدۇم،- دېدىم.

ئەخمەتجان ماڭا تىكىلىپ قاراپ:

- ئەپەندىم قارشىلىرىدا بىر ئۇيغۇر ئەۋلادىنىڭ تۇرغانلىغىنى ھىساپقا ئېلىپ كۆڭۈللىرىدىكىنى ئېيتسىلا، مەن سىلە ئويلىغاندەك ئادەم ئەمەس مەن، دېدى.

مەن ئۇنداق بولسا، دىلمەنىكىنى ئېيتاي؛ دەپ گەپ باشلىدىم:

سىللى، گومىنداڭ يەتتە ۋىلايەتتە خەلقىمىز ئۈستىدىكى ئالۋاڭ — ياساقلىرىنى ئازايتسۇن دېسىلە ماقۇل، مەن سىللى تەرەپتە.

سىللى يەتتە ۋىلايەتتە خيانەت، پاراخورلۇق يوقۇتۇلسۇن دېسىلە، مەن سىللى تەرەپتە، ماقۇل، سىللى گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستانىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى ئازايتسۇن دېسىلە، مەن سىلى تەرەپتە، ماقۇل، ھەتتا گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستانىدىكى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتسۇن، دېسىلە، مەن سىللى تەرەپتە، ماقۇل، ھەتتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى يۇرتىمىزدىن تامامەن چىقىپ كېتىپ بىزگە ئالى مۇختارىيەت بەرسۇن ياكى مىللى مۇستەقىللىغىمىزنى تونۇسۇن دېسىلمۇ، مەن سىللى تەرەپتە، ماقۇل، ئەمما شەرقى تۈركىستاندىن خىتايلار چىقىپ كەتسۇن ئورنىغا رۇسلار كەلسۇن دېسىلە مەن قوشۇلمايمەن، بۇنىڭغا ياق دەيمەن، چۈنكى؛ رۇسلارنىڭ غەربى تۈركىستاندا يۈرگۈزگەن زۇلۇملىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر ئىنسان مەن. ئىككىنجىدىن بىز رۇسلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا قالساق بۇ كۈچلۈك ياۋروپا دۆلىتىدىن يۈرتۇمىزنى قوتقۇزۇپ، مۇستەقىللىقنى ئېرىشتۈرىمىز ناھايىتى مۇشكۈل بولۇدۇ، ئۆزلىرىنىڭ رۇسلارغا تايىنىش سىياسەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن، - دېدىم.

ئەخمەتجان بۇ سۆزلىرىمنى ئاڭلىغاندىن كېيىن؛

- مەن تەرىپىمىزدىن بەلگۈلەنگەن مۇشۇ سىياسەت، مۇشۇ يولدا مېڭىشقا مەجبۇرمەن، ھازىرچە بۇ يولدا يۈرمەكتىن باشقا چارىمىز يوق، لېكىن بۇ مېنىڭ كىلەچەكتە ھەم بۇ يولدا، بۇ سىياسەتتە يۈرىدىغانلىغىمدىن دېرەك بەرمەيدۇ، سىللى چۈشەنگەندەك، مەن بىر

ـ ئەيسا ئەپەندىم ماڭا، بۇ ھەقتە سۆندىق بىر ئەھۋالنى بايان قىلىپ بەردى:

ـ شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ تەرەپ ئوتتۇرىسىدا 11 بېتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلىدىغان چاغدا ئەخمەتجانلار رۇسلارنىڭ پىكرى بويىچە مەھەممەت ئىمىن بۇغرا بىلەن مېنىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە ئەزا بولۇپ كىرىشىمىزگە باشتىن ئاخىر قارشى چىقتى، لېكىن جاڭ جىجۇڭنىڭ ۋە بىزلەرنىڭ غەيرىتىمىز بىلەن ئاخىرى ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئىچىگە كىردۇق، يېڭى بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن 1946- يىلى 8- ئايلاردا گومىنداڭنىڭ غەربىي شىمال مەمۇرى رايونىنىڭ (شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) چىڭخەي، گەنسۇ، نىڭشا، شەنشى ئۆلكىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) باشلىغى، قۇشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جىڭجۇڭ ئۇرۇمچى نەنسەندە ھۆكۈمەت ئەزالىرىغا بىر تەبرىكلەش زىياپىتى بەردى، زىياپەت داۋام قىلىپ كىشىلەر ئۆز ـ ئارا سوھبەتكە چۈشكەن بىر ۋاقىتتا ئەخمەتجان قاسىمى ئورنىدىن قوزغىلىپ مېنىڭ يېنىمدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ «ئەيسا بېگىم! مەن قارغايلىق ئىچىدە سىلىنى كۆتىمەن، بىز ئىكىمىز بىر ئاز پاراڭلىشىپ ئالايلى كەلسىلە» دىدى. مەن ماقۇللىغىنىمنى بىلدۈرۈپ «باش لىڭشىتتىم» دەققەت قىلىپ تۇردىم، ئەخمەتجان قاسىمى قارىغايلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى، مەن ئورنىمدىن قوپۇپ ماڭاي دىسەم، جاڭ جىجۇڭ مېنى كۆزۈتۈپ تۇرۇۋاتاتتى خېلى ۋاقىتقىچە كۆزى مېنىڭدىن ئۈزۈلمىدى، جاڭجىجۇڭنىڭ يېنىدىكى بىرىسى بىلەن سوھبەت قىلىپ دەققىتى مەندىن خالى بولغان مەزگىلدىن پايدىلىنىپ ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئەخمەتجان قاسىمى كىرىپ كەتكەن قارىغايلىق ئىچىگە كىردىم ۋە ئەخمەتجاننى كۆردۈم ئىككىمىز ئولتۇرۇپ، سوھبەتنى باشلىدۇق، ئەخمەتجان ماڭا قاراپ:

ـ ئەيسا ئەپەندى! سىلله مېنىڭ بۇگۈن ئىجرا قىلىۋاتقان سىياسىتىمگە، مېڭىۋاتقان يولۇمغا قانداق قارايلا مۇشۇ ھەقتە سىلىنىڭ پىكىرلىرىنى ئۈگەنمەكنى ئارزۇ قىلىمەن،ـ دىدى. مەن ئەخمەتجان قاسىمغا قاراپ بىرئاز ئويلۇنۇپ تۇرىۋالغاندىن كېيىن:

ـ ئەپەندىم تىلمىدىكىنى دەيمۇ؟ ياكى دىلىمدىكىنى دەيمۇ؟ دەپ، سوئال قويدۇم. ئەخمەتجان ئەپەندىم ماڭا قاراپ ھەيران بولغان ھالدا ـ بۇ نىمە دېگەنلىكلىرى، دىدى.

مەن جاۋاپ بەردىم:

خەلقىمىز مىللى ئازاتلىق كۈرىشىنى ئۆز مەقسىدىگە يەتكەنگە قەدەر داۋام قىلدۇرىدۇ

(1944- يىلى قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ 60 يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى مىللى مەجلىس رەئىسى پروفىسور. دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئەپەندىنىڭ بايانىتى...)

ئەزىز شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىم! بۈگۈن 12- نويابىر شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەملىكە ۋە زوراۋانلىق سىياسىتىگە قارشى قوزغالغان قوراللىق ئىنقىلابى نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستاندا بارلىققا كەلگەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 60- يىللىق خاتىرە كۈنىدۇر.

بۇ مۇبارەك كۈننى خاتىرلەش، بۇ مۇقەددەس ئىنقىلاپ يولىدا قۇربان بولغان شېھىدلىرىمىزنى ئەسلەش ۋە ئۇلارنىڭ ئىنقىلابى ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرقى تۈركىستاننى مۇستەملىكىچى قىزىل خىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتقۇزۇپ، ئۇنى ھۆررىيىتى ۋە ئىستىقلالىغا ئېرىشتۈرمەك ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن كۈرەش قىلىش بوينىمىزنىڭ بورچى ۋە ئانا ۋەتىنىمىز ئالدىدىكى قەرزىمىزدۇر.

1949- يىلى ستالىن باشچىلىغىدىكى رۇسىيە قىزىل ئىمپېرىيەسى بىلەن ماۋزېدۇڭ باشچىلىغىدىكى قىزىل خىتاي ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىغە قارشى مەخپى تىل بىرىكتۈرۈپ ئويۇنلىرى ۋە سۈئىقەستلىك ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە، مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە 5 يىل تارىخ سەھنىسىدە ھاياتىنى سۈردۈرۈپ ئاي يۈلتۇزلۇق بايرىغىنى جەۋلان قىلدۇرغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى يوق قىلىپ تاشلاندى.

خەلقىمىز ھۆر، ئەركىن ياشاشنىڭ كاپالىتى بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم قىلىندى. شۇنىڭدىن بېرى ھازىرغىچە ئۆتكەن 55 يىل ئىچىدە

رۇست پەرەست ئىنسان ئەمەسمەن، مېنىڭ كىم ئىكەنلىگىمنى يېقىن كەلگۈسىدە ئۇچۇق كۆرۈپ ئالىلا، مەن بىر ئۇيغۇر ئەۋلادىمەن، خەلقىمنىڭ جانجان مەنپىئەتى مېنىڭ ئەڭ ئالى نىشانىمدۇر، ـ دىدى. شۇنىڭ بىلەن قىسقا ، ئەمما مەزمۇنلۇق بولغان سوھبىتىمىز ئاياغلاشتى، مۇشۇ سوھبەت ئارقىلىق مەن ئەخمەتجان قاسىمنى بىرئاز چۈشەندىم، ئەخمەتجان قاسىممۇ مېنى بىرئاز چۈشەنگەندەك قىلدى.

مۇشۇ سوھبەتتىن كېيىن ئەخمەتجان باشقىلارغا : «ئەيسا بەگدىمۇ مىللەتچىلىك بار ئىكەن، ئۇنى بەك چەتكە قاقماڭلار» دىگەن، شۇنىڭ بىلەن 3 ۋىلايەت تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىشىم بىرئاز ئازايغان ئىدى، ـ دىدى.

يۇقارىقى ئەھۋاللارنى تەھلىل قىلىپ كۆرگىنىمىزدە، ئەخمەتجان قاسىمى ھەم شەرقى تۈركىستان تارىخىنىڭ 20 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلتۈرگەن مۇھىم لىدېرلىرىدىن بىرى، ئۇ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازاتلىغى، مۇستەقىللىغى ئۈچۈن فىداكارلىق بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارىدى. بۇ يولدىكى كۈرەشلىرى بىلەن، يۇكسەك ئەخلاقى ـ پەزىلىتى بىلەن ۋە دۇشمەن تەھدىتلىرىگە قارشى جەسۇر ـ ئارسلان يۈرەكلىگى بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ھۆرمەت ۋە سۆيگۈسىگە سازاۋەر بولدى. شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىستىقلالى ئۈچۈن سەپداشلىرى بىلەن بىللە ئەزىز جېنىنى بېغىشلاپ شېھىدلىك مەرتىبىسىگە ئېرىشتى. ۋە نامى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق كۈرىشى تارىخىنىڭ سەھىپىلىرىگە ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن يېزىلىپ قالدى.

ئىنقىلاۋى رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمنى مەڭگۈ ئۇنۇتمايمىز! ئۇ، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئەبەدىل ـ ئەبەت ياشايدۇ!

شەرقى تۈركىستان خەلقى ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئىزىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىق يولدىكى كۈرىشىنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىپ، ۋەتىنىمىزنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بۇيۇنتۇرۇقىدىن قۇتقۇزۇپ ئۇنىڭ روھىنى شاتلاندۇرىدۇ!

نۇر ئىچىدە يات، سۈيۇملۈك رەھبەر!

2004 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 كۈنى. ئىستانبۇل

ۋاشىنگتوندىكى پالامېنت بىناسىدا سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى تەنتەنە بىلەن پۈتۈن دۇنياغا جاكالىدى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى 55 يىلدىن كېيىن قايتىدىن قۇرۇلدى! شەرقى تۈركىستان تارىخىدا ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ تارىخى ۋەقە، خەلقىمىزگە ئۈمىت، ئىشەنچ بېغىشلىدى. دۇشمىنىمىزگە ئەجەللىك زەربە بولدى.

يېڭى قۇرۇلغان سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى 20-ئەسىرنىڭ 30- ۋە 40- يىللىرىدا شەرقى تۈركىستاندا قۇرۇلغان ئىككى قېتىملىق شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ داۋامى ۋە ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىق ۋە ئىستىقلال يولىدىكى كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇنى ئاخىرقى غەلبىگە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن ھارماي ـ تالماي پىداكارلىق بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ.

مەملىكەت سىرتىدا مۇشۇنداق بىر شەرقى تۈركىستان سۇگۈندىكى ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش 50- يىللاردىن 90- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر چەتئەللەردە شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى، مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان رەھبەرلىرىمىز مۇھەممەت ئېمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۇف ئالىپتېكىنلەرنىڭ جىددى ئارزۇسى ۋە تەلۋى ئىدى. ئۇلارنىڭ ھاياتلىغىدا ئەمەلىلەشمىگەن بۇ ئارزۇ ـ ئىستىگى بۇگۈن ئۇلارنىڭ مۇجادىلە سەپداشلىرىنىڭ ۋە ئىز باسارلىرىنىڭ غەيرىتى ۋە تىرىشچانلىغى بىلەن، ئاللاھقا شۈكۈرلەر بولسۇنكى؛ بۇگۈن ئەمەلگە ئاشتى.!

خەلقىمىزگە چاقناۋاتقان بىر ئۈمىت نۇرى كۆرىندى. يۇرت تېشىدا سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى شەرقى تۈركىستان خەلقىنى خۇشاللىققا چۆمدۈردى. ئۇلار ھاياجاندىن كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ بىر ـ بىرىنى تەبرىكلەشتى. بۇ ھۆكۈمەتنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى.

كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى ۋە ئۇلارنىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان بىر ئۇچۇم ۋەتەن خائىنى، مىللى مۇناپىقلارىبۇ ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئۆلگىدەك قورقۇپ، تىپىرلاپ ئالاقەزادە بولۇپ كەتتى. ئۇلار ھەر خىل پىتنە ـ پاساتلارنى توقۇپ چىقىرىپ سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىغا تۇرلۇك بۆھتانلارنى چاپلاشقا ۋە ۋە بۇ ھۆكۈمەتنى بۆشىگىدە بوغۇپ تاشلاشقا

شەرقى تۈركىستان خەلقى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى يۈرگۈزگەن زوراۋانلىق سىياسەت ۋە دۆلەت تېررورى نەتىجىسىدە پاجىئەلىك ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئېغىر زۇلۇم ۋە قانلىق قىرغىنچىلىغىغا باش ئەگمىگەن قەھرىمان خەلقىمىز كۈرەش جەريانىدا يۈزمىڭلىغان مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلدى.

ئۇلار كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زىندانلىرىدا قىيىن ــ قىستاقلاردا، قانلىق قىرغىنچىلىغىدا قۇربان بولۇپ كەتتى. ئەمما ھەقسىزلىقنى، ئادالەتسىزلىكنى ۋە چېكىدىن ئاشقان زۇلۇم ۋە خورلۇقنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆرمىگەن، ئىنسانچە، ئەركىن، ھۆر ياشاشنى ئارزۇ قىلغان قەھرىمان خەلقىمىز بۇ دەھشەتلىك قانلىق قىرغىنچىلىق ئالدىدا ئىستىقلالغا ئېرىشىش ئىرادىسىدىن ۋەز كەچمىدى. جاسارىتىنى يوقۇتۇپ قويمىدى. خەلقىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرى ئالدىنقىلىرى يىقىلسا كېينكىلىرى ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئەركىنلىك ئۈچۈن، ئىنسانچە ھۆر ياشاش ۋە ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەققانى مۇجادىلىسىنى ئۈزلۈكسىز ھالدا داۋام قىلدۇرۇپ كەلدى.

بۇ ھەققانى كۈرەشتە دۇنيادىكى ھەققانىيەت تەرپدارلىرى دۆلەت ۋە مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ ھىسداشلىقلىرى ۋە قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشمەكتە. خىتاي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى **2001**- يىلى **11**- سىنتەبىر ۋەقەسىدىن كېيىن خەلقارا تېررورىزىمغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش شۇئارىنى سۇئى ئىستىمال قىلىپ ۋە بۇ شۇئارنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسى مەقسەتلىرىگە خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن ياساپ چىققان ئۇيدۇرمىلىرى شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىنى «تېررورىست» دەپ بوھتان چاپلاپ، ئۇلارنى قىرىپ تاشلاش يولىدىكى ھىلە ــ مىكىرلىرى، سۇئىقەستلىرى شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولدى ۋە بولماقتا.

شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى خەلقىمىزنىڭ ئۆزۈن يىللاردىن بېرى كۈتۈپ كەلگەن ئۈمىت ئارزۇسىنى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ جىددى ئېھتىياجىنى نەزەرگە ئالغان خەلقىمىزنىڭ مۇجادىلە سېپىدىكى مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرى **2004**- يىلى **14**- سىنتەبىردە ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنىڭ پايتەختى

بىز شەرقى تۈركىستان خەلقى سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۈيۈشۈپ بۇ ھۆكۈمەتنى قوللاپ ـ قۇۋەتلىشىمىز، بۇ ھۆكۈمەتكە مادىي، مەنىۋى ياردەمدە بولۇپ، ئۇنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىپ پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇرىشىغا ھەسسە قوشىشىمىز لازىم.

يېڭى قۇرۇلغان سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىنى خەلقىمىز، ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھۆررىيىتى ۋە ئىستىقلالى ئۈچۈن خەيىرلىك بولسۇن!

كۈرەش قىلماق، مۇجادىلە قىلماق بىزدىن، تەغدىر ئاللاھتىندۇر.

ۋەتىنىمىزنىڭ ھۆررىيىتى ئۈچۈن بولغان مۇقەددەس كۈرەشتە جانابى ئاللاھ ياردەچىمىز بولغاي.

2004- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى، ئىستانبۇل

ئۇرۇندى. ئەمما ئۇلارنىڭ سۇئىقەستلىرى شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولدى ۋە دۆاملىق مەغلۇپ بولۇشقا مەھكۇمدۇر. ئۇزۇن يىللىق كۈرەش ئەنئەنىسىگە ۋە تارىخى تەجرىبە ـ ساۋاقلارغا ئىگە بولغان ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئەمدى ھەرقانداق زوراۋان، مەككار كۈچ باش ئەگدۈرەلمەيدۇ. ۋە ئالدىيالمايدۇ. سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پالامېنتى (ئالى مەجلىس ياكى مىللى مەجلىس دەپ ئاتايمىز) ۋە ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئەڭ ئالى ھوقۇقلۇق ئورگانى بولۇپ، ئۇ چەتئەلدىكى مەملىكەتلەردە قۇرۇلۇپ شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىستىقلالىيىتى ۋە ھۆرلۈكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان بارلىق جەمىيەت ۋە باشقا تەشكىلاتلارغا ياردەم قىلىدۇ، ئۇلارنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيدۇ.

شەرقى تۈركىستان مىللى مەجلىسى (پارلامېنتى) بۇ خىل جەمىيەت، تەشكىلاتلارنىڭمۇ سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە ھۆكۈمىتى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ ۋە قوللاپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇجادىلە پىروگراممىلىرىنى سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسى قانۇن ۋە پىروگراممىلىرىغا ماسلاشتۇرغان ھالدا پائالىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇشىنى ئۈمىت قىلىدۇ. ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى شەرقى تۈركىستان خەلقى ھوشيارلىقىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ خىتاي مۇستەملىكىچى ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ ۋە ئۇلارغا سېتىلغان شەخسى مەنپەئەتىدىن باشقا ھېچ نىمىنى ئويلىمايدىغان ۋىجدانسىز، ئىمانسىز ۋەتەن خائىنلىرىنىڭ مىللى ئىتتىپاقىمىزنى، بىرلىگىمىزنى بۇزۇش يولىدىكى بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قەتئى قارشى تۇرۇپ ئۇلارنىڭ سۇئىقەستلىرىنى بىتجىت قىلىشىمىز كېرەك.

سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان مىللى مەجلىسى ۋە ھۆكۈمىتى دېموكراتىك سايلام ئۇسۇلى بىلەن ھەر تۆرت يىلدا بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىدۇ. ۋە يېڭىدىن شەكىللەندۇرىلىدۇ.

ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى شەرقى تۈركىستان خەلقى يېڭى قۇرۇلغان سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىگىدە خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى مىللى ئازاتلىق كۈرىشىنى بارلىق زارۇرى چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشكەنگە قەدەر داۋام قىلدۇرىدۇ.

سۇرگۈنده شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى مەملىكەت ئىچى ۋە خارىجىدىكى شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ھاياجانلاندۇردى ۋە ئۇلارنىڭ خۇشاللىق كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، بىر ـ بىرىنى تەبرىكلىشىشىگە ۋە كىلىچەككە بولغان ئۈمىتلىرىنى كۆچەيتىشكە سەۋەپ بولغان بولسا، مەملىكىتىمىزنى ئىشغال قىلىپ تۇرۇۋاتقان كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنى بىئارام قىلىپ قاتتىق ئەندىشىگە سالغان ئىدى.

سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى تەسادىپى ئوتتۇرىغا چىققان بىر ھادىسە ئەمەس. بۇ مەملىكىتىمىز شەرقى تۈركىستان كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئۇچرىغاندىن كېيىنكى 55 يىلدىن بىرى خەلقىمىزنىڭ كىچە ـ كۈندۈز كۆتۈپ كەلگەن ئارزۇ ـ ئۈمىدىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى، شۇنداقلا ئۇزۇن يىللاردىن بىرى ۋەتەن داۋاسى يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشىمىزنىڭ پارلاق نەتىجىسىدىن ئىبارەت بۈيۈك تارىخى ۋاقىئەدۇر.

بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشىدا 1995- يىلىدا ئامېرىكىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق مەركىزى مەسئۇللىرىنىڭ سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش ھەققىدىكى تەشەببۇسى مۇھىم رول ئوينىدى. سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە ھۆكۈمىتى 2004- يىلى 20 ـ نويابىردىن 23- نويابىرغىچە ئامېرىكانىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندا 2- نۆۋەتلىك يىغىنىمىزنى ئېچىپ، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئاساسى قانۇن لاھىيەسىنى تەكرار كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەكلىپ ۋە پىكىرلەرنى قايتا ـ قايتا مۇزاكىرە قىلىپ ئۇنىڭ ئاخىرقى نۇسخىسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ قارارىدىن ئۆتكۈزدۇق، شۇنداقلا ھۆكۈمىتىمىزنىڭ تۆرت يىللىق خىزمەت پىروگراممىسى ۋە ئىنسانلىق ئالىمگە ئېلان قىلىنىدىغان مۇراجىئەتنامىسىنى قوبۇل قىلدۇق.

يىغىن جەريانىدا پالامېنت ۋە ھۆكۈمەت ئەزالىرى قەسەمىيات قىلىپ رەسمى ۋەزىپە باشلاش مىراسىمىنى ئۆتكۈزدۇق، بىزنىڭ بۇ پائالىيەتلىرىمىز شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىدە دەۋر

كۇرىشمىزنى ئاخىرقى غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر ئېلىپ بارىمىز

(2004- يىلى 22- نويابىر كۈنى ئامېرىكانىڭ پايتەختىي ۋاشىنگتوندىكى مىللى ئاخبارات كۇلۇبىدا سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۇتكۈزۈلگەن مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىشى يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

ئەسسەلامۇ ئەلەيكۇم مۆھتەرەم خانىملار ۋە ئەپەندىلەر، بۈگۈنكى ئەخبارات يىغىنىغا قەدەم تەشرىپ قىلغان سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى، مىنىستىرلىرى، سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئەخبارات مەنسۇپلىرى ئالدى بىلەن مەن سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتىسىنىڭ رەئىسى بولۇش سوپىتىم بىلەن سىزلەرگە ھۆرمەت ۋە ئىھتىرانلىرىمنى بىلدۈرىمەن، شۇنداقلا تۈركىيەدىكى شەرقى تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ سىلەرگە يوللىغان سەمىمى سالامىنى يەتكۈزىمەن، سىزلەرنى سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ 2- نۆۋەتلىك يىغىنىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىرى بىلەن تەبرىكلەيمەن.

بىز 2004- يىلى 9- ئاينىڭ 12- كۈنى دۇنيانىڭ ھەر قايسى مەملىكەتلىرىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر قىسىم شەرقى تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ مەسئۇللىرى بىلەن ۋەكىللىرى ئامېرىكانىڭ پايتەختى ۋاشىنگتونغا كېلىپ يىغىن ئېچىپ، جىددى مۇزاكىرىلەردىن كېيىن سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى بىلەن سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىقىپ 14- سىنتەبىر كۈنى ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى كونگىرە بىناسىدا پارلامېنت ۋە بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى پۈتۈن دۇنياغا تەنتەنىلىك ھالدا جاكالىغان ئىدۇق.

بۇ خەۋەر خۇددى گۈلدۈرمامىدەك جاراڭلاپ پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ۋە بىرمۇنچە مەملىكەتلەرنىڭ رادىئو – تېلېۋىزىيونلىرىدا ئاڭلىتىلغان ۋە گىزىتلىرىدە يەر ئالغان ئىدى.

ئامېراكادا قۇرۇلغان سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان پارلامېنتى ۋە ھۆكۈمىتى ھەققىدە

(تۈركىيەدە نەشر قىلىنىۋاتقان «تەمپۇ» ژورنىلى مۇخبىرىنىڭ پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى بىلەن ئامېرىكىدا قۇرۇلغان سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتى ۋە ھۆكۈمىتى ھەققىدە ئېلىپ بارغان رېپورتاژى.)

تەمپۇ ژورنىلى مۇخبىرى: سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتىنىڭ رەئىسى مۇھتەرەم پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت ئەپەندى، ئۆتكەن يىلى سىنتەبىردە ئامېرىكىدا قۇرۇلغان سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرەمسىز؟

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىدا ئۆتكەن يىلى 12- سىنتەبىردە ئۇيۇشتۇرۇلغان سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى 14- سىنتەبىردە ئامېرىكا كونگىرى بىناسىدا پۈتۈن دۇنياغا تەنتەنە بىلەن جاكالىدى. سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتى بىلەن سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئىككىنجى قېتىملىق يىغىنىنى 2004- يىلى 20- نويابىردىن 24- نويابىرغىچە ئامېرىكانىڭ پايتەختى ۋاشىنگىتون شەھرىدە ئۆتكۈزۈپ، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىنى تەسدىقلىدى. ھۆكۈمەت ئەزالىرى قەسەم ئىچىپ ۋەزىپىسىنى رەسمى باشلىغانلىغىنى 22- نويابىر كۈنى ئامېرىكا مىللى ئەخبارات كۈلۈبىدا مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ پۈتۈن دۇنياغا ئېلان قىلدى.

سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان زۇلۇم ۋە ئاسسىملاتسىيە سىياسىتىنى دۇنياغا ئاڭلىتىش ئۈچۈن جىددى ھالەتتە پائالىيەت ئېلىپ بارماقتا.

سۇرۇشتۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمىتى بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىزنى، تېرورىست

بۆلگۈچ بىر ھادىسە بولۇپ مۇھىم تارىخى ئەھەمىيەتكە ئىگە چوڭ ئىلگىرىلەش ھىساپلىنىدۇ.

مەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بىر ئەۋلادى بۇلۇش سۈپىتىم بىلەن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساس قانۇنىغا ئەمەل قىلىپ، شەرقى تۈركىستاننىڭ ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ھۆكۈمەت ۋە پارلامېنت ئەزالىرى سەپداشلىرىم بىلەن بىرلىكتە ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر كۈرەش قىلىدىغانلىغىمنى بىلدۈرىمەن. ھۆكۈمىتىمىزنىڭ تۆرت يىللىق خىزمەت پىروگراممىسى ۋە ئىنسانلىق ئالىمگە مۇراجىئەت نامىسى ھەققىدە باش مىنىستىرىمىز ھەربىرىڭىزلەرگە مەلۇمات بىرىپ ئۆتمەكچى، مەن بۇ ھەقتە تەپسىلى توختالمايمەن. ھەربىرىڭىزلارنىڭ سۆزلىرىمنى دىققەت بىلەن ئاڭلىغانلىقىڭلار ئۈچۈن رەخمەت ئېيتىمەن، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلىرىڭلەرگە مۇۋاپىقىيەت، تىنىڭلارغا سالامەتلىك تىلەيمەن.

تەبرىك ۋە ئۇمىت

(ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرىنى قوغداش كوريىشىنىڭ پىداكار جەڭچىسى، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى رابىيە قادىر خانىمنىڭ خىتاي زىندانلىرىدىن قۇتۇلۇپ ھۆرىيەتكە ئېرىشىشى مۇناسىۋىتى بىلەن پىروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ سىدىق ھاجى روزى ئەفەندىگە يازغان تەبرىك خېتى.)

ھۆرمەتلىك سىدىق ھاجى روزى ئەفەندى!

ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنىڭ، دۇنيادىكى ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرىنى قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرىنى ئاياق ـ ئاستى قىلىش سىياسىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان ھەققانى كۆرىشى نەتىجىسىدە رابىيە خانىمنىڭ خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ قاراڭغۇ زىندانلىرىدىن قۇتۇلۇپ ھۆر دۇنياغا يېتىپ كېلىپ ئامېرىكانىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندا يۇزلىگەن شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرى ۋە ئاخبارات ساھاسىدىكىلەر تەرىپىدىن قارشى ئېلىنىپ سىز بىلەن جان ـ جىگەر پەرزەنتلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ جەم بولغانلىغىدىن خەۋەر تېپىپ چەكسىز خۇشال بولدۇم.

بۇ ئىنسان ھەق ـ ھۇقۇقلىرى ئۈچۈن كۆرەش قىلىۋاتقان ئىنسانلىق ئالىمنىڭ غالىبىيتى ، ئامېرىكا خەلقىنىڭ غالىبىيتى، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ غالىبىيتى، شۇنداقلا سىزنىڭ رابىيە خانىمنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان جاپالىق كۆرىشىڭىزنىڭ غالىبىيتىدۇر.

بۇ غالىبىيەتنىڭ قولغا كىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان ئامېرىكا خەلقى، ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە تەشەككۈر ئېيتىمەن.

بۇ خۇشاللىق ۋاقىئە مۇناسىۋىتى بىلەن مەن سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلىمېنتى نامىدىن سىزنى ۋە پەرزەنتلىرىڭىزنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن. ھۆرمەتلىك رابىيە قادىر خانىمدىن سەمىمى ھال ـ خاتىرە سۇرايمەن. ھۆرلۈككە ئېرىشكەنلىگىڭىزگە مۇبارەك بولسۇن.

هۆكۈمەت دەپ ئېلان قىلدى. بۇ بىزگە قىلىنغان بۆھتاندىن باشقا نەرسە ئەمەس.بىز بۇ بەدنامنى قەتئى رەت قىلىمىز.

تەمپۇ ژۇرنىلى مۇخبىرى: مۆھتەرەم پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى، بۇ هۆكۈمەتنى نېمە ئۈچۈن ئامېرىكىدا قۇردۇقلار؟

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان هۆكۈمىتىنى تۈركىيەدە قۇرماي ئامېرىكىدا قۇرۇشىمىزنىڭ سەۋەبى، بىز سۇرگۈندىكى هۆكۈمىتىمىزنىڭ ئامېرىكىدا پائالىيەت ئېلىپ بارالايدىغانلىغى ھەققىدە قانائەت ھاسىل قىلدۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئامېرىكىدا قۇردۇق. تۈركىيەدە قۇرماسلىغىمىزنىڭ سەۋەبى بولسا، تۈركىيەنى قېيىن ۋەزىيەتتە قالدۇرۇشنى ئۈيغۇن كۆرمىگەنلىگىمىزدىندۇر. سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان هۆكۈمىتى دۇنيادىكى بىرقانچە دۆلەتلەرگە ئۇرۇنلاشقان شەرقى تۈركىستان جەمىيەتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ۋە شەرقى تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن قۇرۇلدى. بۇ هۆكۈمەتنى قۇرۇشقا قاتناشقان ۋەكىللەر ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيە، گېرمانىيە، گوللاندىيە، تۈركىيە، كانادا قاتارلىق دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلاردۇر. هۆكۈمەت ئەزالىرىمۇ، يۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان دالەتلەردە ياشاۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ مۇنەۋۋەر كىشىلىرىدىن ئىبارەت.

تەمپۇ ژۇرنىلى مۇخبىرى: سۇرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان هكۈمىتىگە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى هۆكۈنتى قانداق مۇناسىۋەتتە بولدى؟

پىروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى: بۇگۈنگە قەدەر تۈركىيە ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىدا تەرىپىمىزدىن قۇرۇلغان هۆكۈمەتكە ئىجابى ۋەياكى سەلبى ھەرقانداق بىر ئىنكاسدا بولمىدى. بىزنىڭ ئاساسى مەقسىدىمىز، شەرقى تۈركىستان مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەلقىمىزنى ھۆرلىك ۋە بەختىيارلىققا ئېرىشتۈرۈپ شەرقى تۈركىستان هۆكۈمىتىنى ئۆز توپراقلىرىمىزدا كۆچكە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

(بۇ رېپورتاج «تەمپۇ» ژورنىلىنىڭ 2005 - يىلى 19- ئىيۇل 29/919 سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر قەھرىمان ئەۋلادى گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتنىڭ ۋاپاتىنىڭ (60 يىللىغى مۇناسىۋىتى بىلەن)

شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئىچىدىن چىققان مەشھۇر ئىنقىلاپچى، ئاتاغلىق سەركەردە، قەھرامان باش قۇماندان، گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى 20- ئەسىردە شەرقى تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاۋى بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقى يېتىشتۇرگەن ۋە تارىختا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان مۇنەۋۋەر مۇجاھىتلارنىڭ بىرى.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى تۇرپان ئاستاندا باي ۋە مۇنەۋۋەر بىر ئائىلىدىن 1887- يىلى دۇنياغا كەلگەن ۋە ئۆزۈن يىللار شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازاتلىغى ۋە مىللىي مۇستەقىللىغى يولىدا كۈرەش ئېلىپ بېرىپ ، كىسەللىك سەۋەبى بىلەن 1944- يىلى بېيجىڭدا ۋاپات قىلغان.

ماخمۇت مۇھىتنىڭ دادىسى مۇھىت ئاخۇننىڭ تۆت ئو غلى بولۇپ بۇلار مۆسۈل مۇھىتى، ماخسۇت مۇھىتى، ماخمۇت مۇھىتى، گوسۈل مۇھىتى لاردىن ئىبارەت ئىدى. ماخمۇت مۇھىتى ئۇنىڭ ئۈچۈنجى ئوغلى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ماخسۇت مۇھىتى ئاڭ پىكرى يۇقىرى، كۆپنى كۆرگەن، بىلىملىك، كۆزگە كۆرۈنگەن جامائەت ئەربابى ئىدى. ئۇ 1910- يىللىرى بىلەن 1920- يىللىرى ئارىسىدا سودا ـ تىجارەت مۇناسىۋىتى بىلەن رۇسىيەنىڭ شەمەي، قازان، موسكۋا شەھەرلىرىدە ھەم ياۋرۇپادىكى بەزى مەملىكەتلەردە بىر قانچە يىللار تۇرۇپ ئاڭ ـ فىكىرىدە يۇكسۇلۇپ، ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستاننىڭ خىتاي مىللىتارىستلىرىنىڭ قاتمۇ ـ قات زۇلمى ئاستىدا ئىزىلىپ جاھالەت ـ نادانلىق ئىچىدە ناھايىتى

بۈگۈن رابىيە خانىم خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، مىليونلىغان شەرقى تۈركىستان خەلقى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زوراۋانلىق سىياسىتى نەتىجىسىدە ئېغىر زۇلۇم ۋە ئازاپ كۆرۈپ پەريات چەكمەكتە. يۇزمىڭلىغان شەرقى تۈركىستانلىقلار «تېرۇرىست، مىللى بۆلگۈنچى، رادىكال ئىسلامچى» دېگەن بەدنامىلار بىلەن قارىلىنىپ خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زىندانلىرىدا، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدا قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنماقتا. ۋە ئۆلتۈرۈلمەكتە.

خىتاي ھۆكۈمىتى ئىنسان ھەق ـ ھوقۇقلىرىغا تولۇق رىئايە قىلمەن دەيدىكەن بۇ مەسۇم ئىنسانلارنى تۈرمەلەردىن قويۇپ بېرىشى كېرەك.

خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ تۈرمەلەرگە سۈلاش بىلەن ، ئۆلۈم جازالىرى بېرىش بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ھۆرىيەت يولىدىكى كۆرىشىنى بوغۇپ تاشلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ كۆرەش ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر داۋام قىلىدۇ.

ھۆرمەتلىك رابىيە خانىمنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇق، ھۆرىيەت ۋە مۇستەقىللىق يولىدىكى كۆرىشى ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم تۆھپىلەر قوشىدىغانلىغىغا ئىشىنىمەن.

ھۆرمەت ۋە سالام بىلەن.

پىروفىسور. دوكتۇر سۈلتان ماخمۇت قەشقىرى

19. 03 . 2005 ئىستانبۇل- تۈركىيە

چۇشۇرگەن قۇراللار بىلەن قۇراللانغان نەچچە مىڭ كىشىلىك مىللى قوشۇن بارلىققا كەلدى.

1933- يىلى 2- ئايدا قۇمۇل قوزغىلىڭى قۇشۇنلىرى بىلەن تۇرپان قوزغىلىڭى قۇشۇنلىرى بىرلىشىپ پىچاننى ئازات قىلىش ئۇرۇشىغا ئاتلاندى، ئۇرۇش ناھايىتى شىددەتلىك بولدى، جەڭشۇرىنىڭ شىڭسىسەي قۇماندانلىغىدىكى زور تۇركۇمدىكى ئەسكىرى كۈچلىرى ئاق ئۇرۇسلاردىن تەشكىل قىلغان يالانغان قۇشۇنلار بىلەن بىرلىكتە توپ زەمبىرەك ۋە بومبارداتمان ئايروپىلانلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا قوزغىلاڭچى قۇشۇنلىرىغا قارشى تىركىشىش ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدى. بۇ قانلىق ئۇرۇشتا ئاتاغلىق ئىنقىلاپچى ماخسۇت مۇھىتى قۇربان بولدى. دۇشمەنلەر ماخسۇت مۇھىتىنىڭ بېشىنى كىسىپ لۇكچۇن ئاستانىلاردا دەرەختىلەرگە ئېسىپ سازايى قىلدى.

ماخمۇت مۇھىتى ئاكسىنىڭ باشلىغان ئىنقىلاۋى ھەربكتىنى داۋام قىلدۇرۇشقا قەسەمىيات قىلىپ، تېخىمۇ زور جاسارەت بىلەن ئىنقىلاۋى كۈرەشكە ئاتلاندى. بۇ مەزگىللەردە ماخمۇت مۇھىتى ئاكىسى ماخسۇت مۇھىتىنىڭ يېتىشتۇرۇش ۋە تەسرى بىلەن مىللەت پەرۋەر، ھەقىقى ئىنقىلاپچىغا ئايلىنىپ، قالغان ئىدى.

ماخمۇت مۇھىتى 1932- يىلى 12- ئايدا ۋە 1933- يىلىنىڭ بېشىدا تۇرپان، پىچاننى جەڭشۇرىنىڭ زالىم ئەسكەرلىرىدىن قۇتقۇزۇش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ ۋە قۇماندانلىق قىلىپ، غالىبىيەتلەر قازىنىش بىلەن ئۆزىنىڭ قابىلىيەتلىك تەشكىلاتچانلىغى ۋە جەسۇرلىغىنى كۆرسۈتۈپ تۇرپان رايونىدا مىللى قىسىملارغا بىرىگادا كاماندىرى بولۇپ تەيىنلەندى.

غوجانىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە 1933- يىلى 5- ئايدا ئېلىپ بېرىلغان جىمسار ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن مىللى قىسىم ئاتلىق 6- تۇمەننىڭ قۇماندانلىغىغا بەلگۈلەندى.

1933- يىلى 6- ئاينىڭ بېشىدا قۇماندان ماخمۇت مۇھىتى خوجانىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شەرقى تۇركىستانىنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلىپ ، خەلقنى جەڭشۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزۇش ۋە قارا نىيەت مىللىتارست ماجۇڭيىڭنىڭ شەرقى تۇركىستان خەلقىنى بولاڭ ـ تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىغىدىن مۇداپىئە قىلىش ۋە قۇتقۇزۇش كۈرەشلىرىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئەينىدى.

ئارقىدا قالغانلىغىنى، مىللىتىمىزنىڭ ئېغىر مىللى ۋە ئىجتىمائى زۇلۇم ئىچىدە خورلىنىۋاتقانلىغىنى چوڭقۇر ھىس قىلىپ خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىغى ۋە ئىستىقلالى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا بەل باغلىغان ئىدى. ماخسۇت مۇھىتى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئۇزۇنىنىڭ ئارزۇ تىلەكلىرىنى ئاكىسى موسۇل مۇھىتى بىلەن ئىنىسى ماخمۇت مۇھىتىلەرگە ئېيتىپ ئۇلارنى بىرلىكتە كۈرەش قىلىشقا ئۈندەپ 7 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ۋە « قەلەمتىراچ» ناملىق تەشكىلات قۇرۇپ رەسمى كۈرەش باشلىۋەتكەن ئىدى.

ماخسۇت مۇھىتى ئەنە شۇ مەزگىللەردە خەلقنى جاھالەتتىن، نادانلىقتىن قۇتقۇزۇش ئاق- قارىنى پەرق قىلىدىغان ئاڭلىق يېڭى ئەۋلاتلارنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن 1909- يىلىدا رۇسىيەنىڭ موسكۇا، تاتارىستاننىڭ قازان شەھەرلىرىدىن ئىلىم ـ ئىرفان ئىگىلىرى ھەيدەر سايرانى، مۇھىببۇللا، گۈلەندەم ئاۋىستاي، ئىلى ئىبراھىم، ھىسامىدىن ئەپەندى، ھەسەن پەخمى، شاھى شەرەپ قاتارلىق زىيالىلارنى تەكلىپ قىلىپ شەرقى تۈركىستانغا ئېلىپ كېلىپ تۈرپاندا يېڭى مەكتەپلەر تەھسىس قىلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ دەسلەپ ئېچىلغىنى 1914- يىلى ئوقۇش باشلىغان «مەخسۇدىيە مەكتىۋى» ئىدى. ماخمۇت مۇھىتى ئاكىسى ماقسۇت مۇھىت تۈرپاندا ئاچقان «مەخسۇدىيە مەكتىۋى» دە ئوقۇپ، مەلۇماتلىق كىشىلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

1931- يىلى 3- ئاينىڭ 11- كۈنى خوجانىياز ھاجى ۋە سالىخ دورغىلارنىڭ رەھبەرلىگىدە قۇمۇلدا زۇلۇم ۋە ئاساراتەكە قارشى مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى پارتلىدى. جەڭشۇرىنىنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئىنقىلاپنىڭ قۇمۇل رايونىدىكى مۇۋاپىقىيەتلىرى چاقماق تىزلىگىدە پۈتۈن شەرقى تۈركىستانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپناھايىتى چوڭ تەسىر قوزغىدى.

ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاپچى ماقسۇت مۇھىتى بىلەن ماخمۇت مۇھىتى 1932- يىلى باھار ئېيىدا خوجانىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ بۇ مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىگە تۈرپان رايونىدىن ئاكتىپ ماسلاشتى. ماقسۇت مۇھىتى بىلەن ماخمۇت مۇھىتىلەر قۇماندانلىغىدا 1932- يىلى 11- ئايدا ئاستانە قوزغىلىڭى 1932- يىلى 12- ئايدا تۈرپان قوزغىلىڭى پارتلاپ، دۈشمەنلەرگە ئەجەللىك زەربە بېرىپ بۈيۈك مۇۋاپىقىيەتلەر قازاندى . دۈشمەندىن قولغا

كۆماندىرلىغىغا تۇپانلىق سەمەت ھاجى، 2- پولك كۆماندىرلىغىغا تۇرپانلىق قۇربانىنىياز شەھىدى، 3- پولك كۆماندىرلىغىغا توقسۇنلۇق غۇپۇر، 4- پولك كۆماندىرلىغىغا تۇرپانلىق پۈلاتبەگلەر تەينىلەنگەن ئىدى.

ماجۇڭيىك غوجانىياز ھاجى قۇشۇنلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربەسى بىلەن سوۋېتنىكە قېچىپ چىقىپ كېتىپ، دۇنزىيە كۆماندىرلىغىغا ماجۇڭيىك تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ماخۇڭسەننىڭ 36- دۇنزىيەسى مارالۇبشىدىن چىكىنىپ، خوتەنگە ئۇرۇنلاشقاندىن كېيىن قۇماندان ماخمۇت مۇھىتى گېنىرال لېتانت ئۇنۇاتى بىلەن 6- دۇنزىيەنى باشلاپ 1934- يىلى 7- ئاينىڭ 20- كۈنى قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كېلىپ دۇنزىيە باش ئىشتاۋنى قەشقەردىكى سابىق شتەي يامۇلغا ئۇرۇنلاشتۇردى، بۇلاردىن بىر پولك باش ئىشتاپ ئۇرۇنلاشقان جايدىكى يۇمىلاق شەھەرگە، بىر پولك شەھەر ئىچىدىكى سوۋدا سارايلىرىغا، بىر پولك يېڭىسار قەلئەسىگە، بىر پولك يەركەن كونا شەھرىگە ئۇرۇنلاشتى. 1933- يىلى تەشكىللەنگەن يەرلىك قۇشۇنلاردىن «قەشقەر ئۇستۇن ئاتۇش بىرىگادىسى» دەپ ئاتالغان زىيدىن كارۋاننىڭ قۇشۇنلىرى، «ئاستىن ئاتۇش پىرىگادىسى» دەپ ئاتالغان كىچىك ئاخۇننىڭ قۇشۇنلىرى بىلەن 6 6 □- دۇنزىيەنىڭ ئۇمۇمى ئەسكەر سانى 5000 ئەتراپىدا ئىدى. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كېلىپ ئورۇنلۇشۇپ ئۇزاق ئۆتمەي شىڭشىسەي قىسىملىرىدىن ئۇرۇمچىدىن ئىۋەتىلگەن گۇڭچىن خەن قۇماندانلىغىدا بىر پولك ئەسكەر قەشقەرگە كېلىپ يېڭى شەھەرگە لېۋسىڭچۇن قۇماندانلىغىدا بىر پولك ئەسكەر يەركەنگە ئۇرۇنلاشتى. شۇ كۈنلەردە شىڭشىسەي 6- دۇنزىيەنى تەرتىپكە سېلىش باھانىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىۋەتىلگەن رۇس گېنىراللىرىدىن بىرىنجى قېتىم رابالكىن (ساقاللىق گېنىرال بۇ ئادەم ئىككىنجى دۇنيا ئۇرۇشىدا سوۋېت ئارمىيىسى تانكا قىسىملىرىنىڭ قۇماندانى بولغان) ئىككىنجى قېتىم ئوبۇخوپ، ئۇچۇنجى قېتىم دوتكىن قاتارلىقلارنى قەشقەرگە ئىۋەتىپ ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ئەسكىرى قىسىملىرىنى كونترول ئاستىدا تۇتۇشقا ئۇرۇندى. شۇكۇنلەردە شىڭشىسەي يانا 6- دۇنزىيەدىن قۇربانىنىياز سەئىدى (ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى) دۇنزىيە قۇرال – ياراغ مەسئۇلى ئابدۇللاھ ئەپەندى.، پولك كاماندىرى قۇربانىنىياز شەھىدى ۋە ئىشتاپ باشلىغى سايىم ئاخۇنلارنى ئۇقۇشقا دەپ ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ 1934- يىلىدىن 1935- يىلىغىچە تاشكەنتتە ھەربى مەكتەپتە ئۇقۇتۇپ

قۇماندان ماخمۇت مۇھىتى 1933- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى سابىت داموللام تەرىپىدىن قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىگىگە تەينىلەندى.

1934- يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىنقى ۋە يۇقىرى بېسىمى بىلەن غوجانىياز ھاجى شىڭشىسەي بىلەن ھەمكارلىشىش ۋە بىرلىشىشكە ماقۇل بولدى. غوجانىياز ھاجى ۋە ماخمۇت مۇھىتلارنىڭ قۇراللىق كۈچلىرى يەركەن ۋە ئاقسۇلاردا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە شىڭ شى سەي ھۆكۈمىتىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئاپرىسسېۋ ئۆزى ئاتايىن ئاقسۇغا كېلىپ غوجانىياز ھاجىنى شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ھەمكارلىشىشقا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ سەپەرۋەر قىلدى. ئاپرىسېۋ غوجانىياز ھاجىگە ئۇرۇمچىگە بېرىپ مۇئاۋىن رەئىس بولۇشنى قايتا ـقايتا تەۋسىيە قىلدى. ئۇ سوۋېت مەسلىھەتچىسىنىڭ نەسىھىتىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنىڭ ھاياتى بىخەتەرلىگىگە، مال ـ مۈلكىنىڭ دەخلىسىزلىگىگە، سىياسى ئۇرنىغا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ كاپالەتلىك قىلىدىغانلىغى توغرىسىدىكى ۋەدىسىگە ۋە بۇ ھەقتە تۈزۈلگەن توختامنامىغا ئىشىنىپ ئۇرۇمچىگە بېرىشقا ماقۇل بولدى.

گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى مارالۋېشىدا تۇرىۋاتقان چاغدا خوجانىياز ھاجى ئاقسۇدىن ئايرۇپلان بىلەن مارالۋېشىغا كېلىپ بۇ مەسىلە ئۈستىدە ماخمۇت مۇھىتى بىلەن كۆرۈشتى ۋە مۇزاكىرەلەشتى، گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى غوجانىياز ھاجىغا: «ئۇرۇمچىگە بارماڭ، ئەگەر بارىدىغان بولسىڭىز ھەممە ئىشىمىز بوزۇلىدۇ،» دەپ نەسىھەت قىلدى. خوجانىياز ھاجى ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالماي ئۇرۇمچىگە بېرىپ مۇئاۋىن رەئىس بولدى. (ئاخىرى بۇ خاتىلىغىنىڭ بەدىلىنى ھاياتى بىلەن ئۆتىدى، غوجانىياز ھاجى 1937- يىلى 10- ئاينىڭ 12- كۈنى شىڭشىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى، كېيىن موسكۋانىڭ تەستىقلىشى بىلەن بوينىغا سىرتماق سېلىنىپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.) شىڭشىسەي خوجانىياز ھاجىنىڭ ئەسكىرى قىسىملىرىنى بىر دىۋىزىيە (تۈمەن) قىلىپ تەشكىللەپ ئۈنى 6- دىۋىزىيە دەپ ئاتىدى، تولۇق ئىسمى «شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە قۇرۇغلۇق ئەسكىرى ئاتلىق قوشۇنى 6- دىۋىزىيەسى» ئىدى. بۇ دىۋىزىيەگە ماخمۇت مۇھىتى قۇماندانلىققا تەينىلەندى، دىۋىزىيە بىر بىرىگادا 4 پولك ۋە بىر مۇھاپىزەتچى ئىسكادۇرۇندىن تەركىپ تاپقان ئىدى. بىرىگادا قۇماندانلىغىغا قۇمۇللۇق سالى دورغا، 1- پولك

دۇشمەننىڭ پايدىلىنىپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن كۆڭلى قىيمىغان ھالدا غۇپۇر پولكوۋنىككە ئەمر بېرىپ سابىت دامۇللام بىلەن زىرىپ قارى ھاجىمنى قولغا ئېلىشقا مەجبۇر بولدى.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى قەشقەردە تۇرغان مەزگىللىرىدە شەرقى تۈركىستاندا 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇلقادىر ئابدۇلۋارىس ئەزىزىنىڭ بايراقتارلىغىدا باشلانغان، جاھالەتكە قارشى تۇرۇپ يېڭىدىن ئويغۇنۇش ھەرىكىتى، مۇئارىپ ۋە ئەدەبىيات، سەنئەتتە مەيدانغا كەلگەن يېڭىلىق ھەرىكىتىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇۋەتلىدى.

1934- يىلى ئاتاغلىق مۇئارىپچى ۋە شائىر مەھەممەت ئېلى تەۋپىق باشلاتقان يېڭى مۇئارىپ ھەرىكىتى قەشقەر ئاتۇشتىن قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋە پۈتۈن شەرقى تۈركىستانغا رېۋاجلىنىپ يېڭى دولقۇنغا كۆتىرىلدى. بۇ يېڭى مۇئارىپ ۋە ئاقارتىش ھەرىكىتى 1937- يىلىنىڭ باھار ئايلىرىغىچە داۋام قىلىپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ پۈتۈن شەھەر — قىشلاقلىرىدا يېڭى مەكتەپلەر ئېچىلىپ نەچچە ئون مىڭلىغان مۇنەۋۋەر ياشلار يېتىشىپ چىقتى.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى شۇ چاغلاردا مۇتۇئەسسىپ كۈچلەرنىڭ يېڭى مۇئارىپ ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇشىنى چەكلەش ئۈچۈن، مەھەممەت ئېلى تەۋپىقنى ئىككى نەپەر قوغدۇغۇچى ئەسكەر بىلەن تەمىنلىدى ۋە ئاتۇشتىكى يۇرت مۇتىبەرلىرى ۋە خەلقتە قارىتىپ ئۆز ئىمزاسى بىلەن بىر پارچە خەت يېزىپ ئۇستاز مەھەممەت ئېلى تەۋپىقكە بەردى.

بۇ خەتتە شۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«ئاتۇشتىكى ئۇلىمايۇ — ئىكرام، يۇرت كاتتىلىرىغا مەلۇم بولسۇنكى: مەمتىلى ئەپەندى باشلىق بولۇپ يېڭى مەكتەپ ئېچىش ھەرىكىتىنى باشلىغانلىغى كىشىنى خوش قىلىدىغان ئىش، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى ئىش، نادانلىقتىن ئويغۇنۇش ۋاقتى كەلدى، دۇنيادىكى باشقا ئەللەر بىزدىن جىق ئېشىپ كەتتى، ئەمدى كۆزىمىزنى ئاچمىساق، بالىلىرىمىزنى ئوقۇتمىساق بولمايدۇ. بۇ بىز ئاتىلارنىڭ ۋەزىپىمىز، مۇنداق بىر ياخشى ئىشقا ئاخلىساق قارشىلىق بولۇپتىپتۇ، ھەتتا توسقۇنلۇق، تەھدىت سېلىش، مۇئەللىملەر مەكتۇبىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى تىللاپ ھاقارەتلەشلەر يۈز بېرىپتۇ، مۇنداق ئىشلارغا يول قويغىلى بولمايدۇ، مەمتىلى ئەپەندىگە مەكتەپ ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھۆقۇق بېرىلدى، كىمكى بۇ ئىشقا قارشىلىق ياكى توسقۇنلۇق

ئىدىيە ئۆزگەرتكۈزۈپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن 6- دېۋىزىيە ئۆزگۈرۈشكە باشلىدى. جاللات شىڭشىسەي بۇنىڭغا ئۈلاپلا باشقا تەدبىرلەردىنمۇ ئالدى. شەرقى شىمال پىدائىيلار قۇشۇننىڭ گېنىرالى لۇبىن گانىزون قۇماندانى قىلىپ قەشقەرگە ئۆتەتىلدى. ماخمۇت مۇھىتى مۇئاۋىن گارنىزون قۇماندانى قىلىپ تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى مىللى قىسىملارنىڭ قولىدىكى قۇراللارنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن «6- دېۋىزىيەنىڭ قۇراللىرى كونا، بۇ قۇراللارنى تاپشۇرۇڭلار، بىز سىلەگە يېڭى قۇرال بېرىمىز» دەپ ئۈلارنى قۇرالالسىزلاندۇرۇشقا ئۇرۇندى، گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى «ئالدى بىلەن يېڭى قۇرالنى بېرىڭلارئاندىن كونا قۇراللارنى تاپشۇرۇپ بېرىمىز » دەپ قۇرال تاپشۇرۇشنى قەتئى رەت قىلدى. شىڭشىسەي بۇ سۇئىقەستنى ئەملگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، توقسۇنلۇق غۇيۇر پولكوۋنىك، مۇئاۋىنى ئابدۇشۇكۇر پولكوۋنىك مۇھاپىزەتچى ئەترەت باشلىغى ھۇسەين ئاخۇن، قۇمۇللۇق سالى بېرىگادىر، پازىل بېرگادىر، شايارلىق ھەمدەم بەگھاجى، پۇلات پولكوۋنىك، مەسلىھەتچىلەر باشلىغى نىزامىدىن ئەپەندى، قۇرال ـ ياراغ باشلىغى ئابدۇ مۇمىن ھاجى، مەھەممەت خەلپەت قاتارلىق گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىگە يېقىن پىشقەدەملەرنى ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ، ئۈلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىگە سادىق باشقا ئادەملەرنى ئۈرۈنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن 6 6 □- دېۋىزىيەنىڭ سۇپىتى ئۆزگۈرۈپ گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىگە بولغان ساداقىتى بىرئاز زىئىپلىشىپ كەتتى. لېكىن گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى قولىدىن كەلگەن پۈتۈن چارىلەرنى قوللۇنۇپ 6- دېۋىزىيەنىڭ ھۇقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا بۇيۇك غەيرەت سەرپ قىلدى.

ماخمۇت مۇھىتى ناھايىتى ئەقىللىق، ئۇزاقنى كۆرەلەيدىغان، ھۇشيار ئادەم ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ قۇرال سېتىپ بېرىش بەدىلىگە، ئالدامچىلىق ۋە بېسىم بىلەن خوجانىياز ھاجىغا شىڭشىسەي باشچىلىغىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىگىن نۇرۋۇل قىلىش ئۈنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەركەندە تۈرۈڭاتقان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش مىنىستىرى سابىت داموللام بىلەن ھۆكۈمەت مىنىستىرى زېرىپ قارى ھاجىلارنى قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يوللاپ ششىسەيگە تاپشۇرۇپ بېرىش ھەققىدىكى شەرتلىرىنى قۇبۇل قىلدۇرغاندىن كېيىن، بۇ خاتا سىياسەتنى ئىجرا قىلىشقا گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى ئىدىيە جەھەتتە قوشۇلمىدى. لېكىن غوجانىياز ھاجىنىڭ قاتتىق قىستىشى نەتىجىسىدە ئۇتتۇرىدا چو ك زىددىيەت تۇغۇلۇپ

يوقىتىۋەتمەكچى بولدى، شۇ كۈنلەردە شىڭشىسەي ئابدۇغۇپۇر داموللىنى 2- قېتىم ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ تېلگىرامما ئۇەتتى، شۇ سەۋەبتىن ئابدۇغۇپۇر داموللا ماخمۇت مۇھىتى بىلەن خوشلاشقىلى كەلگەندەگېنىرال مەقسەتلىك ھالدا كۈندۈزى كۆرۈشمەي كەچ قۇرۇن كۆرىشىدىغانلىغىنى بىلدۈردى، شۇ ئاقشىمى ئابدۇغۇپۇر داموللا گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆيىگە قايتىپ كىتىۋېتىپ تۇمەن دەريالىق كۆۋرۈگىگە كەلگەندە گېنىرال تەرىپىدىن ئۇرۇنلاشتۇرۇلغان 2 ئادەم يارۇاغ كۆۋرۈگى ئاستىدىن چىقىپ پىچاق بىلەن ئابدۇغۇپۇر داموللىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈەتتى. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى شەرقى تۈركىستاندىن ھىندىستانغا چىقىپ كېتىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئوستىدىن دۈشمەنلەرگە ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بەرگەنلىگى ئىسپاتلانغان، مۇھاپىزەتچى قىسمىلىرىنىڭ باشلىغى ئىلياسنى يولدا ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنى تۇزاققا چۈشۈرۈپ يوقۇتۇپ تاشلاش ئۈچۈن فاشىست مىللىتارىست شىڭشىسەي ئۇنى ۋەزىپىسىنى ئوستۈرۈش ۋە يېڭىلارغا چاقىرىش باھانىسى بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن تېلگىرامما ئۇەتىپ ئۇرۇمچىگە چاقىرغان بولسىمۇ ماخمۇت مۇھىتى جاللات شىڭشىسەيىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلگەنلىگى ئۈچۈن ھەر خىل باھانە سەۋەپلەرنى كۆرسۈتۈپ، ئۇرۇمچىگە بارمىدى، شىشىسەي ھەتتا غوجانىياز ھاجى نامىدىن ئۇچۇق مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىشىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ماخمۇت مۇھىتى رەت قىلدى. جاللات شىڭشىسەي گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنى يوقۇتۇشنىڭ پۈتۈن چارە تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنى سقىشتۇرۇپ قويغان ئىدى. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى ۋەزىيەتنىڭ بارغانچە چىڭىپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ، شتات باشلىغى قۇربان سەئىدىگە تۇيدۇرماستىن چەتئەلگە چىقىپ كېتىشنىڭ پىلانىنى تۇزدى، گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى پود پولكوۋنىك ياقۇپقا شىڭشىسەيگە سادىق ئادەمگە ئايلانغان قۇربان نىيازنى ئېتىۋېتىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىپ 1937- يىلى 4- ئاينىڭ 2- كۈنى ئۇزىنىڭ يېقىن ئادەملىرىنى ئېلىپ قەشقەردىن يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ياقۇپ پولكوۋنىك قۇربانىنىيازنى ئاتقان بولسىمۇ، ئوق ئۇنىڭ ئۆلىدىغان يېرىگە تەگمەي پوتىغا تېگىپ ياردار بولۇپ قۇتۇلۇپ قالدى. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى يەكەنگە بېرىپ ماخوسەن قىسمىلىرىغا «مەن شىڭشىسەي بىلەن بۇزۇلۇشۇپ قايتىپ چىقتىم، خوتەنگە بېرىپ ماخۇشەن بىلەن كۆرۈشمەن» دەپ نەچچە پارچە خەت يېزىپ ئۇەتتى، بۇ خەتنى كۆرگەن ماخۇشەن

قىلىدىغان بولسا، مەيلى ئۇ قانداق چوڭ ئاخۇن بولسۇن، مەيلى قانداق بەگ، باي بولسۇن، كىم بولسا بولسۇن ئۇنىڭغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ، چوڭ ـ كىچىك پۈتۈن خالايىقنىڭ مەمتىلى ئەپەندىمگە ۋە ئۇنىڭ مەكتەپ ئىشلىرىغا ياردەم قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» سىجاڭ ماخمۇت مۇھىتى ئىمزا.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ بىر قىممەتلىك خېتى تۇرلۇك توسقۇنلارنىڭ يېمىرىلىپ يېڭى مۇئارىپ ھەرىكىتىنىڭ رىۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈردى.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي **1934** **4**□- يىلى ئىنقىلاۋى ئۇرۇشلاردا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن ئۆز قۇراللىق قۇشۇنىدىكى مۇنەۋۋەر ياشلارنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئۆزبېكىستانىنىڭ باشكەنتى تاشكەنتكە ئوقۇشقا چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ زامانىۋى ئىلىم ـ بىلىم ئىگىللەپ كېلىپ شەرقى تۈركىستان خەلقىگە خىزمەت قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى. ئوقۇشقا چىقىدىغان ياشلارنىڭ بىر قىسمى شۇ كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى: ئىسمائىل ھۆزىللا، ئەيسا نىياز، ئەۋەيدۇل رەۋەيدۇل، ئابدۇقادىر ھەسەن، ئابدۇللا ھوشۇرۇپ، ئابدۇرىشىت مۇھىتى، ئابلىز شەربى، ئابلىمىت ماقسۇت، سەيدۇللا سەيپۇللايوف، سەيپىددىن ئەزىزى، باۋۇدۇن يۈسۈپ، سەلىموپ.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى6- دىۋىزىيەگە قۇماندان بولۇپ قەشقەر رايونىدا تۇرىۋاتقان مەزگىللىرىدە، جاللات شىڭشىسەينىڭ جاسۇسى بولۇپ، ۋەتىنى ۋە مىللىتىگە خائىنلىق قىلىپ ئۆز خوجايىنىنى خۇرسەند قىلىش ئۈچۈن مىللى مۇنەۋۋەرلەر ئۈستىدە ماتېرىيال توپلاپ چىقىمچىلىق قىلغان ۋەتەن خائىنى مىللى مۇناپىقلارغا قارشى تىنمۇ ـ تىنچ كۈرەش ئېلىپ باردى. ئابدۇغۇپۇر دامولللىنىڭ ئۆلتۈرۈلىشى بۇنىڭ تېپىك مىسالى. شىڭشىسەينىڭ تەكلىۋى بىلەن ئابدۇغۇپۇر دامولللا بىرىنجى قېتىم ئۈرۈمچىگە بېرىپ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شىڭشىسەينى ماختايدىغان نەسىۋىق ئىسىلرى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇ بىر قېتىملىق سۆزىدە كىشىلەرگە «قۇرئانى كېرىمدە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن دۇنياغا پەيغەمبەر كەلمەيدۇ دېيىلگەن، ئەگەر پەيغەمبەر كىلىدۇ دېيىلگەن بولسا، شىڭشىسەي پەيغەمبەرگە لايىق كىشى ئىدى.» دېگەن، ماخمۇت مۇھىتى ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن شىڭشىسەي بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ كەلگەن خەپلىك ئۇنسۇر دەپ قاراپ

مۇستەملىكە قىلغانلىغىدەك رىئاللىقنى ئاساس قىلاتتى، بۇ مۇستەملىكىچى جىھانگىرلىك دۆلىتى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە، «مۇسۇلمانلار دۆلىتى» قۇرۇشنىڭ پىلانلىغۇچىسى بولۇپلا قالماي، شىنجاڭدىمۇ «مۇسۇلمانلار دۆلىتى» قۇرۇشنىڭ تەشەببۇسچىسى ئىدى. قان تۆكۈپ، جان بېرىپ غەلىبە مېۋىسىنى قولىغا ئالغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ بەزى رەھبەرلىرى ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ سۈۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى مەيدانغا پېچكا بولۇپ بېرىۋاتقانلىغىنى بىلمىدى، ياكى بىلسىمۇ يىراقنى مۆلچەرلىيەلمەي جاھامگىرلارنى ھمايە قىلىشقا رازى بولغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ ھىجرى 1352- يىلى 7- ئاينىڭ 4- كۈنى مىلادى 1933 – يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى قەشقەردە شەرقى تۈركىستان ئىستىقلالىيەت جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇپ كۆنچى مەھەللىسىنىڭ ئالدىدىكى مەيداندا بايراق چىقاردى. بۇ بايراق، ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق ئىدى،»[82] بۇ فىكىرلەر تامامەن ئاساسسىز بولۇپ، خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ئۆزلىرىگە قارشى مىللى مۇستەقىللىق ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلغان پۈتۈن ھەرىكەتلەرنى چەتئەل كۆچلىرىگە باغلاپ «پالانى جاھانگىر دۆلەت» « پۈستانى جاھانگىر دۆلەت » پىلانلىغان ۋە قوزغىغان دېگەندەك رامكىغا ئايلىنىپ قالغان ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقىنى ئەقلى يوق، فىكرى يوق پاتىغا ئوخشاتقان، ھاقارەتلىك ۋە كىشىلەرنى قورقىتىدىغان سەپسەتىدىن ئىبارەت.

بۇنىڭغا كىشىنى قايىل قىلغۇدەك دەلىل پاكىت يوق، ئۇ چاغلاردا ھىندىستاننى ئىداريسى ئاستىدا تۇتۇپ تۇرغان ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئارقىلىق سوۋېت كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى تەسىرى ۋە نۇپۇزىنى چەكلەش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىدىغان بولسا، 1934 ۋە 1937- يىللىرى ستالىن باشچىلىغىدىكى سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقى تۈركىستانغا زور تۈركۈمدىكى قۇراللىق كۈچ ۋە تانك قىسىملىرىنى كىرگۈزۈپ جاللات شىشسەيگە ياردەم بېرىپ ئۇنىڭغا قارشى كۆچلەرنى يوقۇتۇشقا بولۇپمۇ 1937- يىلى 6- 7- ئايلاردا مۇسۇلمان ۋە تۈركلۈك روھىغا ئىگە گېنېرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ 6- تۇمەنىگە باغلىق ئابدۇلنىياز باشچىلىغىدىكى قۇراللىق كۈچلىرىنى سوۋېتنىڭ بومبار

---

82 سەيپىددىن ئەزىزى «ئۇمۇر داستانى» ئەسلىمىلەر 7. 301-302- بەتلەر، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1990- يىلى بېيجىڭ.

قىسىملىرى ھەيران بولۇپ ھەمدە خۇشال بولدى. شۇڭا ئۇلار گېنىرال مۇخمۇت مۇھىتى كەلگەندىك دەپ ئۆرتەڭ ـ ئۆرتەڭلەرگە زىياپەت ئۇرۇنلاشتۇرۇپ قارشى ئېلىش تەييارلىغى كۆردى. شۇنداق قىلىپ لاداق يولى بوش قالغان ئىدى.

ماخمۇت مۇھىتى ئۆزىنىڭ يېقىن سەپداشلىرى بىلەن لاداققا يېتىپ كەلدى، لاداقتىن 8 كۈن يۇرۇپ كەشمىرگە كەلدى. كەشمىرده تۇرۇشلۇق ئېنگىلىزلەر رەسمىيەت ئۆتەپ، ماخمۇت مۇھىتى بىلەن بىللە كەلگەنلەرنىڭ قۇراللىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدى.

گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ھىندىستانغا كېلىشى، قېچىپ ئۆزىنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بولمىلىستىن بەلكى خەلقارادا باشقا دۆلەتلەردىن ماددى ۋە مەنىۋى ياردەم قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانلىرىنى، ۋەتەن قۇتقۇزۇشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەش ئۈچۈن ئىدى.

گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى پولكوۋنىك ئابدۇللا دامۇللا، باۋۇدۇن ھاجى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكته ھەج ئۈچۈن سەئۇدى ئەرەبىستانغا باردى. ئۇ يەردىن تۈركىيەگە بېرىپ، ئۇ يەردىن ھىندىستانغا قايتىپ كەلدى. ماخمۇت مۇھىتى ھىندىستانغا كەلگەندىن كېيىن ئېنگىلىز ھۆكۈمىتى قولغا ئېلىپ 37 كۈن قاماپ قويدى، ۋە ئۇچ كۈن ئىچىده ھىندىستاندىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى توختى ھاجى قاتارلىق تۆت كىشى بىلەن كالكۇتىغا كېلىپ ياپونىيەنىڭ سۇئادا پاراخودىغا ئولتۇرۇپ شاڭخەيگە باردى، شاڭخەيده ئۇچ كۈن تۇرۇپ ئۇ يەردىن ياپونىيەگە كەتتى. توكيوغا كەلگەندىن كېيىن «شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال ئۈيۈشمىسى»نى قۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى. ياپونىيەده بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن بېيجىڭگە قايتىپ كېلىپ «شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال ئۈيۈشمىسى»نى پائال ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ ئۆز پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇردى.

بەزىلەر ئۆزىنىڭ ماقالىلىرىدا قەشقەرده قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى پەرده ئارقىسىدا تۇرۇپ قۇراشتۇرغان دېگەن قىسمىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ قىسمىنى ئىلگىرى سۈرگەنلەرنىڭ بىرى سەيپىددىن ئەزىزى بولۇپ، ئۇ شۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى قوزغىلاڭچىلار قۇشۇنى ئىچىدىن بىر بۆلۈك باشچىلارنى پاتقاققا سۈرۈپ كىرگۈزدى، ئەنگلىيە جاھانگىرلىگى ئۆز سۇئىقەستىده ئۆزىنىڭ ھىندىستانىنى (ھازىرقى پاكىستان 1948- يىلىغىچە ھىندىستان بىلەن بىر ئىدى)

ياخشى بولغان بىر دۆلەتنىڭ ئۆلكىسى بولغانلىقتىن جۇمھۇرىيەتچىلەرنىڭ (شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى) يېڭى دىھلىگە ئۈەتكەن ئەلچىلىرىگە ۋەزىيىتىڭىز تېخىمۇ يامانلىشىپ كېتىشتىن ئاۋال ئۇرۇمچىدىكى خىتاي رەھبەرلىگى بىلەن مەسلىڭىزنى ھەل قىلىڭ تەۋسىيەسىدىن باشقا بىر نەرسە بەرگىلى بولماس ئىدى.»[83]

ئەگەر ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى، رۇسىيە سوۋېت ھۆكۈمىتىگە قارشى شەرقى تۈركىستانىدىكى ئىسلامچى، تۈرك پەرۋەر ۋە مۇستەقىلچى كۈچلەرنى قوللاش پوزىتسىيەسىدە بولغان بولسا، گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى 40 كىشىلىك بىر گۇرۇپ بىلەن كەشمىرگە كىرگەن چېغىدا ئۇلارنىڭ قۇراللىرىنى تارتىپ ئېلىپ قۇرالسىز لاندۇرماس ئىدى، گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ھىندىستاندا قولغا ئېلىپ 37 كۈن قاماپ قويۇپ، 3كۈن ئىچىدە ھىندىستاندىن چىقىپ كېتىشىنى شەرت قىلىپ قويۇپ بەرمىس ئىدى.

خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يالانما يازغۇچىلىرى ۋە خىتاي پەرەست بەزى كىشىلەر ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمغانلىقتىن ياپونىيەگە كېتىشنى بورىلغان ھالدا «ياپونىيەگە سېتىلغان» دېگەن بەزى بەدنامىلارنى چاپلاپ كەلدى، بۇمۇ ھېچقانداق ئاساسى بولمغان بەدنام ۋە تۆھمەتتىن ئىبارەت. گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى ۋەتەن، مىللەت يولىدىكى كۈرەشكە فىداكار، قەھرىمان، تەجرىبىلىك بىر قۇماندان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىدا، ئىنقىلاۋى كۈرەش تارىخىدا ھېچبىر ئەجنەبى كۈچكە سېتىلغان ئەمەس، ئۇ، ئۆزىنىڭ ساپ ئىمانى ۋە ۋىجدانى بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئالى مەنپەئەتىنى ھەر زامان مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن.

گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ مۇجادىلىسىدىكى دوستى باش سىياسى مەسلىھەتچىسى ۋە دۇختۇرى باياخۇن ئاكا (باي ئەزىزى) 1980- يىلى ئۇرۇمچىدە مەن بىلەن قىلغان بىر سۆھبىتىدە «مەن گېنىرال ماخمۇت مۇھىتى بىلەن 12 يىل بىرلىكتە كۈرەش قىلدىم، بىز كۈرىشىمىز جەريانىدا ھېچبىر ئەجنەبى كۈچكە تايانمىدۇق، ئۇلارنىڭ

---

83 دوكتور. ئاندرەۋ، د.ۋ. فوربەس «شەرقى تۈركىستاندا ئۇرۇش بەگلىرى» 1991- يىل، ئىستانبۇل.

دىمانچى ئايرۇپلانلار ۋە قۇرۇغلۇق ئارمىيىسىنى ئىشقا سېلىپ يوقۇتۇپ تاشلىشىغا تاماشىبىن بولۇپ قاراپ تۇرماس ئىدى. ئۇمۇ ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئارىلىششى مۇمكىن ئىدى. بۇ چاغدا شەرقى تۈركىستاندا يۈز بىرىۋاتقان بۇ ئەھۋاللارنى ئەنگلىيەنىڭ بىلمەي قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ چاغلاردا ئەنگلىيەنىڭ سابىت دامولا، خوجانىياز ھاجى ۋە ماخمۇت مۇھتىلەرگە بىر تال قۇرال ياردەم قىلغانلىغى ھەققىدە ۋەياكى سوۋېت ھۆكۈمىتىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىگى ھەققىدە يۇشۇرۇن ياكى ئۇچۇق بىر دەلىل ئىسپات ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق.

دوكتور. ئاندرەۋ. د. ۋ. فوربەس «شەرقى تۈركىستاندا ئۇرۇش بەگلىرى» ئەسىرىدە كۆرسۈتۈپ ئوتۇشچە، «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» رەھبەرلىرى 1933- يىلى نويابىردا قەشقەرگە كەلگەن ئەنگلىيە باش كونسۇل مۇئاۋىنى تومسۇن گلوۋەر ۋە بىۋاستە يېڭى دىھلىگە ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئەنگلىزلەرگە مۇراجىئەتتە بولۇندى. سوۋېتكە قارشى بولغان، پەقەت شەرقى تۈركىستان سىياسى فىلاتفورمىدا يېڭى ۋە تەجرىبەسىز ھېسىپلانغان تومسۇن گلوۋەر دەسلىۋىدە سابىت دامولانى ۋە خوتەن ئەمىرلىگىنىڭ تەلەپلىرىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ يېڭى دىھلىدىكى ئەنگلىز رەھبەرلىگىگە يازغان مەكتۇبىدا: «خوتەن ئىسلام ھەربىكتىنىڭ ئۆز ئالدىغا سوۋېت ھاكىمىيىتىنى چەكلەش ئۈچۈن ھېچبىر نەرسە قىلالمىغانلىغىنى، ئەگەر غوجانىياز ھاجى بىلەن خوتەن ئەمىرلىگى بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرالىسا بۇ يېڭى جۇمھۇرىيەتكە ياردەم قىلىشنىڭ مۇمكىن بولىدىغانلىغىنى تەۋسىيە قىلغان. يېڭى دىھلىدىكى ئەنگلىز ھۆكۈمىتى، نەنجىڭدىكى مەركىزى خىتاي ھۆكۈمىتىنى شەرقى تۈركىستانىنىڭ قانۇنى ئىدارىچىسى دەپ تونۇيدىغانلىغىنى، ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رايونغا كېڭىيىشىنى چەكلەيدىغان تەشەببۇسلارنىڭ ھەر زامان بولغىنىغا ئوخشاش خىتاي ھاكىمىيىتىنى قوللىغان بىر ئاساسقا تايىنىشى كېرەكلىگىنى تومسۇن گلوۋەرگە ئۇختۇردى. شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1934- يىلى فۇرالدا يېڭى دىھلىگە كەلگەن ئەلچىلىرىمۇ، شۇ جاۋاپ بىلەن - قايتۇرۇلدى، شۇ ۋاقىتلاردا لوندۇندا نەشر قىلىنىدىغان (The Times) گىزىتىنىڭ 34- يىلى 22- فۇرال سانىدا يەر ئالغان ئانالىزدا شۇنداق دىيىلگەن: «دىھلىنىڭ نوقتىئى نەزەرىدىن قارىغاندا شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرى خاتا ھالدا ئىشىك ئۇردى، شىنجاڭ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىرى

مۇستەبتلەرگە قارشى نارازىلىغىنى ئىپادىلەپ كەلدى. ئەزىز ۋە ئىسىل مىللىتىمىزنىڭ ھۆر ۋە ئازات ياشاش ئارزۇسى قەدىمدىن تارتىپ قان تومۇرلىرىدا ئاققان قاندا مەۋجۇت بولغان ئالى جاناپ خىسلىتىدىن كەلگەن ئىسىل ئارزۇ ئىدى.

ئەپسۇسكى،دۇشمەن قۇۋەتلىك ۋە زامانغا ئۇيغۇن شەكىلدە ھازىرلانغان، بىزلەر بولساق مەھكۇمىيەت يول قويمىغان تار شارائىت ئىچىدە ھەر جەھەتتىن يېتىشىپ ئۇلگۇرمىگەن ئىدۇق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي زۇلۇمغا قارشى قانلىق كۈرەش ئېلىپ باردۇق» « بۇ ئۇرۇشتا خىتاي تەرەپكە رۇسلارنىڭ ياردەم قىلىپ، بۇ شەكىلدە ئىشقا ئاشىلاشقىنى، بۇ ئىككى ئەزەلى ۋە ئەبەدى تۈرك دۇشمەنلىنىڭ، بۇ ئاخىرقى ئېلىشىشتا يانا قولغا ـ قول تۇتۇشقىنى ناھايىتى مەنالىق بولۇپ، جەددى ۋە تەھلىكىلىك ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلىمەكتە.»

«شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋىنى يېقىندىن تەدقىق قىلمىغان، خەلقىمىزنىڭ روھىنى چۈشەنمىگەن، زۇلۇم ۋە ۋەھشىيەتنىڭ ئىشكەنجىسىنى بىزلەرگەقەدەر بىلمىگەن ياكى بىلىشنى خالىمىغانلار بىزنىڭ ئىنقىلاۋىمىزنى ئۇرۇنسىز بىر جەڭ، بېھۇدە قان تۆكۈش دەپ ھېسابلايدۇ، ئۇلار بىزگە «مۇختارىيەت ۋە ھۆقۇق» تەلەپ قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ، خىتاينىڭ بىزگە بىرىدىغان مۇختارىيىتى بىلەن ئۆز مىللىتىگە قىلچە پايدىسى بولمىغان جۇمھۇرىيەت ھۆقۇقلىرى تۈركىستانىمىز ئۈچۈن يەنىلا ئاسارەت ۋە زۇلۇمدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بىز كۈرىشىمىزنى تىلەمچىلىك ئۈچۈن قىلمىدۇق ۋە قىلمايمىز، بىز بىر داۋا يۈرۈتتۇق، داۋايىمىز مۇتلەق مىللى ئازاتلىقتۇر، داۋا قانسىز ۋە قۇربانسىز بولماس ئىدى. ناھايىتى ھەقلىق ھالدا قان تۆكتۇق. سۈيۈملۈك يۇرتىمىز ئۈچۈن ھېچ ئىككىلەنمەستىن جان بەردۇق، بۇ يولدا ئەينى ساداقەت بىلەن قان تۆكۈشكە تەييارمىز، بىز مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈنلەردە بىزلەرگە «مۇختارىيەت» تەلىۋىنى تەۋسىيە قىلغان ۋە خىتايلارنىڭ مەدھىيە ۋە ياخشى گېپىنى قىلىپ، ئۇلار بىلەن جەدەللىشىش ئەمەس، بەلكى بىرلىشىشنىڭ ۋەتىنىمىز ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىگىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەسلىھەت كۆرسەتكەن غافىللار بولدى، بىز مۇنداقلارنىڭ بىزدىن ، تۈركىستانلىقلىرىمىزدىن بولۇشىنى ئارزۇ قىلماس ئىدۇق، بىراق كۆپ ئەسۇسكى، شۇ بەختسىز تەسەددوفكە يولۇقۇپ قالدۇق.»

پىكىرى بويىچە ئىش ئېلىپ بارمىدۇق، ھەممە ۋاقىت خەلقىمىزنىڭ ئالى مەنپەئەتىنى، مۇستەقىل مەيدانىمىزنى ئاساس قىلىپ مۇجادىلىمىزنى يۈرگۈزدۇق، بىزنى چەتئەللەرگە سېتىلغان ئۇلار بىلەن ھەمكارلاشقان دېگەن گەپلەرنىڭ ھېچبىر ئاساسى يوق تۆھمەتتىن ئىبارەت» دېگەن ئىدى.

گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى ھەر دائىم ئۆز خەلقىنىڭ ئالى مەنپەئەتىنى بىرىنجى ئورۇنغا قويغان، باشقىلار تەرىپىدىن بىرلىدىغان ئالى مەنسەپ ۋە ئاتاق شۇھرەتلەرگە كۆز قىرىنى سالمىغان ھەقىقى ئوت يۈرەك بىر ئىنقىلاپچى ئىدى.

خىتايدا ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان مەزگىللەردە خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ھىسداشلىغى ۋە قوللۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر ھەيئەت تەشكىللەپ 1939- يىلى 13- ئوكتەبىردىن 40- يىلى 18- مارتقا قەدەر مىسىر، ئىراق، ئىران، تۈركىيە ۋە ئافغانىستانلارنى زىيارەت قىلدۇرغان. گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى ھىندىستاندا تۇرىۋاتقان چاغدا خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرلىگەن بۇ ئەھمىيەتتىكى بەزى كىشىلەر، گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى خىتايغا كېتىشكە دالالەت قىلغان، گېنېرال ماخمۇت مۇھىتى بۇ تەكلىپنى كىسكىن ھالدا رەت قىلغان.

ماخمۇت مۇھىتى مۇستافا چوقاي ئوغلى تەھرىرلىگەن فىرانسىيەدە نەشىر قىلىنغان «ياش تۈركىستان» ژورنىلىنىڭ 1939- يىلى بېسىلغان 112- سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۆلمەك بار، قايتماق يوق» دېگەن ماقالىسىدا ئۆزىنىڭ بەزى مۇھىم كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەش بىلەن بىرلىكتە، خىتايغا قايتىشنى رەت قىلغانلىغىنىڭ سەۋەبىنى ناھايىتى ئۇچۇق شەكىلدە ئىزاھلاپ ئۆتكەن، ماخمۇت مۇھىتى ماقالىسىدا شۇنداق دەيدۇ:

«مۇقەددەس يۇرتىمىز، سۆيۈملۈك تۈركىستانىمىزنىڭ مۇھىم پارچىسى غەربى قىسمى رۇسلارنىڭ قولىدا مەھكۇم ۋە ئاسارەت ئاستىدا، شەرقى قىسمى بولسا خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ رەزىل ھاكىمىيىتى ئاستىدا زۇلۇم ۋە جاپا چەكمەكتە، بۈيۈك تۈرك تارىخىمىزنىڭ قارا سەھىپىلىرىنى تەشكىل قىلغان بۇ ئېغىر كۈنلەر ھېچبىر زامان تىچ ئۆتكۈزۈلمىدى، تەغدىرنىڭ جىلۋىسىگە ھاۋالە قىلىنمىدى، تۈركىستان تۈركلىرى ھەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ

«ماخمۇت مۇھىتى 1939- يىلى 11- ئايلاردا توكيوغا بارغاندىن كېيىن، «شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال ئۇيۇشمىسى»نى قۇرماقچى بولۇپ بىزگە (بىز ئۇ چاغدا كۆكخوتتا ئىدۇق) تېلېگراممىا ئۇۋەتىپ ۋەكىل قاتناشتۇرۇشىمىزنى ئۇقتۇردى، كۆكخوتتىكىلەر مەن بىلەن مايت ھاجىنى ۋەكىل قىلىپ ئۇۋەتتى، بىز 1939- يىلى 12- ئاينىڭ باشلىرىدا توكيوغا يېتىپ بېرىپ شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال ئۇيۇشمىسى» قۇرۇپ ماخمۇت مۇھىتنىي رەئىس قىلىپ، ئىمىن ھەزرەتنى مۇئاۋىن رەئىس سايلىدۇق، (ئىمىن ھەزرەت ئافغانىستاندا ئىدى) ئىلى ھاجى ئۇمۇمى ئىشلار باشلىغى بولدى، 1940- يىلى 1- ئايدا بىز كۆكخوتقا قايتىپ كەلدۇق.»

«ماخمۇت سجاڭ (تۇمەن باشلىغى مەنسىدە) توكيودىن بېيجىڭگە قايتىپ كەلگەندە مەن كۆكخوتتىن ئالدىغا كېلىپ كۆرۈشتۇم، بەزىلەر ماخمۇت سجاڭ ياپونىيە ھۆكۈمىتى بىلەن قانداقتۇر بىر كېلىشىم تۈزۈشۈپتۇ دەيدۇ، مېنىڭچە بولغاندا بۇنىڭغا پاكىت يوق، ماخمۇت مۇھىتى ياپونىيەدىن قايتىپ كېلىپ بېيجىڭدە ئىلگىرى قۇمۇل ۋاڭ تۇرىدىغان قەسىردە تۇردى، قالغانلىرىمىز كۆكخوتتا ئىدۇق، بىر قېتىم ماخمۇت سجاڭ ، توختى ھاجى يۈسۈپ باي قاتارلىقلار بىرلىكتە كۆكخوتقا كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇيۇشما قۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى، شۇ كۈنلەردە ماخمۇت سجاڭنىڭ مىجەزى كەم ئىدى، كېيىن بېيجىڭگە قايتىپ كەتتى، ئارىدىن بىرەر ئاي ئۆتكەندە ماخمۇت سجاڭنىڭ كىسەل بولۇپ ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇق تېلېگراممىا ئالدۇق، بۇ 1944- يىلىدىكى ئىش ئىدى، بىزلەر بېيجىڭگە بارىدۇق، مەن ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ساندۇغىدىن بىر نۇسخا قۇرئان تەرجىمىسىنى تاپتىم.»[85]

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تەشۋىقاتىنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان بەزى مىللى مۇناپىقلار، مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىمىزنىڭ سەركەردىلىرىنى قارىلىغاندەك، - گېنېرال ماخمۇت مۇھىتنىي قارىلاپ ۋە كەمسىتىپ قانداقتۇر « ئامېرىكا قوشما

---

85 باي ئەزىز «ماخمۇت سجاڭ بىلەن بىللە بولغان 12 يل» «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 50- سان 171- 183- بەتلەر، ئۇرۇمچى 1982- يىل.

«بەزىلەر ماڭا ئىزا تارتماستىن خىتايغا قايتىپ كىتىشىمنى ئۇ يەردە ماڭا بىرىلىدىغان بۇيۇك مەنسەپ ۋە يۇكسەك مەۋقەلەرنى خاتىرلىتىپ بۇ تەشۋىق بىلەن مىللى ئەخلاقسىزلىقنى ئىسپاتلىدى. سۇيۇملۇك ۋەتىنىمدە ئېلىپ بارغان مۇجادىلەمگە، ئەزىز ۋەتەنداشلىرىمنىڭ سەمىمى ئارزۇ ۋە تۇيغۇلىرىغا تەرجىمان بولۇپ تۇتقان مىللى يولۇمغا زىت ۋە تامامەن ئەكسىچە بولغان بۇ تەكلىپكە مېنىڭ بىرىدىغان جاۋابىم بەلگىلىك ئىدى، ئەزىز ۋەتەن ئەۋلاتلىرىنىڭ مۇبارەك قانۇنلىرىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىش ئەقلىمدىن ئۆتمىگەندەك، بۇ يولدا يۈرگەنلەرنىڭمۇ ئەينى سەمىمىيەت ۋە ئەينى ھىس تۇيغۇ بىلەن ئىشلەيدىغانلىغىنى بىلىمەن ۋە ئۇمىت قىلىمەن، ۋەتەندىن چەتئەلگە چىقىسىشىم مۇجادىلىدىن قاچقانلىغىمدىن خىتايغا بېرىپ مەنسەپ ۋە مەرتىۋە ئالماق ئۈچۈن بولغان ئەمەس، مۇجادىلە ھاياتىمدا ئەڭ يېقىنمدا بولغا دوستلىرىم ياخشى بىلىدۇركى، يۇقىرى مەۋقە ئۈچۈن «مىللى خاسىيىتىمنى ساتمىدىم، مەنسەپ ئۈچۈن ساغلام مىللى مەفكۇرەمدىن ئايرىلمىدىم ۋەتەن مىللەت ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىم ۋە كۇرەشنى باشلىغان چاغدا ئىچكەن قەسىمىم ئەبەدى ۋە دائىملىقتۇر.» «تومۇرىمىزدىكى قان، بىزدىكى شۇئۇر ۋە ئىرادە دوست ۋە دۇشمەنلىرىمىزگە بىلىنسۇنكى مۇئەييەن نىشان ۋە يولدا يۇرمەكتىمىز. بىزنىڭ كۇرىشىمىز ئىمانىمىزنىڭ تىمسالىدۇ.» «يۇرت ئىچىدە ۋە تاشقىرىسىدا بولغان ۋەتەنداش، دوستلىرىمغا ئاخىرقى سۆزۈم شۇكى؛ ھارماستىن ئاخىرغىچە مۇقەددەس غايە يولىدا ئىشلەش ، شەرتسىز ھالدا يۇرت ۋە مىللەت ئازاتلىغىنى قولغا كەلتۇرۇش ئۈچۈن بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ قۇۋەتلىك بىر شەكىلدە قولغا ـ قول تۇتۇشۇپ كۇرەش ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.» [84]

گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن باي ئەزىز، ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ياپونىيەدىكى پائالىيەتلىرىدىن سۆز ئېچىپ شۇلارنى كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن:

---

84 ماخمۇت مۇھىتى «ئالمەك بار قايتماق يوق» «ياش تۇركىستان» ژورنىلىنىڭ 1939- يىلى 112- سانى 7-8-9- بەتلەر.

شەرقى تۈركىستان داۋاسىنىڭ ئاساسى مەقسىدى مىللى مۇستەقىللىقتۇر

تۈرك ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسى بولغان ئەزىز ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان بۈگۈن خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا بېشىدىن ئېغىر فاجىئەلىك كۈنلەرنى كۆچۈرمەكتە، خىتاي كەمۇنىست ھاكىمىيىتى 30 مىليوندىن ئوشۇق بولغان شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنى خىتاي شوۋىنىزمىنى ئاساس قىلغان سىياسىتى بىلەن ئاسسىملاتسىيەگە ئۇچۇرۇتۇپ تارىختىن تاماما ئۇچۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن سۈئىقەستلىك بىر ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا.

شەرقى تۈركىستان تارىختا كۈك تۈرك ئىمپىراتورلۇغى، ئۇيغۇر ئىمپىراتورلۇغى ۋە قاراخانىلار دۆلىتىگە باغلىق توپراق بولۇپ تۈرك كۈلتۈرىنىڭ ، مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى ۋە ئالتۇن بۈشىگى بولۇپ كەلگەن ئىدى.

شەرقى تۈركىستان خەلقى تارىختا مانجۇ ـ خىتاي ئىشغالىيىتىگە ئۇچرىغان 146- يىلىدىن بىرى ئاسارەتكە قارشى 450 قېتىمدىن ئارتۇق چوڭ ئىنقىلاۋى قوزغىلاڭلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ مانجۇ ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى ئانا ۋەتىنىدىن قوغلاپ چىقىرىپ 4 قېتىم مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇپ ياشىغان ئىدى.

20- ئەسىردە قەھرىمان شەرقى تۈركىستان خەلقى 1933- يىلى 12- نويابىردا قەشقەردە شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى، 1944- يىلى 12- نويابىردا غولجىدا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ ھۆر ۋە مۇستەقىل ياشىغان ئىدى. بۇ ئىككى جۇمھۇرىيەت رۇس ۋە خىتاي ئىمپېرىيەلىرىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ ئېلىپ بارغان سۈئىقەستلىك پىلانلىرى نەتىجىسىدە يوق قىلىپ تاشلانغان ئىدى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى 1949- يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستان كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىشغال قىلىشىغا ئۇچرىدى.

ئىشتاتلىرى دۆلىتى 1945- يىلى 6 ۋە 9- ئاۋغۇست كۈنلىرى ياپونىيەنىڭ خىرۇشىما ۋە ناگازا شەھەرلىرىگە ئىككى دانە ئاتوم بومبىسى ئاتقاندىن كېيىن ياپونىيەنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ماخمۇت مۇھىتى قورقۇپ كېتىپ يۈرىگى يېرىلىپ ئۆلۈپ كەتكەن- دېگەن پىتنە ـ پاساتلارنى تارقاتقان.

بۇ تامامەن يالغا ۋە ئۇيدۇرمىدىن ئىبارەت، ماخمۇت مۇھىتى ياپونىيەتەسلىم بولۇشتىن بىر يىل ئاۋال كىسەللىك سەۋەبى بىلەن 1944- يىلى 57 يېشىدا بېيجىڭدە ۋاپات قىلىپ پانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلغان، مەرھۇم ھاجى ياقۇپ ئانات 2001- يىلى مەن بىلەن قىلغان بىر سۆبتىدە «مەن 1990- يىللىرى كىتاپ نەشر قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭدە تۇرىۋاتقان ۋاقىتلىرىمدا مەرھۇم گېنىرال ماخمۇت مۇھىتىنىڭ قەبرىسىنى ئىزدەپ ئۇنى بېيجىڭدىكى مۇسۇلمانلار قەۋرىستانلىغىدىن تېپىپ خارابە ھالدىكى قەۋرىسىنى رېمونت قىلدۇرۇپ قويدىم» دېگەن ئىدى.

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ قەھرىمان ئەۋلادى ماخمۇت مۇھىتى نۇر ئىچىدە ياتسۇن! شەرقى تۈركىستان خەلقى قەھرىمان قۇماندان، بۈيۈك ئىنسان ماخمۇت مۇھىتىنى مەڭگۈ ئۇنۇتمايدۇ! ئۇنىڭ روھى ئەبەدى بىز بىلەن بىللە!

2004- يىلى ئىستانبۇل

بىرىشىنى تەلەپ قىلىمىز، مۇشكۈل ۋە كەسكىن كۈرەشلەر نەتىجىسىدە مەقسىدىمىزگە يېتىدىغانلىغىمىزغا ئىشىنىمىز!

جانابى ئاللاھ يارىدەمچىمىز بولسۇن!

(سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان مىللەت مەجلىسى رەئىسى پىروفىسور. دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ بۇ ماقالىسى تۈركىيەنىڭ يالوۋا شەھرىدە نەشر قىلىنغان «خەۋەرچى» گىزىتىنىڭ **2005** - يىلى 6- ئاينىڭ **21**- كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

شەرقى تۈركىستانىڭ خەرىتىسى

«شەرقى تۈركىستانىڭ سىمبولى» دېگەن زورنالنىڭ تېپىشدىكى خەرىتە.

تۈرك مىللىتىنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ خارەكتېرىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ئازات ۋە مۇستەقىل ياشاشنى ھەر زامان ئۆزىگە نىشان قىلىشتىن ۋە ئازات ۋە ھۆر ياشاشتىن ئىبارەتتۇر. شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى مۇستەقىللىغىدىن ئايرىلىپ 55 يىل ئۆتكەندىن كېيىن شەرقى تۈركىستاندىن سۈرگۈن بولۇپ چىقىپ كەتكەن چەتئەللەردىكى شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ ۋەكىللىرى 2004 – يىلى 12- سىنتەبىر كۈنى ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندا يىغىلىپ يىغىن ئۆتكۈزۈپ جىددى مۇزاكىرەلەردىن كېيىن سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتى ۋە سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش قارارلىرىنى ئالدى.

2004- يىلى 14- سىنتەبىر كۈنى ۋاشىنگتوندىكى ئامېرىكا كونگرېسى سارايىدا سۈرگەندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋە شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى پۈتۈن دۇنياغا تەنتەنە بىلەن جاكالىدى. سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان پارلېمېنتى ۋە ھۆكۈمىتى 2004- يىلى 20- نويابىردىن 24- نويابىرغىچە ۋاشىنگتوندا 2- قېتىملىق تارىخى يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىپ قارادىن ئۆتكۈزدى.

ھۆكۈمەت ۋە پارلېمېنت ئەزالىرى قەسەم ئىچىپ، ۋەزىپىسىنى رەسمى باشلىدى. 2004- يىلى 22- نويابىردا ۋاشىنگتوندىكى ئامېرىكا مىللى ئاخبارات كۇلۇبىدا مۇخبىرلارنى كۈتىۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ 2- نۆۋەتلىك يىغىنىنىڭ نەتىجىلىرىنى دۇنيا جامائەتچىلىگىگە بىلدۈرۈپ ئۆتتى ۋە ئىنسانىيەت ئالىمىگە بولغان مۇراجىئەت نامىسىنى ئېلان قىلدى.

بۈگۈن سۈرگۈندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋە پارلېمېنتى ھەققانىيەت ۋە ئادالەت تەرەپتارلىرى بولغان دۆلەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ياردىمى بىلەن خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسارىتىگە قارشى مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىنى ئېلىپ بارماقتا. شەرقى تۈركىستان داۋاسىنىڭ ئاساسى مەقسىدى، مۇستەملىكە ۋە ئاسارەتتىن قۇتۇلۇپ مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ خەلقىمىزنى ھۆر ۋە ئازات ياشاشقا ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت. بىز قەبرىنداش، دىنداش ۋە ھەققانىيەت تەرەپتارلىرى بولغان دوستلىرىمىزدىن بىزگە ماددى ۋە مەنىۋى ياردەم

ۋاپات قىلدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى شەرقى تۈركىستان خەلقى بىلەن بىرلىكتە مېنىمۇ چوڭقۇر مۇسىبەتكە غەرق قىلدى.

مەن ساۋاقدىشىم ھەمدە دوستلىرىم ئەخمەت ئىگەمبەردى ۋە دولقۇن ياسىنلار بىلەن 1954- يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە دەم ئېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۈرۈمچى جەنۇبى تاغ (ئەنسەن) يايلىغىدا بولۇۋاتقان كۇنلىرىمىزنىڭ بىرىدە، مەزكۇر يايلاقتا ئىستىراھەتتە بولۇۋاتقان يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى ئائىلىسىنىڭ چەدىرىگە كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇش ۋە سوھبەت قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئىدۇق. ئۇنىڭ سوھبەتلىرى بىزدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا تاكى 1960- يىلغىچە ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت يىغىنلىرى ۋە ئۇچۇرۇشۇشلاردا ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم سوھبەتلەشكەن ۋە ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەر بىر ئىنقىلابچى ئىكەنلىگىگە قانائەت ھاسىل قىلغان ئىدىم. ئۇنىڭ بىلەن 1992- يىلى 12- ئايدا ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن «شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى» جەريانىدا، 1993 ۋە 1995- يىللىرى يەنە ئىستانبۇلدا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچۇرۇشۇپ «شەرقى تۈركىستان مەسىلىلىرى» ھەققىدە كەڭ ـ كۆششادە پىكىر ئالماشتۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئىدىم.

مەرھۇم يۇسۇپبەگ مۇخلىسى 1920- يىلى قەشقەر ئاتۇشتا توغۇلغان بولۇپ، كىچىك چېغىدا ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە چۆچەك شەھرىگە كېلىپ ئۇرۇنلاشقان، ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپ تەلىم ـ تەربىيەسىنى چۆچەك شەھرىدە تاماملىغان. 1934- يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇپ 1940- يىلى ئوقۇشنى تاماملىغان. 1940- يىلىدىن 1944- يىللىرى ئارىسىدا چۆچەكتىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا ئىشلىگەن، ئۇ ۋەتەنپەرۋەر ياشلارنى تەشكىللەپ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى پائالىيەتتە بولۇنغانلىغى ئۈچۈن 1944- يىلى ئەكسىيەتچى خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. 1945- يىلى 1- ئاۋغۇست كۈنى چۆچەك ۋىلايىتى شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى تۈرمىدىن بوشاپ چىققان. 1944- 1949- يىللىرى ئارىسىدا شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ چۆچەك مۇئاريپ ئىدارىسىنىڭ باشلىغى، كېيىنچە دۇربىلجىن ۋە ساۋەن ناھىيىلىرىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ۋە ھاكىم قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان.1950- يىلى شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان)

ۋەتەن ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلغانلار مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ

2004 ۋە 2005- يىللار قازاقىستاندا ئىستقامەتتە بولۇۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ئېغىر مۇسىبەت يىللىرى بولدى. چۈنكى بۇ يىللار ئىچىدە قازاقىستاندىكى شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن دۇنيادىكى شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئەۋلادلىرى، رەھبەرلىرى ۋە ئىنقىلاپچىلىرى ئىچىدە يەر ئالغان يۈسۈيبەك مۇخلىسى، سابىت ئابدۇررائخمان، ئابدۇررائۇف مەخسۇم، دولقۇن ياسىنلارنىڭ يۈرىگى سوقۇشتىن توختاپ پانى دۇنيادىن ئايرىلىپ باقى دۇنياغا سەپەر قىلدى.

بۇ ئازغا ـ ئازغىدىن يۇز بەرگەن مۇسىبەت مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى شەرقى تۈركىستانلىقلارنى قاتتىق قايغۇ، ھەسرەت ۋە نادامەتكە غەرق قىلدى. جىنابى ئاللاھ بۇ قەھرىمان مۇجاھىتلەرگە ئىمانىنى يولداش قىلىپ ياتقان يېرىنى جەننەت ماكان ئەيلەسۇن! بۇ قەھرىمان مۇجاھىتلەرنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىغا جانابى ئاللاھ سەبىر جەمىل ئاتا قىلسۇن.

يۇقۇرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان مۇنەۋۋەر ئىنقىلاپچىلىرىمىزنىڭ ۋاپاتى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ۋەتەن ئازاتلىغى يولىدىكى كۈرەش ئىرادىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆمۈرلۈك ئارزۇسى ۋە غايىسى بولغان ـ سۈيۇملۈك ئانا ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تۇمۇر تاپىنىدىن ۋە قانلىق پەنجىسىدىن قۇتقۇزۇپ، ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىغىمىزنى تەڭرى تاغلىرى ئۈستىگە قاداپ، ۋەتەن ئازاتلىغىنىڭ پارلاق تاڭ نۇرىنى كۆتۈرۈلۈش يولىدا قەسەمىيات قىلىپ، ئىنقىلاۋى كۈرەش دولقۇنىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈشكە سەبەپ ۋە تۈرتكى بولدى. مانا بۇ قايغۇ ـ مۇسىبەتنى كۈچكە ئايلاندۇرۇشنىڭ شانلىق ئۈلگىسى.

بۇ پىشقەدەم ئىنقىلاپچىلارنىڭ بىرى «شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق تەشكىلاتى» نىڭ رەئىسى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبەرلىرىدىن بىرى، جامائەت ئەربابى، تارىخشۇناس، ئاتاغلىق يازغۇچى يۈسۈپ بەگ مۇخلىسى ئىدى.

مەرھۇم يۈسۈپ بەگ مۇخلىسى 2004- يىلى 8 - ئاينىڭ 9- كۈنى كىسەللىك سەۋەبى بىلەن 84 يېشىدا قازاقىستاننىڭ ئالمۇتاتا شەھرىدە

ئەسرىنى ۋە ھىكايىلەر توپلىمىنى خەلقىمىزگە تەغدىم قىلغان مەشھۇر ئەدىبىياتچىمىز ئىدى. ئۇ بىزگە نەچچە يۈز پارچە ئىلمى، تارىخى ماقالىلار ۋە سىياسى پوپلىستىك ماقالىلىرىنى مىراس قالدۇرۇپ كەتتى.

بۇ پىشقەدەم ئىنقىلاپچىلارنىڭ يەنە بىرى «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى»نىڭ رەئىسى،سۇرگۇندىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناش - تىرانسپورت مىنىستىرى، شەرقى تۈركىستان مىللى مۇجادىلىسىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى، ئاتاغلىق ئىنقىلاپچى، مەشھۇر شائىر سابىت ئابدۇرراخمان ئۇيغۇرى ئىدى. ئۇ 2005- يىلى 7- ئاينىڭ 13- كۈنى ئالمۇتاتادا قاتناش ھادىسىسىگە ئۇچراپ ۋاپات قىلدى.

سابىت ئابدۇرراخمان ئۇيغۇرى1928- يىلى قازاقىستاندىكى چىلەكنىڭ قاراتۇرۇق يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. 1931- يىلى دادىسى يەتتە سۇنى تەرك ئېتىپ شەرقى تۈركىستان نىڭ غولجا شەھرىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئەسلىدە ئەجدادى 1881- يىلى كۆچ-كۆچتە غولجا چاپچالنىڭ بوغرا يېزىسىدىن يەتتە سۇغا كۆچۈپ بارغان.

سابىت ئابدۇرراخمان 1944- يىلى «ئىلى گىمنازىيەسى»نى تۈگەتكەندىن كېيىن غولجىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلىغان، 3 ۋىلايەت مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى پارتىلىغاندىن كېيىن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدە نەشر قىلىنغان «ئازات شەرقى تۈركىستان گىزىتى»دە مەسئۇل كورىكتور بولۇپ ئىشلىگەن. شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىدە ھەربى ۋەزىپە ئۆتەشكە كىرگەندىن كېيىن، ھەربى مەكتەپتە كورسانت، مىللى ئارمىيە قىسىملىرىدا كاتىپ، سىياسى بۆلۈم خادىمى بولۇپ ئىشلىگەن. 1949- يىلى مىللى ئارمىيە ئىچىدە ياش ئوفىتسىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ياش شەرقى تۈركىستان چىلار تەشكىلاتى»نى قۇرۇپ شەرقى تۈركىستاننى ۋە مىللى ئارمىيىسىنى خىتاي كوممۇنىستلىرىگە ھەدىيە قىلىش ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولۇش تەرەپدارلىرىغا قارشى مەخپى كۈرەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغان ۋە 1949- يىلىنىڭ ئەتتۇرلىرىدا 14 نەپەر سەپدىشى بىلەن قولغا ئېلىنغان ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ۋە گىنىرال لىتىنانت ئىسھاق بەگلەرنىڭ 1949- يىلى 7- ئايدا بەرگەن تەلىماتى بىلەن «ياش شەرقى تۈركىستانچىلار تەشكىلاتى»نىڭ ئەزالىرى 1950 – يىلىنىڭ بېشىدا قويۇپ بېرىلگەن.

سابىت ئابدۇرراخمان ئۇيغۇرى 1951- يىلىدىن 1954- يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى شەرقى تۈركىستان دارىلفۇنۇنىنىڭ تىل ئەدەبىيات

مەدەنىيەت نازارىتى ئارخولوگىيە ـ تارىخ بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللىغىنى ئۈستىگە ئېلىپ بىرقانچە يىللىق جاپالىق ئەمگەك نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستاندا بىرىنجى بولۇپ ئاۋتونۇم رايونلۇق تارىخ ـ ئاسارە ـ ئەتىقىلەر مۇزىيىنى تەشكىل قىلغان. يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى خىتاي كومموئىست ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ، شەرقى تۈركىستان رىسپوبلىكىسى قۇرۇش تەلۈپىدە چىڭ تۇرغانلىغى ئۈچۈن 1958- يىلى ئاتالمىش «يەرلىك مىللىيەتچى ۋە ئوڭچىللارغا قارشى ھەرىكەت» جەريانىدا تەنقىت ۋە كۆرەشكە ئېلىنغان ۋە «يەرلىك مىللىيەتچى ۋە پان تۈركىست» دېگەن قالپاق كەيگۈزۈلۈپ 1959- يىلى ماي ئېيىدا تۈرپاندىكى حارا لاگىرىغا ھايدالغان.

يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى 1960- يىلىدا شەرقى تۈركىستاندىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ قازاقىستانغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن بىر مەزگىل قازاقىستاننىڭ ئالمۇتاتا شەھرىدىكى ئۇيغۇر شۇناسلىق ئىنىستىتۇتىدا ئىشلىدى كېيىنچە «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق كۇمىتىتى»، «شەرقى تۈركىستان ئىقلاۋى بىرلىك سېپى» تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭ رەئىسلىگىنى ئۈستىگە ئېلىپ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرەش يۈرگۈزدى. 1979- يىلىدىن باشلاپ «شەرقى تۈركىستان ئاۋازى» گىزىتىنى نەشر قىلىپ شەرقى تۈركىستان داۋاسىنى خەلقىمىزگە ۋە دۇنيا جامائەتچىلىگىگە ئاڭلىتىش ئۈچۈن بۈيۈك غەيرەت سەرىپ قىلدى. ئۇ ئامېرىكا، گېرمانىيە، رۇسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئېچىلغان خەلقارا يىغىنلارغا قاتنىشىپ، شەرقى تۈركىستان داۋاسىنىڭ ئادالەت ۋە ھەققانىيەت داۋاسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى.

يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى دۇشمەنگە قارشى كۈرەشتە جاسارەتلىك ۋە ماتانەتلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر مۇجاھىد ئىدى. ھەمدە قورقۇش، ئۈمىتسىزلىك، ھېرىپ قېلىشتەك ئىللەتلەردىن خالى جەڭگىۋار بىر كۈرەشچى ئىدى.

يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىغى يولىدىكى كۈرەشلەردە كۆرسەتكەن ئاكتىۋ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ھۆرمەت ۋە مۇھەببىتىنى قازانغان ئىدى. يۇسۇپ بەگ مۇخلىسى ئاتاغلىق سىياسەتچى بولۇپلا قالماي قابىلىيەتلىك يازغۇچى ئىدى. ئۇ «سادىر پەلۋان» ناملىق رومانىنى «غېنى باتۇر» ناملىق پوۋىستىنى «شەرقى تۈركىستان مۇجىزە گۈلىستان» ناملىق

جۇمھۇرىيىتى» قاتارلىق ئەسەرلەردۇر. پىشقەدەم ئىنقىلاپچى سابىت ئابدۇررۇخمان ئۇيغۇرى يالغۇز سىياسى جەھەتتە پىشقان بىر سىياسى شۇناس بولۇپلا قالماستىن، ئاتاغلىق شائىرلىرىمىزدىن بىرىسىدۇر.ئۇنىڭ ئالمۇئاتادا 1999- يىلى «ھايات ناخشىلىرى» ناملىق شېئىرلار، باللادىلاردىستانلار توپلىمى نەشر قىلىنغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ 1949- يىلى يازغان «ئوتلۇق قەسەم» ناملىق شېئىرىدا:

سۆيگەن ئانا يۇرتۇم ئۈچۈن كۆرەشلەردە،
ئۆلسەم ئەگەر ئارمىنىم يوق شاد كېتەرمەن!
ۋەتەن ئۈچۈن كۆرەشلەردە ئۆتەر ئۆمرۈم،
ئۆلگەندىمۇ ۋەتىنىمنى ياد ئېتەرمەن!

دېگىنىدەك پۈتۈن ئۆمرى ۋەتەن ئازاتلىغى ئۈچۈن كۆرەشلەردە ئۆتتى. شائىر سابىت ئابدۇررۇخمان ئۇيغۇرى ئۆزىنىڭ رۇبائىلىرىنىڭ بىرىدە:

بىرىسىنىڭ ئۆلۈمى ئەلنى يىغلاتتى،
بىرىسىنىڭ ئۆلۈمى كىشىنى شاد ئەتتى،
ئۆلۈم ئۇ ــ ئاخىرقى لىللا تارازا،
ھەركىمنىڭ باھاسىنى نەق بېرىپ كەتتى.

دەپ يازغان ئىدى.

ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەقىقەتەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنى مۇسىبەتكە بوغدى، ئۇ ھەقىقى بىر ئىنقىلاپچى بولۇپ بۇ دۇنيادىن يۈز ئېچى بىلەن خوشلۇشۇپ كەتتى.

پانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلغان پىشقەدەم ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى 1914- يىلىدا غولجا شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن، 1944- يىلى 12- نويابىردا غولجىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش كاتىپلىغىغا تەينىلەنگەن، ئابدۇرۇپ مەخسۇمدۇر. پىشقەدەم ئىنقىلاپچى ئابدۇرۇپ مەخسۇم 1944- يىلى 4- ئايدا غولجىدا ئەلىخان تۆرە ساغۇنىنىڭ رەھبەرلىگىدە قۇرۇلغان مەخپى تەشكىلات «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» غا ئەزا بولۇپ كىرىپ، مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنى ھازىرلاش كۆرەشلىرىدە ئاكتىۋ رول ئويناندى.

1944- يىلى 10- ئايدا ئىلقىدا پارتىلغان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىدىن غەلىبىگە قاراپ ئىلگىرىلەپ غولجا شەھرىگە قاراپ كېڭىيىشىگە «شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق تەشكىلاتى» ۋە

فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، ئەينى يىللاردا مەنمۇ تىل ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغۇچى ئىدىم، سابىت ئابدۇرراخمان بىلەن 1953- يىلى ساۋاقداشلىق جەريانىدا تونۇشۇپ ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى ۋە شىئىر يېزىشتىكى ئۇستۇن قابىلىيىتىگە هەيران قالغان ئىدىم.

سابىت ئابدۇرراخمان 1958- يىلى 6- ئايغىچە «ئىلى شەرق مەكتىۋى»، «رۇشەن مەكتەپ» ۋە ئىلى دارىلمۇئەللىمىنده تىل ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1958- يىلى شەرقى تۈركىستاندا خىتاي كوممۇنىست هاكىمىيىتى تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلگەن «ئوڭچى ۋە يەرلىك مىللىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەش هەرىكىتى» جەريانىدا سابىت ئابدۇرراخمان ئۇيغۇرى يەرلىك مىللىيەتچى دەپ ئەيىپلىنىپ قولغا ئېلىندى. 20 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تۈرمىلىرىده، ئەمگەك لاگىرلىرىدا ئازاپ ئوقۇبەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن كۆچۈردى. 1980- يىلى 4- ئايدا تۈرمىدىن ئاخىرقى قېتىم بوشۇنۇپ چىقتى. 1981- يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت قازاقىستانىغا كۆچۈپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قازاقىستاندا ۋەتەن داۋاسى هەققىدىكى پائالىيەتلەرنى داۋام قىلدۇردى. 1992- يىلىنىڭ بېشىدا مىللى مۇجاهىد ۋە ئىنقىلاپچى هاشىر ۋاهىدى ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكته «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى»نى قۇرۇپ ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ باش كاتىپلىغىنى ئۇستىگە ئېلىپ شەرقى تۈركىستاننى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن قۇتقۇزۇش پائالىيىتىنى ئېلىپ باردى. 1966- يىلى هاشىر ۋاهىدىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى»نىڭ رەئىسلىگى ۋەزىپىسىگە سايلاندى.

1998- يىلى ئىستانبۇلغا كېلىپ «شەرقى تۈركىستان مىللى مەركىزى»نىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاكتىۋ هەسسە قوشتى، مىللى مەركەزنىڭ دائىمى هەيئەت ئەزالىغىغا سايلاندى. 1999- يىلى گېرمانىيەنىڭ مۇنخ شەهىرىده ئۇتكۇزۇلگەن 2- نۆۋەتلىك «شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتېيىغا قاتنىشىپ قۇرۇلتاينىڭ مەركىزى ئىجرا هەيئىتى ئېچىده يەر ئالدى. 2001- يىلى بىلگىيەنىڭ پايتەختى بروكسەلده ئۇتكۇزۇلگەن 3- قېتىملىق «شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتېيىدا يەنه مەركەز ئىجرا هەيئىتى بولۇپ سايلاندى. ئۇنىڭ شەرقى تۈركىستان مەسىلىسى هەققىده يازغان نۇرغۇنلىغان ماقالىلىرى بولۇپ، بۇنىڭ ئېچىده ئەڭ مۇهىملىرى ، «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى»، «1944-1949- يىللىرىدىكى مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاپ ۋە شەرقى تۈركىستان

92 يېشىدا 2005- يىلى 8- ئاينىڭ 3- كۈنى پانى دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىدا ۋەتەن ۋە مىللەت ئازاتلىغى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىلەن خەلقىمىزگە بىر ئابىدە ئۆرنىگى بولۇپ قالدى.

پىشقەدەم ئىنقىلابچىلار ئىچىدە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىدە تەخت قۇرۇپ كەتكەنلەرنىڭ بىرى مەشھۇر شائىرىمىز دولقۇن ياسىن ئوغلىدۇر. شائىر دولقۇن ياسىن 2005- يىلى 9- ئاينىڭ 5- كۈنى كېسەلدىن ساقىيالماي قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتاتا شەھرىدە ۋاپات قىلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 20- يۈز يىلدا يېتىشتۈرگەن داڭلىق مىللى شائىرى، سەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ قەھرىمان جەڭچىسى ئاكتىۋ سىياسى پائالىيەتچىسى، جامائەت ئەربابى، ئاتاغلىق ژورنالىست، ئەللىك يىللىق قەدىردان دوستۇم دولقۇن ياسىنىنىڭ كېسەللىكتىن ساقىيالماي تۈيۈقسىز ۋاپات بولغانلىغى، پۈتۈن شەرقى تۈركىستان خەلقىنى مۇسىبەتكە غەرق قىلدى. تالانتلىق شائىرىمىز، مىللى مۇجاھىدىمىز دولقۇن ياسىنىڭ ۋاپاتى شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئەدەبىيات سەنئىتى ۋە شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتى ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈچۈن ئورنى قولاي تولدۇرۇپ بولمايدىغان چوڭ يوقۇتۇش بولدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلى ئاتاغلىق شائىر دولقۇن ياسىنغا جانابى ئاللاھتىن رەھمەت ۋە مەغپىرەت تىلەيمىز.

دولقۇن ياسىن 1938- يىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ سويدۇڭ ناھىيىسىدە بىر ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇ 1956- يىلى شەرقى تۈركىستان (شىنجاڭ) داربلفۇنۇنىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات پاكۇلتېتىنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۆزبەكىستانغا ئۆۋەتىلگەن، ئۇ تاشكەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ژورنالىستلىق بۆلۈمىگە كىرىپ ئەقۇپ ئوقۇش بۈتتۈرگەندىن كېيىن 1961- يىلى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ئاۋتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ نەشر ئەفكارى «تارىم» ژورنىلىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن.

1963- يىلى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شەرقى تۈركىستاندا نوقتىلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلغان رېۋىزىيونىزىمغا (شىيوجىڭجويىچىلىققا) قارشى ھەرىكەت جەريانىدا تەنقىت ۋە كۆرەشكە

ئابدۇرۇپ مەخسۇم پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم قىلدى. غىنى باھادىر، فاتىخ باھادىرلار باشچىلىغىدىكى شەرقى تۈركىستان پارتىزان قىسملىرى 1944- يىلى 6- نويابىر كۈنى سەھەر ۋاقتى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق تەشكىلاتىنىڭ مەخپى يولىۋرۇغى ۋە چاقىرىغى بىلەن غولجا شەھرىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ شانلىق ھۇجۇمغا ئازاتلىق تەشكىلاتىنىڭ ئۈيۈشتۇرۇشى بىلەن پۈتۈن غولجا خەلقى ئاكتىۋ ماسلاشتى. 12- نويابىر كۈنىگىچە بولغان شىددەتلىك جەڭلەر نەتىجىسىدە غولجا شەھرىنىڭ ئاساسى قىسمى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مۇستەبىت كۈچلىرىدىن تازىلىنىپ بولدى. 12- نويابىر كۈنى «ئۇقاق كلۇبى»دا «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» تەنتەنىلىك يىغىن چاقىرىپ مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە قارار ئېلىپ، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى پۈتۈن دۇنياغا جاكالىدى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇمھۇر رەئىسلىگىگە ئەلىخان تۆرە ساغۇنى، ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپلىغىغا ئابدۇرۇپ مەخسۇم بەلگۈلەندى. ئابدۇرۇپ مەخسۇم ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ ئازات قىلىنىشىدا، يېڭىدىن قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىدە ئازات شەرقى تۈركىستانغا باغلىق ۋىلايەتلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە تەرەققى قىلىپ يۈكسۈلۈشىدە كىچە ـ كۈندۈز خىزمەت قىلىپ ناھايىتى مۇخىم ھەسسىلەر قوشتى.

شەرقى تۈركىستان 1949- يىلى 10- ئايدا كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىشغالىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن پىشقەدەم ئىنقىلابچى ئابدۇرۇپ مەخسۇم، سىياسى زىيانكەشلىككە ئۇچراشقا باشلىدى. كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئابدۇرۇپ مەخسۇم 60- يىللاردا قازاقىستانغا كۆچۈپ چىقىپ كەتتى. ۋە قازاقىستاندا شەرقى تۈركىستان داۋاسى يولىدىكى پائالىيەتلەرىگە ئاكتىۋ ئىشتىراك قىلدى. پىشقەدەم ئىنقىلابچى ئابدۇرۇپ مەخسۇم 1992- يىلى 7-12- دىكابىر كۈنلىرى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن بىرىنچى نۆۋەتلىك «شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى»غا ئىشتىراك قىلىپ، يىغىن جەريانىدا مۇھىم نۇتۇق سۆزلەپ قۇرۇلتايىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك ئۆتكۈزۈلىشىگە مۇھىم ھەسسە قوشتى.

پىشقەدەم ئىنقىلابچىمىز، 1944- يىلىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىبى ئابدۇرۇپ مەخسۇم

ياسىن ئۇچقۇن «مەن ئۇيغۇرمەن» ناملىق شئېرى ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇچ كەلگەن تارىخى پاجىئەسىنى ۋە ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىپ توغرى يولدا كۆرەش ئېلىپ بېرىشنىڭ لازىملىغىنى كۆرسۈتۈپ بەرگەن. بۇ شئېردىن بىرقانچە كۆپلىتىنى خاتىرلىتىپ ئۆتۈشنى مىللى ئازاتلىق كۆرىشىمىزنىڭ تەچرىبە ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ ھېسابلايمەن:

مەن ئۇيغۇرمەن، قىممەت كۆلكوم يېشىمدىن،
ئۆتكەن ئۇچۇن تالاي قىسمەت بېشىمدىن،
رەنجىمەيمەن تەلەيلىكلەر كۆرسىمۇ،
كۆرمەسكە سېپ ئۆتۈپ كەتسە قېشىمدىن.

بىر قولۇمدا قارغۇ تاقەت جامى بار،
ئۇ پەپلەپ غۇرۇرىمنى ئوخلىتار،
ئۆزگە خەسىس، ئۆزگىلەرگە سېخىلىق،
مېنى غەپلەت ۋادىسىدا يوقىتار.

بۇ ئالەمدە ئامەت نېسىپ ھەركىمگە،
قويۇلغانكەن مېنىڭ بەختىم كۆرۈگە،
ئۆز ئۇيۇمنىڭ، خانلىغىمنىڭ ئاچقۇچىنى،
مەن تۇتقۇزۇپ قويغان ئۇچۇن بىروۋگە.

مەن ئۇيغۇرمەن، ئۆزلۇگۇم بار، ئۆزۇم بار،
دار ئالدىدا ئېيتقۇچۇلۇق سۆزۇم بار،
تارىخلارغا توپا چاچماق، نە كېرەك،
كىملىگىمنى كۆرگۈچۇلۇك كۆزۇم بار.

مىڭ ئۆلسەمۇ تىرىك ئۆلدۇم دېمەيمەن،
دوستقا مەڭگۇ ئۆمۇر، ئامەت تىلەيمەن،
دۇشمىنىمگە ئاتاپ قويغان خەنجەرنى،
ئىنتىقامنىڭ بىلىيىدە بىلەيمەن.

مەرھۇم شائىر دولقۇن ياسىننىڭ يۇقۇرىدىكى شئېر مىسرالىرىدا ئالغا سۈرگەن پىكىرلىرى خەلقىمىزگە تەجرىبە ـ ساۋاق دەستۇرىدۇر. ئۇ ئۆلمىدى، ئۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئەبىدى

تارتىلىپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ چەت يېزىلىرىغا پالانغان.

1968- يىلى يۇشۇرۇن هالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقستان جۇمھۇرىيىتىگە قېچىپ چىقىپ كەتكەن، قازاقستانغا چىققاندىن كېيىن ئۇ يەردىكى شەرقى تۈركىستانلىق مۇنەۋۋەر زىيالىلار بىلەن بىرلىكتە خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىگە سالغان زۇلۇم ۋە سۈمۈرگۈچىلىك سىياسىتىنى پاش قىلىپ، ۋەتەن داۋاسى ئۈچۈن ئاكتىۋ هالدا كۈرەش ئېلىپ بارغان ئىدى. دولقۇن ياسىن بىر پۈتۈن ئۇمۇرىنى شەرقى تۈركىستانىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغى، مىللىتىنىڭ ئەركىنلىگى ئۈچۈن مەرتلەرچە بېغىشلاپ، بارلىق ئەقىل ـ ئىدراك كۈچ ـ قۇدرىتىنى، بارلىغىنى بۇ يولغا ئاتىغان شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھارماس ـ تالماس ئەركىنلىك جەڭچىسى ئىدى.

ئاتاغلىق شائىر دولقۇن ياسىن ئەدەبى ئىجادىيەتتە مول مۇھە بەرگەن بىر شائىر بولۇپ ئۇنىڭ قەلىمىگە 10 لاپ شېئىر توپلام، 10 لاپ داستان، مىڭلاپ چوڭ ـ كىچىك ماقالىلار مەنسۇپ بولۇپ مىللى ئازاتلىق تېمىسىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى ئۇنىڭسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

دولقۇن ياسىن تالانتلىق شائىر، پىشقەدەم ژۇرنالىست بولۇپلا قالماستىن كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى زۇلمى ئاستىدا خورلىنىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئازاپ ـ قايغۇ، ھەسرەت ـ ئەلەم ۋە ئارزۇ ئارمانلىرىغا ھەمدەم بولۇپ، شۇ دەرتلەرنى بىرگە تارتىشقان ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئۇمرىنىڭ ئاخىرغىچە كۈرەشكەن پىداكار جەسۇر مۇجاھىتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بۇ يولدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىغى ۋە تۆھپىلىرى ئۈچۈن خەلقىمىز، قازاقستان ھۆكۈمىتى ۋە دۇنيا جامائەتچىلىگى ئۇنى ئامېرىكادىكى خەلقارالىق پەن ـ مۇئارىپ، سەنئەت، سانائەت ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكلىق ئۇنۋانى، «نوبىل مۇكاپاتىغا 100 يىل مىدالىنىڭ ساھىبى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى ئىلياس جانسۇگوروپ نامىدىكى مۇكاپاتىنىڭ لاۋرىئاتى ۋە 1- دەرىجىلىك «ئىلھام» مۇكاپاتىنىڭ لاۋرىئاتى دېگەندەك شانلىق ناملار بىلەن مۇكاپاتلىغان ئىدى.

شائىر دولقۇن ياسىن 50 يىللىق ئىجادى ئەمگىگى، دوستلارغا بولغان ئاپتاپتەك ئىللىق مېھرى ـ ساداقىتى دۇشمەنگە بولغان ئۆچمەس غەزەپ نەپرىتى بىلەن خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۇ يشايدۇ. شائىر دولقۇن

شەرقى تۈركىستان خەلقىنى مۇستەقىللىقتىن مەھرۇم قىلىش ئۈچۈن يۈشۈرۈن ئويناتقان ئويۇنلار

(1933 ۋە 1944- يىللىرى 12- نويابىردا قۇرۇلغان ئىككى قېتىملىق شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى خاتىرلەش ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان ۋەخپى تەرىپىدىن 2005- يىلى 13- نويابىر كۈنى ئىستانبۇل سۇلايمانىيە مەدىنىيەت مەركىزىدە ئۆتكۈزۈلگەن يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق.)

شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ئىنقلاۋىنىڭ باشلىنىشى، شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىنقلاۋى مۇۋاپىقىيەتلىرى.

بۈگۈن 1944- يىلى 12- نويابىر كۈنى غولجىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىغىنىڭ 61- يىللىق خاتىرە كۈنى شۇنداقلا بۈگۈن پۈتۈن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ شانلىق بايرام كۈنى، بىز بۈگۈن بۇ شانلىق كۈننى خاتىرلىگىنىمىزدە شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش ۋە قوغداش يولىدا قۇربان بولغان ۋە بۇ يولدا كۆرەش قىلىپ تەبىئەتنىڭ قانۇنى بويىچە بۇ دۇنيادىن باقى دۇنياغا سەپەر قىلىپ كەتكەن پۈتۈن ئىنقلابچى غازىلىرىمىزغا ئالى ئىھتىرام بىلدۈرىمىز. دۆلىتىمىز كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان 56 يىلدىن بىرى يۇرت ئىچى ۋە يۇرت تېشىدا شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ شەھىد بولغان ۋە ھاياتقا كۆزلىرىنى يۇمغان ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمان مۇجاھىدلىرىمىزنىمۇ ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت بىلەن ئەسلەيمىز. بۇ قەھرىمان ئەجداتلىرىمىزغا جىنابى ئاللاھ رەھمەت نۇرلىرىنى ياغدۇرسۇن، جەننەتتىن ماكان ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

بىز ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى يولىدىكى كۆرىشىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، مىللى مۇستەقىللىغىمىزنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۇلارنىڭ روھىنى شاتلاندۇرۇشقا قەسەمىيات قىلىمىز.

ياشايدۇ. دۇنيادا ئەلمساقتىن بۇگۈنگە قەدەر ئىسپاتلىنىپ كەلگەن بىر ھەقىقەت بار، ئۇ بولسىمۇ ۋەتەن ۋە مىللىتىگە خائىنلىق قىلىپ، دۈشمەنلەرنىڭ كەتمىنىنى چاپقان ئەبلەخلەر، مىللى مۇناپىقلار تىرىك ۋاقتىدىلا ئۆلگەن مۇردىغا ئايلىنىدۇ. ئۇلار بۇ دۇنيادا خەلقىمىزنىڭ غەزەپ نەپرىتىگە، ئۇ دۇنيادا جانابى ئاللاھنىڭ قاتتىق سۇراقلىرىغا دۇچار بولۇپ جەھەننەم ئازابىدا پۇچۇلۇنۇپ ئازاپ چېكىدۇ.

ۋەتەن ئۈچۈن جان فىدا قىلىپ، ۋەتەن ئازاتلىغى ئۈچۈن پۈتۈن ئۆمرى بويىچە كۈرەش قىلغان پىشقەدەم ئىنقىلاپچىلىرىمىز مەرھۇم ئابدۇرۇپ مەخسۇم، يۈسۈپ بەگ مۇخلىسى، سابىت ئابدۇرراخمان ۋە دولقۇن ياسىنغا ئوخشاش مۇنەۋۋەرلەر خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئەبدى ياشايدۇ ۋە مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ. ۋەتەن ئەۋلاتلىرى ئۇلارنى ھەر زامان ياد ئېتىپ نامىنى ئەبدىلەشتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ نامى شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ۋە مۇستەقىللىق كۈرەش تارىخىغا ئالتۇن ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدۇ.

2005- يىل 9- ئاينىڭ 10- كۈنى. ئىستانبۇل.

قېتىمقى ئىنقىلاپ ئۇتكەن ئەسىردىكى مىللى ئازاتلىق كۈرەشلىرىنىڭ داۋامى ئىكەنلىگىنىڭ سىمۋولى بولدى.

بۇ قېتىمقى يىغىندا شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىگىگە ئەلىخان تۆرە ساغۇنى، مۇئاۋىن رەئىسلىگىگە ھاكىم بەگ غوجا، ئۇبۇلخەيىر تۆرە، ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىبلىغىغا ئابدۇرۇپ مەقسۇم بەلگىلەندى. ھۆكۈمەتنىڭ مىنىستىرلىكلىرى ۋە مىنىستىرلار تەيىن قىلىندى. 16 كىشىدىن تەركىپ تاپقان ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن 11- ئاينىڭ 17- كۈنى غولجا شەھرىنىڭ غەربىدىكى ۋاڭقادىر بېغىنىڭ ئالدىدىكى مەيداندا غولجا خەلقىنىڭ ئۇمۇمى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلىپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى تەنتەنىلىك ھالدا تەبرىكلەندى.

1945- يىلى 1- ئاينىڭ 5- كۈنى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ 4- سانلىق يىغىندا 9 ماددىلىق سىياسى خىتاپنامە تەسدىقلىنىپ رەسمەن ئېلان قىلىندى. بۇ 9 ماددىنىڭ بىرىنجى ماددىسىدا: خىتاي باسقۇنچىلىرىنى شەرقى تۈركىستاندىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىش.

ئىككىنجى ماددىسىدا: شەرقى تۈركىستان زېمىنىدە مۇستەقىل، دېموكراتىك «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش» دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى.

شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى ئالاقەزادە قىلىۋەتتى. جاڭكەيشى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى، ستالىننىڭ شىڭ ـ شى ـ سەيدىن ئۈچ ئېلىشى دەپ قارىغان بولسىمۇ، ئىنقىلاپنىڭ ئوتىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن خىتاينىڭ تاللانغان ئارمىيىسىدىن 40 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى بىرلىكنى شەرقى تۈركىستانغا ئۇۋەتتى. ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش پىلانىنى تەسدىقلىدى.

غولجا شەھرىنىڭ شىمالىدىكى ھەرەمباغ تۆپىلىگىگە جايلاشقان ھەربى گازارمىگە، ئۇنىڭغا يېقىن لەڭشاڭ پۇتخانىسى بىلەن ئايرودۇرۇمغا يىغىلىپ قالغان دۇشمەنلەرنى پارتىزانلار تولۇق قورشۇالدى. لېكىن بۇ دۇشمەنلەرنى يوقۇتۇش ئۇزاققا سۈرۈلۈپ كەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا 1944- يىلى 12- ئاينىڭ 31- كۈنى خىتاينىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى گېنىرال جۇشاۋلىياڭ ئايروپلان بىلەن غولجىنىڭ ھاۋا بوشلۇغىغا كېلىپ، سىمسىز

خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ چېكىدىن ئاشقان قانخورلىغى ۋە زۇلمىغا قارشى شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى ۋە مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن چېنىنى تىكىپ مەيدانغا چىققان شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاپچىلىرى تەرىپىدىن1944- يىلى 8- ئاينىڭ 17- كۈنى ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىلقا ناھىيەسىنىڭ ئۇلاستاي دېگەن يېرىدە گومىنداڭ ئىشغالچى ئەسكەرلىرىگە قارىتىپ بىرىنجى ئوق ئېتىلدى. 10- ئاينىڭ 5- كۈنى شىمالىي شەرقى تۈركىستان پارتىزان قىسىملىرى شىددەتلىك جەڭ بىلەن نىلقا ناھىيە مەركىزىنى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىن ئازات قىلدى.1944- يىلى 5- نويابىر كۈنى شەرقى تۈركىستان پارتىزانلىرى «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى»نىڭ چاقىرىغىغا ئاۋاز قوشۇپ، غېنى باتۇر، فاتىخ باتۇرلارنىڭ رەھبەرلىگىدە غولجىغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇچ لىنىيە بويىچە 6- نويابىر كۈنى تاڭ سەھەر بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتكەن قەھرىمان پارتىزانلار بىر قېتىم ئىستراتىگىيەلىك مۇھىم نوختىلارنى دۈشمەنلەردىن تارتىپ ئېلىپ غولجا شەھەر مەركىزىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى»نىڭ ئۇيۇشتۇرىشى بىلەن قۇراللىق ھۇجۇمغا ماسلاشقان ھالدا غولجىدا ئۇمۇمى خەلق قاتناشقان كەڭ كۆلەملىك قۇراللىق قوزغىلاڭ باشلىنىپ كەتتى. 11- نويابىر كۈنى كىچىسى شىددەتلىك جەڭ بىلەن گومىنداڭنىڭ غولجىدىكى ئەسكىرى قۇمانداناللىق ئىشتابى (سىلىڭبۇ) ئىنقىلاپچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بىر قىسىم ئەسكىرى كۈچلىرى جايلاشقان ھەرەمباغ، لەنشاڭ، ئايرودۇرۇمىدىن باشقا شەھەرنىڭ ئاساسى قىسمى گومىنداڭ قاراقچىلىرىدىن تازىلاندى. 12- نويابىر كۈنى «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق نەشكىلاتى» نىڭ ئۇرۇنلاشتۇرۇشى بىلەن غولجا شەھىرىدىكى ئوقاق كلۇبىدا (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كلۇبى) ئۇمۇمى يىغىن ئېچىلىپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ شەرقى تۈركىستان دۆلىتىگە ۋاكالەتلىك قىلىدىغانلىغى ۋە خىتاي ھاكىمىيىتىنى تونۇمايدىغانلىغى جاكالاندى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىغى سېرىق ئاي يۇلتۇز بەلگۈسى چۈشۈرۈلگەن يېشىل بايراق ئىكەنلىگى ئېلان قىلىنىپ شۇ مەيداندىلا سەھنىگە ئېسىلدى. بۇ بايراق 19- ئەسىردە ياقۇپ بەگ تەشكىل قىلغان يەتتە شەھەر دۆلىتى يەنى شەرقى تۈركىستان دۆلىتى كۆتەرگەن تارىخى بايراق ئىدى. بۇ بايراقنىڭ قايتىدىن كۆتۈرۈلۈشى بۇ

1945- يىلى 1- ئاينىڭ 30- كۈنىگىچە ھەرەمباغ توپىلىگى، لەنشاك ۋە ئايرودۇرۇملاردىكى دۈشمەنلەر تەلتۈكۈس يوقۇتىلىپ غولجا شەھرى دۈشمەنلەردىن تولۇق ئازات قىلىندى.

ھەرەمباغ ۋە ئايرودۇرۇمنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىدا دۈشمەننىڭ 1500دىن ئارتۇق ئوفىتسىر ۋە ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈلدى. 3700 دىن ئارتۇق ئوفىتسىر ۋە ئەسكەرلىرى ئەسىرگە ئېلىندى. مۇشۇ جەڭلەر جەريانىدا قورقۇپ كەتكەن خىتاي گېنېراللىرى دوديغۇ،ساۋرىلىڭلار ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا 2200 دىن ئارتۇق مىلتىق، 98 دانە ئېغىر، يېنىك پىلىموت، 2دانە زېنى توپ (ئوچاق ساۋار) 5 دانە مىنامبيوت (ھاۋان توپى) 20 دىن ئارتۇق ئەسكىرى ماشىنا، 54 دانە ھەربى ۋە توشۇش ئايروپلانى غەنىمەت ئېلىندى.

9 ماددىلىق سىياسى خىتاپنامە ئېلان قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىشقا چاقىرىپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاتار، ئۆزبەك، موڭغۇل ۋە تۇڭگان خەلقلىرىگە مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلدى. بۇ مۇراجىئەتنامىدا ھەر مىللەت خەلقىنى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىپ ئىنقىلابقا ئاكتىۋ قاتنىشىشقا چاقىرغان ئىدى.

1945- يىلى 1- ئاينىڭ 12- كۈنى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 6- قېتىملىق يىغىنىدا بۈرۈنقى پارتىزان ئەترەتلىرى ئاساسىدا مۇنتىزىم مىللى ئارمىيە قۇرۇش قارارى قوبۇل قىلىندى ۋە مىللى ئارمىيە شتاتى، ھەربى تۈزۈمى، ھەربى ئۇنۋانلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكلىرى توغرۇلۇق بىرلىگەن تەكلىپ لاھىيە تەسدىقلاندى.

1945- يىلى 4- ئاينىڭ 8- كۈنى بۈرۈنقى 50 دىن ئارتۇق پارتىزان ئەترەتلىرى ئاساسىدا مۇنتىزىم مىللى ئارمىيە تەشكىل قىلىندى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شەھەرنىڭ غەربى قىسمىدىكى مەيدانىدا ئون مىڭلىغان ئادەمنىڭ قاتنىشىشى بىلەن مىللى ئارمىيەنىڭ قۇرۇللانغانلىغىنى تەبرىكلەش ۋە يېڭى قۇرۇلغان ھەربى قىسىملارغا تۇغ تاپشۇرۇش مۇراسىمى بولۇپ ئۆتتى. يىغىندا رەئىس ئەلىخان تۆرە ھۆكۈمەتنىڭ قارارىغا ئاساسەن شەرقى تۈركىستان مىللى ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى جاكالاپ، بۇ ئارمىيەنىڭ قۇماندانلىق تەركىۋىنى ئېلان قىلدى. مىللى ئارمىيەنىڭ ئالى قۇماندانلىغىغا مارشال ئۇنۋانى بىلەن ئەلىخان تۆرە ساغۇنى، مىللى ئارمىيەنىڭ باش قۇماندانلىغىغا گېنېرال لىتىنانت ئىۋان پولىنوۋ، مۇئاۋىن قۇماندانلىققا گېنېرال مايور زۇنۇن

رادیو ئارقىلىق قورشاۋدا قالغان ئەسكەر، ئوفىتسىرلىرىدىن ھال سورىدى، يەنە 1945- يىلى 1- ئاينىڭ 10- كۈنى قۇمۇلدىكى 29 ئارمىيە قۇماندانى خىتاي گېنىرالى لى تەنجۇن ئايروپلان بىلەن غولجا شەھرىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا كېلىپ قورشاۋدا قالغان ئەسكەرلىرىگە جاڭكەيشىنىڭ: «ستالىنگىراد ئۇرۇشىنى بېسىپ چۈشكىدەك رۇھ بىلەن ئاخىرغىچە قارشىلىق كۆرسۈتۈپ چىڭ تۇرۇڭلار!» دېگەن يولىيۇرۇقىنى يەتكۈزدى.[86] بىراق بۇ چارىلار دۇشمەنلەرگە يارىدەم بېرەلمىدى، شۇنىڭدىن كېيىن خىتاي ھۆكۈمىتى 3 يۆنۈلۈش بويىچە جازالاندۇرغۇچى ئەسكىرى قىسىملىرىنى ئىلغا ئۆتەتتى. بۇ جازالىغۇچى ئەسكەرلەر 1945- يىلى 1- ئاينىڭ 11- كۈنى غولجا شەھرىگە 3 تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. 1- يۆنۈلۈشتىكى ئەسكەرلەر توپچى ۋە بىرونىڭ قىسىملىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا كەڭسايى ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلدى. 2- يۆنۈلۈشتىكى پەن يورىن باشچىلىغىدىكى خىتاي قۇشۇنى گورساي ئېغىزى ۋە قارالىق داۋىنى ئارقىلىق ھۇجۇم قىلدى. 3- يۆنۈلۈشتىكى شى يى فىڭ باشچىلىغىدىكى قۇشۇن كۆگىرجىن داۋىنى ئارقىلىق ھۇجۇم قىلدى.

جازالىغۇچى ئەسكىرى قىسىملارنىڭ ئالدى 1-ئاينىڭ 17- كۈنى غولجا شەھرىگە 20 كىلومېتىر كىلىدىغان پىلچى خاڭغىچە يېتىپ كەلدى. مۇشۇنداق جىددى پەيتتە پارتىزانلار قىسمىنىڭ باش قۇماندانى، سوۋېتتىن ئۆتەتىلگەن گېنىرال پېتىر رومانوۋېچ ئالىكساندۇروپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى باش ساقچىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى بلۇدىيالار ئۇرۇشتا ئولجا ئالغان بايلىقلىرىنى ماشىنىغا سېلىپ ئۆز ئائىلىسى بىلەن سوۋېت چېگرىسىغا قېچىپ كەتتى. سەيپىددىن ئەزىزى قاتارلىقلار غولجىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىگە كىرىپ مۇكۈالدى. ئەمما «شەرقى تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى»نىڭ رەئىسى ئەلىخان تۆرە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى كېچە كۈندۈز ئىشلەپ، دۇشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرىشنى ئويۇشتۇردى. پارتىزانلار بىلەن فىدائىلارنىڭ قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىشى نەتىجىسىدە دۇشمەن چېرىكلىرى تاغ چىرالىرىدا يوقۇتۇلدى. «بۇ قېتىمقى توسۇپ زەربە بېرىش ئۇرۇشىدا دۇشمەننىڭ 1300 ئادەمى ئۆلتۈرۈلدى 160 ئادەمى ئەسىرگە چۈشتى ئۇچ مىنامېيوت، 20 ئېغىر ـ يېنىك پىلىموت، 700 دىن ئارتۇق مىلتىق غەنىمەت ئېلىندى.

---

86 سەيپىددىن ئەزىزى «ئۆمۈر داستانى» 1- قىسىم 77- بەت، 1990- يىل بېيجىڭ.

دىۋىزىيونى، زەمبىرەك، مىنامىيوت توپچىلار دىۋىزىيونى، مۇھاپىزەتچىلەر باتالىيونى ھەم مۇستەقىل شۇە ئىسكادرۇنىغا تاپشۇرۇلغان ئىدى.

چۆچەك ئالتايلار ئازات بولغاندىن كېيىن شىمالى يۆنۈلۈشتىكى موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى بىلەن يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان چۆچەك 6- ئاتلىق پولكى ئوتتۇرا يۆنۈلۈشتىكى قىسىملارغا قوشۇلۇپ، شىخۇنى ئازات قىلىش جەڭلىرىگە قاتناشتى. مەركىزى يۆنۈلۈشتىكى ئەسكىرى قىسىملارنىڭ قۇماندانلىغىنى گېنىرال لىتىنانت ئىۋان پولىنوۋ بىلەن مۇئاۋىن قۇماندان گېنىرال مايور ئىسھاق بەگلەر ئۇستىگە ئالغان ئىدى. جەنۇبى يۆنۈلۈشتىكى قوشۇنلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىلىدىن چىقىپ مۇز داۋانىنى ئېشىپ ئوتتۇپ باي ۋە ئاقسۇ شەھەرلىرىنى ئىگەللەپ ئۇرۇمچىدىن ۋە قەشقەردىن جەنۇبقا ماڭىدىغان ئالاقە يولىنى ئۈزۈپ تاشلاش، ئاندىن كېيىن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ تاشقۇرغان، يېڭى سار، قارغىلىق، پوسكامىلاردا ھەربىرى قىلىۋاتقان پارتىزانلارغا ماسلىشىپ قەشقەرنى تولۇق ئازات قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپە سۇپاخون سۇپىيۇ قۇمانداناللىغىدىكى ئاتلىق پولك بىلەن مىرزىگۇل ناسىروۋ قۇمادانلىغىدىكى مۇستەقىل ئاتلىق دىۋىزىيونغا تاپشۇرۇلدى. بۇ ئەسكىرى قىسىملارنىڭ سىياسى كومسارى ئابدۇلكېرىم ئابباسوۋ، ئىشناپ باشلىغى ھۇسەين غازىيېۋ، دىنى ئىشلار رەھبىرى دامولا رازىيوۋ، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى قاسىمجان قەمبىرى بىلەن ئاسلخان شاكىروۋلار ئىدى.

شۇ جاغدا شەرقى تۈركىستاندا گومىنداڭ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ 70 ـ 80 - مىڭ كىشىلىك ئارمىيىسى بار ئىدى. ئۇلار قارىماققا كۈچلۈكتەك كۆرۈنگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەجەللىك ئاجىزلىقلىرى بار ئىدى. مىللى ئارمىيەنىڭ جەڭگىۋارلىغى ناھايىتى ئۆستۈن ئىدى. مىللى ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ پارتىزان ئەترەتلىرى يەنىلا ئىنقىلاپنىڭ مۇھىم قۇراللىق كۈچى سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇردى.

ئىنقىلاۋى ھۆكۈمەت يېڭى سىياسى پروگراممىغا ئاساسەن بارلىق خىزمەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ يولغاقويدى. جەمئىيەت ئىنتىزامىنى بۇزغان بۇلاڭچى، لۇكچەكلەرگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم قارارلار چىقىرىپ ۋە ئىجرا قىلىپ جەمئىيەت تەرتىۋىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىدى. ھۆكۈمەت ئىقتىسادى جەھەتتىمۇ ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللاندى، پۇل بېسىپ تارقاتتى. دېھقانلارغا پۇل، ئۇرۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قەرىز بەردى. يەر ئاستى بايلىغى ئورمانلار دۆلەت ئىگىدارچىلىغىغا

تەييپوۋ ۋە ئابدۇررااهىم ھەسەنوۋ، باش ئىشتاپ باشلىقلىغىغا گېنېرال مايۇر، ماجاروۋ، سىياسى باشقارما باشلىقلىغىغا پودپولكوۋنىك ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋنىك بەلگۈلەنگەنلىگىنى جاكالىدى. ئاندىن كېيىن ھەربىر قىسمنىڭ كوماندىرى ۋە كومسەرلىرى ئېلان قىلىندى. مىللى ئايرمىيەنىڭ ھەرقايسى قىسمىلىرىغا «شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئالغا!» دەگەن شىئار يېزىلغان ئاي ـ يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراق تاپشۇرۇلدى. قائىدە بويىچە ھەربى قىسمنىڭ كوماندىرلىرى قەسەم بېرىپ، يەك تىز بولۇپ ھەربى تۇغنى سۈيۈپ تۇرۇپ تاپشۇرۇپ ئالدى، ئارقىدىنلا ھەربى پارات بۆلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى قىسمىلار پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ھەربى تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. قۇرال ـ ياراغ ۋە ماددى ئەشيالىرىنى تولۇقلىدى. قىسمىلار ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىق قابىلىيىتىنى ئۆستۈردى.

قۇماندانلىق ئىشتاپ بىر قاتار ھازىرلىقلاردىن كېيىن 1945- يىلى 5- ئايدا ۋەتىنىمىز شەرقى تۈركىستانىنى تەل ـ تۈكۈس ئازات قىلىش مەقسىتىدە ئۇچ يۆنۈلۈش بويىچە ھەربى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش پىلانىنى ھازىرلاپ چىقتى. بۆلار، شىمالى يۆنۈلۈش، مەركىزى يۆنۈلۈش ۋەياكى ئوتتۇرا يۆنۈلۈش ۋە جەنۇبى يۆنۈلۈشتىن ئىبارەت ئىدى.

شىمالى يۆنۈلۈشتىكى ھەربى قىلىسمىلىرىمىزنىڭ ۋەزىپىسى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا بېسىپ كىرىپ چۆچەك (تارباغاتاي) ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش، ئاندىن كېيىن ئارقا ـ ئارقىدىن تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىپ، ئاخىرىدا گۇچۇڭ بىلەن قۇمۇل ۋىلايىتىنى ئىگەللەپ، خىتاينىڭ ئارقا سەپ قاتناش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپە كەڭسای ئاتلىق 3- پولكىغا، ماڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى، دىنسۇۋ قۇماندانلىغىدىكى پارتىزانلار ئەترىدى، موللا ئىسلام شاڭزۇڭ باشچىلىغىدىكى چىمەنەي پارتىزانلار ئەترىدى ۋە دەللىخانىنىڭ ئاتلىق پولكىغا تاپشۇرۇلدى. شىمالى يۆنۈلۈشتىكى قىسمىلارنىڭ قۇماندانلىغىنى گېنېرال مايور دەللىخان سۇگۇربايىۋ پولكوۋنىك ف. لىسكىن ئۈز ئۇستىگە ئالغان ئىدى. مەركىزى يۆنۈلۈشتىكى ھەربى قىسمىلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىلى، ئۇرۇمچى تاش يولىنى بويلاپ مېڭىپ جىك ۋە شىخودىكى دۇشمەن ئىستىھكاملىرىنى بىت ـ جىت قىلىپ توپ ـ توغرۇ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ۋەزىپە، سۇيدۇڭ 1- پىيادە پولكى، غولجا 2- پىيادە پولكى، غولجىدىكى زاپاس 4- پولكى، تىكەس 1- ئاتلىق پولكى، تۇنگان ئاتلىق

جەڭلىرىدەمىللى ئارمىيىمىز دۇشمەنلىرىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقۇتۇپ نۇرغۇن قۇرال ـ ياراغ 67 ماشىنا ۋە باشقا ماددى ئەشيالارنى غەنىمەت ئالدى. جۈچەك ۋىلايىتى ئازات بولغاندىن كېيىن بۇرۇنقى پارتىزانلار ئەتىرىدى ئاساسىدا ئۈزگىرىپ تەشكىل قىلىنغان چۈچەك 6- ئاتلىق پولكى، دۇربۇلجىن 4- ئاتلىق پولكى، كەڭسايى 3- ئاتلىق پولكى ۋە موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇستەقىل ئاتلىق بىرىگادا تەشكىل قىلىندى. بۇ بىرىگادا ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى. بىر قىسمى شىمالغا يۇرۇش قىلىپ قۇبۇقسارغا ھۇجۇم قىلدى. ئىككىنجىسى شەرقىغە بېرىپ شىخۇنى ئازات قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى.

9- ئاينىڭ 3- كۈنى مىللى ئارمىيە قىسىملىرى بۇرچىن ناھىيىسىنى ئىگەللەپ ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەكىزى سارسۇمبىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. 9- ئاينىڭ 6- كۈنى سارسۇمبە ئازات قىلىندى. ئالتاينىڭ ۋالىسى گېنىرالى بەنلىخيۇن بىلەن مۇداپىئە قۇماندانى گاي بۈيى لار شەرتسىز تەسلىم بولدى. مۇشۇ جەڭلەردە مىللى ئارمىيە قىسىملىرى دۇشمەنلەردىن 500 دىن كۆپرەك ئوفىتسىر بىلەن 1000 دىن ئارتۇق دۇشمەن ئەسكىرىنى ئەسىر ئالدى. 48 دانە پىلىموت، 1000دىن ئارتۇق مىلتىق، ئوق_ دورا ۋە باشقا ماددى ئەشيالار مىللى ئارمىيەنىڭ قولىغا چۈشتى.

ئەندى مەركىزى يۈنۈلۈش (ۋەيا ئوتتۇرا يۈنۈلۈش) ئەھۋالىنى ئېلىپ ئېيتساق: 1945- يىلى 7- ئايغا قەدەر شخودا خىتاينىڭ يېڭى 2- كورپۇسى ۋە كورپۇسقا بىۋاستە قارايدىغان ئالاھىدە خىزمەت باتالىئونى، يېڭى 45 دۇشمەنىگە قاراشلىق 3- پولكىنىڭ 3- باتالىئونى، زاپاس 7- دىۋىزىيە 21- پولكىنىڭ 2- باتالىئونى بولۇپ جەمى 10,000 غا يقىن ئەسكىرى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا شخونىڭ غەربىدىكى تۆرت ياغاچ دىگەن جايدا دۇشمەنلىنىڭ 1 پولك ئەسكىرى ، شخونىڭ شىمالى تەرىپىدىكى چەپەيزە دىگەن يەردە 1 ئاتلىق پولكى، يەنسخەي، مايتاغ، بايىنگۇ قاتارلىق جايلاردا 2 باتالىئون ئەسكىرى ئۇرۇنلاشقان ئىدى. جىڭدە بولسا 45- دىۋىزىيەنىڭ ئىككى پولكى، 191- دىۋىزىيە نىڭ 517- پولكى، زاپاس 7- دىۋىزىيەنىڭ 21- پولكىنىڭ 3- باتالىئونى قاتارلىق قىسىملار تۇراتتى.

جىڭ مۇداپىئەسىگە خىتاي گېنىرالى گۇچى قۇماندانلىق قىلاتتى. جىڭ بىلەن شخودا دۇشمەنلىنىڭ ئىككى دىۋىزىيە ئەسكىرى توپلانغان ئىدى. دۇشمەنلەر تاش يولى بويلاپ، قاتمۇ ـقات مۇداپىئە لىنىيەلىرىنى

ئېلىندى. «غالىبىيەت زايۇمى» تارقىتىلىپ مالىيە مەنبەسىدىكى بىر قىسىم قىيىنچىلىقلار ھەل قىلىندى. ھۆكۈمەت مەدەنىي مۇئارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا پائال ئەھمىيەت بەردى.

باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ، كەسىبى تەخنىكۇم ۋە باشقا خىلدىكى مەكتەپلەرنى پائال قۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساۋاتسىزلىقنى يوپۇش، بالىلارنىڭ مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇشىغا بىر قەدەر ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەردى. يېڭى كلۇبلار ياسالدى ۋە كونىلىرى رېمۇت قىلىندى، كۈتۈپخانىلار ئېچىلدى، ھەر خىل گىزىت ـ ژورناللار نشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى. ئەدەبىيات سەنئەت ئىشلىرىنىڭ رىۋاجلىنىشىغا ياردەم بېرىلدى.

1945- يىلى 5- ئايدا مىللى ئارمىيە باش قوماندانلىق ئىشتابى يۇقۇرىدا تۇزۇلگەن ھەربىي پىلانغا ئاساسەن ھۇجۇمغا ئۆتۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى. ھەر قايسى قۇراللىق قىسىملار باش قوماندانلىق ئىشتابىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن تىزلىك بىلەن شىددەتلىك ھۇجۇملىرىنى قانات يايدۇردى.

شىمالى يۆنۈلۈشتىكى قوشۇنلاردىن موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونى 7- ئاينىڭ 5- كۈنى ئۈزۈن بۇلاققا يېتىپ بېرىپ ئەبنۇر كۆلى بويىدىكى مىللى پارتىزانلار ئەترىتى بىلەن ئۇچراشتى، كەڭساي 3- ئاتلىق پولك 7- ئاينىڭ 24- كۈنى لىسكىن نىڭ قوماندانلىغىدا تولى ۋە دۇربۇلجىن ناھىيىلىرىنى ئازات قىلىپ چۆچەك شەھرىگە ھۇجۇم قىلىشنى ئۈيۈشتۇردى. دۇربۇلجىن ئۇرۇشىدا دۈشمەننىڭ 200 نەچچە ئادىمىنى يوقۇتۇپ، نۇرغۇنلىغان قۇرال ـ ياراغ ۋە ھەربى ماشىنا غەنىمەت ئالدى. مىللى ئارمىيە 7- ئاينىڭ 29- كۈنى چۆچەك شەھرى بوسۇغۇسىغا يېتىپ كەلدى. چۆچەكنىڭ ۋالىسى پىن رۈڭ قارشىلىق قىلىشقىمۇ، تەسلىم بولۇشقىمۇ جۇرئەت قىلالماي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چۆچەكتىكى كونسۇلخانىسىغا كىرىپ ئۆزىگە ۋە چۆچەك ۋىلايىتىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەلدارلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشپانالىق بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رازىلىغىنى ئالغاندىن كېيىن بارلىق قۇرال ـ ياراقلىرىنى مىللى ئارمىيەگە تاپشۇرۇپ بېرىپ 1500 گە يېقىن ئادىمىنى باشلاپ سوۋېت تەۋەسىگە قېچىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ 7- ئاينىڭ 31- كۈنى چۆچەك شەھرى ئۇرۇشسىز ئازات بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چاغدا بابالىكوۋ پارتىزان ئەترىدى چاغانتوقاي ناھىيىسىنمۇ ئازات قىلدى، چۆچەك ۋىلايىتىنى ئازات قىلىش

جەڭچىلىرىمىز ۋەتەن ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى يولىدا شەھىد بولدى. 1000 دىن ئارتۇق جەڭچىلىرىمىز يارىدار بولدى.

جەڭ ۋە شىخونى ئازات قىلغان مىللى ئارمىيىمىزنىڭ قىسىملىرى ساۋەن ناھىيىسىنى دۈشمەنلەردىن ئازات قىلىپ 13- سىنتەبىر كۈنى ماناس دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇرۇمچىگە ھۈجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى.

جەنۇبى يۇنۇلۇشتە ھەربىكەت قىلىۋاتقان سۈپاخۇن بىلەن ئابدۇلكېرىم ئايباسوۋنىڭ ئاتلىق پولكى 8 - ئاۋغۇست كۈنى 4 سائەتلىك شىددەتلىك جەڭ بىلەن باي ناھىيە بازارىنى ئازات قىلدى. 15- ئاۋغۇست كۈنى مۇز داۋانىنى تۈساپ ياتقان دۈشمەنلەرنى يوقۇتۇپ ئىلغا بارىدىغان يولنى ئېگەللىدى. 9- ئاينىڭ 1- كۈنى قاتتىق ھۈجۇم بىلەن ئاقسۇ كونا شەھەرنى ئازات قىلدى. 9- ئاينىڭ 7- كۈنى ئاقسۇ يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. 9- ئاينىڭ 14- كۈنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ كونا شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھۈجۇم قىلدى. مىللى ئارمىيىمىز ۋاقتىلىق شەھەرنى تاشلاپ چېكىندى، (بۇ ۋاقتىتا ئاقسۇدا گومىنداڭنىڭ بىر دىۋىزىيە ئەسكىرى بولۇپ — سان جەھەتتىن مىللى ئارمىيىمىزنىڭ ئەسكىرى سانىدىن خېلىلا كۆپ ئىدى.) مىللى ئارمىيىمىز 10 كۈن ۋاقىت ئاجرىتىپ كۈچىنى توپلاپ قايتا تەييارلىق قىلىپ 9- ئاينىڭ 22- كۈنى كونا شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلدى. ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ ھۈجۇم قىلىپ 9- ئاينىڭ 23- كۈنى يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

تاشقۇرغاندا ھەربىكەت قىلىۋاتقان پارتىزان ئەترەتلىرىمىز 1945- يىلى 8- ئاينىڭ 15- كۈنى 6 سائەتلىك جەڭ بىلەن تاش قۇرغان ناھىيىسىنى ئازات قىلدى. 1946- يىلى 1- ئاينىڭ 1- كۈنى پارتىزان قىسىملىرى قاغىلىققا ھۈجۇم قىلىپ، قاغىلىقنى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن تازىلاپ ئازات قىلدى. نەتىجىدە يەكەن بىلەن خوتەننىڭ ئالاقىسى كېسىپ تاشلاندى. يەكەن مىللى پارتىزان قىسىملىرىنىڭ مۇھاسىرىسى ئېچىگە ئېلىندى. شۇ چاغلاردا تاشقۇرغان، قاغىلىق، پوسكاملاردا مىللى پارتىزان ئەترەتلىرىمىزنىڭ سانى 6000 دىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا قولىغا قورال ئالغان مىللى ئارمىيە ۋە پارتىزان قىسىملىرىنىڭ سانى 60 مىڭ كىشىگە يېتىپ بارغان ئىدى.

1945- يىلى 14- سىنتەبىر كۈنىگىچە قەھرىمان مىللى ئارمىيەمىز ئۇچ ۋىلايەتتىكى 27 ناھىيەنى تولۇق ئازات قىلىپ، بۇ

ئورنۇتۇپ، نۇرغۇن، پوتەي ۋە ئاكۇپلارنى ياسىغان، شىخو بازىرىنىڭ ئەتراپىغا سىم تۇساقلارنى قۇرۇپ ئىنتايىن چوڭقۇر خەندەكلەرنى كولاپ، سۇ قويىۋەتكەن، ئاساسلىق يوللارغا مىنا كۆمگەن، لىنيە ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنى چىقىپ، دەل ــ دەرەختلەرنى كېسىپ ئەتراپنى قۇرۇغداپ قويغان ئىدى. شۇڭلاشقا دۇشمەنلەر «شىخو يېڭىلمەس قورغان،جەڭ ئالدىقى سەپنىڭ قۇدرەتلىك تۈۋرىگى» دەپ پو ئاتقان ئىدى.

باش قۇمتندان ئىۋان پولىنوۋ چۆچەك 6- ئاتلىق پولكى، سۇيدۇك 1- پىيادە پولك ھەم موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيونىنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ 8 مىنامىيوت، 3 تاغ زەمبىرىگى ۋە ئىككى كۇرەشچى ئايروپلانىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 4- سىنتەبىر كۈنى دۇشمەننىڭ ئەڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك مۇداپىئە قورغىنى شىخو بازىرىغا ھۇجۇم باشلىدى. بىزنىڭ قەھرىمان مىللى ئارمىيە قىسىملىرىمىز شىددەتلىك ھەم ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق 5- سىنتەبىر كۈنى دۇشمەننىڭ 1- مۇداپىئە لىنيەسىنى بوزۇپ ئۆتتى. 7- سىنتەبىر كۈنى 3 كۇرەشچى ئايروپلان 1 بروۋنۇڭ ۋە ئارتىللىرىيەنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 2- لىنيەنى بوزۇپ ئۆتتى. 8- كۈنى تاڭ سەھەردە ئەڭ قاتتىق ھۇجۇم بىلەن 3- ۋە ئاخىرقى مۇداپىئە لىنيەسىنى بوزۇپ ئۆتۈپ شىخو بازىرىنى ئازات قىلدى. ئەسكەرلىرىمىز قاتتىق چارچىغىنىغا قارىماي قاچقان دۇشمەنلەرنى قوغلاپ ۋە زەربە بېرىپ ئارقا ــ ئارقىدىن شىخو ئايرودۇرۇمنى، مايتاغ ۋە كۆيتۇڭنى ئىگىللەپ يەنسىخەيگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. يەنە بىر قىسىم كۇچىنى ئاجىرىتىپ جىڭدىن قېچىپ كىلىۋاتقان دۇشمەنلەرنىڭ ئالدىنى توساپ زەربە بېرىپ، شىخونى پۈتۈنلەي ئازات قىلدى.

بۇ قېتىمقى جەڭدە دۇشمەننىڭ 900 ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى، مىڭدىن كۆپ ئادىمى ئەسىرگە ئېلىندى. نۇرغۇنلىغان قۇرال ياراغ، ئوق دورىلار غەنىمەت ئېلىندى. شۇ كۈنلەردە گېنىرال ئىسھاق بەگ قۇماندانلىغىدىكى ھەربىي قىسىملار 5 كۈن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ جەڭ ناھىيەسىنى تولۇق ئازات قىلدى.

مىللى ئارمىيەنىڭ كۇرەش تارىخىدىكى، ئەڭ چوڭ، ئەڭ قاتتىق جەڭ ھېسابلانغان جەڭ ۋە شىخو ئۇرۇشلىرىدا مىللى ئارمىيىمىز دۇشمەننىڭ 2000 دىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئىككى گېنىرال (گېنىرال گاي بىلەن گېنىرال گۇچى) 100 دىن ئارتۇق ئوفىتسىر، 2500 ئەسكىرىنى ئەسىر ئالدى. بىراق بۇ غەلىبىلەر ئاسان قولغا كەلمىدى؛ يالغۇز شىخونى ئازات قىلىش ئۇرۇشىدا 700 دىن ئارتۇق ئوفىتسىر ۋە

بولۇشلا قالدى. قوزغىلاڭچىلار ھامان بېسىپ كەلمەكتە، ماناس دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ قالدى، بىزنىڭ ئۇرۇمچىنى قوغداپ تۇرغان كۈچىمىز ئارانلا 6000 ئەسكەر، بۇ كۈچ بىلەن ئۇرۇمچىنى قوغداپ قالغىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەركەزنى قۇمۇلغا يۆتكەشكە رۇخسەت قىلسىڭىز» دېگەن ئىدى.

مىللى ئارمىيەنى ئالغا ئىلگىرىلەتمەيدىغانلىغى توغرۇلۇق ستالىننىڭ ۋەدىسىنى ئېلىۋالغان جاڭكەيشى يۇقارقى تىلگرامىمنى ئېلىپ كىرگەن گىننىرالغا قاراپ، ئىشەنچىلىك ھالدا: «جۇشاۋلىياڭغا ئېيتىپ قويۇڭ، مىللى ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ يۈرۈشى ئەندى توختايدۇ، ئۇلار ماناس دەرياسىدىن بىر قەدەممۇ ئالدىغا ئۆتەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرگىزمۇ قۇمۇلغا كۆچۈشىنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇرۇمچىدە خاتىرجەم تۇرىۋەرسۇن.» دەپ يوليورۇق بەردى. ماناس دەرياسىدىن ئۇرۇمچىگە بار ـ يوقى 130 كىلومېتىر ئارىلىق قالغان ئىدى. 30000 كىشىلىك مىللى ئارمىيەمىز بىرلا ھۇجۇم بىلەن دۈشمەننى قوغلاپ ئۇرۇمچىنى ئازات قىلىش كۆزگە كۆرۈنۈپلا قالغان ئىدى. مانا شۇنداق بىر ۋاقىتتا مىللى ئارمىيەمىزنىڭ غالىبانە يۈرۈشلىرى ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا توختاتۇلۇپ قويۇلدى. يۈرۈشتىن توختاتۇلۇپ قۇيۇلغان مىللى ئارمىيەنىڭ جەڭچى ئوفىتسىرلىرى:

«بىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇپ ئۇرۇمچىنى چوقۇم ئازات قىلىمىز!» دەپ تۇرىۋالدى. ھەتتا ئايرىم كىشىلەر شۇ تەلەپلىرى ئۈچۈن «ھەربى ئىنتىزامنى بوزدى» دەپ ئەيىپلىنىپ جازالاندى.

ستالىن گۇروھى باشچىلىغىدىكى رۇسىيە ئىمپېرىيىسى، خىتاي ئىمپېرىيىسى بىلەن مەخپى ھالدا تىل بىرىكتۈرۈپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى مەنپىئەتىنى خىتاي ئىمپېرىيىسىگە ساتمىغان، مىللى ئارمىيىمىزنىڭ غەلىبىلىك ئەسكىرى يۈرۈشىنى ماناس دەرياسى بويىدا توختاتمىغان بولسا، شەرقى تۈركىستان خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن 6 ئاي ئىچىدە تولۇق ئازات قىلىنىپ، مۇستەقىل بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيتى 61 يىللىق تارىخقا ئىگە بىر دۆلەت بولۇپ دۇنيا دۆلەتلىرى قاتارىدا ئۇرۇن ئېلىپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بولاتتى.

رايوندا ئاي ـ يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراقنى قادىغان. خىتاينىڭ باسقۇنچى ئارمىيەسىنى سۇرۇپ ـ توقاي قىلىپ قوغلاپ ماناس دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئىدى. ھەتتا ماناسنى قوغداۋاتقان دۇشمەن ئەسكەرلىرى مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىنى تاشلاپ ئۇرۇمچىگە قاراپ قاچقان ۋە ئۇرۇمچىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرى بىلەن پۇخرالىرى بولسا ئۆلە ـ تىرىلىشكە قارىماي لەنجۇغا قاراپ تىكىۋەتكەن ئىدى. دۇشمەن سېپى پۈتۈنلەي بوزۇلۇپ پاتى ـ پاراقچىلىق ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن ئىدى.

مانا شۇ كۈنلەردە يەنى سىنتەبىرنىڭ 14- كۈنى خىتاينىڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى مەخسۇس يىغىن چاقىرىپ «شىنجاڭ مەسىلىسى»نى ئالاھىدە مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا ھازىرقى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ باش مىنىستىرى بەيجۇڭشى مۇنداق دېدى: «ھازىرقى باندىتلار قۇشۇنى شىخونى ئىگەللەپ ئۇرۇمچىگە قىستاپ كەلدى. جەنۇبى شىنجاڭدىكى تاشقۇرغان، باي ناھىيىلىرى قولدىن كەتتى، شىمالى شىنجاڭدىكى ، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرى تامامەن قولدىن كەتتى. گەنسۇغا تۇتۇشىدىغان يولدىكى يەتتە قۇرۇقلا باندىتلار كىرىپ ـ چىقىپ يۇرىۋاتىدۇ. ئۇرۇمچى قولدىن كەتمىگەن بولسىمۇ‌پۈتۈن شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىنتايىن خەۋپلىك ھالدا قالدى. بۇ كىشىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالىدۇ.» «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىنمۇ ئەھۋالنىڭ مۇنداق يامانلىشىپ كېتىشىگە كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ.»

گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مىنىستىرى ۋە غەربىي شىمال 5ئۆلكىنىڭ مەسئۇلى گېنىرال جاڭجىڭجۇڭ 1945- يىلى 14- سىنتەبىردە جاڭكەيشىگە يوللىغان تېلىگرامىمىسىدا: «بۇ يەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن جىددى، غولجا قۇشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توچتۇتۇشتىن باشقا ئامال قالمىدى، ئۇرۇمچىنى قوغداپ قېلىشقا ھەقىقى كاپالەتلىك قىلىدىغان ئاساس يوق.»[87] دەپ بىلدۇرۇلگەن ئىدى.

شۇ چاغلاردا گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق 8- ئۇرۇش رايونىنىڭ قۇماندانى گېنىرال جۇشاۋلىيانگ جاڭكەيشىگە ئارقا ـ ئارقىدىن تېلىگرامما يوللاپ: «ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر، كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىغىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ، بىزگە پەقەت مەرتىلەرچە قۇربان

---

87 جاڭجىڭجۇڭ ئۇرۇمچى سوھبىتىدىن شىنجاڭ تېچ ئازات بولغانغا قەدەر» شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) خەلق نەشرىياتى. 6- بەت، 1987- يىل، ئۇرۇمچى.

ستالىن:

- سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىگى ئۈچۈن تاشقى مۇڭغۇلىيە مۇستەقىل دۆلەت بولۇشى زۆرۈر، پەقەت مۇستەقىل تاشقى مۇڭغۇلىيە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستانە سىياسەت يۈرگۈزىسلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىخەتەرلىگىنى قوغدىيالايدۇ.

ستالىننىڭ بۇ تەكلۈپىنى قۇبۇل قىلمىغان سۇڭزىۋېن جاڭكەيشىگە تىلگرامما يوللاپ:

سوھبەتنى توختىتىپ تۇرىمىزمۇ قانداق؟ - دەپ يولىۋۇق سورىدى. جاڭكەيشى 7- ئاينىڭ 5- كۈنى چوڭچىڭ شەھرىدە دۆلەتنىڭ ئالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئاچتى. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى موسكۋادىكى سوھبەتنىڭ كېتىپ بېرىشىنى مۇھاكىمە قىلدى. شۇ يىغىندا بەزى ئەربابلار:

ستالىننىڭ تاشقى مۇڭغۇلىيە توغرىسىدىكى تەلۈپىنى قۇبۇل قىلىشقا بولمايدۇ. ــ دېيىشتى، يەنە بىر تۈركۈم كىشىلەر:

ئەگەر تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئىتتىراپ قىلمايدىغان بولساق، شىنجاڭ بىلەن مانجۇرىيەدىن ئايرىلىپ قالىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئىتتىراپ قىلىپ، شىنجاڭ بىلەن مانجۇرىيەنى ساقلاپ قالايلى،- دېيىشتى، ئاخىرىدا مۇشۇ پىكىر ئاساسىدا قارار قۇبۇل قىلىندى. مۇشۇ قاراغا ئاساسەن 7- ئاينىڭ 7- كۈنى جاڭكەيشى سۇڭزىۋېنگە تىلگرامما ئۇۋەتتى، تىلگرامىدا: ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭنى (ھازىرقى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئىدارە قىلىۋاتقان رايونلارنى بۇنىڭ ئىچىدە) ھەم مانجۇرىيەنى جۇڭگونىڭ ئىگىدارچىلىغىدا بولۇدۇ دەپ تونۇيدىغان بولسا ھەم بۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ دۆلەت مۇستەقىللىغىنى ئىتتىراپ قىلىشقا تەييار- دەپ يېزىلغان ئىدى.

7- ئاينىڭ 9- كۈنى موسكۋادا ستالىن بىلەن سۇڭ زىۋېن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق دىئالوگ بولۇپ ئۆتتى: مۇشۇ سوھبەتتە ستالىن سىياسى سودا شەرتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «سىلەر تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ دۆلەت مۇستەقىللىغىنى ئىتتىراپ قىلىڭلار؛ ئۇنىڭ بەدىلىگە مەن شىنجاڭنى خىتاي ھۆكۈمىتىگە بوي سۇنۇدىغان قىلىپ بېرىمەن» دىدى.

سۇڭ زىۋېن:

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغى ئۈستىدە چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان خەلقارا سودىلار ۋە رۇسىيە ــ خىتاي مۇكۇمەتلىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن مەخپى كېلىشىملەر

1945- يىلى 2- ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 11- كۈنگىچە فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئۇچ ئىتتىپاقداش دۆلەتنىڭ باشچىلىرى: روزۋەلت، چورچىل، ستالىنلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى «يالتا» شەھىرىدە ئۇچۇرۇشۇپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسى خەرىتىسى قانداق بولىدىغانلىغىنى بەلگىلەش ببىلەن مەشھۇر «يالتا كېلىشىمى»نى ئىمزالىغان ئىدى.

بىز شەرقى تۈركىستان مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان سەۋەپنىڭ باش ئۇچىنى مۇشۇ «يالتا كېلىشىمى» دىن ئىزدىنىشىمىز كېرەك. «يالتا كېلىشىمى»نىڭ مەزمۇنى تۆرت ئايغىچە مەخپى تۇتۇلدى. پەقەت 1945- يىلى 6- ئاينىڭ 15- كۈنى ئامېرىكىنىڭ چوڭچىنده تۈرۇشلۇق باش ئەلچىسى خەرلى ئارقىلىق «يالتا كېلىشىمىنىڭ ھۆججەتلىرى» جاڭكەيشىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ ھۆججەتنىڭ خىتايغا ئائىت قىسمىدا:

«كەنفرانسىيە قاتناشقۇچىلىرى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، خىتاينىڭ بىر پۈتۈن ئىگىلىك ھوقۇقلۇق، دېموكراتىك دۆلەت بولۇپ قېلىشىنى قۇۋەتلەيدۇ.» دېيىلگەن. خەرلى يەنە جاڭكەيشىگە پىرىزىدىنت ترۇمەن ھاۋالە قىلغان بىر نەچچە خەتنىمۇ تاپشۇردى، (بۇ قوشۇمچە خەت 1945- يىلى 5- ئاينىڭ 28- كۈنى ئامېرىكا پىرىزىدېنتىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى خوپچەنس، موسكۇۋادا ستالىن بىلەن ئۇچراشقان ۋاقتىدا ستالىن ئۈستىگە ئالغان كاپالەت نامە ئىدى.» بۇ ھۆججەتتە ستالىن خىتاينىڭ جاڭكەيشى رەھبەرلىگىدە بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇشىنى بار كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈرگەن ئىدى. ھۆججەتتە ئېنىق قىلىپ: سوۋېت ھۆكۈمىتى جاڭكەيشى جاناپلىرى ئېلان قىلغان خىتاينىڭ شىنجاڭغا ۋە مانجۇرىيەگە ئىگىلىك ھوقۇقى بارلىغى توغرىسىدىكى بايانىاتىغا قوشۇلىدۇ.» دېيىلگەن. خىتاينىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇڭزىۋەن 1945- يىلى 7- ئاينىڭ 1- كۈنى ستالىن بىلەن كۆرۈشكەندە مۇشۇ ھۆججەتنى ستالىننىڭ ئالدىغا قويۇپ، يەنە بىر قېتىم تەستىقلىتىپ ئالغان. شۇ كۈنى ستالىن بىلەن سۇڭزىۋەن ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن دىئالوگ تۆۋەندىكىچە:

ئىمپېرىيەلىرىنىڭ جاھانگىرلىك مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن قۇربان قىلىپ تاشلاندى.[88]

شۇ كۈنلەردە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ غولجىدا تۇرۇۋاتقان مەخسۇس ۋەكىلى گېنېرال پولكوۋنىك ۋىلادىمىر ستاپانوۋىچ كوزلوۋ موسكۋاغا بېرىپ ستالىندىن يولىيورۇق ئېلىپ قايتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ **1945**-يىلى **9**-ئاينىڭ **10** – كۈنى جۇمھۇر رەئىسى ئەلىخان تۆرە بىلەن كۆرۈشۈپ شۇنداق دېدى:

-جانابى رەئىس سىزگە يولداش ستالىن سالام ئەيتتى، ئۇزىڭىزگە مەلۇم، ئىككىنجى دۇنيا ئۇرۇشى سوۋېت ئىتتىپاقى باشچىلىغىدىكى دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ غالىبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى، فاشىزىملىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەر مەغلۇپ بولدى، شۇنداق قىلىپ ئەندى دۇنيادا ئۇرۇش ئوتى ئۆچۈرۈلۈپ تىنچلىق دەۋرى باشلاندى. مۇشۇنداق شارائىتتا سىزلەرنىڭ يەنىلا ئۇرۇش قىلىپ قان تۆكۈۋاتقىنىڭلار، بۇگۈنكى دەۋرنىڭ روھىغا ماس كەلمەي قالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن سىزلەرمۇ خەلقارا ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ خىتاي ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇشنى توختاتساڭلار بۇلامدىكىن؟» گېنېرالنىڭ بۇ گەپلىرىدە بىر غەرەزنىڭ بارلىغىنى سەزگەن ئەلىخان تۆرە شۇنداق دېدى:

- «جانابى گېنېرال، سىز غەلىتە گەپ قىلىۋاتىسىز، بىز ئۇرۇش قىلساق بىرەۋنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىغى، خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن قىلىۋاتىمىز، بىزنىڭ ئۇرۇشىمىز ئادالەتلىك، ھەققانى ئۇرۇش، ئۇنى گېرمانىيەنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ، ياپونىيەنىڭ خىتايغا بېسىپ كىرگىنىدەك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشقا ئوخشاتقىلى بولمايدۇ، سىز تىنچلىق دەيسىز، ئەگەر سىلەردە راستلا تىنچلىقنى خالايدىغان سەمىمىيەت بولىدىغان بولسا، جاڭكەيشىگە نەسىھەت قىلىپ ئىنساپقا كەلتۈرۈڭلار، ئۇ شەرقى تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىغىنى ئېتىراپ قىلىپ، بۇ يەردىكى باسقۇنچى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتسۇن، شۇ چاغدا ئۇرۇش ئۆڭايلا توختايدۇ، سىلەر بىلەن بىز ئارزۇ قىلغان تىنچلىق دەۋرى مەيدانغا كېلىدۇ.»

كوزلوۋ:

---

88 سابىت ئابدۇررەھمان ئۇيغۇرى «شەرقى تۈركىستان ئىنقىلاۋى توغرىسىدا» **34-35**- بەتلەر، ئالمۇتا، **1999**- يىلى

ـ بىز سىزنىڭ تەكلىۋىڭىزنى قوبۇل قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ دۆلەت مۇستەقىللىغىنى ئىتتىراپ قىلمىز، سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا بىزگە قانداق ياردەم بېرىدىكەن؟

ستالىن:

ـ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا كىرگۈزسەك بولىدۇ.

سۇئال زىۋېن:

ـ ياق ، ياق، بۇ چارە ياخشى ئەمەس، ئۇنىڭدىن كۆرە، سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا يۇشۇرۇن تۇرده قۇرال يۆتكەشنى توختاتسا شۇ مۇۋاپىق بولاتتى.

ستالىن:

ـ بۇ تەلىۋىڭىزگە مەن قوشۇلمەن، ئەگە لازىم بولسا بۇ توغۇرلۇق بايانات ئېلان قىلىشىمىز مۇمكىن.

شۇ چاغدا سۇئال زىۋېن:

ـ ستالىن جاناپلىرى، سىزنىڭ بۇ مەۋقەئىڭىز ناھايىتى ياخشى بىراق شىنجاڭلىقلار بۇ پىكىرگە كۆنەمسە؟ ـ دېدى.

ستالىن ئەقىل كۆرسىتىپ:

ـ خىتاي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە يەرلىك كىشىلەردىن بىر نەچچىسىنى قاتناشتۇرسىلا، يەنى مىللى سىياسەتتە سەل كەڭرەك بولسىلا شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. دەپ ئېيتتى.

مۇشۇ كېلىشىم ئاساسىدا 1945- يىلى 13- ئاۋغۇست كۈنى «سوۋېت خىتاي دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى»موسكۋادا ئىمزالاندى. شەرتنامىدا:

«خىتاي ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ دۆلەت مۇستەقىللىغىنى ئىتتىراپ قىلىدۇ، سوۋېت ھۆكۈمىتى بولسا، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋاقىئەلەرنى خىتاينىڭ ئىچكى ئىشى دەپ تونۇيدۇ ۋە ئارىلاشمايدۇ.» دېيىلگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ قىزىل قانلىرى بەدىلىگە كەلگەن ئازات شەرقى تۈركىستان دۆلىتىمىز رۇس ۋە خىتاي

ئەلىخان تۆرە:

- «جانابى گېنېرال، بۇ نېمە دېگېنىڭىز؟ مېنىڭ كېلىپ چىقىشىم ئۆزبەك بولسىمۇ ئۇزۇمنى شەرقى تۈركىستانىنىڭ پەرزەنتى دەپ ھېسابلايمەن، ئۇيغۇر خەلقى ماڭا ئەگىشىپ ئىنقىلاپ قىلدى، كۆرەشلەردە قان تۆكتى، مەن ئىنقىلاپنى يېڭىم يولدا توتۇتۇپ، ماڭا ئەگەشكەن خەلقنى تاشلاپ ھېچ يەرگە كەتمەيمەن!»

سۈھبەت مۇشۇ يەردە توختىدى.

«1945- يىلى 14- سېنتەبىر كۈنى سوۋېت ھۆكۈمىتى كوزلوۋ ئارقىلىق گېنېرال لېتېنانت پولىنوۋقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ مىللى ئارمىيەنىڭ ئۈرۈمچىگە قاراپ يۈرۈشىنى ماناس دەريا سىنىڭ بويىدا توختۇتۇپ قويدى. بۇ ئىشتىن شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭمۇ، جۇمھۇر رەئىسى ئەلىخان تۆرەنىڭمۇ خەۋىرى يوق ئىدى.

مىللى ئارمىيەنىڭ ئۈرۈمچىگە قىلىدىغان ھۇجۇمىنىڭ ماناس دەريا سى بويىدا توختۇتۇپ قويۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان جۇمھۇر رەئىس ئەلىخان تۆرە 17- سېنتەبىر كۈنى ئۈچان پولىنوۋنى غولجىغا چاقىرتىپ كېلىپ سۈراققا تارتتى:

- «مۇھتەرەم گېنېرال، سىز مىللى ئارمىيەنىڭ ھەربى يۈرۈشىنى ماناس دەريا سى بويىدا نېمە ئۈچۈن توختۇتۇپ قويدىڭىز؟»

باشقىچە جاۋاپ بېرىپ قۇتۇلۇشقا كۈزى يەتمىگەن پولىنوۋئىلاچسىز راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى.

-«مەنمۇ بۇيرۇقنى ئورۇنلۇدۇم،» دېدى.

-«كىمنىڭ بۇيرۇغىنى ئورۇنلىدىڭىز؟»

-«موسكۋانىڭ بۇيرۇغىنى!»

بۇ جاۋابنى ئالغان ئەلىخان تۆرە غەزەپلەنگەن ھالدا پولىنوۋنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، مۇنۇ گېنېراللىق ئۇنۋانىنى سىزگە موسكۋا بەرگەن ئەمەس، بىز بەرگەن، شۇڭا سىز بىزنىڭ بۇيرۇغىمىزنى ئورۇنلۇشىڭىز كېرەك ئىدى!» دەپ ۋاقىراپ كەتكەن، بىزلەرنىڭ ئېيتىشچە ئىككى مۆرىسىدىكى گېنېراللىق بەلگۈسىنى يۇلۇپ ئالغان»[89]

---

89 سابىت ئىدۇررا خمان ئۇيغۇرى«شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى توغرىسىدا» 26-27- بەتلەر، 1999- يىل ئالمۇتا.

-«ئەگەر خىتاي ھۆكۈمىتى سىلەر بىلەن سوھبەت ئۇتكۈزۈپ، مەسىلىنى تىنچلىق يولى بىلەن ھەل قىلىشنى تەكلىپ قىلسىچۇ؟»

ئەلىخان تۆرە:

- بىز ياخشى بىلىمىزكى، خىتاي ھۆكۈمىتى بىزنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىمىزنى ئىتىراپ قىلمايدۇ، ئەكسىچە بىزنى ئۆزىگە تەسلىم قىلماقچى بولىدۇ، ھېچ بولمىغاندا سوھبەتنى ئۇزاققا سوزۇش ئارقىلىق ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈپ، شەرقى تۈركىستانغا ھەربى كۈچ يۆتكۈۋېلىشنى ئويلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز دۈشمەنگە پائىدىلىق بولغان ھەرقانداق تىنچلىق سوھبەتكە بارمايمىز!»

كوزلوۋ:

- «ئەگەر بىزنىڭ مەسلىھەتىمىزگە كۆنمەيدىغان بولسىڭىز، سوۋېت ھۆكۈمىتى سىلەرگە بىرىۋاتقان ھەربى ياردەمنى توختۇتۇپ قۇيۇشى مۇمكىن.»

ئەلىخان تۆرە:

- «سىزلەر ۋەدەڭلەرگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ ھەربى يادەمنى ئاللىقاچان توختۇتۇپ قويغان. ئىككىنچىدىن سىلەر بىكارغا ياردەم قىلىۋاتقىنىڭلار يوق، بىز سىلەردىن قۇرالالارنىڭ ھەممىسىنى سېتىۋالدۇق، بىر مىلتىقنى بەش قويغا، بىر پىلىمەتنى ئەللىك قويغا، يىگىرمە بەش ئوقنى بىر قويغا سېتىپ بەرگىنىڭىزنى ئۇنۇتۇپ قالماڭ!»

كوزلوۋ:

- «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىسىز، بۇرىبىر ئالغا باسالمايسىلەرغۇ!»

ئەلىخان تۆرە:

- ئىلگىرى شۇنداق ئىدى، ھازىر بىز قۇرالدىن ئانچىلا غەم يەپ كەتمەيمىز، شەرقى تۈركىستاندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدا زامانىۋى قۇرالار بار، ئەنە شۇ قۇرالارنىڭ ھەممىسى ئەتە بىزنىڭ قولىمىزغا ئۆتىدۇ، بىز دۈشمەن قولىدىكى قۇرالنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى يوقۇتۇشنى بىلىمىز!»

كوزلوۋ:

- «جانابى رەئىس، بىزنىڭ تەكلۈىمىزنى قوبۇل قىلغىنىڭىز ياخشى، ئەگەر شۇنداق قاتتىق پوزىتسىيەدە بولسىڭىز ئۆزىڭىزگە ياخشى بولمايدۇ، ئۇيغۇرلار سىز سىزمۇ ئۆز ئىشىنى ئۆزلىرى ھەل قىلالايدۇ!» دىدى.

جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنى سوھبەتكە بېرىشقا مەجبۇر قىلدى. ھەتتا قورغاس چېگرىسىغا ئەسكەر ئېرۇنلاشتۇرۇپھەربى تەھدىت سالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1948- يىلى ئەخمەتجان قاسىمى زىيالىلار بىلەن بولغان سوھبەت ئۈستىدە: «بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى يېڭىۋاتقان تۇرۇغلۇق نېمە سەۋەپتىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سوھبەت ئۈتكۈزۈشكە باردىڭىز؟ دەپ سورىغانلارغا: «مېنىڭ ئىسمىدا مىلتىق، ئارقامدا پىلىموت تەڭلىنىپ تۇراتتى. ئەگەر قارشىلىق قىلىدىغان بولسام، مېنىڭ خەلقىم ئورۇنسىز قۇربان بولۇپ كېتىدىغانلىغىغا كۆزۈم يەتتى، شۇ سەۋەپتىن ئىلاجسىز سوھبەتكە باردىم.» دەپ جاۋاپ بەردى.

«رۇسىيە تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سوھبەت ئېلىپ بېرىپ مەسلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش دېگەن ھىلە ـ مىكىرگە ئەلىخان تۇرە باشچىلىغىدىكى مۇستەقىللىق تەرەپتارلىرى قەتئى قارشى تۇردى. رۇسىيە كومۇنىستلىرىنىڭ تەرەپتارى بولغان بىر قىسىم كىشىلەر رۇسىيەنىڭ پىكىر ـ تەكلىۋىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى تىنچلىق سوھبىتىگە قارشى تۇرغان شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇتەۋەرلىرىنى «پان تۇركىست» «پان ئىسلامىست» دەپ ئەيىپلەپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن يىراقلاشتۇردى ۋە ھەتتا ئالدامچىلىق يولى بىلەن ئەلىخان تۇرەمنى 1946- يىلى 6- ئاينىڭ 13- كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاچۇرۇپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. نەتىجىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقى تۇركىستان مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ ۋەكىللىرى ئارىسىدا 8 ئاي داۋام قىلغان تىنچلىق مۇزاكىرىلىرى ئېلىپ بېرىلىپ 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاندى. ئاتالمىش بۇ تىنچلىق كېلىشىمى» شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ پالاكەتكە گىرىپتار بولۇشىنىڭ باشلىنىشى بولدى. خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى سوھبەت زامانىدىن پائىدىلىنىپ شەرقى تۇركىستانغا 40 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى قىسىملار كىرگۈزۈپ قالدۇق 60 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر سانىنى 100 مىڭغا يەتكۈزۈپ ئالدى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىغىدىكى شەرقى تۇركىستان خەلقىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىگى سۈنئى ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىمى بىلەن 11 ماددىلىق بېتىمنى ئىمزالاش جەريانىدا تاكتىك جەھەتلەردە بەزى يول قويۇشلاردا بولغان بولسىمۇ مىللى مۇستەقىللىقتىن ئەسلا ۋازكەچمىگەن، شۇڭلاشقا گومىنداڭ تەرىپىنىڭ ۋەكىلى جاڭجىڭجوڭ «غولجا تەرەپنىڭ مەيلى

ئەندى چەنۇبى يۇنۇلۇشتىكى مىللى ئارمىيىمىزنىڭ ھەربى ھەربىكەتلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، مىللى ئارمىيىمىز باي ناھىيىسى ۋە ئاقسۇ كونا شەھەرنى گومىنداڭچىلاردىن ئازات قىلىپ، ئاقسۇ يېڭى شەھەرنى قورشاۋ ئاستىغا ئېلىپ جەددى جەڭ قىلىۋاتقاندا سوۋېتتىن ئۈچەتىلگەن مەسلىھەتچىلەر» ئىسكەندەر (ئەسلى ئىسمى ئۇيغۇر) بىلەن زاكىر (ئەسلى ئىسمى زاخار) ئەپەندىلەر «يۇقۇرىنىڭ بۇيرۇغى شۇنداق» دەپ ئىلگىرى سوۋېتتىن سېتىۋېلىنغان ئېغىر تىپتىكى قۇرالالارنى ھەم بىر قىسىم يېنىك قۇرالالارنى يىغىۋېلىپ، بىر تېيىن ھەق تۆلىمەي، سوۋېتكە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ئارمىيىمىز مۇشكۇل ۋەزىيەتتە قالدى. بۇ توغرۇلۇق مۇشۇ ۋەقەئىنىڭ بىۋاستە ئىشتىراكچىسى ئەلىخان تۆرەمنىڭ ئوغلى ئاسلىخان شاكىروۋنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئەسلىمىسىدە مۇنۇلار كۆرسىتىلگەن:

«شۇ كۈنلەردە گېنېرال پولىنوۋنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن نام بىلەن جەنۇبى يۆنۇلۇشتىكى قىسىملارنى باشقۇرۇۋاتقان ئىسكەندەر 1945- يىلى 5- ئوكتەبىردە جەنۇبى يۆنۇلۇشتىكى ئەسكىرى قىسىم كوماندىرلىرى بىلەن ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىگە تۆۋەندىكى مەزمۇندا خەت يېزىپ ئۆتتى:

«ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى ئاسلىخان، قاسىمجان قەمبىرى، سىياسى كومىسار ئابدۇلكېرىم ئابباسوۋلار، قىسىم كوماندىرلىرى سۇپاخۇن بىلەن مىرزىگۇل ناسىروپلار تىزدىن مۇز داۋانغا يېتىپ كېلىڭلار، سىزلەرنىڭ ئىشىڭلار توغرۇلۇق مۇھىم مەجلىس بولىدۇ.» بىز مۇزاتقا كەلگەندىن كېيىن ئىسكەندەر بىز بىلەن كۆرۈشۈپ شۇنداق دېدى: «ھازىر پۈتۈن دۇنيادا ئۇرۇش تۈگەپ تىنچلىق دەۋرى باشلاندى، قەيەردە بىر پاي ئوق ئېتىلسا ، ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكانىڭ قولىغا يېتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەسىلىلەرنى تىنچ مۇزاكىرە يولى بىلەن ھەل قىلىشقا كېلىشتۈق.» سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق بېسىمى بىلەن جەنۇبى يۇنۇلۇشتىكى مىللى ئارمىيىمىز 1945- يىلى ئوكتەبىرنىڭ بېشىدا ئاقسۇدىن جېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئارقىدىنلا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگەئەقىل ئۆگۈتىشى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىغى جاڭكەيشى 1945- يىلى 10- ئاينىڭ 8- كۈنى رادىئو ئارقىلىق نۇتۇق ئېلان قىلىپ شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىغىنى بىلدۈردى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بولسا جاڭكەيشىنىڭ مۇشۇ نۇتقىنى باھانە قىلىپ شەرقى تۈركىستان

كەلتۈرۈش ئۇچۇن بولغان ئىنقىلاپ ئىدى. 1945- يىلى 1- ئاينىڭ 5- كۈنى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ 4- سانلىق يىغىندا ئېلان قىلىنغان 9 ماددىلىق خىتاپنامىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ماددىسىدا بۇ ئىنقىلاپنىڭ نىشانى ئۇچۇق قىلىپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. 1945- يىلى 4- ئاينىڭ 8- كۈنى مىللى ئارمىيەنىڭ قۇرۇلۇشى مۇراسىمىدا مىللى ئارمىيەگە شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىغى ئۇچۇن ئالغا!» دېگەن شۇئار يېزىلغان، ئاي يۇلتۇزلۇق يېشىل بايراق تاپشۇرۇلغان ئىدى. مۇشۇ مۇقەددەس ۋەزىپە ۋە نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ نەچچە مىڭلىغان جەسۇر، قەھرىمان يىگىت ـ قىزلىرى ئۆزىنى بېغىشلاپ، قۇربان بولۇپ شەھىدلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنلىگى ۋە نەچچە مىڭلىغان ئوفىتسىر جەڭچىلىرىمىزنىڭ يارىدار بولغانلىغى ھەممىگە مەلۇم بولغان بىر ھەقىقەتتۇر.

رۇسىيە ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ سىزىغىدىن چىقماي، ئۇلارنىڭ تەشۋىقاتىنى قىلىپ، ئۇلارغا خىزمەت كۆرسۈتۈپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ بۇگۈنكى ئاساسىنى چۇشۇپ قېلىشىغا مۇھىم ھەسسە قوشقان ئەربابلارنىڭ بىرى بولغان سەيپىددىن ئەزىزى: «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاپچىلىرى دۆلەتكە ۋە دۆلەت بىرلىگىگە قارشى ئەمەس بەلكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋېلىپ ۋەتەننى سېتىپ، خەلقنى ئىزىۋاتقان، مىللى زۇلۇم يۈرگىزىۋاتقان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلارغا، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى ئىدى. تۆپ مەسىلە شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىغى مەسىلىسى، مىللى ئەركىنلىك مەسىلىسى ئىدى.» «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراش ناھايىتى ناھايىتى جايىغا چۇشكەن خاراتېرىستىكا»[91] دېيىش ئارقىلىق 1944- يىلى پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا قوزغالغان مىللى ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىق ئىنقىلاۋىنىڭ خاراكتېرىنى بورمۇلاشقا ئورۇندى ۋە بۇ ئىنقىلاپنى 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى دەپ باھا بېرىپ ئۇنىڭ كۆلۇمىنى كىچىكلىتىپ تار دائىرىلىك بىر ئىنقىلاپ قىلىپ كۆرسۈتۈشكە غەيرەت قىلدى. ئەمىلىيەتتە بۇ

---

91 سەيپىددىن ئەزىزى: «ئۇمۇر داستانى» 2- قىسىم 406- بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 1990- يىل.

ئاغىنىدا، مەيلى سوھبەتلىرىدە ياكى كۆڭلىدە بولسۇن پەقەت بىرلا شەرقى تۈركىستان بار، جۇڭخوا مىنگو يوق» دەپ زارلىغان ئىدى.[90] رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئارىسىدا 1945- يىلى 8- ئاينىڭ 13- كۈنى «سوۋېت ـ خىتاي دوستلۇق، ھەمكارلىق كېلىشىمى» موسكۋادا ئىمزالىنىپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ھەققىدە مەخپى كېلىشىم ھاسىل قىلغانتۇرۇغلۇق، نىمە ئۈچۈن چوڭ كۈلەملىك ئۇرۇشنىڭ توختۇتۇلۇشى 1945- يىلى 9- ئىنايىنىڭ 14- كۈنى ئەمىللەشتۇرۇلدى؟

بۇنىڭدىن ئىككى تۈرلۈك سەۋەپ مۇھىم رول ئويناندى. بىرىنجى سەۋەپ، سوۋېت رۇسىيەنىڭ ئاتوم ـ يادرو قۇرالىنى ياساپ چىقىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئۇرانىيۇم ماددىسى ئالتاي تاغلىرىدا مەۋجۇت ئىدى. بۇ ماددىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالتاي ۋىلايىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كەنتىرولىدىن ئازات قىلىنىشى كېرەك ئىدى. ئالتاي ۋىلايىتى مىللى ئارمىيىمىزنىڭ قەھرىمان يىگىتلىرى تەرىپىدىن 1945- يىلى 9- ئاينىڭ 6- كۈنى گومىنداڭ خىتاي ھۆكۈمىتىدىن ئازات قىلىندى. رۇسىيە ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن يەنە جۇڭغارىيە ۋادىسىدىكى ماي تاغىنىڭ نەپتى كېرەك ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن شۇخۇ گومىنداڭ قولىدىن چىقىپ كېتىشى زۇرۇر ئىدى. شۇخۇ 9- ئاينىڭ 8- كۈنى ئازات قىلىندى.

ئىككىنجى سەۋەپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن قوزغۇلۇپ كۈرەشكە ئاتلانغان شەرقى تۈركىستان خەلقىنى بىر ئىككى كۈن ئىچىدىلا بۇ ھەرىكەتتىن توختۇتۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۇلھى قىلىشقا كۈندۈرۈش ۋە مەجبۇرلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن بەزى سەۋەپلەرنى ئۆيدۇرۇپ چىقىش ۋە بەزى تەدبىرلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاساسى ئۇرۇش ھەرىكىتى بىر ئاي كېچىكتۇرۇلۇپ توختۇتۇلدى.

1944- يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە قوزغۇلۇپ پۈتۈن شەرقى تۈركىستانغا يېيىلىپ كەتكەن خەلقىمىزنىڭ مىللى ئازاتلىق ۋە مىللى مۇستەقىللىق ئىنقىلابى، قانداقتۇ بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك، دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن بولغان يېرىم ـ ياتا ئىنقىلاپ بولماستىن شەرقى تۈركىستانىنىڭ تولۇق ئازاتلىغى ۋە مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا

---

90 ئۇرۇمچى سوھبىتىدىن، شىنجاڭ خەلقى ئازات بولغانغا قەدەر، 1987- يىلى، 158- بەت.

1944- يىلى 12- نويابىردا غولجىدا قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك رەسىملەر.

ئەخمەتجان قاسىمى
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى
ھۆكۈمەت باشلىغى
1914- 1949

ھېكمەبەگ غوجا
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇمھۇر
رەئىس ئورۇنباسارى،
1880-1957

ئەلىخان تۆرە
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇمھۇر
رەئىسى
1885- 1976

گېنېرال دەلىلخان
سۇگۇرباپوپ شەرقى
تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى مىللى
ئارمىيىسىنىڭ باش
قۇماندان ئورۇنباسارى
1906-1949

گېنېرال ئىسھاق بەگ
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى مىللى
ئارمىيىسىنىڭ باش
قۇماندانى
1902-1949

ئابدۇرۇف مەخسۇم
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى
ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىبى
1914- 2005

ئىنقىلاپ، پۈتۈن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ئازاتلىغى ۋە مىللى مۇستەقىللىغى ئۈچۈن بولغان ئىنقىلاپ ئىدى.

بۇ ئىنقىلاپنىڭ مۇئىلىرى دۇشمەنلىرىمىز تەرىپىدىن يوقۇتۇپ تاشلاندى، رۇسىيە ۋە خىتاي ئىمپېرىيىلىرىنىڭ ئۆز ئارا تىل بىرۈكتۈرۈپ قىلغان سۇئىقەستلىك ھەربىكەتلىرى نەتىجىسىدە شەرقى تۈركىستان خەلقى يەنە تەكرار ئاسارەت ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. 1949- يىلى 8- ئايدا ئەخمەت جان قاسىمى باشچىلىغىدىكى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان سىياسى مەسلىھەت كېڭىشىگە دەۋەت قىلىنىپ، ئاۋال ئالمۇتاتاغا ئېلىپ بېرىلىپ ئۇ يەرردىن موسكۋاغا چاقىرتىلىپ كېتىلدى، ئاخىرىدا «بېيجىڭگە كېتىۋېتىپ يولدا ئىليوپلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى.» دېگەن نەيرەڭنى ياساپ چىقىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈەتتى. نەتىجىدە ستالىن گۇرۇھى بىرمۇنچە مادىدى مەنپىئەتلەر قارشىلىغىدا شەرقى تۈركىستاننى كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىگە ھەدىيە قىلىپ بەردى.

بىز شەرقى تۈركىستان خەلقى بۇ ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاقنى ھەرگىز ئۇنۇتۇپ قالماسلىغىمىز ۋە شەرقى تۈركىستاننىڭ ئازاتلىغى ۋە مىللى مۇستەقىللىغى يولىدىكى كۈرىشىمىزنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇشىمىز لازىم. شۇ ئارقىلىق شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىستىقلالى ئۈچۈن قۇربان بولغان شەھىدلىرىمىزنىڭ روھىنى شادلاندۇرۇشىمىز كېرەك.

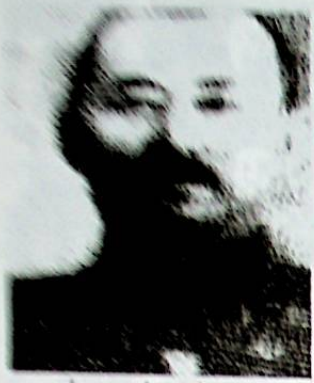
2005- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى، ئىستانبۇل ـ تۈركىيە

گىنىرال مۇھاممەت ئىمىن ئىمىنوپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مىللى ئارمىيىسىنىڭ تۇنجى قوماندانى. 1915-1970

قاسىمجان قەمبىرى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە سەھىيە مىنىستىرى 1909- 1956

رەخىمجان سابىر ھاجى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى 1906- 1977

مىللى ئارمىيە 42- پولك 2- باتالىيونىنىڭ بىر قىسىم ئوفىتسىر ۋە جەڭچىلىرى

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن سولدىن ئوڭغا ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىر ھاجى ۋە ئابدۇلكېرىم ئابباسوپلار بىرلىكتە

غەنی باھاتور
خەلق قەھرىمانى
1902-1981

گىنىرال زۇنۇن تېيىپوپ
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى مىللى
ئارمىيىسىنىڭ باش
قوماندان ئورۇنباسارى
1912- 1984

ئابدۇلكەرىم ئابباسوپ
شەرقى تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى مىللى
ئارمىيىسىنىڭ سىياسى
كومسارى
1921- 1949

ئەكبەر باھاتۇر
خەلق قەھرىمانى
1917-1944

ئوسمان باتۇر
خەلق قەھرىمانى
1899-1951

پاتىخ باھادىر
خەلق قەھرىمانى
1906- 1975

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى

ئۇزاق ئۆتمۈش تارىختىن بىرى مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشاپ كەلگەن شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلۇشى، مەدەنىيىتى ۋە دىنى – ئېتىقات جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تۈرك – ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر پارچىسىدۇر. ئاسىيانىڭ قەلبى ھېسابلانغان شەرقى تۈركىستان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، جوغراپىۋى ئورنى، ئىستراتېگىيەلىك ئەھەمىيىتى جەھەتتىن ناھايىتى مۇھىم بىر مەملىكەتتۇر.

خەلقارا مۇناسىۋەتلەر جەھەتتىن شەرقى تۈركىستان شىمالدا رۇسىيە، غەرپتە غەربىي تۈركىستانىنى تەشكىل قىلغان قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، جەنۇپتا ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان ۋە تىبەت، شەرقتە خىتاي ، شەرقى شىمالدا موڭغۇلىستان بىلەن ئورتاق چېگرىسىنىڭ بولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركىستان جوغراپىيىسىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شەرقى تۈركىستان ئۇزاق شەرق بىلەن ياۋروپانى، سىبىرىيە بىلەن جەنۇبىي ئاسىيانى بىر بىرىگە باغلىغان تارىخى قەدىمقى يىپەك يولى دەپ ئاتالغان بۇيۇك تىجارەت يولىنىڭ مۇھىم تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

شەرقى تۈركىستان تارىختىن بىرى خىتاي، رۇسىيە قاتارلىق بىرمۇنچە چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيەگە ھۇجۇملىق قىلىش ۋە بۇ رايونىنى تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈشتە ئاچقۇچلۇق بىر مەملىكەت بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دۆلەتكە ھەر زامان كۈز تىكىپ، بۇ مەملىكەتنى ئۆز ھۇجۇملىرىنىڭ ۋەياكى تەسىر دائىرىسى ئىچىگە ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇرۇنۇپ كەلدى.

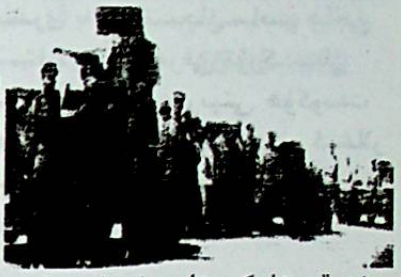
بۇيۇك موڭغۇل ئىمپېراتورلۇغى پارچىلىنىپ ئاسىيادىكى كۈچ قۇۋۋىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن مانجۇ – خىتاي ئىمپېرىيىسى بىلەن رۇسىيە ئىمپېرىيىسى ئورتا ئاسىيانى بولۇپمۇ بۇيۇك تۈركىستانىنى ئىشغال قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ سۆمۈرگۈسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بەزەن ئۆزئارا تىل بىرۈكتۈرۈپ، بەزەن ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ، بۇ رايونغا بولغان ھەربى تاجاۋۇزچىلىغىنى جىددىلەشتۈردى.

شەرقى تۈركستان مىللى
ئارمىيىسىنىڭ سىستىرالىرى

شەرقى تۈركستان مىللى
ئارمىيىسىنىڭ ئايال ئوفتسېرلىرى

شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى
مىللى ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇمچىگە
ھەربى ھەرىكەت قىلىش ئالدىدا
تۈرغان تانكا ۋە توپچى قىسىملىرى

شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى
مىللى ئارمىيەسىنىڭ ئاتلىق
ئەسكىرى قىسىملىرى

شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى مىللى ئارمىيىسىنىڭ ئوفتسېرلەر
يىتىشتۈرۈش مەكتىۋىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار

زوزۇك تاغنىك تەكلىۋى بىلەن مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيەسى تەرىپىدىن (1884- يىلى «شىنجاڭ» = يېڭى زېمىن) دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلدى.

نەتىجىدە ھۆن ئىمپېراتورلۇغى، كۆك تۈرك ئىمپېراتورلۇغى، ئۇيغۇر ئىمپېراتورلۇغى ۋە قاراخانىلار ئىمپېراتورلۇغىنىڭ مۇقەددەس توپراقلىرى بولغان، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈگى ھېسابلانغان بۈيۈك تۈركىستان مانجۇ ـ خىتاي ۋە رۇس ئىمپېرىيىلىرى تەرىپىدىن قوراللىق تاجاۋۇز بىلەن ئىشغال ۋە تەقسىم قىلىنىپ ئېلىندى.

بۇ ئىككى مۇستەملىكىچى سۆمۈرگۈچى كۈچكە قارشى ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازاتلىغى ۋە ئىستىقلالى ئۈچۈن شەرقى ۋە غەربىي تۈركىستان تۈركلىرى ئۇيغۇرلار، ئۆزبەكلەر، قازاقلار، قىرغىزلار، تۈركمەنلەر كۈچ قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بەلگىلىك زامانلاردا مۇستەقىللىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ ھۆر ئىرادىلىرى بىلەن ئازات ئەركىن ياشاش ئىمكانىيەتلىرىنى يارىتىقان بولسىمۇ، رۇسىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن خىتاي ئىمپېرىيىسى ئۆزلىرى بۆلۈشۈۋالغان تۈركىستاندىن ئىبارەت لەزەتلىك لوقما گەشنى ئاغزىدىن چىقىرىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئۆز ئارا مەخپى تىل بىرۈكتۈرۈپ، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ مىللى ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنى رەھىمسىزلەرچە باستۇردى. تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ ئۆز مىللى دۆلىتىنى قايتا تىكلەپ ھۆرىيەت ئىچىدە ياشىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ كەلدى.

ستالىن باشچىلىغىدىكى كوممۇنىست رۇسىيە ئىمپېرىيىسى شەرقى تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى قانلىق كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە 1933 ۋە 1944 ـ يىللىرى قۇرۇلغان ئىككى قېتىملىق مۇستەقىل دۆلىتى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنى يوقۇتۇشتا خىتاي ھۆكۈمرانلىرىغا يانتاياق بولۇپ بەردى. زور تۈركۈمدىكى ئەسكىرى قۇۋەتلىرىنى شەرقى تۈركىستانغا كىرگۈزۈپ ماددىي مەنپەئەتلەر قارشىلىغىدا ھەر خىل سۈئىقەست ۋە ھىلە ـ مىكىر بىلەن شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ ئىككى قېتىملىق مۇستەقىل دۆلىتىنى يوقۇتۇپ بۇ دۆلەتنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. مۇنداق قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسىدى ، خىتايدىن ئالىدىغان ماددىي مەنپەئەت سىرتىدا شەرقى تۈركىستان مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ كەتسە «ئۇرۇك ئۇرۇكنى كۆرسە ئالىيدۇ» دېگەندەك غەربىي تۈركىستانغا تەسىر كۆرسۈتۈپ غەربىي تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ كۈچۈيىپ كېتىشىدىن

15- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئالتۇن ئوردۇ دۆلىتى پارچىلىنىپ قازان خانلىغى (1437- 1552) ئاستراخان خانلىغى (1502- 1554)، نوغاي خانلىغى 1502-1554)، قىرىم خانلىغى (1428- 1783)، قاتارلىق كىچىك خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، پۈرسەتنى غەنىمەت بىلگەن رۇسىيە پادىشاھلىغى 1552 دە قازاننى ئىشغال قىلىپ، قازان خانلىغىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئالدى. رۇسىيە ئىمپېرىيىسى ئاستراخان ۋە نوغاي خانلىقلىرىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئورتا ئاسىيانى نىشان قىلغان ھالدا جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرلەپ، ھەربى تاجاۋۇزچىلىغىنى كۈچەيتىپ قازاق بوزقىرلىرىنى ئىستىلا قىلىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرگەن مانجۇ ـ خىتاي فېئودال ئىمپېرىيەسى ئورتا ئاسىيەگە كۆز تىكىپ غەرپكە قاراپ كېڭىيىش بىلەن جوڭغار خانلىغىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن بۇيۇك تۈركستاننىڭ مۇھىم بىر پارچىسى بولغان شەرقى تۈركستانىنى 1759- يىلى قۇراللىق كۈچ بىلەن بېسىپ ئالدى ۋە شەرقى تۈركستاندا دەھشەتلىك سوي قىرىم ئېلىپ باردى. رۇسىيە ئىمپېرىيىسى قەدەممۇ ـ قەدەم جونۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ خۇڭا خانلىغى، بۇخارا خانلىغى، قوقوند خانلىغى قاتارلىق كىچىك خانلىقلارغا بۆلىنىۋالغان غەربى تۈركستاندىكى دۆلەتلەرنى تۈرلۈك ھىلە ـ مىكىر بىلەن بىر ـ بىرلەپ يوقۇتۇپ غەربى تۈركستاننىڭ پۈتۈن توپراقلىرىنى قۇراللىق تاجاۋۇز بىلەن چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ ئىشغال قىلىپ ئالدى. ئىشغال 1868دە بۇخارا خانلىغى، 1873 دە خۇڭا خانلىغى1876 دە قوقاند خانلىغى، 1881 دە تۈركمەن دۆلىتىنىڭ ئىستىلاسى بىلەن تامامىلاندى،

شەرقى تۈركستاندا 1863-1864- يىللىرى مانجۇ ـ خىتاي ئىستىبداتلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاۋى پارتلاپ ياقۇب بەگ بەدۆلەتنىڭ رەھبەرلىگىدە مانجۇ ـ خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنى شەرقى تۈركستاندىن قوغلاپ چىقىرىپ، مىللى مۇستەقىللىغى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ دۆلەتنى رۇسىيە، ئەنگلىيە، ئوسمانلى دۆلەتلىرى تونۇدى. بۇ دۆلەت 1887- يىلىغا قەدەر 14 يىل مۇستەقىل ھالدا ياشىغان بولسىمۇ، رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ خىيانىتى ۋە ئەنگلىيەنىڭ پوزىتسىيە ئۆزگەرتىپ مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيىسىگە ياردەم بېرىشى بىلەن بۇ مۇستەقىل دۆلەت 1877- يىلى 11- ئايدا تەكرار مانجۇ ـ خىتاي ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمى جاللات

كىلەلمىگەنمىش، مۇنداق دۆلەتنىڭ باشقا دۆلەتلەرنى مۇستەملىكە قىلىشى مۇمكىن ئەمەسمىش، فېئودال ئىمپېرىيەلەرنىڭ ئىشغال قىلغان دۆلەتلىرى ئۇنىڭ تەبىئى زىمىنىگە ئايلىنىپ كېتەرمىش، رۇسىيەدە بولشېۋىك ئىنقىلاۋى شەھەردىن يېزىغا قاراپ رىۋاجلانغانمىش، خىتايدىكى كوممۇنىستىك ئىنقىلاپ يېزىلاردىن باشلاپ شەھەرگە قاراپ كېڭەيگەنمىش، خىتاي دۆلىتى تارىختا بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىمىش، رۇسىيە بولسا ئۇنداق دۆلەت ئەمەس ئىمىش، خىتايدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى، مۇرەككەپ ئىمىش، مەسىلەن شەرقى تۈركىستاندا (شىنجاڭدا) 13مىللەت ياشارمىش، ئۇيغۇرلارغا دۆلەت قۇرۇش ھەققى تونۇلسا، باشقىلارغىمۇ مەسىلەن شەرقى تۈركىستاندىكى قازاقلار، قىرغىزلار، موڭغۇللار، تۇنگانلار، شۇەلەر، مانجۇلار، تاجىكلار، رۇسلار، داغۇرلارغا ھەم دۆلەت قۇرۇش ھەققىنى بېرىش كېرەكمىش، ئۇنداقتا شىنجاڭدا (شەرقى تۈركىستاندا) 13 دۆلەت قۇرۇشقا توغرى كېلەرمىش، دېمەك رۇسىيە بىلەن خىتاينىڭ ئەھۋالى بىر ـ بىرىگە ئوخشمايمىش، شۇنىڭ ئۈچۈن خىتايدا مىللى مەسىلە ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش يولى بىلەن ئەمەس، ئاۋتونوم سىياسىتى بىلەن ھەل قىلىنىشى كېرەكمىش.

مۇشۇنداق سەپسەتەلەر بىلەن خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى مۇستەقىللىق ياكى رىسپوپلىكا تەلەپ قىلغان ئۇيغۇر، تىبەت ۋە موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مىللى مۇنەۋۋەرلىرىنى قاتتىق جازالاپ ۋە ئۆلتۈرۈپ مىللى مەسىلىنى ئاۋتونوم رايونى سىياسىتى بىلەن ھەل قىلماقچى بولدى. شەرقى تۈركىستاندا (شىنجاڭدا) 1955- يىلى 1-ئوكتەبىردە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى»نى قۇرۇپ، خەلقىمىزنى بۇ يالغان ۋەدىسكا بىلەن ئالداشقا ئۇرۇندى. بۇ ئاۋتونوم رايون دېگەن نەرسىنىڭ ماھىيىتى بىر ئىككى يىلدىلا ئاشكارىلىنىپ بىر ئالدامچىلىق كومىدىيەسىدىن ئىبارەت ئىكەنلىگى خەلقىمىزگە مەلۇم بولۇپ قالدى.

20- ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىدا يەنى 1991- يىلى كوممۇنىست رۇسىيە ئىمپېرىيىسى يەنى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى سىياسى، ئىقتىسادى كىرىزىسىگە ئۇچراپ، بۇ مەملىكەتتە كوممۇنىزىم چۆكتى، بۇ ئىمپېرىيەنىڭ چاڭگىلىدىكى جۇمھۇرىيەتلەر، شۇ قاتاردا ئورتا ئاسىيا ۋە كافكازىيەدىكى جۇمھۇرىيەتلىرى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبەكىستان، تۈركمەنىستان، تاجىكستان، ۋە ئەزەر بايجان جۇمھۇرىيەتلىرى ئىستىقلال ئېلان قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ مىللى مۇستەقىللىقلىرىغا ئېرىشتى، يەنى بۇرۇنقى كۆرۈنىشتىكى

يەنى غەربى تۈركىستاننىڭ كوممۇنىست رۇسىيەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ كېتىشىنىڭ، ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىدى.

1917- يىلى ئوكتەبىردە رۇسىيەدە يۈز بەرگەن بولشۇيىك سىياسى ئۆزگۈرۈشىدىن كېيىن يېڭى قۇرۇلغان رۇسىيە ھۆكۈمىتى (سوۋېت ھۆكۈمىتى) ئورتا ئاسىيادا ئۆزلىرى ئىشغال قىلىۋالغان دۆلەت ۋە مىللەتلەرگە ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش پىرىنسىپلىرى بويىچە كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ، مۇستەقىللىق تونۇپ، ئۇلارنىڭ مىللى دۆلەتلىرىنى نام جەھەتتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يول قويدى. غەربى تۈركىستاننى تۈرك بويلىرى بويىچە قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبېكستان، تۈركمەنستان، تاجىكستانلارغا ئايرىپ، ئۇلارنى سوۋېت سوسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى نامى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلدى.

ماۋزېدۇڭ باشچىلىغىدىكى خىتاي كوممۇنىست رەھبەرلىگى گۈرۇھى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى خىتاي چوڭ قۇرۇغلىغىدا مەغلۇپ قىلىپ، 1949- يىلى ئوكتەبىردە جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى يوقۇتۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنى ئۆز ئىدارىسىغا ئالغان ھامان شەرقى تۈركىستان، تىبەت، ئىچكى موڭغۇلىستانلارغا مۇستەقىللىق ھەققىنى تونۇيدىغانلىغى ھەققىدىكى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ۋەدىلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، چويلىدا توختىمايدىغان ھەر خىل باھانىلارنى ئۈيدۈرۈپ چىقىرىپ،شەرقى تۈركىستان، تىبەت، ئىچكى موڭغۇلىستان قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئىتتىراپ قىلمىدى. بۇ خەلقلەرنىڭ مىللى دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە يول قويمىدى. يەنىلا مانجۇ ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ كونا جەندىسىگە ، ئەبجىغى چىقىپ كەتكەن مۇستەملىكىچىلىك سىياستىگە ۋاراسلىق قىلىشتا چىڭ تۇردى. نەتىجىدە مىللى مەسىلە ھەل بولمىدى. مانجۇ ـ خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مۇستەملىكە سىياستىگە ۋارىسلىق قىلىشتا ماۋزېدۇڭ گۈرۇھىنىڭ ئىلگىرى سۈرگەن سەپسەتەلىرى تۇۋەندىكىدىن ئىبارەت:

رۇسىيە غەربى تۈركىستاننى ۋە باشقا مىللى دۆلەتلەرنى ئىشغال قىلغان زاماندا كاپىتالىزىم باسقۇچىغا كىرگەن بىر دۆلەت ئىمىش، بىر دۆلەتنىڭ جاھانگىر دۆلەت بولۇشى ئۈچۈن ئۇ دۆلەت كاپىتالىزىم باسقۇچىغا يۈكسەلگەن بولۇشى كېرەكمىش. خىتاي دۆلىتى يېرىم مۇستەملىكە يېرىم قېئىۇداللىق خارەكتىردە بولۇپ، كاپىتالىزىم باسقۇچىغا يېتىپ

شەرقى تۈركستانلىقلارنىڭ قانۇنى يول بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەققانى كۈرەشلىرىنى چەكلەيدىغان سىياسەت يۈرگۈزىدىغان بولۇپ قالدى.

2001- يىلى 11- سىنتەبىردە ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن نيويورۇكتىكى دۇنيا تىجارەت مەركىزىنىڭ پارتلىتىلىشى ۋەقەسىدىن كېيىن خەلقارادا تېرورىزىمگە قارشى ئورتاق كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، سۇنى لېيىتىپ بىلىق تۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللۇنۇپ، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىرقى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇپ ئىنسانى ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلىش، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەققانى كۈرەشلىرىنى خەلقارا تېرورىزىمنىڭ بىر پارچىسى دەپ ئېلان قىلىپ، شەرقى تۈركىستاندا خەلقىمىزگە قارشى قانلىق قىرغىنچىلىق ۋە فاشىزىملىق زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تارىختىن بىرى ئىنسانىيەتچىلىكنى، تىنچلىقنى ۋە مىللەتلەر ئارىسىدىكى دوستلۇقنى قەدىرلەپ كېلىۋاتقان شەرقى تۈركىستان ئۇيغۇر تۈركلىرىگە «تېرورىست» مىللى بۆلگۈنچى» - «رادىكال ئىسلامچى» دېگەن بەدنامىلارنى چاپلاپ، بىگۇنا ئىنسانلارنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ قولغا ئېلىشقا ۋە ئېتىپ ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ قانلىق دۆلەت تېرورىزمى شىددەتلىك ھالدا داۋام قىلماقتا.

خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتى، شەرقى تۈركىستاننىڭ نېفت، تەبىئى گاز، ئالتۇن، كۈمۈش، تۇمۇر، كۆمۈر، ئۇرانىيوم قاتارلىق قىممەتلىك بايلىقلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ سۈمۈرۈشنى جىددىلەشتۈرۈشتىن باشقا، شەرقى تۈركىستانغا خىتايدىن 150 مىليون خىتاي كۆچمەنلىرىنى ئېلىپ چىقىپ يەرلەشتۈرۈش پىلانىنى تىز ئاردا ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈچەپ ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا.

قەدىمقى تارىختىن 20- ئەسىرنىڭ بىرىنجى يېرىمغا قەدەر، شەرقى تۈركىستان خەلقى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى جاسارەت بىلەن كۈرەش ئېلىپ بېرىپ بۇ يولدا سان- ساناقسىز جان بېرىپ ۋە قان تۆكۈپ، ئۆزىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە قوغداش شۇنداقلا خىتاي ھۆكۈمران گۇروھىنىڭ غەربى تۈركىستانغا كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇجادىلە قىلىپ كەلگەن ئىدى. بۈگۈن غەربى تۈركىستاننى بىر بوشلۇق ھېسابلاۋاتقان كوممۇنىست خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى شەرقى تۈركىستانغا 150 مىليون خىتاي كۆچمەنلىرىنى يەرلەشتۈرۈش پىلانىنى

مۇستەقىللىقتىن ھەقىقى، سوۋېرىن ھوقۇقلۇق دۆلەتلەرگە ئايلاندى. بۇ ئەھۋال تۈرك دۇنياسى ۋە شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈچۈن بۈيۈك ئۈمىت ۋە خۇشاللىق بېغىشلىدى.

ئەمما خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتى رەھبەرلىگى مەيدانغا كەلگەن بۇ يېڭى ۋەزىيەتتىن قاتتىق چوچۇپ، ئۆزى مۇستەملىكە قىلىۋالغان شەرقى تۈركىستان، تىبەت ۋە ئىچكى موڭغۇلىستانلارغا زور مىقتاردىكى ئەسكىرى كۈچلىرىنى يۆتكەپ، چېگرا بويلىرىغا ئۈرۈنلاشتۇردى. ئاخبارات ۋە ئىشپىيونلۇق تۈرلىرىنى كېڭەيتىپ، خەلق ئۈستىدىكى نازارەتنى كۈچەيتتى، ئۆزلىرى مۇستەقىللىق تەرەپدارى دەپ گۇمان قىلغان ياكى ھەقىقەتەن ھۆرىيەت، دېموكراتىيە ۋە مۇستەقىللىق تەرەپدارى بولغان ئون مىڭلىغان مىللى مۇنەۋۋەر ئىنسانلارنى قولغا ئېلىپ، ئاتىدىغانلىرىنى ئېتىپ، سولايدىغانلىرىنى سولاپ، دۆلەت تېرۇرى بىلەن خەلقنى قاتتىق قورقۇتۇپ مۇستەملىكە تۈزۈمىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. مۇنداق ئەھۋالدا رۇسىيە فېدراتسىيونى ھۆكۈمىتى خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىگە بىز مۇستەملىكىلىرىمىزدىن ئاساسەن ۋازكەچتۇق، كونا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىكى جۈملىدىن ئورتا ئاسىيادىكى ئىتتىپاقداش جۈمھۇرىيەتلەرنىڭ مىللى مۇستەقىللىقلىرىنى ئېتىراپ قىلدۇق، سەنمۇ ئۆز مۇستەملىكىلىرىڭدىن ۋازكەچ تىبەت، شەرقى تۈركىستان ۋە ئىچكى موڭغۇلىستانلارغا مۇستەقىللىق ھەققىنى بەر دېيىشنىڭ ئورنىغا، خىتاينىڭ ئىقتىسادى يارەملىرىدىن مەمنۇن بولۇپگەپ سۆز قىلماي بېشىنى ئېچىگە تىقىۋالدى. خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆرىيەت تەلەپ قىلىۋاتقان شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان زۇلۇم ۋە قانلىق قىرغىنچىلىقلىرىنى كۆرمەسلىككە سالدى.

يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن قازاقىستان، دىنداش تۈرك جۈمھۇرىيەتلىرىدىن قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان جۈمھۇرىيەتلىرى كومپارتىيە خىتاي ھاكىمىيىتى بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيونىنىڭ مەخپى پىلانى بىلەن 1997- يىلى قۇرۇلغان «شاڭخەي كىلىشىمى ئىتتىپاقى» غا ئەزا بولۇپ كىرگەندىن كېيىن، شەرقى تۈركىستان خەلقىگە بۆگۈن خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن يۈرگۈزىلىۋاتقان قانلىق قىرغىنچىلىق ۋە زۇلۇم سىياسىتىگە نەزەر سالمايدىغان، شەرقى تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلمەيدىغان ۋە بۇ قېرىنداش جۈمھۇرىيەتلەردىكى

2- كۆز قاراش: خىتاي نوپۇسى ئۆپ، چوڭ دۆلەت بولغىنى بىلەن ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئاجىزلىق نۇقتىلىرى بار. خىتاينىڭ ئىدارىسى ئاستىدىكى پۈتۈن خەلقنىڭ ھەممىسى خىتاي مىللىتى ئەمەس، خىتاينىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن ئېيتقاندەكمۇ خىتايدا خىتاي مىللىتىدىن باشقا 55 مىللەت ياشايدۇ. خىتاي كومپارتىيەسى ھاكىمىيەتنى رەھبەرلىگەن پۈتۈن خىتاي توپىرىغىنىڭ 50- 60 پىرسەنتىنى خىتايدىن باشقا مىللەتلەر ياشايدىغان توپىراقلار تەشكىل قىلىدىغانلىغىنى، خىتايدىن باشقا مىللەتلەرنىڭ پۈتۈن خىتايدىكى نوپۇسنىڭ 6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغانلىغىنى ئىتىراپ قىلغان، لېكىن خىتاي رەھبۇرلىگى خىتايدىكى نوپۇس ئىچىدە خىتايدىن باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇس پىرسەنتىنى ناھايىتى ئازايتىپ كۆرسەتكەن، بۈگۈنكى خىتاي ئىدارىسى ئاستىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر خەلق نوپۇسى ئىچىدە خىتاي بولمىغان مىللەتلەرنىڭ سانى 250 مىليوندىن كام ئەمەس.

بۈگۈن خىتاي ئىدارىسى ئاستىدا ياشاۋاتقان تارىختا مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ياشىغان، مىللەتلەر خىتايدىن ئايرىلىپ ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇنياداكى خىتايغا خوشنا دۆلەتلەر ۋە غەرپتىكى چوڭ دۆلەتلەر خىتاينىڭ تارىخى ئۆتمۈشىدىن ئۇنىڭ بىر كېڭەيمىچى دۆلەت ئىكەنلىگىنى ئۇنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئەسكىرى كۈچى دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتلەردىن ئېشىپ كەتكەن ھامان دۇنياغا خوجايىن بولۇش ئۈچۈن ھەربىكەت باشلايدىغانلىغىنى بىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار تۇرلۇك تەدبىرلەرنى قوللۇنۇپ ئۇنىڭ دۇنيانى يۇتىدىغان ئەڑدەرھاغا ئايلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، خىتاينىڭ تارىختا ئىشغال قىلىۋالغان مۇستەملىكىلىرىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق ۋە ھۆرىيەت ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشىنى قوللاپ قۇۋەتلەيدۇ. بۇ كۈرەشنىڭ كۈچىيىشى دۇنيا ۋەزىيىتىدە يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى مۇقەررەر مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. بۇ جەددى كۈرەش بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنى ئۆز مۇستەملىكىلىرىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. بۈگۈن دۇنيا يېڭى كونا مۇستەملىكىچىلىك گۇمران بولۇۋاتقان ئىنسان ھەقلىرى ئىتۋار قىزغىنۋاتقان بىر تارىخى دەۋرگە قەدەم قويدى. مۇنداق بىر تارىخى شارائىتا مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئۇزۇققىچە پۈت تىرەپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمىلى پاكىتلارغا ۋە تەتقىقاتلارغا تايىنىپ يۇرگۈزگەن تەخمىنلىرىمىزگە ئاساسلانغاندا ھازىر

ئىشقا ئاشۇرۇپ ئالسا، ئۇ زامان شەرقى تۈركىستاننى غەربى تۈركىستاندىكى تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىگە چاچىراش تاختىسى قىلىپ قوللۇنۇپ، قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبېكستان ۋە تاجىكستانلارغا كېڭىيىشگە باشلايدىغانلىغى بىر سىر بولماستىن ئەقىل پاراسىتى بېشىدا بولغان ھەر ئىنسانغا ئۇچۇق ئاشكارا بولغان بىر پىلاندۇر.

بۇ نوقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا شەرقى تۈركىستاننىڭ ئاسارەتتىن قۇتۇلۇپ مىللى مۇستەقىللىققا ئېرىشىشى ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بىخەتەرلىگى، مۇقىملىغى ئۈچۈن، شۇنداقلا ئاسىيا ۋە دۇنيا تىنچلىغى ئۈچۈن مۇھىم بىر كاپالەتتۇر.

شەرقى تۈركىستان ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىغىغا ئېرىشىمەي تۇرۇپ ئاسىيا ۋە دۇنيادا تىنچلىق ۋە مۇقىملىق بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقى تۈركىستانغا خوشا بولغان دۆلەتلەر بولۇپمۇ ئورتا ئاسىيا تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرى، ئۆزاق كىلەجەكنى نەزەردە تۇتقان ھالدا ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ھۆرىيەت ۋە مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى كېرەك.

شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىنمۇ؟ شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ كىلەچىگىدىن ئۈمىد بارمۇ يوق؟

بۇ مەسىلىدە ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇتتۇر:

1- كۆز قاراش: خىتاي دۆلىتى كۆپ نۇپۇسلۇق چوڭ بىر دۆلەت، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇدرەت تېپىۋاتقان بىر دۆلەت، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بۇ ئىمپېرىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىن قۇتۇلۇپ ئازات ۋە مۇستەقىل بولۇشى قۇلاي ئەمەس. شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈش بىزنىڭ قولىمىزدىن كېلىدىغان بىر ئىش ئەمەس، بۇ جانابى ئاللاھنىڭ تەغدىرىگە قالغان بىر ئىش، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىشنىڭ پىشىدا يۈرۈپ ئاۋارە بولماسلىق كېرەك. خىتايدا كومۇنىسلار ئۈستىدىن دېموكراتىيەچىلەر غەلبە قازىنىپ، ھاكىمىيەت بېشىغا كەلسە، بىزمۇ راھەت نەپەس ئالىمىز، بەلكى ئۇلار بىزگە ئالى مۇختارىيەت ھوقۇقى تونۇشى مۇمكىن، دېگەن كۆز قاراش، بۇ كۆز قاراش مەملىكەت ئىچىدە بولسۇن، چەتئەللەردە بولسۇن، ناھايىتى ئاز ساندىكى شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ كۆز قارىشى، بۇ كۆز قاراشنى تىگى تەكتىدىن ئالغاندا خىتاي ھۆكۈمران گۇروھى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدۇ. بۇ كۆز قاراشنىڭ كەڭ يېيىلىشى ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن ياردەمنى كۆرسىتىدۇ.

شئېرلىرىم تىلىگىم شۇنداق

شئېرلىرىم، شئېرلىرىم گاك قۇشاقلىرىم
يۈرۈگۈمدىن شاۋقۇن سېلىپ ئاققىن ئۇزۇلمەي،
ئەي چولپاندەك يانغان مېنىڭ دىل چىراقلىرىم،
كۆڭلۈم تېنىم تاپماس سېنىڭ نۇرىڭ تۆكۈلمەي.

شوخ شاتىراپ دەريالاردەك ئۇرغۇپ ئېقىۋەر،
ساڭا خۇشتار ھەر قەلبنىڭ ئېتىزلىرىغا!
شەرۋەتلىرىڭ شۇ ئېتىزدا قويغا غېرىچ يەر،
پۈركىۋەتسۇن قىزىل گۈلنىڭ دېڭىزلىرىغا!

شۇ گۈللەرنىڭ دىماق يارغان پۇرىغى يەتسۇن،
ۋەتىنىمنىڭ ماموق گىلەم قۇچاقلىرىغا،
بۇ سۈيۈملۈك ئالتۇن توپراق ئايلىنىپ كەتسۇن،
ئىپارلار بۇلدۇقلىغان بۇلاقلىرىغا!

شۇ بۇلاقنىڭ قاينامىلىرى ئۇنچە ــ مارجانەك،
كۆۋەچىشىپ، چۈرۈقلۇشۇق ئويىنىسۇن، ئاقسۇن!
ھەر يۈرەكنىڭ ئىشقى چۈشۈپ خۇددى جاناندەك،
چاڭقىغاندا قېنىپ ئىچسۇن، قەنتىنى چاقسۇن!

قەھرىتاندا بول ئەل ئۈچۈن يالقۇنلىغان چوغ،
ھارارىتىڭ مېڭ گىرادۇس ئۈستىدىن ئاشسۇن!
سېنى كۆرسە قۇسرۇغىنى قىسىپ ئاچچىق سۇغ،
كىشى بارماس چۆل ــ بايا‌ۋان ئىچىگە قاچسۇن!

دۇنيادا مەۋجۇت بولغان 180 گە يېقىن دۆلەتنىڭ سانى 21- ئەسىرنىڭ بېشىغىچە يەنىمۇ 200 گە يېتىپ بارىدۇ. يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئېرىشىدىغان 20 نەچچە يېڭى دۆلەتنىڭ بىرى ئىنشائاللاھ شەرقى تۈركىستان بولۇپ قالىدۇ.

شەرقى تۈركىستان خەلقى بۈگۈن 30 مىليوندىن ئارتۇق نۈپۈسقا ساھىپ بولۇپ، قولىدا يېڭىنىڭ سۈنۈغى بولمىغان بىر ۋەزىيەتتە بولسىمۇ، ھەقىقەت، ھەققانىيەت تامامەن شەرقى تۈركىستان خەلقى تەرەپتە، شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈزىنىڭ تارتىپ ئېلىنغان ھەق ۋە ھوقۇقى تەلەپ قىلىدۇ، خىتاي دۆلىتىدىن بىر غېرىچ توپراق تەلەپ قىلمايدۇ.

دۇنيانىڭ تارىخى تەرەققىيات قانۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ھەققانىيەت چوقۇم غەلبە قىلىدۇ. زوراۋانلىق ۋە زۇلۇمنى ئاساس قىلغان قارا كۈچلەر مۇقەررەر مەغلۇپ بولىدۇ.

مۇستەملىكە بويۇندۇرۇغىغا چۈشۈپ قېلىپ ھۆرىيىتىدىن، مىللى مۇستەقىللىغىدىن ئايرىلىپ قالغان ھەرقانداق مىللەت كۈچلۈك ئىرادىگە كېلىپ ئالدىنقىلىرى يېقىلسا كېيىنكىلىرى ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ ھەققانى كۈرىشىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلا بولسا، ئۇلار ئەڭ ئاخىرىدا مۇقەررەر غەلبە قازىنىدۇ.

بىزنىڭ ئۈمىتۋار بولۇشتا نۇرغۇن ئاساسلىرىمىز بارکى ، ئۈمىتسىزلىنىشكە ھېچبىر ئاساسىمىز يوق، ئۈمىتسىزلىك ئىمانسىزلىقتۇر، ئىتىقاتسىزلىقتۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۈزىمىزنىڭ ھۆرىيىتە ۋە مۇستەقىللىق يولىدىكى كۈرىشىمىزنى قەتئى داۋاملاشتۇرىشىمىز لازىم، شەرقى تۈركىستان خەلقى ئاخىرى بىر كۈنى ئاسارەتتىن قۇتۇلۇپ ئۈزىنىڭ ھۆرىيىتى ۋە مۇستەقىللىغىغا ئېرىشىپ، دۇنيادىكى مۇستەقىل دۆلەتلەر قاتارىدىن تەگىشلىك ئۇرۇن ئالىدۇ. بۇ كۈز قاراش مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ كۈز قارىشىدۇر. شۇنداقلا ۋەتەن قۇتقۇزۇش يولىدىكى كۈچلۈك ئىرادىسىنىڭ نامايەندىسىدۇر. كۈرىشىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ ئەتىكى پارلاق كۈنلىرىمىزنى كۈتۈپ ئالايلى!

2005 ـ يىلى، ئىستانبۇل

شەھرلىرىم يەر يۈزىدەك ئۆزۈن ئۆمۈر سۈر،
ئېچىلىپلا توزۇپ كەتمە ھەشقى پىچەكتەك.
يېشىك قانچە ئاشقانسىرى شۇنچە ياشتىناپ تۇر،
ھەر تاك بىلەن سەن ئېچىلىپ غۇنچە، چىچەكتەك.

شەھرلىرىم، شەھرلىرىم شۇ تىلەك ئۈچۈن،
سېنىڭ بىلەن مۇڭدىشىمەن كۈن - تۈنلەپ ئۇزاق،
قىرامىڭغا چاپسان يېتىپ نۇر چاچقىن بۇگۈن،
سەندىن دايىم تىلەيدىغان تىلىگىم شۇنداق!

1962- يىل، ئۈرۈمچى

قارا قىشتا ۋەتەن ئۇچۇن تەر تۆككەن پەرھات،
مۇزلىغاندا يالقۇنىڭغا كۆكسىنى ياقسۇن!
ئارزۇيۇم شۇ: سېنى سۈيۈپ ئەمگەكچى ھايات،
شۆھرلىرىم ساڭا ئوتلۇق مېھرىدە باقسۇن!

مىڭ غۇلاچ خاك ئاستىغىمۇ نۇرۇڭنى تۆك، چاچ،
قارا كۆزى «قىش گۈلى»نىڭ كەتسۇن چىمىرلاپ!
نۇرلىرىڭنىڭ قارشىسىدا ھەتتاكى قۇياش،
مايسىرىغان جىن چىراقتەك قالسۇن پىلىلداپ!

سېنىڭ شولاڭ بولۇپ غەيرەت، جاسارەت قىنى،
خانىچىلارنىڭ تۇمۇرىغا چاپسۇن، تۆكۈلسۇن!
ھەر ئۇرغاندا گۈرسۈلدۈتۇپ پۈلات مىتىننى،
زىمىن تەۋرەپ قارا ئالتۇن باغرى سۆكۈلسۇن!

قىر بېشىدا سۇمۇرۇلگەن قايماقلىق چايدەك،
كۈچ ـ مادار بول خەلقىمىزنىڭ يۈرەكلىرىگە،
سىڭىپ ئەلنىڭ تۇمۇرىغا ساپ قىزىل قاندەك،
قۇۋەت بەرگىن، يەتكۈز بارلىق تىلەكلىرىگە.

شۆھرلىرىم بولۇپ ئۆزۈڭ قۇدرەتلىك سادا،
غەپلەتتىكى ئىنسانلارنى سىلكىندىر، قوزغات!
سائادەتنىڭ مەنزىلىنى سەن قىلىپ جاكا،
ئۇخلاپ ياتقان غاپىللارنى، تۇر! دېگىن، ئويغات!

ھۆرىيەت ۋە نۇرغا تەشنا باتۇر خەلقىمىز،
تىز ئۇلاشسۇن چاقماق كەبى، جانان يارىغا!
ئىلھامىڭدىن قۇدرەت تېپىپ ،ئەجدات نەسلىمىز،
ئانا دىيار يەتسۇن نۇرلۇق گۈلباھارىغا!

مۇراتقا يېتەتتىم

ئويلىسام بىر چاغلار، جوشقۇن تىنىمسىز،
مايسىدەك ياش ئۆسمۈر شوخ بالا ئىدىم،
مانا ئەندى ئاتمىش ئىككىدىن ئېشىپ،
ئىككى مىڭ يىلغا مەن: «مەرھابا» دېدىم.

ئۆتتى كۆپ ئاي، يىللار ئىزلار قوغلۇشۇپ،
كۆز يۇمۇپ ئاچقىچە ئۆچقۇر شامالدەك.
بۇ ھايات قەلبىمنى ئەيلىدى مەپتۇن،
تەبەسسۇم ئەيلىگەن ساھىپ جامالدەك.

ئاللاھقا مىڭ شۈكرى ئۇلاشتىم مەنمۇ،
ئىككى مىڭ يىللارنىڭ دەۋران چاغىغا،
مۇراتقا يېتەتتىم ئېرىشسە تىزرەك،
جانجان ۋەتىنىم ئىستىقلالىغا!

2000- يىل 1- ئاينىڭ 1- كۈنى، ئىستانبۇل – تۈركىيە

سەن هایاتسەن مەڭگۈگە

(پىروفىسور. دوكتۇر مەرھۇم مەھەممەت قاپلان ئەپەندىگە تەزىيە)

كۈتمىگەن بىر چاغدا ئۇستاز بىز سەندىن بولدۇق جۇدا،
يەرگە ئىگىلدى بېشىم، دېدىم ساڭا مەن «ئەلۋىدا».
سەن تۈيۈقسىز ئەيلىدىڭ باقى دۇنياغا سەپەر،
قەلبىمىزدىن ئۆرلىدى مۇڭ ــ زارغا تولغان بىر سادا.

سەن ۋەتەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەشتە قىلچە ھارمىغان،
ئىلمۇ ــ ئىرپان يۈلتۇزىدەك پارلىغان ئىنسان ئىدىڭ،
توغرا يولدا مۇشكىلات، خاۋپۇ ــ خەتەردىن قورقمىغان،
قەھرىمانلىق ۋە شەجائەتتە جەسۇر ئارسلان ئىدىڭ.

سەن ئىدىڭ مۇئارىپ بېغىدا مېھرىبان باغۋەن كىشى،
ئېچىلغانتى قان ــ تېرىكىدىن لالە ــ رەيھان، ياسمەن،
چاڭقىغان ياشلارغا بولدىڭ مەرىپەتنىڭ يامغۇرى،
قەدىمكىدە سەن ياراتتىڭ ياپ ــ يېشىل رەڭلىك چىمەن.

سەن هایاتسەن مەڭگۈگە، ھېچ ئۆلمىدىڭ ئۇستازىمىز.
دىلدە ئۆركەش ياسماقتا ساڭا بولغان ئىھتىرام!
قالدۇرۇپ كەتتىڭ مىراس نۇرانە جەۋھەر غەزنىسى،
باشلىغان شانلىق ئىشىڭنى قىلىمىز بىزلەر داۋام!

1986- يىل، مارت، ئىستانبۇل

(بۇ شېئىر «تۈرك تىلى ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 86 - يىل مارت سانىدا ئېلان قىلىنغان.)

ئۆتۈپ كەتتى تىزلا ئون سەككىز يىل ھەم،
بىر ــ بىرىنى ئايلار ئىتتىك قوغلۇشۇپ.

كەتتىڭىز دۇنيادىن، خەلقىمىز ئۈچۈن،
ياخشى ئەۋلاتلارنى قالدۇرۇپ مىراس.
ھەر ئىككى جاھاندا يۈزىڭىز يۈرۈق،
ۋىجدان بورچىڭىزنى ئەيلىگەچ خالاس.

ئەلۋىدا، خاتىرجەم يېتىڭ نۇر ئارا،
ئاللاھ بېغىشلىسۇن جەننەتتىن ماكان!
قەلبىمىز قېتىدىن ئۆچمەس نامىڭىز،
سىزنى ئۇنتۇمايمىز بىزلەر ھېچقاچان!

2000- 4- ئاينىڭ 20- كۈنى، ئىستانبۇل ــ تۈركىيە

ئەلۋىدا

(مەرھۇم دادام داۋۇت ھاجىم ماخمۇدىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلايمەن)

كۆزۈمنىڭ قارچۇغى مېھرىبان دادا،
كەتتىڭىز تۇيۇقسىز ئۇچۇپ كۆزۈمدىن،
نىمانچە غەپلەتتە قالدىم دەپ كايىپ،
سۇراقلار سۇرايمەن تىنماي ئۆزۈمدىن.

تۇيۇقسىز كۆز يۇمۇپ سىز قىلغان ۋىدا،
ھەسرەتتىن قەلبىمدە ئاچتى چوڭ يارا،
ئاللاھنىڭ ھۇكمىگە يەنە باش ئىگىپ،
دېدىم ئاخىرىدا: ئەلھۇكمىللا!

جانىجان مېھرىبان كۆيۈملۈك دادا،
شەپقىتى دېڭىزدەك سۇيۇملۇك دادا،
قەلبىمدە بىر پاريات، ھەسرەت چېكمەن،
قىلمىغاچ بورچۇمنى مەن تولۇق ئادا.

سىز خەستە بولغاندا مەن باقالمىدىم،
پەرزەنتلىك ھەسسىمنى ھەم قاتالمىدىم،
كۆز يۇمغان چېغىڭىز نەپەستىن توختاپ،
يۇزۈمنى يۇزىڭىزگە ھەم ياقالمىدىم.

سىزدىن ئايرىلدىم مەن يېرىم يېشىمدا،
يېتىملىك چاقمىغى چاقتى بېشىمدا،
ئىستانبۇل شەھرىدە ۋىسالىڭىزغا،
يەتتىم نەۋقىرانلىق قىرىق تۆرت يېشىمدا.

سىز سەئۇدىيەدە، مەن تۇركىيەدە،
بىر ـ ئىككى يىلدا بىر تۇرىدۇق ئۇچرۇشۇپ.

تۇزدى ۋەھشى دۈشمەن سۇئىقەستلىك پىلان،
باغرىڭغا ئاققۇنلار دولقۇرمەك ئۇچۇن،
قىلىپ تىل، دىنىڭنى بىر يولى گۇمران،
نامىڭنى تارىختىن ئۆچۈرمەك ئۇخۇن.

تېنىڭگە چىرمىشىپ رۇدىپاي چايان،
قېنىڭنى سۇمۇرۇپ ئىچتى ھەر زامان،
پەرىشان ھالىڭنى كۆرۈپ چىدىماي،
قوزغالدۇق غەزەپلەر بولۇپ سەل ــ قىيان.

سېنى قۇتقۇزۇشقا مەيدانغا چىقتۇق،
ئۆلۈم يا كۆرۈم دەپ جاسارەتلىنىپ!
بۇ يولدىن قايتماسقا قەسەملەر ئىچتۇق،
گويا كى ۋولقاندەك ھارارەتلىنىپ!

مۇقەددەس كۆرەشتىن تاڭلا ئەرتىگە،
تۇغەيدۇ سەن چەككەن زۇلمەت ۋە ئازاپ.
قىلىمىز شاتلىقتىن بايرام، تەنتەنە،
ئىستىقلال تاجىنى بېشىڭغا تاقاپ.

كۆلىسەن قاقاقلاپ سەنمۇ شۇ كۈنى،
مۇناسىپ يېرىڭنى ئېلىپ جاھاندا!
تۇغەيدۇ قاراڭغۇ زۇلمەتنىڭ تۈنى،
ياشايسەن ھۆرلۈكتە، ئازات زامانىدا!

بۇ كۈنلەر بەك ئۇزاق ئەمەس، بەك يېقىن،
ھۇقۇشلار شەپەقنى قىلالماس قامال!
ئۇستۇڭدە لەپىلدەر ئىستىقلال تۇغى،
زەپەرنىڭ دىلىبىرى ئېچىپ نۇر جامال!

2001- يىلى 5- ئاي، ئەدىرنە ــ تۈركىيە

ئۇستۇڭدە لەپىلدەر ئىستىقلال تۇغى

جانىجان ۋەتىنىم شەرقى تۈركىستان،
ئەجدادىم مىراسى بۇلبۇلىستانىم.
سەن بىزنى ئۆستۈرگەن ئانا ــ مېھرىبان،
دۇنيانىڭ جەننىتى گۈل ــ گۈلىستانىم.

تارىختا قۇرغانتى فىدا قىلىپ جان،
قۇتلۇقخان، بايىنچۇر، جەسۇر بۆگۈخان،
تەغدىرنىڭ قولۇڭدا تۇتۇلغان زامان،
گۈللەندىڭ، يۇكسەلدىڭ، تاپتىڭ شەرەپ ــشان.

بىر چاغلار رۇدىپاي ئەيلەپ ئىستىلا،
ئۇستۇڭگە ياغدۇردى كۈلپەت ۋە بالا.
زالىمنىڭ زۇلمىدىن ئايلاندى چۆلگە،
شەھەرلەر، يېزىلار، ئورمان، تاغ، دالا.

ساناقسىز كۈلپەتلەر ئۆتتى بېشىڭدىن،
دەريالار تۇرەلدى قانلىق يېشىڭدىن،
ياڭرىدى غەزەپلىك چوقان ــ سادالار،
ۋادىلار، چۆل ــ دەشتلەر تاغۇ ــ تېشىڭدىن.

چىقتى ھۆرلۇگۇڭگە ئەيلەپ جان فىدا،
قەھرىمان نازۇگۇم، سادىر پەھلىۋان.
تەڭرى تاغلىرىدا ياڭراتتى سادا،
گىنىرال ماخمۇت ۋە غىنىدەك ئوغلان.

شۇ باتۇر ئەۋلاتلار كۆرەشلىرىدىن،
خەلقىمىز ھۆرلۇكنى قولىغا ئالدى،
ئەژدەرھا، ئېيىقنىڭ سۈئىقەستلىرىدىن،
تەكرار ئاسارەتكە بوغۇلۇپ قالدى.

ياۋ كۆزىدە ئەخلەتكە تەك بولدى نەرقىمىز،
بىزمۇ مىللەت باشقىلاردىن يوق ھېچ پەرقىمىز،
ئۆز تەقدىرى، ئۆز يىرتىنىڭ ھاكىمى بولۇپ،
ياشاش ئۈچۈن ھەقلىق بىزنىڭ باتۇر خەلقىمىز.

داۋايىمىز ھەق، ئادالەت، تىنچلىق داۋاسى،
جاھان خەلقى شۇڭا بىزگە بولماقتا قولداش،
بەش قىتئەنىڭ داۋامىزغا ياخشى باھاسى،
كۈندىن كۈنگە ئۇلغايماقتا مەدەت ۋە قوللاش.

بايىنچۇر ۋە بۆگۈخانلار ئەجداتلىرىمىز،
سۇلتان سۇتۇق، سادىر، غىنى ئەۋلاتلىرى بىز،
ئىستىقلال ۋە ھۆرىيەتنىڭ شىرىنلىرىگە،
قەلبى يانغان دەۋرىمىزنىڭ پەرھاتلىرى بىز.

تىركەششىمۇ ۋەھشى دۈشمەن چوقۇم بىر كۈنى،
توپرىغىمىز، ھەققىمىزنى ئالىمىز قولغا!
باتۇر ئۇيغۇر ئەۋلادىنىڭ كېسىلمەس ئۈنى،
ئۆمرىمىزنى بېغىشلىدۇق بۇ شانلىق يولغا!

2001- يىلى 18- ئوكتەبىر، بىلگىيە بۇرۇكسەل

ھەققىمىزنى ئالىمىز قولغا

(2001- يىلى 17- ئوكتەبىر كۈنى بىلگىيەنىڭ پايتەختى بۈرۈكسەل شەھرىدىكى ياۋروپا پارلامېنتىدە ئۇتكۈزۈلگەن: «50 يىلدىن بېرى كومۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا تۇرىۋاتقان شەرقى تۈركىستانىدىكى ۋەزىيەت» ناملىق كونفىرانس مۇناسىۋىتى بىلەن.)

ئوكتەبىرنىڭ ئو يەتتىسى ئىككىمىڭ بىردە،
بولدى شانلىق ھاياتىمنىڭ ئۇنتۇلماس كۈنى،
ئەشۇ كۈنى ياۋروپانىڭ پارلامېنتىدە،
جاراڭلىدى كۆكنى يېرىپ ئۈيغۇرنىڭ ئۈنى.

«بىزمۇ ئىنسان يەر يۈزىگە تەڭرى ياراتقان،
ئازات، ئەركىن ھۆر ياشىماق ھەققىمىز بىزنىڭ،
بىز ئالەمگە ئىلىم ــ ئىرپان، سۆيگۈ تاراتقان،
تىنچلىق، دوستلۇق سۈيەر دائىم قەلبىمىز بىزنىڭ.»

ياۋروپانىڭ مۇنبىرىدە، قىلدۇق نامايەن،
ئىرادەمىز، ئارزۇمىزنى پۈتۈن جاھانغا!
توختات! دىدۇق خەلقىمىزگە زۇلمىڭنى ھامان،
قېنىمىزنى ئىچىۋاتقان يىرتقۇچ قاۋانغا!

تىپىرلىدى ۋەھشى قاۋان ئاۋازىمىزدىن،
ياۋروپانىڭ ئەرشىدىكى پەرۋازىمىزدىن،
ئۈيقۇلىرى قاچتى بىردىن ئۆلگىدەك قورقتى،
داۋا ئۈچۈن يېڭى ئاچقان دەرۋازىمىزدىن.

خەلقىمىزنى تۇخۇ، قويىدەك بوغۇزلاۋاتىپ،
بىزگە تېخى «تېرۇرست» دەپ قىلدى ھاقارەت،
تەلۈمىز ئىنسانى ھەق، ھۆرلۈك، ئادالەت،
يېتەر كەتسۇن، بېشىمىزدىن خورلۇق، ئاسارەت.

ئۇنتۇمايلى تارىختىكى ساۋاقلارنى،
نادانلىقلار ئاسارەتكە ئەك چوك سەۋەپ،
ئۆزگىلەرگە مېھرىبان دوست، ئۆزگە دۇشمەن،
بولۇش بىزگە كەلتۈرمەيدۇ زەپەر ــ شەرەپ.

ئاتا يۇرتۇم سىنى كۆرۈپ غۇرۇرلاندىم،
ئۇنۇتمايمەن سەيلە قىلغان باغلىرىڭنى،
سۇلىرىڭدا بىلىق كەبى ئەركىن ئۇزگەن،
ئۇنۇتمايمەن سەندە ئۆتكەن چاغلىرىمنى.

قىرغىغىڭدا كىزىپ، ئويناپ ئاۋغۇست ئېيى،
ھاياجانلىق خاتىراتىم قالدى سەندە،
يېزىش ئۈچۈن ئالدىم قەلەم، بۇ شۈبرىمنى،
گۈزەللىگىڭ ھىس ــ ھاياجان قوزغاپ مەندە.

2002- يىلى 8- ئاينىڭ 15- كۈنى، ئىستانبۇل - تۈركىيە

ئىسسىق كۆل

ئىسسىق كۆل بولدى نەسىپ بۇگۈن ماڭا،
سىنى كۆرۈپ سۈلىرىڭغا چۈمۈلۈشكە،
قىرغىغىڭدا ئىسسىپ ياتقان تەڭگە داۋا،
يۈمشاق ئىپەك قۇملىرىڭغا كۆمۈلۈشكە.

كۆك يۈزىدەك كۆپكۆك سۇزۇك سۈلىرىڭنىڭ،
ئوركەشلىرى بىر يېقىملىق چالىدۇ ساز،
سۇ يۈزىگە بەزەن چېقىپ بىلىقلىرىڭ،
جىلۋە ئەيلەپ، پىلتىڭلايدۇ قىلىشىپ ناز.

ئىسسىق كۆل سىنى كۆرۈش ئارزۇيۇمدى،
شۇ ئارزۇڭنىڭ ۋىسالىغا بۇگۈن يەتتىم،
بويۇڭدىكى جەننەت كەبى باغلىرىڭدا،
ئويناقشىغان قوزىچاقتەك يايراپ كەتتىم.

بۆلەندىم مەن هاياجانىڭ بۆشىگىگە،
تەڭگە راهەت هۇزۇر بەرگەن شاۋقۇنىڭدىن،
بىر ئالەمچە لەززەت ئالدىم يۈرۈگۈمگە،
قىرغاق ئۇرۇپ ئۆركەشلىگەن دولقۇنىڭدىن.

قۇچۇغۇڭدا ئەلاتلىرىڭ گۈڭهەر قازغان،
قانچە ئەجدات سەندە ئۆتكەن تارىخ يېزىپ،
قىرغىغىڭدا خاس هاجىمۇ داستان يازغان،
ئاق قەغەزگە گۈزەل ئۇنچە ــ مارجان تىزىپ.

بۇ داستاننىڭ هەر مىسراسى هىكمەت بىزگە،
ئەمەل قىلساق زەپەر بىزگە نۇرلار چاچار،
بىر ئاتىنىڭ پەرزەنتلىرى چىڭ ئۇيۇشساق،
ئىستىقبالنىڭ دىلبەرلىرى قۇچاق ئاچار.

تۇلپار مېنىپ يۇكسەك داۋانلار ئىلىشمىغۇنچە،
دىلىرەبانىڭ نۇر يۈزىنى كۆرگىلى بولماس.

كۆرەش قىل، يەڭنى تۇرۇپ، ئەي ۋەتەن ئوغلانى،
دۆلەت، ۋەتەنسىز خار بولۇپ يۈرگىلى بولماس.

رۇدۇپاي دۇشمەنگە قارشى قىزىتماي جەڭنى،
مۇستەقىللىق داستانىنى پۈنكىلى بولماس.

2004- يىل، 9- ئاي، ۋاشىنگىتون ـ ئامېرىكا

بولماس

كىشىنىڭ سۆيگەن يارىنى سۆيگىلى بولماس،
ئۆز يارىسىز بۇ دۇنيادىن ئۆتكىلى بولماس.

ھاياتتا ئۇچرىغان چاغدا مۇشكۈل ـ خەتەرگە،
تۇڭگەشتىم بۇ جاھاندىن دەپ ئۆلگىلى بولماس.

قاغجىراپ سۈسۈزلىقتىن سولغان چىچەكلەرنى،
ئاسرىماي ئۆلدى دەپ، يەرگە كۆمگىلى بولماس.

ھايات زور كۈرەشتۇر، ھايات جەڭلەرگە مەيدان،
بۇ جەڭلەردىن قورقۇپ، قېچىپ يۈرگىلى بولماس.

گۈلشىنىڭگە باشقىلار بولسا گەر ھۈكۈمدار،
لەززەتلىك، گۈزەل، ھۆر ھايات سۈرگىلى بولماس.

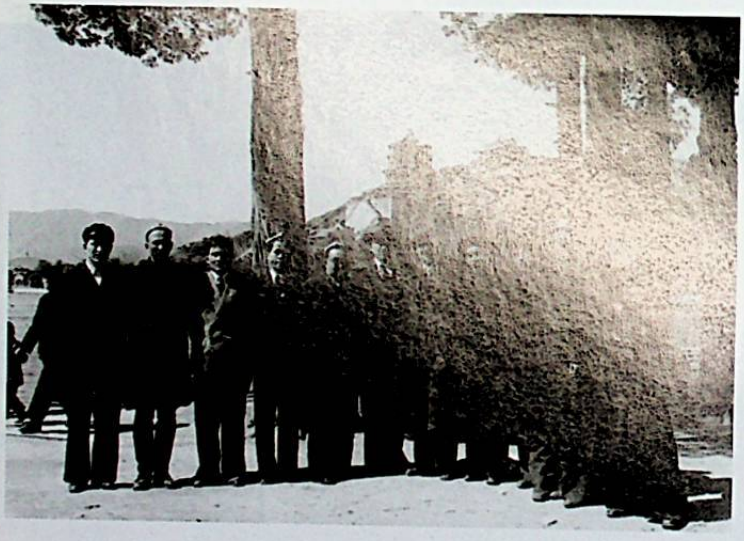
دۇنيا گويا ئوكيانىدۇر، بىلىمدۇر ـ كىمە،
كىمسىز بۇ ئوكيانىدىن ئۆتكىلى بولماس.

ۋەتەن ئانا، ئوغلان ئۇچۇن ئىككى ئانا يوق،
بىر يۈرەكنى ئىككىگە ھېچ بۆلگىلى بولماس.

جاندىن كەچمىگۈنچە ئەسلا جانان كۆرۈنمەس،
بەدەل بەرمەي ھۆرىيەتنى كۆتكىلى بولماس.

1- سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ 1954- يىلى ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ (شەرقى تۈركستان) دارىلفۇنۇنىدا ئۇقۇۋاتقانچاغلىرىدا ساۋاقداشلىرى بىلەن چۈشكەن رەسىم.

2- شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1956- يىلى مارت ئېيىدا بېيجىڭدا ئۇتكۈزۈلگەن يازغۇچى – شائىرلار قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان شەرقى تۈركستانلىق يازغۇچى شائىرلار بىلەن بىرلىكتە. بېيجىڭ يىخۇيەن باغچىسىدا

پروفىسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقەرىنىڭ نەشر قىلىنغان كىتاپلىرى

1- «يۇرەك ساداسى» شىنجاڭ (شەرقى تۈركىستان) ياشلار نەشرىياتى 1959- يىل، ئۈرۈمچى.
2- «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1962- يىلى، ئۈرۈمچى.
3- «يېزىقچىلىق بىلىملىرى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1965- يىل، ئۈرۈمچى.
4- «جەڭ ناخشىلىرى» شىئېر ۋە داستانلار توپلىمى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى1977- يىل، ئۈرۈمچى.
5- «قۇمۇل خەلق قوشاقلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981- يىل، ئۈرۈمچى.
6- «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن تاللانما ئەسەرلەر» خەنزۇچە، شاڭخەي ئەدەبىيات سەنئەت نەشرىياتى، 1981- يىل، شاڭخەي.
7- «تولۇن ئاي» شىئېر، باللادا ۋە داستانلار توپلىمى، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل، بېيجىڭ.
8- «مودەرن ئۇيغۇر تۈركچىسى گىرامەرى» (رکىيە تۈركچىسىدە) ئورخۇن نەشرىياتى، 1992- يىل، ئىستانبۇل.
9- «چاغداش ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئەدەبىياتى» (تۈركىيە تۈركچىسىدە)، مەدەنىيەت مىنىستىرلىگى نەشرىياتى، 1998- يىل، ئەنقەرە.
10- «ئارمان» شېئر، باللادا ۋە داستانلار توپلىمى، بايراق نەشرىياتى، 1999- يىل، ئىستانبۇل.
11- «ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ كۆلتۈرى ۋە تۈرك دۇنياسى» (تۈركىيە تۈركچىسىدە)، چاقىرىق نەشرىياتى، 2004- يىل، ئىستانبۇلب.
12- شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى ۋە ئۇنىڭ كىلەچىگى، شەرقى تۈركىستان ۋەخپى نەشرىياتى،2005 - يىل ئىستانبۇل ـ تۈركىيە
13- «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» (تۈركىيە تۈركچىسىدە، چاقىرىق نەشرىياتى، 2006- يىل، ئىستانبۇل.

5- سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1983- يىلى 8- ئايدا ئانىسى مەرھۇم داۋۇت ھاجىم ماخمۇت قەشقىرى ۋە تاغىسى سالىخ ھاجىم ئارتۇشى بىلەن بىرلىكتە.

6- ئالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1987- يىلى 7- مايدىن 9 - مايغىچە تۈركىيەنىڭ ئەسكى شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «3- قېتىملىق خەلقارا تۈرك خەلق ئەدەبىياتى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئۇيغۇرنىڭ ئىلمى دوكلاد ىنى ئاڭلاتماقتا.

3- سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1962- يىلى 5- ئايدا ئۇرۇمچىدە ئاتاغلىق ئالىم ۋە شائىر تۇرغۇن ئالماس ۋە بىر قىسىم ساۋاقداش ۋە خىزمەتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە.

4- ئالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1980- يىلى 10- ئايدا شەرقى تۈركىستان ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ 77- يىللىق 2- سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن بىرلىكتە.

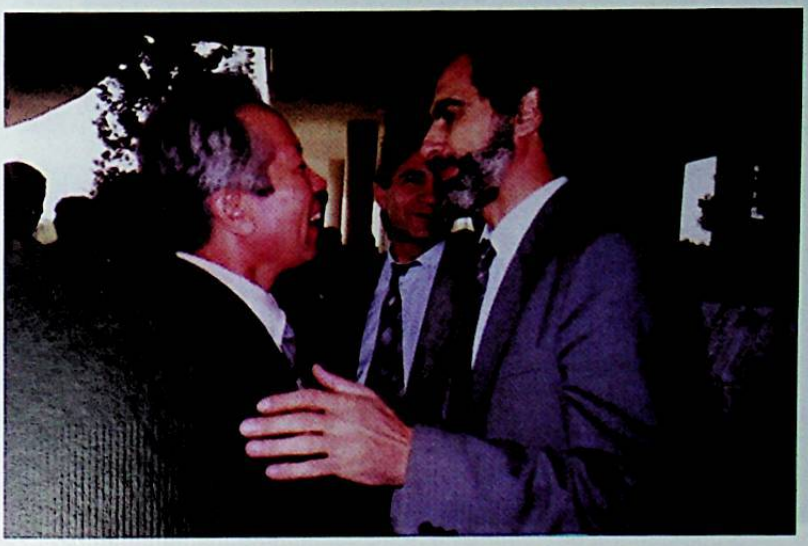
9- ئالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1992- يىلى 12- دېكابىردا ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن «شەرقى تۈركىستان مىللى قۇرۇلتىيى»دا لىدېرلىرىمىز ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن، زىيا سەمەدى، ئەخمەت ئىگەمبەردىلەر بىلەن بىرلىكتە.

10- دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1992- يىلى ئاپرىل ئېيىدا قەيسەرىدىكى «ئەرجەيس ئۇنىۋېرسىتېتى»دە «شەرقى تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ۋەزىيىتى ھەققىدە» كونفىرانس بەرمەكتە.

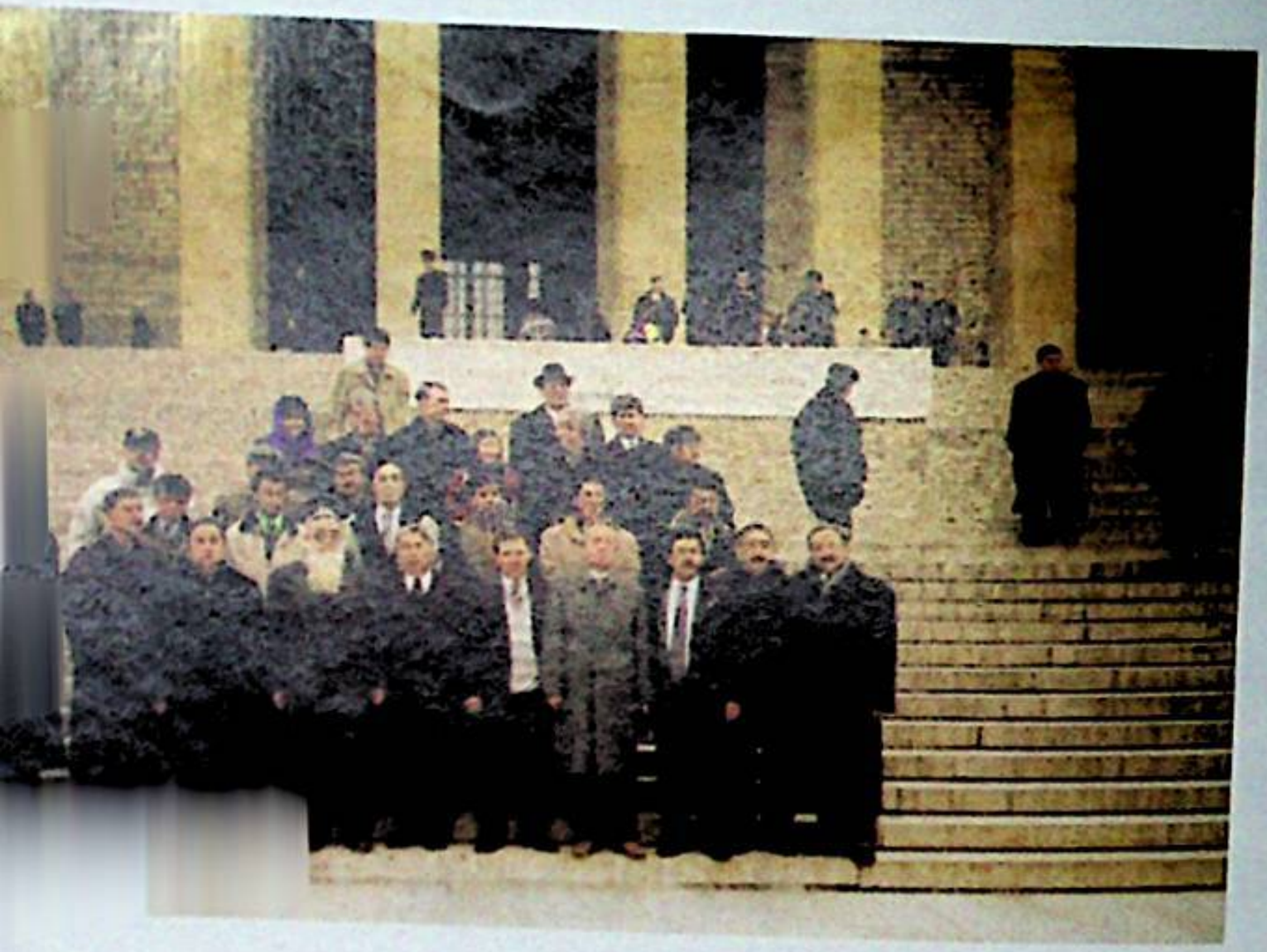

7- ئالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى 1988- يىلى ئاپرىل ئېيىدا ئامېرىكانىڭ ۋىسكونسىن ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئۆتكۈزۈلگەن «4- نۆۋەتلىك ئورتا ئاسىيا تەتقىقاتى كونگرېسى»دە «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يېڭى تەرەققىياتلار» ناملىق ئىلمى دوكلاد بىنى ئوقۇرىغا قويماقتا.

8- دوكتۇر ئالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى 1990- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا ئەزەربەيجان زىيارىتى مەزگىلىدە ئەبۇل پەيز ئىلچىبەي بىلەن باكۇ مېھمان خانىسىدا كۆرۈشۈپ قىزغىن سوھبەتلەشمەكتە.

13- پروف... نۆتكۆزۇلگەن «2- قېتىملىق دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى ...
ۋەكىللەرنىڭ لىدېرىمىز مەھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ جەبەس...
مۇراسىمدا مەھەممەت ئىمىن بۇغرا ھەققىدە نۇتۇق سۆزلىمەكتە.

14- پروفېسسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى« 2- نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى
قاتناشقان ئۇچۇن كەلگەن ۋەكىللەر بىلەن بىرلىكتە ئانا تۇركنىڭ خاتىرە قەبرىسى زىيارەت

11- تالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1993- يىلى 9- ئاينىڭ 16- 17- كۈنلىرى «شەرقى تۈركىستان ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ ئەنقەرەگە بېرىپ ئورتا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ تۈركىيەدە باش ئەلچىلىكلىرىنىڭ ئېچىلىشىنى قىزغىن تەبرىكلىدى. ۋەكىللەر ئۆمىكى قىرغىزستانىنىڭ باش ئەلچىسى تۆلۈمۈچ ئاقايېۋ بىلەن بىرلىكتە.

12- پروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1998- يىلى 20- مارتتا بۇرسا شەھرىدە ئىكۆزۈلگەن 2- قېتىملىق تۈرك دۇنيا دوستلۇق ـ قېرىنداشلىق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتىيىدا ئاتاتۈرك ئالىم باي مىرزاھېيت، شائىر ۋە ژورنالىست ئەخمەت ئىگەمبەردى قاتارلىق قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە.

17- ئالىم ۋە شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 1999- يىلى 10- ئايىنىڭ 12- كۈنى گېرمانىيەنىڭ مۇنىخ شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «2- قېتىملىق شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتىيى»دا نۇتۇق سۆزلىمەكتە.

18- پروفېسور، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى گېرمانىيەنىڭ مۇنىخ شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «2- قېتىملىق شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللى قۇرۇلتىيى»نىڭ ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە.

15- پروفسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى 1999- يىلى 2- 4- تېمۇز كۈنلىرى دېڭىزلىق شەھەردە ئۆتكۈزۈلگەن «VII - نۆۋەتلىك تۈرك دۆلەت ۋە خەلقلىرىنىڭ دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق قۇرۇلتىي» دا بۇ تارىخىي دوستلۇقنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى دوكلاتىنى بايان قىلماقتا.

16- پروفسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقەرى 1999- يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ جىددە شەھرىدە سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇشلۇق ھۇسەيىن قارى، ئابدۇلقادىر ھاجىم ئەخمەدى، ئابدۇسسالتار مەۋلەۋى قاتارلىق شەرقى تۈركىستانلىق موتىۋەرلەر بىلەن بىرلىكتە.

-دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 2000- يىلى 25- 29- سىنتەبىر كۆنلىرى ئىزمىر
ۇلگەن «IV نۆۋەتلىك خەلقارا تىل قۇرۇلتىيى»دا تۈرك تىلى توغرىسىدىكى دوكلاد نى

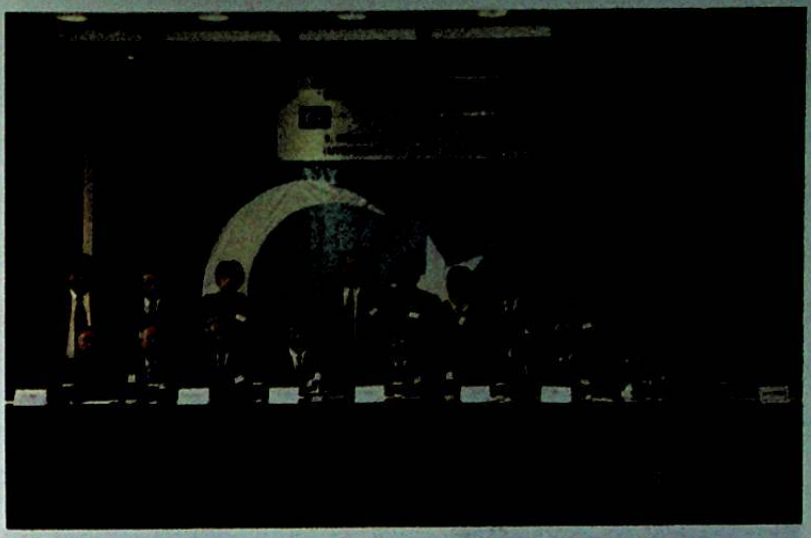
2- پروفىسور. دوكتور سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 2001- يىلى
ايتەختى بروكسەلدىكى ياۋروپا پارلىمېنتىدا تۇنجى قېتىملىق «ئېرىم تەسىردىن بويۇنى
خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى شەرقى تۈركىستانىنىڭ ۋەزىيىتى» تاماشىق كونفىرانسقا قا
شائىر، ژۇرنالىست ئەخمەت ئىگەمبەردى ۋە دوكتور شامىل قۇربانلار يىلىدىن بىرلىكتە

25- پروفىسور، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 2004- يىلى 6- ئايدا قىرغىنىڭ ئاق مەسجىت شەھرىدە ئۆتكۈزۈلگەن «خەلقارا تۈركولوگىيە سىمپوزىيۇمى»دا يۇمۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ناملىق ئەسىرى ھەققىدە ئىلمىي دوكلاد بىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا.

26- پروفىسور، دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى قىرغىز ئۆتكۈزۈلگەن «خەلقارا تۈركولوگىيە سىمپوزىيۇمى»دا قىرغىز تاتارلىرىنىڭ لىدېرى، قىرغىز مىللىي مەجلىسىنىڭ ئەزاسى مۇستافا جەمىل ئوغلى بىلەن بىرلىكتە.

23- پروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 2001- يىلى 19- ئوكتەبىردە بىلگىيەنىڭ پايتەختى بىروكسېلدىكى ياۋروپا پارلىمېنتىدا ئۇتكۈزۈلگەن «3- نۆۋەتلىك شەرقى تۈركىستانىنىڭ (ئۇيغۇرستان) مىللى قۇرۇلتىيى»غا قاتناشقان بىر قىسىم دېلىگاتسىيە ئەزالىرى بىلەن بىرلىكتە.

24- پروفېسور. دوكتۇر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى 2002- يىلى 23- 25- ئوكتەبىر كۆنلىرى ئامېرىكىدا ئەدىرنىدە ئۇتكۈزۈلگەن «تىراكىيە ئۆتمۈشىدىكى ئەدىرنە مەدەنىيىتى تەتقىقاتلىرى ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنى»غا قاتناشقان بىر قىسىم ۋەكىللەر بىلەن بىرلىكتە.

مۇقاۋا لاھىيەلىگۈچى: گ.قاسىم

پروفېسور، دوكتور ۋە پىشقەدەم شائىر سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى1937 - يىلى شەرقىي تۈركستانلىق قەشقەر شەھرىدە تۇغۇلۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى قەشقەردە، ئوتتۇرا مەكتەپنى غولجىدا تاماملىغان. 1956-يىلى شىنجاڭ «شەرقىي تۈركستان»دارىلفۇنۇنلىق ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنى بىرىنچى دەرىجىدە پۈتتۈرگەن.

1956- 1982-يىللىرى ئارىسىدا، ئۇرۇمچىدىكى شەرقىي تۈركستان ئۇنۇۋېرسىتېتىدە ئۇقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.1973-1982-يىللىرى «خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى» نىڭ ھەيئەت ئەزالىق ۋەزىپىسىدە بولغان.

پروفېسور، دوكتور ، سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى1982-يىلى 17- ئاۋغۇستتا ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە تۈركىيەگە كەلگەن.

1983-1994-يىللىرى ئىستانبۇل ئۇنۇۋېرسىتىتى ئەدەبىيات پاكولتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن، مۇڭۇپپىقىيەتلىك ئىلمىي تەتقىقات ۋە خىزمەتلىرى نەتىجىسىدە 1991-يىلى دوتسىنت، دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1996-يىلى پروفېسورلۇق ئۇنۋانىنى قازانغان. 1994-يىلى 6-ئايدىن، 2004-يىلى8- ئايغىچە تراكىيە ئۇنۋېرسىتېتىدا ئۇستازلىق ۋەزىپىسىدە بولغان. 1994- يىلى قەدىمكى تۈرك ئەدەبىياتى [illegible] باشلىقى، 1997-يىلى قەدىمكى تۈرك تىلى كافېدرا[illegible] باشلىقى، [illegible] پەن-ئەدەبىيات پاكولتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىنىڭ مۇدىرلىقى[illegible]

پروفېسور، دوكتور ، سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى2004 -يىلى 12-13-[illegible]بىر كۈنلىرى ئامېرىكىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندا ئۇتكۈزۈلگەن سۇرگۈندىكى شەرقىي تۈركستان پارلامېنتى ۋە خۇكۇمىتى قۇرۇش يىغىندا، سۇرگۈندىكى شەرقىي تۈركستان پارلامېنتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغان.

پروفېسور، دوكتور ، سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ شەرقىي تۈركستاندا، خىتايدا ۋە تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان 13 پارچە كىتابى، 300دىن ئارتۇق ماقالىسى، 600 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، مەسەل، داستان ۋە باللادىلىرى مەۋجۇتتۇر.

ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىنگلىزچە، روسچە، خىتايچە ۋە ئەرەب تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان پروفېسور، دوكتور ، سۇلتان ماخمۇت قەشقىرىنىڭ خىتاي، تۈركىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، بېلگىيە ، روسىيە ۋە ئوكرائىنا قاتارلىق دۆلەتلەردە ئۇتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق ئىلمىي كونگرە، سىمپوزىيۇم ۋە كونفرانسلارغا ئىشتىراك قىلىپ، تۈرك دۇنياسى ۋە شەرقىي تۈركستان ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ تارىخىي، تىل-ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى ۋە ھازىرقى ۋەزىيىتى ھەققىدە ئىلمىي دوكلاتلىرىنى تەقدىم قىلىپ، شەرقىي تۈركستانلىق ۋە ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ خەلقئارادا تونۇلۇشىغا چوڭ ھەسسە قوشقان قابىلىيەتلىك ئالىم ۋە سىياسىيۇندۇر. پروفېسور، دوكتور، سۇلتان ماخمۇت قەشقىرى ئائىلىلىك بولۇپ، تۆت پەرزەنت ئاتىسىدۇر.